N. IORGA

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA (1688 – 1821)

VOL. I

-1-
III 212.2/5

B.C.U. „M. EMINESCU"
IAȘI
III 212245

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

92

Vol 1

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

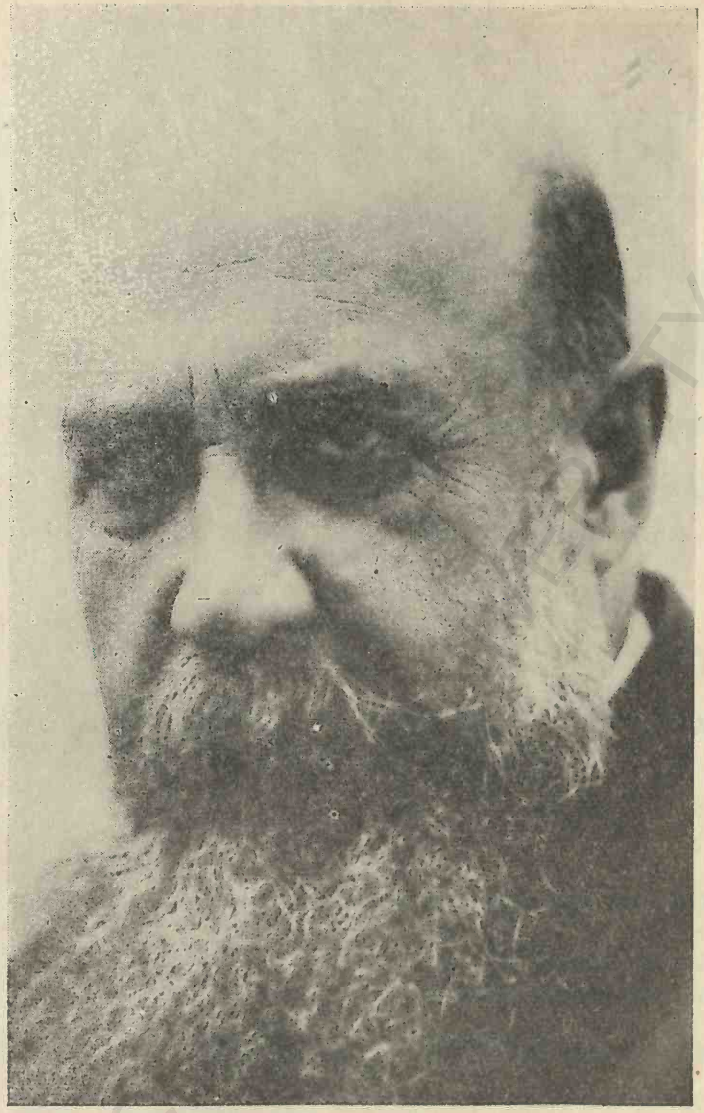

NICOLAE IORGA

BCU IASI/C... UNIVERSITY LIBRARY

ISTORIA
LITERATURII ROMÎNE
ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

(1688–1821)

DE

N. IORGA
Profesor la Universitatea din București

BCU IAȘI

CARTE TIPĂRITĂ CU CHELTUIALA D-LUI ALEXANDRU CALLIMACHI

Vol. I.

EPOCA LUI DIMITRIE CANTEMIR. — EPOCA LUI CHESARIE DE RÎMNIC

BUCUREȘTI

INSTITUTUL DE ARTE GRAFICE ȘI EDITURA „MINERVA"
SOCIETATE ANONIMĂ. — CAPITAL 300.000 LEI
80, Strada Isvor, 80
1901

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

NICOLAE IORGA

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVIII-lea (1688—1821)

261102
B.C.U. - IASI

VOL. I.

Epoca lui DIMITRIE CANTEMIR
Epoca lui CHESARIE DE RÎMNIC

EDIȚIE ÎNGRIJITĂ DE
BARBU THEODORESCU

34.160

EDITURA DIDACTICĂ ȘI PEDAGOGICĂ BUCUREȘTI, — 1969

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Coperta: DINA OROVEANU

859.0.09./1688/1821*

B. C. U. „M. EMINESCU"
IAŞI
Ado 668318

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

INTRODUCERE

La 22 martie 1897, B. P. Hasdeu, în cadrul Academiei Române, propunea pentru premiul Adamachi din 1901, întocmirea unei *Istorii a literaturii române în secolul al XVIII-lea.* Totodată, Ion Sbiera conturează cadrul lucrării, precizîndu-i şi limitele între opera lui Dimitrie Cantemir şi anul 1821. Lucrarea urma să aibă doar 30 de coli de tipar, trebuind să cuprindă şi „extrageri" din operele scriitorilor studiaţi.

Subiectul l-a atras şi reţinut pe Nicolae Iorga, dar a tănuit gîndul de a întocmi o atare lucrare. Încă din 1890, anul debutului său literar, publicase articole de critică şi istorie literară. În mai multe rînduri a căutat să definească termenul şi să tragă jaloanele unei istorii a literaturii române. Citise numeroase studii de estetică şi critică literară şi urmărise îndeaproape lucrările lui Sainte Beuve şi Taine. În mai multe rînduri a căutat să prindă fenomenul literar românesc în dezvoltarea tematicii europene, fiind astfel, dacă nu primul, printre cei dintîi care a făcut la noi studii de literatură comparată, încă de la vîrsta de 19—20 de ani.

Am putea afirma că Nicolae Iorga avea strîns prin 1892 mai tot materialul privind epoca dintre 1830 şi 1890, în special prezentările monografice ale lui Alecsandri, Bălcescu, Ion Ghica, Bolintineanu, Alexandrescu, Creangă şi mulţi alţii.

Problemele istorice însă îl îndepărtau sistematic de domeniul literar; încît din 1895 nu mai avea contingenţe cu beletristica şi istoria literară. Totuşi, prin istorie, el ajunge curînd un desăvîrşit cunoscător al cronicarilor, deci o bună parte din materialul necesar istoriei literare propuse pentru premiere îi era familiar, prin urmare accesibil din toate punctele de vedere. Totodată, prin faimoasa sa colecţie de documente intitulată *Notes et extrait pour servir à l'histoire des croisades au XV-e siècle,* iniţiată în 1899, intrase în legătură cu viaţa Imperiului otoman, prin urmare opera lui Dimitrie Cantemir îi era la îndemînă. Rămînea o singură cetate de cunoscut şi cucerit, scriitorii Şcolii ardelene. Potrivit felului său de a cerceta şi întocmi un studiu, urma să se ducă direct la sursă, în primul rînd se cereau văzute şi studiate manuscrisele şi toată documentatia Şcolii ardelene, ele aflîndu-se în arhivele şi bibliotecile din Transilvania.

O dată luată hotărîrea, istoricul a trecut la strîngerea materialului, făcînd pentru aceasta călătorii de studii în Transilvania, Viena, Budapesta şi Polonia. Într-un timp uluitor de scurt, fără a întrerupe alte lucrări începute şi fără nici un sprijin băneşc, materialul fusese cunoscut, coordonat, întreaga epocă luminată, deci înţeleasă în toate amănuntele, scriitorii şi ideile din care au pornit curente noi căpătau viaţă sub pana măiastră a tînărului savant.

După cum am spus, lucrarea pornise din iniţiativa lui Hasdeu şi urma să fie tipărită de Academie şi distinsă cu premiul Adamachi, în valoare de 5 000 de lei. În acest sens, Iorga depune studiul la Academie înainte de 1 septembrie 1900, individualizîndu-l sub deviza: „Deci eu numai cît am aruncat sămînţa şi am făcut ceva gătire — Petru Maior". Comisia de premiere era compusă din Hasdeu, V. A. Urechia şi Xenopol. Deşi

urma să se păstreze secretul autorului, conform regulamentului de premiere, Xenopol însă îl face cunoscut, fapt ce a avut drept consecință respingerea lucrării, într-o ședință ajunsă celebră, cu 17 voturi contra și 9 pentru. Au fost contra, în primul rînd, Hasdeu, V. A. Urechia, N. Ionescu și Tocilescu. Motivele respingerii sînt imaginare, țesute în jurul unui stil neîngrijit, greșita diviziune a materiei în epoci, comiterea de erori grave de fapte, studierea unor opere scrise de români în limbi străine. Singur Xenopol evidențiază marea însemnătate a studiului printr-o documentație de o bogăție extraordinară, opera fiind „de cea mai mare valoare, care rezumă tot ce se știe pînă acuma", totodată „constituie una din lucrările cele mai însemnate ce s-au scris în timpul din urmă asupra vieții românești". Și A. D. Xenopol conchide: „ar fi cea mai mare pierdere și adevărată crimă, ca această lucrare să nu vadă lumina zilei" [1].

Timpul a arătat că istoricul Xenopol a avut dreptate. *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea* este *prima* lucrare de sinteză, alături de *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, scrisă de N. Iorga, cu pasiune și înfrigurare, în spirit științific și întemeiată pe o documentare exhaustivă, dar și ca un bun și patriot român. Astăzi, argumentele folosite, chiar și de Hasdeu, pentru respingerea lucrării, sînt mai mult decît puerile. În acest sens evidențiem afirmația că „autorul ar fi trebuit să examineze numai scrierile făcute în limba română, căci numai acestea formează literatura română". *Descriptio Moldaviae* a lui Cantemir e scrisă în latinește, deci nu face parte din literatura română. Iar Tocilescu reproșa lui Iorga lipsa de „forma îngrijită", iar menirea Academiei e „să deprindă pe oameni a cugeta drept și frumos". Nicolae Ionescu, un academician, cu totul, pe bună dreptate, uitat astăzi, socoate că „lucrarea e a unui gazetar, care adună din dreapta și din stînga fapte mai mult sau mai puțin însemnate; le scrie repede unul lîngă altul, fără să se preocupe nici de legătura lor, nici de modul cum le scrie". Aceeași părere exprimă și G. Ștefănescu: „lucrarea este numai grămădire de fapte, fără vreo împărțire sistematică, fără stil, fără limbă".

Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea este, de fapt, „un tezaur nesecat pentru tot cel ce vrea să cunoască una din bogatele epoci tratate, expusă într-o perfectă formă literară, fiindcă Iorga credea că „o istorie a literaturii care cuprinde viața oamenilor păstrată în forma trainică a scrisului este nu numai o delicată operă de știință, ci și de artă, de informație, de înțelegere și de expresie în același timp". Iorga redă trecutul cu tot dinamismul său, înfățișîndu-l în plină mișcare, nicidecum în rama prăfuită de veacuri. Gîndirea românească e pusă sub ochii noștri, cu căldura sufletului, dar și cu lumina minții și spiritului critic al savantului: „sînt cărți, sînt idei, sînt oameni. Cărțile vorbesc, ideile strălucesc încă — unele sus de tot pe firmamentul idealelor noastre; iar oamenii interesează spiritul și mișcă inima".

Peste tot locul sînt forme noi de prezentare a marilor cărturari din trecut, adevărate giuvaere de artă, care prevestesc pe artistul din *Oameni care au fost*. Iată-l pe Neculce, cu cronica lui „cea mai colorată, mai simplă și mai fermecătoare în varietatea ei din povestirile asupra trecutului românesc, opera unui suflet cinstit, unei minți cumpănite, în care bunul simț natural și înțelepciunea ajungeau să poată înlocui pe deplin însușirile ce se capătă prin școală și printr-o întinsă și aleasă lectură" [2].

---

[1] *Dezbateri*, „Analele Academiei Române", tom XXIII, 1901, p. 145—155.
[2] Vol. I, p. 269.

Aici se fac *primele* prezentări, sub formă monografică, ale *stolnicului Constantin Cantacuzino* şi *Dimitrie Cantemir,* arătîndu-se rolul lor în cultura epocii, apreciaţi ca cei mai de seamă reprezentanţi ai vechii culturi româneşti. Şcoala ardeleană, socotită *„treime muncitoare şi înţeleaptă"*, domină cele două volume, evidenţiindu-se la ei sensul în care au înţeles „unirea" bisericească: „în cărţile ca şi în viaţa sa — e vorba de Micu —, el e un rău călugăr, un rău preot, un rău convertit, dar tocmai pentru aceea un bun român. Şi ce-am fi folosit noi din toată schimbarea confesională de la 1699, dacă aristocraţia intelectuală a românilor din Ardeal ar fi înţeles lucrul altfel" [1].

Dar peste toate prezentările de scriitori şi opere reiese în evidenţă pagina de antologie sămănătoristă închinată literaturii populare şi creatorului ei: „Literatura populară o face poporul, dar cuvîntul acesta de *popor* e foarte vag şi elastic. Din popor face parte mai ales ţăranul, apărătorul şi muncitorul acestui pămînt românesc, sub toate stăpînirile întîmplătoare şi sub toate exploatările nedrepte. E cel mai cinstit, mai moral şi mai harnic din toţi locuitorii ţării şi aşa a fost totdeauna.

Cînd boierimea păstrase numai puţin din bunul spirit al timpurilor vechi, cînd molipsirea începea s-o cuprindă, cînd nu mai ştia să se lupte, cînd nu prea ştia să lucreze, sapa n-a căzut din mîna ţăranului, toporul i-a rămas la îndemînă; ţara a rămas bogată, fiindcă pămîntul a fost lucrat şi dacă ar fi fost cine să poruncească, să spuie cuvîntul ce se aştepta, din aceeaşi mulţime răbdătoare şi harnică s-ar fi ivit şi cine s-o apere.

Nu numai atît. Pe cînd boierul se înfunda în umbra răcoroasă a iatacelor, potrivită pentru somnul lung de ziuă, pe cînd dus de subţiori, de ţigan sau de ciocoi, era închis, pentru preumblare, în butca lui cu ferestruici rotunde, mărunte, ţăranul îşi ducea viaţa sub cerul liber al lui Dumnezeu, în faţa munţilor înălţători de suflet, scena cîmpiilor mănoase, de care se legau amintiri de muncă şi de luptă. Spectacolul boierului erau alaiurile de pompă burlească, obscenele jocuri de păpuşi, *caraghioslîcurile* slugilor domneşti, — spectacolul ţăranului era marele, eternul spectacol divin al trandafiriilor răsărituri, al apusurilor roşii, al liniştitelor amieze de vară, al serilor misterioase şi al clarelor nopţi de iarnă cu pămîntul de gheaţă şi cerurile de diamant. Boierul auzea muzica pestrefurilor turceşti cîntate de meşteri cu papuci şi anterie; ţăranul era mîngîiat în aspra lui muncă fără răsplată de glasul ciocîrliei salutînd ivirea soarelui, de freamătul frunzelor agitate de vîntul de seară, de ţîrîitul ritmat, de răsuflarea prelungă şi tristă a cîmpiilor în nopţile limpezi ale verii, de puternica orchestră a furtunii, dominată de glasul tunetului. Sub cerurile dumnezeeşti se deşteptau în sufletul curat al celui fără de păcate, al celui fără de răsplată, al celui fără de speranţă simţiri pe care ghiftuitul locuitor al curţilor din oraşe nu putea măcar să le înţeleagă. Simţiri triste cum au fost acele care au stăpînit totdeauna sufletul poporului nostru nenorocit; simţiri de o tristeţe duioasă, resemnată, rareori simţiri de răzbunare, de ură răspicată. Şi, cînd valul simţirii creştea, cînd nu-l mai putea cuprinde pieptul îndelung răbdător, ochii se pierdeau în zarea de argint a nopţii, fluierul suna în tăcerea ei, şi în sufletul naiv se săvîrşea, fără voinţă şi fără scop, misterioasa prefacere a gîndului trecător în cuvînt care rămîne. Se făcea astfel poezia" [2].

Tot în această lucrare, Iorga e primul care evidenţiază *umanismul* în opera lui Cantemir şi a cronicarilor, precum şi *iluminismul* şcolii ardelene. În nu mai puţin de

[1] Vol. II, p. 195.
[2] *Ibidem,* vol. I, p. 7.

65 de pagini ale părții introductive, Iorga dezvoltă importanța influenței polone și grecești prin care luăm contact cu Renașterea italiană, cu vechile culturi eline și latine, ajungînd astfel la un *umanism român:* „De aici rezultă pentru ai noștri gustul citirii, îndemnul la scris, întrevederea de orizonturi nouă, setea de adevăr și presimțirea frumosului, lucrări care nu puteau rezulta din studierea literaturii religioase în slavonește: literatură seacă, moartă, de tîlc și de exegeză. Părăsind-o pe aceasta pentru a admira și imita pe cealaltă, spiritul românesc trecea de-a dreptul din întuneric la lumină din negura medievală slavonă la claritatea modernă latină a Renașterii. Durerile pribegilor, suferințele învinșilor în luptele politice serviseră deci la ceva pentru urmași, ele le răscumpăraseră sufletul din neștiință și amorțeală".

Iorga *e primul care stabilește cronologia operei lui Cantemir* și-i evidențiază valoarea artistică. *Istoria ieroglifică* a fost scrisă în 1705, iar *Istoria Imperiului otoman* a fost făcută pe cînd savantul român se afla, nu la Constantinopol, ci la Moscova, între 1715—1716. Cantemir e un mare povestitor „cu meșteșug de narator sfătos" adică „un spirit vioi, un bun povestitor, un glumeț cu haz". Uluitoare e și apropierea lui Eminescu de Cantemir, în poemul Călin, prin frumusețea nunții din *Istoria ieroglifică:* „țințarii cu fluiere, greierii cu surle, albinele cu cimpoi, cîntece de nuntă cîntînd, muștele în aer și furnicile pe pămînt mari și lungi danțuri ridicară, iar broaștele toate, împreună cu brotăceii din gură cîntec ca acesta în versuri tocmai cînta".

Tot Iorga face legătura între *Dimitrie Cantemir* și vechea literatură românească, așa cum arată că Școala ardeleană își află punctul de plecare în scrisul savantului voievod moldovean, precizînd că opera sa „este în sensul dezvoltării românești" și ea „înseamnă modul românesc de a fi în civilizația românească".

Un alt mare istoric al epocii, prins magistral de Iorga, atît ca om, cît și ca savant, este *Gheorghe Șincai:* „Această operă e din cele mai bogate, din cele mai muncite, din cele mai cinstite, ce se pot închipui. E un admirabil repertoriu, e culegere de izvoare din cele mai îmbelșugate, la care se recurge încă astăzi și se va recurge încă multă vreme". Șincai e un savant și totodată un mare patriot. De aici pornesc „războaiele științifice înverșunate contra colegului Eder și corespondentului său Engel".

Istoria literaturii române este o operă desăvîrșită, contribuind la aceasta și numeroasele apropieri ce se fac între scriitori din epoci și medii deosebite, prinși prin contrastele de structură, cultură, ideal, talent artistic. Rămîn clasice, în acest sens, alăturarea lui *Șincai* de *Cantemir*, ori a lui *Miron Costin* de *fiul său, Nicolae*. Nu mă pot opri de a nu cita un fragment din paralela Șincai-Cantemir, de o rară frumusețe stilistică și de un desăvîrșit adevăr istoric: „Apropiat de Cantemir, Șincai n-are însușiri pe care le avea acela. Cantemir știa multe, se amesteca în multe, se pricepea chiar în multe. Are toate calitățile și defectele spiritelor care, din chemare sau din invocație, au o activitate risipită pe multe drumuri. Ce nu știe? Muzică apuseană, muzică turcească, geografie, astronomie, medicină, logică, fizică; e poet rău, narator de multe ori interesant și vioi, dătător de canoane și alcătuitor de opere de erudiție. Scrie românește, latinește, turcește; ar fi putut scrie tot așa de bine grecește, slavonește, rusește și activitatea aceasta prodigioasă se împletește în jurul unei activități politice însemnate: intrigi la Constantinopol, stăpînire în Moldova, expediții și consilii de stat muscălești.

Raza activității lui Cantemir e deci mult mai întinsă. Dar și lumina se face mai slabă răspîndindu-se pe un cîmp așa de vast. Sînt părți penumbrate, altele întunecate cu totul. Scriitorul e inegal și omul politic e distras sau împiedicat de teorii. Totalul produce

BCU „M. EMINESCU" IAȘI

un efect mai mare, o impresie mai puternică, dar fiecare parte luată îndeosebi nu rezistă totdeauna cercetării...

Nu așa e Șincai. Acesta e *numai* istoric. Cartea lui e *Cronica:* gramatici, abecedare, aritmetici, catehisme, acestea le-a făcut altcineva: funcționarul, directorul, care a coexistat cîtva timp cu istoricul, trăind în bună înțelegere cu el, fiindcă luptau pentru același scop național. Numai istoric și numai istoricul neamului său...

Șincai, el, n-ar fi scris nici despre muzica turcilor, nici despre antichitățile chirghiștilor, nici despre vicisitudinile împărăției oamenilor. Pe dînsul îl interesează un lucru: neamul său, depărtatul, gloriosul, eternul său neam roman. Se pasionase pentru știința aceasta a istoriei, nu pentru că era născut cu un temperament de cercetător, ci pentru că așa se putea mîndri neamul umilit al toleraților, iobagilor, celor afară din lege. Răbdarea sa, munca sa, suferințele sale, opera și viața sa ardeau tămîia mirositoare, înaintea altarului nației...

Sîngerîndu-și palmele, adunase din cele patru părți ale lumii pietrele; dar nu știa cîntecul tainic prin care ele se reunesc de la sine și formează templul. Credea, desigur — și-i va fi fost dulce munca cu această mîngîiere — că a făcut o *carte* — și el o pregătise numai pentru acela care va fi să vie" [1].

Cel care „va să vie" în sensul științific al lui Cantemir și al nețărmuritului sentiment patriotic și al puterii de muncă era chiar autorul acestei opere, adică Nicolae Iorga. În mulți alți din scriitorii prinși în studiul de față aflăm o fărîmă din sufletul, firea, viziunea lui Iorga.

După cum face paralelisme între scriitori, același sistem, cu același deosebit succes, îl aplică și *curentelor literare.* Autorul cuprinde pe scriitori în curente literare: curentul greco-latin, curentul religios, curentul francez, fiecare punînd o amprentă deosebită pe școlile literare sau dominînd o anumită provincie de țară. Toate aceste caracterizări nu sînt redate sub aspectul rigid științific, ci sînt zugrăvite prin stilul caracteristic al acestei cărți, cînd Nicolae Iorga se impune ca un desăvîrșit artist al portretizării și al sintezelor concretizate pictural și metaforic, dinamic și cu un miez de sarcasm: „și în curînd, cu giubeaua, cu işlicul, cu cataveica, boierii și cocoanele din Țara Românească și Moldova aruncară vechile datini, vechile moravuri, vechile sentimente și vechile idei, pentru a se europeniza, pentru a se civiliza după noua rețetă făcătoare de minuni, pe care o dădeau francezii. Era traducerilor începu, și prin traduceri noul curent se răspîndi, se întări, se generaliză. Crescuți de dascăli străini, cititori ai cărților străine, vizitatori ai străinătății, strănbunii noștri începură, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, opera de înstrăinare, care s-a desăvîrșit în zilele noastre". Prin acest citat se face legătura între idealurile lui Kogălniceanu din „Dacia literară" și viitorul program predicat de Iorga în „Sămănătorul".

Spiritul de obiectivitate, deși expus în forme de mare intensitate sufletească, îl duce pe Iorga să evidențieze atît părțile pozitive cît și pe cele negative în opera scriitorilor, precum și în valoarea curentelor literare. Iată un caz, acela cînd pune față în față curentul *religios* cu cel *laic:* „Cel din urmă a fost mai înalt, cel de-al doilea mai adînc; cel din urmă ne face mai multă cinste, celălalt ne-a adus un folos imediat mai general. Cronica o făceau boierii mari sau mici, casnicii lor, pentru Domn, pentru clerul vlădicilor și călugărilor mai învățați, pentru boierime. De aceea, între alte motive,

[1] Vol. II, p. 231—233.

nici nu se tipărea cronica. Cartea bisericească se traducea pentru toată lumea, pentru umilul preot de sat, care o citea, şi pentru şerbul, care o auzea citindu-se. Prin cartea sfîntă, prin cartea de slujbă, prin tîlc, care se auzea şi se citea, nu o dată, de două ori, ci necontenit, zilnic s-a introdus în gîndirea fiecăruia o ordine, în forma fiecăruia armonie, în scris celor ce ştiau să scrie norme ortografice. Şi fiind scrise într-o limbă comună aproape tuturor românilor, limbă care fusese a celor dintîi tipărituri religioase, se formă un fel de legătură, de puterea căreia nu aveau cunoştinţă cei legaţi printr-însa, între fragmentele răzleţe ale neamului.

Acesta a fost binele pe care l-au făcut umilii traducători şi harnicii tipografi din Buzău, Snagov, Rîmnic, Tîrgovişte, Bucureşti, Iaşi şi Bălgradul Ardealului".

În chipul acesta se desfăşoară întreaga lucrare, aducînd un material documentar uimitor de bogat, uneori arid şi chiar prea istoric, plin de date, nume proprii, intrigi politice, genealogii, conflicte, biruinţe şi scăderi, care, firește, multe din ele ar putea dispărea, aducînd astfel studiului o mare aerisire, apoi caracterizări, paralelisme, cercetarea estetică a operei, concluzii ce uimesc şi definesc în permanenţa timpului şi a valorii ştiinţifice cultura românească pe o perioadă de aproape 150 de ani. Iorga dovedeşte în lucrare stăpînirea unui vast material, în care cuprinde curente, idei, scriitori, fapte de cultură, fiindcă studiul său se intitulează istorie literară, dar „în legătură cu dezvoltarea culturală a neamului". Sînt înfăţişaţi *toţi scriitorii epocii*, mari şi mici, pentru prima oară prinşi într-un studiu de sinteză; de mulţi, nimeni nu mai auzise pînă atunci, totuşi sînt trataţi în egală măsură, cu acelaşi interes şi căldură, precum şi curentul de „europenizare" spirituală, care duce pe căi noi, după cum am văzut, cultura românească: „pe cînd înainte grecul, moştenitor al tradiţiei culturale a Elinului, era învăţătorul românului, acum fostul dascăl şi învăţăcel se găsesc pe aceeaşi bancă de şcoală, ca ucenici modeşti ai unui profesor mai mare, ai profesorului european. Exodul către lumină, pelerinajul către civilizaţie începea...". Istoricul stabileşte fapte, le explică şi le orînduieşte, căutînd paralelisme între vechea cultură autohtonă sau cea europeană, iar acolo unde descoperă originalitate şi o flacără vie ce îndrumează şi străbate peste generaţii, entuziasmul autorului nu cunoaşte limite. Astfel, Iorga prin această lucrare devine îndrumătorul generaţiei tinere aflate pe ambele versante ale Carpaţilor.

Cartea a prins, şi rămîne reprezentanta tipică a ideilor epocii, fiindcă Iorga a izbutit să cuprindă în filele ei gîndirea şi idealurile unei generaţii, a aceleia care a dat unirea tuturor românilor. Studiind trecutul, Iorga l-a înviat prin puterea sa de creaţie, dinamizîndu-l şi dinamizînd generaţia în care trăia. Aceasta s-a făcut prin talentul de mare scriitor, de poet, care dă viaţă şi farmec fiecărei pagini din carte. Fiindcă Iorga credea că „biograful literar trebuie să aibă talent literar şi că după ce a pătruns şi înţeles sufletele celor ce nu mai sînt decît în amintirea pe care a lăsat-o şi în partea superioară şi intimă a sufletului lor, sculptat în marmura artei sau în stînca durabilă a ştiinţei, să poată da prin puterea de comunicaţie a imaginilor din mintea sa şi altora noţiunea pe care şi-a făcut-o despre acei oameni" [1].

Am spus că studiul lui Nicolae Iorga deschide un *drum nou* în istoriografia noastră literară, în spirit ştiinţific modern care, pînă la acea dată nu cunoscuse decît cîteva

[1] SEXTIL PUŞCARIU, *Iorga ca istoric literar*, „Ramuri" VI (1911), nr. 18—20 (mai-iulie), p. 407—415.

lucrări insignifiante. Ce aducea nou Iorga prin lucrarea sa se poate cuprinde în cîteva cuvinte: documentarea și larga viziune a întregii societăți, române și străine, adică *erudiția* desăvîrșită, precum și talentul de a *intui* și *explica*, în forme de strălucire poetice, scriitorul, opera și epoca sa. Iorga se duce direct la izvoare, fără a folosi sau a se lăsa influențat de gîndirea înaintașilor, pe care totuși o cunoaște și nu o desconsideră. Nu-i lipsesc mijloacele de interpretare științifică, pe care le-a studiat de la antici și pînă la Sainte-Beuve, de la Boccaccio, primul interpret al operei lui Dante, și pînă la Taine, istoricul literaturii engleze, contemporanul tinereților lui Iorga, precum și pe acelea desfășurate la noi, de la Cantemir și Mihail Kogălniceanu și pînă la studiile lui V. A. Urechia, Vasile Gr. Popu, Aron Densusianu, Șăineanu și bucovineanul Sbiera. Să nu uităm însă că Iorga este, în orice a scris și în orice acțiune a sa, *istoric*, deci primează pentru dînsul fenomenul social: orice se întîmplă, orice se gîndește și se scrie are loc în societate și pentru societate. Aceasta e pentru Iorga *țara* sa, dar în spiritul uman, de largă înțelegere a omenirii de pretutindeni. Istoria literaturii, socoate Iorga, este mai întîi o „operă de istorie, în cel mai larg și mai bun înțeles al cuvîntului". De aceea, prima operație în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea* este de a scoate la lumină *tot* ce fusese acoperit de colbul timpului. Apare apoi *interpretul* care judecă filologic, social și estetic fenomenele de viață trecute, în speță opera de cultură, în care se integrează și creația literară: „istoria literară trebuie să-și propuie un scop superior unui simplu indicator biografic și bibliografic. *Viața* trebuie întrevăzută din elementele moarte, *spritul* trebuie trezit prin înțelegerea operelor, accidentele vieții acelor care au produs operele literare trebuie întrebuințate și ele, mai ales pentru a ajunge la realizarea priceperii depline. A desface ideile și sentimentele ce stăpînesc o carte, a le pune în legătură cu acelea care rezultă din activitatea omenească, neliterară, a scriitorului, a suplini prin imaginația întregitoare, prin intuiție cît mai trebuie, multele lucruri care mai trebuie pentru a desăvîrși, pentru sine și pentru alții, o personalitate omenească, aceasta e una din cele mai însemnate și, evident, mai grele sarcini ale istoriei literare". S-a scris că operele de istorie literară pentru Iorga reprezintă „o cercetare de bibliotecă", la care adăugăm și trăirea lor în prezent și judecarea lor prin prisma celor mai moderne mijloace științifice. Acestea au legături nu cu școala critică de la „Contemporanul", ci cu ceea ce a putut intui tînărul studios în operele lui Guyau, Carlyle, Taine, Carducci, Ranke și mulți alții. Nu este vorba de o subordonare, fiindcă noi nu avem în cultura românească o altă voință mai personală, înrădăcinată pînă la maximum putințelor în *eul* său. Iorga e un desăvîrșit cunoscător al *sufletului* omenesc, pe care îl lămurește potrivit ideilor epocii respective: „a-i înțelege, nu cu înțelegerea rece cu care un matematic a înțeles o problemă, un fizician fenomenul pe care-l studiază sau un jurisconsult cazul care-l preocupă, ci o înțelegere simpatică, în care, în aceeași vreme, înțelegerea provoacă iubirea pentru sufletele cercetate și iubirea completează, prin intuiția sentimentului, opera de înțelegere pe care a început-o spiritul psihologului. Aceasta și face ca istoricul literar, ca și istoricul politic, să nu aibă în judecățile sale asupra faptelor petrecute în lumea realului sau în lumea ideilor nici asprime, nici intoleranță, nici dușmănie. Aceasta îl face să se despartă de acel tovarăș, cu sufletul căruia a trăit un timp în lumile senine ale cugetării, — cu un zîmbet de duioasă înțelegere sau de înțelegătoare iertare".

Iorga a redat în cartea sa *spiritul unei epoci*, cu tot „ce a realizat în civilizații umanitatea dintr-un timp" la noi, precum și pe „alesii minții", prin strălucirea creației lor, fără a uita și scăderile lor, adică a căutat să „descopere, înțelege și interpreta viața

răspînditorilor şi mîngîietorilor prin poezie". Pentru aceasta, după cum am văzut, Iorga foloseşte *analiza literară* şi reconstituie *portretul* unui scriitor, pornind de la înfăţişarea miniaturală şi sintetică şi ajungînd pînă la monografii de zeci şi chiar sute de pagini. „Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea" stă la baza tuturor istoriilor literare apărute ulterior, atît prin uluitoarea bibliografie şi bogate izvoare inedite folosite, precum şi prin caracterizările făcute curentelor şi scriitorilor din această epocă. Multe din descoperirile şi afirmaţiile lui Iorga sînt folosite ca orice lucru de drept comun, adică: date biografice, analize de opere, portretistica unor cronicari, ca: Ureche, Miron Costin, Neculce, Stolnicul etc., au fost însuşite de istoricii literari care l-au urmat.

Cea mai deplină recunoaştere în acest sens vine din partea lui Sextil Puşcariu, în *Istoria literaturii române, epoca veche* (1930, p. 211): „Din capul locului trebuie să citez ca operă fundamentală, pentru tot ce priveşte literatura noastră veche, cele două scrieri ale lui N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, Bucureşti, Socec, 1904 (publicată şi cu introducere la vol. VII din *Studii şi documente cu privire la Istoria Românilor*, Buc., Socec, 1904), şi acelaşi: *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, Minerva, 1901, în două volume, cu indice foarte bun, care înlesneşte găsirea de amănunte şi cu o foarte bogată bibliografie în notele din subsol. A doua ediţie, revăzută şi larg întregită (pe care o vom cita alături de ediţia primă), a apărut în Bucureşti, la P. Suru, sub titlul *Istoria literaturii româneşti*, volumul I, în 1925, cuprinzînd: *Literatura populară — Literatura slavonă. Vechea literatură religioasă* şi *Întîii cronicari* (—1688); vol. II, în 1928, tratînd epoca *de la 1688 la 1780)*. Lectura acestor cărţi, din cauza materialului extraordinar de bogat în amănunte, nu e uşoară, dar folosul ce-l aduce e uriaş. Cu deosebire importante şi strălucite sînt caracteristicile de epoci sau scriitori. Ţin să mărturisesc la acest loc că, fără opera d-lui Iorga, cartea de faţă nu şi-ar fi luat fiinţă. În cele următoare ea se va cita mai rar, deşi după drept ar trebui să se numească aproape la fiecare capitol. În nenumărate alte cărţi, studii de amănunt sau opere de sinteză, N. Iorga a dat completări folositoare. Pomenim la acest loc numai pe cea din urmă: *Geschichte der Rumänen und ihrer Kultur*, Sibiu, Krafft şi Drotleff, 1929".

Fireşte că în *Istoria literaturii române vechi* a lui N. Cartojan sau *Tratatul de istorie literară* din 1964 se aduc completări, dar nici una nu este de natură de a scoate din circulaţie sau a socoti „învechită" opera lui N. Iorga. Spre ilustrarea afirmaţiei, să dăm cîteva exemple. Biografia lui Ion Neculce o face Iorga pe baza datelor strînse din opera cronicarului — o spune chiar Cartojan: „N. Iorga a adunat, în *Istoria literaturii româneşti*, volumul II, toate datele din cronica lui Ion Neculce, în care bătrînul boier face aluzie la viaţa sa şi care pot servi ca puncte de sprijin pentru datarea operei" (p. 192). De aceea, şi tratatul din 1964 începe ca şi în Iorga, adică: „Ion Neculce s-a născut, probabil, la Iaşi, prin 1672, fiindcă în 1732, după cum ne spune singur, avea şaizăci de ani" *(Tratat)*, iar la Iorga: „Se născu pe la 1672, căci la 1732 se dă ca fiind în vîrstă de şaizeci de ani". Cele mai multe din afirmaţiile lui Iorga sînt confirmate de cercetări ulterioare. Ca bibliografie, Cartojan dă în plus două articole, ale lui Gh. Ungureanu şi Ion Stupcanul, cu privire la amănunte insignifiante, ca aceea „unde e mormîntul cronicarului Ion Neculce?". În *Tratat* se adaugă articolele lui Iorgu Iordan, Al. Andriescu, Scorpan şi Stoide asupra limbii lui Neculce. În schimb rămîne portretul făcut de Iorga lui Neculce, prin care se înţelege atît omul cît şi opera sa. Fireşte că în scurgerea a aproape şapte decenii, s-au adaus şi numeroase precizări, prin plus de documentare şi interpretare. Astfel, deşi Iorga e primul care stabileşte sensul

luminismului în opera cărturarilor ardeleni, totuşi studiul de bază în acest domeniu aparţine lui Dumitru Popovici prin *La littérature roumaine à l'époque des lumières* (1945). De asemenea s-a adus mai multă lumină în cronologia şi paternitatea operelor cronicarilor munteni din secolul al XVIII-lea, în faţa cărora, totuşi, Iorga ar fi rămas pe poziţia sa, în cele mai multe cazuri. Tot astfel a fost mult îmbogăţită bibliografia cu privire la „cărţile populare", prin lucrările lui Nicolae Cartojan.

Aceeaşi largă şi entuziastă recunoaştere a istoricului literar, mai cu seamă pentru *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, o aflăm şi în ultimii ani, o dată cu reconsiderarea întregului patrimoniu al culturii noastre. Sînt preluate anumite afirmaţii aparţinînd lui *George Călinescu* [1], şi anume că lucrarea sus menţionată se impune prin „erudiţia" care merge pînă la cunoaşterea „monstruoasă" a faptelor, totodată rămînînd o lucrare „unică în patrimoniul culturii noastre" [2].

În acelaşi sens vin aprecierile din partea lui *D. Micu*, care socoate această operă ca „cel mai bogat izvor de informaţie". În nici o altă istorie literară nu aflăm atîtea date privind viaţa scriitorilor, evoluţia literaturii, atîtea izvoare, din care se încheagă imaginea vie a personalităţilor literare [3].

În plus, *George Munteanu* e impresionat de „vocaţia militantă şi finalitatea patriotică de care dă dovadă Iorga în faimoasa sa operă. Prin rolul jucat în epocă, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea* a făcut din autorul ei „un mare pedagog literar, care ştie să convingă şi să îndemne la fapte pe măsură prin patosul său polemic, prin profetismul etic, prin portretele sale demne de pana unui Plutarh". Lucrarea este socotită „un adevărat roman intelectual", datorit unui excepţional *muncitor*, dar şi al unui mare *artist* al unei imense *fresce*" [4]. Chiar şi tinerii cercetători merg pe acelaşi drum, consacrînd omului de ştiinţă şi operei sale eseuri ce se impun prin o viziune realistă şi spirit critic [5], la care se adaugă, în forme multiple, aprecierile lui Mircea Zaciu, Virgil Cîndea, Al. Piru, Şerban Cioculescu, Ion Bălu etc. [6]

Astfel, în mod unanim, se strîng în jurul marei sinteze de istorie literară, timp de aproape şapte decenii, gîndurile cele mai curate prin orientarea judicioasă a trei generaţii de cercetători, justificînd durata ei în timp, şi apariţia ediţiei prezente.

Pentru a înţelege sensul acestei lucrări, epoca cu ideile sale în care a fost alcătuit studiul, transformările sufleteşti ale scriitorului, se cade a expune aceşti ani de mari transformări în mediul cărturăresc şi social.

După cum am spus la începutul acestei *Introduceri*, studiul lui Nicolae Iorga a fost respins de la premiul Academiei Române pe motive care nu se susţin.

Motivul real al conflictului dintre Iorga şi acest înalt for de cultură trebuie căutat în fulminantele sale articole tipărite în ziarele „România Jună" şi „l'Indépendance Roumaine". Retragerea voită în care s-a complăcut pînă la 1899 şi în care timp a căutat să-şi strîngă întreaga aparatură ştiinţifică cu privire la istoria românilor şi cea

---

[1] GEORGE CĂLINESCU, *Istoria literaturii române*, Bucureşti, 1941, p. 542.
[2] *Literatura română*, clasa XI, Bucureşti, 1967, p. 179.
[3] D. MICU, *Istoria literaturii române*, vol. II, Bucureşti, 1965, p. 142—153.
[4] GEORGE MUNTEANU, *N. Iorga istoric literar*, „Contemporanul", 1965.
[5] N. UNGHEANU, Filiaţii „Ramuri", III (1966), nr. 3 (15 martie), p. 21.
[6] În decembrie 1965 au apărut numeroase articole semnate de istoricii noştri literari în: „Viaţa românească", „Steaua", „Revue romaine d'histoire", „Gazeta literară", „Contemporanul", „Luceafărul", „Ramuri", „Ateneum" etc.

universală e urmată prin intrarea sa în arena social-politică. Articolele scrise în ziarul de limbă franceză prin care demască putregaiul, falsitatea și ipocrizia din viața culturală au fost strînse în două volumașe, de faimă și largă circulație, intitulate: „Opinions sincères" și „Opinions pernicieuses d-un mauvais patriote". La 13 iulie 1899, ziarul „l'Indépendance roumaine" aducea la cunoștința cititorilor săi că „savantul profesor" va publica regulat o serie de articole privind viața intelectuală a românilor în prezent, alcătuind un studiu critic al marilor instituții de cultură, ca Academia, muzeele, bibliotecile, Ateneul etc. Scrise dintr-un sentiment de înaltă datorie și fără nici un menajament, rîndurile sale demască oameni, instituții, obiceiuri, viața politică. Astfel se afirmă că D. A. Sturdza a căutat să facă din Academie: o „sucursală" a clubului liberal, de aceea sînt aleși aici membri care nu au scris de loc, iar alții sînt bătrîni și obosiți. Între profesori tronează principiul „servește-mă că te voi servi și eu". Multe din tezele publicate erau „plagiate" sau „certificate naive de imbecilitate". Facultatea de drept e „proastă" și se țin aici cursuri traduse din franțuzește. Apare în scrisul său din această epocă o frescă de intelectuali puși la stîlpul neputinței științifice. Se duce pe față o condamnabilă luptă între bătrîni și tineri, care sînt împiedicați de a ocupa locurile ce li se cuvin. Bibliotecile și arhivele stau mai mult închise, iar fondurile lor sînt dezorganizate.

La 2 decembrie 1899 apare primul număr din „România jună", un ziar de ideologie românească, la care scriu: Vlahuță, Coșbuc, Caragiale, Rădulescu-Motru, Iorga, O. Densusianu, C. Sandu-Aldea, St. Petică, Eugen Lovinescu, Vaschide. O generație și un crez nou își fac ucenicia în coloanele acestui ziar, ca, apoi, cei mai mulți, precum și întregul bagaj ideologic să dea viață revistei „Sămănătorul". Printre puținele articole publicate de Iorga aici desprindem pe cel intitulat *Tinerețea „oamenilor mari" într-o țară mică*. Acesta, alăturat celui denumit „Paraziții", deschide drumul marelui gazetar-pamfletist ce va ajunge peste puțin timp Nicolae Iorga. Se arată lipsa unei opinii publice, care conduce și determină valorile, le ajută și le menține. E înfierat apoi spiritul de imitație, subordonarea totală în fața ideilor venite de peste hotare. Ca și în articolul „Cercurile de admirație mutuală", scris în 1890, se înfierează adulația, camarila intelectuală, slugărnicia: „Atîtea puteri reale s-au stins, atîtea chemări limpezi n-au fost înțelese, atîtea aripi largi, strînse între ziduri înguste de obscuritate și sărăcie, nu s-au putut desface mîndre și n-au zburat... Unul inspiră, ceilalți vorbesc; unul suferă lovitura, ceilalți se supără, unul culege și împarte, ceilalți lucrează și primesc părticica lor. Și toată această lașitate, toată această murdărie e vînzarea sufletului, și nu e pe lume o mai strașnică mizerie morală un mai înspăimîntător hal de decădere decît a-ți vinde sufletul, pentru o bucată de pîine neagră sau pentru un sceptru de comandă".

Cuvinte dure, fraze sacadate în ură și dispreț, imagini corosive, îndemn la luptă, toate la un loc sînt prinse în aceste articole concepute în spirit revoluționar, scrise cu scopul de a moraliza societatea și a înlătura din ea corupția și incultura. Răsunetul acestor articole a fost uluitor: unii aplaudau, în timp ce alții, adică cei mai mulți, solidari, au căutat să nimicească întreaga carieră de profesor și academician a temerarului ziarist, proaspăt răsărit pe firmamentul publicisticii de mase, în sens nemaiîntîlnit la noi. Octav George Lecca, un „boier" genealogist înfumurat, îl provoacă la duel. O anumită presă își ia ca sarcină să arate că opera lui Iorga e nulă. Colegii săi de la facultate și de la Academie cer destituirea sa din corpul profesoral și academic: „secția istorică reprobează purtarea necuviincioasă a d-lui membru corespondent N. Iorga și declară că nu poate sta în relațiuni științifice și colegiale cu un atare membru". Nu

i se mai permitea să țină comunicări și i se refuză lucrările la premiere. Singurul care ia apărarea lui Iorga e Kalinderu, afirmînd că academicienii sînt aleși pe viață și „nu aveți dreptul, deci nici puterea, de a exclude pe Iorga din Academie". Lucrarea sa *Sate și mănăstiri* e respinsă de la un premiu prin opt la unu, după cum nu i se mai publică o istorie a Românilor pe care o pregătea în vederea unei expoziții de la Paris. Cu toate aceste impedimente și reacțiuni, Iorga își vede imperturbabil de drumul său mereu înainte. Articolele sale sînt căutate în toate cercurile, dar ele fac școală în generația tînără. Cineva îi scria: „Articolele d-voastră sînt foarte gustate, deși conțin crude adevăruri, căci în fundul conștiinței fiecare simte în mod confuz ceea ce exprimați d-voastră" [1]. La Academie curg în valuri „comunicările" sale, precum și donațiile de lucrări proprii sau nenumărate documente aflate prin țară. Dintre insultele aduse în această epocă tulbure din viața sa, reținem și pe acelea aruncate strămoșilor săi, pe care unii îi socoteau evrei sau bulgari. În ședința Academiei din 22 februarie 1902, Nicolae Iorga donează înaltului for 16 documente dintre anii 1854—1868, privind cariera părintelui său, din care rezultă caracterul omului și originea sa [2]. Iar cînd urma să se elogieze figura lui Ștefan cel Mare, cu prilejul împlinirii a 400 de ani de la moartea marelui voievod, onoarea revine lui Iorga, după cum o arată Kalinderu: „Ideea concepută de Iorga e măreață, ardelenii și-au conservat naționalitatea, pe lîngă limbă, și prin unitatea cultului ortodox ce a fost între toți frații lor români din Transilvania și din alte părți. Cine a înființat și înrădăcinat asemenea așezăminte la românii din Ardeal? Marele nostru Domn Ștefan. Cine le-a dat o autoritate bisericească în Alba Iulia? Marele nostru erou Mihai" [3].

Adevăratul portret al lui Nicolae Iorga nu reiese din presa atît de schimbătoare [4] sau asprele aprecieri aparținînd academicienilor, ci din următoarele rînduri apărute în coloanele ziarului „România jună": „E celebru pentru cunoștințele sale istorice vaste și temeinice, pentru productivitatea sa cu adevărat fenomenală, pentru rectitudinea caracterului său. A scris... Dar de unde să începem? Căci mult a scris și bine a scris... ca «un Șincai». A venit din străinătate nu cu ideile altora, ci cu geamantanul plin de documente privind istoria țării. Precum și cu metoda criticii moderne și la lumina ei a început să controleze literatura istorică... El a început să analizeze întreaga activitate intelectuală a țării... și au început să se revolte cei loviți... Pînă acum Iorga cercetează trecutul. Va începe să-l reconstituiască. El să fie nu numai istoric, ci un artist... Cînd un asemenea artist izbutește să ne prezinte trecutul *real* al națiunii într-o blîndă lumină de *idealitate*, el devine un „preot al deșteptării noastre, al semnelor vremii preot" [5].

Dintr-un același entuziasm molipsitor va porni și sprijinul acordat de Al. Calimachi, care s-a oferit a-i tipări, în cele mai bune condiții *Istoria literaturii române*, scrisă de „cel mai mare erudit al țării mele" [6]. În acele clipe, și istoricul Ion Sîrbu mărturisea că „am rămas, zic, robit de toată ființa d-voastră" [7].

---

[1] TOROUȚIU, *Studii și documente literare*, vol. XII, p. 144.
[2] *Dezbateri*, vol. XXIV, p. 106.
[3] *Ibidem*, vol. XXVII, p. 288—289.
[4] În acest sens a se consulta articolele din „Pagini literare".
[5] MUGUR, *N. Iorga*, „România jună", II (1900), nr. 138 (29 aprilie), p. 1.
[6] I. TOROUȚIU, *Op. cit.*, vol. X, p. 116—117 și N. Iorga, *Oameni cari au fost*, vol. II, București, 1935, p. 329: *Alexandru Callimachi*.
[7] *Ibidem*, vol. XII, p. 178—179.

Să nu credem însă că totul se desfășura așa cum trebuie, iar furtunoasele dezbateri din sînul Academiei și al consiliilor universitare nu au avut ecou și în presă, contribuind la crearea unui curent dăunător lui Nicolae Iorga. Iată, bunăoară, revista „Pagini literare“ [1], în care Iorga e prezentat caricatural în scris și desen, drept un don Quichote luptîndu-se cu morile de vînt, „*descoperind* stări sociale știute, în jurul cărora aruncă vorbe mari și făcînd afirmații superficiale și false... fără a mai vorbi despre otrava propriilor sale romane de școlar probozit“. „Opiniile sincere“ reprezintă calul troian al triumviratului „Iorga — Bogdan — Onciu“, vîrît în pașnica societate intelectuală românească. Și ca să iasă pregnant în evidență atitudinea, socotită negativă, pe care o are în „Opiniile sincere“, Ion Gorun, autorul acestor articole, face apel la aprecierile lui Hasdeu și Urechia din Academie privind opera științifică a lui Iorga: „expunere confuză“, „stil încîlcit“, „materie muncită, dar spirit sărăcăcios, superficial“. Același gazetar conchide că „stările de astăzi din țara noastră așteaptă harnici și inimoși muncitori, — plivitori, arători, semănători...“.

Dar *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, dincolo de însemnătatea ei științifică, are și o semnificație social-politică în epocă. Pînă acum, mai mult de șapte ani dedicase Iorga numai muncii științifice și obligațiilor didactice. În timpul vacanțelor călătorea prin străinătate cu scopul de a strînge și publica mărturiile trecutului. Cercetîndu-l, căuta să descopere *valoarea oamenilor*, pe acei „oameni schimbători și deosebiți; cu anumite virtuți, cu vicii și apucături speciale, oamenii trecutului în toată întregimea lor expresivă“ [2]. În chipul acesta Iorga concepea istoria ca știința cea mai umană, deoarece pune în evidență *însemnătatea virtuților morale*.

Pe încetul, omul de știință simte nevoia dăruirii, rupe izolarea vieții de ascet și coboară în mijlocul maselor populare. Astfel, într-o conferință din 1898, scoate în evidență educația patriotică și cetățenească făcută prin comemorări: „evenimentele mari se întîmplă și vremea se închide asupra lor. Dar datoria noastră e să nu le uităm“. Compară atari comemorări cu popasul ce se ivește în calea drumețului obosit, prilejuind o „reculegere solemnă și cugetare pioasă, de bucurie demnă, de recunoștință și de speranțe“. Prin urmare, comemorările devin o școală a mulțimii și „cu cît un popor se încălzește mai adînc în masele sale de amintirile fixate astfel, cu atîta poporul acesta are mai multă cunoștință de sine“. Iorga subliniază că popoarele au viitor în măsura în care conștiința națională le călăuzește. Fiecare izbîndă a trecutului nu e o întîmplare, ci „secole întregi de muncă le-a pregătit, și în ele au culminat viața noastră națională“.

Cînd a trecut Carpații, Iorga suferise această schimbare în sensul arătat. Din necesități științifice, face primul drum la Brașov, apoi la Sibiu, Blaj și Bistrița. Curînd urmează popasuri îndelungate mai în toate orașele transilvane. Pe încetul, arhivele din țară îl atrag mai mult decît cele din țările Occidentului. Savantul, cu o pasiune și încordare supraomenească, petrecea ore întregi în arhive, dar nu-i scăpa viața străzii și nici vizitele în casele intelectualității transilvane. Mai în fiecare sat și oraș leagă prietenii, prietenii de o viață, de un ideal, zbuciumate de un singur crez: al biruinței naționale. „Am găsit bătrîni care-și aminteau cu drag de clipa cînd așteptau ca armata lui Vodă Cuza să intre în Ardeal, am găsit la fete tinere admirabile mici biblioteci românești, din care

[1] I. GORUN, *Țara d-lui N. Iorga*, „Pagini literare“ I (1899), nr. 24 (30 octombrie), p. 3—4.

[2] N. IORGA, *Despre utilitatea generală a studiilor istorice*, București, 1895, p. 9.

sorbeau sufletul însuşi al vieţii lor şi care considerau scrisul celui din urmă scriitor din ţară de la noi ca degetul lui Dumnezeu tatăl binecuvîntînd şi fiindcă am găsit, într-un cuvînt, o întreagă societate care aştepta ceva să se întîmple, am crezut că e bine să servim acel ceva cu viaţa noastră întreagă".

Acolo află viaţa de zbucium a românilor, trăirea cu intensitate a instinctului naţional, cunoaşte prezentul, suferă altăuri de cei închişi şi tremură de mînie cînd copiii fraţilor săi învaţă în limbă străină şi le schimbă numele. Se minunează cînd vede frumosul costum al săliştenilor şi stă trufaş de vorbă cu sătenii ce nu şi-au uitat rostirea strămoşească. De unde pînă acum pasiunea sa se resfrîngea numai asupra studiilor, iar bucuria o afla în tipărirea acestora, acumulînd astfel carte de carte şi un renume de cercetător, de acum adaugă la titlul de savant şi pe acela de luptător pe plan naţional şi al ridicării maselor prin cultură. Dinamismul fără limite, pornit dintr-o forţă fizică, ascunsă la acea dată într-un trup firav, i-a dat putinţa să umble în plină libertate în trecutul tuturor popoarelor, în egală măsură cu cunoaşterea desăvîrşită a imperativelor epocii sale, împletindu-le în chip armonios în studii şi în acţiuni. Transformarea aceasta are loc la Iorga în anii 1899 şi 1901, cînd, din timidul, sfiosul savant ce nu prea supăra pe colegii de ştiinţă şi învăţămînt, devine revoluţionarul aruncător de fulgere şi cenzorul întregii societăţi româneşti.

Iorga trăia trecutul pînă în cele mai adînci fibre ale sufletului său, încît orice pecete domnească sau pisanie descoperită nu rămînea un act închis în pergamentul uscat şi îngălbenit de vreme, ci îl făcea să exclame că „norocul, din noroacele acelea care răsplătesc cercetările îndelungate" sau, altădată, afirma în faţa unor descoperiri că, mai-mai, să aibă un acces de nebunie. Bucuria sa era capabil s-o transmită tuturor din jurul său, prin orice cale, fiindcă el era, totodată, profesor, gazetar, orator, om politic, adică prin atîtea căi avea putinţa să comunice cu masele populare. Fiecare om cult are obligaţii de a transmite tot ce a acumulat: „Şi dascălii din şcoala mică, şi dascălii din şcoala mare, şi institutorii, şi profesorii de toate gradele şi acei profesori ai tuturor care sînt ziariştii şi scriitorii în presă, oratorii în parlament, oamenii de guvern, profesorii prin exemple, acestea vor avea răspunderea, răspunderea aceea care, pierdută din ochi, îi va apăsa greu sub pămînt şi nu-i va lăsa să doarmă somnul odihnei meritate. Şi sînt artişti înaintea marmurei curate care e un suflet de copil, marmură din care pot face, nu un om de geniu sau de talent, ci vrednică operă de artă, care e un om nobil, pătruns de datorie, fericit şi răspînditor de fericire"

În sensul acesta a văzut, gîndit şi simţit Transilvania pe care o studiază, şi apoi, prin căi multiple o transmite tuturor claselor sociale, *mai ales maselor populare*. A contribuit la aceasta opera lui Şincai, Maior, Micu, văzută şi studiată la ei acasă. În faţa lor are viziunea unităţii neamului şi a latinităţii sale: „marii ardeleni văzură Roma — scrisese Iorga la 1898 — şi în mintea lor se făcu lumină. Orfanii îşi găsiră părinţii: erau de neam bun, şi se ridicară mîndri. Problemele romanităţii noastre se înfăţişară cu o căldură exagerată, dar necesară. Şi cînd, dincolo, noua religie naţională era gata, apostolii trecură munţii cu cuvîntul de viaţă şi de vestea bună pe lume".

Urmaş al acestor iluminişti ai neamului, Iorga preia opera lor, o continuă, o desăvîrşeşte, din slovă scrisă o dăruieşte prin fulgere şi sclipiri de geniu întregului său neam. Mai mult, i-a fost hărăzit să-i vadă şi roadele. Umanist şi iluminist, Nicolae Iorga devine purtătorul făcliei blăjene pînă în cele mai umile şi îndepărtate colţuri de ţară.

Am spus că a trecut munţii pentru strîngerea materialului necesar întocmirii „Istoriei literaturii române". Dar nu era omul să rămînă numai la filele lui Şincai şi Maior. Alături de aceste manuscrise afla, prin beţia curiozităţii ştiinţifice, documente în care

se închidea viaţa de odinioară a neamului său. De aici au pornit comunicările la Academie în 1899, cu privire la „Socotelile Braşovului şi scrisori româneşti către Sfat în secolul al XVII-lea", urmate de „Socotelile Sibiului", iar separat apar „Documente româneşti din arhivele Bistriţei". Prin aceste lucrări, Iorga îşi dă seama de continuele legături între „Ţară" şi cetăţile transilvănene, „deoarece Carpaţii n-au împiedicat niciodată relaţiile comerciale", iar pe acelaşi drum circulau oamenii şi idealurile lor de viaţă, *aceleaşi* în toate timpurile. După cum relaţiile dintre statele balcanice, dintre acestea şi Orient au făcut din Ragusa un oraş înfloritor, aceleaşi împrejurări şi necesităţi ridicară cetăţile Braşovului şi Sibiului, care se dezvoltară prin schimburile purtate cu toate ţările române. Legăturile Ţării Româneşti cu Braşovul, pe baza actelor aflate aici, încep de la 20 ianuarie 1358, prin actele emanate de la Vladislav-voievod.

Iorga strînge atari documente de raporturi între ţările române, ele emanînd din Braşov sau către, punîndu-le în ordine cronologică, încît izbuteşte a întocmi o adevărată cronică pe scurgerea timpului între 1608 şi 1709. Altele similare privesc Sibiul. Iar la Bistriţa află acte de mare însemnătate istorică şi de limbă, luminînd 400 de ani de viaţă românească împrăştiată pe vechea arie dacică.

În aprilie 1898 tot la Academie, Slavici scotea în evidenţă însemnătatea arhivelor orăşeneşti din Sibiu. Hasdeu mărturisea că le văzuse din 1873, iar Tocilescu promitea că le va vizita. Iorga era însă omul de acţiune imediată. Şi el nu s-a oprit aici, ci a mers mai departe. Dar pentru faptele de viitor, pe linia înfrăţirii definitive a sufletului cu Transilvania, a avut loc o întîmplare dureroasă pentru cărturar, sfîrşită apoi printr-un fericit eveniment. În toamna anului 1900 se desparte de prima sa soţie, căsătorindu-se peste cîteva luni cu braşoveanca Ecaterina Bogdan, sora lui Ion Bogdan şi Bogdan-Duică. Iorga va mărturisi — tîrziu — că după popasul din Braşov, unde a cunoscut alţi oameni şi altă viaţă, „ca să fiu sigur că nu voi uita niciodată zilele de atunci, am făcut ca sub acoperişul casei mele să fie o braşoveancă".

Ne aflăm în 1901, anul comemorării lui Mihai Viteazul, de la a cărui crudă ucidere se scurseseră trei veacuri. Pentru istoricul Iorga, voievodul devenea simbolul unităţii naţionale, şi în acest sens, scrisese în 1900 „Scurtă istorie a lui Mihai Viteazul în amintirea celor săvîrşite acum trei sute de ani". Era „o carte populară", întemeiată pe izvoare nouă, dar scrisă pentru cei mai mulţi, în care Transilvania e prezentă ca ţară românească, fiind însă făcută stat separat de politica turcească şi dată lui Zapolya, devenind astfel rege al Ungariei şi stăpînitor de pămînt românesc. În toiul luptelor şi a intrigilor politice, veniră la Bucureşti un sol moldovean şi un sol al Ardealului „jurînd alianţă întreită". Iar cînd viteazul domn se simţi „stăpîn acasă la dînsul" socoti că bătuse ceasul ca să rupă alianţa cu „Împăratul" şi să ajute cu trupe „pe vecinii care căpătau numai făgăduinţe de la dînsul". De acum, faptele istorice se desfăşoară cu calm, dar cu hotărîre în faţa cititorului, ele devenind un *ce* firesc, al cărui deznodămînt va fi : închegarea unei singure ţări româneşti. La 1 noiembrie 1599 „cuceritorul intra în Alba Iulia, în sunetul tobelor şi trîmbiţelor, călare, în haine regeşti, în mijlocul oştilor sale biruitoare". Gîndul următor al voievodului fu Moldova, făcîndu-l astfel să meargă înainte spre culmile de putere pe care le viza imaginaţia sa aprinsă. Şi Iorga urmăreşte pe Mihai pe întinsul drum al victoriei naţionale. Iată-l la 3 ianuarie 1600 la Braşov, după ce mai înainte capătă Suceava, iar la 1 iunie intră în Iaşi, punînd boierimea să-i facă jurămînt de credinţă. Curînd vine însă prăbuşirea totală, în noaptea de 19 august 1601. „Aşa printr-un omor, care era o crimă, o crimă utilă pentru imperiali, se sfîrşi Mihai Viteazul, victima talentelor ca şi greşelilor sale. Greşeli pe care cine nu le-ar fi făcut? — le-a

plătit el cu nenorocirea sa, cu prețul vieții sale, iar gloria lui e gloria noastră, o glorie care nu stinge, ci, răsărind, dumnezeesc stîlp de pară din adîncimea trecutului fără noroc, îndreaptă pașii poporului nostru către ultimul scop al tuturor silințelor românești, Canaanul Unității desăvîrșite a neamului".

Din aceleași „necesități științifice", Iorga se duce la Budapesta, în vara anului 1901, spre a scormoni arhivele de acolo și descoperi astfel cît mai multe știri asupra lui Mihai Viteazul. De data aceasta avea lîngă sine pe „brașoveanca", cunoscătoare a limbii maghiare și care-l va ajuta în descifrarea documentelor scrise în această limbă. Acolo, omul de știință, potrivit obiceiului său, privi și în juru-i, adică a căutat a cunoaște tinerimea ardeleană, aflată la studii. Din inițiativă proprie, Iorga roagă pe profesorul Gh. Alexici să-i mijlocească o întrevedere cu studenții săi. Aceștia, după cum ne relatează o corespondență de ziar, erau „covîrșiți de o toropeală adormitoare" și unii se gîndeau la o posibilitate de a-i readuce la alte simțiri, ca pe vremea „Memorandului". În astfel de împrejurări au loc convorbirile dintre Iorga și studențimea română din Budapesta, în seara zilei de *26 septembrie*, în sala hotelului „Saskör". Prin felul său de a fi, natural, deschis, spontan, avînd în privirea sa toată înțelepciunea și aspirațiile neamului, a izbutit să dinamizeze vlăstarele române. Dar să lăsăm pe cronicar să povestească :

„La această convenire au participat dintre tineri peste 20, care ardeau de nerăbdare și de dor de a cunoaște în persoană pe savantul profesor. Convorbirea aceasta a avut un caracter foarte intim ; îți era drag să vezi pe universitarii noștri, cum stau cu toții în poziție contemplativă și serioasă sorbind cuvintele ilustrului profesor. O înfățișare solemnă era întipărită pe fața tinerimii, văzînd în mijlocul său pe un profesor universitar care îi cuvînta nu din îndemnul minții reci, ci din imboldul mai înalt al inimii. Tineretul nostru nu e dedat cu note de intimitate reciprocă cu profesorii, care fiind de regulă străini sau de o specie de români puși sub popasul unei diplomații oarecare, se desparte de elevii lor prin o prăpăstioasă distanță. Din o însuflețire solemnă și *trează*, a izbucnit imnul nostru *Deșteaptă-te române*, care a răsunat în sala „Saskör" în seara de 26 septembrie [1].

Iorga a entuziasmat pe studenți, din partea cărora răspunde Ion Lupaș, istoricul de mai tîrziu al Transilvaniei, prin cuvintele înaripate ale lui Miron Costin : „că nasc și la Moldova oameni", tot astfel și noi sîntem astăzi îndreptățiți a zice : avem și noi bărbații noștri care știu și pot da aplicare cuvintelor lui *Curtius : Sexa legentur*, care pot face dealurile și văile carpatine, acest teatru al zbuciumului nostru trecut, să ne spună minuni de adevăruri, să ne cînte doina trecutului nostru. Un astfel de bărbat e și dl. Iorga, care din slova zdrențuitelor cronici ne face să auzim îndemnătorul glas al Basarabenilor și al celor Mușatini „descălecători de țară, dătători de legi și datini".

Peste trei zile, în același loc și în fața a 60 de studenți și intelectuali români, Nicolae Iorga evocă figura lui Mihai Viteazul, stîrnind entuziasmul celor prezenți, cînd li se citește paginile de pomenirea omului trimis de Dumnezeu, care, cu 300 de ani în urmă, a făcut un singur trup cu românii de pretutindeni. De astă dată, mulțumirile sînt aduse de studentul Octavian Goga.

E primul caz cînd Iorga nu se mai rezumă la cercetarea documentelor, ci devine om de acțiune, acțiune pusă în slujba intereselor vitale ale poporului său.

---

[1] Rap. *Dl. prof. Iorga și universitarii români din Budapesta*, „Tribuna", XVIII (1901), nr. 177 (26 septembrie), p. 705—706.

Din acea seară de neuitat a anului 1901 durează legăturile sale cu intelectualitatea transilvăneană.[1] Din acea întîlnire de neuitat a ieşit la scurt timp revista *Luceafărul*, condusă de acei care ascultaseră pe Iorga cuvîntînd despre Mihai Viteazul şi necesitatea de a reface ţara, aşa cum a stăpînit-o pentru o clipă falnicul Domn şi viteaz. Totodată, savantul aflase în arhivele de acolo sute de documente privind pe domnitorul Mihai, tipărite în peste 1300 de pagini. E vorba de volumul XII din colecţia Hurmuzachi, apărut în 1903, sub titlul: *Acte relative la războaiele şi cuceririle lui Mihai-vodă, Viteazul*. Volumul cuprinde documente culese de la Budapesta, Cracovia, Varşovia, Vatican, precum şi din arhivele transilvănene. Toate actele în ungureşte au fost copiate şi traduse „de un colaborator pe atît de statornic, pe atît de modest", adică de soţia sa, Ecaterina N. Iorga, dovedind un spirit ştiinţific pe care l-au avut şi fraţii săi, Ion Bogdan şi Bogdan-Duică.

Iată cum a dat roade sămînţa aruncată de Hasdeu în 1897 în ogorul ştiinţific al lui Nicolae Iorga, devenind astfel exponentul în gîndire şi faptă al generaţiei sale.

Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea a îndeplinit aceeaşi misiune pe care istoricul o recunoaşte cărturarilor transilvăneni, adică: „aşa încît am putea numi toată această perioadă din istoria noastră culturală lupta pentru a reuni în idei şi în limbă tot poporul românesc şi pentru a găsi legătura dintre dînşii toţi şi dintre marii străbuni, pentru a proclama din nou, cu strălucire, şi pentru a ne regenera pe această cale".

Astfel, cartea de faţă a lui Nicolae Iorga deschide prima pagină din istoria mişcării sămănătoriste, cînd s-a simţit nevoia ca „literatura să servească drept instrument de luptă pentru scopurile supreme ale unui popor"[2].

Ea reprezintă, totodată, împreună cu *Istoria lui Mihai Viteazul*, lucrări scrise în aceşti ani de mare dăruire sufletească, „cele mai poetice pagini ce s-au scris de la *Cîntarea României* încoace"[3]. Marea taină a lucrării constă în faptul că autorul a ştiut să îmbine forma stilistică şi „instrumentul de luptă" într-un tot perfect unitar, fără a scădea nimic din valoarea ei ştiinţifică, prin care, în primul rînd, vieţuieşte în timp.

BARBU THEODORESCU

---

[1] A se consulta şi: N. IORGA, *Istoria literaturii româneşti contemporane*, vol. II, Bucureşti, 1934, p. 50.

[2] N. IORGA, *Istoria literaturii româneşti. Introducerea sintetică*, Bucureşti, 1929, p. 203.

[3] Afirmaţia aparţine lui AL. ANTEMIREANU, cf. N. IORGA, *Istoria literaturii româneşti contemporane*, vol. II, Bucureşti, 1934, p. 51.

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

1. „Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea" a apărut în primă ediție la 12 iunie 1901, fiind alcătuită din două compacte volume, însumînd 1255 de pagini, în care se cuprindea și o „tablă a numelor". Autorul împlinea atunci 30 de ani, iar prin lucrarea de față se inițiau vastele sale sinteze, privind atît istoria și cultura românească, precum și a altor popoare, în limbile română, franceză, germană și engleză. Totodată, Nicolae Iorga, prin acest studiu, începea marea sinteză de istorie a literaturii române, prima la noi în acest sens, desfășurîndu-se în opt volume, după cum urmează :

2. „Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688". București, 1904, 243 p., apărută mai întîi ca introducere la volumul VII din „Studii și Documente cu privire la Istoria Românilor."

3. „Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea", de la 1821 înainte, în legătură cu dezvoltarea culturală a neamului :

— vol. I. Epoca lui Asachi și Eliad (1821—40), București, 1907, 325 p. ;

— vol. II. Epoca lui M. Kogălniceanu (1840—48), București 1908, 267 p. ;

— vol. III. Anul '48 și urmările sale. Opera politică a emigraților. Literatura din țară de la 1847 pînă la agitațiile pentru Unire. Regalitatea literară a lui Vasile Alecsandri. — Literatura românească în epoca Unirii și supt domnia lui Vodă Cuza (1848—66). Vălenii-de-Munte, 1909, 348 p.

4. „Istoria literaturii românești contemporane", București, 1934 :

— vol. I. Crearea formei, 372 p. ;

— vol. II. În căutarea fondului, 322 p.

Nici pînă astăzi nu avem o altă sinteză, mai vastă, mai completă și mai cuprinzătoare, cu privire la fenomenul literar, încadrat în cultura și chiar în istoria românilor, pe o întindere de 3132 de pagini.

O privire „sintetică" a acestui studiu a fost dată în 1929, în 207 pagini, purtînd titlul de „Istoria literaturii românești. Introducere sintetică" și reprezentînd un curs universitar, ținut în anul 1927—1928. Pentru prima dată se prezenta *integral* literatura română, la catedra de istoria literaturii române a Facultății de

litere din București, după pensionarea lui Ion Bianu, fostul titular al acestui curs.

După o scurgere de un sfert de secol, Nicolae Iorga a crezut necesar să dea o nouă ediție, „revăzută și larg întregită", dar nu a fost dusă pînă la capăt. Din această nouă ediție au apărut numai trei volume, adică pînă la 1821.

În anul acesta — 1968 — se împlinesc 50 de ani de la realizarea unității naționale din 1 decembrie 1918. Actul politic de atunci s-a săvîrșit prin eforturile întregului popor românesc, folosindu-se toate căile posibile. Ca nimeni altul, Nicolae Iorga a luptat în acest sens prin faptă și scris, desfășurînd o acțiune pe măsura forțelor supranaturale din creațiile populare. „Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea" e primul bloc de granit așezat de Nicolae Iorga la temelia unității naționale din 1 decembrie 1918.

Iată de ce am crezut de cuviință să începem reeditarea marei sinteze de istorie literară prin studiul din 1901. Fără a diminua prin nimic valoarea științifică a celorlalte volume ale *Istoriei literaturii române*, lucrarea de față ocupă un loc aparte: prin truda depusă de autor, prin elanul sufletesc concretizat în stilul de o mare valoare artistică, atît de caracteristic lui Iorga în perioada sămănătoristă; prin vastul material ce era depistat, sistematizat și analizat cu migală; prin marele rol împlinit în făptuirea unității sufletești a poporului român dincolo de frontierele politice întîmplătoare și impuse nouă de puterile imperialiste; fiindcă studiul a rezistat timpului, ca operă științifică, el putînd fi republicat chiar sub forma inițială, fără a irita cerințele celor mai inițiați în acest domeniu.

De altfel, ediția a doua alcătuită de Nicolae Iorga aduce completări și rectificări de amănunt, nici una nefiind de natură a schimba fondul sau forma stabilite în 1901.

Am păstrat orînduirea capitolelor așa cum se găsesc ele în ediția din 1901 și am ținut seama de toate modificările introduse de Nicolae Iorga în ediția 1926—1933. În ediția a doua, autorul introduce două noi capitole: „Cronicele brîncovenești" și „Literatura religioasă". Am reținut acest ultim capitol la locul stabilit de Iorga, în 1926, iar „Cronicele brîncovenești", fiind, de fapt, o retipărire aidoma a unui capitol din 1901, l-am păstrat la locul de atunci, adică în volumul II, p. 624—636. Ultimele 316 pagini din volumul al II-lea, ediția 1901, Nicolae Iorga nu a izbutit a le mai retipări, fiindcă ediția a doua se oprește aici. Numai paginile, puține la număr, ce se referă la Asachi și Lazăr au fost reluate sub altă formă și mult dezvoltate, în „Istoria literaturii române în secolul al XIX-lea."

Modificările survenite în ediția a doua și de care am ținut seama se referă, în primul rînd, la Nicolae Costin, Dimitrie Can-

temir, cronicarii munteni și unele adăugiri la capitolele privind literatura religioasă. Să dăm cîteva exemple de adaosuri. După analiza amănunțită a *Ceasornicului Domnilor* al lui Nicolae Costin, Iorga aduce în plus în ediția din 1926: „Importanța lui cea mare, ca și a *Herodotului* de la Coșula, e în silința traducătorului de a reproduce într-o limbă încă atît de neîncercată și lipsită de termeni abstracți pagini de o înaltă și adesea subtilă cugetare, de a sili astfel graiul său și al contemporanilor spre o nouă și îndrăzneață cugetare. Greutatea sarcinii explică și scuzează, desigur, multe șovăiri și neîndemînări ale stilului". La „Dimitrie Cantemir" se introduce data nașterii acestuia, la „26 octombrie 1671", preluată din lucrarea lui I. Minea; apoi o bogată și nouă informare bibliografică prinsă în subsolul paginilor. Sau se adăuga la caracterizarea lui Cantemir, în perioada de ședere la Constantinopol: „Trăia într-un mediu cărturăresc, cetind și cîntînd, prezintînd pe străzile cetății împărătești chipul său așa cum îl vedem în portretul de la Rouen, cu fața tinerească prelungă și ochii de o nevinovată privire dulce, cu mustăcioara mijindă, supt turbanul alb și albastru, încununat cu scumpul surguciu, pe cînd trupul sprinten e prins într-un *justaucorps* de brocard înflorit. Cravata de modă franceză îi atîrnă la gît, iar mijlocul e prins cu o cingătoare de șal, din care atîrnă hangerul, interesant și expresiv amestec de Orient și Occident, ca în spiritul lui însuși". Un alt pasaj mai mare e cel adaus, în ediția 1926, la 445—446, precum și caracterizarea finală a lui Cantemir, de la pagina, 457—458.

Se aduc completări interesante la Nicolae Milescu (p. 462 și 463 din ed. 1926) cu privire la marele său rol la opera de traducere în epocă, precum și în capitolul dedicat cronicarilor munteni, în special, la „Cronica Ghiculeștilor" etc.

Față de cele două ediții aparținînd lui Nicolae Iorga, ne-am îngăduit a face următoarele trei modificări, în această nouă ediție:

Enumerarea notelor din subsolul paginilor se face la Iorga separat de la pagină la pagină, în timp ce noi am folosit o enumerare în continuare pentru fiecare capitol, ținînd seama de o simplificare grafică.

Tabla de materii a celor două volume la Nicolae Iorga este foarte sumară, contribuind prin aceasta la o îngreuiere în orientarea rapidă a cititorului în vastul material. De aceea, am înlăturat aceste „table de materii" prea sumare, printr-o alta, analitică, reținînd titlurile de capitole, pe care apoi le-am completat în mod analitic, indicînd paginile respective pentru fiecare subdiviziune.

Am modernizat ortografia autorului, păstrînd însă formele specifice scrisului său, caracteristice Moldovei de nord și pe care le aflăm și la Eminescu, și anume: păreche, răpede, sară, supt, mul-

ţămesc etc. Modificările pe care ne-am îngăduit a le introduce se referă la : înlăturarea lui *u* final, înlocuirea lui *s* prin *z* în : frances, resultă, civilisaţie, poesie, frasă, filosof ; înlăturarea majusculei în rangurile boiereşti : Logofăt, Spătar, Hatman ; sau Mitropolit, Patriarh ; sau a lunilor : Ianuarie, Februarie etc., sau la popoare : Greci, Turci, Francesi etc. În loc de a reţine formele de : evangelist, românesc, anticităţi, patriarch, archiereu, cinci-spre-zece, feliu, am folosit : evanghelist, românesc, antichităţi, patriarh, arhiereu, cincisprezece, fel etc...

BARBU THEODORESCU

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PREFAȚĂ

Nu voi deschide prin recriminații personale o carte care urmărește dezvoltarea unor idei înalte și nobile, și nu voi amesteca ură în această carte de iubire.

Cu atît mai mult, cu cît cei ce credeau că au învins își dau seamă mai bine decît oricine că ei sînt învinșii.

Explicații generale asupra cărții le voi da în prefața celui de-al doilea volum, ce va ieși într-o lună. Deocamdată exprim adînca mea recunoștință d-lui Al. Callimachi, și arăt mulțămirile mele celor ce m-au ajutat la această carte, în special d-lui Nerva Hodoș, cari mi-a dat lămuriri bibliografice, d-lui Iuliu Tuducescu, cari mi-a comunicat oarecare note genealogice, d-rei Emilia Cioran și d-lui Neagoe Popea, cari au copiat manuscriptul pentru Academie, arătînd astfel devotamentul de cari sînt capabili pentru o operă de știință.

N. IORGA

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

I N T R O D U C E R E

Istoria literaturii unei epoci înseamnă istoria celor scrise în acea epocă, puținului din viața oamenilor de atunci cari ni s-a păstrat în această formă trainică. E una din cele mai însemnate și mai delicate opere, de știință și de artă în aceeași vreme, de informație, de înțelegere și de expresie pe cari le poate întreprinde cineva. Pentru ca o astfel de lucrare să răspundă într-adevăr numelui și menirii sale i se cer foarte multe condiții. Dar trei mai ales mi se par indispensabile.

Întîi să fie o operă de *istorie*, în cel mai larg și mai bun înțeles al cuvîntului. Precum istoria politică nu trebuie să se mulțămească a da adevărul gol, materialul brut, datele, fie aceste date dezbătute și fixate printr-o critică fără greș, precum din aceste elemente istoricul trebuie să alcătuiască în lumea ideilor un întreg, bine organizat, armonios, cari să corespundă cît se poate mai deplin cu ce a fost odinioară în lumea faptelor, așa și istoria literară trebuie să-și propuie un scop superior unui simplu indicator biografic și bibliografic. Viața trebuie întrevăzută din elementele moarte, spiritul trebuie trezit prin înțelegerea operelor, accidentele vieții acelor cari au produs operele literare trebuie întrebuințate și ele, mai ales pentru a ajunge la realizarea priceperii depline. A desface ideile și sentimentele ce stăpînesc o carte, a le pune în legătură cu acele cari rezultă din activitatea omenească, neliterară, a scriitorului, a suplini prin imaginația întregitoare, prin intuiție cît mai trebuie, multele lucruri cari mai trebuie pentru a desăvîrși, pentru sine și pentru alții, o personalitate omenească, aceasta e una din cele mai însemnate și, evident, mai grele sarcini ale istoriei literare. Eruditul cari descrie un manuscript, cari stabilește edițiile unei opere, cari urmărește vicisitudinile unei vieți, își face, cercetînd și criticînd, întreaga datorie. Datoria *biografului literar* e mai mare și mai înaltă : lui i se cere să înțeleagă suflete omenești cari nu samănă cu al său, cari nu samănă cu nici unul dintre acelea pe cari le cunoaște din experiența vieții sau le-ar putea întîmpina în jurul său, în calea sa, în mediul și în epoca în care trăiește. Să înțeleagă acele suflete, să le fixeze în hotarele unei vieți pe cari o cunoaște în parte, pe cari trebuie să și-o înfățișeze însă în diversitatea și întregimea ei și, pe lîngă toate acestea, să poseadă destulă putere de comunicație a imaginilor din mintea sa — ceea ce se numește talent literar — pentru a putea da și altora noțiunea pe care și-a făcut-o despre acei oameni.

Sînt naturi artistice sau ştiinţifice, cu un caracter individual foarte pronunţat, cari sînt în stare să înfăţişeze cu cea mai mare putere individualitatea lor în forma unei teorii ştiinţifice sau a unei opere literare, să facă din acestea nişte lucrări cu puternic răsunet şi cu o viaţă lungă. Aceste naturi rareori înţeleg alte feluri de cugetare sau de simţire, chiar cînd nu le despreţuiesc, în simţul superiorităţii lor. Asemenea firi nu sînt potrivite pentru a scrie istorie sau istorie literară, genuri cari reclamă înnainte de toate uitarea de sine, atîta cît trebuie pentru a înţelege pe alţii. A-i înţelege, nu cu înţelegerea rece cu cari un matematician a înţeles o problemă, un fizician fenomenul pe cari-l studiază sau un jurisconsult cazul care-l preocupă, ci o înţelegere simpatică, în cari, în aceeaşi vreme, înţelegerea provoacă iubirea pentru sufletele cercetate şi iubirea completează, prin intuiţia sentimentului, opera de înţelegere pe cari a început-o spiritul psihologului. Aceasta şi face ca istoricul literar, ca şi istoricul politic, să nu aibă, în judecăţile sale asupra faptelor petrecute în lumea realului sau în lumea ideilor, nici asprime, nici intoleranţă, nici duşmănie. Aceasta-l face să se despartă de acel tovarăş, cu sufletul căruia a trăit un timp în lumile senine ale cugetării, cu un zîmbet de duioasă înţelegere sau de înţelegătoare iertare.

Dar a pătrunde în sufletele celor ce nu mai sînt decît în amintirea pe cari au lăsat-o şi în partea superioară şi intimă a sufletului lor cari s-a sculptat în marmura artei sau în stînca durabilă a ştiinţei, a fi fericit şi nenorocit cu dînşii, a se lupta pentru idealele lor şi a le plînge înfrîngerile, n-ajunge. Un biograf are singură această misiune. O istorie literară nu e o banală galerie, o sală de expoziţie sau de mezat, pe pereţii fără însemnare ai căreia se atîrn conştiincios pînze răzleţe, în cari bătrînul cleric e pus lîngă vioaia păstoriţă, şi eroul îmbrăcat în zale lîngă funcţionarul la pensie cari ţine în mînă tabacherea anilor săi din urmă. O istorie literară trebuie să fixeze biografiile în mişcarea de idei a epocii, să puie în legătură cugetarea unuia cu gîndirea generală a timpului. Istoria literară nu se poate înţelege fără istoria culturii, ale cărei culmi le studiază cu deosebire în operele şi viaţa scriitorilor.

Dar a scrie istorie literară şi istorie culturală nu e acelaşi lucru. Cea din urmă se ocupă de ceea ce a realizat în civilizaţie umanitatea dintr-un timp, într-o ţară ; cea dintîi cercetează cele mai înalte manifestări ale acestui proces de civilizaţie. Istoria culturală caută în istoria literară elemente pentru a înţelege spiritul unei epoci, sfărîmînd strălucitoarea formă personală în cari acest spirit se îmbracă la aleşii minţii dintr-acea epocă. Pe cînd istoria literară ne ajută pentru a înţelege sufletul deosebit al acestor aleşi, observînd direcţiile şi curentele care stăpînesc epoca întreagă.

Pentru a veni la subiectul nostru, el nu poate fi tratat fără a se vorbi destul de pe larg de societatea timpului, de educaţia timpului şi de acea parte din *scrisul* timpului cari nu e făcută pentru a manifesta o personalitate literară şi ştiinţifică şi cari e chemată la lumină numai pentru a satisface o nevoie practică. Nu se poate înţelege firea unui Cantemir, unui Nicolae Costin, unui Neculce, unui Şincai, unui Clain, unui Conachi, unui Budai Deleanu, fără a avea noţiunea vieţii la Curtea Domnilor români

NICOLAE IORGA ÎNTRE ANII 1898 — 1900

din secolul al XVIII-lea, fără a şti cum era mănăstirea pe această vreme, cîtă lumină şi ce lumină se păstra aici şi se răspîndea în lume, fără a se arăta situaţia românilor de dincolo de munţi, fără a se explica marea revoluţie culturală petrecută acolo, noua orientare produsă prin schimbarea rituală. O istorie literară cuviincioasă, într-o epocă de creaţiune cum e aceea pe cari o analizăm nu va analiza bucoavne, nu va scoate strigăte naive de admiraţie înaintea traducătorilor de acaftiste, molitvenice, octoihuri, trioade, catavasiere şi penticostare, cărţi de cea mai mare utilitate sufletească fără îndoială, dar cari n-au a face cu sufletul românesc din secolul al XVIII-lea şi cu cugetarea şi simţirea acelor cari l-au reprezentat mai bine. Într-o asemenea lucrare se va căuta în zadar inventarierea tipăriturilor unui timp sau liste de manuscripte, şi, desigur, discursurile pentru instalarea unui vlădică, apelurile către subscriitorii la calendare sau la „novele“ şi „gazete“, cărţile de şcoală pentru românii din Ardeal, de supt Coroana Ungariei şi din principate, versurile ocazionale ale celor ce n-au fost niciodată poeţi, dar cari simţeau nevoia de a îmbrăca haina poetică întocmai ca un frac la zile mari, toate aceste produse, cari sînt literatură

de bibliograf, de istoric cultural, şi nu de istoric literar, nu vor da naştere la lungi capitole de aprecieri necumpătate şi nemeritate. Totuşi, acestea toate nu se pot lăsa la o parte. Prin abecedarele şi acaftisturile cu litere latine s-a ajuns la teoriile filologice ale marilor ardeleni din epoca regenerării ; prin traducerile din slavoneşte şi greceşte ale umililor călugări din Ţara Românească şi Moldova s-a ajuns la frumoasa limbă literară pe cari au găsit-o, în pragul secolului ce s-a mîntuit, Eliad şi Alexandrescu, Asachi şi Alecsandri, Bălcescu şi Kogălniceanu. Prin instrucţiile pentru cultura pomilor, pentru economia casnică, pentru prevenirea şi îngrijirea bolilor s-a introdus gustul de cetire în satele de dincolo şi s-a făcut posibilă literatura pentru popor pe cari au scris-o, spre binele neamului, dacă nu totdeauna spre vădirea talentului lor, unii cărturari ardeleni, translatori şi asesori, înainte şi după 1821.

Mai rămîne să vorbim, pentru a schiţa liniile generale ale acestei cărţi, de legăturile pe cari le vedem între literatura românească şi literatura greacă de pe pămînt românesc, între literatura cărturarilor rămasă între cărturari şi literatura poporului sau literatura cărturarilor pierdută între ţărani, adoptată şi răspîndită de acum înainte de dînşii.

De la Brîncoveanu pînă la Grigore Dimitrie Ghica, de la Cantemireşti pînă la Ioan Sandu Sturdza, timp de cel puţin un secol şi jumătate, forma superioară a culturii româneşti a fost greacă, *elinească*. Ca şi limba latină în veacul de mijloc pentru Apuseni, o limbă clasică a fost limba ştiinţifică prin excelenţă pentru românii de la sfîrşitul unei epoci, cari e în istoria universală cea modernă. Românește şi slavoneşte învăţa popa, uneori româneşte învaţă şi ţăranul, unde era îndemnat să înveţe ; dar boierul îşi desăvîrşea cunoştinţele urmînd la şcoala domnească înalte cursuri de epistimii pe greceşte. Deci în această limbă trebuia să se scrie, trebuia să se scrie mult şi să se tipărească, pentru nevoile românilor din şcolile superioare, pentru lectura acelor cari trecuseră prin aceste şcoli şi înţelegeau ştiinţa numai în această formă. A existat prin urmare o literatură, relativ bogată, româno-elinească sau româno-grecească, corespunzătoare în privinţa cuprinsului şi publicului la cari se adresa literaturii latino-barbare, cari a pregătit pentru o viaţă culturală proprie popoarele Europei centrale şi apusene. Nu numai atît. Curtea adăpostea rude şi prieteni ai Domnului grec sau grecizat, şi aceste persoane, de multe ori culte, totdeauna foarte influente, nu ştiau bine românește şi n-aveau nici un motiv să iubească deci cartea românească. Limba ţării ajungeau s-o înţeleagă, s-o vorbească fiii acelor cari se desfăceau din clientela principelui efemer, se stabileau în ţară şi se împămînteneau prin căsătoria cu o pămînteană ; ei erau îndeobşte români. Dar era totdeauna un mare număr de persoane în buna societate a timpului, în clasele superioare, cari aveau nevoie de o cultură, de o literatură, de o ştiinţă grecească, nu numai pentru caracterul superior al acestei limbi, ci fiindcă era limba lor maternă.

De aici, cronici greceşti, pravile greceşti, versuri de laudă, gudurări poetice şi colachii rimate, greceşti ; de aici iarăşi satire greceşti, pamflete în aceeaş limbă, scrise de greci contra grecilor.

Căci a fost un timp cînd ideea națională grecească n-avea nimic a face cu cultura grecească, pentru că aceasta era cultura generală a Orientului, în cari popoarele nu ajunsese încă — n-ajunsese nici luminata Europă! — la conștiința națională, la păreri de rău pentru trecut, la avînturi entuziaste către un mai bun viitor al neamului. Grecii primeau fără gînduri ascunse și rezerve dominația turcească, pe cari erau bucuroși s-o servească, boierii români, cari se simțeau mai mult membri ai unei clase decît fii ai unui popor, nu se socoteau jigniți de greci decît în interesele lor materiale. Boierul se simțea mai aproape de işlicarul grec decît de opincarul român; îi era milă de cel dintîi mai mult decît de cel din urmă; se înțelegea mai bine cu dînsul decît cu fratele său sărac și nenorocit. Pe de altă parte, țăranul confunda în același sentiment de ură motivată pe apăsătorul de același neam și pe apăsătorul străin.

Căsătorii dese apropiau încă vechea aristocrație de țară, care-și păstra locurile, de noua aristocrație străină, parvenită în cea mai mare parte, cari se sfia să ieie totul pentru sine, temîndu-se de împăratul, cari avea nevoie de banul raielei și deci de mulțămirea, de liniștea ei.

Coaliția aristocratică se deosebea de țărănime nu numai prin avere, prin situația socială și politică, ci și prin limba întrebuințată de obicei. Amestecătura de neamuri din Divan, de la Curte, din isprăvnicii vorbea atunci grecește, precum astăzi vorbește franțuzește. Evident că mai toată literatura de societate era în această limbă: se adresa atunci unei cocoane un ποιημάτιον de complimente, precum s-ar trimete astăzi, cu aceleași scopuri, unei dame franco-române un *billet doux* în versuri.

Din cele ce s-au spus se vede că această literatură grecească era făcută în același mediu, de aceleași persoane, către aceleași persoane. E un fel de literatură soră, de literatură complementară. Legăturile dintre cele scrise în românește și în grecește sînt din cele mai strînse, și tratarea izolată a amîndurora e tot așa de grea, ba mai grea încă decît tratarea separată a literaturii europene în latinește de literatura în limba vulgară, pe timpul evului mediu. Dacă despărțirea se face, ea nu poate fi decît silită și dăunătoare.

Ceea ce înseamnă că în paginile ce urmează va fi adeseori vorba de opere literare grecești. Dar ele vor fi aduse neapărat numai pentru a întregi, pentru a pune într-o lumină mai clară cele ce se vor spune despre literatura românească, sau mai bine despre literatura românească în românește.

Venim acum la locul pe cari am crezut că trebuie să-l dăm literaturii populare în această carte.

Literatura populară o face poporul, dar cuvîntul acesta de *popor* e foarte vag și elastic. Din popor face parte mai ales țăranul, apărătorul și muncitorul acestui pămînt românesc, supt toate stăpînirile întîmplătoare și supt toate exploatările nedrepte. E cel mai cinstit, mai moral și mai harnic din locuitorii țării, și așa a fost totdeauna. Cînd boierimea păstrase numai puțin din bunul spirit al timpurilor vechi, cînd moleșirea începea s-o cuprindă, cînd nu mai știa să se lupte, cînd nu prea știa să lucreze, sapa n-a căzut din mîna țăranului, toporul i-a rămas la îndemînă: țara a rămas bogată,

fiindcă pămîntul a fost lucrat, şi, dacă ar fi fost cine să poruncească, să spuie cuvîntul ce se aştepta, din aceeaşi mulţime răbdătoare şi harnică s-ar fi ivit şi cine s-o apere.

Nu numai atît. Pe cînd boierul se înfunda în umbra răcoroasă a iatacelor, potrivită pentru somnul lung de ziuă, pe cînd, dus de supţiori, de ţigan sau de ciocoi, era închis, pentru primblare, în butca lui cu ferestruici rotunde, mărunte, ţăranul îşi ducea viaţa supt cerul liber al lui Dumnezeu, în faţa munţilor înălţători de suflet sau a cîmpiilor mănoase, de cari se legau amintiri de muncă şi de luptă. Spectacolul boierului erau alaiurile de o pompă burlescă, obscenele jocuri de păpuşi, *caraghiozlîcurile* slugilor domneşti ; spectacolul ţăranului era marele, eternul spectacol divin al trandafiriilor răsărituri, al apusurilor roşii, al liniştitelor amieze de vară, al serilor misterioase şi al clarelor nopţi de iarnă cu pămîntul de gheaţă şi cerurile de diamant. Boierul auzea muzica pestrefurilor turceşti cîntate de meşteri cu papuci şi anterie ; ţăranul era mîngîiat în aspra lui muncă fără răsplată de glasul ciocîrliei salutînd ivirea soarelui, de freamătul frunzelor agitate de vîntul de sară, de ţîrîitul ritmat, de răsuflarea prelungă şi tristă a cîmpiilor în nopţile limpezi ale verii, de puternica orchestră a furtunii, dominată de glasul tunetului. Supt cerurile dumnezeeşti se deşteptau în sufletul curat al celui fără de păcate, al celui fără de răsplată, al celui fără de speranţă, simţiri pe cari ghiftuitul locuitor al curţilor din oraşe nu putea măcar să le înţeleagă. Simţiri triste, cum au fost acele cari au stăpînit totdeauna sufletul poporului nostru nenorocit ; simţiri de o tristeţă duioasă, resemnată, rareori simţiri de răzbunare, de ură răspicată. Şi, cînd valul simţirii creştea, cînd nu-l mai putea cuprinde pieptul îndelung răbdător, ochii se pierdeau în zarea de argint a nopţii, fluierul suna în tăcerea ei, şi în sufletul naiv se săvîrşea, fără voinţă şi fără scop, misterioasa prefacere a gîndului trecător în cuvînt cari rămîne. Se făcea astfel poezia, precum se făcuse înainte şi precum se va face cîtă vreme va mai fi „sălbătăcie" măreaţă şi curată în această ţară.

Dar poezia populară o fac şi alţii. Lăutarul ia versul şi-l face să circule, şi elemente de scurilitate comică, de vulgaritate în simţire, de prolixitate pretenţioasă în formă, oftături, interjecţii, adaosuri cresc poezia şi o deformează. Apa clară a muntelui crescînd se tulbură de lutul pămînturilor mîloase, şi cu greu ne-o putem închipui în puritatea ei primitivă.

Dar mai e cineva cari făureşte poezii populare : mahalaua. Mahalaua hibridă, cari are toate trivialităţile, toate scăderile şi ruşinile vieţii orăşeneşti, fără să-i aibă foloasele... Şi aici se face „poezie populară", poezie de cîrtituri şi de insulte. Ea stă faţă de adevărata poezie populară, precum stă astăzi faţă de dînsa literatura calendarelor, a gazetelor de cinci bani şi a nuveletelor şi cantonetelor pornografice.

În fine, producători de literatură populară erau oaspeţii curţilor boiereşti, îngrijitorii de ciubuce, meşterii de cafele, aspiranţii pe căi piezişe la viaţa politică, convieţuitorii, comensalii şi colegii ţiganilor, ciocoii. Invidioşi, nerecunoscători, cinici, aceşti corumpători nu uitau niciodată să satirizeze în bucăţi „poetice" de o josnicie fără pereche neajunsurile şi nenorocirile patronului.

E regretabil că poezia populară cari se poate mai bine data e poezia răzbunătoare, concretă, bogată în nume şi aluzii, a mahalalei şi a ciocoilor. Aici recunoaşterea timpului e uşoară, pe cînd în adevărata poezie populară puţine lucruri se pot localiza, statornici în timp, fără putinţă de greşeală. Caracterul inferior al poeziei de oraş şi caracterul general, nedatabil al poeziei de ţară vor face ca poezia populară să aibă în această istorie un loc mai mic decît acel ce i s-ar cuveni şi pe cari dorisem a i-l da.

Ce metodă se impune în studiile noastre ?

Vechiul sistem, şi cel mai obişnuit încă, în istoria literară stă în a înşira analiza operelor literare după vremea cînd au trăit autorii lor şi fără să se ţie în seamă genul căruia-i aparţin scrierile. E în aparenţă felul cel mai natural de a orîndui materia şi e desigur cel mai comod, pentru că ordinea nu rezultă din cercetarea spiritului operelor, din legăturile intime ce există între ele, ci curat numai din cronologia dată de-a gata.

Dar nu e şi cel mai folositor, acel cari face mai multă lumină şi deschide perspective mai frumoase şi mai largi. Trei scriitori pot trăi în aceeaşi vreme, dintre cari unul reprezintă spiritul public, estetica adoptată, forma curentă a epocii sale, un altul se leagă de tradiţiile de formă, de capitalul de idei şi de nuanţa de sentiment al unui timp dispărut, un al treilea întrece pe contemporanii săi, îi precede şi-i călăuzeşte către idealuri, formule de artă şi concepţii nouă.

Totuşi, după sistemul acesta, se vor alătura în expunere, sfărîmîndu-se armonia şi împiedicîndu-se înţelegerea, fanaticul trecutului, credinciosul prezentului şi profetul viitorului. Pe cînd, în adevărata ordine firească, locul celui dintîi era în urmă şi al celui din urmă între apostolii şi convertiţii săi de mai tîrziu.

În amănuntele sale, o istorie literară scrisă după această normă poate fi frumoasă. Un frumos tablou nu-şi va pierde toate însuşirile sale într-o sală nepotrivită, între pînze cari nu se armonizează cu dînsul, ci le va păstra în cea mai mare parte. Dar, precum, aşezată între lucrările concepute în acelaşi spirit şi executate cu aceeaşi tehnică, opera pictorului îşi va vădi toată puterea-i de impresie, aşa şi analiza unui producător de literatură sau ştiinţă va apărea mai inteligibilă în lumea sa specială, în toăvărăşia sa deosebită.

Clain, propagatorul unei învăţături noua, evanghelistul aprins al credinţei latine, a propovăduit prin grai, scris şi faptă în acelaşi timp cînd, peste munţii Ţării Româneşti, ucenicii episcopilor de Rîmnic, depozitari ai vechii culturi monahale, tălmăceau fără idei conducătoare, fără conştiinţa însemnătăţii şi nobleţii neamului lor, călăuziţi mai mult de rîvna către Dumnezeu şi de un instinct patriotic nelămurit, tălmăceau vechile cărţi ale bisericii. În aceeaşi vreme, mai străini încă de ideile noua, mai înrădăcinaţi în trecut, în Moldova învăţăceii lui Paisie prefăceau din greceşte în limba română şi slavonă, fiecare după cum se pricepea mai bine, operele Sfinţilor Părinţi. Gherontie şi Grigore, Filaret şi Dionisie Lupu au fost contemporanii lui Petru Maior, Şincai, Clain, şi totuşi cît de mult se deosebesc ei de aceştea şi cît de absurd ar fi să-i apropie cineva unii de alţii într-o expunere istorică bazată numai pe cronologie !

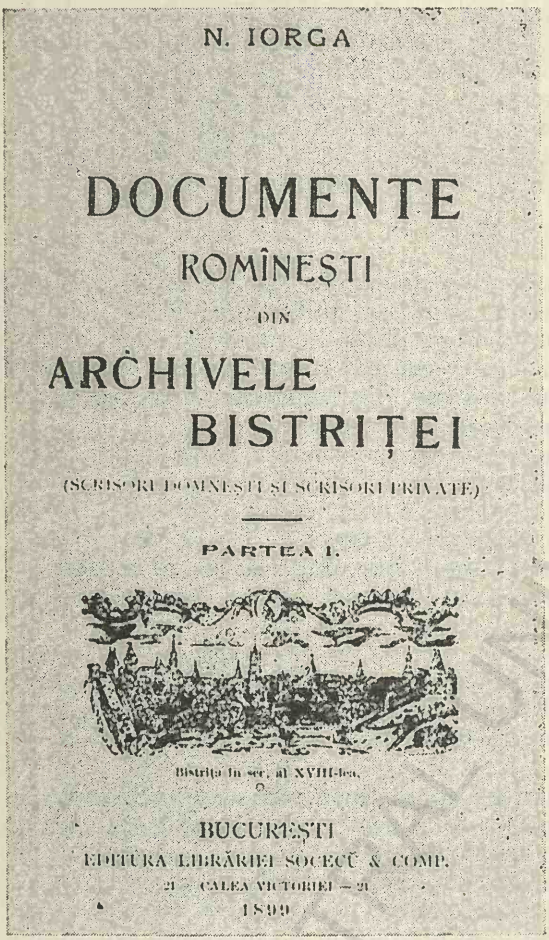

DOCUMENTE ROMÂNEȘTI DIN ARCHIVELE BISTRIȚEI — COPERTĂ

Un alt sistem, urmat mai mult în Germania, consistă în studierea evoluției genurilor. Nu e o singură împărțire cronologică, ci sînt mai multe. Cronologia se repetă pentru poezie, pentru istorie, pentru știință, pentru literatura religioasă. Dezvoltarea acestora se urmărește mai ales, și personalitățile literare se studiază în măsura în cari contribuie la progresul genului sau genurilor în cari au scris. Și activitatea lor se sfarmă, cînd a îmbrățișat mai multe cîmpuri de activitate, pentru a fi studiată în sfărîmături, în marginile fiecărei categorii literare. Poetul cari a scris filologie și filozoful cari a făcut istorie devin personalități îndoite, cu individualitatea risipită.

Cine ar putea tăgădui că astfel o înțelegere deplină a scriitorilor e înlăturată? De hatîrul formelor se neglijează sufletele, de hatîrul metodei se sacrifică unitatea. E bine, fără îndoială, să vedem cum se desfășura într-o

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

epocă din viața literară a unui popor filozofia sau poezia, dar nu e indiferent să știm căror oameni aleși li se datorește această dezvoltare, să le descoperim scopurile și să le pătrundem sufletele. Acel erudit cari se ocupă numai cu etichetarea cărților și enumerarea edițiilor poate fi mulțămit cînd le-a așezat cu străduință și răbdare în multiplele sale săltărașe, dar nu tot așa și istoricul literar, care are înainte de toate sarcina de a descoperi, înțelege și interpreta viața răspînditorilor de idei și mîngîietorilor prin poezie.

Dar, dacă într-un gen literar este o viață, cu atît mai mult este una în spiritul de cari într-o anumită epocă e însuflețit un popor. Evenimente politice și sociale, prefaceri religioase, influențe străine lucrează asupra acestui spirit, îl întăresc în direcția pe cari o apucase, îl slăbesc sau îl îndreaptă aiurea. Și, fiindcă acest spirit se manifestă mai deplin decît oriunde în literatură, se vor manifesta în aceasta, pentru cine observă cu îngrijire, *curente*, determinate de acele influențe. Studiind aceste curente, formarea lor, cursul lor, lupta lor pentru întîietate, absorbirea lor de altele mai puternice sau victoria lor asupra altora mai slabe, studiază cineva viața sufletească a unui popor, cugetarea și simțirea lui în persoanele cari le rezumă mai bine și le exprimă în forma fără de moarte a literaturii.

Așa se păstrează unitatea, așa nu se distruge armonia, așa se dă întreaga înțelegere. Acesta e chipul firesc de a studia cineva o literatură, precum e firesc a studia sistemul hidrografic al unui continent altfel decît după gradele de longitudine și latitudine sau după culoarea prundișului din fundul rîului.

Cercetînd așa literatura românească din secolul al XVIII-lea, ea apare altfel decît în cataloagele de titluri, decît în pomelnicele de cărți religioase pe cari unii învățați, Gaster mai ales[1], ni le dau supt titlul de *Istorie literară*, pe cînd ele nu se pot ridica decît pînă la modestul titlu de inventar. O viață destul de puternică și interesantă se descopere atunci în spiritul românesc al acelui secol, și această viață merită să fie studiată, cu îngrijire și simpatie.

După curente deci, vom studia această literatură. Vom urmări curentul greco-latin, cari domină în întîia parte, determinînd scrierea de memorii cu forma îngrijită, de dizertații erudite, de predici morale : un fel de tîrzie renaștere la un popor întîrziat în dezvoltarea culturii sale, renaștere provocată de cunoașterea elenismului prin curtenii orientali ai Domnilor din secolul al XVII-lea, din a doua jumătate mai ales, de cunoașterea latinismului prin elevii școlilor polone, fii de pribegi stabiliți în regatul vecin.

Curentul acesta dă poporului român, prin studierea îndepărtatelor și strălucitelor sale origini, prin povestirea trecutului de biruință, o mîndrie națională pe cari n-o mai putea dobîndi pe cîmpii de luptă. El stabilește ideea unității și romanității neamului, ideea cari a luminat, înălțînd și mîngîind pe cei cufundați în înjosire și durere, pînă în zilele noastre.

---

[1] *Geschichte der rumänischen Litteratur*, în GRÖBER, *Grundriss der romanischen Philosophie*, II, *Band*, 3—4 *Abteilung* ; Trübner, 1898—1900, în 8°.

Apoi, cînd el dispare, cînd rasa istoricilor eruditi se stînge, cînd cronicarii bogați, cu forma măiestrită și plină, fac loc analiștilor fără idei și fără formă, gîngăvitorilor de accidente zilnice, atunci un alt curent îl înlocuiește. E curentul culturii religioase, izvorît în Țara-Românească din activitatea atît de îmbelșugată și de rodnică a unui Antim, produs în Moldova de rîvna pentru cultură a lui Iacob mitropolitul din Putna. Două mari focare religioase se aprind în vremea cînd focarul strălucitor al culturii laice, inspirate de imitarea antichității, se stînge : focarul muntean din Rîmnic și acel din Putna, în Moldova.

Toate cărțile de slujbă, toate cărțile de dogmă, toate cărțile de exegeză și de sfătuire morală : ritualul, doctrina, morala și istoria religioasă se prefac în limba noastră, într-o limbă din ce în ce mai bogată, mai limpede, mai sigură. Vom vedea cît de folositoare, cît de binecuvîntată a fost opera, disprețuită de mai toată lumea, a acestor activi, luminați și patrioți fruntași ai călugărimii muntene mai ales. Mulțămită lor, atunci cînd în Ardeal se revărsa abia de zori, cultul graiului românesc n-a încetat o clipeală și activitatea literară a poporului nostru n-a amorțit.

O mare parte dintre ardeleni se unește, din dorința unui trai mai omenesc, cu religia patronată de noii principi, din Casa de Austria. Cei ce aduseră și iscăliră actele de unire nu se gîndeau decît la realizarea prin acest mijloc a marelui ideal de îndreptățire, de egalizare politică, socială și națională a poporului lor. Prin neapărata frecventare a centrelor de cultură, prin educația latină, prin relațiile cu o biserică de lumină, o puternică invazie de cunoștințe, de idei se produse însă, și cugetarea românilor de peste munți fu revoluționată de dînsa. Din nou, cu mai multă cunoștință de cauză, într-un timp mai frămîntat de idei, într-o epocă de neastîmpăr, de prefacere totală a lumii vechi, de redeșteptare a conștiinței naționale la toate popoarele europene, vechile afirmații de romanitate se înfățișară. Data aceasta, cărturarii de școală nouă, elevii instituțiilor vieneze și romane, cari scriau curent limba internațională a științei, nu se mulțămiră a spune în românește cuvintele învietoare, a predica evanghelia de mîndrie și de speranță tovarășilor de limbă, ci strigară cu energie adevărul înaintea apăsătorilor, înaintea publicului lumii civilizate.

Cuvintele acestea răzbătură între școlarii doritori de cultură, între preoții răspîndiți în toată țara, între toți aceia cari puteau ceti și înțelege o carte. Fiii de iobagi aflară că strămoșii lor au stăpînit lumea și au luminat-o, pe un timp cînd popoarele cari acum dețineau puterea și monopolizau cultura erau barbari rătăcitori în stepe. „Plebea valachă" se simți la auzul acelor cuvinte cea mai îndreptățită la mîndrie dintre aristocrațiile etnice.

Curentul acesta, însuflețit de idei mai luminoase decît oricare, îndreptat spre ideale mai înalte, susținut de straturi mai adînci din poporul românesc, această mișcare regeneratoare dură mai mult decît toate celelalte, fiindcă, de la început, zguduise mai puternic decît dînsele. Multă vreme însă influența școlii noi asupra românilor din principate fu aproape nulă, cu toate că existau legături între cărturarii din Ardeal și boierii cu învățătură din Moldova și Țara Românească.

Aici lumina şcolii din Rîmnic, şcolii din Putna nu se stinsese încă şi cultura religioasă îşi producea înainte roadele literare, spre folosul limbii româneşti. Dar un călugăr rus, dintre acei reformatori aspri ai vieţii monastice, cari moralizînd-o, o îndreaptă în aceeaşi vreme către ocupaţiile literare, se stabili, trecînd prin Atos, în Moldova, şi adună în jurul lui, la Dragomirna, la Secul, la Neamţ, un sobor de harnici lucrători pentru cultură. Elevii lui Paisie, apostolii lui, dădură, prin lucrul lor fără contenire, un nou avînt culturii mănăstireşti.

După manuscripte necunoscute înainte, după numeroase ediţii ale originalelor, cărţilor religioase fură îndreptate sau traduse din nou şi tipărite, una după alta, în tipografia mînăstirii din cari Paisie îşi stăpînea adepţii, sau în tipografia, îmbogăţită, reformată, a mitropoliei din Iaşi. Aici la mitropolie, aderenţi ai curentului nou ocupau scaunul arhipăstoresc, şi Iacob Stamate, Veniamin Costachi, ucenici ai şcolii din Neamţ, luară loc printre cei dintîi şi mai merituoşi sprijinitori ai civilizaţiei româneşti.

Paisienii vedeau în scriitorii ardeleni nişte propagatori ai înşelăciunii religioase, nişte răspînditori ai Unirii hibride şi ipocrite, cari umplea de indignare şi de dezgust pe aceşti aspri ortodocşi. Curentul religios din principate, izvorît din *pravoslavnicie* şi mergînd pe căi *pravoslavnice* pentru mărirea lui Dumnezeu şi mîntuirea sufletului, nu se putea amesteca cu acel curent de cultură ardeleană, cari, laic, naţional în scopurile sale, provenise din actul de Unire al românilor din Ardeal, din vînzarea adevărului dogmatic, tradiţiei sfinte a părinţilor pentru blidul de linte al egalităţii cu naţiunile dominante ale provinciei. Curaţii nu se puteau înţelege cu impurii, credincioşii cu rătăciţii, „ţăranii" cu învăţaţii din şcolile „latine".

Dar un alt curent se manifestă îndată, cari răspîndi lumina între mireni, o lumină de toleranţă, de *filozofie* europeană, şi ajută pătrunderea în principate, cînd veni momentul, a ideilor ardelene. Multiple influenţe, pe cari le vom cerceta în amănunte, aduseră împărtăşirea românilor din principate cu literatura, cu spiritul Europei civilizate. Limba franceză deveni în secolul al XVIII-lea limba internaţională a claselor superioare şi luminate : ea pătrunse la noi prin Polonia, prin Rusia cuceritoare, prin grecii din Constantinopol. Aventurieri străini, francezi sau influenţaţi de cultură franceză năvăliră în principate, pentru a-şi căuta norocul ; ca doctori, ca secretari, ca dascăli, ca fabricanţi, ca negustori, schimbînd adeseori într-un chip cu totul neaşteptat, după sorţii de izbîndă, ocupaţiile. Pe alţii, pe cei mai buni, îi goni mai tîrziu nevoia : emigraţii. Relaţii comerciale fură stabilite, îndată ce turcii fură siliţi prin tratate să deschidă principatele mărfurilor europene. Pentru a proteja comerţul, pentru a-l pregăti, sau supt pretextul protecţiei şi pregătirii legăturilor comerciale, consulii veniră : al Rusiei, al Austriei, al Franţei, al Prusiei, şi aceeaşi influenţă europeană pe cari o răspîndea ofiţerul rus, nobilul polon, negustorul italian sau sas, funcţionarul dragomanatului devenit Domn sau consilier al Domnului, o răspîndi de acum înainte şi consulul. Se adaoseră pribegiile, călătoriile de plăcere, trimiterile la şcoala peste hotare, în Franţa, în Germania, în Rusia, toate ţări stăpînite atunci de spiritul reformator francez, şi nu, ca odinioară, în Italia ; şi în curînd, cu giubeaua, cu işlicul, cu cataveica, boierii şi cocoanele

din Ţara Românească şi Moldova aruncară vechile datini, vechile moravuri, vechile sentimente şi vechile idei, pentru a se europeniza, pentru a se civiliza după noua reţetă făcătoare de minuni pe cari o dădeau francezii. Era traducerilor începu, şi prin traduceri noul curent se răspîndi, se întări, se generaliză. Crescuţi de dascăli străini, cititori ai cărţilor străine, vizitatori ai străinătăţii, strămunii noştri începură în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea opera de înstrăinare cari s-a desăvîrşit în zilele noastre.

Despărţindu-se de trecut, românii din principate se apropiau de simţirea şi cugetarea Apusului. Ei se găsiră deci pe neaşteptate în comunitate de fire cu ardelenii, cari fusese şi ei influenţaţi în alcătuirea culturii lor de cultura catolică din Viena şi Roma. Unii şi alţii deci, după toate aceste schimbări, se găsiră cu aceleaşi norme de cugetare, cu aceeaşi pregătire a spiritului ; se puteau înţelege între sine. Veni o vreme cînd românul de la Dunăre fu în stare să preţuiască nemărginitul folos al doctrinei naţionale cari se formase între fraţii săi mai luminaţi de dincolo de munţi. Timpul fuziunii sosise. Şi astfel, prin pogorîrea lui Lazăr — o pogorîre a Duhului Sfînt pentru predecesorii noştri de la 1821 — unitatea culturală a neamului românesc fu stabilită.

Ea fu, mai bine zicînd, restabilită. Înainte de unirea ardelenilor cu biserica Romei, cultura lor, cîtă o aveau, cultura lor legată de biserică şi întreţinută de dînsa, era luată din cultura românilor munteni şi moldoveni. Se vede cum Moldova lumina prin mănăstirile sale Ardealul răsăritean, cum întreg Ardealul sudic, cu mitropolia din Bălgrad, căzuse în sfera de influenţă a Ţării Româneşti, de unde venea Vlădica, de unde veneau daniile, de unde veneau cărţile, de unde se dădea sprijinul în timpuri grele. Schimbarea confesională se puse la mijloc. Ea dezbină pe ardeleni între dînşii, grupîndu-i în jurul a două episcopii, a două şcoli ; dar mai ales ea despărţi Ardealul cult de Ţara-Românească, înduşmăni pentru multă vreme pe protectorii şi ocrotiţii de altădată. Unii apucară o direcţie culturală, alţii alta ; unii se gîndiră mai mult la Dumnezeu şi la dreapta credinţă ; alţii la părintele Traian şi la originea romană. Dar, cînd spiritul religios cedă, după un veac, înaintea spiritului profan, cînd curentul naţional, cari rezulta în Europa din marile zguduituri şi prefaceri politice ale epocii de cotropire franceză, pătrunse şi la Dunăre, cînd colaboratorii în guvernarea principatelor şi exploatarea lor se simţiră unii greci, alţii români, atunci unitatea fu săvîrşită din nou. Cu acea deosebire însă, foarte însemnată, că lumina venea din Ardeal, că românii din principate erau aceia cari se converteau la o credinţă mai bună, mai curată, mai înaltă, şi cari trebuia să le mîntuie sufletele. Cuvîntul de apostol al umilului Lazăr făcu această fericită minune, poate minunea cea mai mare din istoria noastră contemporană, fiindcă era vorba de învierea sufletelor noastre.

Aşa încît am putea numi toată această perioadă din istoria noastră culturală lupta pentru a reuni în idei şi în limbă tot poporul românesc şi pentru a găsi legătura dintre dînşii toţi şi dintre marii strămuni, pentru a o proclama din nou, cu strălucire, şi pentru a ne regenera pe această cale. Pentru a se vedea importanţa acestei lucrări şi înălţimea la cari se găsesc

în istoria noastră acei cari au săvîrşit-o, trebuie să spunem, că *Istoria pentru începutul românilor* n-a avut pentru noi o mai mică însemnătate decît lupta de la Podul Înalt şi că alături de marii voievozi învingători ai timpurilor eroice îşi găsesc locul vrednic descoperitorii şi apărătorii drepturilor noastre istorice, propovăduitorii datoriilor pe cari acele drepturi ni le impun. Dacă cei dintîi ni-au păstrat pămîntul, de la cei din urmă ni-a venit ideea.

Scriitorii de cari vom vorbi, acei cari au creat, dezvoltat şi reprezentat curentele schiţate aici, fac parte din trei generaţii cari nu se asamănă între ele şi a căror activitate ar putea forma fiecare o perioadă din istoria literaturii româneşti între anii 1680 şi 1821.

Întîia generaţie n-are reprezentanţii săi decît în principate. Se formează prin studii făcute în Polonia sau în Italia, la Padova. E o generaţie de oameni politici, de luptători, cari iau condeiul în mînă, fie pentru a izvodi o teorie, fie pentru a-şi însemna cele săvîrşite de dînşii sau în jurul lor. Totuşi, aceşti scriitori din întîmplare nu sînt numai superiori urmaşilor lor în ceea ce priveşte puterea sentimentelor şi înălţimea ideilor ; ei îi întrec cu mult şi în fecunditate. Atunci se scriu nu numai cărţile mari, ci şi cărţi multe. La drept vorbind, aceştia, pleiada cari înconjură pe Dimitrie Cantemir şi pe Constantin Cantacuzino, fruntaşi prin naştere, prin rolul lor politic, prin cultura şi talentul lor, aceştia creează literatura românească originală. E cel mai frumos mănunchi de scriitori pe cari l-am avut pînă la şcoala marilor ardeleni.

Această generaţie de scriitori se stinge între 1720 şi 1730. O a doua se ridică atunci. Aceasta — vorbind numai de literatura laică — nu mai e alcătuită din boierii mari, cari, dacă nu despreţuiesc cultura, nu se mai pricep s-o reprezinte cu strălucire. Nu mai sînt oameni mîndri, entuziaşti, nu mai sînt fanatici ai epocilor mari din trecut şi prevăzători ai viitorului : crescuţi în umilinţă, în timpuri de decădere fără speranţă, la o şcoală cari distrugea idealurile, înlocuindu-le prin cunoştinţi în bună parte inutile, la o şcoală pedantă şi cosmopolită, ei n-au energie, nici avînturi. Nu cred în ei, în ţara lor, în neamul lor. Trecutul îl uită sau, dacă-l cunosc, nu scot din el nici îndemnuri, nici mîngîieri, nici învăţăminte.

Sînt notatorii cu răbdare ai domniilor fanariote, pe cari nu le judecă decît după micile interese ale micilor lor persoane : dominaţia străină prin străini, stăpînirea turcului prin grec, li se pare indispensabilă, naturală, neînlăturabilă. Sînt foarte mulţi oameni buni între aceştia, oameni cinstiţi, milostivi, iubitori, cu durere de inimă pentru patrie ; dar nici un spirit în adevăr distins nu se rătăceşte printre dînşii. Cel mai mare dintre ei, Ienachi Văcărescu, un om harnic şi o inteligenţă vie, e un poet de salon, un gramatic de forme, un istoric fără căldură, fără sentiment, fără idei cari să-l călăuzească, un compilator sau un urzitor al faptelor zilei. Generaţia aceasta produce mai toate operele sale pînă pe la 1780 sau 1790. În Ardeal, în tot acest timp mişcarea literară se pregăteşte numai.

În sfîrşit, cea de-a treia generaţie se ridică. O cresc, în principate, dascăli străini, credincioşi ai evangheliei de reforme a *filozofilor* glumeţi, satirici copii ai lui Voltaire, visători arhitecţi de societăţi din şcoala lui Rou-

SATE ŞI PREOŢI DIN ARDEAL
COPERTĂ

sseau, critici teoretici ai societăţilor după chipul lui Montesquieu. Unii se duc în străinătate pentru a-şi desăvârşi cultura şi a se imbiba mai puternic de ideile dominante. Întorşi în ţară, ei asistă la lupta dintre creştini şi turci pentru stăpînirea principatelor, ascultă chemările către libertate ale ruşilor şi nemţilor, mai ales ale ruşilor, sînt aduşi să se gîndească la schimbări de organizaţie şi dominaţie, la anexări şi revoluţii. Aceştia, oamenii noi, simt pînă la sentimentalitate, după predecesorii adormiţi în indiferenţă ; aceştia oftează pentru fleacuri, pe cînd părinţii lor nu plînsese pentru mari şi reale dureri : aceştia adoptă şi discută idei pînă la zăpăceală, după o generaţie cari nici nu simţise nevoia unor noţiuni superioare, cărora să-şi subordoneze viaţa şi activitatea.

Aceştia vor forma partide politice, aceştia vor inaugura direcţii literare, aceştia vor *crea*.

Iar în Ardeal, tovarăşii de vîrstă ai oamenilor pe care i-am descris mai sus inaugurează era nouă a naţionalismului. Ei dau astfel o dogmă diletanţilor în materie de credinţă, înfăţişează un program dezorientaţilor, insuflă un ideal celor rătăciţi de lumini falşe, de nesfîrşitele „focuri nebune" ale constructorilor de teorii şi inventatorilor de societăţi din Europa.

Acestea sînt liniile generale ale subiectului nostru, cadrele lui. Iar activitatea literară pe cari o mărginesc şi o domină nu e, fără îndoială, o activitate cari să se poată despreţui. Sînt cărţi, sînt idei, sînt oameni. Cărţile vorbesc, ideile strălucesc încă — unele sus de tot pe firmamentul idealurilor noastre ; iar oamenii interesează spiritul şi mişcă inima.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CARTEA ÎNTÎI

Epoca lui Cantemir

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul I

INFLUENȚA POLONĂ ȘI GRECEASCĂ

Cînd, în secolul al XVI-lea sau al XVII-lea, o partidă boierească era nemulțămită sau învinsă — și nemulțămiți sau învinși erau totdeauna în caleidoscopica schimbare a domniilor —, ea lua drumul exilului. Muntenii treceau în Ardeal, la Brașov mai ales, dar și la Sibiu și pînă la Bistrița. Petreceau acolo între străinii din orașe, între sași și unguri — unii, cei mai însemnați și mai prețuiți, la curtea magnaților sau a principilor provinciei —, ani întregi de zile, și erau printre dînșii și dintre aceia cari nu se mai puteau întoarce niciodată, cari mureau uitați în vreun colț ardelean, al căror neam se înstrăina pentru totdeauna acolo.

Copiii erau crescuți în Ardeal : mulți copii de pribegi, cari reveneau în țară, cu părinții lor sau după moartea acestora. Copiii aceștia erau fără îndoială dați la școală, la școala unde învățau „oameni de cinste", precum știm aceasta de un fiu de pribeag mort în Tirol, Ștefan-vodă al lui Petru Șchiopul[1]. Din nenorocire, informații în această privință avem puține, și nici nu prea putem aștepta altele. Dar e incontestabil că trebuie să fi fost în Țara Românească mulți boieri cărora această creștere ardeleană le va fi dat cunoștințe superioare acelor pe cari le aveau compatrioții și colegii lor : între altele, cunoștința limbii latine.

Numai în acest fel se explică cunoștințele neobișnuit de întinse pe cari le aveau unii dintre cronicarii munteni din secolul al XVII-lea. Așa, Constantin Căpitanul Filipescu nu știa numai grecește, întrebuințînd în original pe Phrantzes, copiind versurile lui Stavrinos, cîntărețul lui Mihai-Viteazul, ci avea idei bune despre istoria Ardealului, căruia-i face o parte foarte largă în compilația sa, și cunoștea faptele mari ale istoriei universale, pe cari le citează naiv în compilația sa. În fine, același boier muntean din a doua jumătate a secolului al XVII-lea trebuie să fi știut și latinește sau polonește, de vreme ce citează într-un loc „un istoric leșăsc".

Un continuator al lui Constantin Căpitanul, Radu logofătul Popescu, fiul lui Hrizea vistierul, a petrecut în pribegie o parte din tinerețea sa, poate copilăria sa, fugind a doua oară din țară atunci cînd răzbunarea lui Șerban Cantacuzino atinse pe tatăl său Hrizea, mort în chinuri. Întors poate la întronarea lui Brîncoveanu, el era „logofătul latinesc" al acestuia la 1689,

[1] Viața lui a fost schițată de două ori de mine, în „Vatra", I—II (și în broșura *O familie domnească în exil*, Biblioteca pentru toți) și în Prefața la t. XI din Colecția Hurmuzaki.

şi din lucrările lui, pe cari le vom analiza mai departe, el apare ca un om cu multe şi variate cunoştinţe [2].

Dacă nemulţămiţii din Ţara Românească treceau peste munţi, cei din Moldova apucau în cele mai multe cazuri drumul Poloniei. Din Polonia a venit poate Petru Rareş ; ştim sigur că din Polonia a venit Alexandru Lăpuşneanu. Familia acestuia a păstrat totdeauna legăturile cele mai strînse cu regatul vecin. Bogdan, fiul bătrînului Lăpuşneanu, era mai mult leah decît moldovean ; plăcerea lui era să steie la Hotin ; cei mai buni prieteni îi avea printre tinerii nobili de peste Nistru ; ca şi, înainte de dînsul, Despot, el îşi căută soţie în Polonia. Ioan-vodă fusese în tinereţa sa curtean al unui nobil polon. Petru Şchiopul stătea în continuă corespondenţă cu polonii, şi în suita sa de greci se aflau mulţi cari stătuse în Liov, cari erau să se întoarcă acolo, cari aveau rude în statul vecin. Oaspeţii poloni veneau des în Moldova, şi erau foarte bine primiţi. Cînd Iancu Sasul voi să fugă prin Polonia şi fu decapitat din ordinul regelui, văduva sa se aşează în Liov, în acel Liov străbătut continuu de negustori, cărăuşi, călători, curieri şi ambasadori moldoveni. Aici, după poloni sau greci, se măritară fetele „Iankulownei", precum aicea locuia una din fetele lui Alexandru Lăpuşneanu, Tofana, ale cărei surori fuseseră cele mai multe măritate tot în Polonia.

Cînd Petru Şchiopul părăsi Scaunul Moldovei, mulţi dintre boierii lui : Stroiceştii, Movileştii, nu-l urmară în exilul lui german, ci rămaseră între leşi. Cînd Aron-vodă fu chemat la Constantinopol, Petru Cazacul, fratele Tofanei, veni să-l înlocuiască din Polonia. Cînd Aron dobîndi din nou tronul, caimacamul său, logofătul Ureche, fugi în Polonia. Refugiaţii tuturor partidelor îşi găseau adăpostul aici, şi s-ar putea cita uşor şi alte nume de emigraţi dintre boierii moldoveni ai timpului.

Zamoyski făcu Domn dintre pribegi pe Ieremia Movilă, cari jură polonilor, se sfătui cu polonii, urmă ordinele şi instrucţiile polonești şi guvernă pentru stăpînul său craiul Sigismund. Cînd, după moartea fratelui său Simion, chestia succesiei se deschise, Mihăilaş, fiul acestuia, fu învins de vărul său, Constantin, fiul lui Ieremia, şi neamul lui Simion-vodă emigră în Polonia, unde crescură copiii la şcoli latineşti şi de unde mai tîrziu se întoarseră pe rînd Gavril şi Moise pentru a domni, iar Ioan pentru a rătăci o viaţă întreagă în Ardeal, aşteptînd un Scaun pe cari nu-i era dat să-l aibă. În Polonia trebui să se retragă peste puţin timp şi Constantin-vodă, şi după moartea acestuia Doamna Elisaveta stătu tot la ginerii săi leşi, cu ajutorul cărora organiză expediţia în profitul fiului ei Alexandruţ. Moise Movilă se retrase în Polonia, precum tot în Polonia se retrăsese predecesorul său Miron Barnowski, soţul unei polone. Vasile Lupu mărită după un cneaz litvan pe fiica sa mai mare, şi Mariana, soţia lui Petriceicu, cari trăi şi după moartea lui supt protecţia regală, pare a fi fost tot o polonă [3].

Relaţiile acestea între Moldova şi Polonia au fost deci şi mai strînse şi mai dese decît acelea dintre Ţara Românească şi Ardeal. Mulţi dintre copiii boierilor şi negustorilor moldoveni vor fi învăţat în Polonia. Din chiar pu-

[2] Cf. deocamdată „Magazinul istoric", V, p. 106 şi urm.
[3] „Arch. ist", III, p. 272—3, an. 1705. Nu s-ar putea să fie fata lui Petriceicu.

ținul material ce s-a tipărit căpătăm cîteva indicații. În 1582 învață la școala din Lemberg Constantin Vorsi, fiul lui Sima, vameșul moldovean [4], stînd în gazdă la o familie germană din oraș. Înainte de 31 ianuarie 1585, Grigore, consulul Sniatynului, primește „pentru educație", la Liov sau chiar la Sniatyn, de la Petru Românul din Iași, pe copilul Taifan [5].

Luca Stroici, cari scria bucuros polonește, cari era cetățean polon, cari se iscălea deopotrivă românește, cu cirilice, și leșește, în josul documentelor pentru cari dădea mărturie, Luca sau Lupu Stroici învățase, fără îndoială, în Polonia, pe vremea cînd, după restabilirea lui Alexandru Lăpușneanu, tatăl său Ioan, un trădător fără scrupul, rătăcea peste hotar, în Statele regelui [6]. N-ar fi imposibil ca și amîndoi frații movilești cari domniră să fi primit o educație polonă ; în adevăr, tatăl lor, Ioan, și unchiul lor Văscan, cari serviră pe Despot, uzurpatorul, trebuie să fi părăsit Moldova, poate chiar pentru totdeauna, în 1563 [7]. Miron Costin avea numai cîteva luni cînd tată-său, hatmanul Costin, ieși din Moldova împreună cu protectorul său, Moise Movilă, și nu mai reveni în țară. El, Miron, își făcu toate studiile la Bar, în Polonia [8]. Înainte de dînsul, Grigore Ureche petrecuse între străini mulți ani din viața sa de copil și de tînăr și-și formase aici spiritul [9].

În literatura secolului al XVII-lea această influență s-a resimțit puternic. Impulsul la coordonarea, traducerea și amplificarea cronicilor slavone ale Moldovei îl dobîndi Grigore Ureche, cetind operele de istorie apărute în Polonia și descoperind în ele o sumedenie de lucruri cari interesau Moldova. Se știe — și se va vedea și în aceste studii — că lucrarea lui Ureche nu e decît o fuziune a vechilor letopisețe cu cronica leșească a lui Ioachim Bielski. Simion Dascălul, singurul adevărat compilator al lui Ureche, a fost îndemnat să-l amplifice pe acesta prin lectura unui nou izvor polon, Paszkowski. În fine, în alt domeniu, în poezia religioasă, de la poetul polon Kochanowski a luat Dosoftei ideea și forma psaltirii sale rimate.

Miros Costin și-a dat fiii la învățătură în Polonia [10]. Unii profitară mai mult, alții mai puțin de această creștere deosebită. Cel mai învățat și mai capabil dintre dînșii, supt toate raporturile, logofătul Nicolae, a primit o educație pur poloneasca. Firea lui samănă cu a eruditilor poloni din vremea sa ; același respect pentru cele scrise, aceeași lipsă de critică, aceeași dorință de a îngrămădi mult, fie de orice calitate, ca și la modelele sale. Izvoarele de cari s-a folosit în operele sale istorice au fost, iarăși, în majoritate polone. Din literatura polonă contemporană putea să fi căpătat el și ideea de a alcătui din bucăți luate de la toată lumea — de la scriitorii cla-

---

[4] IORGA *Relațiile comerciale cu Lembergul*, I, p. 68—9, „Studii și documente", XXII, tabla ; IORGA, *Note polone*, în : „An. Ac. Rom". pe 1924.

[5] *Ibid.*, p. 83 ; „Studii și documente", op. cit.

[6] „Hurmuzaki", XI, p. XLIV.

[7] *Ibid.*, p. L—LI.

[8] v. mai departe, la analiza cronicii lui Miron, în *Excursuri*.

[9] v. biografia lui Nestor Ureche cuprinsă în ȘT. ORĂȘANU, *Cronicarii moldoveni din sec. al XVII-lea*, București, 1899, p. 59 și urm. cf. I. MINEA, în „Viața Românească", 1925.

[10] v. mai jos.

sici bineînțeles — și din considerații banale acea voluminoasă și puțin cuprinzătoare predică pe cari a numit-o *Ceasornicul Domnilor*.

Literatura polonă din secolul al XVII-lea era însă stăpînită de spiritul Renașterii, era o înflorire de toamnă, în regiuni îndepărtate, a acestui sănătos curent de reînnoire. Italieni ca Buonaccorsi, bombasticul *Callimachus*, elevi poloni ai școlilor italiene, de cari au fost totdeauna foarte mulți, au adus în „Sarmația" gustul pentru clasicitatea latino-greacă — pentru cea latină mai cu samă — și moda de a o imita pe cît se poate. Pînă tîrziu în secolul al XVI-lea durează exodul polonilor spre Italia și venirea italienilor, cărturari și aventurieri, în Polonia. Marele Zamoyski, puternicul om politic și dibaciul general, era un bărbat foarte cult, cari făcuse studii serioase în Italia, cari improviza versuri latine și aprecia frumusețea operelor antice : castelul său polon sămăna cu eleganta vilă a vreunui principe italian din timpurile Renașterii. Biograful lui Zamoyski, Heidenstein, secretar al regelui, e și el un umanist și imită și el modele antice în multele și uneori frumoasele sale opere istorice. Gorecki, Lasicki sînt niște împodobitori ai adevărului istoric, niște naratori retorici ca și dînsul. Și, înainte de dînșii, însuflețit de același spirit scrisese, traducînd, întregind, armonizînd pe latinește originale polone, emigratul italian Alessandro Guagnini, cari s-a bucurat de o mare faimă și a avut o mare influență.

Aceleași direcții îi aparțin, în secolul următor, Kobierzycki, Wassenberg, autori pompoși de biografii regale lăudătoare, săpători de medalioane istorice după norma Renașterii ; de dînsa se țin Koialowicz, iezuitul, un mare compilator, Kochowski, și el împletitor de cununi istorice pentru patroni, Pastorius, un lingușitor de Curte, Rudawski chiar, cari toți întunecă prin îngrijita lor latinească de împrumut operele scrise în polonește ale lui Jerlicz [11] și Passek, dintre cari acesta din urmă descrie și domnia glorioasă a lui Ioan al III-lea, eroul Sobieski. Pe vremea Costinilor, în fine, scrie frumoasele sale epistole latine elegantul Zaluski.

Modelele erau acestea, această icoană cam palidă a literaturii italiene din epoca Renașterii, cari și ea imita de departe, fără a-i înțelege spiritul, corecta, de multe ori, recea literatură a Romei ; și însăși literatura latină datora aceste defecte de rigiditate, de stîngăcie imitației literaturii grecești. Putea să rămîie viață, independență de idei, spontaneitate în formă după atîtea preparații savante ? Și, pe de altă parte, se putea strămuta într-o limbă greoaie, neînzestrată cu expresiile necesare, într-o limbă cari n-avea o literatură medievală, se putea strămuta singurul și marele merit al acestei literaturi de imitație, corectitudinea, eleganța formei ?

Miron Costin nu prezintă încă tipul perfectului savant ; firea lui vioaie de moldovean n-a fost desființată de cultura străină. Dacă-l simțim împiedicat în dezbaterea problemelor de antichități istorice, el scapă în curînd în largul lui la povestirea evenimentelor contemporane, în desfășurarea naturală și colorată a cărora el face să se prevadă narațiunea lui Neculce. Dar

[11] Extracte din acesta și în „Archiva ist"., de B. P. HASDEU, II, p. 12 și urm. Un fragment din KOCHOWSKI, în „HURMUZAKI", XI, p. 59, nr. LXXXVI.

fiul Nicolae Costin, acesta s-a transformat cu totul : a devenit omul școlii, omul lecturilor sale, omul formulelor.

Totuși, această influență ne-a fost de un neprețuit folos. Oricum era și ori prin cîte repetări s-ar fi auzit, era glasul armonios al antichității pe cari-l auzeau școlarii români din Polonia. Scriitorii comentați în școli erau scriitorii antici, și povestitorii la modă, poeții răspîndiți căutau să-și apropie spusele de ale acelor mari și îndepărtați maeștri. De aici rezulta pentru ai noștri gustul citirii, îndemnul la scris, întrevederea de orizonturi nouă, setea de adevăr și presimțirea frumosului, lucruri care nu puteau rezulta din studierea literaturii religioase în slavonește : literatură seacă, moartă, de tîlc și de exegeză. Părăsind-o pe aceasta pentru a admira și imita pe cealaltă, spiritul românesc trecea de-a dreptul din întuneric la lumină, din negura medievală la claritatea modernă latină a Renașterii. Durerile pribegilor, suferințele învinșilor în luptele politice servise deci la ceva pentru urmași : ele le răscumpărase sufletul din neștiință și amorțeală.

Cel dintîi impuls către istoriografie, genul în care a trebuit să se manifeste mai mult din sufletul neamului, a venit din școala polonă. Dar după Costinești, Polonia decăzută, peste cîtva timp îndepărtată de la hotarele noastre, n-a mai exercitat nici o influență asupra noastră — nici o influență directă, căci ideile Costinilor au lucrat necurmat asupra cărturarilor din generațiile următoare. Dimpotrivă, mult mai durabilă, mult mai generală și mai intensă a fost altă înrîurire, cari a atins Țara Românească și Moldova în același timp, cari a amestecat binele ce a făcut cu mai mult rău decît înrîurirea polonă. Vreau să vorbesc de influența greacă asupra culturii noastre în prima din perioadele ce am statornicit.

Cucerirea otomană a întrerupt pentru multă vreme dezvoltarea culturii bizantine. Cu căderea orașului în cari se rezuma viața politică și civilizația imperiului, elenismul primi o lovitură din cele mai grele. Învățații se împrăștiară, cărțile se risipiră ; gustul de lucru pieri. O amorțeală de aproape un secol cuprinse pe greci, cari abia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea reluară tradițiile părăsite, în același timp, cînd influența lor începea să se simtă în statul imens al cuceritorilor, și familii bogate, puternice, purtînd frumoase nume vechi, reapăreau la suprafață, intervenind și înrîurind în fluctuațiile politice. Abia atunci, cu ambiția politică se redeșteaptă cultura laică, pe cînd înainte întreaga viață a grecilor învinși se rezumă în religia lor, a cărei ierarhie dădea o zadarnică iluzie de persistență a trecutului.

Gerlach, cunoscutul predicator al internunțiului german, găsi iarăși la Constantinopol manuscripte, scriitori și intriganți greci. Ceea ce ne spune el și Crusius despre marele Mihail Cantacuzino, mîndrul capitalist și dibaciul agent politic, despre Teodosiu Zygomala, omul patriarhului, ne arată că în Constantinopol se iviseră din nou compilatori literari și patronii, temeliile culturii bizantine din secolul al XVI-lea [12]. Probabil din același secol

[12] v. ST. GERLACH, *Tagbuch einer in die Türkey 6-järigen röm. keyserl. Gesandtschafft*, 1674, in fol. ; CRUSIUS, *Turco-Graecia*, Basel, 1584, in 4°.

al XVI-lea e şi interesanta jelanie în versuri asupra pierderii Constantinopolului, pe cari o redactă, cu ochii asupra trecutului dispărut, Hierax [13].

Cu peirea lui Mihail Cantacuzino dispăru însă „principele grecilor" şi „speranţa lor" [14]. Un altul nu se găsi să-l înlocuiască, în marele rol de protector al neamului său şi al culturii acestuia. În Constantinopol nu se mai constată o viaţă intelectuală grecească, şi nici în restul Turciei europene.

După îndemnul unui Domn român, al lui Petru Şchiopul, Ierotei sau Dorotei de Monembasia redactă către sfîrşitul secolului un βιβλίον ἱστορικόν, cari se tipări mai tîrziu numai. Doamna lui Petru era o greacă ; fratele lui, Alexandru, ţinuse pe fiica unui Salvareso din Chios cu o perotă catolică ; fiul acestuia, Mihnea, Domnul Ţării Româneşti, era mai mult grec decît român, şi el scria membrilor familiei sale scrisori în această limbă, care era pentru dînsul limba maternă [15]. Totdeauna familia lui Mircea Ciobanul, tatăl lui Petru şi Alexandru, fusese înconjurată şi servită de greci, cari formară Curtea lui şi, mai tîrziu, a energicei lui văduve, Chiajna. Mulţămită Mirceştilor, ţările române, cutreierate şi exploatate încă din secolul al XIV-lea de negustori greci, vizitate de timpuriu de prelaţi greci, deveniră adăpostul iubit şi mănos al acestui neam.

Turcii priveau cu mulţămire formarea în imperiu a unei clase amestecate de speculanţi politici, dominaţi numai de interesul lor personal, fără păreri de rău pentru trecut, fără speranţe pentru viitor, credincioase instrumente de dominaţie ale împăratului păgîn. Erau în această clasă, cari dădea înaltul cler creştin, voievozii principatelor, boierii acestora, oamenii de afaceri constantinopolitani, *bursierii* Capitalei, erau greci, dar erau şi armeni, slavi, români, cari, vorbind greceşte şi turceşte, abia-şi mai aduceau aminte de locul unde se născuse şi de sîngele ce le curgea în vine. Politiceşte turci, ei se simţeau mai ales greci prin civilizaţia căreia în chip natural i se robiseră.

Influenţa lor politică se găsea oriunde, dar le trebuia un centru pentru cultura lor elenică.

Multă vreme nu şi-l găsiră. În Veneţia, unde colonia grecească era foarte numeroasă şi bogată, în Veneţia, unde rezida, ca şef al grecilor locali, un arhiepiscop de Filadelfia, a fost, încă din secolul al XVI-lea, un mic centru cultural al naţiunii. Dar acesta n-avea şi nu putea să aibă strălucirea trebuitoare.

Nu în jurul unui tron arhiepiscopal şi pe pămînt latin, ci pe pămînt de ortodoxie, sub aripile unui principe drept-credincios, această cultură putea să se întemeieze şi să prospere. Tipărind la 1622 un *Catehism creştinesc* la Wittenberg, grecul Zaharia Gerganos din Teaki se adresează în prefaţa sa latină către toţi patronii posibili ai elenismului, „prea-puternicii regi ai

---

[13] Publicată în SATHAS, *Bibl. graeca medii aevi*, I, Veneţia, 1872 ; Διά τήν τῶν Τούρκων βασιλείαν.

[14] „An. Ac. Rom.", XVIII, p. 18 şi nota 3.

[15] *Ibid.*, p. 7 şi urm. Am mai aflat, în Veneţia, o scrisoare a lui MIHNEA, care s-a publicat în prefaţa la „Studii şi documente", III.

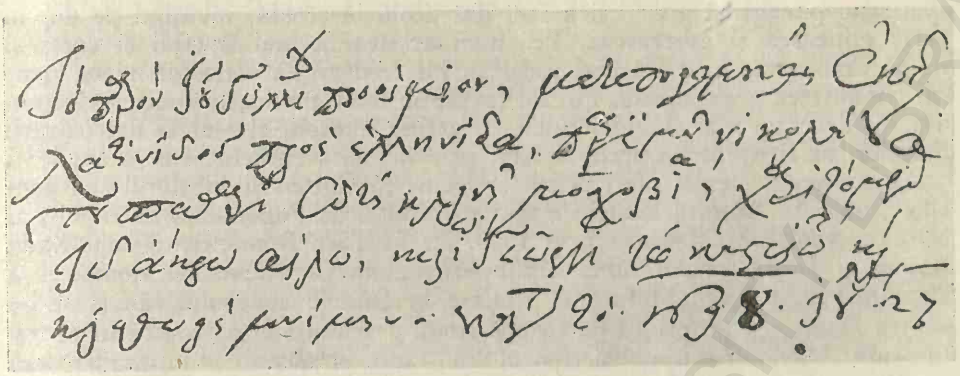

AUTOGRAFUL LUI NICOLAE MILESCU

Moscoviei și Iberiei, sfnții patriarhi, prea-strălucitii Domni ai Moldovei, Țării Românești și Rusiei *(sic)*" etc. [16]

Nu în Iberia desigur, la micul dinast caucazian de acolo, se putea oploși cultura ce emigrase din Bizanț. Rușii inspirară de timpuriu mari speranțe „fraților întru Hristos" de natie grecească, supt raportul cultural ca și supt cel politic. Pe cînd țarul n-avea mijloace să se amestece în Orient, un staret grec, în același timp profesor de filozofie și teologie, Gherasim Blachos Cretanul, adresa lui Alexie, în 1656, un Θρίαμβος κατά τῆς τῶν Τουρκῶν βασιλείας în cari-l asămăna cu Filip al Macedoniei, îl împodobea cu epitete lăudătoare, îl asigura de recunoștința poporului grec și de biruința asupra turcilor [17]. Pînă la luarea Azovului însă de Petru cel Mare, pe cari-l salută cu acest prilej un alt grec cu un alt Θρίαμβος [18], pînă atunci speranțele acestea erau preamture.

Acest adăpost se putea căuta mai firește la noi. E adevărat că Mihai Viteazul, deși servit de mulți greci, între cari învățatul cipriot Luca, episcop de Buzău, apoi mitropolit [19], nu mai era pentru acest popor ce fuseseră Domnii munteni de mai înainte, e adevărat că în Moldova grecismul pierduse mult teren prin instalarea Movileștilor infeudați politicii și culturii polone, dar această perioadă de întrerupere fu scurtă. Clienții turcești veniră de pe la 1610 înainte în Scaunele ambelor principate, și cel mai strălucitor dintre dînșii, un om cu trecere la Turci, un Domn respectat, Radu Mihnea, era crescut la Ivirul din Atos, ni spune un cronicar, și buna lui educație, primită aici și la Veneția, era o educație curat grecească, demnă de tradițiile familiei sale [20]. „Rămînînd orfan..., a fost trimis în Italia",

[16] LEGRAND, *Bibliographie hellénique du XVII-e siècle*, I, Paris, 1894, p. 161 și urm.
[17] ERBICEANU, *Cronicarii greci*, p. 146—7.
[18] Θρίαμβος ἤτοι λόγος ἐγκωμιαστικός πρός τόν εὐσεβέστατον... Πέτρον... διά τήν Ἀζωβίας ἅλωσιν, προσέτι δέ καί προτροπή πρός τόν αὐτόν καί πρός πάντας τούς ἄρχοντας καί στρατηγούς αὐτοῦ ὅπως ἐγείρωσι πόλεμον κατά Ἀγαρηνῶν. *Ibid.*
[19] PAPADOPULOS KERAMEUS. Ἱερ. Βιβλ., III, p. 199 (4) : IV, p. 21.
[20] v. CONSTANTIN CĂPITANUL, în : „Magazin", p. 280—1.

spune un panegirist grec, „şi a fost dat acolo la şcoală, învăţînd pe deplin carte elinească şi grecească... Pe lîngă acestea, a mai învăţat şi carte şi limbă arăbească, încît cei ce-l ascultau nu credeau că e de alt neam, pentru frumuseţea graiului său. Firea-l făcuse în toate pe acesta foarte priceput, aşa că, dacă nu s-ar fi îndeletnicit cu grijile lumeşti, ci s-ar fi dat culturii literelor, ar fi ajuns un mare filozof, pentru multa cucernicie ce o avea[21]".

Acest român elenist oferi pensii şi locuri la Curtea şi în clerul său grecilor luminaţi. Autorul laudei de mai sus, Matei de Pogoniana, mitropolit al Mirelor, venise în Moldova prin 1599, iar în Ţara Românească supt Radu Şerban şi fusese primit bine, dîndu-i-se egumenia mănăstirii domneşti a Dealului. Supt Radu Mihnea el rămase în fruntea soborului său şi scrise pentru Domn, ca un prinos de recunoştinţă, o acolutie şi o cronică în proză. Iar supt Alexandru Iliaş, succesorul lui Radu, el alcătui o întinsă cronică versificată, întovărăşită de sfaturi către Domnul pentru cari o scrisese. În fine, el o continuă şi supt urmaşul lui Alexandru, supt Gavrilaş Movilă[22].

Pe atunci la Curtea munteană se găsea şi autorul „Cărţii istorice", Ierotei de Monembasia, cari fu ucis în mişcarea lui Lupu Mehedinţeanul, la 1618[23]. Cartea lui, scrisă în 1580, începu în sfîrşit să se tipărească la Veneţia pe timpul domniei lui Alexandru Coconul, fiul lui Radu Mihnea, deci înainte de 1630, cînd acesta îşi pierdu domnia moldovenească. Cheltuiala o purta Apostol Ţigara, al cărui frate, Zotu, ţinuse pe fiica lui Petru Şchiopul. Opera se mîntui de tipărit la 1631, şi în prefaţă Apostol aducea mari laude lui Alexandru, „Domn al Ungro-Vlahiei şi Bogdaniei, al Craiovei şi celelalte". Fusese crescut bine „de mic copil". „Nu ştim noi cîtă grijă şi-a dat răposatul acela părintele tău Domnul Radu voevod, Domnul acela prea cuminte, ca să te crească bine, ca pe un fiu de Domn ce eşti? Nu ştim noi cum căuta pretutindeni fete cinstite, să le aibă pentru creşterea ta?" Natural că, recomandîndu-se cartea pentru plăcere — νοστιμάδα şi folos, nu se uita nici persoana lui Skarlatos, puternicul saegiu, socrul tînărului Domn[24].

În aceeaşi epocă a lui Radu-Vodă, în sfîrşit, Ţara Românească şi Moldova avură cinstea de a adăposti pe acel cugetător al bisericii ortodoxe cari fu Ciril Lukaris. Patriarhul de Alexandria predică la Iaşi şi Bucureşti între 1613 şi 1615 şi se întoarse în principate la 1620[25]. Iar un alt autor de

---

[21] „An. Ac. Rom"., XXI, p. 22—3.

[22] De dînsul va mai fi vorba în Excursuri. Pentru lucrările sale, versuri şi copii de evanghelii, v. PAPADOPULOS KERAMEUS, Ἱερ. Βιβλ. I, p. 257 şi urm. (161) ; III, p. 196—7 (2), 204 (6), 208—9 (10) ; IV, p. 147—8 (175), 412 (435) ; Ἱερ. Σταχιολογία, I, 4. 438 şi urm. ; LAMBROS, Ἅγιον ὄρος, p. 306.

[23] Cronica în versuri a lui Matei, ed. Papiu, I, p. 347 : „Au căzut mulţi boieri, şi al Monembasiei, arhiereu cinstit, cu frumoasă viaţă sfîntă. I-au tăiat capul, i-au smuls veşmintele. îl aruncară gol la pămînt, numai cu pielea...".

[24] LEGRAND, *op. cit.*, I, p. 291. Cf. *PAPADOPULOS KERAMEUS*, Ιερ. Βιβλ., I, p. 194 şi urm. (111) ; III, p. 66 (28).

[25] Cf. PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.*, III, p. 415 (439) ; IV, p. 59 (39), 237 şi urm. (263). O scrisoare a lui din 1620 în Arch. din Haga Cf. XENOPOL şi ERBICEANU, *Serb. şcolară*, p. 374 ; LEGRAND, IV, p. 269 şi urm.

Didahii, Neofit Rodianul, traduce în Iași la 1619 din clasică în *aplà* Viața Sf. Sava [26].

Cultura slavonă mai dura încă, dar era în decădere. O ultimă sforțare pentru a o ajuta se făcu supt Matei Basarab prin tipăriturile lui în această limbă. Același Domn și vecinul său din Moldova dădură atenție, deși cel de-al doilea era străin de origine, tinerei culturi românești, cari încolțea la umbra putredului arbore bătrîn al slavonismului [27].

Dar acești Domni bogați, strălucitori, aproape independenți, nu uitară limba de cultură superioară a Răsăritului, limba elină, și grecii avură să se laude de purtarea voievozilor români cu dînșii și cultura lor.

Pe vremea lor principii Țării Românești și ai Moldovei începură a fi considerați în lumea greacă, în lumea de limbă greacă, drept succesori legitimi ai împăraților constantinopolitani, și-i găsim pomeniți lîngă patriarhul bizantin, la locul rezervat din vechime împăratului, în notițele unui arhiereu contemporan [28]. Supt dînșii întîi București și Iașii ajunseră luminile Răsăritului, cari-și afla aici conducătorii și binefăcătorii.

Vasile era, ni se spune, un om învățat, familiarizat adînc cu autorii vechi și noi ai grecilor. „A ajuns, strigă un vizitator al Curții sale, pe împărații mai de demult ai Bizanțului, ba i-a și întrecut" [29]. Mai puțin cult, om simplu de țară, oștean bătrîn, Matei iubea însă tot atît de mult învățăturile, și știm că între rudele nevestei sale se afla un om cu multe cunoștințe : Udriște Năsturel [30].

Pe vremea aceasta petrecu în principate, ajutînd la alcătuirea pravilelor, învățatul grec Paisie sau în mirenie Pantelimon Ligaridis, cari fu „duhovnicul, predicatorul și teologul" lui Matei-vodă. Vasile adună în capitala sa pe trimișii prelaților Răsăritului pentru a-i face să ia o hotărîre în chestia inovațiilor calvine în ortodoxism, și Părinții adunați la Iași îl numeau, cerîndu-i tipărirea lucrărilor micului sinod, „singurul luptător pentru biserică" [31].

---

[26] Cf. PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.*, III, p. 149 (90), 235—6 (5) ; IV, 147 (175) ; LAMBROS, Ἀγ. ὄ.ρ, p. 381.

[27] v. asupra înlocuirii culturii slavone, privirile generale pe care le dă A. D. XENOPOL în vol. IV din *Istoria Românilor*.

[28] Publicate în „An. Ac. Rom"., XX, p. 217. cf. tot în „Anale" comunicația mea despre *Fundațiile Domnilor români*.

[29] Călătoriile lui Macarie, trad. rom. din 1900, p. 21—2. Întîia traducere a fost tipărită în „Archiva istorică" de : B. P. HASDEU, Cf. PAPADOPULOS KERAMEUS, Ἱερ. Βιβλ., IV, p. 373 și urm.

[30] Evanghelii grecești scrise supt el, PAPADOPULOS KERAMEUS, Ἱερ. Βιβλ., III, p. 193 și urm. (1), 223—4 (19). În 1639 moare, la Curtea lui Mitrofan, patriarh de Alexandria (*Ibid.*, I, p. 349).

[31] LEGRAND, *op. cit.*, IV, p. 8 și urm., 18, 21. Cf. t. II, p. 250, 472—3 ; „Rev. teol.", II, p. 202 și urm. ; III, p. 262—3. Medicul Domnului, Scogard, un danez, numește sinodul „synodastro", „Hurmuzaki", IV[1], p. 68. Cf. XENOPOL, *op. cit.* IV, p. 67 și urm., v. și PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.*, IV, p. 334. Manuscrise plătite de el, *ibid.*, IV, p. 40 (26), 171 (196), 338 (365) ; III, p. 199 (3) ; I, p. 438 (480) ; LAMBROS, *op. cit.*, p. 217, 363. Patriarhi la el, *ibid.*, IV, p. 145 (164) ; *Comnen Ipsilanti*, la anul 1647 ; v. mai ales IORGA, *Vasile Lupu ca ocrotitor al Bisericii Răsăritului*, în „An. Ac. Rom.", 1915.

DESCRIEREA CHINEI
DE NICOLAE MILESCU

În curînd, ţările române produseră, cum am văzut, un distins învăţat, a cărui reputaţie se întinse cu mult peste hotarele patriei sale, Moldova. Nicolae Milescu, acel aventuros călător şi teolog, a cărui viaţă cuprinde elemente aproape fabuloase, pretindea că „studiile sale principale le-a făcut asupra limbii greceşti", în cari compuse al său *Enchiridion* [32]. Noua cultură începea să-şi producă roadele. În şcoala de la Trei-Ierarhi a lui Vasile Lupu trebuie să se fi învăţat, oricum, şi ceva greceşte [33].

În 1661, domnind în Moldova Istratie Dabija, un simplu boier de ţară, se dedică Domnului acestei ţări : „prea-strălucitului principe şi Domn al Moldovlachiei", un „Proschinetariu al locurilor sfinte ce se află în sfîntul oraş Ierusalim", de călugărul cretan Arsenie Kaludis, cari era profesor al şcolii „cottuniane" din Padova şi-şi tipărea lucrarea în Veneţia [34]. O şcoală

[32] v. LEGRAND, *op. cit.*, II, p. 248 şi urm.
[33] v. şi XENOPOL, *op. cit.*, IV, p. 80—82.
[34] LEGRAND, *op cit.*, II, p. 139 ; cf. şi p. 356, nr. 548.

grecească exista atunci în Moldova, la Sf. Sava, și, după Nicolae Kerameus, o conducea un Teodor din Trapezunt, din cărțile căruia, mort în 1665, ni s-a păstrat un manual de filozofie [35]. Supt același Dabija, la 1664, trecu prin Moldova patriarhul Nectarie de Ierusalim, cari vizită mănăstirea Sf. Mormînt, adică Sf. Sava, fu bine primit de toată lumea și trecu apoi în Țara Românească, unde Domnul local, Grigore Ghica, fu mai puțin ospitalier și darnic [36].

Printre cei ce se arătară mai curtenitori față de sfințitul oaspe se pomenește vistierul Duca, un rumeliot sau un albanez, ginerele nevestei Domnului [37]. Ar fi început cariera sa la o dugheană de abagerie, unde, desigur, nu învățâ nici *elinica*, nici *epistimii*. Totuși, fiind un om foarte ager — unul din cei mai deștepți urzitori de intrigi din țara și secolul său —, el își asimilă oarecare cultură și ambiționă rolul de sprijinitor al învățaților greci.

Ridicînd mănăstirea Cetățuia, lîngă Iași, într-o admirabilă situație, împodobind-o și înzestrînd-o din belșug, Duca așează o tipografie într-însa, o tipografie cari fu *cea dintîi pentru cărțile grecești în Orient* [38]. Acel cari dădu sfatul, supraveghie instalarea și găsi de lucru tipografiei elinești din Cetățuia fu cel mai luminat și mai activ pe terenul cultural dintre prelații greci ai secolului al XVII-lea, marele patriarh Dosoftei de Ierusalim, deopotrivă de impunător prin cunoștințele, vîrsta și maiestatea ce-i era întipărită în figură. Pe acesta-l putem considera ca pe cel dintîi statornicitor al Renașterii grecești în principate.

Încă la 1677, *Prescurtarea de istorie sacră a lui Nectarie din Creta*, dedicată lui Antonie-vodă Roset, în cari, ca Domn al Moldovei, grecii vedeau și pe luptătorul pentru neamul lor [39], apare totuși la cunoscuții tipografi frații Glykys, la Veneția [40]. Trei ani după aceasta, Dosoftei funda cu banii săi tipografia grecească din Cetățuia. Tot acest prelat zelos dădu „românului" Mitrofan ieromonahul șase sute de lei pentru a cumpăra literă nouă și-i încredință spre tipărire manuscriptul lui Nectarie de Ierusalim „despre supremația papei" [41].

Această carte deschise seria tipăriturilor grecești din Moldova ; ea apăru la 1682, cu o prefață de laude către Duca [42].

---

[35] *„An. Ac. Rom"*., XX, p. 217—9. Pentru KERAMEUS, v. PAPADOPULOS, *op cit*., IV, p. 305 (331), Cf. SATHAS, Νεολλ. φιλ., p. 322—3.

[36] Ἡ μηδέν, ἢ μικρόν ἀπωνάμενος τῆς ἐκείνου βοηθείας; LEGRAND, *op. cit.*, II, p. 401—7.

[37] v., pentru acestea, observațiile la cronica lui Nicolae Costin.

[38] Cf. aprecierea lui NOINTEL, în : *La perpétuité de la foy de l'Église catholique touchant l'Eucharistie*, Paris, Savreux, 1674, III, 4°, p. 490—2 : „Nu există o tipografie grecească la Constantinopol. Cele ce s-ar putea găsi în Țara Românească și Moldova nu sînt destul de corecte. Ar fi periculos să se caute în Moscovia". Citat după LEGRAND, II, p. 206.

[39] Καί διότι, ὡς ἀριστάρχην πάσης Μολδοβλαχίας, σεβόμενοισέ οἱ πάντες καί ὡς ὑπέρμαχον τοῦ γένους τῶν Ῥωμαίων.

[40] LEGRAND, *op. cit.*, II, p. 337—8 ; „Rev. teol"., III, p. 247—8. Cf. PAPADOPULOS KERAMEUS. Ἱερ. Βιβλ., I, p. 254 (157) ; IV, p. 237 (262).

[41] Cf. PAPADOPULOS KERAMEUS, Ἱερ. Βιβλ., p. 304 ; III, p. 271.

[42] LEGRAND, *op. cit.*, p. 401—2.

Mitrofan vorbește într-una din prefețele sale de multele osteneli și depărtatele călătorii ce trebuise să facă pentru a-și învăța meșteșugul, „meșteșugul acesta al tipografiei mele, cari, den tinerețele meale, multe locuri umblînd și cu multă osteneală cîștigîndu-l“ [43].

Dacă nu știm nimic amănunțit despre anii săi de ucenicie, cariera lui ulterioară i-o putem urmări bine în operele lui. Mărginindu-ne deocamdată la rolul său de răspînditor al culturii elenice, după ce se tipări cartea lui Nectarie, i se trimise, împreună cu hîrtia trebuitoare, opera arhiepiscopului Simion de Salonic, *Contra eresurilor*. Ea fu publicată de Mitrofan în octombrie 1683, cu cheltuiala lui Duca-vodă [44], care primi, în schimb, o nouă laudă din partea patriarhului de Ierusalim.

Pe timpul cînd Duca își lua rolul de patron al culturii elenice, pe timpul cînd punea pe fiul său mai mare să urmeze lecțiile lui Ioan Papa Comnen, lui Spandonidi, călugărului Agala, aduși anume pentru aceasta în Moldova [45], succesorul său în Țara Românească, Șerban-vodă, cari purta frumosul, împărătescul nume grec al Cantacuzinilor, nu renunță la lupta pe acest teren. În prefața *Acolutiei martirilor Sîrghie și Bach*, tipărită de același Mitrofan, la Iași, în 1685, se vorbește lăudător și de Domnul muntean, „coborîtor al vechilor împărați încununați de Dumnezeu“ [46]. Ioan Cariofil, logofătul patriarhiei, îl vizitează la 1679 încă [47], iar în 1681-2 patriarhul constantinopolitan, Dionisie Seroglanul, venit pentru a împăca pe cei doi Domni vecini [48].

Un fost episcop de Lacedemona era găzduit la dînsul în 1680 [49], iar, la 1682, mitropolitul Ungrovlahiei era înconjurat de episcopul fost de Sofia, Auxentie, de Ghenadie de Silistra și de Gherman de Nissa, cari stătu mult timp în țară și aduse servicii literare [50]. Ne se spune că a tipărit, nu însă la București, unde nu lucra tipografia, o ediție a *Istoriei evreicei Marcada*, roman ce se petrece în Țara Românească [51]. Noul Testament, imprimat de

---

[43] Prefața la *Octoihul* din 7208.

[44] LEGRAND, *op. cit.*, II, p. 414—6. Corectura o făcu IOAN MOLIBDOS din Heraclea sau Perint, notar al *Marii Biserici* din Constantinopol. Acesta era altul decît Ioan Cariofil, marele-logofăt al bisericii, ale cărui *Efemeride* au fost publicate la Atena în 1890 de PERICLE GH. ZERLENTI și traduse în românește, în parte, de C. ERBICEANU, în 1892. Ioan scrise și „epigrama“ de rigoare către Domn. Cf. DAPONTE, în *Cron. Greci*, p. 37 ; PAPADOPULOS KERAMEUS, Ἱερ. Βιβλ., IV, p. 400.

[45] v. D. CANTEMIR, *Descr. Moldaviae*, p. 154, *Ist. Imp. otoman*, I, p. 135, nota 11, și scrisoarea greacă a lui Constantin, cu data de 1697 către Alexandru Mavrocordat Exaporitul ; ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 165 și urm.

[46] Ἀπόγονος τῶν πάλαι θεοστέπτω βασιλέων; LEGRAND, *op. cit.*, II, p. 425—6. p. 425—6.

[47] *Efemeridele*, trad. *ERBICEANU*, p. 12.

[48] *Ibid.*, p. 15—6.

[49] POPEA, *Mitropolia română*, p. 8 ; *Condica sfîntă*, p. 55—6. Unul de Adrianopol c. 1682 (PAPADOPULOS, *op. cit.*, I, p. 352).

[50] Cf. POPEA, *op. cit.*, p. 10 ; *Cond. sf.*, p. 59 și Prefața Bibliei din 1688, cu DEL CHIARO, *Revoluzioni della Valachia*, ed. I, p. 43.

[51] LEGRAND, *op. cit.*, II, p. 246—7. Cf. reeditarea în „Studii și documente“, XXI, p. 95 și urm.

frații Glykys, la Veneția, îi este dedicat, și în precuvîntare se face elogiul mlădiței imperiale, binefăcătorului grecilor, „gloriei Bizanțului“ [52].

Domnul însuși știa grecește, și probabil de mîna lui sînt scrise epistolele, ce ni s-au păstrat, către Hrisant Notara, nepotul patriarhului Dosoftei [53]. Încă din 1684 se găsea la Curtea sa viitorul mare dascăl grec din București Sebastos Kymenites, din Trapezunt, probabil ca preceptor al beizadelei Gheorghe [54]. Ieremia Cacavela, de cari vom vorbi îndată, traduse pentru el o istorie a asediului Vienei [55]. Simțindu-se unul din șefii politici ai grecității, ispitit de visuri imperiale, îl vedem intervenind în daraverele ortodocșilor cu latinii la Sf. Mormînt [56], precum în Ardeal el lua cu energie apărarea pravoslaviei prigonite în persoana mitropolitului Sava [57].

Cărturari cari posedau desăvîrșit limba grecească, eleniști ca Milescu din Moldova, se formaseră și în Țara Românească. Așa, fratele Domnului, Constantin Stolnicul, cari profitase de frumoasa bibliotecă greacă a tatălui său [58] și făcuse studii înalte la Padova, noua Atenă a națiunii grecești, pe timpul nenorocirilor politice ale familiei sale. Așa, Șerban logofătul Greceanu și fratele său Radu, cari traduseră, totdeauna împreună, Biblia de la 1688, o minunată carte supt toate raporturile, *Mărgăritarele* din 1691, *Pravoslavnica mărturisire* a lui Petru Movilă [59], tipărită tot la 1691, în Buzău, și probabil și *Apostolul* din 1704, al cărui manuscript data „încă din zilele lui Șerban“ [60]. Să pomenim, pentru a termina această enumerație, și traducerea, citată de Cantemir, a cronicii oficiale a țării în grecește, făcută tot de Șerban logofătul [61], și *Evanghelia* greco-română din 1693, pe cari o împodobesc versuri și o prefață de Șerban. În fine, n-ar trebui uitați, în această listă de cărturari, doi Cantacuzini încă : unul Iordachi, care traduse, din grecește, *Evanghelia* din 1682 [62], și celălalt, un nepot de frate al acestuia, Șerban, fiul lui Drăghici, cari *cheltui* pentru *Liturghia* din 1702, apă-

---

[52] *Ibid.*, p. 439—43.

[53] LEGRAND, *Épistolaire grec.* Paris, 1888, p. 2—4. Scrisorile le-am reprodus în „Hurmuzaki“, XV.

[54] *Ibid.* p. 1—2.

[55] PAPADOPULOS KERAMEUS, Ἱερ. Βιβλ., IV, p. 35 (21). S-a tipărit de F. A. MARSHALL *(The Siege of Vienna)*, în 1925.

[56] An. Ac. Rom., XXI, p. 296—9.

[57] POPEA, *op. cit.*, p. 28.

[58] Despre această bibliotecă vorbește DEL CHIARO, p. 124. Ni s-au păstrat unele cărți dintr-însa v. „An. Ac. Rom“., XX, p. 239.

[59] „Mai sîntu încă pre mîini-ne acum de să mai scot de pre greceşte rumâneaşte Mărturiia Pravoslavnică, ce-i zicu, de Nectarie al Ierusalimului patriarh făcută, și altele, cari, cu dumnezeescul ajutoriu nevoim a le isprăvi“. Prefața *Mărgăritarelor.*

[60] Prefața la această carte. La toate ajutase cu sfatul, tălmăcind greutățile mai mari, CONSTANTIN CANTACUZINO, v. mai departe.

[61] v.,pentru toate acestea, mai departe, la capitolele respective, și I. MINEA, în „Cercetări Istorice“, I, *cronica.*

[62] Dar GASTER susține că ediția aceasta este „ganz ähnlich“ celei din 1648 (p. 269), și în acest caz firește nu i-ar rămînea lui IORDACHI decît meritul de a fi plătit pentru ediția cea nouă.

rută la Buzău, şi la cari adause o prefaţă plină de cuvinte nouă, luate din greceşte şi latineşte, ca „providenţie", „pelagu", „sucţesive" [63] *(sic)*.

Succesorii lui Duca în tronul Moldovei de la 1683 înainte n-avură nici gusturile alese ale acestuia, nici timpul trebuitor pentru a susţinea cu folos o mişcare de cultură. Cel ce domni mai mult fu Constantin Cantemir, cari nu învăţă niciodată să scrie mai mult decît numele său. Acest vechi soldat însă căruia i se arunca în obraz de învăţaţii timpului lipsa lui de învăţătură, nu despreţuia cunoştinţele pe cari el n-avuse prilejul să le capete. Fiii săi primiră o deosebită creştere, prin Ieremia Cacavela, un doctor cretan [64], şi rodul acestei educaţii fu neobişnuita învăţătură a beizadelei Dimitrie, un fenomen pentru Orientul din secolul al XVIII-lea. Educaţia aceasta fu, bineînţeles, grecească mai ales, şi în amîndouă limbile, a ţării şi a şcolii înalte, publică eruditul principe *Divanul* său, pe care-l cita faţă de europeni mai bucuros supt titlul elinesc [65].

Tipografia lui Mitrofan, pe cari meritele sale îl ridicară la episcopia de Huşi şi păcatele sale politice îl siliră să părăsească ţara după 1686 [66], nu-şi încetă activitatea supt incultul patron de cultură. Firește că vodă nu ştia un cuvînt greceşte, dar el se ţinu şi aici de tradiţia predecesorului său. De altfel, grecismul apucase a prinde rădăcini adînci pe vremea lui: în biserica Curţii, cînd Domnul era de faţă, se cînta românește la strana din dreapta, dar la cea din stînga greceşte [67]. Şi din Moldova patriarhii, din ce în ce mai despoiaţi de veniturile lor, îşi făcuseră o rezidenţă obişnuită, şi trei dintre dînşii — de toţi erau patru! — se aflau la Iaşi, cînd cu moartea lui Constantin Cantemir [68].

În 1697 se tipări deci, tot la Iaşi, tradusă din greceşte în românește, *Tîlcuirea Liturghiei*, „în tiparniţa domnească" şi supt supravegherea cumnatului lui vodă, Lupu Bogdan, care scrise o interesantă prefaţă către iubitorul de carte voievod [69]. Traducătorul era Cacavela, cari scrise şi prefaţa *Divanului*, redactat de domnescul său elev şi cari făcu şi corecturile pentru singura carte numai în elineşte tipărită în Iaşi supt Antioh Cantemir, Τόμος ἀγάπης κατά λατίνους [70]. Acest τόμος era una din operele lui Dosoftei de Ierusalim, cari trăia încă şi urmărea cu aceeaşi iubire şi rîvnă dezvoltarea civilizaţiei Orientului, în singura formă ce i se părea posibilă: cea grecească [71].

---

[63] E tipărită în GASTER, *Crestomatie*, I, p. 343 şi urm.

[64] El traduse *Vieţile papilor*, de PLATINA; „An. Ac. Rom.", XX, p. 212 şi urm.; „Rev. teol.", III, p. 268—9, 404; PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.*, IV, p. 415 (440). Cf. „Bis. ort.", XIII, p. 152 şi urm. SZABÓ, *R. k. könyvtar*, II, p. 396.

[65] v. mai departe.

[66] MELHISEDEC, *Cronica Huşilor*, I, p. 145.

[67] D. CANTEMIR, *Descriptio Moldaviae*, p. 93.

[68] v. mai departe.

[69] Cartea a fost descrisă şi de episcopul MELHISEDEC, în *Biblioteca de la Mîclăuşani*, *„Rev. p. ist., arch. şi fil"*., III, p. 150—1.

[70] Un mare in folio. Despre el vorbeşte, afară de Legrand şi de *Bibliografia română* a lui *BIANU* şi *HODOŞ*, *ERBICEANU*, în *Cron. greci*, p. VI, nota 1. Alte cărţi greceşti din Moldova, în *Bibl. rom.*, p. 337—9.

[71] Cf. şi ERBICEANU, *Cr. greci*, p. 103.

Dar școală nu mai exista în Moldova, afară poate de școala românească, dacă era altceva decît un profesor particular acel „diac Pătrașcu dascălul", pe cari-l găsim supt un document al lui Constantin Cantemir [72]. „Dăscălia" lui Cacavela — aceasta o știm cu siguranță — era o dăscălie de Curte. Necontestat era o civilizație greacă în Moldova la sfîrșitul secolului al XVII-lea, dar puțini profitau de dînsa. Cu toată tipăritura, pentru folosul întregului Răsărit, a voluminoaselor tratate teologice grecești, țara rămînea încă aspră. Erau episcopi cari nu știau carte [73], iar pe boierii mari îi ridica uneori pe sus, beți, de la masa Domnului [74]. Educația slavonă va fi persistat deci încă un timp, chiar în familiile nobililor, acea educație cari începea prin învățarea pe de rost a *Orologhiului, Octoihului, Psaltirii,* urma cu tîlcul *Evangheliei, Apostolului* și *Pentateuhului,* rareori și cu a *Paliei* sau *Vechiului Testament* și se oprea aici, pentru băieți ca și pentru fete [75].

Dacă ar fi domnit mai mult Dimitrie Cantemir, un adînc cunoscător al limbii grecești și un iubitor al culturii eline, cari pusese să i se învețe fiii de către corciriotul Anastasiu Kondoides [76], unul dintre cei mai buni elevi ai școlii, ai unicei școli înalte grecești : cea din Fanar, dacă nenorocul n-ar fi tăiat scurt toate marile lui visuri de stăpînire luminată și independentă, supt aripile vulturilor țarului, „Moldova ar fi strălucit de o puternică mișcare culturală în limba ce domina dezvoltarea intelectuală a Răsăritului. Fratele lui Dimitrie, Antioh, cari nu prinse niciodată un mare gust pentru carte, nu lucră în această direcție nici cît simplul său tată, dar și el dădu creșterea copiilor săi în mîna unui grec, călugărul Azarie Țigala sau Cigala, din Santorin, cari scrise și o gramatică grecească pentru elevul său, principele Ioan [77].

Dar cel mai mare sprijin trebuia să-l afle elenismul înviat statornicit în jurul supremei puteri politice a „grecilor" din împărăție, domnia principatelor, pe lîngă Constantin Brîncoveanu, căruia cu drept i s-ar putea da titlul de luminător al neamurilor Răsăritului.

Logofătul Constantin era fiul Stancei Cantacuzino, și ceva din tradițiile de familie ale Cantacuzineștilor trecuseră deci asupra lui, cari în întîiele timpuri și-ar fi luat și titlul acesta, pe lîngă cel de Basarab, ce-i revenia mai puțin [78]. Deși n-a fost ceea ce se poate numi un om învățat, el știa grecește bine și avea multă dragoste pentru cărțile care-i slăveau numele, pentru învățații cari-i adresau prefețe și „epigrame", pentru cultura înaltă,

---

[72] V. A. URECHIA, *Despre slobozii, în „An. Ac. Rom".,* IX, p. 157.

[73] „Rudes litteris", spune D. CANTEMIR, în *Descr. Moldaviae.*

[74] *Ibid.,* p. 96.

[75] *Ibid.,* p. 153. Dimitrie Cantemir dă și explicația acestei creșteri „științifice" în slavonește : „cum aliae scientiae tradi non possent".

[76] „Apoi Anastasiu Condoidi, născut în Corcira, a fost dascăl al copiilor mei" ; *Ist. Imp. otoman,* I, p. 135, nota 11. În Rusia a ajuns episcop — v. *Procès-verbaux des séances de l'Académie impériale des sciences,* I. Petersburg, 1897, p. 172, 730.

[77] CARIOFIL, p. 6. Cf. pentru el, și *Serb. școl.* de *XENOPOL* și *ERBICEANU,* p. 407—8 ; PAPADOPULOS KERAMEUS, Ἱερ. Βιβλ.. IV, p. 431.

[78] v. mai departe.

cari aducea tuturor folos, iar lui şi reputaţie. Biblia lui Şerban-vodă începu a se tipări supt acesta în noiembrie 1687, dar ea se termină numai după un an, şi, înainte de a fi răspîndită, Domnul cari o comandase muri. În titlu se pomeneşte prin urmare noul principe, făcîndu-i-se partea în traducerea şi publicarea lucrării: „Cu îndemnarea dumnealui Costandin Brîncoveanului, marele-logofăt, nepot de soră al Măriei Sale; carele după preslăvirea acestui mai sus pomenit Domn puternicul Dumnezeu, den aleagerea a toatei Ţară Româneşti, pre dumnealui l-au coronat cu domniia şi stăpînirea a toată ţara Ungro-Vlahiei, şi întru zilele Măriei Sale s-au săvîrşit acest dumnezăesc lucru“ [79].

Domnia lui fu foarte lungă şi foarte prosperă; fără a despoia prea mult ţara, el izbuti a-şi face o avere nemărginită şi ştiu s-o întrebuinţeze bine, pentru mai marea glorie a neamului şi a numelui său [80]. Făcu tipografie pentru toate limbile orientale, chemă învăţaţi de pretutindeni, răspîndi cu dărnicie, cu o împărătească dărnicie, pensii şi ajutoare.

Desigur că luminatul voievod al Ţării Româneşti nu uită cultura naţională în preocupările sale. Cu slavona se mîntuise acuma, şi numai amintirea trecutului şi nevoia de a se găsi tălmăcitori pentru documentele rămase din acel trecut făceau pe Domn să păstreze pe dascălul de slovenie; între tipăriturile lui Brîncoveanu întîlnim de aceea o singură carte slavonă, o gramatică [81]. Secretarul românesc, logofătul de rumânie al lui Brîncoveanu, Constantin Strîmbeanu, era un om cu carte; „escela în literatură“, ne spune un raport german din Oltenia, unde trăia supt stăpînirea nemţilor, la 1731 încă [82]. Pentru a avea buni logofeţi, buni caligrafi — şi răvaşele lui Brîncoveanu şi ale boierilor săi [83] sînt modele de scriptură frumoasă, de caligrafie şi de ortografie — pentru a avea preoţi destoinici şi cărturari, trebuia reformată vechia şcoală de mănăstire de la Sf. Sava. Îl vedem pe

---

[79] Avem un λογίδριον ἐγκωμια στικόν către el de HRISANT NOTARA (PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.*, IV, p. 395). Pentru casa lui cea nouă făcu versuri un IOANICHIE HAGIUL (*ibid.*, p. 402). Către el se adresează şi GHERASIM PALADA (PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.*, I, p. 441; *Cron. greci*, p. 99—101). Prin 1692, el tipăreşte o operă a lui SAMUIL CAPASULI (PAPADOPULOS, I, p. 440—1). IEROTEU SIDIS scrie în 1705 o „epigramă“ din ordinul lui (*ibid.*, I, p. 435, nr. 468). AFENDULI, capuchehaia lui la Bender, îi dedică o lucrare istorică de care vom mai vorbi.

[80] Şi DAPONTE susţine că veniturile mari ale Domnului proveneau din averea lui proprie; ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 172—3. Îl vedem pe Brîncoveanu căinîndu-se către vecinii săi pentru dările pe care turcii îl silesc să le puie. *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 250, 253.

[81] Un exemplar al Bibl. Ac. Rom. Cf. *Bibliogr.*, p. 351. Pentru gramatica slavonă a lui Maxim, tipărită la Moscova, din care cu greu se mai găseau exemplare şi cari servea dascălilor români din secolul al XVII-lea, v. D. CANTEMIR, *Descriptio Moldaviae*, p. 153.

[82] „Der Constantinus Strimbanus gedunkhet ein bescheidener Mann zu seyn; redet zwar nicht besonders viel; ware aber bey Fürsten Constantino Brancovano wallachischer Secretarius, und will man dasz er in der Literatur excellire“, „Hurmuzaki“, VI, p. 307, 322, 427, 501—2, 505—7. Pentru grămăticul Panaiot, v. Urechia, *Ist. Românilor*, I, p. 836. nr. 2, „Rev. teol“., III, p. 372, 382.

[83] Unul, al Domnului, şi la Bibl. Ac. Rom., VII/12. E adresat la 1709, 21 iunie, lui BARTEŞ SAULER, judeţul Braşovului.

Brîncoveanu ocupîndu-se de dînsa la 1 septembrie 1707 [84], și inscripția din 20 iulie 1709 comemorează sfîrșitul lucrării de întregire și reparație, supt supravegherea boierului Radu Dudescu și pe timpul egumeniei lui Daniil Arapul. De acolo aflăm că vodă făcuse și „alte case și tocmele, ca să fie școală de învățat carte, întru pomenirea veșnică a neamului său [85].

Principe al imperiului, corespondent al împăratului creștin, informator al generalilor acestuia din Ardeal, Brîncoveanu nu desprețuia nici cultura occidentală, latină. „Europeni" avea mulți la Curtea lui: toți erau foarte bine îngrijiți, și nimeni n-a părăsit Țara Românească decît cu păreri de rău. Medicul lui, primul medic sau protomedicul, fu întîi italianul Iacob Pylarino, cari se însură în țară și al cărui nume ni este cunoscut și prin opuscule științifice [86]. Încă în 1704 bailul recomandă lui vodă pe acest supus venețian [87]. În 1708, cînd Pylarino ajunsese consul venețian la Smirna [88], acest loc era ocupat de alt frînc, Bartolomei Ferrati, cari purta titlul de conte [89].

Un călător cari a văzut Muntenia supt Nicolae Mavrocordat găsi încă aici pe Bartolomei și ni-l descrie îmbrăcat în lunga lui blană polonă, încins cu o cingătoare pestriță de mătasă, purtînd ciubote mici polone, roșii, galbene sau negre, cu potcoave, și încununînd acest costum cu o perucă și o pălărie nemțească împodobită cu un galon de aur [90]. Ferrati era un om bogat: el avea moșii în Ardeal [91], și stăpînul său îi dădu, în Moldova, moșia Coțofănești sau banii trebuitori ca s-o cumpere. După moartea bătrînului conte, fiul său rămase în principate pînă la 1769, și vedem reclamîndu-se moșia la 1790 de Elisabeta, fiica acestui al doilea Ferrati și soția lui Anton Horváth de Zsákod [92]. Ferrati era un om învățat și în afară de meseria sa, și el comunică eruditului ungur Timon unele lămuriri arheologice relative la țările unde se găsea [93]. El era întrebuințat și pentru corespondența politică a imperialilor, cărora le dă știri în 1715, din București [94], după ce povestise, într-o formă vie și interesantă, căderea lui Brîncoveanu, în anul precedent [95].

---

[84] URECHIA, *Ist. școalelor, I, p. 12.*

[85] P. POENARU, *Gheorghe Lazăr*, în „An. Ac. Rom"., sec. I, IV, p. 124—5.

[86] v. mai departe, și EUG. SCHUYLER, *Peter the Great.* Londra, 1884, p. 238.

[87] „Hurmuzaki", IX[1], p. 404, nr. 548.

[88] „Bis. ort.", XV, p. 908—4. Cf. LEGRAND, II, p. 474; SATHAS, N. φ p. 428—30.

[89] *Acta Slavorum meridionalium,* XVIII, p. 330.

[90] *Begebenheiten,* p. 289—40.

[91] *Ibid.*

[92] „Hurmuzaki", IX[2], p. 191—2, nr. 251 și IX[1], p. 608—9: inscripțiile bisericești catolice din Tîrgoviște; „Arch. istorică", I[2], p. 50.

[93] TIMON, *Imago Novae Hungariae,* Viena, 1754, in 8°: *Additamentum ad imagines antiquae et novae Hungariae,* Viena, 1754, in 8°; p. 28.

[94] „Hurmuzaki", VI, p. 147, nr. 73.

[95] *Succinta relazione dell'accidente sinistro occorso al principe di Vallacchia Costantino Bassaraba di Brankovan nel di 4 Aprile 1714 in Bukaresto,* „Hurmuzaki", IX[1], p. 533—4. E aceeași cu povestirea latină tipărită în „An. Ac. Rom". XXI, p. 29—31. Că aparține lui FERRATI, se vede din raportul acestuia către baronul de Tige, din 11 aprilie 1714, tipărit în „Hurmuzaki", *op. cit.*, p. 535, nr. DCLXXXI.

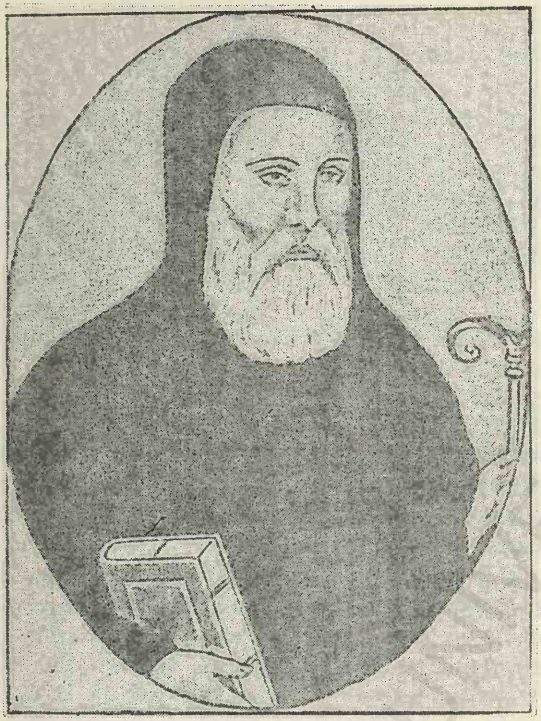

CIRIL LUCARIS

Del Chiaro spune că a cunoscut la București pe chirurgul sas, catolic, Ștefan „Sisti" [96], și în adevăr acest personaj, cari se numea Sixtus, se întîmpină la 1700 [97]. Secretarul latin al Domnului era un Nicolae Folos de Wolff, din Polonia, cari-și mărită fata cu un Fieschi [98] și se așează în Cîmpulung [99]. Un alt secretar pentru limbile Europei era Del Chiaro, cari servi și pe Ștefan Cantacuzino și chiar, cîtva timp, pe Nicolae Mavrocordat ; sfătosul și bunul Del Chiaro, cari înveselea pe boieri prin roșața neobișnuită a figurii lui, ce-l făcuse a fi poreclit Curcanul [100]. Lipsea numai o școală de „latinie", profesorii de această limbă, profesori particulari, fiind curuți refugiați din

[96] P. 18—9.

[97] „Hurmuzaki", IX[1], p. 610, nr. DCCXXXIV.

[98] „Hurmuzaki", IX[1], p. 608—9. Brîncoveanu-l luase de la predecesorul său Șerban-vodă. Cred că „Andrei" e o greșeală pentru „Nicolae".

[99] N. IORGA, *Studii și documente*, I, tabla.

[100] El era furios de această poreclă și se plînse în Divanul lui Ștefan-vodă, cerînd oprirea injuriosului calificativ. Aceasta se făcu, dar prigonitorii italianului imitară atunci nearmoniosul cîntec al acestei zburătoare ; v. SULZER, partea istorică, copie în manuscrisele Academiei Române. *Revoluțiile Valahiei* ale lui DEL CHIARO apărută, cum se știe, la Veneția în 1718. Anunțul apariției apropiate a cărții a fost găsit de I. BIANU și tipărit în *„Archiva soc. șt. și literare din Iași"*, II, p. 448. Cf. și ATANASE COMNEN IPSILANTI, Ia a. 1722.

Ungaria [101] și, de bună samă, călugării cărora le era încredințat cultul catolic în principate [102].

Vodă se interesa de politică, pentru dînsul și pentru turci, cărora le transmitea știrile din „avvisi", cum credea el mai bine. Nu numai că trebuie să fi avut o corespondență în Ardeal, unde observa pentru dînsul Apostol Mano, un grec cult [103], nu numai că primea din Moscova rapoartele lui David Corbea Ceaușul, reprezentantul său secret acolo, dar el trebuie să fi avut oamenii săi la Viena, și mai ales la Veneția. Îl vedem punînd să i se traducă imediat, în greceşte, *Prognosticul Muscalilor* de Acxtelmeier, apărut la Augsburg în 1698 [104], și dînd lui Ioan Romanul sarcina de a-i tălmăci în româneşte „prognostice de pe calendarele frînceşti" din 1695 și însești aceste calendare, „foletele novele" — *foglietti novelli* — dintre anii 1693 și 1703 [106].

El corespunde în Italia cu învățatul grec Nicolae Comnen Papadopulo — erau, cum se vede, din belșug Comneni printre grecii timpului — și de la dînsul primea el veşti romane [107]. Cele mai multe știri, afară de corespondența oficială, le va fi avut însă de la... — lucrul pare curios — de la bursierii săi. Sathas [108] numără printre acești bursieri la Padova pe medicul Gheorghe Hypomenas, pe Anton Stratigos și pe Paladie Damian. Pe de altă parte, și Del Chiaro citează pe Gheorghe, de loc din Trapezunt — acesta se îngrijea și de depozitele băneşti ale lui Brîncoveanu la Veneția —, cari merse, cu banii Domnului, să învețe medicina la Anton Vallisnieri, în Padova [109]. O scrisoare a papei, în fine, pomeneşte pe un *consobrinus* al Domnului, cari se afla la Roma, probabil pentru studii [110]. Dacă Brîncoveanu își mai aducea aminte de cultura slavonă, dacă sprijinea puternic cultura nouă în limba țării, dacă nu era străin de cultura Europei, acea cultură cari i se părea mai vrednică de protecția sa era cea elinească, cari trebuia să-i proclame cu cinstę numele în Orientul grecizat.

Mai mult chiar decît Constantinopolul, Țara Românească era atunci centrul ortodoxismului, rezidența sigură și iubită a prelaților ce stăteau în fruntea lui. Cu ceremoniile pompoase ale Bizanțului creștin, Constantin

---

[101] „Alcuni pedagoghi eretici di nazione ungheri, e per lo più ribelli rifugiati nella Valachia, ove si proccaciano il vitto con insegnar la lingua latina a quella nobile gioventù". DEL CHIARO, p. 93.

[102] Ca martor într-un act din 12 ianuarie 1693, redactat la Galați, figurează, pe lîngă un vameș, un egumen și un grămătic, și „Ego pater Ioseph Sonantii, missionarius apostolicus utriusque Valachie", „Bibl. Ac. Rom.", III/242.

[103] v. deocamdată „Bis. ort"., XV, p. 422—4.

[104] „An. Ac. Rom"., XX, p. 221—2. Data de 1638, pe cari o poartă titlul traducerii, e greșită, deoarece e vorba în carte de țarul Petru.

[106] Cîteva au fost păstrate, și Odobescu le-a descris în „Revista română", I, p. 657 și urm.

[107] „„Hurmuzaki", IX[1], p. 366—7, nr. 522 ; „Bis. ort.", XV, p. 674 și urm.

[108] Νεοελληνική φιλολογία, p. 458—9. Cf. și PAPADOPOL — CALIMAH, în „An. Ac. Rom.", sect. ist., XVIII, p. 145—6 ; „Bis. ort.", XV, p. 903—4.

[109] P. 191. Am dat din această carte o ediție nouă, în 1914.

[110] „Hurmuzaki", IX[1], p. 366—7, nr. 522.

Brîncoveanu, alesul ţării — şi am văzut că el se mîndrea cu această origine a domniei sale —, fu sfinţit de un patriarh din Constantinopole, Dionisie, cari stătu multă vreme în ţară şi muri în Bucureşti, unde i se odihnesc oasele [111]. Dosoftei din Ierusalim avu, ca şi mai înainte, rolul de supraveghetor al credinţei, de organizator al silinţelor pentru cultură, de sfetnic ascultat în cele religioase. După Τόμος καταλλαγῆς, tipărit în Iaşi la 1692—4, apăru în Bucureşti Τόμος χαρᾶς, în 1705, aceasta din urmă o minunată ediţie a lui Antim Ivireanul, vrednică de cele mai vechi şi mai vestite ateliere ale Apusului, cu chipul patriarhului, versuri ale „şcolarilor Academiei greceşti din Bucureşti" [112] către Domnul, binefăcătorul lor. Se pregătise pentru tipar şi ultima operă a lui Dosoftei, „Istoria patriarhilor din Ierusalim", dar această enormă lucrare nu apăru, într-un masiv in folio, tot atît de frumos ca şi publicaţia din 1705, decît la 1715, sub domnia lui Ştefan Cantacuzino [113].

Cum am spus, rolul lui Dosoftei, un fel de *hypermitropolit* al Brîncoveanului, în strălucirea învăţată, în măreţia patriarhală a căruia se pierdea cu totul smerita figură de călugăr bolnav a lui Teodosie, mitropolitul de scaun, era acel de oracol al credinţei, de apărător al ortodoxiei. Cînd acel cari trebuia să rupă vechile legături de comunitate rituală, legăturile mai nouă de supunere ale bisericii din Alba-Iulia faţă de mitropolia Ţării Româneşti [114], cînd Atanasie din Ciugud fu ales *Vlădică* al românilor din principatul vecin, Dosoftei redactă pentru dînsul o lungă şi însemnată învăţătură, în cari-i recomanda slujba în slavoneşte şi greceşte numai, afară de evanghelie, cari, pentru folosul credincioşilor, se poate ceti şi în româneşte, şi afară de propovedanii, cari trebuie făcute dumineca şi la sîrbătorile celelalte, la îngropări „şi mai pre scurt în toată vremea şi în tot locul cînd va trebui", căci preotul „ce nu va învăţa să facă cazania, nevrednic este şi lepădat de preoţie". În general, sfătuia Dosoftei, să recurgă pentru lămuriri de doctrină la *Pravoslavnica mărturisire*, a lui Movilă [115], îndreptîndu-se, în cazuri de nedumerire, după originalul grecesc, „de vreme ce limba română este puţină şi îngustă" [116].

---

[111] v. şi LAMBROS, *op. cit.*, p. 220.

[112] Οἱ ἐν Βουκουρεστίῳ τῆς Οὐγκροβλαχίας αὐθεντικῆς ἀκαδημίας φοιτηταί. Cf. „Rev. teol.", III, p. 401.

[113] Cf. PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.*, I, p. 321 şi urm. ; IV, p. 196 (230), 206—7 (242).

[114] În timpurile din urmă, mitropoliţii ardeleni erau aleşi la Bucureşti de soborul episcopilor locali sau străini, aflători în această capitală, supt prezidenţa mitropolitului muntean, cari decidea între candidaţi. Se propuneau şi prelaţi din Ţara Românească, precum, la alegerea lui Varlaam, egumenii de la Cotroceni şi de la Sf. Troiţă, iar, la a lui Teofil, Atanasie de Tismana. POPEA, *op. cit.*, la început.

[115] v. mai sus.

[116] Recomandaţiile, datate din ianuarie 1698, se află în LESVIODAX, *Istoria bisericească*, şi de acolo în POPEA, *op cit.*, p. 91 şi urm. Cf. cele, analoge, ale lui Ligaridis contra românilor ce „lutero-calvinesc" în Ardeal (PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.*, IV, p. 34, nr. 20).

Pentru a-și îndeplini misiunea de îndreptător al legii, scrise Dosoftei, după ce silințele pentru unire ale iezuiților izbîndiseră, prefața din Τόμος χρᾶς promițînd să revină în altă carte asupra unirii, „legătură vădită cu diavolul", ce se impune ortodocșilor la Lemberg ca și în statele coroanei ungurești. „La Beci, adecă la Viena, spune el, unde este Scaunul împăratului Germaniei, e cardinal unul Kolonics, cari a scris din Viena că sîrbii, românii — ἰο Βλάχοι — și grecii ce sînt în Ungaria și în Ardeal și în Serbia și în Croația să cetească simbolul cu adăoșag, să primească azima, să recunoască purgatoriul și să proclame pe Papa Romei drept cap al întregii biserici".

Aceluiași zel al lui Dosoftei pentru curățirea credinței se datoresc mai multe dintre tipăriturile bisericești ale lui Brîncoveanu, cari au de scop a lumina Orientul asupra doctrinei și a-l feri de propaganda catolică sau calvină. Între acestea găsim în 1690 opera lui Meletie Sirigul, protosinghel al bisericii constantinopolitane, contra lui Chiril Lucari și capitulelor calvine, urmată de un tratat propriu al lui Dosoftei împotriva aceleiași „nebunii" a reformaților: Brîncoveanu primește laude de la patriarh, de la Hrisant, nepotul său, atunci numai arhimandrit la Sf. Mormînt, de la profesorul lui Constantin Duca, Spandoni dikeofilaxul și dascălul de științe de la școala Fanarului [117]. Apoi, în același an, un „enchiridiu", un manual contra „Schismei papistașilor", imprimat în tipografia domnească din București, cu porunca Domnului [118].

Pentru același scop se dădu la 1699 o ediție nouă a „Pravoslavnicii mărturisiri", în grecește [119], în cari se aduceau lui vodă omagii în proză de Dosoftei însuși, iar în versuri de Sevastos Trapezuntinul, „dascăl al științelor în București", de protomedicul Ioan Comnenul, predecesorul lui Pylarino, de elevii școlii domnești din București și de aceia, ajutați de Brîncoveanu, ai „școlilor din Ianina". Dintre cărțile românești ale epocii, același curent a adus darea la lumină a *Pravoslavnicei mărturisiri* în 1691 și a *Învățăturilor creștinești*, tipărite, ca operă de maestru a sa, de tipograful Gheorghe Radovici, elev al lui Antim, la 1700, în Snagov [120].

Dosoftei își termină marele rol de luminător al creștinității orientale la 1707. El avea doi nepoți: unul, Neofit Notara, era locțiitorul său de Scaun, *epitropul* său la Ierusalim; celălalt, Hrisant, fratele lui Neofit, făcuse întinse și solide studii în Apus, unde formase legături durabile cu mai mulți învățați [121]. Pe lîngă bogata sa corespondență cu fruntașii creș-

---

[117] Descrisă în LEGRAND, II, p. 453 și urm.

[118] *Ibid.*, p. 475—8.

[119] *Ibid.*, III, p. 202.

[120] Lui Dionisie Seroglanul i se dedică la 1689 de Ilie Miniat, vestitul orator, ierodiacon și notariu al mitropoliei Filadelfiei, un λόγος ἱστορικός τῆς ἱερᾶς πολιτείας, (despre Dionisie Comnen, și el patriarh de Ierusalim, și redactat de o rudă a lui Ieremia Cacavela, Gherasim: συγγραφεὶς παρά τοῦ ἐν ἱερομονάχοις λογιωτάτου ἱεροκήρυκος Γερασίμου τοῦ Κακαβέλα.) Se tipărește în Veneția, unde locuia și predica Miniat, cu cheltuiala unui dragoman al Republicii, Isaac Rali din Halep.

[121] Pentru un Dimitrie Gh. Notara, scriitor, „Bis. ort.", XV, P. 783—4; SATHAS, p. 234.

nătății răsăritene : Constantin Brîncoveanu, soția lui, Doamna Maria, Antioh Cantemir, Grigore Ghica, Ștefan Cantacuzino, Constantin, tatăl acestuia, Mihai Racoviță, Mavrocordățeștii și alții, el primea scrisori pentru scopuri de știință de la „latini" ca Adelung, Anton Cornaro, Briccianino din Padova, doctorii Fortunato din Siria și Pylarino — care semna „Pylarinus", din Veneția, la 1 și 6 septembrie 1699 —, de la un Giustiniani din Pera, de la cardinalul Leopold Kolonics chiar, în 1702 ; de la un Ludolf, a cărui familie dădu apoi un ambasador napoletan la Constantinopol, de la Orlik, hatmanul polon al cazacilor aliați cu Carol al XII-lea, de la Papadopol Comnen, de la englezul Payne, de la compatrioții acestuia Sherman și Wortley ; în sfîrșit, pentru a termina cu un nume mare, de la Mihail Le Quien, autorul *Orientului creștin* [122].

Hrisant reunea multe însușiri în persoana sa activă și dibace. Ca scriitor, a tradus din latinește pe Iuvenal și din elinește în grecește *Pareneticele* lui Vasile Macedoneanul, apărute în 1691 [123] și a dat niște *Omilii*, cari s-au tipărit la Veneția, în 1734, după moartea lui ; a redactat *Didachii*, a compus o geografie, un tratat despre aforism, o explicare a *Institutelor*, descripții geografice și lucrării istorice, a rezumat în Κιτάϊα δουλεύουσα explorațiile lui Milescu în China [124] și în sfîrșit a alcătuit un Συνταγμάτιον cari a ieșit de supt teascurile din Tîrgoviște la 1715 [125]. Ca iubitor de literatură, a organizat tipografii, a tipărit cărți, a făcut corecturi la dînsele.

Ca agent politic, a petrecut adeseori, însărcinat cu deosebite misiuni, în principate. Știm mai puțin ce a făcut ca patriarh de Ierusalim, succesor al unchiului său. Dar, luată în total, activitatea lui merită luare-aminte prin bogăția și varietatea ei, și, după cît știm pînă astăzi, la noi Hrisant, ca și Dosoftei Notara, n-a făcut decît bine. Servind cultura greacă, el, ca toți învățații orientali de pînă la începutul secolului al XIX-lea, n-aveau nici un scop de cotropire națională, astfel de lupte între popoare nefiind cunoscute acelor timpuri, ci aveau convingerea că servesc interesele generale ale civilizației, deci și pe ale noastre.

Aceștia nu erau însă singurii prelați greci din Țara Românească, precum nu erau singurii învățați cari înconjurau și împodobeau tronul lui Brîncoveanu. Dintre cei dintîi, mai trebuie însemnați : Gherasim de Alexandria, cari dedică lui vodă, printr-o interesantă scrisoare, un „Cuvînt de prăznuire" [125 bis] ; Atanasie, fost de Antiohia, cari cere și capătă de la Domnul muntean, la Curtea căruia se stabili în 1700, instalarea unei tipografii arabe pentru creștinii din Siria. În 1701, această tipografie dădea întîia sa lucrare,

---

[122] Scrisorile grecești se află în LEGRAND, *Épistolaire ;* de la cele latine nu ne-au rămas decît lista numelor și datelor ; v. *ibid.*, p. XI—II. Cf. și PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.*, IV, p. 264 (290), 384.

[123] LEGRAND, *op. cit.*, III, p. 5—6 ; a pus să se și traducă povestirea Milescului.

[124] ERBICEANU, *Cr. greci*, p. 107—8 ; LEGRAND, *Bibl. grecque vulgaire*, III, p. 342—441.

[125] Descris și în Arhiva soc. șt. și lit., X, p. 188, nr. 10. Pentru mssle lui, v. mai ales Catalogul citat al Bibl. din Ierusalim.

[125] bis Descris de GHENADIE ENĂCHESCU în *„An. Ac. Rom."*, secț. lit. XII, p. 163 și urm. O scrisoare a aceluiași către Brîncoveanu, în Erbiceanu, „Cron. greci", p. 99—100.

HRISANT NOTARA

de o frumuseță deosebită. *Liturghia greco-arabă* din Snagov, imprimată supt supravegherea unui călugăr din Chaldea, al cărui nume se întîlnește în această calitate și pe alte tipărituri ale vremii, Ignatie Pytianos [126].

Iar, în 1702, Atanasie, recunoscător, pentru ai săi, dedica Domnului binefăcător și mărinimos *Viețile patriarhilor Antiochiei*, pe care anume pentru dînsul le tradusese din arăbește și le completase pînă la ieșirea sa din Scaun și pînă la evenimentul cultural și religios din 1701 [127].

[126] Prefața e de ATANASIE. Exemplarul Academiei Române poartă o însemnare a lui Constantin Cantacuzino, și adică: „Aceaste leturghii grecești și hărăpești, fiind aici Sfinția Sa părinte proin Antiochias și rugându pre Măria Sa Constandin-vodă, le-au dat în tipar. Datu-se-au și dumnealui lui jupân Constantin C: biv vel stolnic aceasta, carea acum să chiamă că iaste din cărțile dumnealui". Cartea fu dată apoi, la 1723, mănăstirii Văcărești lor de Nicolae Mavrocordat; apoi Grigore Ghica, luînd-o cu sine în Moldova, o depuse la mănăstirea sa Frumoasa, puind și o notiță autografă despre aceasta, pe scoarță; v., pentru tipăriturile orientale la noi, PAPADOPOL-CALIMAH, în: „An. Ac. Rom.", XVIII, secț. istorică, iar, pentru ATANASIE „Bis. ort.", XVII, p. 657—9, 753—5; PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.* I., p. 351.

[127] Există numai un manuscript, foarte frumos, al acestei opere. A fost descris în „An. Ac. Rom.", XX, secț. istorică, p. 224 și urm. Cf. și ERBICEANU, în „Bis. ort.", XIII, p. 31—9, 531 și urm.

Şi, pentru a fi complet, pentru a da impresia acestei strălucite Curţi de patriarhi, mitropoliţi şi episcopi, trebuie să mai amintim pe cel de Silistra, Atanasie, cari scrie dedicaţia, lui Brîncoveanu şi fiului acestuia, Ştefan, din fruntea *Panopliei dogmatice*, tipărită în greceşte la 1710, cu versuri de Anton dascălul Fanarului, şi alţii [128]. Apoi, Auxentie, fost de Sofia, pe cari l-am întîlnit şi mai sus şi cari tipăreşte cu spezele lui la 1703, în Bucureşti, Ἑρμηνεία καί ἀκολουθία εἰς ἐγκαίνια ναοῦ, dedicată patriarhului constantinopolitan Gavriil, precum, în 1709, un alt produs al teascurilor muntene fu închinat de mitropolitul Antim lui Atanasie, urmaşul lui Gavril : Βίβλος ἐνιαύσιος. În sfîrşit, la alegerea episcopului Ardealului, Atanasie Anghel, în soborul mitropolitului muntean se găseau doi foşti arhiepiscopi, de Adrianopol şi Sofia, precum şi un titular de Sivas [129].

Venind acum la învăţaţii de meserie, la dascălii şi la tălmăcitorii de cărţi, înaintea tuturora ni se înfăţişează numele lui Sevastos Kimenitul, cari se numeşte însuşi „cel dintîi dascăl", adică începătorul acelei Academii domneşti, ai cărei elevi au fost pomeniţi în cîteva rînduri pînă aici, ca şi acest învăţător al lor. Sevastos se găsea mai de multă vreme în Bucureşti, cum ştim, şi, fiindcă numeşte elev al său pe Hrisant [130], e de crezut că-l va fi adus unchiul tînărului monarh, patriarhul Dionisie după 1687, cînd era încă în oraşul lui natal [131]. Dar abia în 1689, în al doilea an al domniei lui Constantin Brîncoveanu, se aprinse această a doua lumină a culturii superioare orientale : Academia din Bucureşti, probabil tot cu sfatul patriarhului de Ierusalim. Înainte de aceasta, fiii Domnului învăţau în casă [132].

Pînă la 1702, anul morţii sale, Sevastos conduse studiile felurite din noua şcoală înzestrată de fondatorul ei cu veniturile vămii Greaca [133]. În Bucureşti compuse Trapezuntinul o sumă de opere de natură filozofică şi teologică. În 1701, se tipărea *Eortologiul*, prelucrat de acesta, cu o prefaţă de Antim Ivireanul. O altă operă „originală" a lui e *Dogmatica didascalie a Bisericii Răsăritului*, imprimată la 1703 de Gheorghe Castriotul Postelnic, un cunoscut boier muntean [134]. Pe lîngă acestea i se datoresc o sumă de traduceri, mai mult amplificări, cum le declară el însuşi, din Isocrat, din Aristotel, „despre virtuţi", din Sinesiu şi Teofilact şi, în sfîrşit, din Agapet : cum se vede, dascălul nostru afecţiona discursurile morale către patroni, şi

---

[128] Cartea e de ALEXIE COMNENUL.

[129] *Cartea sfîntă*, p. 78 ; POPEA, *op. cit.*, p. 12—3. Pentru clericii străini, mai v. „Rev. teol.", III, p. 222 ; PAPADOPULOS KERAMEUS, IV, p. 44 (164), 385.

[130] LEGRAND, *Épistolaire grec*, p. 1—2.

[131] PAPADOPULOS, KERAMEUS, *op. cit.*, I, p. 99 (96).

[132] Asupra şcolii ar fi un articol în Λόγιος Ἑρμῆς. v. LEGRAND, *Éph. daces*, II, p. 42, nota 1.

[133] Asupra naturii studiilor, v. programul amănunţit, publicat în „Bis. ort.", XV, p. 489 şi urm.

[134] Despre care va fi vorba mai departe. Cartea a fost semnalată întîi în notele bibliografice din „Buciumul", I, p. 191.

o prefață a lui către Brîncoveanu, foarte lăudătoare și foarte banală, ne arată că el însuși avea chemare pentru acest gen de literatură mănoasă [135].

Nu cred să fi făcut discursuri originale Sevastos Kimenitul ; cel puțin autorul acestor studii nu le-a văzut. Un altul era marele orator al Curții neo-grecești a Brîncoveanului : Maiota, predicatorul Curții, căruia îi urmă mai tîrziu în această sarcină un grec din Veneția, din școala deci de oratorie a celebrului Miniat : preotul Ioan Abramios. Spre deosebire de Abramios însă, Maiota nu era numai „propoveduitoriul sfintei evanghelii al Besericii cei mari", ci și „al limbii elinești și latinești, dascăl al prealuminaților fii ai blagocestivului Domn al Ungrovlahii".

În cea dintîi calitate, el ținea discursuri la sărbători, în greceşte, și unul din ele se păru atît de frumos, autorului sau ascultătorilor, încît, tradus și în românește, fu publicat de „Mihai Iștvanovici ipodiaconul, tipograful", la 1706, cu o prefață de laude către bătrînul și chinuitul de boală mitropolit Teodosie. Altul văzu lumina în greceşte numai, la 1697 [136]. Iar, în calitatea de dascăl, Maiota redacta, ne spune Del Chiaro, discursurile pe cari le pronunțau apoi elevii săi beizadelele. Firește că principii nu pomeneau pe adevăratul autor, și astfel patru cuvîntări de sărbătoare, foarte bine compuse, fură tipărite la 1701—2 subt numele celui mai iubitor de carte dintre fiii voievodului, Ștefan [137]. Se pare însă că o schiță a discursului o făcea tînărul principe, de vreme ce una dintre cuvîntări e atribuită lui Ștefan, cu toate că se spune că a rostit-o fratele mai mic al acestuia, Radu. Iar, în 1704, Maiota vorbea prin gura și supt numele chiar al lui Radu, într-un λόγος, asupra patimii lui Christos, pe cari așa-zisul autor îl dedică patriarhului de Ierusalim, lui Dosoftei [138]. De altfel, Radu era un cocon sîrguitor, harnic la învățătura limbii italienești [139], precum fusese harnic fratele său Constantin la traducerea în *aplà* a Vieților lui Plutarh.

În al treilea rînd ar veni, între cărturarii lui vodă, Ioan Cariofil, un vechi oaspe al Țării Românești, unde se refugiase acest elev al lui Teofil Coridaleu, urmărit pentru eresuri calvinești. Deși între persecutorii săi se găsea și Dosoftei de Ierusalim [140], el fu bine primit și avu cu Stolnicul Constantin, în chestii religioase, discuții, cari dădură naștere unei cărți :

---

[135] Cf. An. Ac. Rom.", XX, p. 235—8 și ERBICEANU, „Cron. greci.", p. XXIV, 203—4 ; PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.*, IV, p. 98—9 (95). Gheorghe Chrisogon din Trapezunt, cari nu e Gheorghe fiul lui Teodor, ci bursierul și agentul financiar al lui Brîncoveanu, era nepotul lui Sevastos. Cf. ERBICEANU, *op. cit.*, p. XXVI, 204 și urm. ; LAMBROS, p. 290.

[136] *Bibl. rom.*, p. 350—1.

[137] C. ERBICEANU le-a descoperit și publicat în traducere românească, la 1891 ; iar unul din ele se află, în greceşte, cuprins în *Catalogul istoric* al lui Daponte ; ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 174 și urm.

[138] LEGRAND, *Épistolaire grec*, p. 14.

[139] „Bis. ort.", XV, p. 674 și urm. Pentru discursurile lui Ștefan, v. și „Rev. teol.", III, p. 315 și urm. ; PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.*, II, p. 565 (492). Discursuri făcute de profesorul lor mai țin pe acel timp Șerban Cantacuzino și Matei Creţulescu („Rev. teol.", III, p. 338—9 ; XENOPOL și ERBICEANU, *Serb. școl.*, p. 396) ; v. și PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.*, IV, p. 92—3 (82).

[140] v. prefața d-lui ERBICEANU la traducerea *Efemeridelor* lui CARIOFIL.

'Εγχειρίδιον, scrisă după cererea „prea-nobilului şi prea învăţatului domn dumnealui Constantin Cantacuzino". Autorul ei muri în Bucureşti la 1692, în ziua de 22 septembrie, şi cartea apăru abia în 1697, prin îngrijirea lui Antim [141]. *Efemeridele,* scurte notiţe cronologice, ziar politic şi de familie, de cea mai mare însemnătate pentru istoria noastră, apărură abia dăunăzi la Atena ; iar din vieţile de mucenici pe cari le scrise — unul din aceştia e un Ioan Românul din secolul al XVII-lea — nu cunoaştem nici o ediţie [142].

Versurile de pe mormîntul lui Cariofil sînt făcute de poetul medic Ioan Comnen, care, luînd cîrja păstorească, deveni Ieroteu, arhiepiscop de Silistra. Ioan făcu şi versurile către Brîncoveanu dinaintea *Eortologiului.* Dar, afară de aceasta, activitatea lui literară a fost destul de întinsă. Comnenul nostru, autorul Descrierii Atosului [143], a tradus în aplà *Tîlcul evangheliilor* de Teofilact, dedicîndu-l lui Brîncoveanu la 1702 [144]. Iar pentru Constantin Stolnicul, un om cari se interesa mult de trecutul marii sale familii, el făcu o transpunere analogă a vieţii Împăratului Ioan Cantacuzino, lăudînd, firește, în precuvîntarea măiestrită, tot de voievodul ţării [145]. În fine, poate tot acest scriitor e acela cari a tradus *Prognosticul* lui Acxtelmeier, în 1698, şi *Roma plîngînd,* un pamflet în versuri pe cari ni l-a păstrat acelaşi manuscript [146]. O altă traducere a lui din latineşte, „despre vîrstele omului", a fost făcută pentru mitropolitul de Silistra [147]. După ce, trecînd prin Athos, Ioan deveni Ieroteu şi doctorul mitropolit, Comnenul rămase la Bucureşti, în relaţii literare strînse cu Constantin Cantacuzino şi cu Nicolae Mavrocordat, pentru cari făcu corectura la περί τῶν καθηκόντων [148]. El muri în 1719, şi, între multele sale ocupaţii, avuse şi pe aceea de profesor la Academia Curţii.

Un al doilea poet de „epigrame", mai independent şi cu mai mult talent decît cel dintîi, era harnicul corector de cărţi Mitrofan Gregoras din Dodona, călugăr, nepot al lui Mitrofan de Cizic. Dacă a scris mult acesta, dacă, pe lîngă pomenitele „epigrame" şi o povestire „despre cele întîmplate în Muntenia [149], a dat publicului grec sau grecizant din epoca sa „prosomii" către mai mulţi sfinţi, un Teotocariu către Maica Domnului şi canoanele Sf. Antim, cerute de mitropolitul cu acelaşi nume, pentru biserica sa din Bucureşti, iar ale Sf. Ierotei, pentru un arhidiacon Ierotei, care poate fi Comnenul, aceasta nu trebuie pus pe sama lungii sale vieţi de o sută şi mai bine de ani, pe cari o termină în Bucureşti după iulie 1730. Căci începu a scrie

---

[141] El făcu şi Prefaţa. Pentru data morţii lui Cariofil, v. ERBICEANU, *op. cit.,* p. 5.
[142] Viaţa lui Ioan Românul, tradusă în limba noastră, se păstrează într-un ms. la Ac. Rom.
[143] v. şi „Rev. teol.", III, p. 237.
[144] „An. Ac. Rom.", XX, p. 204 şi urm.
[145] Pentru Constantin Cantacuzino se traduce şi viaţa lui Matei, străbunul lui, din latineşte, de atenianul Argyros. (PAPADOPULOS KERAMEUS, IV, p. 327).
[146] „An. Ac. Rom.", *op. cit.,* p. 219—22.
[147] „Rev. teol.", III, p. 362 ; PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.,* II, p. 567—8. Cf. *ibid.,* IV, p. 104 (111).
[148] „An. Ac. Rom.", secţia ist. *op. cit.,* p. 204 ; v. şi ATANASIE COMNEN, la a. 1722.
[149] PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.,* IV, p. 155.

tîrziu, în timpuri de înstrăinare, lipsă și boală, cu vederile pierdute și picioarele amorțite de bătrîneță, ceea ce-l făcea să refuze versurile pe care i le cerea Nicolae Mavrocordat.

Dar într-o vreme, cînd, în românește, în grecește și în cele mai multe limbi, alcătuitorul de stihuri nu trebuia să fie un poet, în sufletul acestui Tithon al Muzei licărea ceva din flacăra sfîntă. E un poet cari vorbește în versurile lui elinești, cînd își plînge, așa de bătrîn, înnegurarea și străinătatea :

Cine va da celui mult încercat și străin,
Acelui ce versuri vă face, pentru-a lui versuri
Loc de odihnă pînă la capătul vieții ?

sau

Lumină ești, Doamne ; ridică deasupra-mi
Acest întuneric, și dă-mi iar lumină ;
Păzește pe-acela ce ți se închină...

ori, în sfîrșit, în aceste versuri către privighetoare :

Vin, o cîntăreață de cînturi străine,
Și pe mine-ntristatul de grijile vieții
Fă-mă să simt bucuria și să fug pe deplin
De cursele lumii și să ajung între munții,
Unde nu este o viață de grijă,
Nici pentru pîne urît nu-i străinul...

Fără îndoială, frumoase versuri, deși munții orbului Mitrofan se găsesc prea departe pentru a-i ajunge „întristatul de grijile vieții" și umbresc numai valea de odihnă a rîului Lethe [150].

Și, ajungînd acum la cei mai mici și mai puțin cunoscuți, iată Nicolae Bubulios, cari face versurile de rigoare pentru *Orologiul* grec, tipărit la 1714 ; un ἰατροφιλόσοφος și acesta. Apoi Galaction Vidalis, care compune prefața la *Antologiul* grec din 1697 și „Nichifor ieromanachul Marthales, Glykys, din Chandax (Candia) în Creta, și egumen al cinstitei mănăstiri a Rîmnicului", care scrise precuvîntarea la *Acolutia Sfintei Ecaterina* din 1710 [151].

M-am întins atît de mult asupra acestei înfloriri literare în grecește pentru a se vedea mai bine cu cît întrece ea activitatea analogă din timpul fanarioților, cari n-avură nici averea, nici lunga stăpînire, nici mărinimia și libertatea marelui Domn român. De altfel, fără studiul amănunțit al acestei

[150] Pentru Mitrofan, v. tipăriturile din timpul prezenții sale în Muntenia și mai ales Daponte, în ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 125 și urm. Cantemir îl numește, în *Ist. Imp. ot.*, p. 135, nota 11, imitator al poeților antici.

[151] Altă tipăritură grecească din această epocă de înflorire, mai cunosc pe aceasta : *Acolutia Sf. Visarion*, din care ni spune editorul din 1792 că o primă ediție ieși supt Brîncoveanu, iar o a doua pe vremea lui Scarlat Ghica. De altele voi avea prilej a vorbi mai jos la tipăriturile din Iași, supt a doua domnie a lui Nicolae Mavrocordat.

mişcări nu putem înţelege pe cărturarii români, cari au primit creşterea şcolii greceşti, cari au trăit alături, în comunitate desăvîrşită de idei şi sentimente, cu promotorii culturii elenice.

Şi acum, înainte de a închide acest capitol de lămurire şi pregătiri, înainte de a studia însăşi cultura şi literatura românească de pe pămîntul românilor, se impune să vedem cari a fost într-adevăr rolul cultural al lui Nicolae Mavrocordat şi al Domnilor contemporani cu dînsul din epoca fanariotă, pînă la 1730. Din această cercetare vor rezulta poate şi unele lucruri nouă.

Alexandru Mavrocordat, cari-şi zicea ἐξ ἀποῤῥήτων şi-i plăcea a fi numit astfel, era un om de o neobişnuită pricepere, în politica cea curată, în cea necurată, ca şi în domeniul spiritului. Învăţase carte întîi la Meletie Sirigul, acel vestit profesor şi învăţat grec, căruia Vasile Lupu îi comandase traducerea în aplà a cărţii împăratului Ioan Cantacuzino contra mohamedanilor [152]. Trecuse apoi în Italia şi se întorsese doctor în medicină din Padova, unde studiase şi alte lucruri decît acelea cari-i trebuiau pentru cariera ce-şi alesese. Nu numai că-i plăcu totdeauna să cetească operele altora, dar fu însuşi un autor fecund şi distins. N-avem *Mysicele* sale, o operă de arheologie, cari trebuia să cuprindă multe lămuriri folositoare [153], şi ar fi greu să se vadă cari e partea lui în anumite cărţi, scrise de europeni, asupra istoriei turceşti în secolul al XVII-lea. I se atribuie o Sintaxă [154], şi cunoaştem o altă operă gramaticală a lui : *Prescurtare a meşteşugului retoricei după întrebări şi răspunsuri* [155]. Tălmăcirea lui Aristotel, Istoria greacă, Memoriile (1682—7), scrisorile [156] şi discursuri se mai menţionează încă prin cataloagele de bibliotecă [157], dar principala-i operă e Ἰουδαϊκά, pe cari fiul său Nicolae puse să o tipărească în Bucureşti la 1716. Prin lucrarea sa asupra *Circulaţiei sîngelui,* din cari Cantemir [158] citează mai multe ediţii italiene, el făcu cunoscut unui public mai larg cunoştinţele sale ca medic. Iar, cît despre *Istoria cea mare de la facerea lumii pînă în zilele noastre,* nu se poate spune nimic cu siguranţă. O pomeneşte tot Cantemir, şi s-ar putea ca un fragment dintr-însa să se fi păstrat : îl vom analiza la capitolul cronicilor ţării.

Creşterea pe cari o primiră copiii eruditului grec fu solidă şi aleasă. Nicolae, bucurîndu-se de dînsa, deveni învăţat şi un scriitor ca şi tatăl său. Dar ea inspiră iubirea de cultură şi fratelui mai mic, Ioan, cari se deosebea mai mult prin bunătate şi printr-o frumuseţă puţin obişnuită. Sora lor, măritată cu Matei Ghica, învăţase medicina şi cerea bailului, într-un rînd, nişte doctorii [159]. Se lăuda în 1740, cînd era acum „o femee înaintată în

---

[152] „An. Ac. Rom.", XX p. 211—2.

[153] Cf. asupra lor, A. G. MAVROCORDATO, *N. Mavrocordat şi D. Cantemir,* în *Arch. soc. şt. şi lit.*" din Iaşi, V. p. 574, nota 41.

[154] ERBICEANU, *Cron. greci,* p. 185 ; PAPADOPULOS KERAMEUS, *passim.*

[155] Σύνοψις τέχαης ῥητορικῆς κατά πεῦσιν καί ἀπόκρισιν Ἀλεξάνδρου τοῦ ἐξ ἀποῤῥήτων. Formează ms. grec 81 al Bibl. Ac. Rom.

[156] v. ERBICEANU, *op. cit.*

[157] Pentru memorii, PAPADOPULOS KERAMEUS, III, p. 447 (78).

[158] *Ist. Imp. otoman,* p. 135, nota 11.

[159] „Hurmuzaki", IX[1], p. 607, nr. 731.

vîrstă", „spiritul ei ager și bărbătesc" [160]. Nicolae avea, în fine, un văr de pe mamă, Ioan Chrisoscoleu, cari fusese iezuit la Roma, învățase medicina la Padova și luase o diplomă de doctor în Siena, cu cari se întoarse în Țara Românească pentru a cădea jertfă agitației produse contra grecilor de intrarea armatelor nemțești [161].

Cînd fu numit Domn întîia oară, în Moldova, Nicolae veni cu cele mai bune intenții, și domnia lui, afară de cîteva acte de răzbunare, a putut fi lăudată. Aspru, dar drept, mîndru, dar demn, foarte integru și dorind sincer a face binele, el șterse întrucîtva în ochii pămîntenilor pata de a fi un străin. În Țara Românească, domni mai rău, în împrejurări grele, pus între închisoarea nemților și sabia gelatului din Constantinopol. Dar a doua domnie a lui aici fu o domnie prosperă și fericită.

„Om prea învățat în toate învățăturile, așa filozofești, astronomești, cum și teologești, carele se arată din cărțile ce au făcut și se află tipărite ; om vestit și la împărățiile creștinești", așa-l caracterisează cineva cari avea destulă învățătură pentru a putea prețui pe a altora, Nicolae Costin [162]. Și aiurea același scriitor judecă astfel pe Domn : „cinsteș om ; și în filozofii și în istorii și într-altele, ce se cade a ști un Domn, era deplin învățat : știa și cîteva limbi" [163].

Ca scriitor, Nicolae-vodă a scris un singur tratat original de o oarecare întindere, tratat pe cari-l compuse în închisoarea sa ardeleană. E o operă de filozofie morală, ale cărei elemente au fost culese în amintirea multelor lecturi ale autorului. Titlul e Περί τῶν καθηκόντων, *Despre datorii ;* e împrumutat, cum se vede, de la celebrul tratat al lui Cicerone. Întors în Muntenia ca Domn după moartea fratelui său Ioan, Nicolae Mavrocordat își tipări lucrarea ; ea apăru în tipografia domnească, „cu îngrijirea lui Gheorghe Trapezuntios, dascăl al școlii domnești din București" [164], cu o prefață a lui Ierotei de Silistra și versuri din partea dascălului și a lui Dimitrie Gheorgulis Notaras, în decembrie 1719. Ea fu de două ori tradusă în latinește, pentru publicul european, de bibliotecarul Forlosia și de pensionatul Domnului, elenistul Bergler, cari primi mulțămiri călduroase pentru aceasta în martie 1722 [165]. Edițiile repetate — trei la număr — și traducerile — există și una în nemțește — se justifică, firește, mai mult prin situația politică a autorului, lucrarea fiind, cum am mai spus, banală [166]. La o dată necunoscută, Mavrocordat traduse din latinește în aplă *Theatrum politicum*, care se tipări numai supt succesorul lui, Constantin-vodă, la 1758.

---

[160] *Ibid.*, p. 677.

[161] DEL CHIARO, p. 227—30. Era fiul Mărioarei, sora Exaporitului (PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.*, I, p. 443).

[162] P. 73.

[163] P. 88. Vezi comunicarea mea la Academie în 1926 despre Biblioteca Mavrocordaților.

[164] Traduce, din îndemnul lui Antim mitropolitul, ceva din ale lui Ioan Damaschin (LAMBROS, *op. cit.*, p. 290).

[165] *Epistolaire*, p. 170—1, nr. 125.

[166] v., pentru ediții, „Archiva soc. șt. și lit.", X, p. 185 și urm.: articol al lui A. G. MAVROCORDATO.

în Lipsca, cu cheltuiala unei mînăstiri din Cipru. E o lucrare întinsă, cari s-a cetit cu interes pe vremuri şi s-a învrednicit şi de o traducere românească, asupra căreia vom vorbi mai departe [167]. Încă în 1802 apăru o a treia ediţie a traducerii greceşti, la Veneţia.

Daponte pune în socoteala lui Nicolae şi tratatul despre viaţă şi moarte, un dialog în care domnescul autor a căutat să imite pe Lucian [168]. Acest opuscul s-a scris poate după acela despre nicotină, o satiră împotriva acestei otrăvi căutate, satiră cari apăru, într-o broşurică foarte rău tipărită, numai în 1786, cu indicaţia autorului, cari nu era însemnat însă pe manuscripte [169]. Mitrofan Gregoras fusese rugat a scrie versuri la περί καθηκόντων, şi el se îndreptăţise că nu mai poate cînta în bătrîneţele lui înaintate şi dureroase. Aceasta nu-i împiedică de a scrie în proză contra ideilor Domnului său, şi acesta răspunse în cîteva rînduri, cari sînt prea pasionate pentru a nu fi întipărite de ironie [170].

Să nu trecem cu vederea nici Φιλοθέου Πάρεργα, lucrare de morală a lui Nicolae-vodă, apărută la Viena, în 1800, fără adevăratul nume al autorului, şi cercetările gramaticale asupra limbii părinteşti [171].

Asemenea literatură e o literatură de erudiţie, cari derivă, nu din necesitatea sufletului de a împărtăşi idei nouă şi sentimente adevărate şi puternice, ci din reminiscenţe de cetire şi din culegere răbdătoare a părerilor şi cuvintelor altora. Cărţi ca acestea se scriu în epoci de studii stăruitoare, de oameni foarte învăţaţi, cari cunosc multe, fără a putea da ceva de la dînşii. Autorul imitaţiilor retorice şi filozofice de cari am vorbit avea o mare bibliotecă, cuprinzînd manuscripte şi opere tipărite în deosebite limbi străine. Între cele dintîi, cari contribuiau să deie colecţiei o valoare de vreo 600 000 de lei, se afla, ne asigură Sulzer, de la cari ştim cele ce privesc biblioteca lui Mavrocordat, şi o biblie coptă din secolul al treilea. S-ar fi găsit într-însa admirabile ediţii de clasici, tipărituri din Oxford, legate luxos ; o sală anume li era rezervată în mănăstirea cea nouă domnească din Văcăreşti [172].

Cum vom vedea, această bogăţie, moştenită de la Alexandru Exaporitul sau cumpărată cu bani românești, s-a împrăştiat, s-a înstrăinat, s-a pierdut, din vina oamenilor şi a împrejurărilor. E păcat că între manuscriptele rare, cari nu ne interesau direct cele mai multe, se afla — şi a dispărut cu

---

[167] Un ms. o atribuie lui Abramios (XENOPOL şi ERBICEANU, *Serb. şcol.*, p. 408).

[168] ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 182 ; dar cf. p. 185. Titlul complet e : Διάλογος περ, ζωῆς καὶ θανάτου, τὰ τούτων πρόσωπα: ἄνθρωποι φιλόϋλοι καίφιλόκοσμοι, θάνατος δικασταὶ, ψυχαὶ σφῶν ἀνδρῶν.

[169] Λόγος κατὰ νημοτιανῆς..., ἐν τῇ παρὰ τοῦ παπᾶ κὺρ Μιχαὴλ Ῥώ καὶ κὺρ Γεωργίῳ χατζῇ Δήμου Τρικκαίον σμσταθείση τυωογραφίᾳ. Cf. LAMBROS, *op. cit.*, 20.

[170] ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 125 şi urm., 183.

[171] PAPADOPULOS VRETOS, II, p. 112—3 ; PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.*, I, p. 358, 424 ; IV, p. 86 (71).

[172] SULZER, III, p. 37, nota a ; partea inedită, copie la Bibl. Ac. Rom. Cf. ATANASIE COMNEN, la a. 1757 ; PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.*, IV, p. 23 (7), 110 (123), 352—3 (387).

dînsele — o carte pe cari Sulzer o citează supt numele ispititor de „Von den wallachischen Meyereyen" și al cărui autor era Nicolae Mavrocordat însuși [173].

Învățatul principe era bucuros să aibă în jurul său învățați, pentru a-i cînta laudele, pentru a-i scrie faptele, pentru a-i ține de urît sau pentru a tipări cărți cari i se păreau folositoare, ca Dicționarul Sf. Chiril [174], cari ieși poate la București prin 1723. Dar, fiindcă Nicolae-vodă n-avea nici mijloacele, nici firea darnică românească a Brîncoveanului, multe dintre aceste rătăcitoare păsări ale științei zburau răpede de lîngă dînsul, umplînd de țipete indignate văzduhul faimei. Așa doctorul Mihail Schendus Vanderbech, a cărui *Empirică* se tipări de Schebhen, la Augsburg, împreună cu atacurile contra lui Mavrocordat, la cari fusese un timp [175], și, ca și dînsul, se zice, Fonseca și chiar Ferrati [176].

Dar se pare totuși că Ferrati muri în serviciul muntean. Oricum, erau oameni cari se împăcau cu viața de la Curtea luminată a voievodului. Între aceștia trebuie pomenit Ștefan Bergler, de cari vom ocupa îndată ; „bătrînul polon", pe cari Nicolae-vodă îl întrebuința în Ardeal pentru misiuni [177] ; Del Chiaro, cari plecă din țară numai la prinderea lui Mavrocordat [178], grecul Lazaro și ragusanul Bettera, cari dădeau lecții de grecește și italienește celor trei beizadele, cu folos mare pentru Constantin, ce păstră tradițiile culturale ale familiei, cu folos mai mic pentru Ioan, cari ieși un petrecător [179], fără nici un folos pentru Alexandru, ce rămase, asigură Sulzer, „un prost" [180].

Poate pentru același scop chemase Domnul pe călugărul Anastase Gordios, din Agraphai, dar acesta nu voi să vie [181]. Sarcina de profesori de latinește și franțuzește știm, din Sulzer, că o îndeplineau alții.

Afară de acești dascăli, secretari și medici, Nicolae avea pe lîngă dînsul și pisari pentru limbi străine și ținea în străinătate corespondenți, cu multă cheltuială, precum făcuseră înainte de dînsul Constantin Brîncoveanu și Ștefan Cantacuzino. Dar el stătea în schimb de scrisori cu persoane vestite

---

[173] SULZER, ms. citat.

[174] LEGRAND, *Épistolaire*, p. 173, nr. 126 ; p. 174.

[175] *Empirica illustris per septem nobilissima euporista familiaria remedia*, authore MICHAELE SCHENDO R.C.S. Eq. Vanderbech, etc., addita authoris apologia adversus Mavrocordati sycophantias, par le docteur Conrade du Schebhen. Cf. SULZER, II p. 91—2.

[176] SULZER, *op. cit.*

[177] *Begebenheiten*, p. 234—5. Titlul complet al călătoriei, pe care am mai citat-o o dată mai sus, e : *Begebenheiten eines Teutschen, nicht nur auf seinen Reisen, sondern vornemlich was ihn in der turkisch Sclaverey* etc. ; Frankfurt-Leipzig, 1774.

[178] SULZER, ms. citat.

[179] Nu cred deci să fie el „beizadeaua Ioan Mavrocordat", care a scris versuri religioase și morale (PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.* IV, p. 217, nr. 250).

[180] „Ein Klotz, ein halber Narr". Și el mai spune că toți frații se uitau împroncișat : „schielten mit den Augen" ; dar mai ales cel mare. I se și zicea Chiorul („Bis. ort.", XIV, p. 420).

[181] ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 130.

prin cultura lor, ca arhiepiscopul de Canterbury și Le Quien, cari prețuiau spiritul lui ager și marea lui învățătură elinească [182].

Corespondența cu Hrisant Notara, acum patriarh de Ierusalim, continuă, vioaie, interesantă, familiară. Chemat de mai multe ori de Ioan Mavrocordat, după prinderea fratelui său de nemți, el veni la București și sfătui pe boieri să se lase de simpatiile pentru catolici, cari ar fi dăunătoare legii pravoslavnice [183].

Supt impulsul lui, Nicolae reorganiză tipografiile din Iași și București și dădu o atenție deosebită școlilor. Ziaristul oficial al domniei a doua moldovenești a lui Alexandru, Axintie Uricarul, laudă întîi pe Hrisant, „un patriarh foarte învățat, cît pot zice că în toți creștinii nu se afla pe atunce asemene cu dînsul la învățături" și-i menționează studiile de tinerețe făcute în Rusia, Anglia și Franța. Cu îndemnul și binecuvîntarea lui întemeiă Domnul tipografia de la Sf. Sava din Iași, în cari știm că s-au tipărit *Liturghia* românească [184] la 1715, de Ieremia Marcovici, iar în septembrie al aceluiași an, Ioan Damaschin în grecește [185], subt supravegherea lui Ioan din Efes.

Am văzut puținul, foarte puținul ce s-a tipărit și la București, în tipografia Tuturor Sfinților, reorganizată de același Domn. Cît privește școlile, în Iași se stabiliră, tot la Sf. Sava, în noile „case bune", doi dascăli de elinească, unul de grecească vulgară, precum și „un dascăl ca să învețe carte slovenească și altul ca să învețe pe înțeles moldovenește" [186]. Plata o făcea Domnul, din veniturile sale [187], iar controlul aparținea lui Hrisant.

Școala munteană, despre cari e curios că Radu Popescu, un om învățat, uită a ne vorbi în cronica sa oficială, era așezată la Văcărești. Știm că o conduse prin 1723 Anton [188], iar pînă la 1739 Gheorghe al lui Teodor din Trapezunt. De la această dată înainte urmă ca director Gheorghe Chrisogon Hypomenas din Trapezunt, autor de canoane și tropare, și în același timp poet, cari trăi pînă în 1745 [189]. Și știm iarăși că în această școală a învățat poligraful Daponte în 1730 [190].

---

[182] Pentru arhiepiscop, v. *Épistolaire grec*, p. 178, iar pentru le Quien, N. IORGA, în „Arch. soc. 'șt. și lit." din Iași, X, p. 132 și urm. Alte scrisori ale lui Mavrocordat, către Gherasim de Alexandria, fiul său Scarlat, pe care-l cunoaștem ca un tînăr foarte zelos și priceput, către Ierotei de Silistra, se conservă în ms. 84 al Bibl. Ac. Rom., intitulat Ἰωάννου Νικολάου Ἀλεξάνδρου Βοεβόδα, ἡγεμόνος Μολδαβίης, ἐπιστολαί τινες πρός διαφόρους. Ms. precedent, nr. 83, cuprinde Κιτάϊα δουλεύουσα a lui Hrisant, liste de sultani, viziri și domni munteni, pănă la 1757. Pentru relațiile literare și cărțile lui Nicolae-Vodă, mai, v. „Rev. teol.", II, p. 373 ; III, p. 360, 387 ; PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. c.*, I, p. 321—2 (cf. pp. 255, 322) ; IV, p. 155, 196 și urm. (282), 370.

[183] „Hurmuzaki", *Fragmente*, IV, p. III. Cartea de geografie a lui Hrisant, tipărită la Paris în 1716, era făcută pentru beizadea Scarlat. Ea are chipul lui Hrisant. Cf. și XENOPOL și ERBICEANU, *Serb. școl.*, p. 407—8.

[184] În mănăstirea a Sfîntului Mormînt în Stăi Sava, în Iași.

[185] Ἐν τῇ σεβασμία μονῇ τοῦ ἁγίου Σάββα.

[186] Și Alexandru Mavrocordat făcuse o fundație pentru elevii școlii Fanarului. LEGRAND, *Épistolaire*, p. 33 și urm.

[187] AXINTIE URICARIUL, p. 161—3.

[188] PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.*, IV, p. 125 (144).

[189] ERBICEANU, *Cron. greci*, p. XXVI.

[190] *Ibid.*, p. 199.

Astfel se formă, se întări și se menținu, cu o oarecare slăbire către sfîrșit, puternicul și largul curent al culturii elenice în principate. În București și Iași se refugie sîngele cel mai prețios al creștinității răsăritene, pentru a fi aruncat apoi cu forță pînă la extremitățile corpului ortodox. Aceste două orașe cuprinseră, rezumară, adăpostiră tot ce era mîndru și luminat între creștinii supuși sultanului.

Aceasta nu era cultura noastră, deși era gloria noastră. Însă cultura românească s-a format din acest impuls, cu aceste modele. Alegerea cărților, orînduirea lor, alcătuirea formei se făcu supt influența acestei vechi literaturi înviate cu banii noștri și pe pămîntul nostru. Trebuia să vedem izvorul, înainte de a urmări cursul tot mai limpede, mai repede, mai binefăcător al rîului.

În special literatura religioasă, bogata literatură religioasă din secolul al XVIII-lea, se născu supt această influență. Dosoftei de Ierusalim chemă și învață pe Antim Ivireanul, și curentul culturii monastice românești porni de la Antim.

O ultimă observație. Cultura greacă ne-a dat material, ne-a dat cunoștințe și forme. Cultura polonă ne-a dat idei, ceva din ideile mari ale Apusului. Sămînța de alexandrini greci din secolul al XVII-lea nu ne putea da nici aceasta, nu puteau da suflet literaturii noastre religioase, căci sufletul, cugetarea liberă, îndrăzneață, personală plecase de mult din Răsăritul grecesc.

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolulul II

LITERATURA RELIGIOASĂ

Tipărirea la București a strălucitei Biblii din 1688 a adus o schimbare hotărîtoare în ceea ce privește rolul pe care-l au de-acum înainte în literatura bisericească cele trei țări românești, a căror muncă pe terenul acesta se lega într-un singur mănunchi în marea publicație a lui Șerban-vodă.

Moldova decade, și pentru multă vreme, după ce ea stăpînise, prin calitatea lucrărilor ei, pe vremea lui Varlaam, prin cantitate și prin calitate, pe vremea lui Dosoftei. Plecarea din țară a acestuia, însușirile slabe ale mitropoliților ce urmară, cel de-al doilea Sava, Misail, poate comentatorul lui Ureche [1], amîndoi foști episcopi de Roman, și Ghedeon, venirea în domnie a unui om necărturar ca bătrînul Cantemir și, mai mult decît toate, starea foarte nenorocită a țării, împărțită între două stăpîniri, cea turcească și cea polonă, pînă la pacea din 1699, lămuresc părăsirea tradițiilor unui trecut mai frumos. Singurul om în adevăr iubitor de carte din clerul moldovenesc de pînă pe la 1730 e Pahomie, episcopul de Roman, care pornise din mănăstirea Neamțului, unde mai tîrziu era să înceapă, prin Paisie Rusul, o nouă viață. Pahomie intră în schima monahicească abia în 1697, dar el fu numai cu numele de călugăr nemțean, căci polonii, cari cuceriră Cetatea Neamțului, cu mănăstirea Sfîntului Nicolae [2], stăteau și în mănăstirea cea veche a Neamțului. Abia pacea din 1699 îi scoase de acolo [3], așa încît soborul călugărilor vechi și al celor noi putu să ia în stăpînire biserica și chiliile [4]. Pahomie fu eclisiarh, apoi egumen, pînă în 1702—4 [5], scormonind în această vreme prin comorile de vechi manuscripte ce se păstrau încă la Neamț. Faima cea mare a mitropolitului de Rostov, Dimitrie, căruia i se dădu numele „de-al doilea Hrisostom", îl chemă însă în Rusia, unde stătu un an, pînă-l poftiră să fie vlădică la Roman, supt Mihai Racoviță, la 18 decembrie 1706 [6]; la 18 ianuarie următor, el își lua Scaunul în stăpînire [7]. Stătu în episcopie nu mai puțin de nouă ani și părăsi locul său numai la înlocuirea lui Nicolae Mavrocordat, domn a doua oară, cu Mihai Racoviță, binefăcătorul și patronul de odinioară. Dar el nu-și adăposti

---

[1] V. ORĂȘANU, *op. cit.*, p. 103—4.
[2] V. și N. COSTIN, p. 44.
[3] MELCHISEDEC, *Chron. Romanului*, I, p. 315.
[4] *Ibid.*, p. 324—5.
[5] URECHIA, în : „An. Ac. Rom.", XI, p. 113 și urm.
[6] *Ibid.*, p. 325, nota 2.
[7] *Ibid.*, p. 328.

CONSTANTIN BRÎNCOVEANU ŞI FIII SĂI

bătrîneţele în schitul Pocrovului, pe cari îl zidise, ci porni înapoi în Rusia muscalilor, unde-l primi, pentru zilele ce-i mai rămăsese a trăi, Lavra Pecersca, mănăstirea din peşteră a lui Petru Movilă.

La 1724, el trimitea de acolo sihăstriei sale din Munţii Neamţului un număr de cărţi. Între ele nu se află produse nouă ale teascurilor moldoveneşti, cari nu dădură decît întîmplător *Tîlcul Liturghiei*, tradus de Ieremia Cacavela, dascălul beizadelei Dimitrie Cantemir (1697), şi opera de compilaţie filozofică a lui Dimitrie însuşi, tinerelul învăţat : *Divanul sau Gîlceava înţeleptului cu lumea* (1698) [8]. „Cărţile tiparnice de biserică" vin din Rusia de cari se îndrăgostise aşa de mult Pahomie : *Triodul de post, Antologhiul slavon, Psaltirea, Pravila mare, Bogorodnicinicul.* Dar, pe lîngă aceste frumoase publicaţii neînţelese, mai pentru toată lumea, ale lui Dimitrie Cantemir tînăr, Pahomie dăruieşte şi lucrări în limba sa, pe cari le dăduseră în anii din urmă alte tipografii româneşti decît cea din Iaşi, cari zăcea în odihnă sau în risipă : „un Mărgărint, poucenie rumănească", „o Biblie rumă-

[8] v. mai departe, capitolul *Dimitrie Cantemir.*

nească cari mi-au dat Savin Banul (Zmucilă), fiindu-i duhovnic, şi fiindu-mi datoriu cu cîţiva bani" — Savin era pribeag în Rusia şi el, „un Mineiu mare, bun, din Ţara-Muntenească, cari i-am cumpărat eu cu al mii bani şi l-am dat mănăstirii meale Neamţului" — unde mai era unul de acelaşi fel „12 Meneia din Ţara-Muntenească, carile le-au dat Măriia Sa Nicolae Vodvod (Mavrocordat) mănăstirii Neamţului, cari eu am scris la Măriia Sa şi cu a mea poruncă şi cheltuială şi rugăminte am trimis pe Mihail de le-au adus" [9].

Cum se vede, cărţile româneşti vin toate din Ţara Românească, unde se tipărise Biblia lui Şerban-vodă.

Căci în Ardeal slăbirea mişcării literare şi tipografice e cam tot aşa de mare ca şi în Moldova. Propaganda catolică biruitoare, cari aduse încă de la 1697 încheierea Unirii între biata biserică a românilor ardeleni şi strălucitorul Scaun al Romei, nu fu aşa de roditoare ca vechea propagandă calvină, care stăruia să se întrebuinţeze la biserică limba fiecărui popor. Pînă la suirea în Scaunul din Bălgrad, în 1692, a lui Atanasie, cari era să ducă la capăt schimbarea de credinţă, nu se întîmpină nimic, timp de trei ani de zile, după încetarea activităţii popii Ioan din Vinţ. Afară de un *Catechism* tipărit în Sîmbăta-Mare, un fel de Chiev al catolicilor din aceste părţi, în ceea ce priveşte şcoala [10], nu mai găsim decît un *Ceaslov*, scos la Sibiu, în numele lui Atanasie, tot de vechiul tipăritor Chiriac Moldoveanul, din Cetăţuia. După această simplă carte de slujbă, cari nu e, de almintrelea, decît reproducerea *Ceaslovului* din Bălgrad, de la 1685, avem două cărţi în 1699. Una, cu tot titlul ei nou, sunînd ambiţios greceşte: *Chiriacodromion,* nu e alta decît o veche *Evanghelie cu învăţătură,* în cari s-au schimbat la „izvodul cel vechiu" numai unele cuvinte şi forme: „au faţa cuvîntului, au a vremii", pentru înţelegerea mai lesnicioasă; îndreptătorul e acelaşi ca şi tipograful, trimes anume de Brîncoveanu, ardeleanul Mihai fiul lui Iştvan, sau „Iştvanovici", şi el a aplicat deci *Cazaniei* de la 1641, o retipărire ea însăşi, după cea din 1580—1, procedarea obişnuită în noile ediţii muntene ale cărţilor religioase. *Bucoavna* din acelaşi an, apărută şi ea tot în Bălgrad, trebuie să fi avut menirea de a strecura în mintea copiilor dogma cea nouă, cu toate că ea pomenea chiar în titlu „tainele Bisericii Răsăritului" [11]. Apoi această tipografie se opreşte pentru cincizeci de ani de zile, arătînd cît de sterp era deocamdată supt raportul culturii pur bisericeşti catolicismul primit acum de români. Catehismul catolic din Cluj, cu data de 1703, nu are a face cu biserica românească unită, ci e un dar al iezuiţilor, tipărit cu litere latine, într-o ortografie cari se adoptase de ai noştri în părţile bănăţene; nici nu era măcar o lucrare

[9] Arch. Statului, Neamţ, nr. 1905, Cl. MELCHIDESEC, *Chron. Romanului,* I, p. 340—1.
[10] BIANU şi HODOŞ, *op. cit.,* I, p. 339, nr. 100.
[11] *Ibid.,* p. 36—70, n. 113.

nouă, ci numai o retipărire a Catehismului lui Canisius [12], tradus de Gheorghe Bulitul din Banat. *Pînea Pruncilor*, de iezuitul Baranyai, cari pusese la cale Unirea, apăru în traducere românească la 1702 ; tălmăcitorul era un român din Borbanț, Duma, care se înfățișează ca „Ianăș".

În acest timp, subt domnia bogatului, darnicului, luminatului și ambițiosului Constantin Brîncoveanu, munca tipăririi — cu sau fără activitate literară adausă pe lîngă dînsa — lua un mare avînt, și între anii 1688 și 1716, cînd pieri și urmașul Brîncoveanului, Ștefan Cantacuzino, tot din porunca osînditoare a turcilor, nu mai puțin de optzeci, nouăzeci de cărți nouă au văzut lumina.

Brîncoveanu punea mai mare temei pe publicațiile grecești, menite să fie în mîinile multor preoți, cari erau să-i pomenească numele. Dosoftei de Ierusalim, îndreptătorul bisericii muntene, ca și al celei moldovene, se așezase acum la Curtea lui Constantin-vodă acestuia, lăsînd pe celalt voievod Constantin, cari nu știa carte și nu simțea nevoia de a fi lăudat de cărturarii Răsăritului : învățatul Patriarh va fi îndemnat pe Brîncoveanu să îmbogățească și mai departe biserica grecească cu cărți folositoare.

Astfel, ieșiră, pe de o parte, *cărți sfinte* sau *bisericești* în grecește : *Antologhiul* din Snagov, la 1697, *Psaltirea* din 1700, *Liturghia* greco-arabă din 1701, *Ceaslovul* greco-arab din 1702, daruri creștinilor din Siria, *Sfințirea bisericii* din 1703, *Acaftistul Sfintei Ecaterina* din 1710, *Slujba bisericească* (Βίβλος ἐνιαύσιος) din 1709, *Slujba Sfîntului Visarion* din 1705. Se știe că Brîncoveanu a făcut cu putință și tipărirea a două cărți numai în limbi răsăritene : *Psaltirea arabă din Alep*, cu data de 1706, și *Liturghia georgiană* din 1710. Odată, un grec din Chios plăti ca să se tipărească o *Slujbă* a martirei Chiopolitei.

Alte publicații au scopul de a combate pe eterodocși, pe calvini, cu cari însă lupta se cam încheiase de o bucată de vreme, și pe catolici, cari, răzimați pe Casa de Austria învingătoare, puseseră mîna pe Ardealul românesc

---

[12] v. mai sus și următoarea scrisoare, păstrată la Roma, în biblioteca Borghese, iar în copie la Alba-Iulia, în bibl. Batthyáni, ms. K², IV¹, p. 476, prin care se recomandă de Ștefan Csáky, episcop-ales al Ardealului, către conducătorul Colegiului Propagandei din Roma, acest cleric : „Praesentium latorem Georgium Buitul, Caransebesensem, Transylvanum, quem ab incunabulis fere et enturivi et atribus liberalibus disciplina institui". Se roagă a fi primit „in collegium germanicum et hungaricum... Praefatus iuvenis studiis, cogente illum summa corporis infirmitate, interruptis, cum Vienna ad me in Transylvaniam profectus esset, ingentes perfidia haereticorum et capitali in catholicos odio Gabrielis Bathorii, principis Transylvaniae, tumultus exorfi, persecutio non paucis verbis explicanda catholicos omnes invasit, cumque ego cum nonnullis aliis fuga vitam salvassem, in manus hostium incidit, omnibus suis spoliatus aliisque ignominiis affectus, vix manibus eorum ereptus est atque delituit quamdium species aliqua tranquilitatis catholicis redderetur. Tumultu sedato, nihil ipsi magis fuit quam ut catholicis fere omnibus sacerdotibus privatis in divinis ac aliis piis christianae religionis exercitiis subveniret, quod aliquot in locis summa industria ac labore magno suae patriae commodo praestitit ; novissime duobus et amplius annis Alba-Iuliae, in metropoli Transylvaniae, non solum rendo patre Stephano Szini, S. I. sacerdote, sacris concionibus populum in publico instituit. Cuius rei amplissimi testes sunt proceres ac barones catholici Transylvaniae, que saepenumero concionibus eius interfuerunt... Datum Iaurini, 15 septembris, anno 1619".

[13] BIANU și HODOȘ, la această dată.

CONSTANTIN BRÎNCOVEANU

şi ameninţau alte ţinuturi ale pravoslaviei greco-slave. Prin Dosoftei, biserica Răsăritului începu să lumineze pe credincioşii ei şi asupra deosebirilor de credinţă între dînsa şi protivnicele ei şi asupra motivelor şi temeiurilor acestor deosebiri. Cu banii lui Brîncoveanu se duse astfel un război teologic înverşunat, cu arme greceşti masive.

Atîta teologie greoaie nu pornise niciodată din ţările noastre, ca să zdrobească întăriturile celor de altă lege !

În 1690, avem cartea lui Maxim din Pelopones, despre *Schisma Papiştaşilor*, şi tot în acest an lucrarea Sirigului împotriva calvinilor — îndoită pavăză întinsă ereticilor. După puţină odihnă, în 1694, Dosoftei publică opusculul său împotriva rătăcirilor dogmatice ale lui Ioan Cariofil, cari era compromis cu calvinii [14]. Încă de la 1692 se lucra în Iaşi la marele conglomerat de polemică al lui Dosoftei, intitulat Τόμος Καταλαγῆς sau *Cartea schimbării*, în care şapte scriitori sînt întrebuinţaţi pentru a răzbi pe „papistaşi" : Cantemir bătrînul nu ajutase întru nimic această operă, şi tipografia din Cetăţuia, strămutată poate la Sf. Sava, se numea acum tipo-

[14] V. BIANU şi HODOŞ, *op. cit.*, la această dată.

grafia ieşană a Sfîntului Mormînt, al cărui patriarh e însuşi Dosoftei. După ce Cariofil fusese mustrat, se dă în Ţara Românească, la 1697, un *Manual* al lui, cuprinzînd lămuriri la unele întrebări ale lui Constantin Cantacuzino Stolnicul, a cărui ortodoxie căuta să fie deplin luminată [15]. Apoi iarăşi la Iaşi, în 1698, se iveşte un Τόμος ἀγάπης, al lui Dosoftei : *Carte de iubire,* dar „împotriva latinilor", iarăşi o compilaţie războinică. În 1699, grecii capătă o ediţie nouă, după cea din Olanda, a *Mărturisirii* lui Petru Movilă. O „Învăţătură dogmatică" (Δογματική διδασκαλία) de Sevastos Chimenitul, directorul şcolii greceşti din Bucureşti, cuprinde o sumă de dezlegări la întrebări încurcate. La 1705, Antim Ivireanul, acum episcop de Rîmnic, dă în tipografia reşedinţei sale un al treilea Τόμος al lui Dosoftei, Τόμος χαρᾶς, *Carte de bucurie,* cu alte argumente împotriva duşmanilor lui, „latinii". În sfîrşit, *Panoplia dogmatică* din 1710 e o culegere bizantină bună de întrebuinţat contra oricăror necredincioşi, iar *Expunerea credinţei ortodoxe,* de Ioan Damaschin (Iaşi, 1715), o veche carte de teorie, potrivită tocmai pentru aceste timpuri de luptă.

O a treia categorie de cărţi greceşti e instructivă, fără să fie polemică. Aşa este *Eortologhiul* lui Sevastos Chimenitul (1701), o lămurire a rostului tuturor sărbătorilor, de unde-i vine şi titlul ; apoi *Descrierea* (Προσκυνητάριον) *Muntelui Sfînt,* de medicul Ioan Comnen, cari ajunsese Ieroteiu episcop de Silistra ; cartea despre preoţie a lui Hrisant Notara, nepotul patriarhului de Ierusalim (1702), *Îndemnurile creştine şi politice* (Νουθεσία χριστιανικαί-πολιτικαί), ale aceluiaşi, cari moştenise şi rolul îndreptător de lege al unchiului său de pe mamă, şi *Istoria Patriarhilor de Ierusalim,* marea lucrare a lui Dosoftei despre înaintaşii săi.

În sfîrşit, în al patrulea rînd vin tipărituri cari sînt în legătură cu ţara sau cu familia domnitoare în Bucureşti. Astfel, învăţăturile lui Vasile Macedoneanul către împărătescul său fiu (1691) fură tipărite pentru a sluji la creşterea fiilor lui Brîncoveanu — o traducere românească se păstrează într-un frumos manuscris cu stema Cantacuzinilor [16] ; Slujbele Sfintei Paraschiva şi Sfîntului Grigore Decapolitul se explică prin aceea că moaştele uneia se păstrează în Iaşi, iar ale celuilalt în Bistriţa olteană ; Slujba Sfîntului Constantin (1696) era a patronului lui vodă ; tot de aceea s-a tipărit Panegiricul lui Constantin-cel-Mare (1697), al cărui autor e Gherasim, patriarhul Alexandriei, adăpostit de Domn, — panegiricul fu strămutat şi în româneşte, şi un splendid manuscript dă împreună cu textul grecesc şi această traducere [17]. S-au publicat încercările literare, cuvîntările festive ale fiilor Domnului, Ştefan şi Radu, şi ale dascălului lor de casă, Gheorghe Maiota (1701—7), şi tot aşa o traducere a *Paralelelor* lui Plutarh în greceasca nouă, de Constantin, fiul cel mare al Domnului (1704). Urmînd acest exemplu, Nicolae Mavrocordat, al doilea urmaş al lui Brîncoveanu, dădu

[15] „An. Ac. Rom.", XXI, p. 106—7.
[16] Bibl. Ac. Rom., nr. 1595 ; frontispiciul e reprodus pe coperta publicaţiilor mele din 1901 despre Cantacuzini.
[17] Bibl. Ac. Rom., ms. 766 ; cf. „An. Ac. Rom.", XII, secţ. lit., p. 163 şi urm.

la lumină, la 1716, una din cărțile tatălui său, Alexandru Exaporitul: Ἰουδαϊκά.[18]

Mult mai puține sînt cărțile românești, dar însemnătatea lor, folosul lor adevărat și trainic sînt covîrșitoare.

Unele dintre ele urmează obiceiul de a se da preoților cărțile sfinte în forma ce se potrivește pentru slujbă. Astfel se dă la 1693 o *Evanghelie greco-română*, cu îndreptățirea că astfel, la orice nedumerire, se va putea vedea care e textul original al Noului Testament: partea românească nu e luată după Biblia de la 1688, ci după *Evanghelia* în 1682. Aceluiași scop îi corespunde *Psaltirea* din 1694 — cu textul din 1688 —, în care Psalmii sînt întovărășiți pentru întîia oară de „catehizmele cu tropare și cu molitve de rugăciune". *Evanghelia* românească din Snagov, 1697, dă aproape același text în aceeași orînduială ca în 1682. *Psaltirea* din tipografia rivală Buzăului, apărută la 1701 și retipărită la 1703[19], nu e aceeași cu *Psaltirea* din 1694, decît cari mai mult cîteva adaosuri: „cărțile lui Moise", *Paraclisul Maicii Domnului* și *Pascaliile:* psalmii sînt aici în slavonește. *Noul Testament* din 1703 singur se înfățișează ca „acum întîi tipărit *într-acesta chip*", fiindcă el nu e decît forma deosebită din Biblia cea mare. *Apostolul* din Buzău (1704) nu orînduiește pentru slujbă textul Apostolului din Biblia de la 1688, ci reproduce, îndreptînd, *Apostolul* din 1683[20].

În același timp se lucrau la Buzău cărțile de slujbă, cari fuseseră răspîndite pe românește numai în Ardeal și întrucîtva în Moldova. Acela cari îndeplini această sarcină folositoare și deschise graiului nostru ușile altarului e un ucenic al lui Dosoftei, fostul vlădică de Huși și tipăritor Mitrofan. El fugise din Moldova, după aceeași expediție a lui Sobieski (1686) cari aduse fuga în Polonia a lui Dosoftei însuși. Cînd Scaunul Buzăului ajunse liber, Brîncoveanu îl dădu acestui oaspe prețuit, din care făcu și solul său în străinătate[21].

El începu îndată a tipări, ceea ce era meșteșugul, chemarea și bucuria lui. *Triodul* lui din 1697 e îndoielnic. La 1698 încă, el începea o culegere de *Viețile Sfinților*, pe cari le intitulează grecește *Minee*[22], și cari cuprindeau și rugăciunile, în slavonește; textul românesc e o adaptare după al lui Dosoftei din *Proloage*, cu întrebuințarea, poate, a acelor Vieți cari „scrisu-s-au prea rumânie cu învățătura părintelui Ananiei egumenul sf(in)tei lavre Coziei, și se-au scris în zilele creștinului Domn Ducăi-vod(ă), în cursul anilor 7183 (1675)"[23]. În 1699 se dă *Molitvenicul*, repetat în 1701, însă fără prefacerea și a tipicului în românește[24]. *Octoihul* e din anul ur-

[18] v. mai sus.

[19] BIANU și HODOȘ, *op. cit.*, p. 540—1.

[20] Un *Apostol moldovenesc* scris la Bisericani, în 1652, de călugărul Misail (ms. 69); cf. ms. 85 al Ac. Rom.), nu s-a tipărit niciodată.

[21] v. mai departe.

[22] Μηναῖα, adică *Viețile sfinților pe fiecare zi, așezate pe luni.*

[23] Bibl. Acad. Rom., ms. 2602.

[24] „Ceale mai denainte tipărite nu sînt cu tipicul rumânesc; drept aceea m-am îndemnat de o am tipărit cu toate învățăturile românești, pentru înțelegerea tuturor"; Prefața ediției a 2-a.

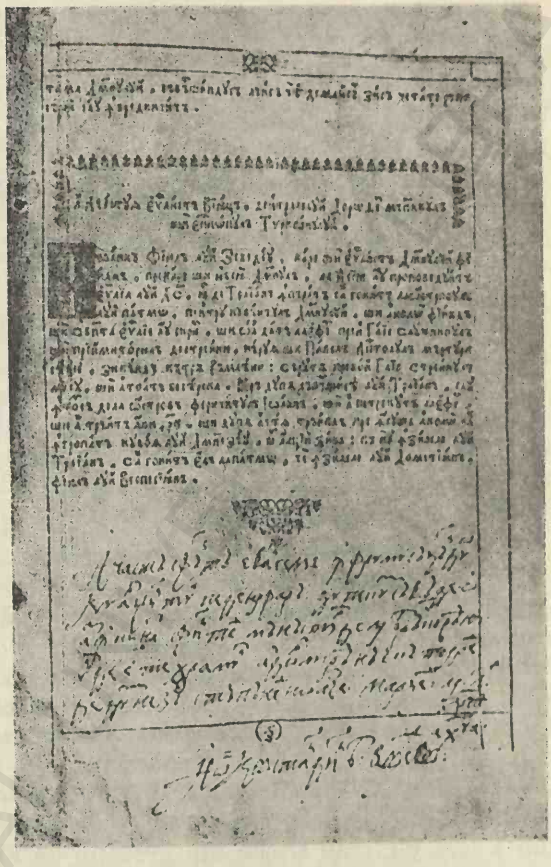

TIPĂRITURĂ CU AUTOGRAFUL LUI C. BRÎNCOVEANU

mător (1700), ca şi *Triodul*, sau slujba Postului Mare. Cu *Penticostariul* din 1701, cu broşura sau „tratajii" *Molitvelor Vecerniei* din 1702 [25] şi cu *Liturghia* din 1701, cari nu urmează pe a lui Dosoftei, ci pe a lui Teodosie, încă aşa de încărcată cu slavoneşte, se încheie şirul cărţilor de slujbă.

Rugăciunile aşteptau încă vremea traducerii lor în româneşte. [26] Mitrofan nu fu acela cari desăvîrşi astfel opera dusă aproape pînă la capăt de dînsul [27]. Mitropolia primise, desigur, teascul buzoian ; încă la 1703, ea, urmînd vechile datine şi sfaturile patriarhului ocrotitor, dădea *Ceaslovul* în

[25] BIANU şi HODOŞ, *op. cit.*, p. 539, nr. 132.

[26] Numărul ceasloavelor manuscrise din veacul al XVII-lea e foarte mare. In Bibl. Ac. Rom., ele formează numerele 206, 706. Molitvenice se dau în numerele 2465, 2522. Cf. GASTER, *Chrestomatia*, I, p. 315 şi urm. O *Polunoştinţă* cu rugăciuni a fost scrisă la 1695 de „VASILE dascălul MOLD(O)VANUL" (STURDZEA), la mănăstirea Plosca în ţinutul Hunedoarei din Ardeal (ms. 1838 al Ac. Rom. ; v. şi MANGRA, *op. cit.*).

[27] V. BIANU, discursul citat, p. 22.

slavonește. Dar iată că Antim tipograful, egumenul snagovean, trecu ca episcop la Rîmnic. Aici el găsi amintirea episcopului Ilarion, un sprijinitor al cărții românești, din a cărui bibliotecă s-a păstrat un *Varlaam și Ioasaf* în traducerea lui Năsturel [28] și o *Leastviță* scrisă de Vlad Grămăticul [29], o *Psaltire* cu tîlc, slavo-română, tradusă de Alexandru Dascălul [30], și *Rînduiala sfințirei apei* [31]. El dădu deci în românește, ajutat de Mihai Iștvanovici, cari trecu peste cîtva timp tocmai în Georgia, *Viețile Sfinților pentru serbători, Antologhiul* din 1705 sau *Floarea cuvintelor* și un *Molitvenic* în 1706 [32]. O *Slujbă a Maicii Domnului* românească e dată de el în anul acesta, împreună cu un *Octoih.*

În 1708 însă murea bătrînul mitropolit Teodosie, și peste patru și cinci ani, în 1712 și 1713, Antim, urmașul lui, publică în tipografia din Tîrgoviște *Octoihul, Evhologhiul* — după grecește — și *Liturghia,* românește de la un capăt pînă la altul, cu *Diaconariul* din 1687 ca adaos. Deși se mai întîmpină o *Liturghie* slavonă din București [33] și una slavo-românească cari apare la Iași în 1715, slavona era gonită din ultimul ei adăpost, și graiul românesc se ridica liber către Dumnezeu.

Al treilea rînd de cărți românești sînt cele de polemică, de învățătură și chiar de distracție, un gen cu totul nou în tipăriturile noastre. Frații Greceni tălmăciră o *Cazanie* grecească modernă, după Zlataust și alți omileți ; ea ieși la lumină în 1691, supt titlul de *Mărgăritare,* pe cari-l mai purtaseră și alte Cazanii. E o lucrare frumoasă, cu graiul plin și destul de mlădios, și execuția tipografică e la înălțimea textului. Tot în acest an, Mitrofan de Buzău împărțea *Pravoslavnica Mărturisire.* Cartea contra catolicilor a lui Maxim Peloponesianul apăru în 1699 supt titlul *Carte sau lumină cu dreapte dovediri din dogmele Besearicii Răsăritului asupra dejghinării Papistașilor. Învățăturile creștinești* — în felul celor de la Cîmpulung — sînt din 1700 ; ele erau scoase din grecește de Filoftei, călugăr învățat, cari fusese și la Atos. O *Floare a darurilor,* ca aceea pe care o copia la începutul veacului al XVII-lea popa Iaon de la Sîmpietru, e din același an. *Învățătura de șapte taine* — cari nu e o prefacere a celor *Șapte Taine* traduse de Eustratie Logofătul moldovean — iese la Buzău, în 1702, — în ediție separată și pentru mitropolitul moldovean Antonie [34]. *Pildele filosofești* apar în 1713 românește o dată cu Maximele filozofice în grecește. Iar în 1710 și 1714 Antim trimete preoților săi învățături în românește, — se știe că el și predica în această limbă, ba încă foarte frumos, cu toată originea lui

[28] Bibl. Ac. Rom., ms. 2470. Pentru Năsturel, v. „Arh. ist.", I, p. 8, 15, 128 și acum P. P. PANAITESCU în *Mélanges* ale Școlii române în Franța, an. 1927.
[29] Bibl. Ac. Rom., ms. 2512 : e copiat la 6 decembrie 1693. Cf. mai departe.
[30] V. BIANU, în *Col. l. Traian,* 1882, p. 599 și urm.
[31] Ms. 2465 al Ac. Rom.
[32] BIANU și HODOȘ, *op. cit.,* p. 541—2, nr. 1501.
[33] Comunicație a lui I. BIANU la Academia Română, 26 mart 1926.
[34] BIANU și HODOȘ, *op. cit.,* p. 539, nr. 131.

străină, caucaziană [35]. Pînă şi despreţuita Alexandrie a celor simpli şi necărturari se învrednici de cinstea tiparului domnesc la 1713.

Totuşi rămăsese o sumă de lucrări cari nu se putură împărtăşi de lumina tiparului. Literatura netipărită e cu mult mai întinsă decît cealaltă, şi necontenit se descopăr elemente nouă dintr-însa.

Dintre cărţile de slujbă se păstra astfel numai în manuscript Slujebnicul [36]. Dintre povestirile religioase se întrebuinţară numai aşa unele Vieţe de Sfinţi, de o întindere mare, precum e Viaţa Sfîntului Nifon din „Costandia" Ciliciei, tradusă din greceşte [37], şi a Sf. Vasile cel Nou, a Sf. Sava, a lui Efrem Sirul ; Patericele sau Leastviţele [38], cuprinzînd vieţile Sfinţilor Părinţi [39], şi din cari o traducere a fost dată, în Rîmnic, la 1699—1700, şi de dascălul românilor din Scheii Braşovului, Alexandru, un polon de origine, care a făcut şi alte traduceri [40]. Teascurile muntene nu dădură decît o Cazanie *(Mărgăritarul)*, pe cînd cunoaştem din acest timp un *Chiriacodromion*, deosebit de cel ce s-a tipărit în Ardeal [41], şi o *Cazanie* întreagă, scrisă înainte de 1688 de Ştefan ieromonahul din Cozia [42]. Un *Tîlc al Apocalipsului*, tradus din slavoneşte, se păstrează într-un manuscript din 1704 [43].

Afară de cărţi bisericeşti ca acestea, s-au tălmăcit acea combatere a latinilor şi armenilor de cari a fost vorba şi aiurea [44], apoi *Mîntuirea Păcătoşilor*, după Ἁμαρτολῶν σωτηρία, [45] deosebite anecdote morale şi „învăţături creştine" [46], „Sv(ăn)ta darovanie şi carte aleasă din toate cărţile, dulce învăţătură omului", tălmăcire moldovenească [47], Isopii sau Fabulele lui Isop [48], *Minunile Maicei Domnului* [49] şi, în sfîrşit, cartea morală, foarte răspîndită, cari se intitulează *Dioptra sau Oglinda* [50] : tălmăcitorul ei e tot dascălul Staico, despre care s-a mai vorbit. Între traducătorii aceştia de căr-

---

[35] O predică românească, ţinută de dascălul de la Calafendeşti, la 1639, e păstrată în Bibl. Ac. Rom., ms. 167. S-a tipărit de V. Pârvan, într-o broşură.

[36] Bibl. Ac. Rom., ms. 1790, 1838. Cel dintîi, numai în mică parte românesc, e din vremea mitropolitului muntean Ştefan.

[37] *Ibid.*, ms. 2670 ; GASTER, *Chrestomatia*, I, p. 287 şi urm., 354—5. Gaster atribuie mai multe traduceri unui anume Cozma.

[38] IORGA, *Două biblioteci de mănăstiri*, p. 23, nr. 2.

[39] Un ms. de la Pocrov, foarte frumos scris, în Bibl. Ac. Rom. nr. 287 ; GASTER, *op. cit.*, p. 304 şi urm.

[40] Ms. 2452 al Ac. Rom. Traducerea s-a făcut la Rîmnic, în episcopie, cu cheltuiala lui Ioan egumenul de Hurez. BIANU, *Col. l. Traian*, 1882, p. 599 şi urm. şi aici, mai departe. Ms. acesta poartă însemnarea : „Hunc librum scripsi ego servus domini Alexandrus Preceptor Polonus, anno Domini 1699, mense fe. 21".

[41] Bibl. Ac. Rom., ms. 2329.

[42] *Ibid.*, ms. 2672.

[43] *Ibid.*, ms. 2649.

[44] *Ibid.*, ms. 1916 ; IORGA, *Două biblioteci de mănăstiri*, p. 23 nr. 2.

[45] Bibl. Ac. Rom., ms. 2517 ; v. şi mai departe.

[46] *Ibid.*, ms. 1429, 1570.

[47] *Ibid.*, ms. 1436.

[48] *Ibid.*, ms. 2456 ; GASTER, *Chrestomatia*, I, p. 350 şi urm.

[49] GASTER, *op. cit.*, p. 299—300.

[50] v. IORGA, *Două biblioteci de mănăstiri*, p. 22—3.

ţulii învăţătoare se aflau şi înalţi clerici : astfel o „Albină“ sau „Pceală“ a fost începută de Mitrofan al Huşilor şi apoi al Buzăului, înainte de a fi urmată de dascălul moldovean Atanasie [51].

Astfel limba românească, împuternicită, limpezită, mlădiată prin lucrul de trei veacuri al scriitorilor ardeleni, moldoveni şi munteni fără deosebire, puse stăpînire pe stat şi biserică, într-un timp cînd, din sentimentul de partid, de familie, din sentimentul neamului răscolit de nenorociri izvorî valul puternic, de-acum încolo neîntrerupt, al cronicii româneşti, în cari trăieşte, împreună cu viaţa strămbunilor, sufletul lor.

[51] GHENADIE al RÎMNICULUI, în *An. Ac. Rom.*, XII, secţ. lit. p. 139 şi urm.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul III

1. MARILE COMPILAȚII DE CRONICI. CRONICILE LUI N. MAVROCORDAT : N. COSTIN ȘI RADU POPESCU. LUCRĂRI ENCOMIASTICE ȘI GENEALOGICE

Nicolae Mavrocordat n-a scris ca tatăl său nici o carte de istorie și n-a lăsat nici memorii, cari să fi fost descoperite pînă acum. Totuși el prețuia cunoașterea deplină și adevărată a trecutului, și aceasta nu numai din dorința de a-și vedea propria activitate limpezită, crescută și transmisă astfel posterității, nu numai din patima de a-și vedea dușmanii legați de stîlpul de rușine al veșniciei. Era în această iubire pentru cronici a învățatului grec și un element impersonal, științific, îl îndemna să puie a i se copia și înfățișa cronicile, a i se scrie urmarea lor, și nevoia omului de știință, cugetătorului de a-și explica cele ce-l înconjură. Și, fiindcă Nicolae Mavrocordat era un moralist, el găsi o deosebită plăcere să caute în desfășurarea celor ce au fost pedepsele meritate ale greșelilor și răsplata dumnezeiască încununînd viețile drepte și frumoase, cari adevărat că n-au nevoie de altă răsplată decît conștiința dreptății și frumuseții lor.

Despre mulțămirea morală cari o simțea petrecînd cu ochii cronicile Moldovei, ne vorbește el însuși într-o scrisoare către un prieten cleric, căruia-i arată ocupațiile spiritului său, cari-l mîngîiau de sarcina grea și plină de răspundere pe cari o luase asupră-și împreună cu domnia [1]. Acest fel de mulțămire îl putea găsi autorul lui περὶ τῶν καθηκόντων și în crîmpeiele de cronici nelegate între ele, nearmonizate, pe cari boieri de țară, cei mai mulți cărturari ieșiți din școlile polone, le întruchipase în mijlocul activității lor politice, între grijile intrigilor și nevoile exilului. Dar eruditul, cunoscătorul literaturii eline și latine nu putea fi mulțămit cu aceste *membra disiecta*. Pentru binele țărilor peste cari domnea, pentru satisfacția sa literară și pentru a îndeplini și aici o operă de cultură, Nicolae Mavrocordat își propuse să adune acele fragmente de cronici, să ducă mai departe, pînă la capăt, lucrul scriitorilor lor, cari voise cu toții, fără să-i fi lăsat vremea sau fără să-i fi ajutat mintea, să contopească scrisul lor cu moștenirea istorică a altora, pentru a da supt o formă bună literară o istorie completă, de la origini pînă în ultimele timpuri, a țării Moldovei sau a Țării Românești.

Gîndul acesta, pentru realizarea căruia trebuie să-i fim recunoscători acestui străin, confundat prea mult timp cu nevrednicii din neamul său,

[1] LEGRAND, *Épistolaire*, p. 84.

gîndul acesta-l avu Mavrocordat, nu în întîia domnie moldovenească, în cari nu izbuti măcar să se orienteze, aşa fu de scurtă, ci în a doua. În aceasta-şi arătă talentele de administrator, în aceasta putu să-şi aducă la îndeplinire bunele intenţii, şi tot în aceasta el orîndui alcătuirea unui mare corp al cronicilor moldovene.

Ideea unui corp o avuseră, fără îndoială, şi acei cari reuniseră felurite cronici slavone pentru a forma *letopiseţul ţării,* pe cari-l traduse Ureche. O avuse pe urmă clara inteligenţă a lui Miron Costin, şi o şi realizase în parte. Mai tîrziu, un logofăt-mare fără carte şi un treti logofăt fără talent îşi pusese în minte să desăvîrşească lucrul, dar nu izbutise să deie decît o caricatură. Lui Nicolae Mavrocordat îi era păstrată onoarea de a recomanda şi patrona scrierea marii cronici a Moldovei.

Sarcina de a o scrie fu încredinţată boierului care era, indiscutabil, cel mai învăţat printre ai lui, cel mai potrivit pentru o asemenea misiune literară, marelui-logofăt Nicolae Costin, un elev al şcolilor polone, un autor cunoscut, un fiu de cronicar.

Să străbatem viaţa acestui istoric al Moldovei.

Era, cum am spus, fiul lui Miron Costin, cronicarul şi poetul.

După mamă era de neam domnesc, căci Ileana, soţia lui Miron, *Ilina logofeteasa,* era fiica lui Ioan Movilă, un pretendent fără de noroc, unul din fiii lui Simion-vodă [2]. Căsătoria trebuie să se fi făcut, prin Cantacuzini, ocrotitorii tînărului Miron, îndată după întoarcerea acestuia în ţară, la o dată pe cari am încercat s-o fixăm într-un capitol următor [3]. Avem dovada că Ileana Costin trăia la 21 ianuar 1667 şi la 17 april 1669 [4], şi e foarte probabil că ea a fost singura soţie a cronicarului şi că e aceea care fu aproape reunită în moarte cu bărbatul ei la 1691, săvîrşindu-se cu puţine zile numai înaintea lui Miron şi fiind îngropată împreună cu decapitatul.

Din această lungă şi fericită căsătorie între agerul boier şi fiica Domnului pribeag veniră trei fii. Cel mai mare a fost Ioniţă. Acesta trebuie să se fi născut înainte de 1660, căci era la 24 decembrie 1681 treti postelnic, la începutul carierii onorurilor [5]. La I-i octombrie 1683, crescuse în rang, rămîind însă în spuza boierinaşilor din jurul persoanei domneşti : era, în adevăr, *vtori,* al doilea postelnic la această dată [6]. El întovărăşi în exil pe tatăl său şi, întorcîndu-se cu dînsul supt Constantin Cantemir [7], el fu înălţat la serdărie, pe cari o ocupa la 10 iunie 1689, cînd îl vedem făcînd o cumpără-

---

[2] v. V. A. URECHIA, *Miron Costin, Opere, complete,* II, p. 534—5 ; *ibid.,* I, p. 107 ; *Uricariul,* V, p. 370. Ioan Movilă pare să fi ţinut o fată a lui Balica hatmanul, de vreme ce nişte moşneni pomeneau la un proces din 1678 pe socrul lui Miron, Balica : „cînd au scos o parte de oeină de la Miron Costin, vornicul cel mare, ce s-au fost făcînd cît a socru-său a Balicăi hatmanul". Bibl. Ac. Rom., documente necatalogate. cf. şi GHIBĂNESCU, *Surete şi izvoade,* IV, p. 212.

[3] v. *Excursul* I.

[4] *Uricariul,* VIII, p. 13 ; „Rev. p. ist., arch. şi fil.", I, p. 338.

[5] V. A. Urechia, *op. cit.,* I, p. 710.

[6] *Ibid.,* p. 712.

[7] Data am fixat-o aiurea.

toare de moşie, în fiinţa unchiului său, Velicico [8]. Serdar era Ioniţă Costin şi la începutul anului 1691, care aduse prigonirea şi risipirea influenţei familiei [9]. În studiul amănunţit al cronicilor se va înfăţişa deseori prilejul de a vorbi despre vicisitudinile Costineştilor ; deocamdată ajunge să spunem că la 1699, cînd lucrurile se schimbase, Ioniţă se afla în linişte la Iaşi şi era numai „Ion Costin ce-a fost sărdar, ficiorul dumisale logofătului Miron Costin, ce-a fost logofăt-mare" [10]. Îl mai găsim la 1703 [11]. El muri înainte de 1730, lăsînd o fată cari se mărită cu Miron Cuza logofătul, primind ca zestre satul lui Ioan, moştenire de la tatăl său : Românești, în Cîrligătura [12]. Afară de această fată, Ioniţă, cari e singurul dintre fraţi mort cu posteritate, lăsă doi fii, Nicolae şi Miron Mutul, dintre cari nici unul nu făcu vreodată carieră. Fetele lui Nicolae se măritară în familiile Cantacuzino, Hurmuzaki şi Creţulescu. Iar fiii lui Miron continuară neamul [13].

Al treilea fiu al lui Miron se stabili în Muntenia. Petraşco Costin fusese cămăraşul lui Cantemir, apoi, ajuns spătar, emigră la moartea silnică a tatălui său. Murind în pribegie, el nu lăsă descendenţă, şi averea-i fu împărţită între fraţi [14].

Nicolae Costin fu al doilea fiu al lui Miron logofătul. Ca şi fraţii săi, el învăţă în şcolile polone, din cari şi tatăl lor îşi căpătase ştiinţa [15]. Avem una din cărţile lui de şcoală, un manual de retorică : *Publicum aerarium regiae eloquentiae* [16].

Pe acest manual, el îşi însemnă şi discursurile pe care le-a pronunţat, pe cînd era un copil sîrguitor şi cu iubire de învăţătură. Din ele aflăm că fiii lui Costin salutară la 1676 pe Antonie Ruset, întors în capitala sa, după încheierea păcii de la Zurawna, printr-un discurs de ocazie. În acelaşi an poate, de Crăciun, potrivit cu obiceiul, copiii pronunţară voroava către Domn şi fiul acestuia. În sfîrşit, cu un „mic cuvînt" al lor se alese în primăvara următoare Gheorghe Hmilnițchi, fiul lui Bogdan şi fratele lui Timuş, cari venea de la Constantinopol cu tuiul pentru a ocupa acea hătmănie a Ucrainei în cari trebuia să-i succeadă alt *gospodar*, Gheorghe Duca. Ni s-au pierdut, desigur, alte mici producţii copilăreşti de acelaşi fel, cari fă-

---

[8] Bibl. Ac. Rom., doc. LIX/111. Cf. şi doc. LIX/112 ; v. NECULCE, p. 230—1.

[9] URECHIA, *op. cit.*, I, p. 713.

[10] Document din 22 iunie ; Bibl. Ac. Rom., LIX/115.

[11] URECHIA, *op. cit.*, I, p. 715—6.

[12] *Arch. ist.*, III, p. 281—3 ; URECHIA, *op. cit.*, II, p. 534—5 ; doc. LIX/116, XXII/67, XXII/42 şi XXII/238 la Bibl. Ac. Rom.

[13] v. pentru acești Costinești, în decadență, URECHIA, *op. cit.*, I, p. 192—3, 717, 723, 728, 782—4 ; „Arch. soc. şt. lit." din Iaşi, III, p. 343.

[14] URECHIA, *op. cit.*, I, p. 715—6.

[15] Dar Dimitrie Cantemir greşeşte cînd spune că Miron a fost cel dintîi ce şi-a dat copiii la şcoala polonă. *Vita Constantini Cantemirii*, p. 29. Cel dintîi a fost cel puţin tatăl lui Miron însuşi ! Pentru menţiunea fiilor lui Miron în registrele iezuiţilor din Iaşi, pentru darurile făcute acestora de familie, v. IORGA, *Studii şi doc.*, I—II tabla.

[16] Titlul continuă aşa : „ad usus sarmaticae iuventutis Leopoli reseratum, anno a verbo vagitibus — *sic !* — in terris diserto 1664".

ceau mîndria logofătului Miron, şi n-avem nici acrostihul care fu înfăţişat lui vodă şi beizadelei în acea solemnă ocazie de Crăciun [17].

Dar avem norocul să posedăm, în colecţiile Academiei Române, două cărţi de erudiţie din biblioteca Costineştilor. Una e traducerea lui Guagnini de Paszkowski, pe care-şi înseamnă numele, pe rînd, Petraşco spătarul, la 22 februar 1687, şi Nicolae vornicul, în 1706. Afară de această carte în cari se cuprinde şi o versiune a lui Cromer şi „scrisorile greceşti", extrasele din autorii elini citate de Miron spre marea nedumerire a comentatorilor, afară de dînsa s-a mai găsit şi un exemplar din Stryjkowski, pe cari Miron sau Nicolae Costin înseamnă lucruri false sau încurcate, note fugitive de cetitor despre Iuga, ce ar fi fost un Korybut, despre Ştefan-vodă, fiul lui Ştefan, despre Roman-vodă, pomenind şi „letopiseţul ţării", adică cronica, răspîndită atunci, a lui Simion Dascălul [18].

Nu cred să fie Nicolae acel fiu de cari Miron nu prea era mulţămit mai mult timp în urma întoarcerii sale în Moldova, la 1688 ; probabil e vorba în aceste plîngeri părinteşti de mezinul Petraşcu, cari-şi urma studiile în Polonia [19]. Căci pe acest timp viitorul cronicar îndeplinea sarcini politice în principat, mergînd la Constantinopol şi făcînd pe tălmaciul pentru călătorii ce străbăteau Moldova [20].

Funcţia pe cari o căpătase de la început studiosul tînăr era aceea pentru cari se cerea mai multă cunoştinţă de carte : Neculce ne spune că Domnul făcu pe Nicolae treti logofăt [21], şi în adevăr îl vedem la 20 iunie 1690 purtînd acest titlu în cumpărătoarea unor pogoane de vie de la Savin Ciomîrtan [22].

El pribegi, în timpurile de restrişte, ca şi fraţii săi şi alţi boieri din partida lovită prin omorurile din decembre 1691. Cari au fost sentimentele şi prieteniile lui politice, cari au fost întîmplările felurite din viaţa lui de om de partid se va vedea la cercetarea cronicii lui, şi mai ales la analizarea operelor lui Dimitrie Cantemir, aşa de pline de reticenţe, exagerări şi neexactitudini, pornite din pasiune, încît nu se pot înţelege şi preţui bine fără această migăloasă cernere a adevărului din neadevăr. Supt cumnatul său Duca-vodă, pe a cărei soră Elena era s-o ieie în ajunul faptelor de sînge din 1691, cari zăboviră nunta, supt acesta, el fu ridicat la demnitatea în-

---

[17] Ms. se află la Socola, unde a venit din şcoala domnească. Aici fusese hărăzit de Hrisant : „nouei şcoli grece din Iaşi", la 1714, april ; v mai sus, p. 54—55, Hrisant îl avea de la Nicolae Mavrocordat, iar acesta-l luase din moştenirea lui N. Costin, cu hîrtiile acestuia. C. ERBICEANU a atras atenţia asupra-i, şi l-a descris, foarte amănunţit, V. A. URECHIA, în : *Miron Costin, Opere complete,* II, p. 151 şi urm. Unul din discursuri e păstrat în latineşte, celelalte două în polonеşte, dar nu s-ar putea afirma în ce limbă au fost rostite.

[18] Volumele au cotele 2231 şi 2232. Ele au fost semnalate de D. A. STURDZA lui V. A. URECHIA şi descrise pe larg de acesta, în *op. cit.*, II, p. 557—60.

[19] „Hurmuzaki", *Supl.* II, p. 178.

[20] v. şi călătoria lui d'Avril, în PAPIU, *Tesaur,* II, p. 188.

[21] P. 230.

[22] Bibl. Ac. Rom., doc. LVIII/87. O ocupa, desigur, de la întoarcerea lui Miron în ţară. Pe acesta-l constatăm documentar ca întors la 8 iunie 1688 ; *ibid.*, doc. V/115 ; dar, cum vom vedea, el revenise cu mai mult timp înainte.

semnată de hatman, în cari mai strălucise, prin vitejie şi ambiţie, un Costin, Velicico [23]. În 1694, el dăruieşte bisericii Sf. Ioan din Iaşi, în strada Măjilor, clădită de „strămoşul său" Barnowski, o evanghelie munteană dăruită lui însuşi de Duca [24]. În 1703 el îşi păstra funcţia [25]. În 1705, la 12 septembrie, el era numai „Neculai Costin, biv vel hatman" [26]. În curînd însă, în cursul deselor schimbări de domnii şi de divanuri, el îmbrăcă dregătoria de mare-vornic de Ţara-de-Jos, în care-l găsim în cursul anului 1706 [27].

În 1708, Mihai Racoviţă dă o însărcinare lui Pahomie, episcopul de Roman, şi lui Nicolae Costin, biv vel vornic [28]. Situaţia lui era aceeaşi în anul următor [29]. El luă în curînd, în domnia lui Dimitrie Cantemir şi în a doua domnie a lui Nicolae Mavrocordat, cari-i aprecia cunoştinţele şi caracterul, logofeţia-cea-mare [30]. La 20 ianuar 1712, chemat în judecată de „Safta spătăreasa a răposatului Lupaşco Buhuş Spătar" [31] pentru stăpînirea satului Cepleniţa, el cedează de bună voie „mătuşei sale" [32]. Peste puţine zile-l vedem semnînd supt un document, la 1 februarie 1712 [33]. În acelaşi an, în septembre, aflîndu-se la moşie, la una din multele moşii ale lui Duca-vodă poate [34], el se îmbolnăvi şi muri înainte de a fi terminat marea lucrare, ce-i fusese comandată de Domn, înainte de a fi coordonat şi continuat pînă în zilele sale voluminosul letopiseţ al Moldovei, pe cari-l dusese foarte departe, apropiindu-se de sfîrşit [35].

Nicolae Costin ştia leşeşte, latineşte, greceşte, poate şi ceva franţuzeşte. O scrisoare latină a lui către pretendentul Rákóczy, datată din Prăjeşti, 4 august 1708, ni s-a păstrat în nişte depărtate arhive [36].

Poate el să fie „logofătul" cari convorbi latineşte la Iaşi cu agentul suedez de Briant [37]. El scria şi învăţatului Hrisant Notara, pe cari-l laudă în cronica sa: „carile nu este mai gios la învăţăturile didahiilor decît unchiu-

---

[23] URECHIA, *op. cit.*, I, p. 715. v. şi „Hurmuzaki", Supl. I³, p. 233.

[24] URECHIA, *op. cit.*, p. 223. *Evanghelia greco-română*, de care am vorbit mai sus.

[25] *Ibid.*, p. 717—8 şi „Biserica ortodoxă", XVIII, p. 263. Dar bisericii Barnovschi, unde e îngropat Ioan; „Studii şi doc.", V, p. 405.

[26] URECHIA, *op. cit.*, II, p. 107.

[27] *Ibid.*, I, p. 172; GHIBĂNESCU, în *Arch. soc. şt. şi literare din Iaşi*, I, p. 558—9; *Uricariul*, XXIII, p. 268.

[28] Document din 15 april, în Bibl. Ac. Rom., XII/275. Cf. *Uricariul*, XX, p. 83.

[29] URECHIA, *op. cit.*, I, p. 717—8.

[30] Cf. URECHIA, *op. cit.*, p. 715.

[31] Lupaşco e fratele Doamnei Anastasia a. lui Duca-vodă. Îl pomenenc şi cronicile muntenești. El trebuie deosebit de Lupu Bogdan, ginerele lui Cantemir-vodă, pe care un document din 25 august 1685 îl numeşte „Lupaşco Bogdan, aga de darabani". URECHIA, *Biserica din Cetatea Neamţ*, în „An. Ac. Rom.", secţ. ist., XI, p. 122.

[32] URECHIA, *Miron Costin*, I, p. 175—7.

[33] *Uricariul*, XV, p. 273.

[34] v. lista lor, din 14 august 1705, în doc. LVIII/104 al Bibl. Ac. Rom.

[35] Un autograf al lui Nicolae Costin a fost tipărit de V. A. URECHIA, în *Miron Costin, Opere complete*, II, la p. 592. Pentru viaţa ulterioară a văduvei lui v. la *Documente*, nr. I. N¹. II e consacrat unor Costini cari nu fac parte din familia cronicarilor şi nu trebuie confundaţi cu aceştia.

[36] „Hurmuzaki", IX¹, p. 440, nr. DCVII.

[37] *Ibid.*, p. 471, 481—2, 484, 488.

său, răpausatul Dosoftei patriarhul“ [38]. Se menționează o scrisoare a lui către acesta, nu știm în ce limbă, dar probabil în grecește, din 2 septembre 1700 [39].

Ca și Domnul pe care-l servea ca logofăt și al cărui nume îl înălța ca scriitor, Nicolae Costin a scris o operă de filozofie morală, o compilație erudită analogă în ceea ce privește originalitatea cuπερί καθηκόντων. Dalucrarea lui Costin mai are și defectul de a fi informă în ceea ce privește planul, strivită de podoabele ieftine ale citațiilor, împrumutate, din scriitorii clasici.

E foarte puțin cunoscută, și există un singur manuscript cari ne-o păstrează. Cercetînd-o, ne vom face o idee potrivită de firea logofătului nostru și vom înțelege astfel și spiritul în cari și-a redactat cronica, lipsurile foarte mari de care ea sufere și pe cari le împarte cu acest repertoriu moral. [40].

Cărți cum e *Ceasornicul Domnilor*, cu titluri de acestea alegorice, cu împrumuturi literare pretențioase, cu aluzii ici și colo la viața contemporană, cu amintiri din experiența autorului s-au scris multe în veacul de mijloc. Acele cărți nu se cetesc mai ușor decît prelucrarea savantă a răbdătorului logofăt. Ceea ce trezește din cînd în cînd interesul sînt acele note de viață intimă, de viață exterioară văzută, cari n-au fost culese de pe foi galbene de volume învechite. Și ceea ce-l oprește de a slăbi cu totul, chiar cînd nu e vorba de lucruri spuse pentru întîia oară, e naivitatea, stîngăcia fermecătoare a formei. Cînd cetești rîndurile cu cuvinte neobișnuite, întorsături îmbătrînite și ortografia arhaică, nu te gîndești, firește, de loc la cele ce se spun, pierzi din vedere *istoria* și cugeți numai la autor, la vechiul autor din alte vremuri, care se lupta cu atît de puțină izbîndă pentru a afla adevărul, a face binele și a realiza frumosul ; ba chiar în zîmbetul ce se ivește pe buzele cetitorului nu e răutate, nici ironie, ci o compătimire duioasă.

De Nicolae Costin, de moralul lui *Ceasornic*, după Guevara, nu se poate spune tocmai așa. Farmecul formei e scăzut de cele mai multe ori prin pretențiile de învățătură ale originalului, prin greutatea pedantă a stilului. Iar, cît despre amănuntele văzute și sentimentele personale, ele nu ocupă nici un loc din voluminoasa prelucrare. Acestui boier mare, cu carte latinească, nu-i place a sta de vorbă, a deschide porțile amintirii pentru ca de

---

[38] P. 53. Iar pe Dosoftei îl laudă, ca un cunoscător, pentru că „a întemeiat sfîntul și de viață făcător Mormîntul a Domnului nostru Iisus Christos“ și a *scos în tipar* „multe cărți în potriva ereticilor, cu filozofia dăscăliei lui, că era un om prea învățat și îndrăzneț la cuvînt“, drept cu oricine.

[39] LEGRAND, *Épistolaire*, p. XI.

[40] Un ms., cel de care vorbim, e numerotat 757 la Bibl. Ac. Rom. Din cel de la muzeu, trecut tot la Academie, se cunoștea o singură parte, care nu poate da ideea cuprinsului cărții, fiind prelucrarea unui capitol din Quintus Curtius. A fost tipărită de GASTER, în *Lit. pop.* ; Apendice. Un alt capitol : „Graiul solului tătăresc către Alexandru Machidon, după ce au sosit de la Bahtri la apa Donului, mergînd cu oaste asupra tătarilor, scoasă din Quintus Curtius, carele au scos Alexandria cea adevărată“, se află într-o clasă de manuscripte ale lui Nicolae Costin, care e reprezentată prin nr. 353 și 401 din Bibl. Ac. Rom. Urechia l-a reprodus în *Miron Costin, Opere*, II. p. 145 și urm. — Că modelul lui Nic. Costin era opera lui Guevara a spus-o întîi GASTER, *op. cit.*, p. 283.

acolo să năpădească, într-o dezordine încîntătoare, comorile istorice păstrate într-însa. Din principiu, din respect pentru sine şi pentru public, el îşi opreşte orice mărturisiri, aproape orice aprecieri şi judecăţi. Mîndria lui e să repete ceea ce a spus omul învăţat pe care l-a cetit în limba latinească.

Ceasornicul a fost scris pe vremea cînd autorul era logofăt-mare : deci între anii 1710 spre sfîrşit şi 1712, septembrie. Se desface în trei cărţi după motive pe cari cu greu le putem fixa şi pe cari nici autorul nu le-ar fi putut lămuri cu desăvîrşire [41].

Titlul corespunde, în limbaj fără alegorie, cu : Îndreptătorul Domnilor. S-ar aştepta deci cineva să găsească sfaturi, fie şi banale, asupra datoriilor multiple ale unui stăpînitor. Firește că ar fi de cel mai mare interes să ştim ce credea Nicolae Costin, ce putea crede un învăţat boier român de pe acea vreme despre administraţia cea mai bună, despre cea mai desăvîrşită dreptate, despre rolul oştirii în principate, despre cultura cea mai potrivită pentru ele şi căile pe cari ea se putea statornici. Aceasta ar fi cu atît mai însemnat, cu cît ne-am forma o părere despre lucruri pe cari le ignorăm cu totul : căci, dacă s-au păstrat nesfîrşit de multe documente de la Domnii de odinioară, ele sînt mai toate numai acte de proprietate şi nu ne putem măcar aştepta să găsim, afară de preţioasa condică a lui Constantin Mavrocordat [42], rapoarte de funcţionari, instrucţii către aceştia, planuri de reforme, bazate pe cercetări serioase şi însufleţite de sănătoase idei de îndreptare. Nu numai atît, dar asemenea cunoştinţe nu le putem căpăta la noi nici pe alte căi, pe care se dobîndesc aiurea. Poezia românească din secolul al XVIII-lea e o uşuratică poezie de salon, un subţire fum albastru de ciubuc boieresc, şi nu o poezie conştientă de menirea ei sufletească, naţională şi socială ; nemulţămirile ce se oglindesc în aceste fleacuri rimate sînt acelea, îndată împăcate, pe cari le produc toanele unei cocoane crude, şi nu indignarea pentru o rea stare de lucruri. O literatură satirică, avînd scopuri vrednice şi înalte, ne lipseşte absolut, şi n-o putem suplini prin cuprinsul celor mai serioase şi mai orginale producţii literare ale epocii : cronicile. Acestea critică şi condamnă adesea ; autorii lor îmbracă haina neagră a plîngătorilor şi a propovăduitorilor unor vremi mai bune, dar prin vălul acesta cucernic de doliu străbate foarte vizibil urechea interesului personal.

Dar Nicolae Costin era aşa de prevăzător, aşa de bine crescut şi de rezervat ! Vom vedea şi în cronica lui, unde *trebuie* să vorbească, cît de mult se dezbracă de sentimentele sale proprii, cît se sfieşte să judece. Nu el va fi deci un vestejitor de rele şi un alcătuitor de planuri pentru fericirea generală. Cu ochii la acest ceasornic, Domnii, pentru cari fusese scris şi

---

[41] Cartea întîi începe astfel : „Ceasornicul Domnilor. Viiaţa împăratului Marco Avrilie, cu învăţăturile lui, arătînd şi obiceiurile veachi a împărăţii Rîmului". A doua porneşte cu aceste rînduri : „Partea cărţii a doua Ceasornicul Domnilor. Cap. I. Precum în cap să află simţirile mirosului şi auzului, aşea Domnul, carele iaste cap Republicii, a auzi datori iaste pre cei supărat de strămbătăţi", Iar pe a treia o deschide scriitorul astfel : „Cartea a treia Ceasornicului Domnilor : omului iaste Dumnezău adevărat, şi fericită iaste împărăţiia întru carea stăpîneşte creştin adevărat". Guevara e prescurtat şi prefăcut.

[42] IORGA, *Studii şi documente*, VI.

cărora le era închinat, erau expuşi să nu prea vadă ceasul precis, imperioasa datorie. Un comod ceasornic, făcut de un ceasornicar meşter!

Una din părţile cari se poate ceti mai lesne, cu mai multă plăcere şi folos, e prefaţa, *Predoslovia cărţii Ceasornicul Domnilor.* Nu doară că ne-ar atrage noutatea părerilor asupra nenorocirii soartei omeneşti, de cari, firește, nu scapă nici Domnii, ori că ne-ar umplea de admiraţie bogăţia citaţiilor, împrumutate, din Eutropiu, „Plutarch, în Carte de faptele mueri-lor", „Aristot", „Sidon", „Ghelie", „Dion,", „Plinius şi Marco Varro, Strabo şi Macrovie, istorici mari şi adevăraţi", „Rufin" şi Seneca, pe cari s-ar putea să-i fi cetit şi în original acest sîrguitor boier. Ceea ce ne-ar face a pune la o parte această prefaţă, a o deosebi de banalitatea monotonă a celor ce urmează e întîi faptul că autorul pare că binevoieşte a vorbi ceva despre sine, despre viaţa şi scopurile sale. „Aşadar, ne spune el, îndreptăţindu-se pentru că a scris aşa ceva, „nice am fost Domn ca să ştiu osteniale Domnilor, nici am poftit mie loc, să fim cel întîi a darea Domnilor sfat ;[43] iară căci am îndrăznit a scrie cartea aceasta, nu pentru să-mi socotesc loc sfatului, ce cu mare plecăciune a aduce aminte te-am făcut, că a da sfat mă mărturisesc că nu am acea hărnicie, iară slugă priitori Domnilor mă mărturisesc a fi destul". Dar, cum am spus, nu din ce ştie, crede şi judecă el, va vorbi, ci din ce a aflat de la altul, cari, şi el, extrage din „cărţi adevărate" — adecă autentice — „care nu cu un an, ce cătva s-au aflat, cu mare nevoinţă şi osteneală scrisă şi dovedite de alţi scriitori ; aşia şi noi nu fără osteneală, măcar că mai pre scurt, am scris acialia, de cum am aflat în cărţile ceale streine, că toată lauda scrisorii întru aceasta stă, ca cu cuvinte puţine să închidă multe şi greale socoteale".

Are dreptate logofătul Nicolae Costin, care e... Guevara. „Lauda scrisorii" stă şi într-aceea „ca cu cuvinte puţine să închidă multe şi grele socoteale", dar înainte de chestia închiderii e aceea a lucrurilor cari vor fi închise, şi, chiar dacă un autor va fi făcut o minunată şcoală de retorică, încă nu va folosi nimic dacă retorica aceasta nu va servi unui ideal şi unei personalităţi, cari au nevoie a fi proclamate şi exprimate.

Aşa un logofăt cuminte şi învăţat cum era Nicolae Costin nu putea luneca pe povîrnişul ademenitor al entuziasmului, pe clina emoţiei. În tot ce-a scris el nu se întîmpină o pagină caldă, precum nu se prea întîlneşte o pagină clară. Totuşi, dacă nu-l putea aprinde iubirea de ţară, pe cari o servea însă ca un funcţionar cinstit, dacă nu-l putea înălţa iubirea pentru ştiinţă, în folosul căreia făcea enormele sale compilaţii, cetirea pentru cetire putea să-l pasioneze. Pentru a slăvi foloasele cărţilor, el găseşte cuvinte cu răsunet, ca acele care urmează, dar... tot în Guevara :

„Toate lucrurile întru această viaţă gustate şi de noi moştenite urîciune, săturare şi osteneală aduc, fără una adevărata ştiinţă, cari nu are săturare, urîciune, nici osteneală ; sau căteodată să par că ostenesc ochii cetind, iară mintea întru cunoştinţa şi agonisita nu slăbeşte. De căte ori nu s-au prile-

[43] Aceasta ne face a crede că Nicolae Costin transcrie din Guevara. Comparaţia cu originalul nu s-a făcut niciodată, şi în acest moment ea ne este imposibilă.

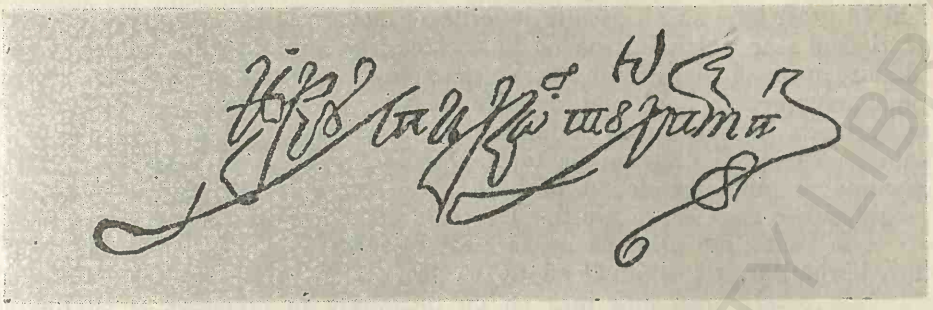

ISCĂLITURA LUI NICOLAE COSTIN

jit de prieteni şi de oameni aleşi a avea întrebăciune, ce poate fi întru atîta nepărăsire întru învăţătură viaţa de se trece ; le răspundem lor, ce poate fi de ceea ce petrec cu traiul ca nişte jăcaşi, că, de ni să adaoge atăta carne la trup, cu grijile lumii, cu înşelăciunile diavolului, cu vicleşugurile nepriiatenilor şi cu năcazurile priiatenilor, a cărui inemă ar putia suferi atîtia şi aşa de mari supărări, de ar fi fără cetitul, desfătarea cărţilor ; mai mult trebue noaî să ne fie milă de cel ce nu ştie decît de cel sărac, că nici un fel de sărăcie mai mare nu-i decît întru a chivernisi pre sin[e] singur a nu avea învăţătură".

De aici înainte, Nicolae Costin, crezînd că a satisfăcut, în margenile educaţiei şi situaţiei sale sociale, toată curiozitatea cetitorului, tace iarăşi. Vorbesc, în schimb, izvoarele sale, adecă, precum am spus, unul singur, Guevara, Istoria lui Marc-Aureliu, *Viiaţa Împăratului Marco Avrilie.*

De aceasta se lasă, în aparenţă, din loc în loc, pentru a intercala observaţii personale, ca acelea, cu totul nelămurite şi fără interes, despre aceea că „nice un lucru mai de stîngerea ţărălor nu iaste decît adesele schimbări a Domnilor dentru dînsele". Altă dată, el strigă în treacăt împotriva celor mari, cari primesc „pănă la pat" pe „măscărici" şi „giambaşi", artiştii dramatici ai timpului, iar pe învăţaţi, cum ar fi, de exemplu, autorul tînguirii, „nice pănă în tindă."

Partea cea mai legibilă din compilaţie e a treia, deşi nu se întrerupe opera de răbdătoare traducere. În ea se dau sfaturi pentru gospodari, pentru părinţii de familie, se înseamnă unele din cusururile sociale ale timpului, cari premerg cu vrednicie pe ale noastre de astăzi, se constată neajunsuri şi se dau sfaturi. Totul se face, bineînţeles, numai pentru aceia cari merită ostenelile unor scriitori de o naştere atît de înaltă şi de o atît de mare importanţă politică. Pentru Domni, adică, şi pentru clasa din cari ei erau aleşi de turci şi de cari le era înconjurat efemerul Scaun.

Pretinsul Costin se ocupă întîi de drepturile pe cari le au bărbatul şi femeia în familie şi insistă asupra guvernămîntului monarhic în folosul celui dintîi. Cuvintele strămoşului sînt pline de învăţătură, şi ele fură cetite cu evlavie, desigur, de contemporanii săi, cu excepţia, naturală, a „jupăneselor". El zice aşa, în consideraţiile sale filozofico-conjugale : „Ştiu pre o samă de bărbaţi a fi aşa de cheltuitori, aşa în obiceaiuri slobozi, cît nu nu-

mai că ar fi bine să nu asculte muerile de poroncile lor, ce şi sănătos lucru ar fi cînd i-ar putea înfrîna de la acealea ; ce, oricum, mai bine şi mai cu răbdare iaste să piară toate averile decît să să răniască mințile omenești cu rană nevindecată". Şi mai departe : „Nu să va putea a răbda să nu se certe de bărbat ori cu sudalma, ori cu mănule sau cu băţul să nu să bată — să nu să certe, şi de tot fără folos va fi să să sfădească femeile doamne şi giupăneasele cu bărbaţii... Ce cinste va da ia bărbatului, cu aceaia cinste şi ia se va cinsti... La ceale ce, ori le-m cetit, ori le-m auzit, ori le-m văzut, am aflat că nu să cade muerilor să poroncească bărbaţilor, iară bărbaţilor, zic şi învăţ să nu să lasă să să stăpîniască de mueri, ca stăpîniia muerii nu-i altă fără cît cu picioarele să mănănce şi cu mănule să îmble". El pare a da numeroase şi naive amănunte asupra felului cum cheltuiau timpul, pe vremea lui, elegantele moldovence : petrecerile, primblările, „cercetările", mîncările de poame şi alaiurile, paradarea cu hainele şi clevetirile. Pe lîngă această descriere, pe cari o vom reproduce în altă parte, pe lîngă această schiţă de moravuri, care arată, dacă e a lui, ce lucruri bune ar fi putut să ne spuie Nicolae Costin, cînd ar fi binevoit să fie mai puţin bine crescut şi învăţat, se amestecă şi sfaturile, la cari-l îndeamnă observaţiile lui. Foarte mare pază, spune el, trebuie femeilor, „şi mai mult Doamnelor şi celor aliasă, ca, eşind adease la primblări, să nu cadză în hulă". „De a fi dus bărbatul de acasă, furtuşag de sine că ar fi, zic, oricine pragul uşii ar îndrăzni să treacă pentru cercetare". Şi, gîndindu-se, nădăjduim, la logofeteasa Elena, el exclamă : „O norocit iaste acela ce, dentru mila lui Dumnezeu, a dobîndit muiare bună, caria cu bună voia ei să să afle în casa sa de pururea cu bucurie !"

Mai culegem pe urmă o însemnare răutăcioasă la adresa unui Domn încrezut, cari se credea numai el cuminte şi învăţat, ceea ce ar fi o aluzie la Dimitrie Cantemir şi ar data şi mai de aproape lucrarea. „Precum am văzut cu ochii şi am auzit în ţ[a]ra noastră pre cătva Domni, carii curînd şi-au vinit la sfîrşitul său, că cu cale agoniseaşte acela să să numască de nebun carile socotiaşte că toţi ar fi nebuni şi numai pre sine înţelept, ştiut şi învăţat s-ar face".

În sfîrşit, prelucrarea se ocupă la urmă de creşterea copiilor, şi aceste cîteva pagini de veche pedagogie sînt vrednice de luat aminte. Ele ar fi şi mai vrednice dacă n-am avea a face de cele mai multe ori cu adaptări sau chiar traduceri, în care, în loc să ni se spuie ce am vrea să ştim despre boieri, ni se vorbeşte de multe lucruri bune, dar fără interes şi folos pentru noi, despre „părinţii strînşi", adică, neapărat, *patres conscripti*.

Să luăm ceva din spusele lui, nu pentru a vedea observaţii, unde nu e decît o reproducere, nici pentru a exprima aprecieri ca pentru o lucrare originală pentru pagini de simplă tălmăcire.

Cele ce urmează însă se potrivesc şi cu situaţia de la noi şi ar fi putut fi luate şi din cunoştinţele autorului :

„Dar ce ? Au nu videm copiii plugariului cu cămeşile, neîncinşi, cu sucmanul spart şi dezmăţat, desculţ, cu capul gol, iarna fără cojoc, vara de soare dzua ars, noaptia boii de plug păscînd, mîncînd pîne de ordz şi pre

pămîntul gol dormind, iară, cu toate aceastea osteniale, atăta iaste copilul de sănătos la trup, cît toţi ar vria să aibă copii aşia de sănătoşi.

Într-alt chip să află deprinderea întru copiii celor mari, căci a nu videm pre feciorul celui bogat, învălit cu două învălituri de pîndză supţire, liagănul făcut în pildă noaă ; pentru laptele şi şiase sute de mance pregiur copil aduc de-l dizmiardă şi, de se va tămpla să boliască manca, îndată să schimbă manca şi, pănă a schimba, toate nopţile şi dzua tatăl şi muma fără somn petrec şi a străjui toată rudeniia strînge ; nemică mîncare nu-i dau, fără zamă de găină ; ca să nu cadză de pre scări, de pururea are pază".

Costin condamnă pe părinţii cari ţin pe lîngă copii „mincinoşi şi limbuţi şi măscărici". El pomeneşte şi pe aceia, şi mai vinovaţi, „cari învaţă pre învăţători şi pre mance ca să grăiască copiii grozăvie şi cuvinte de ruşine, cari nici vîrstei copilăreşti a grăi nu să cade, nici cinstii bătrîne de a asculta nu-i de suferit".

Trecînd la *dascăli,* logofătul Nicolae declară vrednici de respect pe aceia „cari cu tot deadinsul iau asupra sa puteare a învăţa copiii". Dar pentru aceasta ei trebuie să nu primească orice porunci ale părinţilor, ci mai curînd să-şi părăsească cîştigul. Aşa cum înţelege Costin, sau acel pe care el l-a copiat, dascălul trebuie să fie om matur, între patruzeci şi şeizeci de ani, om „curat", iubitor de adevăr, „miserdnic şi blînd", cumpătat, cu măsură în toate, statornic, drept, „ştiut, cu mare năvoinţă întru cetitul cărţilor, cum d[u]mnăzăeşti, aşa lumeşti", „să fie ispitit multe mutări a norocului". De vină pentru defectele lor sînt însă acei cari-i aleg rău, căci, „de am ales eu croitori neştiutori, vina mia iaste de să strică haina". Alegînd mai bine, anticii aveau o creştere mai solidă pentru copiii lor.

„În curţile Domnilor, după socotiala mè, slujba dascalilor nu aşia ca alte slujbe iaste să să ariate, adecă cari slujbe să dau, ori din rugăminţi, ori cu banii lor, ori cu neînţelepciune, sau cu priiatini, şi nice slujba aceasta ca un dar pentru slujbă nu trebue să să dea..."

Copiii, continuă el, traducînd, trebuie opriţi de la minciuni, „că nemică mai grozav nu-i vre unui om de cinste decît a fi plecat spre minciună". *Jocurile* trebuie şi ele oprite, pentru a nu se deprinde de tineri copiii cartofori sau, cum se zicea atunci „hîrjetari", ceea ce strică firea tinerilor şi poate duce pînă la furt. Mai are dascălul datoria „să nu lase pe copii a fi marghioli, obraznici, desfrînaţi şi stătători şi neruşinaţi". Să-i ferească de desfrîu, ceea ce nu se prea făcea nici de contemporanii autorului, la cari acesta era, ca şi în oarecare societăţi de astăzi, un sport pentru lumea fără căpătîi şi fără conştiinţă.

„A mulţi părinţi", spune cu părere de rău Guevara prin Costin, „le place astăzi de vor fi iubiţi de mueri feciorii lor, ca cînd ar fi împodobiţi întru învăţătură şi în războiu prea viteaji, şi, încă, ce-i mai rău de toate, că aşea dezmierdat ţin pre nepoţii săi, cei făcuţi din curvie, ca cînd le-r fi nepoţi născuţi din cununiia feciorilor săi". Tot aşa şi mamele „acopăr, nevoesc de hrănesc feciorii cei den curvie născuţi".

Autorul termină partea cari se poate ceti şi poate folosi din lucrarea sa sfătuind pe „Domni şi pe cei mari" să nu iubească pe „pehlivani şi giambaşi", să nu susţie deci arta dramatică ambulantă, feeriile fără program şi operele fără libret: „giocuri şi giucăuş, pehlivani şi pehlivănii". Căci de fapt se făcea altfel şi în Moldova, lumea fiind doritoare de distracţie, pe cari puţini o găseau, ca Nicolae Costin, în cărţi, şi încă mai puţini în marea carte a lui Dumnezeu şi în reflexul ei omenesc, armonia propriului lor suflet. „Că diavaloma acum, cum cei bogaţi, şi cei săraci, cei dintăi cu cei de-apoi, price de buhai scornesc, cu suliţă de vătămare să tîmpină [44], fac beţii, fac scornituri cu copilele; sărbători şi şegi fac, la ospeaţă multe cheltuesc; aţiţă chip de rozboi şi multe feliuri de giocuri scornesc, cari toată scădearea în republică, răsipă moşiei şi stricăciune oamenilor trag după sine".

Urmează, după original, moartea lui Marc-Aureliu şi nişte versuri informe.

Acesta e *Ceasornicul Domnilor* al lui Nicolae Costin [45].

Importanţa lui cea mare, ca şi a *Herodotului* de la Coşula, e în silinţa traducătorului de a reproduce într-o limbă încă atît de neîncercată şi lipsită de termeni abstracţi pagini de o înaltă şi adesea subtilă cugetare, de a sili astfel graiul său şi al contemporanilor spre o nouă şi îndrăzneaţă cugetare. Greutatea sarcinii explică şi scuzează, desigur, multe şovăiri şi neîndemînări ale stilului.

Acestui om i se dădea sarcina de a scrie acea istorie completă a Moldovei, pe cari, avînd exemplul tatălui său înaintea ochilor, o visa de mult şi o şi alcătuise în parte. Cu firea lui Nicolae Costin putea fi cineva sigur că lucrarea va fi foarte întinsă, mai erudită decît toate cele ce-o precedaseră, dar redactată într-o formă greoaie, orînduită fără pricepere critică, lipsită de claritate, de măsură şi de independenţă.

Pentru a înţelege această mare compilaţie, pentru a putea fixa rolul ce-i revine lui Nicolae Costin, e necesar nu numai să se înşire materialele din care a fost întruchipată, ci să se studieze fiecare din acestea în parte, pentru a arăta cum s-a format şi ce se putea face cu dînsul.

Deocamdată, o scurtă ochire asupra acestui material.

În mănăstiri începuse, cum am arătat cu de-amănuntul, istoriografia moldovenească. Pomelnicele din vechile fundaţii ale Muşăteştilor şi Domnilor ce-i precedară se prefăcură acolo, pe nesimţite, în cronici. Întîi în scurte notiţe, cari priveau mai ales pe vreun binefăcător al mănăstirii, precum se făcu la Bistriţa pentru Alexăndrel, fiul lui Ilie. Apoi expunerea deveni mai bogată şi tonul monahului cronicar se înălţă, deveni patetic

---

[44] Aluzie la *jutele* din Apus, ceea ce învederează traducerea.

[45] Forma e îndeobşte stîngace, pe alocurea tривială, ca în acest pasaj: „Bărbiiarii cei vestiţi şi ştiuţi întru ciale greale şi cu grije rane şi bube, nu numai fumuri şi pliasturi pentru să deschiză ranele şi bubele, ce şi liacuri curăţitoare şi-n potriva aprinsurilor lecuitoare cătră cealelalte adaoge". Deşi nu va fi izvodit-o însuşi, ci va fi împrumutat-o, cetitorul nu poate fi recunoscător lui Costin pentru o comparaţie, o „potrivire", zice el, ca aceasta!

la notarea biruinţilor cîştigate de moldoveni. Mai tîrziu, pe lîngă cronica oficială, ţinută în curent de călugării mănăstirii unde se îngropau Domnii, lucrări îngrijite, monografii cu stilul înflorit, imitat după modele slavone, apărură : precum au fost, supt Rareş, scrierea lui Macarie, iar, supt Alexandru Lăpuşneanu, a lui Eftimie, la urmă, pe alocurea, a lui Azarie.

Cronica oficială se scria în mănăstirile domneşti, şi acestea se schimbau. Redactată întîi la Bistriţa, însemnarea de Curte a faptelor domniei trecu la Putna lui Ştefan-cel-Mare, apoi de aici la Pobrata lui Petru Rareş, la Slatina lui Alexandru Lăpuşneanu, iar pe urmă la Galata lui Petru Şchiopul, şi aici se stinse, la sfîrşitul secolului al XVI-lea, cînd dispăru rasa marilor cărturari de slavoneşte, fără a se ivi încă noii cărturari de *românie*, cu cultură latină, dobîndită în Polonia. [46]

Cronica de mănăstire, letopiseţul moldovean oficial, ni s-a păstrat în slavoneşte supt mai multe forme, ce rezultă din strămutările pomenite sau din operaţii de prescurtare şi prelucrare, făcute de indigeni sau de străini.

Această veche istoriografie slavonă căzu în curînd în uitare, fiindcă nimeni n-o mai putea înţelege. O înlocui, printr-o povestire destul de întinsă, destul de patriotică şi destul de necritică, un boier mare din vremea lui Vasile Lupu : Grigore Ureche, cari dădu cel dintîi letopiseţul românesc al românilor din Moldova.

În curînd se găsi cine să adauge această operă, pe care moartea autorului ei o lăsase neisprăvită. Simion Dascălul, singurul compilator real al cronicii lui Ureche, adaose ceva după un letopiseţ slavon, unele ştiri adică pe cari predecesorul său le neglijase sau le strămutase aiurea. Dar nici el nu duse povestirea mai departe.

Aceasta se întîmplă numai în 1673, cînd Miron Costin, un om harnic, un om învăţat, un patriot şi un poet, luă sarcina alcătuirii unui mare letopiseţ, în compunerea căruia să se folosească şi alte izvoare străine, cari nu fuseseră cunoscute pînă la el. Apucă să scrie, după 1683, prefaţa, pe cari o schiţase înainte, pentru alte scopuri, în proză şi în versuri polone. Scrisese încă dinainte, după tradiţie şi amintiri, un letopiseţ, cari mergea pînă la 1661. Dar mai departe decît atîta, nu răspîndi nimic, deşi cronica timpurilor din urmă o continuă pînă la moarte.

După Miron Costin, succesorul său în logofeţie, Tudose Dubău, cari nu cunoştea prefaţa lui Miron Costin despre origini, ci numai letopiseţul secolului al XVII-lea pînă la 1661, luă asupră-şi, ca o datorie, misiunea continuării. Un scurt letopiseţ fu redactat astfel, pe cari-l posedăm numai într-o formă incompletă, în cari nu se atinge nici începutul secolului al XVIII-lea.

Acestea erau deci elementele ce stăteau înaintea lui Nicolae Costin pentru compilaţia lui : vechile cronici slavone, compilaţia românească a lui Ureche, revizia de Simion Dascălul, lucrările lui Miron Costin şi izvoade de continuare, dintre cari purta un nume izvodul lui Dubău şi Damian.

---

[46] Încercarea, recentă, de a dovedi că analele slavone au fost scrise la Curte e neadmisibilă. Altfel s-ar fi vorbit în jurul unui Ştefan cel Mare despre biruinţele, înfrîngerile şi gloria lui. Astfel de scrieri presupun un întreg mediu literar care lipsea la noi.

Ce a făcut Nicolae Costin cu dînsele? Cum a ales şi cum a prelucrat, înainte ca, la rîndul lui, să continue?

Logofătul Nicolae Costin nu putea adopta introducerea istorică a tatălui său. Nu pentru că s-ar fi deosebit în idei de acesta: Nicolae Costin era, fără îndoială, un om foarte cetit, un lucrător harnic, dar niciodată el n-ar fi fost în stare să se ridice la înălţimea unor vederi personale în orice materie. Stilul său n-are un caracter propriu: e stilul învăţat în şcoală, al umaniştilor, lunga perioadă antică, alcătuită după toate regulile artei; povestirea sa n-are coloare şi nu e interesantă: îşi copie pur şi simplu izvoadele, îmbogăţindu-le unul prin altul; cugetarea sa e sau banală, sau plină de contraziceri, după cum vorbeşte el sau izvoarele disparate pe cari le reproduce.

Nu se poate o deosebire mai mare decît aceea cari există între tată şi fiu. Miron e un poet, un pasionat, un ambiţios, deschizător de cale în cultura neamului său şi făuritor de teorii, iar în politică, un entuziast şi un vizionar. Nicolae e un pedant rece, prudent, măsurat, un compilator prin vocaţie, mîndru că merge pe urme străine; iar politica sa e făcută toată din iertare, abdicaţie şi resignare. Pe cît e de simpatic cel dintîi, în greşelile lui chiar, pe atît acesta de-al doilea nu atrage nici prin însuşirile pe cari le are. În orice împrejurări, Miron Costin ar fi fost *cineva*, pe cînd Nicolae Costin datoreşte totul altora: şcolii, cari l-a format, şi părintelui, pe cari s-a simţit dator să-l imite. Spontan, fără îndemn şi fără exemplu, el n-ar fi dat nimic.

Ceea ce-l nemulţămeşte în opusculul tatălui său sînt numai proporţiile. E prea puţin acolo. Se va potrivi sau ba — la acest lucru nu era obişnuit să se oprească —, el va da publicului mai mult, un letopiseţ mai bogat, cel mai bogat în pagini din cîte s-au scris pînă la dînsul în Moldova.

Cu aceste intenţii începu el prelucrarea *Cărţii despre descălecare*. Poate se puse la lucru încă înainte de ordinul domnesc al lui Nicolae Mavrocordat. Avem, într-adevăr, două versiuni ale prefeţei: una[47] se adresează numai cetitorului, ceialaltă, desigur posterioară[48], prezintă la urmă mulţămiri şi scuze de insuficienţă Domnului. Dar e imposibil ca redactarea să fi început mai de vreme decît în 1708. În adevăr, se vorbeşte de domnia lui Constantin Duca, supt cari s-a găsit o piatră[49], şi a doua domnie a cumnatului lui Costin se termină în 1703; pe urmă, se menţionează lămuririle primite în privinţa cetăţilor Moldovei de la „Panaiotachi, ce era postelnic-mare aici în ţară la noi". Acest Panaiotachie Morona, servitor şi trădător al tuturor Domnilor, pe cari, la sosirea sa în Moldova — noiembrie 1707 —, Mihai Racoviţă puse să-l spînzure „la odăile siimenilor, zicînd că pre toţi Domnii pîreşte[50]". În 1709, Nicolae Mavrocordat îşi începea întîia domnie în Moldova.

---

[47] În *Letopiseţe*, I, p. 33—7.
[48] Publicată în GASTER, *Crestomatie*, II, p. 1—3.
[49] I, p. 69.
[50] NECULCE, p. 288. Pentru data venirii în Iaşi a lui Mihai Racoviţă, v. NIC. COSTIN şi rapoartele din Hurmuzaki.

Izvoarele nouă ale întregitorului de cronici se pot fixa cu greutate numai. E sigur că, puţin critic cum se dovedeşte a fi, Nicolae Costin întrebuinţa adeseori autori după citaţiile de la alţii. Ba încă, acelaşi autor e citat la dînsul, uneori după original, alteori după o citaţie de aiurea. În lista sa de autorităţi, el înşiră pe Berosiu, pe Iuliu Capitolin, pe Wapowski, pe Ioan Magnus, pe Istvánffy, pe Miechowski şi pe Wolfgang Bethlen ; dar cei mai mulţi dintre aceştia sînt utilizaţi mai departe, la complectarea lui Ureche, şi nu în introducerea asupra epocii anteromane şi romane.

Această introducere e precedată şi ea de o prefaţă. Pe cît e de cuminte, de interesantă, de mişcătoare *Predoslovia* lui Miron Costin, pe atîta aceasta este de seacă şi de artificială. Din rîndurile mai numeroase — şi aici ! — ale lui Nicolae Costin nu luminează nici o idee, nu respiră nici un sentiment. Pentru tată, prefaţa trebuia să spuie durerea pentru Moldova decăzută şi mîndria pentru descendenţa romană ; pentru fiu, era un prilej de a se arăta om cu lectură. Banalităţi despre „Ţiţero" şi „Tuchidide", filozofisme goale despre importanţa istoriei... Cartea sa, spune el, cînd crede că trebuie să înceapă a spune ceva, cartea sa va împodobi letopiseţul ţării cu elemente pe cari nu le avea nimeni înainte de dînsul. Va pune în legătură istoria Moldovei cu a altor popoare, „începînd de după potop".

Abia se ocupă de interpolatorii din secolul al XVII-lea, faţă de cari n-are nici o duşmănie, fiindcă moralistul Nicolae Costin pare să nu fi avut duşmani straşnici, nici ca om politic măcar, şi poate nici ca om privat. Pe urmă, procesul lor fusese făcut acum de părintele său, şi a reveni asupra lui nu i se părea necesar.

Venind la Miron, el nu uită să observe că acesta a scris mai pe scurt, aşa de pe scurt încît fiului i se pare că tatăl nici n-a terminat opera. „Au început a scrie descălecarea ţerii de Traian, iar mai pre scurt de cum vei afla acest letopiseţ al nostru, căci vremea nu l-au lăsat a scrie mai pe larg ; însă de la dînsul avem începătură". Cît despre autorii ulteriori de letopiseţe — se pare că vrea să vorbească de Dubău, pe aceştia-i cruţă, despreţuitor. „Iar a pomeni de nişte letopiseţe pre urmă scrise de o seamă de boieri de ţară, nu socotesc altă, fără cît ocară li se face la vecii viitori de i-aşi pomeni, că şi la istorii a le scrie deplin şi pre larg trebue şi învăţătura şi ştiinţa altor ţeri, cari aceia nu o au avut[51]". De sigur, afară de Dimitrie Cantemir, nimeni dintre moldovenii de la începutul secolului al XVIII-lea nu se putea asămăna în învăţătură cu Nicolae Costin, dar mustrarea, chiar şi în această formă quasi-discretă, e inutilă, căci Dubău n-a introdus nici un element nou în compilaţia lui Simion dascălul, şi meritele sale, precum vom vedea îndată, sînt altele, foarte reale.

Nicolae Costin se ţine de cuvînt : el începe de la potop ; ba încă, părîndu-i-se că nici aşa cetitorul n-ar înţelege destul originea neamului românesc, o ia de la facerea lumii, după cărţile sfinte şi fel de fel de comentarii. Învăţat precis, el nu uită să ne dea data exactă a potopului : „la anii de la zidirea lumii 1656, în luna lui Prier, în 7 zile". Ajungînd

[51] P. 37.

la liman împreună cu arca, el nu uită a-şi lămuri publicul asupra nelegiuirii lui Ham, cari „au fermecat pre tată-său beat, cît au rămas Noe ca un famen, de n-au mai avut de atunci roadă, a face copii“ [52].

Probabil că Nicolae Costin a regretat sincer acest accident, fiindcă genealogiile îi plac cu deosebire: după ce un capitol tratează discordanţa etnică de la turnul lui Babel, autorul se întinde asupra „neamurilor“ lui Sim, pentru care citează şi pe Stryjkowski, el însuşi considerat astăzi ca un iubitor de mituri [53], lui Ham, care stăpîneşte şi împoporează, şi „Tirene, de unde sînt ţiganii“ [54], lui Iafet. Dacă avem citaţii şi etimologii greceşti, care ne dau o bună idee de varietatea cunoştinţelor istoricului, pierdem încrederea în judiciozitatea lui cînd îl vedem deducînd numele de Tyras de la verbul italian *tirare*, şi aceasta pentru că Nistrul curge iute între stîncile lui.

Această parte nouă, introdusă „din oarecîte cărţi străine“ în istoria Moldovei, se mîntuie cu afirmaţia mîndră că aceste lucruri nu s-au mai spus înainte pe româneşte.

În fine, capitolul al şeselea e consacrat dacilor, ceea ce e o hotărîre cuminte. Dar nu tot aşa e şi dorinţa de a şti data precisă a stabilirii dacilor în regiunile noastre.

Tot ce urmează e luat aproape cuvînt de cuvînt din Miron Costin: eruditul umanist copie şi fraza în care saşii sînt daţi ca descendenţii dacilor [55].

Capitolul VII despre Roma se ţine de Miron, şi el se termină împreună cu capitolul II din opera acestuia. Capitolul VIII reproduce, fără nici o altă schimbare decît rezumarea, capitolul I din cartea lui Miron Costin. Din acelaşi capitol, Nicolae îşi ia materialul şi pentru al nouălea din prelucrarea sa. Începutul capitolului IV din Miron formează dincoace capitolul X, iar acel ce urmează aici termină capitolul din original.

La Decebal numai se dau ceva ştiri nouă. Ca o rară descoperire trebuie privită aceea că au fost două războaie ale lui Traian cu dacii, şi nu unul singur, cum crezuse Miron. La fabulele despre originea romană a Lituaniei, Nicolae Costin nu găseşte nici o obiecţie şi se mărgeneşte a verifica citaţiile tatălui său. La menţionarea aserţiunilor din interpolatori, se adaug doar citaţii de Bonfiniu. Se vorbeşte apoi de Coloana lui Traian, pe cari Miron o trecuse supt tăcere, şi de piatra găsită supt Duca. Restul e aproape o transcriere, fără a se menţiona numele transcrisului, decît cînd se povestesc experienţe personale ale acestuia.

Capitolul XI, despre cetăţi, e vag; el rezumă pe acel care-i corespunde în Miron Costin; se pomeneşte informaţia de la Panaiotachi Morona şi se răspinge — caz rar — o identificare: aceea a Turnului lui Neoptolem.

---

[52] P. 44.

[53] v. SINKO TADEUSZ, în: *Bulletin international de l'Académie polonaise des sciences et des lettres, classe de philologie, classe d'histoire et de philosophie,* année 1924, Cracovia, 1927, p. 87: „eine lügenhafte und phantastische Chronik“.

[54] P. 49.

[55] P. 55.

Pe urmă, capitolul se termină cu o citaţie din Bonfiniu, despre cetăţile de origine ungurească în ţările noastre.

Capitolul VI din Miron Costin e reprodus pînă la explicaţiile asupra limbii, în cartea fiului său. De aici înainte, părîndu-i-se că trebuie mai multe lămuriri asupra împăraţilor romani după Traian, Nicolae începe a-i înşira după Baronius, istoricul Romei catolice, autorul *Analelor ecclesiastice*, întrebuinţat şi într-o povestire pe cari o tipărim acuma [56], despre fundarea şi căderea Constantinopolului supt turci, de un scriitor cari nu poate fi decît Constantin Cantacuzino Stolnicul, aşa că scriitorul moldovean se opreşte şi asupra papilor. În capitolul XIII începe a ni se vorbi de barbari, după Bonfiniu şi alţii, dîndu-se amănunte mai numeroase decît în Miron asupra năvălitorilor. La acesta erau numai mai multe rînduri despre „Tatari" ; la compilator se deosebesc : goţii, hunii şi bulgarii. Se pomeneşte zidul lui Anastasie, ale cărui rămăşiţe pare a zice Nicolae Costin că le-a văzut în călătoriile sale la Constantinopol. Într-un adaos, în fine, el revine asupra lui Attila, pentru a ni-l încondeia mai bine.

În al patrusprezecelea capitol se reproduce cel din urmă din cartea lui Miron. Îl al cincisprezecelea ni se povesteşte descălecarea Poloniei. Al şeisprezecelea în fine şi cel din urmă se ocupă de a doua descălecare a Moldovei.

Care e meritul lucrării ? Nu vedem aproape nici unul decît acela al luptei cu forma pentru a spune lucruri nouă ca fond. Atîta doar că fixează la două numărul războaielor lui Traian şi că stabileşte mai bine natura năvălitorilor Daciei părăsite. Încolo, se reproduc toate greşelile lui Miron. Nu numai atîta, dar Nicolae Costin, luînd fără critică de pretutindeni, stăpînit de mania de a acumula, compila, înnădi şi prelungi, cade în contraziceri cari nu se întîmpină în cugetarea clară, consecventă şi sigură a bătrînului cronicar. Aşa, după ce reproduce fără obiecţie din Miron rînduri cari aşază descălecatul Moldovei în secolul al XI-lea, el face mai departe calcule, bune acestea, cari pun acest eveniment în veacul al XIV-lea. Asupra unor puncte esenţiale, el n-are nici o idee limpede. Pentru Miron Costin, Dacia cuprindea Moldova şi Ţara Românească, locuite numai de colonişti, pe cînd Ardealul, cuprinzînd o populaţie mixtă, de aborigeni şi romani, forma numai o „strajă" a coloniei. Pentru Nicolae Costin, Dacia e într-un loc Moldova şi Ardealul : „Dacia, unde sîntem noi moldovenii şi Ţara Ungurească" [57], în altul, „moldovenii şi Ţara Muntenească" [58].

O inovaţie e la dînsul adaosul istoriei universale, ideea de a face din letopiseţul său şi un înlocuitor al cronografelor.

În timpul din urmă s-a încercat a se fixa chiar două tipuri de cronografe, numite unul cu numele lui Petraşcu Danovici, celalt cu al unui simplu copist.

---

[56] În Buletinul francez al Academiei Române pe 1927. — Şi acolo se citează Strijkowski.

[57] P. 76.

[58] P. 79.

Ideea introducerii istoriei universale în letopiseţul ţării n-are nimic rău într-însa. Dar pentru a o realiza trebuia agerime, măsură, însuşiri cari lipsesc cu totul lui Nicolae Costin. Acesta nu ştie să aleagă, să rezume, să împace. Unde trebuie să prescurteze, el transcrie, unde trebuie să dea o explicaţie numai, el intercalează o povestire, unde trebuie să atingă numai, el insistă. Istoria universală nu lămureşte şi luminează istoria Moldovei, ci o copleşeşte şi o întunecă.

Pe urmă, deprins numai cu cărţile sale leşeşti, Nicolae Costin se adresează prea mult la acestea. Legăturile cu Ungaria sînt aruncate pe al doilea plan, legăturile cu Ţara Românească sînt necercetate. Prin natura şi originea lor, informaţiile subsidiare strică mai mult decît ajută, şi opera capătă un caracter pedant şi monstruos. E adevărat că pentru a găsi mediul de istorie universală care poate cuprinde istoria românilor se cereau şi alte cunoştinţe şi altă orientare decît ale unui boier moldovean trecut prin singura şcoală, modestă, a iezuiţilor din Iaşi. *In magnis etiam voluisse sat est.*

Logofătul Nicolae avea ca singur predecesor în compilaţia lui Ureche pe Simion Dascălul. Compilatorul vechi cunoscuse izvorul indigen într-o versiune, şi un singur izvor străin mai mult: Paszkowski. Compilatorul nou, un teribil adăugitor, fără cele mai mici însuşiri de critică, nu cunoştea leatopiseţul slavon, pe care după traducerea şi înregistrarea lui de către Ureche nimeni nu-l mai cetia, nu-l mai copia nimeni. Nicolae Costin ştia însă slavoneşte şi, căutînd bine, ar fi găsit, uitate, versiuni ale letopiseţului sîrbesc. Dar lui i se părea că de aici nu mai poate ieşi lumină, fiindcă de aici nu spera adaosuri.

Străini însă găsise trei, pe cari nici un predecesor nu-i cunoscuse şi nu-i folosise. Întîi era, pentru secolul al XV-lea, un însemnat istoric polon, Miechowski. Erau apoi doi unguri: Istvánffy şi Wolffgang Bethlen. Utilizarea acestei categorii de izvoare: izvoarele ungureşti, era o inovaţie şi o foarte importantă inovaţie. De aici într-adevăr putea să vie lumină nouă pentru trecutul românesc.

Miron Costin încă semnalase, în lista de izvoare adaosă la ultima sa lucrare, la prefaţa letopiseţului complet, izvoare polone, pe cari Simion Dascălul nu le avuse la dispoziţie: Dlugosz, Cromer, Stryjkowski; cel dintîi, un izvor admirabil pentru istoria noastră mai veche, cel de-al doilea un rezumator retoric, cel de-al treilea însemnat prin unele ştiri nouă asupra secolului al XVI-lea [59]. Miron n-avuse vremea să folosească aceste cronici, ca unul ce nu ajunsese pînă la descălecare, cu redactarea studiilor sale. Deci Nicolae Costin avea prilejul de a face cel dintîi ca istoria ţării sale să profite din cercetarea acestor nouă mijloace de informaţie.

Cum a procedat învăţatul, harnicul şi simplul boier?

Ca bază-i servea compilaţia lui Simion Dascălul. Cunoscînd însă din polemica tatălui său, pe cari o reia pe scurt în propria sa *Predoslovie*, vinovăţiile lui Simion, Nicolae Costin vede în cronică numai „leatopiseţul

[59] Pe Dlugosz îl citează ambii Costini după întîiele ediţii, necomplete, din 1614—5: Dobromil.

ţerii", al lui Ureche vornicul, căruia-l vedem dîndu-i o dată şi numele de Grigore [60].

Căci nu trebuie să se creadă că noul compilator ar fi avut la dispoziţie un manuscript al lui Ureche fără adaosuri. În prelucrarea lui Nicolae Costin întîlnim toate confuziile, toate contrazicerile, toate inutilităţile introduse de Simion în letopiseţul românesc al Moldovei. El suprimă numai pasagiile atacate cu violenţă de Miron, cum suprimă, de altmintrelea, şi naraţiunea chiar a lui Ureche, de cari fusese alipite acele întregiri. El lasă la o parte numai lungile excursuri despre ţările vecine, fiindcă pentru Polonia şi Ungaria le înlocuieşte cu o proză proprie, de aceeaşi valoare pentru istoria Moldovei. Încolo, găsim în noua compilaţie şi cele două războaie contra lui Ţepeluş, prefăcut întîia oară într-un închipuit Radu-vodă de la 1745, şi nunta „Voichiţei" pe cînd Ştefan-cel-Mare avea altă Doamnă, şi isprăvile cazacilor din secolul al XV-lea şi trimiterea soacrei lui Ştefan la bărbatul ei, cari murise cu multă vreme înainte, şi recomandaţiile aceluiaşi Domn pentru supunerea ţării către turci.

Cînd mai taie Nicolae Costin, taie fără motiv şi fără folos: găsind prea întinsă expunerea lui Ureche despre pribegia lui Petru Rareş, el reduce la cîteva fraze seci istorisirea bogată şi autentică, plină de o savoare de grai contemporan. Sau, la Alexandru-cel-Bun, în loc să şteargă toată lista boierilor, a căror creaţie i se atribuia, el crede necesar să se oprească la păharnic.

Se poate numai ca manuscriptul din Simion Dascălul, după care a lucrat Nicolae Costin, să fi fost mai complet pe unele locuri decît acele ce ne stau astăzi la dispoziţie. Numai aşa se explică unele elemente nouă, cari nu se puteau culege din „istoriile străine": numele boierilor cari în 1572 ieşiră înaintea lui Ioan-vodă: Gavril logofătul, ce se constată şi documentar, şi Dinga hatmanul, necunoscut de aiurea; observaţia că Petru Şchiopul „era den Ţara Muntenească, fecior Mircii-vodă şi nepot de soră Mihnii-vodă", ceea ce presupune cunoaşterea — desigur nu de Nicolae Costin însuşi — a unui document în care Petru-vodă să fi adoptat titulatura fratelui său Alexandru sau a unui document de la acesta [61]; menţiunea „ţiitoarei săsoae", cari întovărăşia pe Ioan-vodă în ultima sa luptă pe viaţă şi pe moarte; numele boierilor lui Ioan-vodă Potcoavă; nesiguranţa în privinţa morţii lui Ioan Lungul [62].

În acest letopiseţ, compilatorul nu ajunge niciodată să deosebească elementul naţional de cel străin, ci vede într-însul un tot, absolut original şi neatins de greşală. Aşa se explică discuţiile zădarnice, timide, cari nu izbutesc la nimic alta decît la concilieri aparente: şi pentru nunta „Voichiţei" ajunge la una din acestea. Aşa se lămureşte respectarea celor mai manifeste încurcături, precum e aceea de la sinodul florentin, în care învă-

[60] P. 435—6, 449, 455.
[61] Un document de la Constantin Duca numeşte pe Petru Şchiopul, „fiul Mihnei-vodă"; *Uricariul*, II, ed. a 2-a, p. 94—5.
[62] „Unii scriu" aşa, iar alţii îl fac a fi „prins viu".

ţatul prelucrător nu-şi permite a drege măcar numele papei, prefăcut de Ureche din Eugeniu în Cristofor.

Dacă înţelege, critică şi îndreaptă puţin, în schimb, Nicolae Costin adaugă enorm. În acest chip, de altmintrelea, el îşi realiza visul ştiinţific, cari fusese, nu acela de a da un adevăr curat, ci un letopiseţ mare, mai mare de cum îl făcuse predecesorii, şi aşa de mare încît să nu-l mai poată creşte nici urmaşii.

Nu întrebuinţează numai izvoarele anunţate, ci recurge şi la altele. Printre acestea trebuie menţionate cronica latină a lui Guagnini, luată poate în parte după Stryjkowski şi tradusă pe urmă de Paszkowski [63], un „chronograf" scris în Moldova, după 1662, şi tratînd despre afacerile ungureşti în secolul al XV-lea şi al XVI-lea [64], un „letopiseţ rusesc [65], un „chronograf grecesc", pentru venirea turcilor în Peninsula Balcanică.

Dar n-are nici o îndreptare în privinţa lucrurilor cari trebuie spuse şi izvorului anume — printre acelea ce-i stăteau pe masă — din cari trebuie cules fiecare lucru.

Neştiind să aleagă faptele, fiindcă nu era în stare să le judece, să le aprecieze, Nicolae Costin face o lucrare monstruoasă, diformă, în cari materia străină, în blocuri grosolane, izolează fragmentele subiectului risipit. Acelaşi scriitor, pe cari nu-l jigneşte nimic în naraţiunea lui Ureche despre sinodul din 1439, socoate de datoria sa să deie interminabile notiţe asupra „Crijacilor", a teutonilor adică, numai pentru că un corp auxiliar moldovenesc a participat momentan la lupta regelui Poloniei contra Ordinului [66]. Abia „întors la rîndul vorbirii sale", el rătăceşte iarăşi în infinitatea istoriei universale, ispitit de farmecul dramatic al bătăliei de la Varna, în expunerea căreia uită numai ceea ce putea să ne intereseze şi ceea ce se cuvenea să se spuie : rolul trupelor româneşti [67]. Ajungînd, după multe cotituri, la alegerea succesorului lui Ioan-Albert, Nicolae Costin simte cu plăcere că aici e locul să vorbească despre ceremoniile întronării unui rege polon, despre „obiceiurile la Crai nou" [68] şi înlătură un scrupul tardiv cu îndreptăţirea că era dator să scrie acestea „pentru mai deschise lucruri", mai ales că polonii sînt vecinii Moldovei [69]. La Rareş el suprimă ce am văzut pentru a da o lungă, difuză şi confuză istorie a Ungariei în deosebitele timpuri.

De la Despot înainte, mai ales, intercalarea se face pe o scară aşa de largă, încît, fără a mai vorbi de proporţii, cronica dobîndeşte şi o înfăţişare cu totul alta. Dar dreptatea cere să recunoaştem că aici adausurile sînt foarte adeseori motivate, spuind lucruri ce privesc direct Moldova şi-i îmbogăţesc în chipul cel mai însemnat istoria. Dar între acestea nu

---

[63] v. *Ibid.*
[64] Citat pe p. 418—9.
[65] P. 396.
[66] P. 384 şi urm.
[67] P. 389 şi urm.
[68] P. 440 şi urm.
[69] P. 403.

sînt, desigur, ştirile atît de amănunţite asupra expediţiei turceşti la Astrahan, cari n-are nici un fel de legătură cu Moldova din secolul al XVI-lea, aşa încît rostul lor nu se explică prin nici o sforţare de imaginaţie [70].

Alegerea izvorului e tot aşa de capricioasă, ca şi alegerea materiei. Pentru partea mai veche, izvorul capital trebuia să fie Dlugosz ; o întrebuinţare pricepută şi prudentă a acestui cronicar ar fi reînoit istoria Moldovei în secolul al XV-lea şi ar fi dat compilaţiei un caracter de zdrobitoare superioritate asupra acelei ce o precedase. Pe Dlugosz l-a cunoscut Nicolae Costin, un om cinstit, cari nu se laudă cu lucruri pe cari nu le întrebuinţează : aşa numai din Dlugosz putea el să aibă felul morţii lui Alexăndrel, numai de la dînsul, solia polonă din 1476 la sultanul Mohammed ce venea contra lui Ştefan-cel-Mare.

Dar, în loc să se încreadă acestui singur călăuz, Nicolae Costin se adresează, în dezorientarea sa, pe rînd la toată lumea. Înainte de a întreba pe Dlugosz, citat întîia oară la moartea lui Alexăndrel, el se informează la „cronica leşească", la Miechowski, la Guagnini, mai ales la Stryjkowski şi la Cromer. Neîntrebuinţînd curent pe Dlugosz, pierzîndu-l necontenit din vedere, Nicolae Costin nu poate spune despre cîştigarea Chiliei de moldoveni decît aceea ce se găseşte la Ureche, adică foarte puţin, şi din aceeaşi cauză el nu pomeneşte măcar cererile turcilor înainte de lupta de la Valea-Albă. Încurcătura bietului logofăt era aşa de mare între izvoarele de toate limbile ce-l încunjurau, stingîndu-i priceperea, încît la expediţia lui Ioan-Albert el discută serios părerile lui Cromer şi chiar Bielski, alăturea cu spusele lui Miechowski.

E o fericire pentru compilatorul nostru cînd mijloacele sale de a şti devin mai puţine în secolul al XVI-lea. De la o vreme, el nu mai are decît izvoarele ungureşti pentru a se informa — pe lîngă acele cari fusese folosite de predecesori : Ureche şi Simion Dascălul. Între Wolfgang Bethlen şi Istvánffy, doi compilatori şi ei, iar cel dintîi un transcriitor fără scrupul, Nicolae Costin are un mers mai sigur, şi cu cît se apropie de sfîrşit, cu atît expunerea sa e mai bună, mai limpede şi mai precisă. Pentru contemporanii săi, cari nu cetiau decît româneşte, greceşte şi slavoneşte, era un mare avantaj să aibă înaintea lor în limba ţării cuprinsul cronicilor latine şi polone ale vecinilor de peste munţi şi de peste Nistru.

Criticul insuficient şi puţin judicios e însă un povestitor cari nu înşală, un harnic traducător şi rezumător. În partea de pînă la 1500, ştiinţa lui îl trădează adesea, aşa încît îl vedem vorbind — consecvent cu izvorul de altmintrelea — despre „Cîmpii Merulei, la marginea Bulgarilor", despre „Ghierluc", cari e chir Luca Notara despre „Sidor", comandantul, în 1453, al trupelor de ajutor ruseşti venite la Constantinopol, şi cari nu e decît celebrul cardinal legat Isidor *Ruthenus ;* despre „Ioan Trapezineanul, Ahudan Cazanilor", ceea ce înseamnă Uzun-Hassan, despre naţionalitatea *grecească* a despoţilor *sîrbi,* despre cele două limbi : „săsească şi nem-

[70] Izvorul digresiei despre Astrahan a fost, de altmintrelea, găsit şi reprodus de V. A. Urechia, în ediţia operelor lui Miron Costin.

țească". Dar, pe urmă, comparîndu-l cu izvoarele sale, îl găsim totdeauna respectuos de adevăr, cum și cît putea să-l înțeleagă.

Pentru criticul literar, Nicolae Costin n-are însemnătate. Fraza sa, mai largă, mai complicată, mai erudită, făcută după fraza cărților ce cetise și studiase, n-are energia scurtă a lui Ureche, nici mlădierea blîndă a lui Miron Costin. După luptătorul cu mîna abia descleștată de pe sabie, după poetul vizionar cu mîna pe fruntea-i largă de întrevăzător al viitorului, avem cărturarul sec, „viermele de carte", pisarul erudit, cu călimările în brîu și volumele subțioară. În inima de pergament a acestui erudit nu răsuna nimic din marea, veșnica lume vie; ochii săi reci vedeau numai litere și forme, iar nu idei și sentimente; inteligența lui fără aripi se tîra în nestrăbătutul tufiș al contrazicerilor mărunte, din cari nu se putea descurca. Trecutul îl eticheta, pentru prezent n-avea nici un interes, iar viitorul nu putea să-l vadă.

Pentru filolog, Nicolae Costin e, firește, un bogat repertoriu de forme vechi. Iar pentru istoric, cît privește această parte din compilația sa, recolta e foarte săracă. În adevăr, ce lucru nou se capătă de la dînsul? Explicații, desigur că nu. Aprecieri, cari să lămurească asupra sentimentelor unui individ, unei partide, unei epoci, puține. Abia, ici și colo, cîte o lovitură împotriva străinilor: polonii făloși, pe cari nu-i crede niciodată pe deplin, cînd vorbesc bine de dînșii — adică totdeauna [71]; turcii, a căror stăpînire o urăște fiul lui Miron Costin: nice odată creștinilor drag n-au fost păgînul" [72]; Grecii „pezevenghi" [73]: ruinători ai oaspeților lor [74], fudui de neam și scornitori de genealogii imperiale sau eroice [75], rîvnitori de stăpînire asupra altor popoare [76], pedepsitori ai pămîntului pe cari-l calcă [77].

Cele mai multe din judecățile compilatorului aparțin sentințelor morale. Prelucrătorul *Ceasornicului Domnilor*, nasalul propoveduitor de bine, se întîmpină și aici. Cînd citează Scriptura, cînd recurge la *filozofi păgîni*, ca „Valerie cel Mare, Clavdie, Seneca [78], Plutarc [79], Țițero" [80]. Cînd, în sfîrșit, mustră pe principalii actori ai trecutului pentru greșelile și păcatele lor: așa la Ștefan Rareș el scuză asasinatul acestui Domn stricat, cari era

---

[71] P. 483.
[72] P. 191, nota 1.
[73] P. 164, nota.
[74] „Caută ce fac streinii cînd îi primesc tovarăși locuitorii țărilor, precum și la noi în țeară pe urmă vei afla de greci la ce stat au adus țeara noastră și boierimea ei" (p. 387).
[75] „Și aceasta au grecii din firea lor, a se facere neamuri mari, că unii, nu numai de neanul Împăraților grecești a se numire, ce și de neamul acelui Iraclie, vestit pre vreamile elinilor, de neamul lui Ahileos, nu li-i rușine a grăire minciuni"; p. 432.
[76] „Firea cea nestătătoare grecească, care-i tot a supunere pre alții și a rămînere numai ei nesupuși"; p. 433.
[77] „Să privești aicea răul neam al grecilor, și giudecă toți așa: Pedepsit pămîntul pre care pun piciorul grecii"; p. 438.
[78] P. 187, nota 3.
[79] P. 188, nota 1.
[80] P. 447.

blăstămat de Dumnezeu, pentru că „dormia cu muiarea vecinului său“ [81], la Ion-vodă cel Cumplit el simte bucurie pentru căderea profanatorului şi ereticului, care s-a căsătorit în postul cel mare şi a băgat spaima-n vlădici.

Despre dînsul şi timpul său nu vorbeşte Nicolae Costin mai niciodată, deşi astfel aceste oaze de interes ar fi făcut cu putinţă străbaterea pustiului indiferent al compilaţiei. Rezervat, ştiinţific, corect — cît de deosebit ar fi compilat un bătrîn sfătos ca Neculce ! —, el spune numai ce spun cărţile lui. Cînd pare că vorbeşte din experienţa sa personală, el reproduce numai servil tonul de martor ocular al originalului său. Aşa, la Constantinopol a fost de mai multe ori, fără îndoială, şi totuşi despre Galata nu ştie să spuie altceva decît că în cărţi i se zice Pera şi că au zidit-o „Ligurii“, pe cînd despre Pscov, pe cari nu-l va fi văzut în viaţa lui, spune amănunţit că „stă deasupra unui iezăr mare şi din iezăr cură apă prin mizlocul oraşului şi în şese mile de loc acea apă cade într-un iezăr ce se chiamă Ciucno, spre ţara Liflandia, de la Riga şaizeci de mile“ [82], şi mărturiseşte, vorbind de mormintele de la „Saselgle-gighirlic“, că „acum au crescut pe acele pietre muşchi“. Alte cîteva lucruri le ia din notele sau din convorbirea tatălui său, cari, cum am spus aiurea, avuse intenţia de a prelucra întreaga cronică a lui Uredhe, şi începuse poate lucrul. Aşa, din acele izvoade sau din poema polonă va fi luat Nicolae Costin menţiunea Bourenilor ca mărturisire topografică pentru fabula de origine a bourului ; din acele însemnări sau din acea operă numele Moldovei, eroina eponimică animală a principatului, inventată probabil de Miron, tot de acolo în fine citarea ca element doveditor a Cîmpilor lui Dragoş. Aceeaşi provenienţă aş atribui-o şi ştirilor despre biserica de la Olovăţ, unde ar fi îngropat Bogdan, deşi invocă mărturia de „oameni bătrîni“, despre uricul lui Roman-vodă, cunoscut lui Dosoftei : „mitropolitului Dosoftei“, despre tributul Moldovei, crescut supt Rareş pînă la suma de 10 000 de galbeni, cari e exactă [83], despre sihastrul de la Bisericani, pe care l-a vizitat Rareş fugar ; poate chiar tot astfel a căpătat Nicolae Costin cunoştinţă despre locul unde se găsea la Suceava — „pe păreţi, la uliţa ce se chema uliţa tătărească“ — acel tablou de victorie al lui Despot, de cari scrie şi Sommer [84]. De la dînsul va fi spus compilatorul doară cele adaose în privinţa bisericilor clădite de aventurierul domnesc la Hîrlău şi la Cotnari [85] şi acea apreciaţie, pe cît de motivată,

---

[81] P. 298, nota 1.

[82] P. 184, nota 1.

[83] Cantemir dă, în *Ist. Imp. ot.*, p. 275, nota 40, suma de 12 000. În *Descr. Moldaviae* — v. p. 42, 109 — nu spune nimic de suma creşterii. Dar la 1532, nu 1538, ca la Nicolae Costin, Rareş socoate, fără daruri, la 10 000 de galbeni, în adevăr (v. „Hurmuzaki“, *Supl.* II$_1$, p. 66).

[84] Ed. LEGRAND, p. 24 : „Pictura, satis evidenti Despotae iussu, deinde representata *in aula oppidi Ias*, rursum tum, obsidionis tempore, ut alia illius monumenta omnia, penitus erosa et expuncta“. Nicolae Costin mărturiseşte că ştie de la tatăl său prezenţa odinioară a chipului lui Bogdan Orbul pe poarta Liovului : „Auzit-am spuind tatămeu Miron logofătul, cum ţinea minte...“. P. 182, nota 1.

[85] „De atuncea, termină Nicolae Costin, au rămas aicea în ţeară la noi Ezoviţi şi alţi popi de a bisericei Apusului, papistaşi“. P. 440. Cf. Iorga, *Studii şi doc.*, I, p. 62, 64—5, 68.

pe atît de neașteptată la un așa de învățat și de cuminte boier: „Și sînt femeile la Sibiu iubeațe, cum își sînt de fel albineațe“ [86]. Această știre veridică nu i-o putea da marelui logofăt Nicolae Costin nici „istoriile cele străine“, nici „leatopisețul țerii“.

Predoslovia a trebuit s-o redacteze scriitorul nostru după anul 1694, cînd, formîndu-și corpul de cronici, Tudose Dubău nu găsi o introducere mai învățată și mai completă decît a lui Ureche, întregită de Simion Dascălul.

Continuînd cu prelucrarea letopisețului Moldovei, Nicolae Costin se ocupa cu această sarcină după moartea regelui Sobieski, întîmplată în 1697, căci scrie: „mai apoi, în zilele lui Ioan al treilea Sobieski Craiul...“ [87], după decăderea Poloniei — „Așa erau de puternici Craii leșești pre-atunci“ [88], după 1699 chiar, căci, dînd o dată după un calendar și după cellalt, face o deosebire, nu de zece, ci de unsprezece zile [89].

O astfel de cronică era cronica lui Miron Costin, așa de impersonală, așa de morală, așa de întinsă trebuia să convie compilatorului corpului mavrocordătesc de cronici. Poate că ar fi dorit mai multe citații din Sf. Scriptură și din filozofia profană, mai multe considerații morale, fraze mai științific alcătuite. Dar, altfel, dacă Nicolae Costin n-ar fi fost niciodată în stare să scrie o cronică de acest fel, ar fi iscălit-o oricînd.

E adevărat că istoria universală era reprezentată în lucrarea lui Miron Costin numai în marginile bunului simț, că în această operă redactată de un om înțelept și cu măsură nu se vorbea nimic despre subiecte ca Astrahanul și ceremoniile de încoronare a regilor poloni. E adevărat că în ochii lui Nicolae Costin această calitate putea să apară ca un defect și ar fi fost posibil ca el să întreprindă și aici o prelucrare — pentru gloria sa proprie, pentru folosul cetitorilor și pentru reabilitarea memoriei tatălui său chiar.

Dar e ceva cari exclude această ipoteză și întărește părerea că avem a face cu o compilație terminată sau aproape terminată. Pentru a prelucra *Viețile Domnilor,* i-ar fi trebuit scriitorului erudit cari nu punea din principiu nimic de la dînsul, i-ar fi trebuit izvoare altele decît Piasecki. Asemenea izvoare am văzut că existau pentru perioada în care Miron consultă „chronografe“ [90] și că el nu le-a cunoscut. Existau însă și altele, care puteau completa într-o mulțime de locuri expunerea, așa de bogată totuși, a scriitorului de memorii. Astfel, lucrările istorice ale iezuitului Koialowicz tipărite în 1655—9, marile Anale ale Poloniei, de la 1648 la 1672, ale lui Vespasian Kochowski, cronicarul regelui Mihail, istoria regatului de la 1648—60 de Rudawski, tipărită în adevăr mult mai tîrziu,

[86] P. 426.
[87] P. 182, nota 1.
[88] P. 451.
[89] P. 436.
[90] Observăm că spre sfîrșit el citează, singura dată în partea doua cînd recurge la izvoare scrise, pe TOPPELTIN, (p. 353—4).

opera oficială a lui Pastorius[91]. Pentru Ardeal, în fine, era cronica lui Ioan Bethlen, apărută înainte de redacţiunea compilaţiei lui Nicolae Costin.

Erau toate aceste nouă mijloace de informaţie, aceste instrumente de interpolare. Dar — şi aceasta hotăreşte — Nicolae Costin *nu* le cunoştea. El a dat, la început, cum ştim, bibliografia întregii lucrări, şi ea nu cuprinde pe nici unul dintre scriitorii însemnaţi mai sus.

Se găsesc însă, printre autorii lui Nicolae Costin, doi cari puteau servi la completarea cronicii lui Miron. E Wolfgang Bethlen, folositor mai mult decît oricare pentru epoca lui Mihai Viteazul, fiind o compilaţie generală pentru istoria Ardealului, şi e compilaţia de istorie ungurească a lui Istvánffy.

Fiindcă-i cunoştea, logofătul Nicolae a prefăcut deci după datele cuprinse în ei o parte din începutul lui Miron Costin. Cele cîteva pagini ale acestuia s-au transformat astfel, după sistemul de lucru al fiului său, aproape într-un tratat asupra acelui timp.

Tratatul cari, de altfel, nu ne dă nimic nou, era, desigur, o revoluţie pentru contemporani, cari aflau de o dată atît de multe lucruri asupra acelor timpuri de glorie. Cu tot tonul pedant, prolix al compilaţiei, ea trebuia să intereseze pe acei contemporani, trezind în ei sentimente de mîndrie pe cari, dacă le simţea, Nicolae Costin nu era capabil să le exprime.

Fără îndoială, compilatorul voia să-şi ducă povestirea pînă la moartea lui Mihai Viteazul : el făgăduia în prefaţă să scrie şi despre domnia lui Vasile Lupu.

A dus-o sau ba ?

În toate numeroasele manuscripte ale compilaţiei lui Nicolae Costin, naraţiunea lui e întreruptă la începerea campaniei lui Basta contra lui Mihai Viteazul, a campaniei de la Mirăslău. Continuarea e luată din Miron[92]. Iar la mijloc se intercalează, de un necunoscut, cîteva versuri banale asupra „morţii". „Poetul" anonim nu plînge moartea lui Mihai Viteazul, fiindcă povestirea lui Nicolae Costin nu ajunsese pînă acolo. Versurile sale au fost provocate de moartea compilatorului, fără îndoială, şi au fost puse la sfîrşitul ultimei pagini din opera întreruptă.

Pentru a nu se trage concluzii neîndreptăţite din această întrerupere, lucrurile trebuie reconstituite astfel. Nicolae Costin, cari îşi scrisese Predoslovia înainte de 1711, cari redactase pînă la această dată cea mai mare parte din cronica sa contemporană, cari începuse poate chiar prelucrarea lui Ureche, primi de la Nicolae Mavrocordat invitarea de a grăbi aceste lucrări şi de a face dintr-însele o mare cronică domnească. El n-apucă însă să înlăture din ceea ce lucrase atacurile violente contra grecilor, n-apucă să puie în armonie tonul naraţiunii sale cu noua prefaţă către Domn, pe care puţini au cunoscut-o, n-apucă să ajungă la domnia a doua a principelui domnitor. El muri la ţară, unde se dusese „pentru plimbare şi pentru

[91] v., asupra lor, FINKEL. *Bibliografia historiej polskiej*, Liov, 1891—6, sau conspectul din BESTUSHEW-RJUMIN, *Quellen*, p. 140—1.

[92] Începînd cu „Batoreştii încă au strîns oaste", în Kogălniceanu, p. 259, iar în ediţia V. A. URECHIA, p. 453.

cercetarea moşiilor şi a bucatelor lui" ; muri după o scurtă boală : „bolnăvindu-se puţine zile", în septembrie 1712. Noul cronicar al Curţii, Axintie Uricarul, îi cercetă hîrtiile, le puse în ordine şi, negăsind sfîrşitul capitolului despre Mihai Viteazul — dacă a existat acest sfîrşit —, însemnă, înainte de a face să urmeze textul lui Miron Costin, raţiunea întreruperii prin versurile asupra „morţii". „I-au părut rău lui Nicolae-vodă — scrie acest succesor literar — de moartea acelui boier şi au arătat deosebită milă casei lui, şi nelăsînd coconi răposatul Nicolai, cu multă nevoinţă pentru pomenirea lui au pus de au scris istoriile ţărei Moldovei, cari le scosese cu osteneala lui" [93]. Le *scosese* şi le *scrisese.*

Ce a făcut Axintie din materialul acesta, rămas de la Nicolae Costin din materialul ce-l avea la dispoziţie pentru a trata istoria Moldovei de la 1661 înainte pînă la acea domnie a doua a lui Mavrocordat, cînd primi însărcinarea de a scrie cronica sa ?

Am crezut cîndva că şi această cronică a fost scrisă de învăţatul logofăt, şi mi s-a părut a găsi dovada cercetînd spiritul în cari e redactată, sentimentele pe cari le manifestă, cu toată discreţia şi paza autorului, înălţimea culturală a lui şi natura ideilor de cari e stăpînit, precum şi felul de lucru cari, ar fi acela din lucrările ce nu i se pot contesta pe nici un motiv puternic : *Ceasornicul Domnilor, Cartea despre început,* compilarea cronicii lui Ureche. Critica lui C. Giurescu a arătat însă, pe baza manuscriptului, unic, al cronicii cari se păstrează în biblioteca Universităţii din Iaşi, că numele lui Nicolae Costin a fost pur şi simplu adaos de Kogălniceanu în ediţia sa [94].

E sigur că întreaga această parte din corpul cronicilor moldovene a fost scrisă supt a doua domnie a lui Nicolae Mavrocordat. În adevăr, încă la domnia a doua lui Duca se vorbeşte de răposatul patriarh Dosoftei de Ierusalim [95] şi ştim că acesta a murit în 1707 [96], precum titlul de „fericitul Dositei", cari nu înseamnă însă că patriarhul era mort i se dă mai la vale, cînd povestirea ajunge la Constantin Cantemir [97]. La întîia domnie a lui Constantin Duca, autorul trimete pentru văcărit, căruia-i fixează o durată de zece ani, la povestirea domniei a doua : „precum vei ceti la rîndul său acolo" [98]. Menţionînd într-un loc pe sultanul tatar Devlet-Ghirai, el adăugă : „carele este acum Han", şi timpul cînd el ajunse din nou la această demnitate e tîrziu, în 1707 [99].

---

[93] P. 172.

[94] *Contribuţiuni la studiul cronicelor moldovene* (Nicolae Costin, Tudose Dubău, Vasile Dămian), în : „An. Ac. Rom.", XXX (1907) ; v. şi GH. CONSTANTINESCU RÎMNICEANU, în : „Arch. Soc. şt. şi lit. din Iaşi", VI, p. 419 şi urm.

[95] P. 6.

[96] După *Epistolaire grec,* p. 17 şi urm., unde se dau o sumă de scrisori greceşti pentru aceasta. Data de 1704 din DAPONTE, în ERBICEANU, *Cron. greci,* p. 103, e deci greşită.

[97] P. 37.

[98] P. 40.

[99] P. 43, 47. Cf. HAMMER, *Gesch. der Chane der Krim,* p. 174, 190.

Încă de la prima domnie a lui Antioh-vodă se anunţă risipa ţării din 1711 : „Cum vedem că au căzut pământul Moldovei şi acum supt acea nenorocire de pe acea vreme, cari să o lăsăm la mila lui Dumnezeu. Această îndămînă au adus ţării, din nesocotita minte şi grabă a sa, Dumitraşco-vodă ; care vei ceti, iubite cetitor, la rîndul domniei lui“ [100]. Tot la domnia lui Dimitrie se trimite şi cu prilejul unor evenimente de pe timpul lui Nicolae Mavrocordat întîia oară : „la rîndul său... unde se va scrie de domnia lui Dumitraşco-vodă Cantemir“ [101]. În fine, vorbindu-se de nişte daravere băneşti ale lui Nicolae-vodă, se spune : „precum au arătat toată seama sa Nicolae-vodă la a doua domnie a sa, de care se va pomeni la rîndul său“ [102].

Venim acum la elementele de informaţie, din care s-a alcătuit cronica : În primul rînd, *izvoade*, cronici anterioare. Din cele spuse înainte cunoaştem aceste cronici, dar numai în parte. Erau : însemnările lui Miron Costin, cronica lui Tudose Dubău, şi, în fine, o a treia, al cărei cuprins se dezlipeşte limpede din cuprinsul compilaţiei.

Să încercăm a urmări, în adevăr, cele trei izvoade ale anonimului, cari fiind un compilator foarte nedibaci şi un transcriitor foarte servil, ţinîndu-se de slova originalului, nu va fi atît de greu să le dăm de urmă cum s-ar părea la început.

Cel mai mare folos ştiinţific l-a tras prelucrătorul din însemnările tatălui său, cari l-au dus de mînă pînă în 1691. Dar vom începe întîi cu împrumuturile din Dubău, pentru că pe acesta îl avem păstrat într-o mare parte, în cea mai mare parte, a letopiseţului său, şi din comparaţia lui cu textul noii cronici va reieşi cum lucra autorul ei.

Pentru domnia lui Eustratie Dabija, Dubău cuprinde foarte puţin : cîteva fraze despre originea Domnului, experienţa şi buna sa judecată : şi anii de stăpînire erau daţi numai aproximativ. Nimic din aceste ştiri, nimic din forma lor — fondul fiind aşa de vag — nu se întîlneşte în capitolul respectiv din compilaţie. Mai departe, Dubău dădea pentru Ilieş Alexandru numai cîteva cuvinte de laudă : „blînd şi bun“. Domniile lui Duca erau cuprinse toate la un loc, şi amănunte bogate se dădeau numai pentru expediţia din Cameniţa, cu cari prilej se plîngeau suferinţele Moldovei. Nici aici anonimul nu întrebuinţează cronica, şi acum avea de de ce să se adreseze la dînsa. Cele nouă zile, pe cari ambele cronici le înseamnă pentru asediul Cameniţei, nu par să fie un împrumut al lui Costin de la Dămian-Dubău, şi vedem că el trece cu vederea însemnate lucruri pomenite de scurta cronică a predecesorului său, ca fixarea raielei cameniţene şi prezenţa contingentului căzăcesc.

Ştefan Petriceico e tratat în fugă la Dămian. Nici cele două domnii ale lui Dumitraşco Cantacuzino, reunite iarăşi împreună, nu oferă un interes deosebit. Putem zice acelaşi lucru despre tot ce urmează pînă la domnia lui Constantin-vodă Cantemir. Cînd compilatorul anunţă aici spusele lui

---

[100] P. 44.
[101] P. 76.
[102] P. 84.

Dubău asupra domniei, criticile aduse de dînsul favoriților greci ai lui vodă — „scrie la izvodul lui Teodosie Dubău, ce au fost vel logofăt la Constantin-vodă, cum" etc. —, el reproduce textual cuvintele din letopisețul redactat de acela. Atîta numai că la urmă, unde Dubău spune despre Cantemir că, de nu l-ar fi prins moartea, „prin temnițele turcilor ar hi putrezit" [103], acel care-l întrebuințează nu poate reproduce fără o observație această proză aspră și crudă de boier necioplit. Deci el îndulcește, adăugînd : „Ce aceste de pe urmă nu poate nime a ști sfîrșitul său, la ce va sosi, ce numai cum dă Dumnezeu" [104].

Dar această reproducere verbală nu se întîmpină numai după o înștiințare prealabilă. Căci în domnia lui Constantin Cantemir se ia mai mult decît atîta, lucruri fără însemnătate, crîmpeie de fraze, pe care oricine le-ar fi putut scrie mai bine. Așa, din Dubău sînt luate următoarele cuvinte : „capiștea armenească despre Areni", „țara puțină și stricată de neprietenii Împărăției", „pogorînd... pe Prut... pînă la Fălciu, cu mare pagubă și jaf făcînd țării". Nu se poate duce mai departe grija de a se exprima cineva cu cuvintele altuia. Cum e Dubău, mai departe, pînă la 1694, cînd probabil se încheie, nu putem ști.

Venind acum la izvoadele lui Miron Costin, să examinăm unde au putut fi ele întrebuințate.

La Dabija, desigur că nu, deși capitolul începe cu o parafrază a sfîrșitului cronicii „publicate" de Miron. Acesta fusese probabil în ambele expediții ungurești ale lui Istratie-vodă și despre acea de la Neuhäusel o spune și singur [105], și în compilație pentru întîia campanie se aduc martori „oameni ce s-au întîmplat cu Dabija-vodă la oaste" [106], iar pentru a doua se dau numai cîteva nume, într-o expunere foarte săracă [107]. Datele sînt cu totul aproximative, fără lună, fără zi, fără an chiar, în cifre, cu simple arătări ca : „la al doilea an a domniei Dabijii-Vodă", „cît s-a desvărat". E adevărat că Miron nu prea dă date în cronica sa pusă în circulație, dar aici le-ar fi notat de sigur și, cum vom vedea, partea neorînduită, nestilizată și rămasă „inedită" a letopisețului său e de o mare precizie cronologică, așa de mare încît după prezența sau lipsa datelor dintr-un pasagiu, al cărui izvor nu se arată, se poate afirma că el este sau nu din izvoadele lui Miron Costin. Mai adaug și aceea că Miron Costin vorbește undeva de înoitul la Belgrad al domniei lui Dabija, cari și el fusese amenințat cu mazilia [108], pe cînd în același capitol din compilație nu se cuprinde nimic despre o întîmplare așa de însemnată.

Dar din izvoadele lui Miron va fi luat compilatorul data morții lui Dabija, dată după lună și zi. La Duca-vodă se spune cari era originea lui, dar se

---

[103] Citez după manuscriptul cronicii lui Dămian.
[104] P. 37.
[105] *Cartea pentru început*, p. 18 : „Cînd am mers cu Dabija-vodă cu oștile la Uivar".
[106] P. 4.
[107] P. 3—4.
[108] O menționează și corespondențe ale timpului : Istrati ar fi scăpat, „fiind foarte bun prieten al lui Panaioti" Nikisios, dragomanul Porții : „Hurmuzaki", V², p. 99.

trece supt tăcere întîia lui profesie de calfă de abagiu. Scurtimea povestirii înlătură iarăşi ideea unui împrumut literar. Această domnie va fi lipsit din hîrtiile lui Miron, şi compilatorul va fi suplinit din amintire. Datele precise pentru numirea şi instalarea lui Alexandru Iliaş ne trimit la un împrumut din notiţele lui Miron Costin. Ceea ce se spune despre motivul maziliei grabnice a fostului Domn, o corespondenţă cu hanul, pe care vizirul o aprobase şi cari fu prinsă în lipsa acestuia şi dădu naştere la bănueli, se potriveşte întru cîtva cu cele ce ştim din rapoarte veneţiene [109]. Din izvodul lui Miron se va fi cules şi data morţii lui Iliaş-vodă, despre cari se spune că ar fi fost pusă în sama lui Duca: „alţii spun" aceasta. Iar, cît despre lauda milostivirii fără pereche a acestui Domn: „nu poate povesti nimeni, fără numai Dumnezeu", ea trebuie să fi fost luată dintr-un bun izvor, scris sau oral, căci din comparaţie şi cu alte cronici pare a fi adevărul.

A doua domnie a lui Duca-vodă e mai pe larg: se povestesc pe rînd clădirea Cetăţuii şi răcoala ţării din 1671 şi luarea Cameniţii, dîndu-se date, dintre cari însă unele greşite prin reaua prefacere a anilor de la facerea lumii în ani de la Hristos: astfel, revolta Hîncului s-a întîmplat în 7180=1671, nu în 7181=1673, şi tot fals e şi anul luării Cameniţii. Aceasta ne face să credem că aproape tot capitolul e luat din Miron Costin, confundîndu-se datele pe cari le avea acesta. Şi aprecierea defavorabilă cari începe a se ivi în privinţa lui Duca, „om cu inimă rea", se potriveşte cu purtarea pe cari logofătul Miron a avut-o faţă de acest Domn imperios, ager, dar fără conştiinţă şi scrupul [110].

Lui Duca îi urmă Petriceicu. Asupra domniei acestuia, compilatorul ştie lucruri luate din „izvoade", precum sînt acele ce privesc noua expediţie turcească din Polonia, la cari spune: „scriu" — adecă predecesorii săi. „Izvodul" pe care-l reproduce şi cari nu se poate fixa ca al lui Miron Costin — deşi, cum am văzut, nu poate fi al lui Dubău [111] — e transcris ca de obicei, şi cuvintele: *„Părintele* Dosoftei, *Mitropolitul ţărei"*, pot fi scrise cu greu de altcineva, decît un contemporan. „Izvodul" era al unui contemporan, cari ştia de ofertele de domnie ce se făcuse lui Ilie Sturdza şi judeca după propria-i experienţă pe Ştefan-vodă Petriceicu ca un om blînd, dar lipsit de prestigiu şi de demnitate: „toţi erau fără frică de către dînsul" [112].

Dintre cîţi Domni au fost în Moldova pe vremea sa — şi din nenorocire au fost destui! — nici unul nu l-a urît mai mult Miron Costin decît pe Dumitraşcu Cantacuzino, a cărui stăpînire e pentru dînsul identică cu

---

[109] „Per haver questo corrisposto con Tartari". „Hurmuzaki", V², p. 110, nr. 173. Dar cf. nr. următor.

[110] Un raport francez din 25 noiembrie 1688, anunţînd numirea lui, spune însă că el se bucură de „aprobaţia şi stima generală". „Hurmuzaki", *Supl.* I¹, p. 255, nr. 377. Cf. IORGA, *Studii şi documente*, I—II, p. 79, nota 1 şi *Documentele Bistriţei*, II, p. XXV, (cf. cu „Hurmuzaki", XII).

[111] Giurescu crede că e al lui Vasile Dămian treti logofăt, pomenit în titlul unuia din manuscrise (v. *op. cit.*, p. 8).

[112] P. 8.

„vremile cumplite". Am ajuns la întîia domnie a acestui om mizerabil din toate punctele de vedere : lacom, prefăcut, desfrînat, fricos şi vînzător al sîngelui binefăcătorului şi rudei sale Constantin postelnicul Cantacuzino.

Am spus că pentru Miron Costin vremea lui Dumitraşcu-vodă era vremea *cumplită*. În povestirea domniei, cronica lui Nicolae Costin califică pe Domn ca : „destul *cumplit* şi vrăşmaş".

Cuvîntul poate să fie luat din însemnările lui Miron chiar. Dar cea dintîi parte a capitolului, în cari, pe lîngă caracterizarea lui vodă, se povesteşte dramatic prada tătarilor, această parte e luată din *alt* izvod decît al lui Miron, precum e altul decît a lui Dubău. În adevăr, după ce termină cu această caracterizare şi descriere, el înseamnă : „Iară la izvodul lui Miron logofătul scrie pentru această domnie a lui Dumitraşco-vodă, aşa". Cele ce urmează trebuie să fie, judecînd după cele observate pentru Dubău-Dămian la domnia lui Constantin Cantemir, o transcriere cuvînt din cuvînt a letopiseţului mironesc. În această transcriere se cuprind cuvintele : „boierii cari trămisese la împărăţie, ce li s-a pomenit numele mai sus", ceea ce arată că locul unde se dau aceste nume, deci expunerea campaniei din 1672 a turcilor, e luat *tot din Miron*. Ca totdeauna cînd Miron serveşte de izvor, se dau date precise, acele date cari fac folosul cel mare al compilaţiei : astfel ştim cînd a ajuns la Galaţi Dumitraşcu Cantacuzino. Tot în textul lui Miron logofătul se află o trimitere la întîmplările din 1683, expuse mai departe : „Hagi Gherei Sultan", se spune „cari la vremea Beciului au ajuns şi han, precum vei găsi la rîndul său însemnat" [113]. Transcrierea nu se opreşte decît acolo unde fusese întrerupt, cum am văzut, letopiseţul anonim, acel al treilea izvor, ale cărui aprecieri concordă cu ale lui Miron, dar cari, fiind mai dramatic în formă, dădea mai puţine informaţii precise, adică după prădăciunile tatarilor ce iernau în Moldova [114].

După ce compilatorul rezumă acum ceea ce-i spusese îndoitul său izvor [115], se trece la risipa cetăţilor, pe cari o pomenise Miron în letopiseţul său publicat, la domnia lui Mihai Viteazul. Şi aici se transcriu *două izvoade :* aş vedea pe al lui Miron Costin în acela cari vorbeşte de Velicico, fratele acestuia, şi letopiseţul anonim ar fi reprodus în versiunea cari trece supt tăcere numele acestui boier. Tot din Miron Costin, judecînd după formă, trebuie să fie luată menţiunea : „Într-acest an au început a umbla şi tractate de pace cu leşii, cari au fost trămis de două ori Miron Costin, vornicul cel mare de Ţara-de-jos". Restul domniei lui Dumitraşcu Cantacuzino e expus pe scurt, contopindu-se poate ambele povestiri. Se trec iute în revistă expediţia de la Uman, hrăpirile Domnului, închiderea calugărilor, schimbarea de mitropolit, încheierea păcii, „cari s-au ţinut pînă la vremea Beciului", şi astfel se ajunge la mazilia lui Dumitraşcu-vodă.

---

[113] P. 11.

[114] Letopiseţul anonim făcea şi greşeli ; astfel numia „Hanger" pe „Hagi-Gherei" din Miron Costin. Autorul său trebuie să fi fost fără îndoială un boier mult mai puţin cult decît logofătul lui Duca-vodă.

[115] P. 11—2.

Precizia geografică şi cronologică din rîndurile cu cari se începe domnia lui Antonie Ruset ne face să le atribuim lui Miron Costin. Enumerarea foarte amănunţită a fundaţiilor acestui principe poate să aibă aceeaşi proveniență, dar surprindem pe interpolator atunci cînd spune că în gropniţa lui Antonie a fost înmormîntat pe urmă Constantin Cantemir. Partea lui este, de altfel, aici mai mare decît în paginile precedente. Se manifestă, pentru întîia oară în cronică, sentimente care sînt vădit ale lui proprii. Lăudînd pe Antonie, scos mai ales prin intrigile lui Miron, ca „milostiv şi îndurător", el afirmă că diavolul l-a făcut a fi scos din Scaun. Se numesc pîrîşii lui : Buhuş „şi altul încă, pre cari treacă-l condeiul meu, ce i-a văzut osînda, perind nevinovat de alţi Domni" [116], plîngere duioasă şi cruţătoare dezaprobare morală, cari ajunge singură, aşa de mult se potriveşte cu natura lui Nicolae Costin şi cu felul cum un fiu putea pomeni pedeapsa dumnezeească venită asupra tatălui său, pentru a înlătura orice îndoială asupra scrierii de Nicolae Costin logofătul a părţii acesteia din cronică. „Cîţi au fost", se mai spune, „la acea pîră, mai pe toţi osîndiţi i-am văzut", şi moralistul cari a scris *Ceasornicul Domnilor* şi cari trebuia să caute un păcat ca motivare a nenorocirii ce se abătu asupra casei lui Antonie Ruset, s-ar gîndi la viaţa fără frîu a lui Alexandru beizadea, „călăreţ bun şi curvar foarte", pe care l-a putut cunoaşte şi personal, fiindcă el rămase în ţară pînă mai tîrziu [117].

Tot din Miron Costin e luată povestirea celei de-a doua expediţii turceşti contra polonilor de supt Antonie Ruset. Ea e întregită însă prin amănunte raportate oral de contemporani, amănunte pe care compilatorul le înseamnă prin „zic unii" [118].

Din acelaşi izvor, se ajunge pînă la „zic să fie zis", se culeg ştirile asupra domniei muntene a lui Duca-vodă, cu cari e precedată stăpînirea a treia moldoveană a acestuia. De aici vin, desigur, ştirile pe cari le dă asupra boierilor ucişi de Domn peste Milcov, asupra favoriţilor lui, asupra Cupăreştilor cari-l înconjurau şi dominau.

E cu neputinţă să trateze cineva mai aspru un personaj istoric de cum se tratează aici Duca-vodă. Şi eu că observasem cîndva, vorbind despre ipoteza paternităţii lui Nicolae Costin, că s-ar părea curios un ginere cari ascunde aşa de puţin slăbiciunile socrului de cari n-a avut niciodată a se plînge. Aceasta cu atît mai mult cu cît scriitorul nostru nu era omul cari să servească adevărul împotriva oricui. În povestirea faptelor lui Constantin Duca s-ar putea vedea, însă, îndată ruda şi partizanul politic ; în expunerea domniei lui Mavrocordat, tonul e acela al unui recunoscător curtean. De ce toată independenţa de spirit, tot curajul de apreciere al lui Nicolae Costin să se fi manifestat numai în dauna lui Duca, un socru bogat şi darnic, cari dăduse Domniţei Elena moşii atît de frumoase ?

---

[116] P. 15.

[117] Lista moşiilor lui, dintre care una dăruită de „Doamna Ruxanda" şi alta de „Duca-vodă", în doc. V/18 al Bibl. Ac. Rom.

[118] P. 15.

De altfel, scriitorul numeşte izvorul său pentru aceste din urmă împrejurări : „Alexe Balaban, de la carile am luat şi această istorie pentru moartea Ducăi-vodă, că Balaban s-au tîmplat la toată vieaţa lui şi la moartea lui, fiind rînduit de craiul leşesc să fie cu Duca-vodă, pentru că era Balaban grec de la Rumeli, *teamşeră* cu Duca-vodă, de la un loc“ [119].

Cine a fost acest Alexe Balaban ? Avem astăzi destule mijloace pentru a-i cunoaşte viaţa şi legăturile cu Moldova. Era, în adevăr, un rumeliot şi lăsase în patrie surori pe cari le menţionează în testamentul său [120].

Venind dincoace de Dunăre, el se stabili în Liov, unde era unul din mijlocitorii orientali ai comerţului Poloniei cu Răsăritul. În continuă legătură cu Moldova, el ajunse aici asociatul lui Gheorghe Ursachi vistiernicul, marele bogătaş, înrudit prin soţia sa Alexandra Buhuş şi cu familia lui Vasile Lupu [121].

Cei doi tovarăşi transportau pînă la Danzig lemne din Moldova şi, împreună cu ele, cenuşă de salce şi potaş, din fabricile de la Poieneşti, Teliţa şi Pojarna. Ei nu se înţeleseră însă bine, şi un important şi lung proces între dînşii se deschise la 1671. Balaban, zăbovit la Domnii Moldovei, se adresă regelui Poloniei, şi acesta făcu să se insereze o clauză în favoarea lui în tratatul cu turcii din 1678 [122]. Dar încă în 1681 Balaban se afla la Iaşi la Curtea lui Duca, pentru a-şi căuta dreptatea [123]. Regele intervenise din nou pentru dînsul, şi sultanul trimisese şi el ordine către Domn : un tribunal de boieri, compus din Nicolae Racoviţă, Ilie Sturdza, Gheuca şi Toderaşco Cantacuzino, îi dăduse o sentinţă favorabilă. Dar abia la 1682, un al doilea tribunal, din cari, împreună cu Cantacuzino, făceau parte Miron Costin şi Alexandru Buhuş, ordonă sechestrul pe averile datornicului [124]. Acesta fu închis şi chinuit pentru a-l face să plătească. „L-au desbrăcat“, spune compilaţia, „cu pielea şi l-au legat la stîlp, la ger, fiind iarnă ; de la carile, ţiindu-l un an în temniţă, i-au luat“ — noi ştim însă din ce motiv şi pentru cine —, „250 pungi de bani“ [125]. Balaban nu fu însă niciodată satisfăcut cu desăvîrşire. În 1684 îl găsim vameş de Rusia, iar trei ani după aceasta el ceda drepturile sale faţă de Ursachi lui Sobieski, regele şi protectorul său, care-l ridicase la treapta nobiliară. Testamentul

---

[119] P. 33.

[120] „Hurmuzaki“, *Supl.* II³. Am tratat din nou cariera lui în *Istoria Comerţului*, I.

[121] Un „Ursachie“ visternicul-mare se întîmpină în documente încă la 1633 ; *Uricariul*, IX, p. 493. Trebuie să fie tatăl lui Gheorghe Ursachi, adică Gheorghe, fiul lui Ursachi. Acesta din urmă e mare-clucer la 1665 ; cf. URECHIA, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 96 ; *Uricariul*, XVI, p. 338. În 1669 era acum visternic-mare ; *Uricariul*, XXIII, p. 216 ; cf. şi „Hurmuzaki“, *Fragmente*, III, p. 318. Pentru posesiile lui la Cotnari, *Uricariul*, XVI, p. 33 şi urm. ; „Arch. soc. şt. şi lit.“, I, p. 499 şi urm. E ctitorul bisericii Precista din Tîrgul Ocna. El avea un frate, Dumitraşcu, stolnic-mare, căsătorit cu o Maria; v. *Uricariul*, XVI, p. 358 şi urm. ; „Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi“, VI, p. 342—3 : „Rev. p. ist., arch., şi fil.“, v. p. 170—3.

[122] Punctul XXVII din tratat ; „Hurmuzaki“, *Supl.* I¹ p. 269, nr. 399.

[123] *Ibid.*, *Supl.* II³, p. 137—41 ; cf. p. 120—1.

[124] *Ibid.*, p. 208 şi urm.

[125] P. 22.

lui, în cari lăsa şi două sate mănăstirii Sucevița, e din 8 april 1689, şi puțin după aceea muria Balaban în Liov [126].

Desigur că Nicolae Costin a putut cunoaşte pe Balaban. Aceasta, pe cînd el era un elev al şcolii polone din Liov, unde pare a fi învățat, după ce a trecut pe la iezuiții din Iaşi. Dar nu prea pare cu putință ca însemnatul şi bogatul om de afaceri să se fi spovedit înaintea copilului, cari n-avea nevoie nici el să se adreseze la o personalitate aşa de deosebită pentru a afla ceea ce se petrecuse sub ochii săi aproape, în 1685. Nu înțelegem iarăşi cu ce scop ar fi făcut Nicolae Costin cercetarea, căci nu va fi avut încă de pe băncile şcolii ideea de a scrie istoria patriei sale. Pe urmă, e posibil să se fi întipărit povestirea aşa de bine în mintea copilandrului, încît să fi fost în stare a o reproduce cu amănuntele ei şi chiar cu figurile pe cari le desemnau înainte-i bătrînele degete ale lui Balaban vameşul ? Dar să strîngem lucrul şi mai de aproape : Alexe Balaban a murit în 1689, al cărui sfîrşit se povesteşte cu atît de multe şi interesante amănunte în compilație, după Balaban, şi-a sfîrşit viața la Liov, în 1685. În 1687, Costineştii se întoarseră acum în Moldova. Ar trebui deci să credem că Nicolae a aflat ştirile despre moartea lui Duca în 1685—7 şi pe urmă, pe la 1711—2, el era în stare să le reproducă întocmai, ca şi cum le-ar fi auzit în ajun.

Aceasta nu e de admis. Auzite de la Balaban, amănuntele despre Duca au trebuit să fie puse în scris îndată. Sau ele au fost cerute prin scrisoare şi dobîndite prin scrisoare. În ambele cazuri sîntem îndreptați la cineva cari scria istoria Moldovei prin 1687. Acel cineva era numai Miron Costin, cari cunoştea bine pe Balaban şi pronunțase cîndva, cum am văzut, o hotărîre judecătorească în profitul acestuia.

Am pomenit asprimea de cari compilația dă dovadă față de Duca, pe cari Miron l-a dat în mîinile duşmanilor. „Din firea lui era rău şi pismătar, îndelungaref la mînie şi lacom la avuție, şi el şi Doamna sa“ [127]. „Şi Domn era şi visternic mare şi negustător şi vameş“ [128]. „Doamna sa cărcimăria bucatele din casă, pînea ori pe unde avea, şi băutura, şi pocloanele ce li veniau la Beciu“. Acestea sînt aprecieri curente. La căsătoria Catrinei, fetei celei mai mari a lui Duca, cumnata lui Nicolae Costin, se înseamnă cu răutate că toată cheltuiala era tot „din spinarea bietei țări“ [129]. Domnul e un „făcător de rele“, armaşul cari-l serveşte în prigonirile lui e blestemat, nu fără scuze pentru cetitor : „Bată-l Dumnezeu, armaşul, şi să mă ierți, iubite cetitor“. Vodă se îndemnase la jefuit : „se desfrînase şi i se lărgise mațele la luat“. În colori energice, el descrie suferințile oamenilor urmăriți pentru datorii, vorbeşte de copiii născuți la închisoare : „Le-au crescut copiii acolo în grosuri, pînă au început a grăi, unii a umbla în picioare“. Preuții sînt închişi, bisericile rămîn goale cu lunile, se înmulțesc pribegii şi tîlharii ; boierii sînt bătuți cu buzduganul, ucişi. Vodă fiind

[126] „Hurmuzaki“, *Supl.* II³, p. 225—9.
[127] P. 18.
[128] P. 19.
[129] P. 21.

„om foarte greu la mînie şi aprig“ [130]. Dîndu-şi samă însuşi de bănuielile ce ar putea produce în mintea lectorilor, scriitorul, Miron Costin, se îndreptăţeşte pentru îndîrjirea vorbei sale astfel : „Se poate să nu creadă cetitorul, socotind cineva că doară au fost veriun pismaş acestui Domn acela ce au scris, isvodind întîi viaţa etc. Însă eu, acela scriitor, pun martur pre Dumnezeu şi mă las pre mărturia a toată Moldova, de la mare pînă la mic, ca ei toţi mărturisească de nu este aşa. Dară este cu greu a nu se scrie aceste lucruri, că scrie Sfînta Scriptură că, de vor tăcea oamenii, iar pietrele vor răspunde“ [131].

Dacă cea mai mare parte din acest întins capitol e luată din *izvodul* lui Miron Costin şi dacă pe sama lui trebuie a se pune gluma : „o boală, ce-i zicea Duca-vodă, adecă de supărat Ducăi-vodă [132], dacă de la Miron vor fi fost luate datele cronologice precise despre campania din 1683, cu menţiunea specială a rolului pe care-l joacă Ioniţă Costin, al doilea postelnic încă de atunci, compilatorul a amestecat şi de la el cîte ceva. El va fi intercalat citaţiile Scripturii în slavoneşte, aceea din Sf. Ioan Zlataust, expunerea ierarhiei boierilor, insistîndu-se asupra funcţiilor pe cari el le-a ocupat [133], neologismele : „figură“, „figuri“, explicaţiile că Beciul e „Viena“ şi „Leopoldos un împărat din „Casa Austriei“ [134], consideraţiile asupra decăderii ulterioare a turcilor poate [135]. Tot prelucrării trebuie să i se atribuie tăcerea discretă a cronicii în privinţa rolului, nu tocmai cinstit, jucat de Miron în vînzarea de Domn din 1683 şi însemnarea felului cum a scăpat cu acest prilej logofătul, cari putea fi prădat foarte bine de aceia pe cari-i chemase [136]. Şi cu greu i s-ar putea răpi învăţatului Nicolae Costin rîndurile în cari vorbeşte cu competinţă de „steaua cu coadă, căreia îi zic latinii *cometa,* adecă mătura“, de „umbletul cerului cu stelele învîrtindu-se către Apus“, de „prognosticul“ pe cari-l fac „mulţi astronomi“ ? [137].

La domnia lui Dumitraşco Cantacuzino avem iarăşi un exemplu caracteristic de confuzia cari a prezidat la alcătuirea compliaţiei. Domnia e povestită în realitate de trei ori, şi unele locuri poartă întipărirea spiritului lui Miron Costin : din *izvodul* acestuia va fi luat compilatorul preţurile precise ale obiectelor de hrană, analoage cu cele date după acelaşi izvor, pe timpul lui Duca, şi tot de acolo trebuie să fie asprele invective împotriva acestui „tovarăş al lui Duca tiranul“ [138], asemenea cu regii fără frică de Dumnezeu din biblie, împotriva acestui al doilea vrăjmaş al ţării.

---

[130] P. 23.
[131] P. 24.
[132] P. 23.
[133] P. 23.
[134] El muri în 1705, şi în compilaţie se vorbeşte de dînsul ca şi cum n-ar mai fi în viaţă.
[135] „Pe atunci turcii erau mari şi tari, cît lumea se cutremura, că încotro se porneau nu era să nu biruiască“ ; p. 24.
[136] A fost scăpat, ni se spune, de „un prieten leah“ ; p. 29.
[137] P. 20.
[138] P. 34.

Suirea pe tron a lui Constantin Cantemir are date precise, şi i se aduc în mai multe locuri laude culese din izvoare deosebite. Întorsul lui Sobieski după întîia expediţie în Moldova e povestit de două ori. „Spuse" sînt folosite pe lîngă scrise [139]. Şi, contopind, destul de nedibaci, ştirile căpătate pe multe şi deosebite căi, compilatorul intervine iarăşi pentru a potrivi lucrurile. El se mărgineşte a scrie că Vodă a fost îndemnat a se coborî spre Focşani de „unii din boierii cei mari" [140], enumeră isprăvile săvîrşite de Miron la Putna, contra hoţilor [141], şi, la uciderea lui Velicico şi a aceluia, asupra căreia trece iute, ca asupra unei amintiri dureroase, se motivează aşa fapta de sînge a Domnului : „dîndu-li vină că s-au rădicat asupra lui".

De la Constantin Duca înainte, cum am mai spus, *izvoadele* lipseau, şi-i rămînea numai să aleagă date din experienţă. Şi aici povestitorul e un pătimaş om de partid, cari tratează povestirea trecutului după interesele acelora pe cari i-a servit sau îi serveşte. Ni se pare imposibil să nu se recunoască nota personală a lui Nicolae Costin.

E incontestabil că întîia domnie de la 1685 a lui „Duculeţ", cum i se zicea, a fost destul de rea. Îl recunoaştem pe Nicolae Costin cînd ni spune *cumnăţeşte* ce om bine crescut era acest copilandru domnesc. „Constantin-vodă au fost un Domn de carte prea învăţat şi crescut în Ţarigrad între turci, şi s-au chivernisit bine, au cheltuit şi cu îmţelepciunea lui s-au îndreptat şi s-au mîntuit". „Măcar că era om tînăr, iar foarte înţelept şi prea învăţat la cartea elinească, negrabnic la mînie, nerăpitor". Tot aşa credem că dorea să scape de vecinătate pe ţărani şi că nu admitea prescripţia de doisprezece ani pentru libertatea umană, zicînd : „cu păcat este să-l robeşti pe frate-tău". O asemenea purtare e frumoasă, şi e o mîngîiere pentru cineva osîndit la falangă să audă pe Domnul şi judecătorul lui trimiţîndu-l la ispăşire cu cuvinte supţiri ca acestea : „Luaţi-l pre dumnealui şi-l puneţi la popreală" sau „Luaţi-l şi daţi-i cîteva beţe". Dar cum putea guverna bine un tînăr cari habar n-avea de lume, pe cari-l conducea după scopurile sale egoiste despoticul socru Brîncoveanul şi îl sfătuia o soţie alintată şi cheltuitoare, plus un cumnat de aceeaşi vrîstă aproape, cari n-a înţeles niciodată mai mult decît sensul imediat al cărţii pe cari o cetia ?

Aşa, pentru a rivaliza în strălucire cu vechea Curte munteană dintr-o ţară paşnică, el trebui să puie dări grele peste locuitorii Moldovei mai sărace, mai rău populate, dezbinate de ocupaţia polonă, cari cuprindea toată partea de miază-noapte şi apus a ţării şi, în sfîrşit, jefuite de două ori de oştirile lui Sobieski ? Puse deci văcăritul şi pogonăritul, dări nouă de origine munteană, de cari nu se auzise pînă atunci în Moldova. Temîndu-se de mazilie, el bănui pe un turc inofensiv, pe un biet agă, că i-o aduce, şi chemă pentru a-l ucide joimiri din Cetatea Neamţului. Părăsit de prieteni, săpat de duşmani, cari profitau de o stîngăcie copilărească, atins de mînia stăpînilor, el trebui să cadă răpede.

---

[139] „Spun" : p. 36.
[140] P. 36.
[141] P. 36—7.

Ascultați-l acum pe cronicar : „obiceiul ce-i zic munteneşte văcăritul“ se îndreptăţeşte în destul prin prădăciunile tatarilor şi jafurile de tălhari, cari trebuiau oprite.“ În privinţa misiunii reale a lui Cerchez-aga, nu se pronunţă, de şi i se prinsese doar hîrtiile de asasini : „nu ştim, cu învoierea domniei [venise], sau cu alte treburi“. Dar e sigur că făcea, nenorocitul, „multe răutăţi în tîrg oamenilor şi grăia multe cuvinte proaste şi împotriva domniei, fără cale şi de faţă“, muncind de moarte pînă şi pe un bogat ceauş turc. „Ci apoi nici el păgînul n-au scăpat de osîndă, că de sîrg i-au plătit Dumnezeu“.

Dumnezeu, nu Domnul ; pe dreptate, nu pe nedrept. Moisei serdarul, căpetenia joimirilor, „află“ despre purtarea proastă a turcului. Ia deci cu sine trei sute de „voinici, însă tot aleşi, — mai mult moldoveni pribegi, *cu îndemnarea oarecui*“. Dacă l-a omorît, e că a rezistat multă vreme şi „n-au vrut să se dea“. Firește că seimenii şi slujitorii lui Duca, pe cari-i comanda însuşi Nicolae Costin, n-au participat la sîngeroasa, nevrednica şi nefolositoarea faptă. Din contra, ei au urmărit pe ucigaşi cu toată rîvna, spre a-i prinde. „Ce cu greu este cei puţini şi negata a sta împotriva celor mai mulţi şi grijiţi, gata de război“. Pe urmă, ei mai aveau de păzit Curtea şi propriile lor persoane ; în sfîrşit, căzuse şi noaptea. „Şi aşa s-au mîntuit“, scrie, uşurat, Nicolae Costin, „tîrgul Iaşii de răutatea acelui păgîn de turc“. S-a vorbit, termină el, în adevăr, de o pîră la Constantinopole a văduvei, dar cronicarul nu vede nici o legătură între această plîngere şi căderea lui Duca, întîmplată tocmai de aceea.

Succesorul lui Constantin Duca fu fiul cel mai mare al lui Constantin Cantemir, Antioh-vodă. Acestuia nu-i arată făţiş duşmănie omul Domnului mazil. Dimpotrivă, el notează că numirea lui Antioh de către turci s-a făcut „avînd credinţă şi nume bun de pe tată-său“ [142], dar laudele se opresc aici. În schimb, Nicolae Costin nu uită să pomenească faptul, cari îndreptăţeşte purtarea lui Constantin-vodă, că succesorul lui a fost silit şi el a pune văcăritul, în anul al doilea, ba chiar crescut. El nu lasă la o parte ca Neculce incidentul, neplăcut şi jignitor pentru Antioh, al peţirii sale zădarnice la Curtea lui Brîncoveanu. Ba arată şi motivele refuzului : afacerea sprijinirii de către Constantin Cantemir a lui Stoica pribeagul, scoaterea din domnia Moldovei a lui Duca şi, în sfîrşit, motivul cel mai injurios pentru Cantemireşti, *prostia neamului* [143].

Prin împrejurări pe cari le vom vedea analizînd operele istorice ale lui Dimitrie Cantemir, Antioh pierdu situaţia sa domnească, dar aceste împrejurări nu ni le arată Nicolae Costin. Trecînd la a doua domnie a lui Duca — şi cea din urmă, aceste două încercări fiind îndestulătoare pentru a lumina pe turci asupra capacităţii administrative a omului, — el nu prea găseşte data aceasta ce să laude. Duca nu era un Domn bun supt epitropia

---

[142] P. 42.

[143] Acest capitol, din cari nu lipsesc citaţii morale, de la Isus Sirah, e destul de rău alcătuit : mai mult o culegere de fapte diverse, între cari şi acela al viţelului cu două capete, născut pentru a face nemuritoare această domnie.

lui Brîncoveanu ; era însă şi mai rău fără acest control. Cumnatul său e silit să recunoască tentativa de asasinat pusă la cale contra lui Dumitraşco Buhuş, propriul vărprimar al lui Duca, şi trebuie să o califice de faptă puţin „creştinească". După ce înşiră pe larg fundaţiile voievodului, el e constrîns a vorbi de dările puse de dînsul, dări pe care nu le îndreptăţesc în de ajunns cererile turceşti ; văcărit, vădrărit, desetină crescută. Ni se spune într-adevăr că vodă s-a căit, *făcîndu-şi* iertare în chip solemn : „luîndu-şi gugiumana din cap, plecîndu-şi capul cu chip smerit spre ţeară", dar era mai bine să nu fi luat banii decît să-şi ia pe urmă gugiumana din cap, fără nici un folos pentru sărăcimea cari-i plătise.

Un ambasador rus, principele Dimitrie Galiţin [144], trecînd prin Iaşi, Duca află cu cale să-i ceară a fi naşul unui copil al său din a doua căsătorie. Turcii aflară şi hotărîră destituirea fericitului părintre. Ne spune această pîră a „neprietenilor" şi Nicolae Costin, dar asigură că interpretarea lor şi a turcilor nu era bună. De aici trece la răscoala tatarilor din 1703, povestită mai bogat decît în orice altă cronică, şi dă itinerariul precis al celor două călătorii militare făcute de Domn, desigur cu hatmanul său, cătră sfîrşitul ocîrmuirii sale [145].

Capitolul despre domnia întîi lui Mihai Racoviţă înşală prin titlul său : despre această domnie, în adevăr, Costin nu spune nimic decît că s-a reparat o biserică şi s-a luat o măsură fiscală. În tot restul e vorba numai de motivele mai adînci şi mai vechi ale căderii lui Duca şi de peripeţiile drumului mazilului spre Constantinopol. Începînd prin dezaprobarea purtării acelor cari insultară pe Domnul ce pleca înspre nenorocire [146], el vorbeşte pe scurt despre manifestaţia de nemulţămire a pribegiei, tace despre solia pe cari însuşi a îndeplinit-o la emigraţi şi pe care o cunoaştem din alte izvoare.

Nici cele ce urmează : unul din jocurile cele mai savante de intrigă, geneza neaşteptatei domnii a lui Mihai Racoviţă, nu sînt expuse pe larg. Vom cunoaşte mai bine aceste lucruri prin *Istoria ieroglifică* a lui Dimitrie Cantemir şi cu prilejul acelei cărţi. Urmă Antioh, împăciuitor cu toată lumea, bun cu clienţii domnilor căzuţi, mai ales cu acei ai unor adversari aşa de puţin periculoşi ca demonetizatul Constantin Duca. Nicolae Costin, pe cari Racoviţă făcuse greşeala de a-l lăsa la o parte, îşi reiea locul în divan, unde e, data aceasta, nu hatman, ci, mai mult decît atîta, mare-vornic de Ţara-de-Sus, alăturea de noul hatman, un duşman de odinioară, Bogdan.

---

[144] „Carele acest sol cneaz, Dimitrie Galiţin, şi astăzi este voievod la Chiev" ; p. 47. El fu executat prin 1736 ; v. IORGA, *Acte şi fragmente*, I, p. 341—2.

[145] Şi aici Nicolae Costin, cari n-a ştiut să aleagă niciodată esenţialul de secundar şi interesantul de banal, sfîrşeşte cu un *fait divers*, cu o *felurime :* condamnarea la moarte a unui personaj cari furase o fată.

[146] „Că Domnii toţi — auzim pe moralistul din *Ceasornicul Domnilor* — sînt buni şi ar face tuturor dreptate, numai tot vina boierilor, carii sînt îndemnători spre stingerea unul altuia" ; p. 48.

Aceasta-l face pe cronicar a descoperi însuşiri lui Antioh [147]. Adevărat, spune el aici, Antioh era *groaznic* la judeţ, dar, altfel, „întru toate sămăna tătîne-său lui Cantemir-vodă ; judeţul lui ca pe pravilă era. Numai prea înfruntător era". Îl înfăţişează apoi ca milostiv, „libovnic" om de petrecere, cari cinstea pe boieri cu „glumă şi cuvinte dulci" şi-i distra la vînătoare cu ogarii şi şoimii lui, fiind bun arcaş [148]. Mai mult se ocupă cronicarul de cei doi patriarhi de Ierusalim, de expediţia de la Tighinea, pentru cari se dau date cronologice precise, fostul hatman luînd parte la dînsa, de strămutarea serascheratului de la Babadag la Tighinea, cu cari prilej se arată relele efecte ce au rezultat pentru ţară din stabilirea pe vechiul ei pămînt a acestui centru de dominaţie otomană, de „semnele proaste" cari preced căderea — data aceasta, firește, nemotivată — a Domnului [149].

Cînd Racoviţă se întoarce pe tron, favoarea lui Nicolae Costin la domnie se mîntuie, şi el debutează melancolic prin consideraţii asupra... locustelor, care se înmulţesc, zice el, în continuu „pînă într-acest an, la veleat 7220", şi în cari el, vede o pedeapsă dumnezeiască [150]. Nu i se cruţă noului stăpînitor nici una din dările pe cari le pune : văcărit, pogonărit, vădrărit, fumărit. Apoi, gîndindu-se la însemnatele evenimente ce se întîmplară în Europa pe această vreme, Nicolae Costin crede că ar fi bine să puie cetitorul în curent cu politica, traducînd un *izvod* străin despre „războiul ce s-au întîmplat la Poltava : Şvedul cu Moscul, fiind cursul anilor 1709, iunie 27".

Înainte de a-i vedea cuprinsul, cîteva cuvinte asupra istoriei universale ce s-a scris anterior lui Nicolae Costin şi supt altă formă decît a cronografelor.

Într-un manuscript de miscelanee din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se păstrează, pe lîngă versuri istorice, de cari vom vorbi mai departe, pe lîngă *Sandipa filozoful*, o *Istorie a lui Schinder împărat"* şi o *Luare a Constantinopolei de Turci* [151], ambele făcute în formă populară, şi cea din urmă cu totul deosebită de traducerea după un original savant, din cari traducere un exemplar se află la biblioteca episcopiei româneşti din Oradea-Mare.

Într-o colecţie de lucruri amestecate, cuprinzînd şi o cronică străină dedicată lui Nicolae Mavrocordat, se află un opuscul intitulat *Marea pocăenie*

---

[147] Cred că Nicolae Costin îşi scria un letopiseţ în curent cu timpul, dar că forma definitivă i-a dat-o numai pe la 1711—2, fără a se atinge însă prea mult de redacţia originală.

[148] Cronicarul trimite în urmă la prima domnie. De altmintrelea, aceste trimeteri înainte sau în urmă, se întîmpină necontenit. Ele, aluziile morale, citaţiile slavone din Sf. Scriptură, cuvintele turceşti ce se întîmpină într-un loc, extrasele din Isus Sirah arată cu prisosinţă că pe orice temei serios nu se poate susţinea că Nicolae Costin a scris numai partea de la Nicolae Mavrocordat înainte a compilaţiei. În chiar această domnie a lui Antioh a doua oară e vorba de Ştefan-Cel-Mare şi de domnia lui Constantin Cantemir.

[149] În privinţa *semnelor*, observ că la început chiar ni se vorbeşte de naşterea unui monstru, adăugînd apoi cu durere : „Povestesc oamenii, unde se face de aceste semne nici un bine nu este".

[150] Urmează lista celorlalte nenorociri ale ţării.

[151] Ms. 154 al Bibl. Ac. Rom.

a turcilor la 1686 [152]. S-ar părea că nu e alta decît traducerea sau prelucrarea românească a unuia din multele *avvisi*, gazete ale timpului, cari pătrundeau şi la noi cu privire la întîmplările din Europa. Dar faptul că lucrarea a fost crezută vrednică a figura într-un manuscript de Curte, oferit lui Nicolae-vodă sau comandat poate de acesta, ne-ar face să credem că e un fragment din opera de istorie generală a lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul. Avem întîi un capitol despre „acea mare pocaianie ce au rînduit şi au ţinut turcii la văleatul 1686", apoi o „scurtă scrisoare cum veziriul-cel-mare Cara-Mustafa dintru rînduiala împăratului turcesc, la anul etc., în Beligradul sîrbesc s-au sugrumat". Se înţelege ce se poate spune în cea din urmă despre moartea „acelui om tiran" ; în cel dintîi se arată în ce condiţii s-a făcut această pocăinţă turcească, după ordinul sultanului, în „saci, înfăşuraţi cu legături, cu obrazile lor aşternuţi la pămînt şi cu barbele cocoloşite".

În secolul al XVII-lea, în a doua jumătate a lui, un ardelean, rudă sau membru al familiei Brancovici, cari a reprodus pe mitropolitul Sava şi pe fratele acestuia Gheorghe, un om foarte ager şi versat în diplomaţie, un ardelean deci, redactă, după cronicele sîrbeşti, istoria importantei familii. Pentru a o povesti, el nu alese, nefiind în stare s-o facă, materialul pe care-l dădeau cronicile, ci traduse aceste cronici în întregime. La acest corp al lucrării, deosebiţi copişti adauseră, în Ardeal şi Ţara Românească, notiţe privitoare la evenimente petrecute supt ochii lor, Adunătura, supt numele de *Cronica Slovenilor, Iliricului, Misiei cei din Sus şi cei din Jos*, se răspîndi întru cîtva, şi se cunosc pînă astăzi cinci manuscripte cari o conţin [153].

În unele manuscrise e adausă o istorie a ruşilor cari va fi fost tradusă după originalul rusesc din 1679—80 de Gheorghe Brancovici, călător la Moscova ; ea cuprinde toată cronica zisă a lui Nestor, dar fără datele şi introducerea panslavistă [154].

---

[152] Bibl. Ac. Rom., ms. 156. A fost semnalată de Urechia, în „An. Ac. Rom.", X, secţ. ist., p. 356.

[153] Unul a fost descris şi apoi publicat de Aron Densusianu, în „Revista critică-literară", pe 1893, p. 97 şi urm., 366 şi urm. ; celălalt formează nr 959 al ms. Bibl. Ac. Rom. Un alt ms., un frumos ms. domnesc, cu titluri roşii, iniţiale ornate şi frontispicii cu armele ambelor principate, e acel scris la 1727 de Radu Lupescu logofeţelul de divan, fiul lui Mihail ieromonah : „Leatopiseţul Sloveanilor, Illiricului, Misiei cei de Sus şi a Misiei cei de Jos..., scos după izvodu" supt Nicolae Mavrocordat. E astăzi nr. 156 al Bibl. Ac. Rom. Este şi un ms. în Biblioteca liceului din Brad.

[154] Am publicat-o, cu precedenta, în „Revista istorică" pe 1917, III, p. 26 şi urm., după un ms. al părintelui C. Bobulescu.

Un alt ms. e nr. 249 din Bibl. Ac. Rom., care începe astfel :

„Începutul acestui leatopiseţ pentru vechiul şi slăvitul neam al sloveanilor, adunat din multe feliuri de leatopiseţe, adecă a neamului rusesc, şi pentru cneazii ce au fost stăpînitori cetăţii Chievului, şi pentru viaţa marelui oblăduitor şi a toată Rosia întîiul stăpînitoriu marele Vladimir, aşijderea şi pentru moştenitorii ce au fost mai în urma lui şi bunii credincioşi cneazi a Rosiei pînă la bunul credincios şi iubitorul de Dumnezeu Împărat şi Marele Cniaz Theodor Alexievici, fiind însuşi oblăduitoriu tut/u/ror ţărilor şi eparhiilor Rosiei ; precum vom arăta înainte ; fiind dat în tipar la anii zidirii 7188 ; iar acum s-au scris la leat 7285, iul. 25". La fine : „1767, iul. 25. Scrisă de smeritul Rafail".

Aceastălaltă altă lucrare despre „sloveani" e intitulată: *Leatopisețul sau adunarea în scurt din multe feliuri de leatopiseațe pentru începerea slovenilor, a neamului Rosii și de începutul Domnilor a cei de Dumnezeu măntuitoare cetate Chievului* etc.[155]. E, de fapt, traducerea unei tipărituri rusești din „6188", sau 1680. Traducătorul, cari-și înseamnă numele la sfîrșit, e un anume Evloghie, care și-a săvîrșit lucrarea la 1753[156].

Nu cunoaștem broșura, probabil polonă, din care Nicolae Costin a luat povestirea bătăliei din Pultava, și asemenea cărți se găsesc cu greu, din cauza numărului și caracterului lor neînsemnat și efemer. Dacă reproduce dintr-însa lista suedezilor prinși în război și a lucrurilor pierdute de dînșii, compilatorul apropie din loc în loc cele ce traduce de istoria Moldovei, vorbind de evenimente petrecute în această țară, de fii ai ei cari au luptat supt steaguri străine. Interesante sînt neologismele: „comendie", „comisari", „volontari", „scadroane", „secure", „comunicație", „circumferință", și mai interesante încă încercările de a reda prin cuvinte românești noțiuni străine: astfel, citim: „o linie sau o grămadă", „cfartir-maistru, adică velconacciu", „apotecar sau spiter", „camerșraiber sau gramatic", „auditoriu adecă giudecători", „serjanți adecă baș-ceaușî", „furieri și pisari, adecă taingii și conacii și gramatici", „mineri adecă lagumgii" etc.

Tonul acestei povestiri e favorabil rușilor, dar așa era poate în original. Mazeppa e criticat pentru că și-a trădat împăratul, pentru a se uni cu „Svedul, fratele lui Moamet", muscalii se luptă „ca niște vrednici", Dumnezeu ferește de vătămare pe țar. Mencicov e „Luminăția Lui, cneazul Menjicul", victoria o capătă rușii „cu ajutorul celui prea-puternic Dumnezeu"[157].

La urmă, după acest lung excurs, Nicolae Costin recunoaște că trebuie să se scuze pentru intercalarea lui. Dar îl explică prin efectele însemnate ce avură pentru Moldova aceste războaie din vecinătatea hotarelor sale: mazilirea serascherului Iusuf-pașa, a doi-trei viziri, a pașei de Oceacov, a lui Mihai-vodă, deschiderea războiului ruso-turc, „și mai ales toată peirea

---

[155] Continuă astfel, în ms. 770 al Bibl. Ac. Rom.: „și pentru viața sfăntului bine credincios marelui cniaz Chievului și a toată Rosie singur stăpînitoriu, anume Vladimir, și pentru moștenitorii și bine credincioș-stăpînitorii Rosii păn la stăpînire prea-luminatului și bine credincios Domn și Împărat și Mare Cniaz Theodor Alexeaevici, a toată marea și mică Rusii albi singuri stăpînitoriu, întru sfînta și marea făcătoare de minuni lavră a Chievului, Pecerscăi, Stavrupighii a sfintei archiepiscopii a Țarigradului, patriarh a toată lumea".

[156] Un alt ms. e nr. 101 de la Bibl. Ac. Rom. Opera e pomenită și de Urechia, în „An. Ac. Rom., X, p. 352 și urm. Cf. și MELHISEDEC, Bibl. de la Miclăușani, în „Rev. p. ist., arch. și fil.", V, p. 147; GASTER, *Crestomație*, II, p. 49—53. V. și URECHIA, *Miron Costin, Opere complete*, II, p. 8—10. Acest autor menționează copia din 1753, supt mitropolitul Iacov, făcută pentru Constantin Cantacuzino păharnicul din Horodniceni. *Ibid.*, II, p. 4. Existau ediții deosebite din original. De aceea, la sfîrșitul ms. 476 al Bibl. Ac. Rom. se cetește: „Aicea să se știe că multe sînt lipsă încă, și pentru Cehrinul, — pentru că această sinopsoe iaste tipărită mai de nainte vreame, iar altele sînt mai noao și mai deplin". Un alt ms. în fine e nr. 249 din Bibl. Ac. Rom.

[157] Izvodul e citat astfel: „Așa am aflat scris la izvodul lor cel tipărit, dintr-un universal a lui Țar Petru"; p. 58.

asupra ţării Moldovei, cu pradă, cu robie, şi cu multe asuprele, cît sosise lucrul la cumpănă de istov, precum se va arăta mai nainte, fieştecare la rîndul său" [158].

Deci Racoviţă cade, minat de „neprieteni", ca şi, altădată, Constantin Duca, în aceeaşi cronică. În locul lui vine Nicolae Mavrocordat. Încă în urmă, vedem lăudat pe Exaporit, „om ales şi foarte învăţat" [159]. Ajungînd să vorbească acum de fiul acestuia şi de protectorul său, el nu cruţă nici spaţiul, nici aprecierile măgulitoare, pe cari pentru moment Nicolae-vodă le merita mai mult sau mai puţin [160].

Deodată, ceea ce ne loveşte în această parte a cronicii e bogăţia ştirilor asupra persoanei autorului ei. El ne spune cum Ilie Cantacuzino, temîndu-se de o întîmplătoare domnie a lui Duca, roagă pe „Neculai Costin vornicul, fiindu-i cumnat şi cumnat lui Constantin Ducăi-vodă", să vie la Iaşi, pentru a-i putea da ştire, la nevoie, „să nu-l apuce oamenii lui Constantin-vodă aice în ţară, şi să aibă şi de grijă lui Ilie Cantacuzino". Dar, neaflînd nimic despre „Domnia nouă", Costin pleacă „la casa sa": pe drum primeşte neaşteptata veste a alegerii lui Mavrocordat. Acesta-l numeşte caimacam al său, şi el aleargă la Iaşi să se înţeleagă cu omul lui vodă, Ienachi grămăticul. La împărţirea boieriilor, el fu miluit cu dregătoria de vornic-mare de Ţara-de-Jos. Cronicarul nu uită să pomenească cu mîndrie şi serviciile de interpret ce a făcut la venirea ambasadorului francez Désalleurs: „Trecut-au la Poartă pen ţară şi un sol franţuzesc, anume marchez Dezalor, înaintea căruia, din porunca lui Nicolae-vodă, i-au eşit Nicolai vornicul-cel-mare de Ţara-din-Jos, şi pentru limba lătinească, eşindu-i mai sus de Copou înnainte cu slujitori, de l-au petrecut pînă aice în oraş la gazdă" [161]. Tot aşa şi la trecerea lui Iosif Potocki, voevod de Halicz, venit din Ungaria unde susţinuse cauza revoltatului Rákóczy: „Trimis-au pe Nicolai

---

[158] P. 68.

[159] P. 43; v. nişte lămuriri ale lui către nişte englezi despre ortodoxie în LITZICA, *Catalogul ms. greceşti*, p. 409—10, nr. 677.

[160] Sbierea în *Mişcări culturale şi literare la românii din stînga Dunării*, Cernăuţi, 1897 a atras atenţia asupra faptului că la început chiar cronicarul trimite la domnia lui Racoviţă — „precum s-au arătat mai pre larg unde s-au scris de domina lui Mihai Racoviţă" — pentru lucruri ce nu se află acolo, şi mai ales pe larg. De aici scotea concluzia că Nicolae Costin n-a scris cronica decît de la Mavrocordat înainte. Dar trimiterea în urmă rămîne şi aşa tot neexplicată. Nu se poate ca o cronică mai întinsă, aparţinînd în adevăr lui Nicolae Costin, să se fi pierdut. Şi acele evenimente nu se află spuse aşa pe larg nici într-una din cronicile redactate pănă la acea dată. Eu aş vedea mai curînd în această nepotrivire, căreia nu trebuie a i se da o prea mare importanţă, una din acele contrazîceri şi făgăduieli neîndeplinite cari se întîmpină totdeauna în lucrări cari n-au primit ultima revizie de la autorul lor. Că aceeaşi persoană a scris înnainte şi după schimbarea de Domn din 1709, îmi pare a dovedi, pe lîngă unitatea formei şi fondului de sentimente şi idei, şi faptul că în capitolul despre Racoviţă Ioan Buhuş e introdus aşa: „Ioan Buhuş, ce au fost logofăt-mare la alţi Domni", iar la Nicolae Mavrocordat în cuvinte asămănătoare: „Ioan Buhuş, ce fusese şi logofăt-mare".

[161] P. 76. Pentru venirea lui Désalleurs, v. HURMUZAKI, *Supl.* I[1], p. 376—7, 379, nr. 566. Probabil Nicolae Costin e „secretariul Domnesc" căruia el îi dădu, pentru osteneală, un ceasornic de aur, în valoare de patruzeci de scuzi; *ibid.*, p. 380, nr. 568. Ambasadorul se găsea la Iaşi în ziua de 12 mart st.n. 1710: *ibid.*

vornicul de Ţara-de-Jos, pentru limba leşască, cu închinăciunea şi cercetarea lui" [162]. El se pomeneşte pe sine ca membru al tribunalului mixt instituit în Moldova pentru a judeca daraverile produse de excesele polonilor : „şi alesăse şi Nicolai-vodă pe Nicolai vornicul de Ţara-de-Jos, ştiind limba leşească, despre partea sa" [163].

Am spus că, pentru Nicolae Mavrocordat, Costin nu găseşte decît laude şi îndreptăţiri, nesăturîndu-se a mări „înţeleapta chiverniseala lui Nicolae-vodă pentru folosul ţării" [164]. Judecîndu-l la urmă, istoricul şi panegiristul său îl găseşte „cinsteş om, şi în filozofii şi în istorii, şi într-altele ce să cade a şti un Domn, era deplin învăţat ; ştia şi cîteva limbi" ; era religios, cumpătat, milos, darnic, iubitor de a face dreptate orişicui [165].

Nu numai că Domnul însuşi e apreciat pe deplin, dar cronicarul de Curte nu uită nici pe tatăl lui Nicolae-vodă. Cum îi plăcea familiei să se spuie, el era, nu chiot, insular, ci „Ţărigrădean, născut în Ţarigrad". Om puternic şi om învăţat „mare om la împărăţie, om prea învăţat în toate învăţăturile : aşa fiozofeşti, astronomeşti" — l-am văzut, se pare, şi pe Nicolae Costin vorbind despre „comete" sau „stele cu coadă" — „cum şi teologeşti ; carile se arată din cărţile ce au făcut şi se află tipărite ; om vestit şi la împărăţiile creştineşti [166]. Panegiristul nu uită să vorbească de rolul principal pe care-l jucă Exaporitul la negocierile pentru pacea din Carlovăţ, şi cu acest prilej el întrebuinţează cam aceleaşi cuvinte de cari se servise înnainte, la 1699 [167]. „Veacurile viitoare nu vor uita", termină panegiristul familiei Mavrocordat, faptele lui Alexandru.

Lăudînd astfel, cu o căldură aşa de neobişnuită şi aşa de nepotrivită cu firea lui proprie, pe Mavrocordat tatăl şi Mavrocordat fiul, Costin se va sili a pune în cea mai bună lumină actele de domnie ale acestuia. Îi trebuia pentru aceasta oarecare dibăcie, pentru că, întîia oară cînd luă buzduganul domnesc în mînă, Nicolae Mavrocordat nu prea ştiu ce să facă cu dînsul ; în multe împrejurări cel puţin. Cu toată originea sa muşătească după femei, el se simţia străin în ţara încredinţată cîrmuirii

---

[162] P. 77. Şi cu acest prilej laudă şi cunoştinţa de latineşte a Domnului : „Cine s-au tîmplat, cu mare mirare au fost a înţelege lătinească din cuvintele alese şi împodobite cu Voievodul de Chiov" ; p. 77.

[163] P. 78.

[164] P. 72—3.

[165] Lauda lui de marele Primicher constantinopolitan în LITZICA, *op. cit.*, p. 350. Un răspuns către Nicolae Comnen Papadopulo, dedicat lui, *ibid.*, p. 192 şi urm. nr. 366. Canoane traduse pentru el de Gheorghe din Trapezunt, *ibid.* p. 435, nr. 636. O precuvîntare a lui ca dragoman, la *Faptele Patriarhilor, ibid.*, p. 411, nr. 677, cf. *ibid.*, p. 451. Discursul lui funebru de Nicolae fiul lui Procopie Pamperis, *ibid.*, p. 344 şi urm.

[166] Din greşeală s-a spus mai sus că de Nicolae Mavrocordat se *zic* toate acestea.

[167] Cf. p. 43 : colegului său turc i se dă numele supt aceeaşi formă : „Remi-Reiz" ; funcţia lui Alexandru Mavrocordat e calificată în ambele locuri de „Tergimanat-Mare" ; într-un loc ca şi în celălalt se vorbeşte de învăţătura Tergimanului ; se uzitează deopotrivă termenul de *a lega pacea.* Încă o dovadă deci că Nicolae Costin a scris letopiseţul, şi înainte de 1709. Cînd, în ultimul pasaj, el trimite pentru tratat „aiurile" ; — „aşezămînturile şi legăturile păcilor, cine va vrea să ştie, va afla aiurile", el nu se gîndeşte la propria sa compilaţie, ci la alte scrieri, din cari va fi luat şi Neculce mai tîrziu *ponturile.*

sale şi se aştepta la împotrivire, la neîncredere şi răceală măcar, din partea acelor bogaţi, fudui şi neastîmpăraţi boieri moldoveni de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Ca şi în Ţara Românească la 1716, el fu aspru, violent şi răzbunător din sistemă faţă de boierime, voind să-şi ascundă astfel nesiguranţa şi temerile. Fruntaşi ai principatului, cari stabiliseră şi scoseseră Domni, fură întemniţaţi, uitaţi în beciuri sau supuşi la răscumpărări ruinătoare. Oricît de explicabile ar fi aceste acte din partea unui tînăr străin cari voia să se impuie, ele erau de natură să-i păgubească reputaţia, înaintea contemporanilor ca şi înnaintea viitorimii.

Dar Nicolae Costin era acolo ca să îndulcească lucrurile, ca să împodobească lipsurile şi să umbrească acţiunile discutabile. Aceasta cădea de altmintrelea în atribuţiile sale de cronicar oficial, cari scrie istoria timpului cum o vrea Domnul [168].

De la început, Costin ni înfăţişează pe Domn ca un sol al dreptăţii pentru toţi, ascultînd pe ţărani în drumul său către capitală. Intrarea lui în Iaşi e glorificată ca un „alai împărătesc şi cu iscusite podoabe". Se semnalează partea nouă, distinctivă, ce se găsea în beratul de domnie al noului principe. Dacă Ştefan Luca, cumnatul lui Neculce [169], e pus la închisoare şi liberat numai „cu mare chizeşie", el dă înapoi numai ce luase.

Nicolae Costin e silit să declare că întemniţarea unor stîlpi ai Moldovei, unor bătrîni şi respectaţi boieri, ca Ioan Sturdza, Ilie Catargiu, a produs „mare mirare tuturor" [170], mai ales de aceea fiindcă măsura venea de la un Domn aşa de „chibzuit". Dar el descopere îndată ca motive uneltirile lui Iordachi Ruset [171] şi arată că împotriva lui Sturdza s-a adus învinuirea că se *priceşte* cu domnii [172] ; cît priveşte pe Ilie, prigonirea lui îşi găseşte îndreptăţirea în prigonirile pe cari el însuşi le ordonase la căderea Domnului precedent. De altmintrelea, prinşii fură liberaţi în curînd şi, dacă ei fură invitaţi întîi să facă un „împrumut" domniei, suma „împrumutată" le-a fost restituită în parte la strîngerea desetinei [173].

Nicolae Costin nu trece supt tăcere pribegiile prin care se dezaproba purtarea Domnului : a lui Luca vistiernicul, care însă îşi cere iertare şi se întoarce înnapoi, a lui Savel banul, cari rămîne peste hotar pînă în timpul lui Dimitrie Cantemir, la fuga căruia se deschise pentru dînsul o a doua şi veşnică pribegie [174].

---

[168] E de observat şi oficialitatea expresiilor din această parte a cronicii : Brîncoveanu nu mai e numit ca înainte cu acest nume, ci cu acel, recunoscut, de „Basarab-vodă" ; patriarhului de Ierusalim i se zice „Sfinţia Sa" patriarhul.

[169] V. pentru dînsul şi *Uricariul*, XXI, p. 196 şi urm.

[170] Pe un al treilea puternic, Iordachi Ruset, Nicolae-l numeşte de la început „matca tuturor răutăţilor" ; el pribegise la schimbarea de domnie.

[171] „Mai mult vorbele şi îndemnarea" lui ; p. 75.

[172] Se citează apoi *Scriptura*, vechiul obicei al lui Nicolae Costin, un istoric moralizant.

[173] P. 75—6.

[174] Acest Savel sau Savin ţinea pe fata lui Gheorghiţă Şeptelici. „Arch. şoc. şt. şi lit. din Iaşi", III, p. 343. În Polonia se găsea încă la 1715. „Arch. ist"., III, p. 276.

Se menționează lupta la Poartă cu Mihai Racoviță, dar arătîndu-se dorința ce avuse Nicolae-vodă de a distruge obiceiul *pîrilor*. Cînd Antioh Jora e scos din dregătorie și apoi închis împreună cu Iordachi Ruset și alt Iordachi, nepotul său, avem iarăși lămurirea mîntuitoare : Antioh își permisese a-și mărita fata după tînărul Iordachi, fiul lui Lascarachi Cupariul Ruset. Cei doi Iordachi se făcuse vinovați de speranța criminală că Domnul va fi mazilit. Și iarăși, cînd se roagă boierii, doi dintre cei întemnițați își redobîndesc libertatea, și Jora e făcut iarăși hatman.

Rămînea închis bătrînul Iordachi, „matca tuturor răutăților", cum ne-a prevenit cronicarul de la început. Pentru a dovedi că nu fără dreptate-l oprește, Nicolae-vodă arată Divanului său, cu jurămînt, motivele sale, scrisorile ce se prinsese la dînsul. Pînă și Luca vistierul, cari nu era, desigur, omul Domnului, recunoaște că Iordachi a pîrît totdeauna pe Domni și pe boieri, colegii săi. Iar, cînd *țara* se mișcă în favoarea bătrînului boier, cari o jăcuise însă de atîtea ori și atît de temeinic, mitropolitul Ghedeon — ca, la Constantinopol, muftiul în asemenea cazuri — e pus să însemne în dosul listei de acuzații : „Dovedindu-se aceste asupra lui Iordachi vornicul, moartea". Boierii înșiși erau de această părere.

Domnul s-ar fi gîndit întîi, în îndurarea sa, „să-i tae limba". Apoi, rugat de prietenii lui Iordachi, el îi restitui averea chiar, mulțămindu-se a lua de la dînsul douăsprezece pungi de bani. Aceasta firește pentru că Iordachi prădase țara. Și asemenea împrumuturi, ne asigură Nicolae Costin, au fost cheltuite totdeauna cu rînduială și scumpătate, și numai pentru „nevoile țării".

Domnul iartă și pe Brîncoveanu, care pusese să i se ardă Galații, și nu se plînge turcilor pentru această faptă. El schimbă pe vistier pentru că nu era cinstit, împoporează pămîntul țării prin slobozii, restituie ocoalele tîrgurilor [175]. În felul acesta el își cîștigă simpatiile populare, cari se manifestă la mazilia Domnului, în plîngerile *slobozienilor* pentru pierderea lui.

Nicolae Mavrocordat fu scos în ajunul războiului ruso-turc, pentru că în Moldova, în aceste împrejurări extraordinare, era nevoie de un Domn de țară, iubit de ai săi, sau de o parte din ai săi, și de un militar. Nicolae Costin nu știe de asemenea cauze. Pentru el, Domnul a căzut, fiindcă s-a lăsat să cază, pentru că anumite lucruri îl oboseau : pribegirea nouă a lui Lupu Costachi, a lui Constantin comisul, ginerele lui Iordachi, a lui Catargiu spatarul ; fiindcă se știa săpat de han [176].

Și cronicarul termină întîia domnie a lui Mavrocordat, ținînd de rău pe Iordachi, numit caimacam al lui Dimitrie Cantemir, împreună cu Jora, un raliat, și Dabija păharnicul [177], pentru că spusese crude adevăruri mazi-

---

[175] Pentru slobozii se laudă, cu dreptate, Mavrocordat în corespondența sa cu prietenii constantinopolitani ; v. LEGRAND, *Épistolaire*, p. 53. Hurmuzaki, XIV [1].

[176] P. 85—6.

[177] Poate din familia lui Eustratie-vodă. Acesta n-avuse copii cu Doamna sa, pe care cronicile o numesc Dafina și care în realitate se numia Ecaterina, precum se vede din pomelnicul Bisericanilor, „*Arch. soc. șt. și lit.*, din Iași", II, p. 122, din pomelnicul de la Opovo (*Traian*, p. 56) și dintr-un act al ei dat la 10 Mai 1669 : „Doamna Cate-

lului care-l persecutase. „Care lucruri nu-i va lăuda nime : a supăra pre Domn la mazilie". Urmează laudele, caracterizarea elogioasă pe cari am semnalat-o şi reprodus-o în parte mai sus.

Cît adevăr să fie laudele acestea, se întreabă cineva. Pe Nicolae Mavrocordat îl cunoşteam pănă în ultimele timpuri prin cronicarii de Curte, prin cronicarii de opoziţie, prin operele lui literare, cari nu spun mare lucru despre natura lui, şi prin scrisorile în cari a spus cum a voit şi ce a voit [178]. Impresia generală ce se culege din aceste izvoare e că a făcut bine, dar că a voit mai mult încă decît l-a ajutat caracterul său aspru şi stîngaci. Avem însă astăzi şi mărturisirile, pe care le făcea în convorbirile sale cu agenţii suedezi de Briant şi Hyltéen, mărturisiri pe care nu se aştepta să le vadă cunoscute şi care sînt cu atît mai interesante.

La început, în iarna anilor 1711—2, deci în a doua domnie, Domnul propunea a se încheia un tratat între el şi Carol al XII-lea, retras la Varniţa, de unde intriga mult şi reuşea adesea. De aceasta, spune el, îi pasă mai mult : „Pereat Moldavia, dummodo clementia Serenissimi regis gaudere possim". Altă dată, el vorbeşte lui Briant de „strămoşii săi, a căror sinceritate şi probitate le cîştigase stima tuturor celor ce s-au încrezut în ei" [179]. Ei asigura pe interlocutorul său că nu s-a plîns Porţii pentru abuzurile comise de suedezi în ţară ; iar, dacă a făcut altfel, „să-l trăsnească Dumnezeu în post" [180]. Dar altă dată, după veşti nouă din Constantinopol, de bună samă, vodă se arată violent, fără măsură în cuvinte : „Expellere, expellere ; pareat mihi dominatio vestra", începe el a striga la un cuvînt al rezidentului, adăugînd apoi, cu „mîndrie", că nici nu vrea să ştie de voievodul de Chiev. În februarie 1713, diapazonul „mîndriei" e şi mai ridicat, şi Mavrocordat face suedezului aspre mustrări pentru corespondenţa polonă [181]. Cu un nou trimis, Hyltéen, el se arată însă plin de duhul blîndeţii şi de dorinţa de împăciuire [182]. Învăţat totuşi de experienţa predecesorului său, noul rezident scrie după convorbirea avută cu Domnul : „cît poate pune cineva temei pe declaraţiile lui, Dumnezeu ştie" [183].

În judecarea unui politician grec din secolul al XVIII-lea, a unui instrument al politicii turceşti, trebuie păstrată totdeauna multă rezervă ; trebuie crezut rareori în întregime cuvîntul bun sau rău ce auzim, lauda sau ocara. Aceşti orientali erau mai complicaţi decît ne închipuim noi.

Deci, urmărind mai departe pe Nicolae Costin, supt Dimitrie Cantemir, Dimitraşco-vodă, el fu creat mare-logofăt de tovarăşul său de activitate literară [184].

---

rina, ce au fost a răposatului Dabijei-Vodă" ; „Arch. ist.", I[1], p. 136. Cf. şi BURADA, în „Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi", VI, p. 220—2. Un frate al său avu însă pe Scarlat, acesta pe spatarul Ioan, iar din Ioan se născu Matei. *Uricariul*, XXV, p. 301.

[178] Vezi pe lîngă cele citate mai sus LITZICA, *op. cit.* p. 128, nr. 263 : părerile lui despre guvernare. Instrucţiile lui, cunoscute, către fiul Constandin, *ibid.*, p. 399.

[179] „Hurmuzaki", IX[1], p. 477—8, 481.

[180] P. 482.

[181] P. 489, 502—3.

[182] P. 507 şi urm.

[183] P. 506.

[184] NECULCE, p. 302.

Dar logofătul fu lăsat de cele mai multe ori la o parte în sfaturi, în sfaturile primejdioase ale noului Domn. De la dînsul avu Costin toată cinstea, dar nici cît de puţină încredere. Pentru planurile sale mari şi îndrăzneţe, el se adresă la alţi boieri, *noi* şi tineri, cari, credea el, le puteau înţelege mai uşor şi, în orice caz, trebuiau să le ascundă mai bine şi să le combată mai puţin. Nicolae Costin nu fu, desigur, complicele de revoltă, de trădare al lui Cantemir, şi poate tocmai de aceea condamnă alianţa cu muscalii acest elev al şcolilor polone, acest iubitor de creştinătate şi de lumină europeană.

Cum poate fi deci un Domn care numeşte pe cronicar mare-logofăt, dar nu-l întreabă şi nu-l ascultă ? Evident, un Domn bun, dar prea încrezut în sine, în talentul şi cunoştinţele sale. Un Domn bun, cari, neîntrebînd, neconsultîndu-se, ajunge a face lucruri rele, foarte rele, a se pierde pe sine şi a pierde ţara.

„Om isteţ, ştiind şi carte turcească", aşa-l judecă pe Cantemir cunoscătorul de carte latinească Nicolae Costin : ni-l înfăţişează la Constantinopol între meghistanii pe cari îi distrează prin conversaţia sa inteligentă şi învăţată, prin sunetele „tamburei", în cari era meşter. E numit ca războinic şi în hatîrul meritelor bătrînului Constantin-vodă, tatăl lui. Venit în Moldova, el pare a făgădui o bună ocîrmuire în acele împrejurări grele, dar lucrează prea mult după capul lui, „ştiindu-se el pre sine foarte a fi învăţat" [181].

Deci fără ştiinţa nimănui dintre boierii mai bătrîni, el trimite la ţarul pe Pricopie căpitanul. Dar, înainte de a urmări mai departe urzirea imprudentă a trădării, el face ca şi la Mihai Racoviţă [186] : culege informaţii de istorie universală, de politică europeană, din „nişte trătaje moschiceşti tiparnice", din nişte broşuri sau ziare ruseşti, după care reproduce [187] schimbul de scrisori dintre sultan şi ţar.

Vine apoi coborîrea ruşilor spre hotare, misiunea lui „Ştefan Luca logofătul, cumnatul lui Ioan Neculcea, hatmanul său". Costin nu crede, cum afirmă acest Neculce, cum spunea partisanii lui Cantemir, înainte ca Neculcea să-şi fi scris memoriile, nu crede, zic, că Jora ar fi fost înlocuit în hătmănie cu Neculce pentru că i se aflase la Bender înţelegerile cu ruşii, ci adaugă : „iară poate fi au fost alte pricini" [188]. Sfătuindu-se „numai cu sfetnicii săi cei tineri ca şi dînsul" [189], temîndu-se de o mazilie, cari putea aduce moartea după sine, vodă fuge într-o sară din Iaşi cu Neculcea, „sfetnicul său", — cîtă insistenţă rău voitoare ! — cu un căpitan şi o sută de slujitori, şi se aşază în corturi la Aron-vodă, aşteptînd pe arhanghelii ţarului.

Povestirea continuă în acelaşi ton acru de nemulţămit. Neculcea e acela cari „au dat învăţătură căpitanilor să dea jac în turci" [190] şi a început

---

185 P. 92.

186 Deci un nou punct de asemănare între cronica anterioară lui Nicolae Mavrocordat şi cea cari urmează, un nou argument contra teoriei lui Sbierea, reluată de G. Ginescu şi pe care am admis-o numai în parte.

187 P. 98—8.

188 P. 99.

189 *Ibid.*

190 P. 100.

astfel fățiș „isprava“ [191]. Cînd vodă merge în lagărul lui Șeremetev, îl asistă același Neculce, pe cari Costin nu se oboseşte a-l pîrî, şi Luca, „fiind cumnat lui Ioan Neculce hatman“ [192]. La ospeţele date în cinstea ţarului, el observă, creştin scrupulos, că s-a mîncat carne în post [193]. Lui Cantemir îi atribuie cronicarul închiderea de turci la Soroca a „cuscru-său“, Iordachi Ruset, cari devine aici un personaj simpatic pentru Nicolae Costin ; şi nedreptatea i se pare cu atît mai mare, cu cît Ruset jurase lui Dumitraşcu-vodă „pînă în de trei ori“. În orice caz, el semnează *universalul* Domnului către ţară, prin cari o cheamă în jurul steagului de revoltă. Alături de dînsul sînt Constantin Ruset, pe cari Nicolae Costin îl menţionează în suita lui Dimitrie, cînd merge la Şeremetev, Ilie [194] şi Gheorghe [195]. Doar găseşte ca explicaţii refuzul lui Iordachi de a primi domnia ereditară, vechea ură dintre Cantemireşti şi Cupăreşti şi „blăstemul ţării“ pentru purtarea de odinioară a acestui boier [196].

Costin nu găseşte nici un cuvînt de mustrare pentru atitudinea lui Lupu Costachi, cari se retrase în Ţara-de-Jos, îşi făcu un lagăr pentru dînsul şi ai săi şi aşteptă de aici rezultatul ciocnirii de la Prut. Povestind prada tatarilor veniţi să pedepsească pe hain, „povestesc bătrînii că mai au covîrşit prada cari au fost la zilele lui Vasilie-vodă“, cronicarul aruncă toată răspunderea, nu atîta pe Domn, ci pe acei cari l-au îndemnat a face ce a făcut. „Să plătească Dumnezeu sfetnicilor carii au cîrmuit pe Dumitraşco-vodă“. Şi expunînd soarta lui Cantemir şi a celor ce-i stătuse aproape [197], el face această reflecţie : „Acest bine au agonisit ţerei Dumitraşco-vodă cu socoteala lui cea grabnică, de nu se va îndrepta mai în veci [198].

Povestirea lui despre faptele de război din 1711 e luată de la martori oculari, căci el însuşi, retras, probabil, la vreuna din moşiile sale, n-a fost în lagărul nenorocirii. El a întrebat pentru a da preţioasa şi bine informata sa naraţiune „multe chipuri de oameni aleşi“, precum „Ivan căpitanul, carele au fost acolo [199] cu moscalii“ iar, pentru împrejurările de la Poartă, el a fost înştiinţat de un boier, asupra căruia va mai veni prilejul să vorbim : „Maxut postelnicul, carele au fost capi-chihae lui Dumitraşco-vodă“. Pe alţi povestitori nu-i numeşte, mulţămindu-se a cita ca dovadă pe „unii“.

După domnia lui Cantemir, într-un capitol anume, Nicolae Costin schiţează căimăcămia cu hapca a lui Curt Mehmed-paşa, un turc dintre cei mai puţini cunoscuţi, cari, găsind în calea lui Iaşii lăsaţi în voia nimărui,

---

[191] „De-acie înainte să vezi ispravă“ ! P. 100—1.
[192] P. 101. Ca Logofăt al treilea, în *Uricariul*, XX, p. 188.
[193] P. 103.
[194] Cantacuzino.
[195] Apostol, biv vistier ; v. o copie cu semnături în „Hurmuzaki,“ *Supl.* I[1], p. 397.
[196] „Şi mira-te-vei de a mai vedea ţeara Moldovei“, scrie Nicolae Costin. Pentru întoarcerea lui, v. analiza cronicii lui Neculce.
[197] Trebuie de văzut însă un adaos al copiatorilor ulteriori în menţiunea şederii la Stoliţă“ a lui Dimitrie cf. articolul meu despre Cantemir în Rusia ; Revista istorică pe 1925.
[198] Tot un adaos al copiatorilor e acel ce priveşte moartea Doamnei Casandra, care fu îngropată la „Stoliţa Moscului“ în mai 1713 ; v. *Ist. Imp. otoman*, II, p. 801.
[199] La Brăila.

se instală pentru cîtva timp în scaunul domnesc, pe cari-l rîvnea pentru sine [200], şi făcu boieri dintre cîţi fugise, nu trădaseră şi nu se ascunseseră [201].

În cele următoare, cari sînt cu atît mai preţioase, cu cît formează singura expunere contimporană şi bogată acelor ce se petrecură în Moldova supt interegn, Nicolae Costin ascultă de interesele sale politice. El laudă pe Brîncoveanu, care a ştiut ce cale să urmeze în mijlocul greutăţilor politice şi, deşi compromis, şi-a scăpat domnia prin „negrabă şi chiverniseală bună" ; Lupu, cari ar fi refuzat domnia, e mustrat pentru a fi primit situaţia de caimacam în locul lui Ioan Mavrocordat, care era „om mare, de la uşa împărătească, şi frate de Domn, şi încă şi Tergiman". Îl denunţă pe urmă că a luat mulţi bani, pentru a-i îndreptăţi astfel închisoarea de opt luni la Varna, din care-l scapă apoi Brîncoveanu [202].

Cronica se încheie cu *epitropia* lui Ioan Mavrocordat şi cu numirea în scaun a fratelui său Nicolae, pe cari fireşte că ţara o primeşte cu bucurie. Din partea lui, Ioan părăseşte în pace Moldova, pe cari o găsise turburată. Un cutremur din octombrie 1711 e ultimul lucru pe cari-l pomeneşte Nicolae Costin.

El scria la Iaşi, cum dovedesc o mulţime de locuri în cronica sa, într-unele din cari spune apriat : „aice la Iaşi". În septembrie 1712 el plecă la moşie şi muri fără de veste acolo [203], lăsînd cronica sa proprie neterminată, iar compilaţia cu lacune şi fără unitatea şi legătura ce ar fi rezultat dintr-o ultimă revizie.

Aici e locul să ne întrebăm în ce formă a fost transmisă această cronică neisprăvită, nerevizuită, incompletă.

Cum se va vedea îndată, la moartea lui Nicolae Costin Domnul dădu sarcina „publicării" în manuscript a lucrării, a continuării şi armonizării ei unui simplu scriitor de documente, lui Axintie Uricariul. Prelucrarea aceasta a prelucrării ni e păstrată în parte într-o sumă de manuscripte : ea cuprinde predoslovia lui Nicolae Costin, lista autorilor dată de el, cartea despre început, de la Zidirea lumii înnainte, letopiseţul lui Ureche, amplificat de învăţatul logofăt, şi drept continuare Miron Costin [204].

---

[200] „Începuse... a gîndi lucruri înalte şi a se scrie la cărţi *socotitor ţerei Moldovei*" ; p. 111.

[201] El fusese precedat de un beşleagă, pe care orăşenii îl puseră pe fugă.

[202] Cum vom vedea, Nicolae-vodă prefera să se creadă că el a fost acela care a scos pe boieri din închisoare. Aşa a spus-o el singur în corespondenţa sa citată, şi aşa a învăţat şi pe Axintie Uricarul a spune.

[203] „După ce au trecut un an, în luna lui septemvrie", adică în septembrie din anul al doilea al domniei lui Nicolae-vodă ; ar ieşi 1713, socotind anii, ca de obicei, din luna numirii, dar vedem tot în Axintie pe succesorul lui în logofeţie încă în 1712.

[204] Iată acele manuscripte : *a)* ms. 115 al Bibl. Ac. Rom., acel de cari s-a servit pentru ediţia sa M. Kogălniceanu ; cuprinde şi deosebiri faţă de textul imprimat, atît prin adaosuri : la orbirea lui Iliaş, la pierderea Chiliei de moldoveni, la Ştefan-cel-Mare, cît şi prin orînduirea materiei. Poartă la p. 155 jos numele lui „Ioan Costandin Mihai Cehan Racoviţă" ; *b)* ms. 125 al aceleiaşi biblioteci, prescris de un Ioniţă Chirica, înainte de 5 iulie 1823. Începutul lipseşte. Nicolae Costin e întrerupt prin cuvintele următoare, ce se află înainte de versurile de care am vorbit : „Păn-aice acest litopisăţ iaste scris di pre izvodul ce s-au fost scris de răposatul Neculai Costin, ce au fost vel

Există însă şi manuscrise care se continuă cu cronica de la 1661 înainte şi chiar cu Axintie Uricariul [205].

Mai cunoaştem apoi şi un alt tip, cari ar putea fi crezut anterior vremii cînd Nicolae Costin capătă misiunea sa oficială, de pe atunci anume, cînd singură „Cartea sa despre început" era cunoscută, dacă n-ar cuprinde prefaţa lui Nicolae tocmai în forma dedicată Domnului. Această colecţie, pe cari ne-a transmis-o şi un manuscript domnesc, ce se afla încă în Ţara Românească pe timpul lui Ştefan Racoviţă, conţine prefaţa lui Nicolae, ceva din „Cartea" acestuia [206], partea introductivă şi însăşi *Viaţa Lumii* de Miron Costin, *Înţelesul stihurilor cum trebuie să să cetiască* şi *Înţelesul pildelor ce sănt în stihuri*, de acelaşi, pasagiul „pentru împăraţii a Rămului" [207] din *Cartea despre început*, un fragment din *Ceasornicul Domnilor :* graiul solului tătăresc către Alexandru cel Mare şi răspunsul acestuia, „Epigramma preasfinţitului părinte Dosoftei proin mitropolit Suceavschii", „stihuri împotriva zavistiei", „Predoslovia către prea înălţatul Domn" [208], Istoricii lui Nicolae Costin, „Cartea" acestuia, în continuare şi, în fine, Ureche sau Simion Dascălul, în forma pe care au căpătat-o de la compilator [209].

Într-un nou tip se dă numai cronica lui Nicolae-vodă, de la întîia domnie a lui, şi ea e pusă în legătură cu prefaţa lui Radu Popescu, cu Viaţa lui Roset, cu cronica Popescului şi chiar cu expediţia din Moreia [210]. Afară de părţi dezlipite din cronică, păstrate în deosebite manuscripte [211].

---

logofăt" ; *c)* ms. 4 al. Bibl. centrale din Iaşi, descris în V. A. URECHILA, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 30 şi urm. : d) ms. 256 al Bibl. Ac. Rom. E un vechi ms. acefal şi neterminat ; *e)* ms. 400 al aceleiaşi biblioteci. Începe abia la Dragoş şi se opreşte la domnia lui Gaspar-vodă ; *f)* ms. 492 al aceleiaşi biblioteci. Îi lipseşte începutul, şi cronica lui Miron Costin nu e nici aici terminată. Pe margine sînt însemnări interesante. ca : „Aice vedzi cum au nemerit Daţii la aceste locuri, unde-i acum Moldova şi ţ[a]ra muntenească şi Ardialul" ; „Caravlah : grecii dzic Bogdanovlahia, iară muntenilor", „marcomani sînt nemţii" ; „Ungurii să numesc de pe Iuhra, unde s-au născut, şi să numesc unguri, tot un niam sănt cu tatarii".

[205] Unul e nr. 56 al Bibl. Ac. Rom., care, aşa cum ni s-a păstrat însă, nu cuprinde începutul.

[206] Pînă la p. 27 din ed. Kogălniceanu.

[207] Ed. Kogălniceanu, p. 57 şi urm.

[208] Cea tipărită în Gaster.

[209] Ms. 401 e mult mai complet, deşi într-o scrisoare foarte urîtă. El se opreşte la lupta lui Ştefan-cel-Mare cu Albert al Poloniei. Ms. domnesc 353 conţine şi *Viţa* de Nicolae Ruset, despre cari vom mai vorbi. Cf. şi Melhisedec, *Biblioteca de la Micläuşani*, în „Rev. p. ist., arch. şi fil"., V. p. 148 ; URECHIA, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 24 şi urm. Ms. 731 al Bibl. Ac. Rom. cuprinde : prefaţa lui Miron Costin, lista istoricilor, introducerea lui Nicolae Costin, părţi din compilaţia lui Nicolae, pentru a trece apoi la Neculce.

[210] Ms. 239 al Bibl. Ac. Rom., Cf. MELHISEDEC, *op. cit.*, p. 147. Ms. 58, 1299, *Ibid.*

[211] Ms. 601 al Bibl. Ac. Rom. ; sec. XVIII. Conţine numai Domnia lui Ştefan cel Mare ; îl vom analiza la capitolul despre Vartolomei Măzăreanul. Sau un ms. în cari s-au copiat numai împrejurările externe intercalate şi pe cari-l citează d. Kogălniceanu, în „Arch. Rom"., I, p. 69. Pentru o variantă a cronicii lui Nicolae Costin, primul tip, vezi descrierea, de G. Constantinescu Rîmniceanu, *O nouă variantă a cronicii lui Nicolae Costin*, în „Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi", VI, p. 419 şi urm.

Cunoaştem şi titlul pe care-l purta compilaţia lui Costin în ultima formă dată de Axintie Uricarul. Se află într-un manuscript al lui C. Erbiceanu: „Leatopiseţul ţărei Moldovei, acum după izvoade scos cu porunca prealuminatului şi înnălţatului Domnului nostru Ion Neculce Mavrocordat voievod, cu mila lui Dumnezeu Domn şi oblăduitoriu a toată Moldovlahia, în anii de la Zidirea Lumei 7221, iar de la Naşterea lui Christos 1713, mesiţa octovrie 20 zile, de Miron — *sic* — Costin, care au fost logofăt-mare în Moldova“ [212].

Dar să facem mai de aproape cunoştinţă cu orînduitorul hîrtiilor lui Nicolae Costin, cu Axintie Uricariul.

Îl întîlnim numai supt acest nume, aşa încît familia lui ne este necunoscută. Rolul său politic — e vorba de un redactor de documente — n-a putut să aibă nici o însemnătate. Desigur că nu era din neam de boieri mari, fiindcă fiii marilor boieri nu-şi începeau niciodată cariera în asemenea dregătorii, ci în demnităţile de Curte de rangul al treilea: postelnici, logofeţi, comişi etc.

Asupra lui se poate culege deci puţin în documentele timpului. Îl întîlnim, în adevăr, mai mult în josul uricelor pe cari el le compune şi pe cari le iscăleşte într-o frumoasă şi ceteaţă scriptură.

Ca uricar — uneori îşi zice *diac*, ceea ce e acelaşi lucru — Axentie se află întîi, din cîte acte de pe atunci cunosc pînă astăzi, la 17 noiembre 1707 [213].

La 20 mai 1708 dăm iarăşi de „diacul“ nostru [214]. În mart 1710, „Ezoviţii leşeşti“ din Iaşi îi dau şese costande [215]. El redactează documente şi la datele de 20 ianuarie 1712 [216] şi de 1-i februarie al aceluiaşi an [217]. La 20 decembrie 1713, după moartea lui Nicolae Costin, al cărui subaltern era, fiind *diac de logofeţie*, el semnează importantul hrisov al lui Nicolae Mavrocordat pentru pogonărit: „Acsăntie Uricariu“ [218]. Un alt act însemnat, acela prin care Mihai-vodă Racoviţă recunoaşte dreptatea vistiernicesei Maria Cantacuzino, despoiată de Mavrocordat, e opera lui Axintie [219].

Subt logofeţia lui Ilie Cataragiu, în 7227—1718 şi 1719, el iscăleşte documentul prin care logofeteasa Ileana Costin pierde una din moşiile ei [220]. De aici îl pierdem din vedere, şi ar fi, desigur, riscat să se afrime că Axintie biv vel paharnic din 1763, cari hotăreşte satul Cristeşti, ar fi al

---

[212] Semnalat e acest manuscript, cari conţine tipul cu versurile amestecate, de Urechia, în lucrarea citată, I, p. 679 şi urm. — Analog e acel dintr-o copie de la 1746: „Letopiseţul ţerei Moldovei. Scrisu-s-au cu porunca prea luminatului Domn al Moldovei Măria Sa Ion Neculai Mavrocordat voievod, însă despre izvorul răposatului Nicolae Costin, ce au fost logofăt-mare“; v. MELHISEDEC, *op. cit.*, p. 147.

[213] V. A. URECHIA, *Despre slobozii*, în „An. Ac. Rom“., secţ. ist., IX, p. 164.

[214] URECHIA, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 172.

[215] IORGA, *Studii şi documente*, I, p. 68.

[216] URECHIA, *l. ult. cit.*, I, p. 174.

[217] *Uricariul*, XV, p. 273.

[218] *Uricariul*, I, p. 49—50.

[219] *Uricariul*, V, p. 377.

[220] Bibl. Ac. Rom., doc. LXXIII/42; v. *Apendice* I.

nostru, pe singurul motiv — căci altul nu este — că ambii purtau acelaşi nume de botez nu tocmai obişnuit [221]. Aşa încît nu ştim măcar dacă el a ocupat vreodată altă sarcină decît aceea de la cari şi-a luat numele supt cari-l cunoaştem ; însă, de obicei, diacii nu urcau treptele boieriilor, nici chiar cei mai preţuiţi de Domnii lor şi mai bogaţi.

Axintie avea practica scrisului, compunerii, căci diacul era chemat adeseori să alcătuiască documente cu o formă literară împodobită şi aleasă, documente cari erau, ca acela al judecăţii lui Neculce [222], capitole de cronică sau dizertaţii juridice, ca altele de pe acel timp. Nicolae Mavrocordat putea să fie încredinţat că următorul lui Costin în sarcina de istoriograf oficial va da o expunere corectă, o povestire meşteşugită, aceasta fiindu-i meseria de multă vreme. Îl ştia şi om învăţat, cunoscător de carte latinească. Proza lui e plină de neologisme, asemenea cu acelea cari se află la Nicolae Costin ; culegem cuvinte ca : „complimenturi", „ordinanţ", „rezident", „manifest", „protecţie", „ofiţer", „secretar", „politice", „protectori". Cronicarul ne spune de vizitele pe care, din ordinul Domnului, le făcea lui Stanislav Leszcynski, cînd acesta, viind pe furiş din Ardeal, se afla prizonier de stat, în Iaşi, la Trei Ierarhi : „Precum zicea către unii, cînd *mergeam*, trimişi de Domn, cînd era în Iaşi, la Trei Sfetitele : Am văzut un triumf terebile". Dar nu numai că i se dădeau, ca şi şefului său Nicolae Costin, misiuni cari cereau cunoaşterea limbii latine, nu numai că reproduce în neologisme româneşti fraze latine auzite ; el face şi citaţii în latineşte. Astfel citează deviza lui Carol al XII-lea : „Oculis dormitat apertis" [223]. Aiurea reproduce chiar, în original şi tălmăcirea românească, scrisoarea fostului rege al Poloniei către voievodul moldovenesc : „cari scrisoare am scris-o", zice el, „şi aici, lătineşte, precum era scrisă" [224]. Şi trebuie să spunem că traducerea uricariului român nu e numai foarte exactă, dar şi întipărită de eleganţă.

Se vede că Axintie, un rar diac, ştia şi greceşte. Nu pentru că întrebuinţează într-un loc, pentru neologismul latin „triumf", pe acel grecesc, de „triamv", ci pentru că ne pomenim că aminteşte cetitorilor săi spusele poetice ale lui „Euripid, scriitorul de tragedii" [225]. Va fi rupt şi ceva turceşte, căci îl vedem vorbind cu competenţă de „panzehruri" şi „tenzuhuri" [226], care sînt necunoscute profanilor.

Acestea erau cunoştinţile lingvistice ale diacului Axintie. Ele nu erau inferioare acelor pe cari Nicolae Costin le cîştigase în Polonia. Pe acesta căpătase el misiunea de a-l continua, şi el înţelegea să facă această continuare în acelaşi stil, precum trebuia să fie, neapărat, în acelaşi sens.

---

[221] URECHIA, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 186—8. Semnătura lui s-a reprodus în *Uricariul*, IX, nr. 2, pl. I. Pentru un C. Axintie, copietor de cronică munteană, „Bis. ort"., XV, p. 883 şi urm.

[222] De cari va fi vorba mai la vale.

[223] P. 166.

[224] P. 157.

[225] P. 158.

[226] P. 130.

Imitația apucăturilor lui Costin se vede de la început. Ca și acesta, Axintie trimite pe lectorii săi, pentru a-i lumina, la cărțile sfinte și la autorul de preferență al logofătului moralist, la Isus Sirah. Ca și acesta, nu pierde niciodată prilejul de a sfătui și moraliza. Pentru a scuza lungimea și îmbielșugarea în amănunte a narațiunii sale, el amintește că „și de la cele ce se văd a fi socotele mici pot cei înțălepți a se folosi și a lua lumină“ [227]. Vorbind de pîrile ce se îndreaptă contra lui Nicolae-vodă după întîia lui cădere din domnia Moldovei, el mustră pe pîrîși: „A se pune în price cel mai mic cu cel mai mare este nebunie“ [228]. Aiurea, el suspină asupra păcatelor, de cari nimeni nu poate scăpa. „Nu poate nime să fie în lume și să nu greșească“ [229]. Pomenind purtarea rea, față de Moldova și Domnul ei, a voievodului de Chiev, de un neam așa de bun, totuși, el exclamă: „Ce folosește neamul cu așa fire“, și găsește potrivit să ne informeze cu acest prilej că „pe Dumnezeu oamenii cei de mult îl zugrăviau cu picioarele de lînă și cu mîni de her“ [230].

El laudă în cuvinte călduroase pe Costin, cari fusese poate patronul, ocrotitorul său. „Acel vestit“, scrie Axintie, vorbind de moartea Logofătului Nicolae, „carele era și din părinți, blagorodnic și învățat, feciorul lui Miron Costin, și dintru sine cu adevărat împodobit cu învățătură, și-l avea Nicolai-vodă întru deosebită dragoste și socotință“ [231]. La cronica lui trimite adesea: „precum s-au scris la domnia lui Dumitrașco-vodă“ [232], „poncturile le trec, pomenindu-le foarte de scurt, de vreme ce le-au scris alții mai nainte de mine“ [233], „precum s-au scris după domnia lui Dumitrașco-vodă“ [234].

În această cronică se pare că el deosebește partea personală a lui Nicolae Costin de compilație și partea tratată pe larg, de la urmă, de introducerea pe scurt, cari e povestirea anterioară celei dintîi domnii a lui Nicolae Mavrocordat.

Pentru dînsul cea dintîi, pe cari o continuă după același plan, ar fi „istorie“, iar restul ar forma numai *letopisețul țării*. „Precum se văd“, scrie el, „în letopisețul țărei și într-această istorie“ [235]. El numește lucrarea sa „această istorie“ [236], dar spune și de Nicolae Costin că „a scos cu osteneala lui“, a *izvodit* adică, „istoriile țărei Moldovei“ [237] și citează descrierea bătăliei de la Pultava, ca aflîndu-se „la această istorie“ [238].

---

[227] La început.
[228] P. 123.
[229] P. 128.
[230] *Sic.* P. 156.
[231] P. 172.
[232] P. 126.
[233] P. 126.
[234] *Ibid.*
[235] P. 158.
[236] *Ibid.*
[237] P. 172.
[238] P. 166.

Există însă deosebiri între cel dintîi şi cel de-al doilea dintre cronicarii de Curte ai lui Nicolae Mavrocordat. Fără a fi un mare povestitor ca Neculce, Axintie are mai multă libertate în mişcarea stilului decît Costin, şi e mai supus decît acesta impulsului sentimentelor. Îl vedem admirînd vitejia nortmană şi credinţa eroică a suedezilor faţă de nenorocitul lor rege aproape nebun: „Şi adevărat mi se pare că n-ar fi alţi oameni în lume a nu se teme de moarte ca svezii şi a avea atîta dragoste către craiul lor, cît, de li-ar fi zis cineva tuturor să moară pentru folosul craiului lor, toţi, pe loc, ar fi murit“ [239]. Aceasta cu toate că suedezii nu trăiră niciodată prea bine cu Domnul pe cari-l servea şi glorifica Axintie [240], şi de aceea e şi calificat Carol al XII-lea în cronica lui Axintie chiar de „om cumplit şi cu multă răutate asupra neamului creştinesc“ [241]. Şi, în alt loc, povestind despărţirea lui Nicolae-vodă de serascherul Abdi-paşa, trimis de la Hotin în Egipt: „Cînd s-au despărţit de Nicolae-vodă, i s-au umplut ochii de lacrimi şi-i zicea să nu-l uite“ [242]. Iar, la ruina lui Brîncoveanu, cari pîrise pe Mavrocordat în timpul de restrişte din 1711, cari inteţise contra lui pe boierii ce fusese închişi la Varna şi primise, desigur, în schimb, servicii asămănătoare, cronicarul oficial, arătînd durerea lui Nicolae la vestea căderii temutului vecin — „mult i-a părut rău şi foarte s-au întristat“ [243] — îi tînguieşte astfel soarta: „Acel săvîrşit au luat acel vestit Domn Băsărab-vodă, carele au domnit douăzeci şi şapte de ani cu multă fericire şi au făcut ţara muntenească ştiută şi vestită în multe părţi a lumei“ [244].

Rămîne acum să urmărim în Axintie Uricariul transformările voite şi ştiute pe cari le sufere adevărul istoric, să considerăm aspectul supt cari-i place a înfăţişa cele ce le povesteşte.

„Voind a scrie“, începe el, „a doua domnie a lui Nicolae-vodă, fac începere de unde au părăsit răposatul Nicolae Costin ce au fost logofăt-mare: carele au scris domnia cea dintîi a lui Nicolae-vodă, şi au scris pînă au mers Nicolae-vodă la Galaţi şi au trecut Dunărea, mergînd spre Ţarigrad, şi, acolo părăsind, au început a scrie de domnia lui Dumitraşco-vodă Cantemir“. Continuatorul îşi propune, nu să povestească istoria Moldovei de la venirea în scaun a doua oară a Domnului său, ci să şi întregească pe Nicolae Costin, cari părăsise persoana lui Mavrocordat la mazilie şi se întorsese la dînsa numai în 1711, cînd principele dobîndi iarăşi domnia. Cum se vede, Axintie urmăreşte mai de aproape pe patron decît Nicolae Costin pe Domnul cari-l înălţase şi-l preţuise. Lucrul e firesc la un mic boierinaş, şi tot aşa de firesc e să vedem pe Axintie, nu scuzînd, ca predecesorul său, greşelile lui vodă, ci, mai simplu, mai prudent şi mai slugarnic, trecîndu-le supt tăcere, pentru ca să vorbească numai de lucrurile cu cari Mavrocordat se putea făli.

---

[239] P. 151.
[240] V. şi mai sus.
[241] P. 166.
[242] P. 165.
[243] P. 163.
[244] *Ibid.*

În 1711, Nicolae-vodă a dus o viață foarte nenorocită la Constantinopol. Îl pîra succesorul său în Moldova, acel Dimitrie Cantemir în cari coborîtorul, în linie femeiască, al lui Alexandru-cel-Bun vedea un „rob din Sciția", îl pîra Brîncoveanu. Chemat la *pîră*, el nu îndrăzni să se înfățișeze, și fugi, mulțămindu-se a-și arăta în scris, către sultan, dreptatea. Cînd i se oferi domnia din nou, i se ceru suma de cincizeci de pungi, și fu închis pînă la plata lor.

Axintie ni zugrăvește acest timp de restriște al stăpînului, pe cari ni-l arată sprijinit, în nenorocirile sale, de Dumnezeu, pentru „bunătățile" ce făcuse în ocîrmuire. Pronia lui îl scoase din închisoare și zădărnici toate încercările concurenților lui. Așa se risipiră fără folos pîrile lui Dimitrie Cantemir, falsificatorul de socoteli, silințele lui Mihai Racoviță, cari susținea că pe dînsul îl vrea țara de Domn, stăruințile și cheltuielile lui Antioh-vodă, fratele hainului Dimitrie, și lui Constantin Duca, apăsat înnaintea turcilor de amintirea omorului Capugi-bașei. „Voia lui Dumnezeu" aduse iarăși pe Nicolae-vodă în domnia pe cari abia o perduse.

El vine, în povestirea lui Axintie, însuflețit de duhul milei, al bunătății și al iertării. Nicolae-vodă e acela cari, de la început, cere vizirului să libereze pe cei trei boieri închiși la Varna. Refuzat o dată, cu un „nu se poate", el nu se părăsește de gîndul cel bun, ci stăruie din nou, în repetite rînduri, îngrijind și de soțiile lor, rămase în țară. Boierii, cari îl credeau însă dușman, aduc intervenția hanului în favoarea lor și, scăpînd printr-însa, ei se duc la principele tatar pentru a-i mulțămi, și apoi la Brîncoveanu, supărînd astfel, fără dreptate, ca și prin scrisoarea lor acră, pe Domnul nevinovat față de dînșii. Acesta le dă, în schimb, asigurări că vor fi primiți bine și, cînd ei se întorc în sfîrșit, el face pe Lupu Costachi mare-vornic de Țara-de-Jos, iar pe Jora, mare-logofăt la moartea lui Nicolae Costin. Mai mult, el scoate și pe Maxut, cari fusese uitat. Așa povestindu-se lucrurile, desigur că nimeni nu poate învinui de spirit de răzbunare și de prigonire pe Mavrocordat. În schimb, se laudă acea fiară lacomă de sînge, cari aduse peirea în curs de doi ani de zile a doi Domni munteni, vizirul Ali-pașa, a cărui osîndire vom vedea că se întîmpină în cronicile muntene. „Atîta era de învățat", scrie Axintie, „la lucrurile politicești și isteț la minte, cît poci zice că n-au stătut niciodată la împărăția turcească vizir ca dînsul" [245].

În ceea ce privește acum, nu pe puternicii din timpul interegnului, ci țara însăși, Nicolae-vodă o găsește pe atît de ruinată, pe cît de *îmbielșugată* și de prosperă o lăsase. Cuprins de „mare jăle și durere", el se ocupă s-o reorganizeze și s-o împoporeze. Scoate robii, cheamă pe pribegi, ridică desetina de asupra boierilor, mazililor și mănăstirilor, împiedică pe turcii ce voiau să încalce pămîntul țării, se luptă pentru a păstra Moldovei ce voiau să încalce pămîntul țării [246], iartă, mai tîrziu, dajdea clerului: dacă totuși țara-i rămîne datoare, aceasta se face după o socoteală în regulă.

[245] P. 158.
[246] P. 158.

O mare greutate pentru Nicolae-vodă în această domnie a fost prezenţa suedezilor şi polonilor aliaţi cu dînşii în Moldova, întreţinerea şi suportarea acestor lacomi şi nesupuşi soldaţi străini, al căror rege exercita şi din retragerea-i de la Bender, din acel întunecat unghi moldovean în cari-şi ascunsese durerea de învins, o mare influenţă asupra sfaturilor turceşti pînă în ajunul ducerii sale, ca prins de război, spre Constantinopol. Din corespondenţa agenţilor suedeze [247] se poate vedea grija de rege a Domnului, nemulţămirea-i pentru excesele oaspeţilor fără voie pe cari trebuia să-i ţie, toate nesiguranţele, contrazicerile şi scăderile gîndurilor şi sentimentelor sale. În Axintie, se vede numai ura Domnului faţă de Carol al XII-lea, pe care „l-au giudecat Dumnezeu" [248], faţă, mai ales, de voievodul de Chiev, despre care se miară cronicarul oficial cum de „l-a răbdat Dumnezeu" să facă toate cîte le-a făcut [249]. Asupra acestor lucruri neplăcute nu insistă însă Axintie, şi el povesteşte mai degrabă evenimente petrecute peste hotare.

Nicolae Mavrocordat a trăit, desigur, mai bine cu muntenii în a doua domnie decît în cea dintîi. Dar aceasta n-a împiedicat, cum am văzut, pentru Brîncoveanu rivalitatea şi pîrile. Domnii munteni vedeau în incoruptibilul Nicolae-vodă un spion turcesc pentru purtarea lor veşnic trădătoare, iar el însuşi vedea într-înşii pe acei cari ocupau un tron mai bogat, mai strălucitor şi cari-l ispitia. Nu e îndoială că el a contribuit la căderea lui Brîncoveanu şi, mai tîrziu, a lui Ştefan Cantacuzino, pe care-l înlocui.

Despre acestea însă, nu va fi Axintie acel care să ni spuie ceva. Numele lui „Băsărab-vodă" e pomenit de cîteva ori, ca să se vadă cît era de vinovat el faţă de Mavrocordat. La căderea celui dintîi auzim tînguiri, dar nu ni se dau explicaţii complete [250]. Iar, la scoaterea lui Ştefan Cantacuzino, lucrul e înfăţişat ca şi cum ar fi fost o surprindere pentru Domnul Moldovei. Pe neaşteptate, vestea numirii lui Nicolae în Ţara Românească e împărtăşită lui „Iuliano Dumitrachi", agentul lui la Poartă, şi se trece la expunerea amănunţită a strămutării: numirea de caimacami la Bucureşti şi primirea la Focşani. O listă şi o caracterizare a boierilor pe cari Mavrocordat i-a avut în Moldova încheie cronica, din cunoaşterea căreia singură multe lucruri ar ieşi nelămurite.

Materialul de cari s-a servit scriitorul lui vodă este foarte variat şi sigur. Multe le ştia, evident, prin sine, fiind la Curte, de unde se vedea toată viaţa politică. Anumite lucruri, de un caracter mai tainic, le va fi aflat de la Domn. Mărturii ale boierilor au fost şi ele întrebuinţate, şi întîlnim, ca şi la Nicolae Costini lămuritorul „spun" [251]. Ca izvoare scrise a avut, spre deosebire de Nicolae Costin, pentru domnia lui Nicolae Mavrocordat,

---

[247] Citată şi întrebuinţată mai sus, p. 125.
[248] P. 154—5.
[249] P. 156.
[250] P. 136.
[251] P. 123.

acte oficiale, pe cari le și reproduce uneori, în întregime sau numai în parte. Astfel, pe lîngă scrisoarea latină, de care am mai vorbit, epistola lui Nicolae-vodă către fratele său Ioan, la luarea domniei [252], „cartea" boierilor de la Varna, prin care anunță lui vodă liberarea lor [253], firmanul pentru numirea lui Nicolae ca Domn al Țării Românești, în 1716 [254].

Afară de aceste mijloace de informație, Axintie, un om luminat și un intim al Domnului recurge, pentru afacerile europene, și la alte izvoare scrise. Așa, la polonii regelui Suediei, el se raportă la „gazeturi" [255], la pornirea lui Stanislav către Bender pomenește *avisiile* ce înștiințară pe Domnul Moldovei despre acest fapt [256]. Iar pentru caracterul rău al lui Carol al XII-lea Axintie trimite la „istorii" cari nu sînt acele ale Moldovei [257].

Axintie n-a început a-și redacta lucrarea îndată după ce sfîrșise cu coordonarea moștenirii literare a lui Nicolae Costin. Am văzut din titlul compilației acestuia că ea a început să circule o lună după moartea autorului ei, în octombrie 1712 [258]. El însuși ni spune că „a început după ce au trecut trei ani din a doua domnie a Măriei Sale și a intrat într-al patrulea an", deci după luna lui decembre din anul 1714.

Cercetarea indicațiilor cronologice împrăștiate ici și colo în narațiune întărește această afirmație. Astfel, de Pahomie episcopul Romanului, cari a păstorit pînă în 1714 [259] se spune „Pahomie carele *era* episcop de Roman [260]. La început chiar, fiind vorba de regele Suediei, Axintie se exprimă astfel : „Nici știa cele ce se gătiau să-i vie asupra, precum se va scrie la rîndul său întîmplarea", și se știe că atacul lui Carol al XII-lea în Bender, de oaspeții pe cari-i scosese din sărite cu capriciile lui de femeie, s-a făcut la 12 februar 1713 [261].

Sînt însă unele aluzii la evenimente istorice, unele calificații de persoane, cari nu se potrivesc cu această dată, dar nici cu tonul povestirii, nici cu alte elemente de datare. Lui Hrisant, patriarhul Ierusalimului, cari e mult lăudat pentru participația sa la opera de cultură a Domnului, i se zice

---

[252] „Iubite frate. Îți mulțămim foarte căci ai pus nevoința de n-ai lasat să peară acei boieri. Vei avea și de la Dumnezeu plată și de la noi mulțumită" (p. 128). Se citează și scrisoarea Domnului către logofătul Ioan Buhuș.

[253] „Iată că ne scoase și pe noi Dumnezeu dintr-această închisoare, cu mîna Măriei Sale Hanului, fiindu-ni Măria Sa stăpîn vechi și aflîndu-ni dreptate" (p. 137).

[254] „De vreme ce ne slujești cu dreptate și te pui tare pentru rai, iată că te-am miluit cu domnia Țării Românești" (p. 170).

[255] „Scriau în gazeturi" (p. 135).

[256] „Niște avisii ce scriau" (p. 146). Aceste *avvisi* erau o gazetă manuscriptă pe cari o primeau, plătind abonamentul, oamenii politici sau cei ce se interesau de politică. Din fiecare centru mai important porneau asemenea *avvisi*.

[257] „Precum scrie la istorii" (p. 166).

[258] 1713 e o greșeală la prefacerea anilor de la facerea lumii, cari sînt 7221, în ani de la Hristos, greșeală — neînceperea anului de la 1 septembrie, ci de la 1 ianuarie, pe cari însuși Nicolae Costin o face curent în cronica sa, înșelînd adesea pe cine nu-i cunoaște acest defect permanent, v., pe larg observațiile lui C. Giurescu, în studiul, de mai multe ori citat.

[259] MELHISEDEC, *Cronica Romanului*, I, p. 336.

[260] P. 131.

[261] VOLTAIRE, *Histoire de Charles XII*, p. 326.

„*prea fericitul* chir Hrisant“ [262], o calificaţie ce să dă numai morţilor, cînd ştim că acest prelat a trăit pînă în 1731. Şi mai curios pare cînd, la arătarea carierii ulterioare a lui Stanislav al Poloniei, se spune că a trecut pe urmă, fiind socrul lui Ludovic al XV-lea şi protegiatul politicii franceze, din Danzig în Lotaringia, „şi acolo au fost pînă la sfîrşitul vieţii sale“ [263]. Dar fuga lui Leszczynski din Danzig e din 1734, cesiunea Lotaringiei către dînsul s-a făcut abia în 1737, iar moartea bătrînului duce şi fost rege, cari lunecă din jilţul, în cari dormita, în flacările căminului, se întîmplă în 1766 numai [264]. Se mai menţionează apoi aici — nepotrivirea cronologică e mai mică — moartea lui Carol al XII-lea, şi acesta muri tocmai la 11 decembre 1718, pe cînd cronica lui Axintie, începută în 1714—5 şi ţinută în curent cu evenimentele ce se petreceau, a trebuit să fie terminată cu totul în 1716.

Înainte de a da explicaţia, trebuie să se observe încă un lucru. Axintie începuse cronica sa, începuse a-şi da partea în letopiseţul oficial al ţării din ordinul lui Nicolae Mavrocordat, dar el nu înţelegea să se oprească aici, ci, făcînd ca Nicolae Costin, să ducă mai departe, cît va trăi, istoria Moldovei, ori că mai era să vie, ori ba, Nicolae-vodă pe tron. Scriind în 1716 ultimele sale pagini — după manuscriptul unic ce ni-a conservat lucrarea sa —, el observă, supt Mihai Racoviţă acum, că ducerea Domnului bun s-a simţit îndată, „cum au venit Mihai-vodă în Scaun“. Şi îndată adauge: „Iară cele alte ce s-au lucrat şi se vor lucra, se vor scrie la a tria domnie a lui Mihai-vodă şi la alte domnii a Moldovei [265]“.

Cum am spus, sînt cunoscute şi manuscripte separate ale lui Axintie Uricarul, manuscripte adecă ale lui Nicolae Costin, cuprinzînd la sfîrşit şi acest adaos. Pe unul l-a avut şi l-a întrebuinţat M. Kogălniceanu [266]; astăzi el se află la Biblioteca din Iaşi [267]. În legătură cu cronicile muntene contemporane, îl mai găsim şi în două altele [268] dintre cari unul e un frumos manuscript domnesc, cu titluri roşii şi un elegant frontispiciu, purtînd stema dublă a Moldovei şi a Ţării Româneşti, deci unul din manuscriptele lui Nicolae Mavrocordat chiar [269]. Nicăiri Axintie nu e dus mai departe decît anul 1716.

Dar aceasta nu exclude ideea unei continuări. Dacă Axintie, pe cari l-am putut urmări [270] pînă în 1719, n-a avut nici un motiv de a-şi părăsi intenţia continuării cronicii moldoveneşti, el nu mai avea nici o raţiune de a trimite

---

[262] P. 161.
[263] P. 166.
[264] v. M. [AUBERT]. *La vie de Stanislas Leszczynski*, Paris, 1769, in 8°; *passim*.
[265] P. 172.
[266] v. *Letopiseţele*, ed. I, II, p. 465.
[267] Unde formează nr. 9. Cf. ARON DENSUŞIANU, *Ist. lit. rom.*, p. 178, nota.
[268] Ms. 293 al Academiei, copie din 16 ianuarie 1791, şi ms. 58 al aceleiaşi instituţii.
[269] E scris, firește, în Ţara Românească, deoarece cuprinde şi din cronicile de Curte muntene, compilate şi redactate pentru dînsul după restabilirea lui la Bucureşti, în a doua domnie munteană. De altfel, se dau în margine echivalentele expresiilor moldoveneşti: la p. 39, „răteazele“ se explică prin „verigile“, la p. 45, „păpuşoi“ prin „porumb“. Scrisoarea latină a lui Stanislav e copiată în foarte frumoase caractere. Vom reveni, natural, asupra acestui manuscript.
[270] v. mai sus.

lui Nicolae Mavrocordat în Muntenia o continuare, care nu-l privea direct pe acesta, cari nu se oprea la nici un punct important din istoria țării, cari putea să conție — un diac nu va fi avut caracterul intransigent în îndreptarea sa politică — aprecieri ce n-ar fi convenit cu totul patronului de altădată. Cronica pînă la 1716 s-a păstrat pentru că Mavrocordat, cari o ceruse, o avea în mîna sa și avea tot interesul de a o răspîndi, împreună cu alte opere lăudătoare.

Cealaltă, continuarea continuării, se va fi pierdut ea cu hîrtiile lui Axintie, la moartea lui ? Poate. Poate iarăși își vor fi luat material dintr-însa, pentru a descrie așa de pe larg domnia a treia a lui Racoviță, compilatorii Mustea și Amiras. Aceasta din urmă se îngrijește prea mult, la început, de cele ce a făcut la munteni Nicolae-vodă, pentru ca bănuiala unui împrumut din partea pierdută a lui Axintie să nu se ivească.

Dar — și astfel venim, terminînd, la explicația nepotrivirilor de cronologie — cronica lui Axintie, așa cum o cunoaștem din ediția lui Kogălniceanu [271], a suferit o remaniare pe alocurea, de la un copist tîrziu, posterior anului cînd a murit Stanislav Lezczynski. A fost acest copist un compilator ? A făcut parte Axintie dintr-un corp de cronici pe care nu-l cunoaștem, corp cari să fi dus mai departe expunerea istoriei moldovenești în secolul al XVIII-lea ? E cu putință, și un asemenea corp s-ar putea descoperi printre multele manuscripte de cronici în posesia particularilor sau îngropate în biblioteci puțin cercetate.

Căci — și cu aceasta mîntuim studiile asupra lui Nicolae Costin și continuatorilor lui — atît Nicolae Costin, cît și Axintie, n-au făcut parte din corpurile de cronici ale secolului. De la 1661 înainte, li s-a preferit povestirea interesantă a lui Neculce sau scurta compilație a lui Mustea și Amiras.

Trecînd ca Domn în Țara-Românească, Nicolae Mavrocordat duse și acolo iubirea pentru învățătură și învățați și provocă scrierea de opere istorice, al căror scop era să lege lauda propriei sale domnii de întreg trecutul țării pe cari o stăpînia. Aici, în cele două stăpîniri ale sale, ce se succed aproape, înnainte și după războiul cu nemții, o activitate istorică nu mai puțin fecundă decît în Moldova se produse din îndemnul voievodului domnitor.

Și aceasta nu numai în românește. Dacă printre grecii de la Curtea sa, între cari am văzut că erau și oameni eminenți, el nu-și găsi nici rapsodul, nici istoricul, dintre cari merita întru cîtva pe cel din urmă, el fu cu bogăție lăudat în latinește. Cînd plecă din Ardeal, unde, la Sibiu, el era în general respectat pentru deosebitele sale însușiri personale, un admirator mai mult sau mai puțin dezinteresat îi închină o *Oratio panegyrica*, păstrată într-un manuscript din Brașov [272]. Un *De laudibus*, în care se înalță mai ales

[271] Manuscriptele contemporane cu Nicolae Mavrocordat au fost și ele întrebuințate în publicația lui.

[272] La Biblioteca gimnaziului evangelic. Titlul complet este : *Oratio panegyrica Celsissimo principi ac domino domino Nicolao Maurocordato per tractatum pacis e Germanorum detentione liberato, in monumentum gratitudinis, 1718.* Pentru relațiile lui cu scriitorul latin Epis, *Studii și doc.* XIV, p. 50.

Manuscriptul a fost semnalat de N. Densusianu ; „An. Ac. Rom.“, II, p. 221.

învăţătura, talentul literar, sufletul ales al Domnului, de un erudit german, e cunoscut şi a fost cuprins în „Genealogia Mavrocordaţilor", publicată de Legrand [273].

Între cei mai vestiţi cunoscători ai limbii greceşti vechi se număra la începutul secolului al XVIII-lea sasul Ştefan Bergler, din Braşov, un original, un stricat şi un mare filolog în aceeaşi vreme. Învăţase limba din convorbirile ce avea ca tînăr cu grecii stabiliţi în oraşul său natal sau cu cei ce veniau de peste munţi, din Ţara Românească. Recomandat lui Nicolae Mavrocordat de editorul Thomas Fritsch din Lipsca, el se bucură în curînd de deosebita consideraţie literară a Domnului, cari-i dădu sarcina de a traduce în latineşte tratatul moral περὶ καθηκόντων. Originalul grec şi excelenta traducere apărută la Lipsca în 1722. Cartea ieşi în februarie [273] bis, iar în mart principele mulţămia călduros traducătorului său de „osteneala pentru limba elinească şi bunăvoinţa faţă de persoana lui [274]". El îi oferea în acelaşi timp a-l răsplăti în orice chip pentru frumoasa-i lucrare. În anul următor Mavrocordat, vorbind lui Hrisant de Ierusalim de planurile sale literare, de „corespondenţa ce avem cu un oarecare arhiepiscop de Canterbury, anume William, şi ne scriem unul altuia", amintea şi de Bergler, „un bărbat aşa de priceput în limba elinească", încît altul ca el nu se afla în toate şcolile Europei [275].

La această dată Bergler îngrijea tipărirea pentru întîia oară a dicţionarului Sfîntului Chiril [276]. Pentru a-l îmbărbăta la lucru, Domnul, cari-i ştia slăbiciunea, îl alimenta cu cele mai bune vinuri româneşti, ni spune Sulzer [277] Catolic de prin 1723—4, îmbrăcat româneşte de la întîia sa sosire în Ţara-Românească, el rămase la curtea munteană, unde un filolog putea mînca şi bea atît de bine plătind prin corecturi, traduceri şi prefeţe şi supt Constantin-vodă, fiul lui Nicolae Mavrocordat. Muri în timpul noului război austro-turc, şi operele ca şi biblioteca lui intrară în stăpînirea Domnului [278]. Nu se ştia pînă acum că Bergler a plătit ospitalitatea largă a lui Nicolae Mavrocordat şi printr-o operă istorică. Această operă se păstrează într-un îndoit manuscript, anonim, cari poartă titlul de dedicaţie : „Ad celsissimum atque piissimum princepem Nicolaum Maurocordatum de Skarlati, dominum dominum clementissimum" şi cuprinde, pe lîngă o îmbelşugată alegere de frumoase fraze goale, de *colachii* savante de humanist, şi unele informaţiuni bune şi nouă asupra Domnului, familiei sale — fiul Scarlat, cel mai iubitor

---

[273] *Généalogie des Maurocordato de Constantinopole*, Paris, 1886, p. 63 şi urm.

[273] bis Ce am spus pînă aici se reazemă pe autoritatea lui Sulzer — partea inedită — cari combate pe Mathias Gexner, ce prezintase într-un chip ridicol pe Bergler, în *Isagoge in eruditionem universalem*, p. 422, răzimîndu-se el însuşi pe spusele unui comite ce cunoscuse pe Bergler la Bucureşti, adică Ferrati, ale rectorului braşovean Paul Roth şi ale rudelor lui Bergler chiar.

[274] LEGRAND, *Épistolaire grec*, p. 170—1, nr. 125.

[275] *Ibid.*, p. 172—3, nr. 126.

[276] *Ibid.* Vezi şi *Documentele greceşti* ale mele, vol. I.

[277] *Op. cit.*

[278] Cf. şi SULZER, partea tipărită, III, p. 10, 572.

de învățătură din toți, mort la douăzeci de ani [279], o fiică, moartă și ea, cari fusese soția lui Ioan de Scarlati [280], asupra operei de cultură a lui Nicolae-vodă : „seminariile de litere" întemeiate de dînsul în Moldova, asupra împrejurărilor și personajelor politice. Lucrarea e foarte învățată, plină de citații din clasici : Pliniu, Polibiu, pentru a pomeni numai pe cei ce se întîlnesc întîi. Ea cuprinde o întîie parte introductivă, în cari autorul se zugrăvește pe sine ca locuitor al Bucureștilor, ca străin trăind „supt prea fericitele auspicii" [281] ale lui vodă. A doua parte e cea narativă și encomiastică, ce se reazemă în parte și pe *Analele țării,* din cari — din Axintie Uricarul — reproduce poate scrisoarea latină a regelui Stanislav. Atribuția lui Bergler se poate face cu siguranță, căci nu exista pe atunci la curtea munteană a lui Nicolae Mavrocordat nimeni altul cari să poată scrie laudele principelui în această desăvîrșită și elegantă latinească de imitație [282].

Dar Nicolae Mavrocordat voia mai mult decît laudele măiestrite ale unui străin. El dorea și aici, ca și în Moldova, să i se scrie istoria principatului după sentimentele și interesele sale, și această istorie definitivă, care să rezume și să înlocuiască pe celelalte, să se concentreze în jurul numelui său, mai bine, să fie scrisă pentru a ajunge la dînsul, cari dăduse îndemnul.

Un om ca Nicolae Costin nu se putea găsi în Țara Românească la 1718, în acea domnie a doua munteană, cînd, liber de griji, domnind în pace, petrecîndu-și vremea între convorbirea învățaților, cetirea cărților și cîrmuirea normală a statului, Domnul își făcu planul său de istorie. Fusese unul, cum vom vedea, cari, cu o cultură altfel orientată și cîștigată aiurea, avea cel puțin tot atîta învățătură ca logofătul moldovean, cel puțin tot atîta dor de lucru și, mai mult decît dînsul, o judecată sănătoasă și pătrunzătoare, un spirit vioi și ager, cari-l făcu să-și domine timpul prin cultură, ca și prin însușirile sale politice. Dar trecuse doi ani la această dată de cînd Constantin Stolnicul Cantacuzino, nepot, frate, unchi și tată de Domn, fusese zugrumat în închisoarea din Constantinopol.

Dacă deci un Nicolae Costin nu se putea găsi, Domnul avea la îndemînă un personaj ale cărui însușiri se pot asămăna cu ale lui Axintie Uricariul. Ca și acesta, Radu Popescu știa latinește, și ne-o spune singur într-una din lucrările sale, menționînd misiunea la generalul Heissler, în Brașov, a lui „Radul Legofătul, fiiul Hrizii vistiarul din Popești, fiind învățat și în limba lătinească" [283], fără a mai vorbi de adagii latinești de forța și raritatea lui *„laus in fine cadit,* cum zice oarecare politic latin, sau, cum zice altul, *finis coronat opus,* adică sfîrșitul cunună lucrul" [284]. Dacă străbatem operele

[279] P. 58.

[280] *Ibid.* Mormîntul lui Scarlat, în mitropolia din Tîrgoviște, V. Iorga, *Inscripții,* I, p. 119 nr. 242.

[281] „Dum sub felicissimis auspiciis tuis, celsissime princeps, dulci pascimur otio, animum incessit cupiditas Moldaviae et Valachiae annales revolvere, ut, cum his in partibus advena sim, in fastis saltem peregrinus non essem".

[282] Opusculul a fost tipărit de LEGRAND, în cartea sa citată, după ms. din Brașov. N. DENSUȘIANU pomenește însă în raportul său de un al doilea manuscript, aflător în Pesta ; v. „An. Ac. Rom.", *op. cit.,* p. 109 ; ENGEL, *Neuere Gesch. der Walachey,* II, p. 15—6.

[283] „Magazinul istoric pentru Dacia", p. 106.

[284] *Ibid.,* p. 105.

lui Popescu, găsim în număr mare neologisme de origine latină cari corespund celor întîlnite la Axintie : „generalisim, adecă mai mare peste toţi generalii", „ministru", „regemente", „presidii", „foarteliţii", „lăzăret", „musici", „confirmaţii", „privileghii", „prinţipi", „rebeli", sau „graţie", „rebelişti", „încorunat", „practic" etc. Cu mai multă siguranţă decît pentru uricariul moldovean, putem spune că Radu Popescu ştia turceşte, din cari citează proverbe : „medetu, medetu, ghiaur bezebat ; vai ! vai ! ghiaurii ne-au călcat" [285] apostrofe ca „diisîzi ghiaur", porecle ca „Nalcăran", dată de turci acelui rupător de potcoave nemţeşti cu „cîte opt cuie", care fu regele August [286] nume ca „şehdanud handagăstanlă, care, tălcuindu-se, se zice lăcuitorul în munţi [287] forme ca „Şaitanici-Ogulari", ca plural pentru Şaitan-Oglu, cărţi ca *tablele*, hărţile adecă, ale geografilor turci Nasirtusi şi Ulucbei „gheograful" [288].

Greceşte ştia Radu Popescu iarăşi, ca şi Axintie Uricariul. Dacă nu citează pe Euripid ca acesta, el întrebuinţează cuvinte ca : „ghinecolatru", „exorie" — pentru *exil* — „colachie", „protimos", şi, lăudînd pe beizadea Scarlat, mort înainte de vreme, se exprimă astfel : „[ştia] turceşte, elineşte, latineşte" — ca şi lăudătorul deci —, „frînceşte, şi tot cu cărţile petrecea, care cu adevărat putem să zicem că era ἀπαύγασρα καί χαρακτήρ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ. "289 Ba se laudă şi el cu un autor elin, cu „Aristofan poetul" : „cum zice Aristofan poetul, în stihul dintîi cari face el începătură cărţii" [290]. Şi, mai mult decît putem spune despre Axintie, cronicarul muntean al lui Nicolae-vodă ştia poate şi „frînceşte", deoarece scrie : „malcontenţi", „Fiamengul", pentru ambasadorul olandes —, şi ruseşte, din cari limbă pune cuvîntul *bacico* într-o voroavă a ţarului către patriarh [291] şi polonеşte, căci aminteşte de cuvintele prin cari leşii îşi manifestau veto : ne *pozvolim* [292].

Şi Radu Popescu, ca şi Axintie Uricariul, e un om curios de politică europeană, chiar de aceea cari n-avea nici o legătură cu istoria ţării sale. În prima sa scriere, el se interesează de alegerea lui August de Saxonia, despre cari-i spun minuni „cei ce au fost în ţara leşască la coronaţia Craiului acestuia" [293] în hainele căruia, stropite cu pietre scumpe, „lovind soarele, se părea că alt soare răsare" : „zic unii, cari nu este cuvînt de crezut, cum că preţul acei haine era de o mie de pungi de bani". El întreabă de ce alipeau turcii de numele lui August porecla de „Fărîmă-

---

[285] P. 152.

[286] v., pentru aceste lucruri, şi „An. Ac. Rom"., XXI, p. 373. Porecla o pomeneşte şi D. CANTEMIR, în *Ist. Imp. otoman*, p. 340.

[287] P. 113.

[288] „An. Ac. Rom"., *op. cit.* ; „Magazin", IV, p. 132, 140. Nimic din această ştiinţă occidentală şi orientală, în cronica pe cari, cu toate argumentele lui C. Giurescu, continuăm a o atribui lui Constantin Căpitanul.

[289] P. 112—3.

[290] P. 167.

[291] P. 166.

[292] P. 155.

[293] P. 263.

Potcoave" : „Am cercat acest cuvînt, să ştiu de ce-i zic turcii aşa, şi am aflat de oameni aleşi, de credinţă, că el este om vîrtos" [294]. De aici trece la „Moscul împăratul", despre cari în fiece an aduceau negustorii veşti fabuloase şi mîngîietoare pentru doritorii de dominaţie creştină : „că au făcut moscalii de mii de vase, cari au cîte atîtea sume de ostaşi şi de cîte atîtea tunuri, şi au pornit şi au făcut aceia şi cealaltă, şi de acum numai sînt să se pornească pre mare la Ţarigrad, şi altele ca acestea veşti aducea" [295].

El întreabă pe acei negustori propagandişti şi pe „cei ce se fac a fi viteji şi umblă după aceste veşti" şi i se spune, între altele, „că împăratul este cam nebun, lipsit de minte, şi cele ce nu se cade a face acelea face ; cum îi vine în gînd, bine-rău, aceea face : omoară cu vină şi fără vină... Aşa spun, că atît este de iute, cît, dacă i se năluceşte pre cineva, cu mîna lui îl omoară ; de cari iuţime toţi s-au îngrozit şi cu mare nevoie îi slujesc, fiind nebun" [296].

Tot în aceste memorii, Radu Popescu îşi luminează cetitorii în privinţa lui „Racoţi Frenţ" şi răscoalei lui de opt ani, în privinţa morţii „craiului de la Spania" şi luptei pentru ţara lui, cari face ca o „părticea" din „Spanea" să fie dată „Neamţului". Vorbeşte de lupta suedo-rusă, de „Stănislav Lisieschi", de „Ţariul", de „Mazipa" şi de „ticălosul tînăr," adecă regele Carol al XII-lea, zdrobit în acea bătălie de la Pultava, aşa de groaznică, „încît s-au părut oamenilor că va să piarză Dumnezeu pămîntul" [297].

În cronica sa oficială, scrisă mai tîrziu, acest boier muntean, care se informa şi el de prin „gazeturile", „avisurile" şi „istoriile" lui vodă, vorbeşte pe larg despre afacerile persane, cu cari prilej menţionează muntele Ararat, pe care „şi acum se află semne şi rămăşiţe din chivotul lui Noe" [298], despre „Filip duca de Orleans, cari se trăgea din neamul craiului frăncesc", despre omonimul său „craiul Spaniei", despre papa Inocenţiu al XIII-lea din „neamul prinţipilor romani ce se cheamă Decont". Şi aiurea, în aceeaşi cronică oficială, revenind la „cele ce s-au întîmplat printr-alte părţi străine" [299] el atinge moartea Ecaterinei, „Împărăteasa Moscalilor", şi a lui „Ghiorghie, întîiul Crai al Englejilor" [300].

Ca şi Axintie, Radu Popescu e reprezentantul sentimentelor, scriitorul judecăţilor lui Nicolae Mavrocordat, cari vorbeşte prin el, cu urile şi pornirile sale. Dar Axintie observă o rezervă, o distincţie oficială, pe cari în zadar ar căuta-o cineva la cronicarul muntean. Ca şi Nicolae Costin,

---

[294] P. 164.
[295] P. 164.
[296] P. 167. Nimic din această familiaritate şi vioiciune a stilului la compilatorul cari e Constantin Căpitanul.
[297] P. 173. Tot aşa, la Constantin Căpitanul nu se întîlneşte mai nimic din această largă orientare în cele străine.
[298] P. 134.
[299] *Ibid.*
[300] P. 177—8.

în ultimele lui capitole, şi mai mult decît acesta, el înfierează, condamnă, urmăreşte cu sarcasmul şi injuria pe duşmanii patronului său. Dacă e o scădere din punct de vedere moral, dacă e o înjosire a tonului povestirii istorice, această aprindere, acest zel înfocat fac din lucrarea oficială a lui Radu Popescu o operă literară cu mult superioară ca expresie şi interes palidei povestiri a uricariului.

Această notă personală la Radu Popescu se explică prin firea lui deosebită, mai vioaie şi mai pătimaşă. Ea se explică iarăşi prin aceea că unui boier mare, cum vom vedea că era Popescu, îi e permis a apăra o cauză cu o putere de expresii pe cari nu ar îndrăzni să o aibă un simplu scriitor de hîrtii oficiale. Ea se mai lămureşte însă prin ceva : trecutul lui Axintie Uricariul fusese trecutul fără coloare şi fără însemnătate al unui slujbaş harnic şi ascultător, pe cînd în trecutul lui Radu, fiul lui Hrizea, se găseau acte pe cari acesta dorea să le ştie iertate, să le vadă uitate, acte de trădare faţă de Domnul pe cari acum el îl servea ca boier de Divan şi-l apăra ca scriitor politic. În violenţa lui, cari se coboară totdeauna pînă la trivialitate, se răsfrînge tulburarea sufletească a trădătorului, graba şi focul neofitului, cari vrea să dovedească, să se afirme.

Aceasta ne aduce să cercetăm viaţa lui Radu Popescu cronicarul. Aiurea am schiţat biografia lui în legătură cu memoriile cari i se pot atribui cu dreptate [301]. Nu vom repeta în altă formă acele lucruri, ci le vom întregi mai mult cu cunoştinţe noi, la cari s-au adus apoi o sumă de alte ştiri în studiul despre cronicile muntene ale lui C. Giurescu [302].

Existau în Ţara-Românească, pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, două familii cu acest nume de Popescu, originare din părţi deosebite ale principatului. Dintr-una făcea parte Antonie-vodă din Popeştii Prahovei, fiu al lui Neagoe postelnicul din Negoieşti [303]. Cealaltă, familia cronicarului nostru, era din alţi Popeşti, cei din Ilfov.

Nu ştiu căreia din două îi aparţinea un Radu Popescul, fost mare-ban la 1666, cari ocupa, în 1669, dregătoria de mare-vornic [304]. Numele tatălui lui Radu al doilea Popescu, al nostru, îl cunoaştem însă, fiindcă ni-l spune adesea fiul său : era Hrizea vistierul.

Acestuia însuşi i s-ar putea consacra o cercetare biografică. A fost un om de partid, duşman Cantacuzinilor, un om de luptă şi de duşmănie, cari făcu adeseori cunoştinţă cu prigonirea, prigonind şi el adeseori pe alţii, şi cari-şi sfîrşi viaţa printr-o cumplită moarte. Fu închis, chinuit şi omorît de Şeban Cantacuzino, care-l acuza de mîncătorie, mai ales cu prilejul expediţiei turceşti la Cameniţă. „În chinuri", scrie un călugăr ce se afla atunci în Ţara Românească, Del Monte [305], „i-a sărit lui Hrizea ochiul, şi

---

[301] În „An. Ac. Rom"., XXI, p. 362 şi urm.

[302] *Contribuţiuni la studiul cronicilor muntene.* Bucureşti, 1906, p. 37 şi urm.

[303] *Ibid.*, XXI, p. 340, nota 2.

[304] „Buciumul", I, p. 243. Giurescu, o. c. p. 37, nota 1.

[305] Asupra căruia v. „An. Ac. Rom"., XXI, p. 429—31 şi notele din „Archiva propagandei", în „Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi", V, care confirmă atribuţia propusă în „Anale", fără a se cunoaşte aceste informaţii preţioase.

tiranul, auzind cu urechile sale tînguirile, strigătul şi suspinele lui, auzi şi vorbele acestea ce le spunea în chinurile sale: „Doamne, nebun eşti şi crud; de ce mă chinuieşti în deşert? Ai primit de la mine trei sute de pungi şi m-ai lăsat sărac. De ce te înviersunezi, neomenosule, împotriva trupului mieu? Ce crezi? Am slujit, şi numai în anul acesta am plătit pentru ţară 2 800 de pungi, pe cari le-ai luat, dar nu ştiu cui le-ai dat". La auzul căror cuvinte, Domnul a poruncit să-i grăbească moartea, şi a fost înţepat, băgîndu-i-se ţeapa de un cot în trup [306].

Familia celui ucis în aşa de crude chinuri era ruinată, şi Domnul se pregătia să întindă şi asupra ei răzbunarea sa. Ea scăpă însă de supt paza oamenilor lui vodă şi, în mijlocul iernii — era iarna 1679—80 —, pe gheaţă, trecu în Turcia. „Lupul turbat ce era" Şerban-vodă, scrie un cronicar de opoziţie [307] spumegă în zadar de mînie la vestea că i-a scăpat prada. Bieţii fugari — între cari se va fi aflat, copil, şi Radu, fiul Hrizei, — ajunseră la Constantinopol; de acolo pe urmă ei trecură în Moldova la Domnul duşman al lui Şerban, la Duca-vodă. Aş crede că Radu Popescu nu şi-a mai văzut ţara pînă la moartea lui Şerban-vodă şi suirea pe tron a Brîncoveanului, cari inaugura o eră de iertare şi de împăciuire.

În 1689, în al doilea an din noua domnie, Radu era logofăt, şi Domnul îl trimise la sfîrşitul lui mai să ducă un prezent de o mie de boi şi o sumă de bani „jupînului Heissler", cari comanda forţele împărăteşti din Ardeal şi cari nu se putuse înţelege bine cu o solie anterioară. Radu rămase acolo şi după îndeplinirea misiunii sale, în cari expuse cu putere dreptatea ce avea Domnul de a nu se risca într-o aventură. Pare că era încă în Braşov la 3 iulie, dar că plecă în curînd, după ce înştiinţase pe general de atacul ce plănuise turcii contra Orşovei. El nu mai avea ce face după plecarea lui Heissler în această direcţie [308].

Întorcîndu-se, logofătul Radu nu se duse în lagărul domnesc şi nu participă la campanie, pe cari nu ştie s-o descrie decît după spusele altora [309]. Cînd nemţii intrară, peste puţin, în ţară, Popescu se găsea însă în suita Domnului rătăcitor şi se află probabil prezent la întrevederea de la Drăgăneşti între Heissler şi Brîncoveanu [310]. Era un logofăt de taină, care ştia multe lucruri asupra intenţiilor lui vodă, asupra relaţiilor şi înţelegerii lui cu Tököly pentru campania din 1690. În adevăr, în cursul iernii, într-o scrisoare către pribegi: „Aga" Bălăceanu, şi „tata Staico Păharnicul", Meri-

[306] „Magazin", v. p. 39; ENGEL, *Gesch, der Walachei*, I. p. 110—1. Cf. CONSTANTIN CĂPITANUL, în „Magazin", I, p. 22—3.

[307] Constantin Căpitanul, *op. cit.*

[308] „Magazin", v. 106 şi urm.; „An. Ac. Rom"., XXI, p. 237. Pentru împrejurările politice de atunci, v. scrisoarea lui Brîncoveanu din Cerneţi, 2 august, către împărat, scrisoare ale cărei scuze fură răspinse de acesta în septembrie; „Hurmuzaki", V[1]. p. 284—5.

[309] *Magazin, op. cit.*, p. 109 şi urm.

[310] P. 111—2.

şanu, un fiu de boier mare, Mihai postelnicul Băjescu, transmite şi însemnate informaţii dobîndite de la „Radul logofătul de taină", cari e de bună samă cronicarul nostru [311].

El se afla la Bucureşti, credem, pe timpul marii expediţii ardelene, ce urmă [312], căci ştie data precisă — el, care nu ţine datele în samă — cînd capul lui Bălăceanu fu înfipt în prăjină. La 1692 se găsea tot în capitala ţării şi avu prilejul să asiste la insultătorul alai şi mustrarea pe cari Brîncoveanu le făcu lui Staico, duşmanul său, care-i căzuse în mînă. Trei ani nu mai ştim nimic despre dînsul. În 1695 însă, Domnul primi ordine să gătească zaherea pentru Cameniţa, să meargă „la bogazuri să păzim" [313], să urmărească aici pe hoţi şi să reclădească cetatea Cladovei. Sarcina aceasta o dete în parte lui Radu Popescu şi lui Radu Greceanu, unul clucer, altul stolnic. Ei îşi căutară bine de treabă, dar misiunea fu luată înapoi după stăruinţele banului Cornea Broiloiu, cari considera prezenţa delegaţilor domneşti la Cladova ca o încălcare a drepturilor sale. De atunci Radu Popescu, un om ambiţios şi răzbunător, ţinu ură lui Cornea, şi, în lucrările sale literare, el găsi prilej să-şi răzbune, ridiculizîndu-l.

De la Cladova, Radu merse în lagărul Domnului şi asistă la întîlnirea acestuia cu sultanul, în ziua de 3 octombrie 1695. Ridicat la rangul de clucer, el ceti dovezile de dilapidare în procesul, cu motive politice ascunse poate, care fu intentat lui Constantin Şerban clucerul, în vara anului 1696 ; Domnul scoase hîrtiile „şi le deade la Radu cluciarul, feciorul Hrizei vistierul din Popeşti, să le citească".

Pe urmă, sluga credincioasă a lui Brîncoveanu începu să calce strîmb : el luă parte la înjghebarea unui complot contra Domnului şi, fiind unul dintre cei mai greu compromişi, dintre cei ce trebuiau pedepsiţi măcar de formă, el, „Radu Clucer, fiul lui Hriza Vistierul", fu pus cîtva timp la închisoare, în 1700.

Aceasta-i sfărîmă, o bucată de vreme, cariera. Supt Brîncoveanu, care-l iertase, ca şi pe toţi complicii lui, el nu mai fu nimic. Probabil Ştefan Cantacuzino, venind la domnie în 1714, crezu de cuviinţă să răsplătească pe acest vechi duşman al predecesorului său, făcîndu-l vornic. În această calitate, i se dădu sarcina de *mehmendar* al lui Carol al XII-lea în toamna aceluiaşi an [314]. În 1714—5, iarna, el merge, cu Neagoe stolnicul Topliceanu şi Drăghici Strîmbeanu medelnicerul, într-o comisiune pentru hotare [315]. Dar această vornicie nu era cea mare, ci numai aceea de Tîrgovişte

---

[311] Scrisoarea s-a tipărit mai bine în „Hurmuzaki", V[1], p. 310.

[312] P. 114.

[313] Însemnări autografe ale Brîncoveanului, pe calendare ; în „Rev. română", I. p. 667. Pentru calendarele de la Hurezi, LITZICA, *op. cit.*, p. 521—2, nr. 788.

[314] Pînă aici lămuririle au fost luate din memoriile citate. Aceasta e din cronica oficială, în „Magazin", IV, p. 34. cf. GIURESCU, *op. cit.* p. 59 şi urm., şi 152.

[315] Ms. 441 al Bibl. Ac. Rom. ; „Studii şi documente", III, p. 23, şi urm.

și ca vornic de Tîrgoviște îl și vedem ieșind înaintea noului Domn, Nicolae Mavrocordat, lîngă Focșani, în 1716 [316].

Mare-vornic însă deveni Popescu supt domnia lui Nicolae Mavrocordat, cari-i va fi apreciat știința și spiritul ager. Ca mare-vornic, îl vedem primind, cu Șerban Greceanu, mare-pitar, pe hanul cari mergea spre Timișoara ; cei doi *conăcari* duc pe temutul oaspete al țării pînă la Cerneți. Nogaii prădînd în calea lor, Radu vornicul fu acela care denunța purtarea lor Domnului [317].

Războiul cu germanii începuse, și boierii cari țineau partea acestora vedeau în Popescu o piedică pentru realizarea planurilor lor de trădare. „Viclenii" dau lui Nicolae-vodă sfatul de a-l face ban-mare și a-i încredința comanda împotriva catanelor, peste Olt, ca celui „mai sprinten, mai levent". Oferindu-i-se, Radu vornicul primește înălțarea în rang și sarcina militară, cari-l puneau în fruntea boierimii muntene.

Cu ceva turci și tătari și „cîtăva slujitorime de țară", noul ban plecă să-și ocupe provincia și, stabilindu-se în Craiova, începu opera de pacificație. În lipsa lui, Domnul fu prins și trimis peste graniță. Banul dădu, în zădar, de știre oștilor împărătești de peste Dunăre, făcu apel în zădar la ostașii săi proprii. Aceștia-l duseră plocon nemților la Tîrgoviște, de unde Pivoda, cari prinsese pe Mavrocordat, îl liberează. Dar nu i se permite a merge, cum voia, la Rîmnic, ci e transportat la Sibiu. Căpătînd de aici voie să steie după placul său în Ardeal, el se așează la Brașov, „unde era fiiu-său și alții ai casei lui", împreună cu boierimea care făcuse lovitura contra Domnului.

Aici împrejurările îl schimbară la față : deveni prietenul dușmanilor și dușmanul prietenilor săi. Părtaș al actului de alegere, în decembrie, ca Domn, al lui Gheorghe Cantacuzino, el redactă poate singur petițiile din 14 și 23 septembrie 1717, prin cari se cerea luarea în stăpînire militărească a întregii Țări Românești, prinderea fratelui mai mic, Ienachi Mavrocordat, noul Domn, precum fusese prins fratele mai mare, numirea, în sfîrșit, a lui Gheorghe. În orice caz, el le iscăli în rîndul întîi. Cît îi dură această simpatie pentru germani, nu știm cu dovezi, dar putem gîci : atîta cît crezu a-și putea face cu dînșii interesul [318].

Dar, cînd pacea de la Pojarevać se încheie și se văzu că Țara Românească propriu-zisă va rămînea turcilor, că numai în Oltenia hrăpită de creștini va fi domnie împărătească, interesul lui Radu Popescu nu mai putea fi satisfăcut de nemți. Ioan Mavrocordat i se păru atunci un principe foarte bun, și el se întoarse lîngă dînsul, fără a căpăta însă vreo boierie ca răsplată. Numai Nicolae-vodă, întors în Scaun, îi dădu iarăși marea-vornicie, pe cari o păstră pînă la moartea sa față cu lumea, pînă la retragerea sa la călugărie, cu numele de Rafail, în mănăstirea Radului-vodă din

---

[316] „Vel vornic la Tîrgoviște", în loc de vornic de Tîrgoviște, e o greșeală în AXINTIE URICARIUL, p. 172.

[317] P. 51—2.

[318] „Hurmuzaki", VI, p. 192 și urm. Cf. *Fragmente*, IV, p. 167 și urm. ; GIURESCU, *op. cit.*, p. 69 și urm.

Bucureşti, la 1722—3. El nu trăi mai puţin de şase ani în această cucernică şi studioasă retragere. Data precisă a morţii lui n-o cunoaştem însă [319].

Acestui om, pe cari doi Domni îl iertase pentru trădare, acestui isteţ ambiţios fără scrupul, cari avea ce ispăşi la călugărie, îi dădu Nicolae-vodă, în a doua domnie a sa, împreună cu demnitatea de mare-vornic, şi sarcina de a compila cronica Ţării Româneşti [320].

Să amintim că istoriografia munteană începu şi ea în mănăstiri domneşti, dar istoria acestora nu se poate face, ca în Moldova. Am putea menţiona doar mănăstirea Dealului, care era în secolul al XVI-lea locul de sepultură al Domnilor.

Corpuri de cronici slavone nu par a se fi format însă aici, şi nici biografii retorice ale Domnilor, ca în principatul vecin. Din secolul al XVI-lea, au rămas totuşi cîteva monografii cari puteau servi viitorului istoric. Astfel, marele egumen din Atos, Gavriil, cari a vizitat Ţara Românească, scrise viaţa patriarhului Nifon, cari a jucat un rol de organizator în biserica munteană, aşa încît trată pe alături şi istoria principatului. Cariera de victorii şi suferinţe a lui Mihai Viteazul a fost expusă oficial de bătrînul său logofăt Teodosie, de un om al Buzeştilor apoi, în fine, dintre străini, de boierul Stavrinos, şi de dascălul Palamed din Ostrov. Istoria Domnilor următori fu apoi scrisă, în proză şi în versuri, în trei rînduri, de un prelat refugiat în Ţara-Românească, Matei al Mirelor, cari duse povestirea sa pînă la cele dîntîi timpuri din stăpînirea lui Gavril-vodă Movilă. Dar supt Matei-Basarab nu se găsise, ca în Moldova, un alcătuitor al letopiseţului românesc al ţării, ci numai un biograf domnesc, şi acesta lipsit de talent literar şi de curiozitate istorică. Abia subt Şerban Cantacuzino se scriseră în Muntenia cronici asemănătoare cu a lui Ureche. Domnul făcu începutul, puind să se compuie, în direcţia cari-i convenea, un letopiseţ răzimat pe izvoarele scrise ce am pomenit, şi pe amintiri de familie. Sarcina fu îndeplinită de logofătul de casă Stoica Ludescu.

Atacaţi prin această cronică, scrisă în 1688, duşmanii politici ai Cantacuzinilor răspunseră printr-o alta, de o pasiune înviersunată. Neamul puternic al Bălenilor puse să se scrie această operă de Constantin Căpitanul, un membru al familiei Filipescu. Şi acesta se opri la anul 1688, unde se oprise povestirea domnească. Am mai văzut că, suindu-se pe tron în acest an chiar, Brîncoveanu dădu lui Radu Greceanu, ale cărui merite pentru literatura religioasă le cunoaştem, misiunea de a duce mai departe crono-

---

[319] Pe Radu îl întîlnesc întîia oară ca vornic după întoarcerea sa, la 1719, în STINGHE, *Ist. besericei Şcheailor*, p. 168—9. El a avut poate doi fii: pe Matei păharnicul şi pe Constantin păharnicul. Matei face un schimb cu „părintele Anthim tipograful" la 20 april 1703; Bibl. Ac. Rom., doc. XX/112. Amîndoi dau un zapis lui Radu Dudescu, şi el tot păharnic, dar mare păharnic, la 28 ianuarie 1713; *ibid.*, doc. XII/198. Pe Constantin îl mai întîlnim, făcînd o vînzare de ţigani, la 20 martie 1712; *ibid.*, doc. XII/165.

[320] Că această sarcină n-a căpătat-o încă din întîia domnie se vede din aceea că încă de la începutul acestei scrieri, fiind vorba de Ienache Mavrocordat, i se spune „Ianache dragomanul..., carele, ajungînd mai pre urmă şi Domn, în urma fratelui Măriei Sale Nicolae-vodă aicea în ţară"; p. 37.

graful oficial muntean. Acesta făcu continuaţia în curent cu evenimentele, pe cari şi le nota, din partea lui, pe foi albe de calendare, Domnul, pînă la 1713.

Cînd Nicolae Mavrocordat luă pentru a doua oară domnia în Ţara Românească, acestea erau, exceptînd ce lucrase însuşi Radu Popescu, cronicile muntene, şi de acestea se putea servi un compilator.

În luptele dintre Cantacuzineşti, Băleni şi Cupăreşti, Nicolae-vodă n-avea nici un interes ; cronica lui Ludescu putea să-i convie pentru corpul său oficial, pentru noua sa compilaţie tot aşa de bine ca şi răspunsul lui Constantin Căpitanul. Altfel era însă de la 1688 înainte, pentru domnia Brîncoveanului.

Cu acesta fusese în necontenite legături Alexandru Exaporitul şi fiul său mai mare. De la Constantin-vodă primise ei mulţi ani de zile daruri de Paşti şi la alte ocazii [321]. O fată a lui Brîncoveanu, Ilinca, fusese căsătorită cu unul dintre fiii lui Alexandru Exaporitul, Scarlatachi, cu care prilej Greceanu numea pe cuscrul lui vodă : „om mare lîngă împărăţie, ştiut şi învăţat foarte“ [322], în februar 1698. Logodna fusese stabilită încă din 6 noiembrie 1692, cînd, la nunta Stancăi, altă fată a lui Brîncoveanu, cu Radu, fiul lui Iliaş Alexandru, Mavrocordat bătrînul asistă, ţiind loc de tată mirelui, cu cari era rudă de aproape [323]. Prin Mihai Cantacuzino, unchiul său, Constantin-vodă cunună pe Ruxandra, fata Exaporitului, cu Matei Ghica, fiul lui Grigore-vodă [324]. Relaţiile bune ţinuse pînă la moartea lui Scarlatachi, în iunie 1699 [325] şi chiar pînă la aceea, cari urmă îndată, a lui popa Nicolae din Sinope, însoţitorul lui Scarlatachi în Muntenia şi un ascultat sfetnic al lui Brîncoveanu [326], în octombrie 1699. Apoi rivalitatea pentru tron şi interesul bănesc aduseră starea de duşmănie permanentă, cari se răsfrînge în partea inedită a cronicii lui Greceanu.

Fireşte că Nicolae-vodă nu putea accepta o cronică în cari se cuprindeau insulte la adresa sa şi a familiei sale. Dar n-avea nimic de zis contra părţii de la început, anterioară anului 1700, contra celor patruzeci şi opt de capitole, în cari mîndria, susceptibilitatea sa nu erau de loc atinse. Aceste capitole erau apoi şi acelea din cari se auzea mai rar plîngerea împotriva turcilor, al căror cinstit funcţionar şi servitor credincios era Mavrocordat.

---

[321] Socotelile lui Brîncoveanu, publicate în „Revista istorică a Archivelor“, II, menţionează şi daruri la nunta lui Nicolae Mavrocordat, în 1700 ; p. 570.

[322] P. 343.

[323] GRECEANU, p. 198—9 ; „Magazin“, V, p. 116—7 ; CHESARIE DAPONTE, în ERBICEANU, *Cron. Greci*, p. 45 şi, mai ales, notiţa din PAPADOPULOS KERAMEUS, IV, p. 144 (164).

[324] DAPONTE, *op. cit.*, p. 46. Cf., pentru toate aceste lucruri, cele cuprinse în capitolul despre Dimitrie Cantemir.

[325] GRECEANU, p. 353. Inscripţia de pe mormînt, în „Bis. ort“., XIV, p. 724. S-a găsit cine să pretindă că Scarlat ar fi fost otrăvit, „pentru nişte pricini ce avea socrul cu ginerele între dînşii“.

[326] *Ibid.*, p. 354.

Pe acestea se hotărî să le menţie în compilaţie, tăind cronica lui Greceanu îndată după moartea lui Nicolae din Sinope.

Deci, în compilaţia mavrocordătească, pe cari fu însărcinat s-o redacteze, după anumite instrucţii, Radu Popescu, Anonimul şi Greceanu pînă la octombrie 1699 rămaseră. Rămaseră cum erau, pentru că Radu n-avea puterea, oricît de vioi ar fi scris evenimentele contemporane, să descurce origini şi nu poseda nici materialul pentru aceasta. Naivul Ludescu ne vorbeşte în forma sa naivă şi din corpul de cronici comandat de Nicolae-vodă.

Totuşi se ocupase cineva să introducă lumină în această parte a istoriei muntene. Acel cineva era un om foarte învăţat, cari poseda întinse mijloace de informaţii, un om foarte puternic, un membru al familiei domnitoare. Ştim astăzi [327] că Stolnicul Constantin Cantacuzino este autorul unei Istorii a *Ţării Româneşti* sau, pentru a-i da titlul complet : *Istoria Ţării-Româneşti, întru care să cuprinde numele ei cel dintei şi cine au fost lăcuitori atunci şi apoi cine au mai dăscălicat şi apoi cine o au stăpînit pînă şi în vremile de acum, cum s-au tras şi stă.*

Să vedem întîi viaţa acestui însemnat om politic şi scriitor.

Constantin Stolnicul era fiul al treilea al lui Constantin postelnicul Cantacuzino şi al Elenei lui Şerban Basarab [328]. Trebuie să se fi născut pe la 1650, mai degrabă înainte decît după această dată. Va fi învăţat în casă întîi, la vreunul din acei dascăli greci pe cari-i ţineau Cantacuzinii pentru învăţătura copiilor lor [329]. Apoi plecă în străinătate şi învăţă în deosebite şcoli europene limbile vechi şi moderne, precum şi alte cunoştinţe literare. Un membru din secolul al XVIII-lea al familiei sale scrie despre dînsul aşa : „Numitul Stolnic Constantin Cantacuzino din copilăria sa a fost dat cu totul asupra învăţăturei ; la limba elinească era un mare filozof. După ce a venit în vrîstă, s-a dus în Europa iară pentru învăţătură ; la Roma a învăţat limba latinească şi italienească, în cari limbă era desăvîrşit spudeu. El pentru practică a petrecut cîţiva ani în Viena, în Veneţia, în Varşovia şi pe alte Crăii ale Europei... Viaţa şi vremea sa o petrecea pururе cu dascălii, cu spudeii şi cu bărbaţii procopsiţi [330]".

Ştim astăzi, prin descoperirea carnetului său de student [331], că aceste călătorii de studii trebuie aşezate după moartea bătrînului postelnic, la 1663. Căci găsim pe tînărul Constantin în armata din Ungaria în acest an, ca simplu postelnic [332].

---

[327] „An. Ac. Rom"., XXI, p. 67 şi urm.

[328] După ordinea în cari citează pe fii lor Del Chiaro, ar fi penultimul. Ludescu pune însă pe Constantin înnaintea lui Mihai, Matei şi Iordachi, nu numai înaintea celui dintîi, şi tot aşa un document de familie, în „An. Ac. Rom"., XXI, p. 107.

[329] Un raport din Viena, cu data de 7 iulie 1684, menţionează scrisori ale lui Şerban-vodă, care „confermano quel che scrive *l'atteniese* grammatico di suo figliuolo" ; „Hurmuzaki", IX[1], p. 318, nr. 446.

[330] *Genealogia Cantacuzinilor,* în „Buciumul", I, p. 523, şi în ediţia pe care am dat-o, p. 209.

[331] IORGA, *Operele lui Constantin Cantacuzino Stolnicul,* Bucureşti, 1901, p. 1.

[332] LUDESCU, p. 361. „Vel postelnic", cum poartă ediţia, e neadmisibil.

STOLNICUL CONSTANTIN CANTACUZINO

După această nenorocire de familie, el va fi străbătut Europa pentru a deveni un desăvîrşit „spudeu", sau, cum am zice noi, un bărbat erudit. În cursul acestor studii el întîlni pe ucigaşul tatălui său, Grigore Ghica, de la cari căpătă explicaţii cari fură întrebuinţate mai tîrziu în procesul ce se deschise pentru reabilitatea memoriei celui ucis fără vină [333].

Nu putem şti cînd se întoarce în ţară, unde era chemat să joace un rol politic de mîna întîi, dar un document ne spune că el a petrecut cea mai mare parte din domnia lui Radu Leon „la Veneţiia pentru învăţătura cărţii", adecă la Padova [334]. El povesteşte cum, după studii la Adrianopol şi Constantinopol, în 1665, care-i permiteau să facă şi versuri elineşti pentru slăvirea împărătescului său neam, el s-a suit pe vasul italian care l-a dus la Veneţia. Aici a admirat palatul dogilor, i-a copiat inscripţiile — şi lui

[333] CONSTANTIN CĂPITANUL, p. 358 : „spre Nemţi, la Vineţiea şi prentr-alte locuri". Notele veneţiene, în „Revista critică literară", IV, p. 306 ; cf. „Revista istorică", III, p. 23—4.

[334] „An. Ac. Rom"., XXI, p. 107. La 18 sept. 1667 mamă-sa îi dă partea din ayere (ms. necatalogat la Bibl. Ac. Rom. ; cf. *Genealogia,* p. 127).

trebuie să i se atribuie o scurtă istorie a Veneţiei pînă la 1669 —, a cules o bibliotecă latină în cari cărţile de şcoală, manualele stăteau alături cu Homer, cu Tit-Liviu, cel vechi şi cu noul Erasm. Apoi s-a dus la Padova, şi aici, stînd la „popa Florie" şi la signora Virginia Romana, a învăţat acasă cu un dascăl albanez de naştere : de Padova a rămas legat, şi acolo în tipografia seminarului, a tipărit acea hartă a ţării sale, cu inscripţii greceşti, cari nu s-a găsit pînă acum". În 1672, cînd Grigore-vodă căpătă din nou tronul muntean, el fu arestat în Bucureşti şi aruncat în temniţă. În acelaşi an, pe timpul celei dintîi expediţii contra Cameniţei, Constantin fu chinuit împreună cu ceilalţi membri ai familiei sale, şi atunci dădu el acea frumoasă dovadă de un suflet nobil, suferind loviturile cari erau destinate fratelui său mai mic, Mihai [335] Şerban, cari scăpase de închisoare, el cari, din Moldova, unde se refugiase, trecuse în Ardeal, şi din Ardeal în Turcia, obţinu porunca de a se da drumul celor întemniţaţi. Un agă anume veni la Bucureşti pentru a-i scăpa de acum înainte de „bătaie pre talpe şi legături".

Dus la Constantinopol, Constantin trecu apoi în Creta, pentru a fi la adăpostul lui Grigore-vodă, cari oferea două sute de pungi pentru a-şi recăpăta prada. Din această insulă, în care se păstrau încă a doua zi după cucerirea turcească tradiţiile de cultură din timpul dominaţiei veneţiene, el fu chemat la căderea lui Ghica de urmaşul acestuia, Duca-vodă. În 1675, el are o misiune în Polonia [336]. Cînd furtuna prigonirii se porni iarăşi asupra familiei în 1676, el fu oprit iarăşi în drumul spre Mărgineni, unde-l aşteptau fraţii pentru a petrece împreună ziua de Sf. Nicolae şi a da obişnuitul praznic săracilor. Fu închis la Cocoreşti, apoi liberat peste puţin timp. Împăcîndu-se lucrurile în aparenţă, prin mijlocirea femeii cari era Doamna lui Duca şi iubita lui Şerban, Constantin întovărăşi pe vodă în a doua expediţie la Cehrin, în 1678. Şerban îşi gătise lucrurile pentru domnie : el fugi din Bucureşti, unde era caimacam pe timpul campaniei, şi merse să-şi capete steagul. Aflînd de această lovitură adusă stăpînirii sale, Duca rugă pe Stolnic să meargă în urma fratelui său, pentru a-l întoarce. Constantin se supuse, plecă de la Focşani, dar nu se mai întoarse.

Supt domnia lui Şerban-vodă, el nu ambiţionă nici o dregătorie mai înaltă şi primi numai de la fratele cari-l respecta pentru înţelepciunea şi ştiinţa sa dreptul de a sta totdeauna în fruntea Divanului. Timpul şi-l petrecea cu ocupaţiile literare, cari-i fură mult timp — de i-ar fi fost totdeauna ! — mai dragi decît puterea. Atunci ajută el cu sfaturile sale pe tălmăcitorii de cărţi sfinte, fraţii Greceni. A fost în 1681 la Constantinopol cu Brîncoveanu, pe timpul călătoriei lui Duca acolo [337]. Îl mai vedem făcînd cumpărături în 1685 şi 1687 [338].

---

[335] Acest din urmă amănunt în Del Chiaro ; celelalte în cele două cronici citate ale ţării.

[336] „Hurmuzaki", *Fragmente*, III, p. 315. Învăţase la Gherasim Criteanul (*Opere*, p. 11).

[337] „Hurmuzaki", *Supl.* II[3], p. 135, nr. 69.

[338] Bibl. Ac. Rom., doc. XI/104 : „Cărţile şi zapisele moşiii Afumaţilor, ce s-au dat dumisale Mihai Cantacozino vel vistier, cum arată anume ; Ghen. 2, 1764", şi doc. XLV/64.

În timpurile din urmă lui Constantin i se părură însă imprudente manifestațiile lui Șerban în favoarea imperialilor, și se știa pe la 1688 că relațiile dintre cei doi frați sînt rele. În afară de linia de purtare politică pe cari o adoptase, Șerban ocupase încă, din moștenirea bătrînei stolnicese, care fusese pentru Constantin mai ales o mamă duioasă, moșii cari reveneau fraților și nepoților săi de frate [339]. Fiind cunoscute aceste lucruri, e ușor de înțeles cum pe acele timpuri cumplite s-a putut naște în mintea dușmanilor acea bănuială de otrăvire a lui Șerban, mort în scurt timp, în plina putere a vîrstei, prin frații săi, între cari și Constantin [340].

Constantin Stolnicul ar fi putut deveni Domn în 1688; el refuză [341], preferind mai bine să ajute la luarea Scaunului pe nepotul său Constantin Brîncoveanu, pe cari-l conduse multă vreme [342]. Știm dintr-o scrisoare românească din 1689 că el era, ca și supt Șerban, îndreptătorul Divanului [343], dar desigur cu mai multă influență decît supt acel frate mai mare. El aduse în acest an, plecînd în persoană pentru aceasta, pe tatarii cari curățiră țara de nemți [344]. El se afla la Brăila, cînd îi sosi știrea despre întrevederea lui Brîncoveanu cu Heissler la Drăgănești. „După plecarea generalului Heissler din Drăgănești", scrie un adaos la traducerea latină a scrisorii menționate, „Vodă trimise un călăraș la Constantin, în Brăila, cu știrea că Heissler a fost la dînsul. Și Constantin întrebă îndată pe călăraș, dacă Domnul l-a prins. Răspunzînd însă călărașul că nu, a scuipat în ochii trimisului, zicînd: — Vezi, ce prost e vodă, cînd nu sînt eu acolo [345]!".

Dar dacă nu-i plăcea a se risca în întreprinderi „creștine" fără viitor, Constantin Stolnicul nu era nici un dușman al celor de o lege cu dînsul. Oportunismul său, în cari se amesteca iubire de țară și de sine, l-a învățat Brîncoveanu de la acest unchi al său.

Astfel, în 1688—9 el era în corespondență cu polonii și primea scrisori de la regele Sobieski, la cari răspundea cu bucurie [346]. În 1691 el scria prietenește lui Veterani și, făcînd cunoștință în acest an cu generalul-conte de Marsigli, și acesta un erudit, nu întrerupse curînd relațiile literare și politice cu acesta, pe cari-l ajută la alcătuirea marii lui opere asupra Dunării, dînd informații asupra țărilor române [347].

În mai tot timpul domniei lui Brîncoveanu, el fu considerat de acesta ca un părinte. „De multe ori — scrie un cronicar contemporan [348] — și noi am auzit pre Constantin-vodă zicînd că: eu tată n-am pomenit, de vreme ce am

---

[339] „An. Ac. Rom"., XXI, p. 107.

[340] Acuzația apare aproape în același timp la RADU POPESCU, în *Cronică*, și la DEL CHIARO. O reproduce din acesta DIMITRIE CANTEMIR, în *Evenimente*, — v. mai departe, iar din celălalt *Cronica bălăcenească*; v. „An. Ac. Rom"., XXI, p. 395.

[341] DEL CHIARO, p. 146.

[342] v. „An. Ac. Rom"., XXI, p. 320.

[343] Scrisoarea, deseori citată, a lui Băjescu.

[344] Scrisoarea pomenită. El se opusese închinării către ei (ms. 1321 al Acad.).

[345] „Hurmuzaki", V[1], p. 364.

[346] „Hurmuzaki", *Supl.* II[3], p. 181—2, nr. 100.

[347] „An. Ac. Rom"., XXI, p. 67 și urm. Cf. și „Hurmuzaki", *Fragmente*, III, p. 388—9.

[348] RADU POPESCU, în *Memorii*, p. 182.

rămas mic de tată, fără cît pre dumnealui tata Costandin l-am cunoscut părinte în locul tătîne-mieu". Copiii lui Constantin Stolnicul [349] botezară pe toţi copiii Domnului. „Blagorodnicul" boier însuşi, „prea cinstitul, prea înţeleptul, prea învăţatul", precum îl numeşte cronica oficială conduse în 1694 pe Domniţa Maria în Moldova, la soţul ei Constantin Duca ; în 1706, el cunună pe Constantin beizadea, iar în 1708 pe Balaşa, fiica lui vodă, cu Manolachi Ruset ; mai pe urmă, în sfîrşit, el fu şi nunul lui Ştefan Brîncoveanu. La 1695, lui singur i se atribui căimăcămia, în lipsa Domnului, ce ieşi înaintea sultanului [350]. Sfatul „tatei Costandin", al „nenei", cum îi ziceau cu respect fraţii [351], a fost multă vreme hotărîtor pentru acţiunea familiei şi pentru cîrmuirea ţării.

În urmă însă, lucrurile se schimbară. Copiii Domnului şi ai celui dintîi sfetnic al său crescură mari, şi cei din urmă invidiară viitorul celor dintîi. Moartea lui Şerban, fiul lui Drăghici, cari făcea pe împăciuitorul, grăbi lucrurile. Căsătoria fetei lui Mihai Cantacuzino cu Dumitraşco Racoviţă, fratele lui Mihai-vodă [352], legînd interesele fraţilor Cantacuzino cu ale intriganţilor Racoviţeşti, contribui şi ea la adoptarea unei soluţii nenorocite. Sfetnicul ascultat de odinioară se retrase în pustietatea de la Filipeşti, nu fără păreri de rău amare [353]. Brîncoveanu fu pîrît, căzu ; Mihai Racoviţă nu fu numit în locul lui, şi Domnul cel nou al ţării fu Ştefan, fiul cel mai mare al Stolnicului.

Domnia răzimată pe crimă ţinu doi ani, şi fericirea Cantacuzinilor se stinse prin omor. Pe rînd dispărură, ajunşi de ursita lor tragică, Constantin Stolnicul, Ştefan-vodă, Mihai spătarul. Cel dintîi fu sugrumat, împreună cu fiul său, în închisoarea de poliţie a lui Bostangi-Başi, în noaptea de 6 spre 7 iunie 1716, la zece ceasuri [354].

Pe lîngă cîţi l-au cunoscut, Constantin Cantacuzino, cari a murit de o astfel de moarte şi avînd pe sufletul lui astfel de fapte, trecea drept un om ales, de o pricepere şi o învăţătură neobişnuită. Îl numesc „învăţatul" şi vor-

---

[349] Unul din ei, Radu sau Răducanu, e pomenit şi în *Condica de socoteli* a lui Brîncoveanu : în februarie 1703, Domnul cheltuieşte pentru „nunta Radului sin Constantin Stolnicul" ; p. 692 ; la p. 709 se menţionează apoi : „Stolniceasa Radului Stolnicul", ca, şi la p. 715 ; v. testamentul soţiei, Safta, în IORGA, *Doc. Cantacuzinilor*, p. 177 şi urm. cf. *Opere*, p.. XXXIII.

[350] Toate aceste ştiri sînt luate din Radu Greceanu.

[351] v. „An. Ac. Rom"., XXI, p. 245—6. Cf. şi p. 244.

[352] Nunta trebuie să se fi făcut în 1694, cînd vedem vistieria cheltuind pentru „nunta lui Racoviţă portar" ; p. 122, mai.

[353] „Biserica ortodoxă", XVI, p. 721—3. Scrisoarea lui către patriarhul Hrisant (7 noiembrie 1712). În această revistă s-au mai tipărit scrisori de ale lui către Hrisant, în traducere românească, după copii comunicate Academiei Române. Vezi-le în vol. XV, p. 686—7 ; XVI, p. 297 şi urm., 719—20, 721—3. Cf. Documente greceşti ale mele în colecţia „Hurmuzaki", XIV.

[354] O scrisoare greacă a lui, de care ne vom servi la analiza *Cronicii* lui Radu Popescu, s-a tipărit în LEGRAND, *Epistolaire grec*, p. 123—4 ; o alta, latină, către un aderent al lui Iosif Rákóczy, în „Hurmuzaki", IX[1], p. 441—2, nr. 609 ; altele, în „Bis. ort.", XV, p. 686—7, 790—1 ; XVI, p. 297 şi urm., 719—23. etc. Pentru cumpărăturile lui, *Operele lui Constantin Cantacuzino*, publicate de N. IORGA, Bucureşti, 1901, p. XXX—II.

besc de cunoştinţile lui, nu numai cronicarul de Curte al lui Brîncoveanu şi Mihai Cantacuzino banul, genealogistul familiei sale [355], ci şi alţii : Daponte, eruditul grec din vremea lui Constantin Mavrocordat [356], Gherasim de Alexandria, cari a cunoscut însuşi pe „întru tot vestitul Costandin, mai dennainte Marele-Stolnic, carele cu frumuseţele ai prea înţeleptii şi dumnezăeştii lui înţelepciuni luminează toată politiia“ [357]. Călugărul italian Del Monte, agent imperial, cari a stat douăzeci şi doi de ani în Ţara Românească, menţionează într-o relaţie a sa pe fraţii Domnului, atunci Şerban-vodă, Constantin şi Matei, pe cari-i crede „Greci uniţi“, pe cari-i laudă ca „învăţaţi şi buni filozofi şi plecaţi către ritul latin“ [358]. În sfîrşit, agentul suedez Hyltéen, cari găsea pe marele-logofăt şi ginere al Domnului, pe Şerban Greceanu, un om cult totuşi, „aspru, obraznic şi grosolan“ [359], acest agent vorbeşte cu laude despre Stolnic : „Sînt aici cîţiva boieri cuminţi şi cărturari, cari au văzut lumea şi cari dau din umeri la asemenea prostii [360], mai ales un unchi după mamă al Domnului, contele Cantacuzino, un bătrîn cinstit, cari prin studii şi călătorii în străinătate a căpătat o mare experienţă şi o mare dibăcie [361]. Tot aşa vorbeşte despre dînsul un englez, cari a străbătut atunci principatul muntean şi a putut convorbi cu dînsul [362]. Ştim în sfîrşit că marele erudit grec Nicolae Papadopulo, Comnen a dedicat o lucrare „vestitului şi prea-vredniculuí de numele elenic dumnealui Cantacuzino [363], că tot lui i se închină de logofătul Marii Biserici, Ioan Cariofil, refugiat în Ţara Românească, un *Manual pentru dogmele esenţiale ale Bisericii*, a cărui scriere a fost provocată de întrebările Stolnicului [364], că medicul Mulaimis i-a dedicat un tratat despre dropică [365], Doftorul Ioan Comnen a compus pentru el, din bizantini şi alte izvoare, o scurtă biografie a împăratului Ioan al VI-lea [366], iar Hrisant Notara a tălmăcit în neo-greacă,

---

[355] v. GRECEANU, ms. Academiei Române, şi *Genealogia Cantacuzinilor*, în „Buciumul“. I. p. 100, 523 ; cf. ediţia mea, p. 292—3.

[356] ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 173.

[357] „An. Ac. Rom“., secţ. lit., XII, p. 173—4.

[358] „Arch. soc. şt. şi lit“. din Iaşi, V, p. 548. Constantin apără în 1708 pe călugării catolici din Tîrgovişte, prigoniţi de străinii ce serveau pe Brîncoveanu ca medic, chirurg, pictor şi grădinar, şi pîrîţi de ei unui vizitator apostolic ; *ibid.*, p. 548—9.

[359] „Hurmuzaki“, IX[1], p. 526.

[360] Acelea adică pe cari le spune Domnul şi cari făceau pe „secretariul italian“, Del Chiaro, să exclame : „Che matto !“, p. 527.

[361] *Ibid.* Constantin protestase contra gonirii lui Hyltéen din ţară.

[362] „Revue historique du Sud-Est Européen“, I, p. 404—405.

[363] LEGRAND, *Epistolaire grec*, p. 9, nr. 6. E vorba, cred, de *Praenotationes mystagogicae*, V. *Bibliogr. hellénique*, III, p. 50.

[364] Cartea a apărut abia în 1697. Titlul complet e : Ἐγχειρίδιον περί τινων ἀποριῶν, καὶ λύσεων, ἤ περὶ ἐξετάσεως καὶ ἐπιβεβαιώσεως ἀναγκαίων τινων τῆς Ἐκκλησίας δογμάτων, Descripţie mai amănunţită, în *Bibliographie hellénique*, op. cit. p. 45—9 ; *Bibl. rom.*, p. 349—50.

[365] LITZICA, *op. cit.* p. 516, nr. 768. Cf. altă dedicaţie, „Hurmuzaki“, XIV, p. 261. V. şi Litzica, *l. c.* p. 200, nr. 382.

[366] „An. Ac. Rom“., XX, p. 219 şi urm. Din Biblioteca lui — de la Mărgineni sau Bucureşti — sînt nr. V, VIII, XI, din ms. din Viena descrise acolo.

după ordinul lui, cartea lui Curopalat despre demnităţile bizantine (1691) [367].

Constantin Stolnicul, prietenul lui Alexandru Mavrocordat şi ai lui Hrisant Notara [368], ştia desăvîrşit greceşte, în cari limbă scrie scrisori [369], ştia latineşte, de vreme ce pe lîngă lecturile de la Veneţia şi Padova cerea pentru lectură opera iezuitului Segneri şi întrebuinţa în scrierile sale pe Toppeltin, Bonfinius, Nicolaus Olachus, Flavio Biondo, Callimachus Experiens, Cromer Cluverius, Cario, cari toţi au scris în această limbă [370], poseda foarte bine limba italiană, în cari corespunde cu Marsigli şi-i dă lămuriri, în care culege neologismele din cronica sa: „crudătate", „providenţie", „a vîndeca" = a răzbuna etc., în cari în fine tipăreşte o hartă a ţării sale la Padova, în tipografia seminarului [371].

Înainte de 4 mart 1694, cînd vorbeşte acum de „osteneala ce-şi dă, după puteri, pentru a lămuri mai bine, într-o lucrare românească, analele acestei ţări", adăugînd că „opera nu e gata încă" [372] — Constantin Stolnicul îşi impusese sarcina de a scrie o istorie completă şi critică a Ţării Româneşti. Desigur, gîndul îi va fi venit comparînd cu cronicile moldovene pe care le cunoscuse în călătoriile sale şi pe cari — adică pe Ureche compilat de Simion Dascălul — puse că le copie şi pentru dînsul, povestirea săracă, confuză, contrazicătoare a letopiseţului oficial muntean.

Afară de aceasta, el găsi un îndemn în cartea lui Toppeltin, apărută la Lyon în 1667, opuscul de etnografie a Ardealului, cari-l va fi făcut să se gîndească la „începuturile" ţării sale. Chiar în rătăcirile copilăreşti ale lui Simion, chiar în licăririle slabe de lumină din prefaţa lui Ureche şi introducerea acestuia, putea el să găsească mai multă conştiinţă, o mai mare înălţime de vederi, decît în bietele fraze naive în care Stoica Ludescu îmbrăcase legenda populară a îndepărtatelor vremi medievale. E foarte cu putinţă iarăşi ca în călătoriile sale în Moldova, la 1678 sau la 1694, acelea pe cari le cunoaştem noi, Stolnicul să fi auzit vorbindu-se de *Cartea pentru început* a lui Miron Costin.

Dar, fără îndoială, n-a avut-o niciodată în mîni. Altfel ar fi vorbit, desigur, de dînsa, ar fi întrebuinţat-o sau combătut-o, ceea ce nu face, nici prin aluzii. Aşa încît avem spectacolul interesant a două spirite agere, a două

---

[367] „Biserica ortodoxă", XIV, p. 423 şi urm. Un ms. al său, menţionat în „*Rev. teol*"., III, p. 335. Calendarele cu prognosticuri, ce primea din străinătate, sînt pomenite într-o scrisoare a lui („Bis. ort"., XV, p. 790—1).

[368] Versuri greceşti către el se pomenesc în PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.*, IV, p. 416.

[369] v. mai sus, p. 162, nota 1. Versurile greceşti către el se pomenesc în PAPADOPULOS KERAMEUS, IV, p. 416.

[370] O citaţie latină în scrisoarea publicată în „Bis. ort"., XVI, p. 721—3. Pentru traducerea greacă a lui Segneri, „Rev. teol"., III, p. 179.

[371] Pentru o plîngere grecească în versuri asupra morţii postelnicului Cantacuzino, plîngere ce i s-ar putea atribui, fiind pe lîngă toate tipărită în Veneţia, v. DAPONTE, în: ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 168. Harta o promitea în 1698.

[372] „Questo che Vostra Signoria Illustrissima desidera, vi vol del tempo e fatiga grande, quale *pro posse* io fò in valacco per piu dilucidare gl'annali di questra provincia, ma non e per ora finita"; într-o scrisoare către Marsigli; „An. Ac. Rom.", XXI, p. 70.

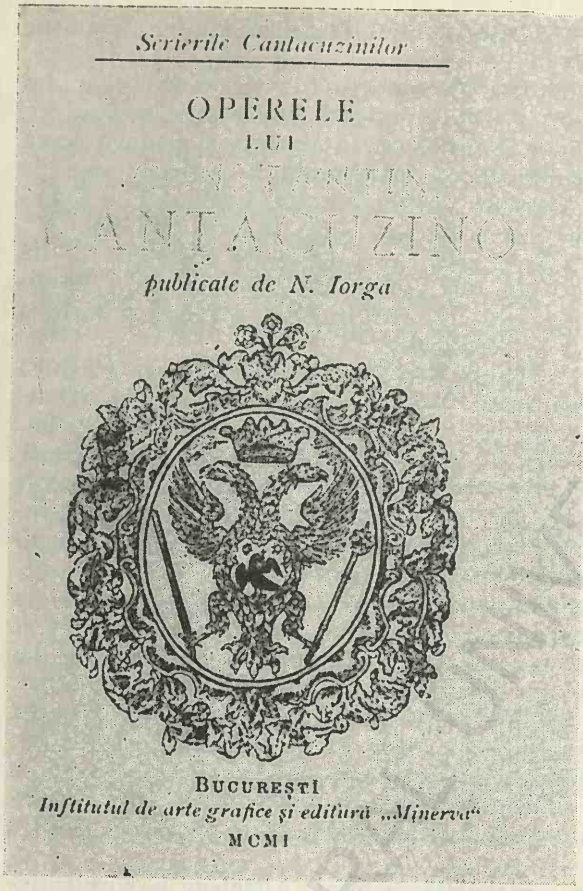

OPERELE LUI CONSTANTIN CANTACUZINO — COPERTĂ

minți cultivate, cari, cunoscînd, dacă nu același material, un material de aceeași natură, se sîrguiesc, dorite de adevăr și aprinse de iubire de țară, pentru a ajunge prin judecată și interpretare la luminoasa cunoaștere a originii romane pentru tot neamul.

Planul lui Constantin Cantacuzino nu se deosebea de al lui Miron Costin. Ca și învățatul logofăt moldovean, Stolnicul voia să urmărească, după stabilirea celui mai mîndru adevăr din istoria noastră, dezvoltarea poporului românesc din principatul pe care-l locuia. Aceasta pînă în timpurile din urmă, al căror letopiseț l-ar fi dat el cu o căldură de patimă analogă acelei ce dă viață scrierilor lui Constantin Căpitanul și Radu Popescu, dar cu o lărgime de vederi, o distincție de formă și o seriozitate de cugetare pe cari în zădar le-ar căuta cineva la aceștia.

Pentru a-și ajunge scopul, el dispunea de mijloace de informație superioare acelor pe cari le-a avut Miron Costin și chiar fiul său. Și, pe de altă parte, el se gîndise la izvoare pe cari aceștia le uitase sau le desprețuiseră.

Cercetase documentele de la boieri şi mănăstiri, ascultase răsunetul armonios al trecutului păstrat în cîntecul de război al baladei, în tînguirea doinei, „cîntecele cari vestesc de vitejie au de alte fapte ale Domnilor şi ale altor vrednici oameni ce au lucrat carei după la lăutari şi după la alţi cîntători auzim", şi nu fusese mulţămit de cantitatea şi calitatea informaţiei ce se putea culege de aici pentru a preface într-o operă de ştiinţă acel palid letopiseţ al ţării, „atîta de netocmit, de încurcat şi de scurt, cît mai multă turburare şi mirare dă celui ce ceteşte decît a şti cevaş adevăr dintr-însul" [373]. Totuşi îşi simţea datoria să scrie el opera de amintire a trecutului mai bun, într-un timp cînd nu mai era nime să apere ţara, „nici cu condei, nici cu palma". Pentru aceasta nu-i rămînea decît să se adreseze la străini, adunînd cele ce-i erau de nevoie şi nu se găsea la ai săi, de „pe la greci, pe la leşi, pe la unguri". În adevăr, de la aceste trei categorii de izvoare străine am tras noi pînă astăzi ştiinţa cea mai multă şi mai însemnată asupra istoriei noastre, şi nu e puţin meritul acestui predecesor, cari, la sfîrşitul secolului al XVII-lea, întrevăzuse căile pe cari trebuie să meargă cercetătorii trecutului românesc pentru a se lumina şi a găsi [374].

Constantin Stolnicul, un învăţat mult mai judicios decît Nicolae Costin, nu începe de la facerea lumii, nici de la potop, nici chiar de la turnul Vavilonului, cînd s-au împrăştiat neamurile, prin voia lui Dumnezeu. O spune celor doritori de istorie antedeluviană : el va începe de la daci.

Mai mult sau mai puţin încurcat, cu tot ajutorul lui Bonfiniu, scriitorul ne expune natura acestui popor şi legăturile lui etnice cu geţii. Cucerirea romană urmează, şi Cantacuzino e dintre aceia cari afirmă păstrarea neamului dac după războaiele cu romanii, invocînd şi numele lui Liciniu Dacul, împărat roman, în sprijinul aserţiunii sale [375].

Capitolul despre mărimea Daciei şi hotarele ei e slab şi scurt. Cel cari tratează despre administraţia coloniei romane şi durata ei e confuz, şi în cursul lui istoricul se pierde în digresii, pe atît de interesante, pe cît de nepotrivite, asupra evreilor şi urmaşilor lui Alexandru cel Mare. Trecînd la cuvîntul *Ulah,* la cari se gîndiră de la început cronicarii noştri şi-l dezbătură cu filologia lor primitivă [376], Stolnicul intră în luptă cu Cromer, pe cari pare a-l fi utilizat direct, şi cu Toppeltin, „Sas de altmintrelea, dar om învăţat şi destul umblat" [377]. Îndată însă, după obiceiul său, el pierde firul discuţiei şi începe a ne vorbi, iarăşi spre folosul nostru şi spre plăcerea noastră, de „Romei", de şcolile Italiei, înainte de a începe lupta cu grecii moderni, cari, spune el, nu sînt îndreptăţiţi a-şi rîde de „cuţovlahii" macedoneni, fiind un popor degenerat, fără „stăpînirea" şi „dăscălia" strămoşi-

[373] „An. Ac. Rom"., XXI, p. 153 ; acum în *Operele lui Constantin Cantacuzino,* p. 63, 65, 68.

[374] Pentru timpul cînd a putut fi scrisă lucrarea, v. mai sus şi „An. Ac. Rom"., XXI, p. 83—4. Evident că s-a scris înainte de stabilirea definitivă a dominaţiei imperiale în Ardeal.

[375] Dar, ca şi de altmintrelea, Costineştii şi Sulzer chiar, un secol mai tîrziu, el face o mare confuzie de geografie, văzînd în „Beligradul Ardealului", p. 86 din ediţia mea continuarea Sarmisegetuzei.

[376] Cantacuzino citează şi el „scurte leatopiseţele acestor două ţeri" ; ed. mea, p. 103.

[377] Ed. KOGĂLNICEANU, p. 101 ; ed. mea, p. 110.

lor, un popor destrăbălat şi egoist, căruia un creştin trebuie să-i dorească totuşi îndreptarea şi să roage pe Dumnezeu să-l libereze din robia păgînilor.

Întorcîndu-se la subiect, Cantacuzino, cari afirmase cu mîndrie că ardelenii, muntenii, moldovenii, macedonenii, despărţiţi prin atîta pămînt străin sau prin atîtea hotare nedrepte, sînt români cu toţii, şi aceştia romani, Cantacuzino, combătînd pe Zamoyski, afirmă, cel dintîi înainte de Dimitrie Cantemir, continuitatea naţiunii nobile romane pe pămîntul cucerit pentru civilizaţie de strămoşi şi apărat, tot pentru civilizaţie, de urmaşii lor.

Se poate, întreabă el — şi aceste argumente naturale, de bun simţ, sînt încă şi astăzi mai puternice, în apărarea continuităţii decît acele savante, scoase din texte ambigue şi rău transmise — se poate ca împărăţia romană să aibă nevoie de puţinele forţe pierdute în Dacia, se poate ca gospodarii de pămînt să-şi lese brazda şi avutul pentru a porni în lume de hatîrul unui decret imperial ?

La urmă, se pare însă că slăbeşte în convingerea sa, că ar vedea în cuţovlahi o dovadă a strămutării. Şi el porneşte a ne vorbi de dînşii, începînd în aceeaşi vreme marea luptă cu grecii, cărora le aparţinea prin sînge [378], ceea ce caută să îndreptăţească prin tot felul de sofisme despre grecii buni şi cei răi, despre originea transdanubiană a tuturor familiilor mari muntene, pînă şi a Basarabilor. Grec fiind însă prin origine, el ştia destul de bine identificarea prin suferinţe, lupte şi bucurii a tendinţelor familiei sale cu interesele ţării pentru a putea scrie astfel despre conaţionalii strămoşilor săi : „Ci de aceasta căci grecii aceştia, după cum rîd de români, şi grăesc aşa de rău, au socoteală mare : pentru că, văzînd şi ei toată altă lume rîzînd de dînşii şi batjocorindu-i, au stătut şi au obosit şi ei prin gunoaele lor ca cocoşii, răcăind, părîndu-li că au mai rămas ceva vlagă şi de ei ; unde văd zugrăviturile cele vechi ai lor, ei între dînşii îşi fac mîngîieri şi bucurie, soţi părîndu-li că au pre cineva batjocurii lor“ [378 bis]

Grecii făcînd pe macedoneni fii de hoţi, îndată se înfăţişează în mintea lui Cantacuzino teoria lui Simion dascălul despre descendenţa din hoţi a moldovenilor şi, *digresiv,* cum este, şi începe a o discuta. Crede în cronica în adevăr ungurească de unde compilatorul şi-ar fi luat fabula, şi se tînguieşte înpotriva ungurilor ca adineaori contra grecilor : „Pururea şi nevindecaţi şi ungurii au stătut vrăjmaşi şi pizmaşi românilor, şi atîta cît, de ar fi putut, ar fi supus pre toţi supt jugul lor“ [379].

Apoi discută strîns cu Simion, insultătorul fraţilor din Moldova : ce împărat a fost acela cari a dat pe hoţi ? De unde-i avea atîţia ? Ce stat pot întemeia tălharii ? Dacă au venit ei şi au locuit ţara pustie, de ce păstorii descălecătorii au găsit-o pustie din nou, cu toate că tătarii fuseseră goniţi de cei dintîi ? Numai după ce mîntuie toate argumentele sale, el îşi iartă adversarul, sau, pentru a întrebuinţa expresia lui Constantin Stolnicul, luată de la o „paremie“ arabă, *îi dă drumul la ghiandă* [380].

---

[378] Şi i se amintea aceasta încă în 1689, de opozanţii munteni : „oameni striini, greci ţărigrădeni, cărora moşii şi strămoşii au fost adevăraţi turci“. „Hurmuzaki“, V[1], p. 363.

[378 bis] P. 127.

[379] P. 123.

[380] „Ci dar să-l lăsăm la ghindă, cum paremie de arapi este“ ; ediţia mea, p. 135.

Urmează afirmaţia energică a principalelor sale credinţe, pe cari o vom reproduce mai la vale. Pe urmă, autorul cade într-o nouă digresie, aceea despre familiile nobile muntene. Se întoarce apoi la guvernul roman în Dacia, trece la ruina imperiului şi la aşezarea barbarilor, cu cari prilej nu se poate opri să nu ne vorbească de papa. Observaţii risipite despre Corvini, asupra cărora promite să revie „unde li va veni rîndul“ [381], despre unguri, despre... Gheorghe Brancovici, pe cari l-a cunoscut, termină partea conservată a cronicii, ce se opreşte brusc în vremea lui Attila [382].

Cronica a fost scrisă însă şi mai departe. Pentru a se ajuta în cercetările sale următoare, Stolnicul pusese să i se culeagă poate date din pisanii şi din documente, pe cari tot el le va fi pus întîi faţă în faţă cu cele cuprinse în letopisetul ţării [383]. Pe această bază a scris şi mai departe decît întemeierea principatului Ţării Româneşti. Nu cunoaştem încă manuscriptul complet al lucrării lui Cantacuzino, cari, de la început, nu-mi părea să fie un manuscript conservat la Muzeul Naţional din Bucureşti, după ce s-au fost spus asupra lui şi reprodus dintr-însul [384]. De fapt, această parte s-a transmis în nişte note statistice despre Ţara Românească, dacă nu şi în acea expunere mai pe larg, cu note despre străinătate, a cronicii muntene. Şi, fiindcă în compilaţia de istorie şi statistică a banului Mihail Cantacuzino se aduc argumente trase din Cantacuzino pentru o epocă mai nouă, şi fiindcă un scriitor de la începutul secolului al XIX-lea, Naum Rîmniceanu, citează pe „Cantacuzino“ pentru începutul secolului al XIII-lea, pe cînd împăratul istoric Ioan Cantacuzino n-a dat decît memorii din al XIV-lea, se vede limpede că o asemenea continuaţie a existat : se pare chiar pe la 1830 [385].

---

[381] P. 165 şi urm.

[382] Această cronică a fost întîi tipărită de librarul IOANID, în *Istoria Moldo-Românie*, de unde a reprodus-o KOGĂLNICEANU, în a doua ediţie a Letopiseţelor. I. Ultima ediţie, după mai multe ms., e a mea, citată mai sus, din cari facem citaţiile. Observaţii asupra autorului acestui fragment anonim s-au prezentat de HAŞDEU, PICOT şi AR. DENSUSIANU. Mai pe larg şi cu rezultate nouă s-a ocupat de dînsa V. A. URECHIA, în „Rev. p. ist. arch. şi filologie“, III, p. 65 şi urm. Aici se semnala un nou manuscris, complet la început, din 1781. În studiul său despre *Cronicile muntene*, GR. G. TOCILESCU a semnalat un al treilea, în aceeaşi revistă, III. Un al patrulea a intrat în stăpînirea Academiei Române, unde formează nr. 441. A fost reprodus începutul inedit după acest manuscript în „An. Ac. Rom“., XXI, 454 şi urm.

[383] Cronologia aceasta tabelară se ştia că se află numai într-un manuscript ce aparţine Muzeului Naţional. Apoi un al doilea a intrat la Bibl. Ac. Rom., unde poartă nr. 1322. Ea merge pînă la jumătatea secolului al XVII-lea (Matei Basarab). ST. GRECEANU o atribuie mai de mult, în „Revista română“, I, lui RADU GRECEANU, dar s-a dovedit de atunci — v. „An. Ac. Rom“.. XXI, p. 329—30, 419 — că fără motive valabile. In forma în care ni s-a păstrat, cronologia arată a fi fost scrisă tîrziu în secolul al XVIII-lea, căci pomeneşte documente ce se află la „Stolnicul Ştefănache“, la „Ştirbei“, la „dumnealui Brâncoveanul“, menţionînd totuşi pe strămoşii marilor familii din veacul precedent : Bălenii, Leordenii. Am publicat-o în *Operele lui Constantin Cantacuzino*, p. 19 şi urm.

[384] Cf. „An. Ac. Rom“., ser. II, XIV, partea administrativă, p. 42—4, şi GR. G. TOCILESCU, *Istoria românilor*, p. 113, 136 şi bibliografia.

[385] V. memoriul meu în „An. Ac. Rom“., XXXIII, p. 141 şi urm., SAMUIL CLAIN ştie de o cronică pînă în veacul al XIII-lea ; *Operele*, p. XXXIX—XL.

Aceasta e opera unchiului lui Brîncoveanu. Din cît cunoaştem dintr-însa vedem în autorul ei un spirit iubitor de adevăr şi onest, cari nu se sfieşte a scrie această frumoasă cugetare, că „mai multă şi mai mare este ruşine a zice minciuna că ştie decît a zice adevărul că nu ştie“ [386]. Înţelegerea lui Constantin Stolnicul îmbrăţişează mai mult decît înţelegerea lui Miron Costin ; probleme se ivesc pentru dînsul la cari boierul moldovean nu s-a gîndit niciodată. Şi, dacă în calea către adevăr, el se opreşte necontenit pentru a-şi risipi expunerea în digresii, dacă-i lipseşte vederea limpede a scopului şi meşteşugul de a se mărgini în urmărirea lui, el atinge uimitor de multe puncte esenţiale şi prevede de la început soluţia dreaptă şi înaltă pe care nu poate s-o dovedească ştiinţific şi deplin. Căci a scris vreun scriitor român înainte de regenerarea ardeleană în secolul al XVIII-lea într-o formă mai energică adevăruri mai înălţătoare decît acestea : „Valachii, cum le zic ei, iar noi românii, sîntem adevăraţi romani în credinţă şi în bărbăţie, din cari Ulpie Traian i-au aşezat aici în urma lui Decebal, dupre ce tot l-au supus şi l-au perdut, şi apoi şi celalalt tot şireagul împăraţilor aşa i-au ţinut şi i-au lăsat aşezaţi aici, şi dintr-acelor sămînţă se trag pînă astăzi românii aceştia... Însă rumâni să înţeleg nu numai ceştia de aici, ci şi cei din Ardeal, carii încă şi mai neaoşi sînt, şi moldovenii şi toţi cîţi şi într-altă parte se află şi au această limbă... că toţi aceştia dintr-o fîntînă au izvorît şi cură [487].

Dar această lucrare, aşa de nouă, are şi o altă însuşire, unică. Dacă Ureche are în stilul său fermitatea frazei romane, dacă Miron Costin se lasă furat de vorbăria obişnuită la autorii de memorii poloni din vremea sa, la Constantin Cantacuzino avem toată lărgimea sonoră, toată armonioasa şerpuire a modelelor italiene din care se inspiră. Niciodată fraza românească nu fusese mai amplă, mai complicată şi mai plină de înţeles.

Totuşi se pare că totdeauna cronica lui Constantin Stolnicul a rămas neterminată. Supt Mavrocordat ea se va fi găsit, împreună cu alte manuscripte, împreună cu documentele familiei adunate de Constantin : „scrisori de la împăraţi şi privelegiuri pentru neamul Cantacuzinilor, cum şi dovezi din istoriile cele vechi pentru siraua familiei neamului Cantacuzinilor [388], în stăpînirea familiei lui Răducanu, fiul cel mai mare, mort înainte de 1716 [389]. Ea nu circula, şi toate copiile ce posedăm sînt deodată foarte tîrzii, de la Mihai Cantacuzino încoace, cari întrebuinţă, cum am spus, lu-

---

386 P. 112.

387 P. 111.

388 *Genealogia,* în : „Buciumul“, I, p. 523 şi în ediţia mea, p. 292—3.

389 Hîrtiile despre genealogia Cantacuzinilor trecură, cum vom vedea, la fata lui Răducanu II, contesa O'Donnell. Fiul lui Nicolae-vodă, Constantin beizadea, fu însurat cu Smărăndiţa, „fiica răposatului Radului Cantacuzino, biv vel spătar, fratele lui Ştefan-vodă Cantacuzino şi fiul răposatului bătrînului Cantacuzino, biv vel stolnic, fiind de neam blagorodnic şi mai cinstit între toate neamurile boierimii Ţării Româneşti ; de cari tot neamul acela s-au bucurat, dînd slavă lui Dumnezeu pentru bunavoirea Domnului, ce au binevoit de au făcut, cunoscînd că toţi vor fi traşi şi apropiaţi spre mila Măriei Sale şi spre cinste, precum au fost“ ; RADU POPESCU, p. 150.

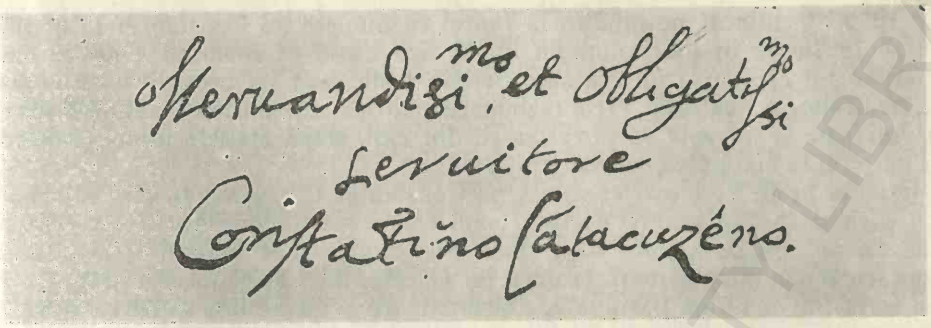

ISCĂLITURA STOLNICULUI CONSTANTIN CANTACUZINO

crarea lui Constantin în opera sa de geografie şi istorie asupra Ţării Româneşti, prin care poate ea începu să se răspîndească.

Revenind la Radu Popescu, el lăsă neschimbată expunerea lui Stoica Ludescu de la îngăimarea originilor pînă la sfîrşit şi, urmînd compilaţia brîncovenească, copie de aici înnainte cronica lui Greceanu pînă unde acestă cronică putea să convie Domnului său [390].

Dar de la 1699 înainte, cari a fost calea adoptată de compilatorul lui Nicolae Mavrocordat ?

Radu Popescu n-avea nevoie să scrie din nou toată această parte din istoria mai nouă a Ţării Româneşti. Avea pe cine să prelucreze : pe un cronicar de partid, cari apăra o cauză ce se potrivea cu interesele şi simpatiile lui Mavrocordat.

Acel cronicar, cari-şi scrisese opera începînd de pe timpul domniei lui Brîncoveanu, pe cari-l numeşte la început „Măria Sa" [391], şi o continuă, aproape în curent cu evenimentele, pînă înainte de anul 1716 [392], nu era altul decît tot Radu Popescu. El va fi prins a-şi scrie letopiseţul în acei ani de dizgraţie, cînd, pentru că se amestecase într-o conspiraţie, vodă-l uita la împărţirea rangurilor şi la încredinţarea misiunilor.

În intenţia lui Radu, cronica lui era o urmare la Constantin Căpitanul. Nu ne putem da sama bine de motivele cari opriră pe acesta de a-şi continua lucrarea. Dacă el e „Constantin Căpitanul" cari iscăleşte într-o plîngere a boierilor mărunţi din opoziţie către imperiali, plîngere cari datează

---

[390] Observ că în ms., scris de mitropolitul Antim şi păstrat la Bibl. Ac. Rom., supt nr. 180, al cronicii brîncoveneşti neoficiale — v. „An. Ac. Rom"., XXI, p. 443, în introducerea LUDESCULUI se amestecă de un copiator, ceea ce n-a făcut Popescu, „Traian şi cu ginere-său Severi". Cf. şi AR. DENSUŞIANU, în „Rev. critică-literară", I, p. 37.

[391] „Vărul Măriei Sale", i se zice lui Preda Prooroceanul. Se vorbeşte de sfetnicii „Măriei Sale", Cornea Brăiloiu, care nu se întîlneşte, cred, în ultimii ani ai domniei lui Constantin-vodă, e numit „Dumnealui Banul Cornea". Şi lui Constantin Duca din Moldova i se zice într-un loc „Măria Sa" : „însă nu din socoteala Măriei Sale, că era un cocon tînăr".

[392] Se opreşte înainte de căderea lui Ştefan Cantacuzino în 1716, dar ar fi putut scrie şi după această dată. Ceea ce hotărăşte însă e că lui Antim mitropolitul, scos din Scaun şi omorît în timpul domniei dintîi a lui Nicolae Mavrocordat, i se zice, în ultimele pagini ale cronicii, la înălţarea în domnie a lui Ştefan-Vodă : „părintele Vlădică".

din 1689 [393], şi dacă ne gîndim la faptul că numele lui Constantin Filipescu nu se întîlneşte în toată domnia lui Brîncoveanu, că moartea a apucat pe cronicar tot căpitan, cum era supt Şerban-vodă, s-ar ivi o explicaţie : aceea că, temîndu-se poate de vreo răzbunare politică din partea Cantacuzinilor, el emigrase şi nu voia să povestească din exil, după spusele altora, lucruri pe care nu le mai putea cunoaşte prin sine.

Oricum ar fi, acel cari continuă pe Constantin Căpitanul fu fiul lui Hrizea. Era şi chemat pentru aceasta omul cari avea de răsplătit asupra Cantacuzinilor sîngele tatălui său, mort în chinuri supt Şerban-vodă. Radu Popescu putea adopta toată cronica lui Constantin Căpitanul şi era în stare s-o scrie într-o formă pasionată, asămănătoare şi în acelaşi spirit ca şi predecesorul.

Dar între Constantin Căpitanul şi Radu Popescu e o deosebire. Cel dintîi păstrează o proporţie în povestire, scrie o operă analistică cu pretenţii de istorie, fără să insiste din cale afară asupra acelor întîmplări la cari avuse parte sau care-l puteau privi mai de aproape pe dînsul. E o cronică în adevăratul sens al cuvîntului scrierea sa, pe cînd însemnările lui Popescu nu pot fi numite decît memorii. Sînt mai mult icoane desfăcute din trecut, amintiri coborîte pe hîrtie cu tot farmecul lor de lucruri văzute şi trăite, şi nu o prelucrare a acestor amintiri, amestecate cu informaţii luate în dreapta şi în stînga. Rareori găsim la Radu Popescu menţiuni ca : „zic cei ce au fost acolo" şi alte trimiteri asămănătoare la experienţa altora.

L-aş pune mai curînd alături de Neculce, cari totuşi e mai mult istoric, e mai proporţionat în povestirea sa şi la nevoie recurge, pentru timpuri pe cari nu le-a apucat, la izvoade, iar pentru acele lucruri ce nu s-au petrecut în raza vederii sale la spusele acelor ce le-au fost martori. Ca şi acesta, Radu Popescu are povestirea bogată, amănunţită a celui chemat să povestească şi ca şi acesta el dă viaţă expunerii sale prin căldura, cari-o însufleţeşte, prin elementul sentimental de ironie, de duioşie sau de milă ce se amestecă în scrisul său cînd vorbeşte de oameni pe cari i-a cunoscut şi de împrejurări pentru cari, cînd s-au petrecut, a simţit bucurie ori s-a întristat.

Dovezi despre însuşirile de povestitor ale lui Radu Popescu le-am avut şi pînă aici, şi vom avea şi de acum înainte. Dar ceea ce ne place nouă, cari căutăm a prinde şi a reface în noi viaţa trecutului, nu trebuia să-i placă numaidecît lui Nicolae Mavrocordat, care urmărea alte scopuri şi avea alte gusturi.

Lui îi convenea o naraţiune oficială, cît se poate de măsurată în proporţii ca şi în ton, şi cronica lui Radu Popescu n-avea această calitate.

Să urmărim, în adevăr, din ce bucăţi rău legate între ele, alcătuite unele mai pe larg, altele mai pe scurt, fără ca acestea să corespundă însemnătăţii relative a acelor înşirate, din ce blocuri de amintiri se formează această operă. La început, o expunere foarte pe larg a alegerii lui Constantin-vodă :

---

[393] „Hurmuzaki", V[1], p. 363. Testamentul lui e din august 1696. Dar e la 1715 lîngă Ştefan Cantacuzino *(Doc. Cant.*, p. 161 şi urm. 175—6). Cf. prefaţa la ediţia ce am dat din cronică.

cauzele cari aduseră numirea unui Domn de ţară pe acele timpuri de război, dezbaterile între Constantin logofătul cari refuza: „de vreme ce ca un Domn sînt la casa mea, nu-mi trebuieşte să fiu" şi boierii ce stăruiau din răsputeri pe lîngă dînsul: „şi-l luară de mîni şi-l împingea de spate", ceremoniile, silinţile pe lîngă turci pentru confirmare: „Dacă românii scot Domnii şi pun Domnii, dar noi ce sîntem aici şi ce păzim aici?" Apoi sîntem strămutaţi în mijlocul solilor lui Şerban la Viena, primiţi aici, „ca nişte români de la Ţara Românească, nu ca alţii dintr-alte neamuri şi dintr-alte ţări": ascultăm cuvintele lor de nemulţămire pentru alegerea Brîncoveanului, asistăm la negocierile lor cu „Nemţii cei mari". Pe umă, după o discuţie asupra politicii pe care trebuia s-o urmeze faţă de imperiali ţara, mergem cu logofătul Radu la Braşov — un lucru puţin însemnat pe lîngă lucrurile mai însemnate ce se petrec atunce; găsim, ca şi dînsul, pe generalul Heissler furios pentru zăbăvile şi nehotărîrea Domnului, „turburat de bălăia şi mînios ca un urs împuşcat"; auzim convorbirea trimisului muntean şi a comandantului împărătesc: Aţi călcat *parola*, „Jupîne Haissler, mi-ar fi voia să auz de la dumneata care legături am călcat", afară poate de cele pe care Bălăceanu le va fi legat pe ascuns, şi celelalte.

Un cuvînt abia despre expediţia de la Cerneţi, fiindcă scriitorul n-a fost acolo şi a auzit numai de la alţii cum „nemţii întindeau mînile în sus să prindă gloanţele turcilor". Mai larg se vorbeşte despre campania nemţilor în Ţara-Românească, pentru că logofătul de taină Radu a asistat la întrevederea de la Drăgăneşti, ştiind „tîlcul vorbelor ce au fost", şi a întovărăşit pe Domn în rătăcirile lui. Cîteva lucruri nouă pentru lupta ardeleană din 1690. În grabă sînt înşirate evenimentele războinice cari urmează. Vin apoi: o nuntă, o trecere de tatari în timp de iarnă, afaceri moldoveneşti, cearta dintre cei doi domni vecini. Pe urmă aici iarăşi expunerea se face nespus de îmbelşugată, de colorată, de vioaie. Într-un „car mocănesc" vine din Constantinopole, către moarte, nu către domnie, un pribeag cu pretenţii de stăpînire, „tata Staico" al lui Mihail Băjescu, Staico Merişanul. A trecut din Ardeal în Moldova, de aici Constantin Cantemir l-a trimis la Poartă ca să-l ajute prietenii de acolo a scoate pe Brîncoveanu din Scaun, pîrîndu-l. Dar n-a izbutit: turcii s-au umplut de indignare văzîndu-l intrînd în „port nemţesc sau, să zic, nebunesc" şi descoperindu-i supt işlic „chica nemţească, numai legată sus", cari se potrivea, de altmintrelea, cu „cismele nemţeşti, cu pinteni lungi". Oamenii lui Brîncoveanu l-au cumpărat, şi acum îl primeşte la marginea capitalei alaiul osîndiţilor, un strălucitor şi ironic alai: „gîdea cu un ciomag mare în mînă..., în chip de postelnic mare" — în fruntea lui. Vinovaţii cad în genunchi şi, auzind mustrarea lui vodă, al cărui grai răsună în tăcerea Curţii mişcate de dramatica privelişe: „N-aş fi gîndit, Staico, să văz una ca aceasta". Rugăciunile de iertare se ridică în zădar de la cei ce stau în genunchi. „Armaş", se aude iarăşi glasul nemilostiv al Domnului, „ia pre dumnealor de-i du în puşcărie, unde şi-au gătit, că noi avem altă treabă: să bem astăzi". Şi sus începe nunta, pe cînd temniţele de jos cuprind pe cei logodiţi de acum cu moartea.

Judecata se face, şi osînda se îndeplineşte. Cronicarul ne duce apoi de la spectacolul spînzurătorilor muntene la schimbarea de Domn din Moldova, cari se desfăşură pe larg. Apoi trec turcii prin ţară şi, cu o cronologie nesigură, nelămurită, ni se pomenesc mişcări de armate şi fapte de război. O nuntă în casa Domnului, cu „jale de despărţire" la părinţi şi „veselia" de dincolo a domnescului cocon şi mire, Constantin-vodă Duca.

Vin iarăşi ştiri despre războiul de la toate graniţele. Domnul e chemat să-şi întîmpine stăpînii. Dar mult mai pe larg decît toate acestea ni se vorbeşte de isprăvnicia autorului la Cladova, de „picioarele podului lui Traian împăratul, ce au făcut preste Dunăre", de peştera de la Cerneţi, şi „mitutelele muşte veninate". Şi, fiindcă banul Cornea face să se ia misiunea încredinţată lui Popescu şi colegului lui Greceanu, ni se înfăţişează acesta într-o lumină de caricatură răzbunătoare. Vedem în împrejurări înjositoare pe acest puternic, *politic* „cu tot felul de neamuri, de limbi, mai vîrtos fiind cu turcii". Un eunuc negru, încunjurat de o suită-l înspăimîntă. „Nimică alt n-au mai căutat, măcar un selam malichim de la musaip să auză ; ci au încălecat pre cal şi au luat crîngul în cap ; Dumnezeu ştie cîte rascuri l-or fi lovit preste ochi. Au eşit cu puţintel suflet ; alelalte ce au avut lăsat tot la otac... Acest fel de isprăvnicie au făcut banul Cornea Domnului ţerii ; cari să nu dea Dumnezeu să facă vreun boiari altul vreodată ca acest lucru !"

Radu logofătul, acum olucer, se strămută în tabăra Domnului, şi ni se arată înaintea ochilor închinarea lui vodă către împăratul său. Brîncoveanu descalecă şi îngenunche, cînd padişahul trece în strălucirea-i imperială. „Se pleca cu capul la pămînt ; aşa-l învăţa cei de lîngă împăratul". Şi daruri pornesc pentru masa sultanului : poame, „pesmeţi cu apă de trandafir şi cu moscos făcuţi, şi struguri".

De la acest alai războinic sîntem duşi iarăşi în Divanul domnesc. Se judecă un boier cari s-a îndulcit la strîngerea peste Olt a haraciului, o rudă a Domnului, Constantin Ştirbei. Îl ştiu toţi „cam lung la unghii, din feliul Ştirbeştilor". Ascultăm iarăşi pe Domn, vorbind „blînd şi răbduliv" către sluga necredincioasă. Apoi, cînd acesta tăgăduieşte fără ruşine şi se aduc hîrtiile zdrobitoare, pe cari le ceteşte în auzul nostru cronicarul insuşi, ridicîndu-se „de unde şedea la Divan", glasul domnesc se face aspru şi fără milă : „Te-am suduit într-o vreme şi te-am urgisit ; să nu te văz în ochi... Să nu te văz în ochi, să te duci şi să nu te mai amesteci la ceva, că voi să te spînzur".

Acum se lasă iarăşi în sama cronicarilor de conace ca Radu Greceanu mărunţişurile zilnice de la Curtea munteană. Ne întoarcem în Moldova pentru a fi de faţă la schimbarea lui Constantin Duca prin Cantemiroglu cel mare, Antioh, la peţirea noului Domn, fără succes, pe lîngă Brîncoveanu, la nunta sa cu fata lui Dumitraşco Ceaurel, „o fată tînără şi frumoasă...; şi-i este Doamnă".

E iarăşi rîndul afacerilor exterioare ; se tratează pe larg, cum am văzut, despre afaceri polone şi ruseşti şi nu se uită nici cele din Ungaria şi de aiurea, cu care se amestecă povestirea unor evenimente din viaţa de familie a lui vodă.

De aici înainte, Radu Popescu e un mazil, şi pentru multă vreme viaţa sa nu mai are nici un amestec cu afacerile publice. Cronica e deci mai grăbită, mai seacă. Prea puţin despre călătoria de la Adrianopol şi, după notarea întîmplărilor din Europa, o lămurire mai mare a celor petrecute la Prut în 1711. Ajungem în acest chip la căderea lui Brîncoveanu, şi această catastrofă, expusă cu îmbielşugare şi simţire, nu are nici ea caracterul de bogăţie colorată al unor episoade din prima parte a scrierii. Nota polemică predomneşte din ce în ce mai mult în paguba povestirii, şi acel cari începuse ca un narator literar termină ca un luptător politic.

Ceea ce nu înseamnă că polemica politică lipseşte sau ura de familie nu se vădeşte şi în partea dintîi a letopiseţului lui Popescu. Acesta era fiul lui Hrizea, şi fiul vistierului chinuit, despoiat şi ucis nu putea să uite că toate aceste nenorociri nedrepte venise de la Cantacuzini, de la Şerban-vodă şi de la fraţii lui.

Pe „Şăităneşti" îi va urmări deci de la început, pe dînşii şi pe aliaţii lor, netrecînd cu vederea nici una din greşelile, nici unul din păcatele lor, ci ţintuindu-i înaintea viitorimii de dînsele. Cu bucurie el ne arată pe teribilul Şerban uitat de toată lumea în mijlocul agitaţiei şi a bucuriei de domn nou. Zace în palatul său, cari e acum al altuia, „ca un om den cei proşti, numai cu muerea lui şi cu fetele lui". Micul său fiu Iordache e înlăturat de la moştenire, fiindcă „n-au vrut Dumnezeu şi tiraniile tătîne-său, ce făcuse boiarilor şi seracilor ţării".

Pe Bălăceanu îl ureşte cu patimă, ca pe acela cari reprezenta interesele dinastice şi îndreptarea politică spre creştini ale familiei mai de aproape a lui Şerban. Radu Popescu spune cu mulţămire că cererile partidei fură răspinse la Viena, acele cereri fără măsură, în cari se cuprindea domnia ereditară, stăpînirea peste Moldova, monarhie absolută şi dominaţia asupra unei părţi din Banat şi Ardeal, „unde sînt cetăţile acestea : Lugoşiul, Caransebeş, Mehedia, Lipova, cu ţinutul Amlaşului, ca să fie de moşie cu privilegii de la împărat, date neamului cantacuzinesc", pentru adăpost la nevoie. „Era — scrie el mulţămit — cu cale să nu le priimească, că era împotriva dreptăţii creştineşti şi împotriva ţării".

El nu găseşte nici un motiv binecuvîntat pentru oprirea lui Bălăceanu la Braşov, în loc să vie în ţară lîngă Domnul cari nu-i făcuse nimic, şi pomeneşte numai zvonurile răspîndite în această privinţă. Umblînd după „mintea lui", pe cari o credea mai bună decît a tuturora, el se înşală „ca un Bălăcean, că Bălăceanii totdeauna îşi întindea mintea după nişte păreri nebune, adecă după vitejii". Şi ca dovadă aduce pe Badea Bălăceanu, tatăl lui aga Constantin, pe care Badea firea sa neastîmpărată îl duse pînă la crime ordinare [394].

Îndemnat de duşmănia sa contra neamului lui Şerban şi tuturor lucrurilor ce erau în legătură cu dînsul, Popescu îşi ia sarcina de a arăta cît de zădarnică şi fantastică era alianţa cu nemţii. El aminteşte puterea turcilor, marele lor avînt de cucerire, prosperitatea statului lor, puterea oştirii, cari

[394] Cf., pentru crima aceasta, „An. Ac. Rom"., XXI, p. 389—90.

se poate ridica la o sută sau două sute de mii de oameni „cu un cuvînt". Arată cum nu se poate apăra contra lor o țară lipsită de cetăți și întărituri. În asemenea împrejurări trebuie o bună pază cîrmuitorilor unei țări. „Că cel ce gîndește să-și răscumpere patria lui din robia tirănească, întîi trebuie să caute folosul cel de obște — cum zic cei învățați ; de-acii să caute ale războiului și ale biruinții. Și atuncea este fapta cea din svîrșit încorunată". Sînt, cum știm, sfaturile pe cari Brîncoveanu le auzi de la boierii săi și îndreptățirile pe cari însuși cronicarul nostru le dete lui Heissler la Brașov. Această linie de purtare, opusă planurilor bălăcenești, o aprobă el și atunci cînd aduce o politică de duplicitate, și el ne înfățișează cu laude pe Brîncoveanu, „chivernisînd lucrul", în 1689, „ca să nu viie primejdie pămîntului, arătîndu-se despre amîndouă părțile prieten".

Cronicarul, citînd ironica spusă a Domnului către Heissler : „Jupîne Heissler, ți-am adus oaspeții cari ți-am scris că-ți voi aduce ; primește-i", nu trece supt tăcere și răspunsul injurios al generalului, cînd i se vorbea de robie. „Iar tu ești rob de cînd te-au făcut tată-tău", dar e evident că pentru dînsul bătălia de la Zîrnești e o pedeapsă a lui Dumnezeu pentru reprezentanții și apărătorii nedreptății, și cu o bucurie crudă el spune, despre Bălăceanu mort de sabia păgînilor, că trupul „i-au rămas acolo", pe cîmpul de luptă, „batjocura oamenilor".

De aici înainte, mult timp nu se mai aude glasul de mustrare : un partid cantacuzinesc, cari să se arăte, să lupte, nu mai există, nici în țară, între boieri, nici peste graniță, între pribegi. Pe de altă parte, pentru Brîncoveanu, care nu s-a ținut niciodată de tradițiile de guvern ale unchiului său Șerban, Radu Clucerul n-are decît sentimente de îndoită recunoștință : fiindcă l-a ridicat întîi în cariera de boier, pentru că l-a iertat pe urmă ca uneltitor contra domniei. Dimpotrivă, la expunerea conspirațiilor, certelor cu Domnii din Moldova, cronicarul e totdeauna de partea lui Constantin-vodă. El apare mișcat de bucuria și nenorocirile familiei, cînd se întîmplă a ne vorbi de ele.

Dar, cum am văzut, spre sfîrșitul domniei lui Brîncoveanu, un nou partid cantacuzinesc se formă, supt frații Constantin Stolnicul și Mihai spătarul, pentru a readuce coroana în familie. Atunci, Radu Popescu începe iarăși războiul contra neamului pe cari-l urăște și, fiindcă acest neam atacă tronul lui Constantin-vodă, el e adus să ieie apărarea acestuia.

La călătoria din 1703 la Adrianopol, cînd Brîncoveanu trebui să crească tributul cu 240 de pungi [395], nu se arată nici o nemulțămire pentru aceasta. După ce termină cu acest drum al crucii, Popescu laudă din toată inima pe Domnul său, acoperit de toate trecătoarele daruri ale norocului : „Atîta era fericit, cît mi se pare că toate darurile norocului era asupra lui... În toate au avut noroc : bogat, frumos la chip, la stat : vorba lui frumoasă ; cu minte mare ; rude multe ; fii, fete din destul, gineri, nurori, așișderea cinste

[395] Raportul venețian din 23 iunie 1703, „Hurmuzaki", IX[1], p. 399, nr. 541, socoate greșit adaosul la 120 de pungi pe lîngă suma veche de 273, ceea ce ar face împreună vreo 500, cifra ce se admise apoi ca cifră normală.

mare ; şi în boiaria lui şi în domnia ce au domnit nici o lipsă nu va fi avut. Şi acest Domn ar fi putut să zică cuvintele lui Solomon : că orice i-au pohtit inima lui, nu i-au lipsit". Acestea, termină el, „şi ca acestea văzînd înaintea ochilor lui, numai se veselia".

Cronicarul ştie că Petru-cel-Mare a fost chemat la 1711 „cu multe rugăciuni, de domnie şi de creştinii ce sînt supt mîna turcilor", pentru a lua Ţarigradul şi a se face împăratul creştinilor din Răsărit, dar se fereşte a vorbi mai limpede, amestecînd pe Brîncoveanu în această aventură pripită. „Feciorul lui Cantemir-vodă", acela, da, s-a înţeles cu muscalii şi a alergat la dînşii pentru mîntuire. Dar nu şi cumintele Brîncoveanu, om cu supţiri şi adînci socoteli. El a răspins cu statornicie toate ispitele : „Nu vrea să meargă nici spre o parte, nici spre alta, ca să nu i se întîmple vreo greşală, măcar că mulţi îl îndemna să meargă la moscali, iar el nici cum nu vrea ; numai ce şedea la Urlaţi".

Trădătorul în Muntenia e numai unul dintre „Şeitănesti", Toma cel cu „nebună mîndrie", mînat de dorul domniei, pe cari — aşa spune şi Greceanu — nu-l vădise acum întîia oară, „sau de sfatul unchilor săi" : Constantin şi Mihai. Dar socotelile i se încurcară generalului Toma al Măriei Sale împărăteşti. Ţarul liberator *strigî la pace* şi se întoarse înapoi „cu această ruşine", iar Toma „Şeitănescu", al cărui rost în ţara sa se încheiase acum, ca şi al lui Dimitrie Cantemir în Moldova, „au rămas îngheţat şi ca un mort multă vreme", la vestea tratatului, care-i distrugea speranţele.

Scriitorul trece la înjghebarea complotului între Constantin Stolnicul, fiii acestuia, Ştefan spatarul şi Radu comisul, de o parte, Mihai spatarul şi ginerele său Dumitraşco Racoviţă, pribeag la Braşov, de alta[396]. El înfierează pentru acest act de nerecunoştinţă pe Cantacuzini, „carii din felul lor era neodihniţi şi nemulţămitori tuturor domnilor, că tuturor Domnilor s-au arătat cu vicleşug şi cu răutate". El aminteşte mai departe sentimentele de iubire fiască pe cari adeseori, în auzul tuturora, le exprima Brîncoveanu pentru Stolnic şi viaţa lor veselă de oameni bogaţi, netulburaţi de nime, de cari se bucurau mulţămită lui Brîncoveanu cel apăsat de griji şi greutăţi.

Mazilia, prinderea, închisoarea, moartea Domnului şi familiei lui sînt zugrăvite cu o sinceră durere, deşi fără tînguiri emfatice. Uzurpatorul, ruda criminală, cari ocupă Scaunul, Ştefan Cantacuzino, e tratat aspru : „om nestatornic în cuvinte şi în fapte, şi în jafuri fără cale şi fără dreptate", glumeţ cinic, care ia fără mustrare de cuget cele ce nu i se cădea să le ia.

Cantacuzinii au lepădat de la dînşii învinuirea că ar fi voit tronul şi viaţa duşmanului lor mazil. Popescu vorbeşte de făgăduieli făcute lui Mihai Racoviţă, şi în Ardeal s-a şi crezut în primul moment că fostul Domn mol-

[396] V. mai sus. Pomelnicul de la Bisericani menţionează dintre Cantacuzinii munteni pe Constantin, cu soţiile lui, Safta şi Ilinca — *v. Operele*, p. XXXII—III. ; Genealogia zice „Maria, de fel moldoveancă"; ediţia mea, p. 313 — şi copiii, pe Şerban cu cele două Marii — a lui Leurdeanu şi a lui Ghetatu ; pe Mihai, cu soţiile Marta, Teodora şi copiii ; *Uricariul*, XXIII, p. 361.

dovean a luat moştenirea Brîncoveanului [397]. Ştefan-vodă pusese pe medicul Ferrati să scrie în provincia vecină astfel încît să se pară că domnia i-a căzut năpaste [398]. El scrie la 26 martie 1714 lui Hrisant Notara, vestindu-i în acelaşi timp numirea sa şi compătimind pe Domnul căzut: „Numai unul Dumnezeu ştie cît am plîns şi ni-a părut rău pentru scoaterea aceasta a Înălţimii Sale" [399]. La 9 aprilie, el protestă că n-a putut face nimic pentru a lua tronul; patroni la Poartă n-avea, corespondenţa, de la 1704 încoace, îi era oprită, banii lipseau şi dări nouă nu s-au pus pe ţară, destul de sărăcită şi aşa prin faptele „bunului creştin" ce căzuse gîndindu-se numai la binele şi la averea lui [400]. La 21, bătrînul Stolnic asigură pe patriarhul Hrisant că se va opri şi de acum înainte de la pîră, că „slujbaşii împărăteşti" au fost acei ce au dat de existenţa galbenilor bătuţi în Ardeal, că turcii au fost mînaţi mai mult de invidie faţă de un tributar ce li se arăta asemenea „cu împăraţii şi craii" [401].

La 28 aprilie, vodă, întrebat mai cu de-amănuntul de acest corespondent al său, se apără cu căldură de orice amestec: „Aceasta cu adevărat îţi spunem că n-am avut în gînd niciodată, nici n-am cheltuit, cum ştie Dumnezeu, ca să-l scoatem sau să ne ridicăm noi" [402]. Dar în vara aceluiaşi an Constantin Stolnicul, principalul autor al schimbării, nu se poate opri să nu vorbească de starea proastă a ţării, adusă de „vînătorii de comori zădarnice cari s-au dus de aici" [403]. E adevărat iarăşi că Ştefan a susţinut că de nenumărate ori a stăruit pe lîngă turci pentru cruţarea vieţii „Brîncoveanului" şi a familiei sale şi că, dacă-l apasă, ceva, sînt propriile lui mărturisiri stoarse de chinuri [404]; e adevărat că e plîns în cuvinte călduroase peirea „celui vrednic de lacrimi" şi alor săi, rugîndu-se lui Dumnezeu să ierte pe „cei periţi" [405] de o moarte aşa de „neauzită" [406] dar chiar întrebările şi stăruinţele dese ale patriarhului Dionisie şi Hrisant pe lîngă Ştefan şi Constantin ne fac să bănuim că aceste lacrimi erau false şi acele protestări mincinoase în parte.

În orice caz, pentru Popescu nu există îndoială că ucigaşii lui Brîncoveanu sînt Cantacuzinii, fiindu-i întărit acest lucru de „unii cari sînt vrednici de crezut". „I-au stins — scrie el aiurea — casa, şi pre dînsul, şi pre feciorii lui".

Şi nu numai că Ştefan a trimis pîrîşi la Constantinopol contra predecesorului său, pentru a-i denunţa mîncătoriile şi relaţiile trădătoare faţă de

---

[397] Aşa credea, în aprilie 1714, Stainville, care vedea în Ştefan Cantacuzino, îmbrăcat cu caftan de mandatariul sultanului, un simplu ispravnic de Scaun; „Hurmuzaki", IX[1], p. 531, nr. 679.

[398] V. izvoarele mai sus.

[399] LEGRAND, *Epistolaire grec*, p. 110. „Hurmuzaki", XIV.

[400] „Bis. ort"., XVI, p. 290 şi urm.

[401] *Ibid.*, p. 297 şi urm.

[402] LEGRAND, *op. cit.*, p. 112; „Hurmuzaki", *op. cit.* La aceasta sînt a se raporta şi notele următoare.

[403] *Ibid.*, p. 123—4.

[404] *Ibid.*, p. 125—6.

[405] *Ibid.*, p. 132; „Bis. ort"., *op. cit.*, p. 301—2.

[406] *Ibid.*

străinătate [407], dar au urmat şi ei, învingătorii, aceeaşi cale, pe cari la altul o dezaprobase. Nu numai că s-au lăcomit la bani, dar au reluat legăturile cu creştinii : nemţi şi muscali, pentru a aprinde un război şi a rămînea supt un împărat de aceeaşi lege, „în veac stăpînitor ţărei noastre şi pămîntului nostru". Şi trebuie să recunoaştem că aşa a fost, cum nici nu putea fi altfel cîtă vreme era pe tron un Domn de ţară, un Domn de neam mare, cu o întinsă şi bogată familie, avînd un trecut şi nişte aspiraţii vrednice de numele ei, un Domn cari n-avea de apărat numai interesele sale, ci şi pe acelea, pentru el superioare, ale persoanei, familiei şi ţării sale. Ca şi înainte, corespondenţa germană trecu prin Ţara Românească, relaţiile cele mai bune fură întreţinute între agentul la Constantinopol al Domnului muntean, acum Răducanu, fratele lui Ştefan, şi rezidentul imperial ; vodă consimţi, cerînd totuşi a se opri trecerea pe la el a corespondenţii, chiar cînd se prevedea războiul, a da ştiri bune în Ardeal şi a înşela pe turci cu veşti false [408].

După ce denunţase vinovăţia, Radu Popescu îşi propusese să urmărească ispăşirea ei de către „Şeităneşti". El făgăduieşte a ne spune „minunile" prin cari-i bătu Dumnezeu, dar se credea că se opreşte la cea dintîi, „îndrăcirea" Doamnei Păuna la Mănăstirea dintr-un lemn, în ziua de Sîntă-Mărie [409]. Celelalte erau, cum vom vedea, întîmplările din 1716, mazilia acelui cari mazilise şi omorul acelui cari omorîse. Dar singurul manuscript cunoscut pînă acum, acel cari a servit pentru ediţia din *Magazinul istoric* şi s-a rătăcit de atuncea, nu mai cuprinde nimic despre evenimentele ce urmară nebunia Doamnei.

N-a fost cunoscut, multă vreme, un manuscript, cari, dînd întîi fragmentul ştiut al operei lui Constantin Cantacuzino, continuă cu corpul brîncovenesc neoficial, pe cari îl întrerupe de la o bucată de vreme [410] pentru a urma apoi memoriile Popesculuí. Acestea, la rîndul lor, sînt continuate printr-o naraţiune duşmană lui Nicolae Mavrocordat, pe cari o vom cerceta mai departe. Pînă la această naraţiune însă, şi de la locul unde ne părăseşte versiunea cunoscută, avem urmarea memoriilor [411].

Cu toată minunea de la mănăstire, povesteşte mai departe Popescu, Cantacuzinii nu-şi recunosc „păcatul ce au făcut" şi nu se pocăiesc. Domnul nu înţelege înştiinţarea dumnezeiască : el vede în lovitura venită de sus o afacere de farmece : spînzură două „mueri de acelea" şi zideşte în chilie

---

[407] Vezi-le acestea în DEL CHIARO, şi de acolo în *Evenimentele* lui Dimitrie Cantemir.

[408] „Hurmuzaki", *Fragmente*, IV, p. 85, 87—9. Cf. *Doc.*, VI, p. 147—8, nr. 74—5.

[409] Doamna era sora Grecenilor sau fiica unuia dintre dînşii ; în această privinţă *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 561, şi DEL CHIARO, p. 43, se contrazic. Domnul numeşte pe Barbu [Greceanu], cumnatul său ; LEGRAND, *Épistolaire*, p. 147. „Hurmuzaki", XIV.

[410] La cuvintele „au şăzut iar în Scaun" ; v. rezumatul *„Analelor Ac. Rom"*. XXI, p. 322. Cf. GIURESCU, *Contribuţiuni*, p. 120 şi urm.

[411] Aceasta se vede din asemănarea, şi pentru această parte, cu cronica oficială de mai tîrziu. Ms. poartă nr. 441 în Bibl. Ac. Rom.

pe Olimpiada, soră cu mama Păunei, „lăsîndu-i numai o ferestrue, de-i da pe acolo pită şi apă".

Mai departe, pregătindu-şi pedeapsa prin covîrşirea nelegiuirilor, ei înşală familia rămasă pe urma Brîncoveanului, o fac să adune din ruinile averii sale o sumă de răscumpărare de 80 de pungi, ce se dau turcilor, şi apoi aduc trimiterea ei la Kiutayeh, amănunt care mai tîrziu va fi trecut cu vederea în cronica oficială.

Carol al XII-lea străbătu Ţara Românească pentru a se întoarce în Suedia. Radu Popescu i-a fost unul din *conacii* sau *mehmendari*, şi în a doua operă a sa o va şi spune. Dar deocamdată el tace lucrul pentru a avea prilej să se plîngă de „cheltuiala făcută ţării cu merticele ce i să da", de reua credinţă a lui Ştefan-vodă, căruia i se iartă suma din tribut fără ca el să despăgubească pe cei ce suferise pagube [412].

Radu Popescu a împlinit apoi o misiune în restabilirea hotarelor încălcate de turcii brăileni ca răzbunare pentru că Toma Cantacuzino participase la stricăciunea cetăţii lor. „În cea după urmă au biruit boierii ţării cu dreptatea ce au avut, şi au luat hogetu de la cadiu, scriindu-să hotarele cele vechi, ca să fie iar pe acolea, şi carte au scris de au gonit şi pe subaş duprin sate".

În expunerea scurtă a expediţiei din Morea, se insistă asupra neobişnuitului triumf pe cari sultanul porunci să-l facă vizirului învingător, şi scriitorul găseşte cuvinte de mustrare pentru veneţieni, cari atîta timp luase banii grecilor supuşi din peninsulă şi acuma, cu toate laudele, nu se pricepeau să-i apere. „Şi veneţienii au rămas ruşinaţi într-atîtea vorbe ce au zis, că au atîta şi atîta galioane, corăbii şi altele, pline de oşti, şi cavaleri de Malta şi, cînd au fost pe urmă, nicicum nu s-au iubit obrazul ca să dea ajutor ticăloşilor greci, de la care într-atîţea ani luase mare sumă de bani, ci i-au lăsat făr-de ajutor, de s-au robit mulţime de creştini pravoslavnici". Căderea sprijinului turcesc al lui Ştefan Cantacuzino, paşa de la Bender, e povestită cum se află şi în cronica oficială. Dar încă de la început se dă şi o altă explicaţie a mazîliei Domnului : aceea că nu era „drept Împărăţie". O a treia, pe cari o ştim numai aici şi pe cari Popescu, cu toată dorinţa sa de a înnegri pe Cantacuzini, a părăsit-o mai tîrziu, e dorinţa lui Mihai spătarul de a fi şi el Domn ; sînt intrigile acestuia şi ale Racoviţeştilor. „Fiind neodihnit om şi amestecător de Domni, au început a umbla cu scrisori la cuscră-său Mihai-vodă, prin mijlocul ginere-său Dumitraşco hatman [ul]..., indemnîndu-l ca să nevoiască în tot chipul să făgăduiască în tot chipul turcilor bani ca să-i dea domnia Ţării-Româneşti. Şi au şi umblat destul, dar, unde nu va Dumnezeu, oamenii încă nu pot".

Urmează sosirea lui Iusuf-aga cu mazilia, încercarea lui Mihai spătarul de a fugi la nemţi, cînd aude de domnia lui Nicolae Mavrocordat, şi întoarcerea lui îndărăt de plăiaşii de la graniţă, sosirea în sfîrşit a noului voievod, „cu mare pompă, primind pe toţi cu dragoste".

---

[412] „Precum au fost", adaugă el drastic, „şi c...t ce s-au dat la Împărăţie şi cu altele carile le-au luat cu jafuri". — Pentru „Radu Hrizea" în 1706, v. doc. 237/XII din Bibl. Ac. Rom., de atunci GIURESCU, *Contribuţiuni*, p. 58.

Aici, cu instalarea lui Mavrocordat, se sfîrşesc memoriile lui Popescu. Restul e scris într-un spirit prea duşmănos faţă de Nicolae-vodă, cari făcuse numai bine lui Radu Popescu, pentru ca să i-l putem atribui. Îl vom studia deci la continuările marilor cronici muntene [413].

Cum era, această cronică nu putea să fie primită şi din alte pricini decît caracterul prea personal, legătura prea evidentă de o personalitate politică ce nu era a unui Domn, caracterul disproporţionat, fragmentar al expunerii. Contra criticii Cantacuzinilor n-avea nimic de zis Domnul grec : în sîngele lor i se stabilise tronul. Dar el ar fi vrut să se înfăţişeze astfel ca domnia străină să fie pe deplin îndreptăţită, ar fi dorit să se generalizeze lipsuri şi defecte pe cari Popescu le atribuia întîi unei singure familii, aceleia cu cari era în duşmănie neamul său. Brîncoveanu trebuia să apară într-o lumină rea, trădarea şi lăcomia să-i fie şi lui scoase la iveală. Amintirile bune ale stăpînirii prin pămînteni, prin „Domni din pămînt", cum zicea Popescu, trebuiau distruse pentru a nu ispiti la opoziţie şi răscoală pe boierii munteni.

Partea întîi a cronicii lui Radu Popescu se elimina astfel prin felul cum era lucrată şi prin faptele pe cari le cuprindea. Partea a doua nu fu exclusă cu desăvîrşire, dar se impuse cronicarului să-şi revadă opera de la 1699 înainte, s-o prefacă de la un capăt la altul.

Radu vornicul nu era omul cari să refuze a se întoarce asupra sentimentelor ce declarase şi judecăţilor ce apucase a enunţa. Pentru moment, era credinciosul boier al Domnului grec. Şi el consimţi, fără a sta mult pe gînduri, să îndeplinească şi în scris schimbarea la faţă pe cari o făcuse altă dată în faptă [414].

Bucata remaniată a cronicii lui Radu Popescu se întinde asupra anilor 1699—1716 din corpul oficial. Să vedem în amănunte cum s-a făcut schimbarea.

Sînt părţi reproduse pe de-a întregul ; expunerea vieţii de petreceri pe cari o ducea Brîncoveanu, călătoria de la Adrianopol, cu efectele sale, cea mai mare parte din amănuntele despre căderea Domnului, nebunia Doamnei Păuna. Se înlătură totdeauna lucrurile cari privesc afacerile străine, cu toate că, mai tîrziu, Popescu va acorda iarăşi un loc, covîrşitor adesea, evenimentelor petrecute peste hotare, în a doua domnie a lui Nicolae Mavrocordat. Se lasă la o parte iarăşi unele ştiri ce priveau numai familia Brîncoveanului sau numai resentimentele personale ale scriitorului, ca vinovăţia banului Cornea în chemarea Domnului la Adrianopol.

În schimb, se adaugă tranziţia faţă de Greceanu, o tranziţie silită şi destul de nedibace [415]. Se schimbă în sfîrşit şi se adaugă o mulţime de fapte şi de aprecieri, care dau întregii lucrări o coloare nouă.

---

[413] Ms. e scris de Ioniţă Şoimescu, logofătul lui Scarlat Drăgănescu, biv vel stolnic, ispravnic de Muscel, la 4 octombrie 1792.

[414] Memoriile sînt publicate în „Magazinul istoric", V. — Cf. „An. Ac. Rom"., XXI, p. 361 şi urm. Teza lui GIURESCU, în *Contribuţiuni*, p. 76 şi urm.

[415] „Trecînd şi aceste întristări ce venise lui Constantin-vodă, văzînd că ş-au dres lucrurile despre Poartă, să nu mai aibă grijă de mazilie, se bucura, se veselea şi se lăţea în domnie".

La noul haraci, crescut în 1703, Radu exprimă data aceasta o jale pentru țară, de cari fusese străin cînd scria întîiași dată cronica acestor întîmplări : „Haraci care nu putea să ridice [țara], ci era totdeauna în casne și în vaete și în lacrămi pentru greul care le venise". Și, mai mult decît această nouă sarcină fiscală față de turci, Domnul întors „s-au făcut mai rău, mai cumplit ; împrumutări au pus pe boieri, pre mănăstiri, biruri mari pre săraca țară, cît n-avea putere să le împlinească, ci se văita și blestema".

În adevăr, observă cronicarul oficial, pentru atîtea jertfe bănești Brîncoveanu căpătase domnia pe viață, dar în curînd el începu să aibă nouă temeri din cauza nestatorniciei turcești. Atunci, ceea ce nu ni spusese același scriitor înainte, în cealaltă operă a sa, el intră în legături cu țarul, „se ajunse cu muscali în vorbă", chemîndu-i asupra principatelor, „ca să fie supt stăpînirea lor ; și s-au cerut și hrisoave, făcîndu-se și pe dînsul și pe feciorii lui cnezi de Moscovia, și le-au dat". Le oferi provizii, ajutor de oameni, bani, și izbuti, aducînd astfel, el, nu Dimitrie Cantemir, nenorocirea asupra țărilor române. „Prin multe rugăciuni și îndemnări ce făcea Constantin-vodă, s-au pornit țarul cu oști, de au venit asupra turcilor".

Dar această purtare trădătoare față de turci devine și mai condamnabilă prin aceea că nici rușii măcar nu sînt serviți cu sinceritate. În lagărul său de la Urlați, Constantin-vodă așteaptă împrejurările, gata să se dea de partea celui mai puternic sau mai norocos. Turcilor le dăduse bani pentru a nu se lupta : vreo trei sute de pungi ; rușilor le trimite, prin bună înțelegere cu acesta, pe „Toma Spătariul Cantacuzinul", cari nu mai apare deci ca un nerecunoscător față de Brîncoveanu, un vînzător al Domnului său, ca în cea dintîi redacție, ci ca un complice al lui. „Avea două socoteli" : a-și face merite față cu rușii, fără a strica situația sa la Poartă. Tot profitul și nici un risc ; o politică mult lăudată, cînd izbutește.

Aceasta nu izbuti decît pentru moment. Prietenii creștini și stăpînii păgîni vedeau deopotrivă de bine cu cine aveau a face. Trimișii ruși la Constantinopol denunță turcilor legăturile, prin scrisori și soli, ale lui Brîncoveanu cu țarul. Mazilia nu fu zăbovită decît de teamă ca bogata pradă să nu dispară.

Acum intervin Cantacuzinii, mai maltratați decît înnainte, „Șaitanici-Ogularii, feciorii Dracului". De alianța lor, în această luptă de dezrădăcinare, cu Racovițeștii nu se vorbește nimic aici — Mihai Racoviță domnea acum în Moldova și se afla în bune relații cu vecinul său muntean ; ca „organ" al intrigilor nu mai figurează Mihai-vodă, ci un Constantin Diichiti, vătav de aprozi, care duce arzurile de pîră. Aceste pîri aduseră mazilia neașteptată, fulgerătoare [416].

Aici nu ni se mai vorbește, pentru a nu mișca prin contrastul între nuntă și nenorocire, de pregătirile pentru căsătoria lui Răducanu, fiul Domnului, cu fata lui Antioh-vodă, ce era la Constantinopol. Dar se explică prin aceea

[416] Ea veni în momente de mare durere pentru familia Brîncovenilor, așa de fericită pînă acum. Domnița Stanca muri la 15 martie st. v. 1714 : „Dumnezeu a dat, Dumnezeu a luat, și, cum i-a fost voia, așa a făcut", scrie bătrînul Domn, două zile după această lovitură, lui Hrisant : LEGRAND, *Épistolaire grec*, p. 109—10. „Hurmuzaki", XIV.

că trupele erau la dispoziţia spătarului, şi acesta era Ştefan Cantacuzino, lipsa oricărui gînd de împotrivire. Nu se mai dau numele boierilor cari merseră noaptea la capugiu pentru a cere ca Domn pe Ştefan şi a înscena ceremonia numirii lui: „părintele Vlădică", răul Antim, al cărui nume nu putea să-l audă cu plăcere Nicolae Mavrocordat, episcopul de Rîmnic, Mihai Cantacuzino, mort şi el de atunce, Banul Ştirbei, Şerban Bujoreanu, poate cel jertfit în 1716. Se insistă mai mult asupra strîngerii de către turci a averii lui Brîncoveanu, strîngere pe cari o descrie cu energie Constantin Stolnicul, în scrisoarea sa din 26 iulie 1714: „Afară de alte mari chieltueli ce s-au urmat, oamenii împăratului au pus la socoteală orice cap de vită al lui Constantin-vodă, vinurile şi toate lucrurile..., pînă şi fasolele; şi, să nu rîzi în adevăr, le-au preţuit şi pe acelea cum au putut" [417].

Se afirmă, data aceasta, cu insulte pentru Cantacuzini, vinovăţia lor în jertfirea familiei şi persoanei lui Brîncoveanu. Ar fi lucrat pentru a duce lucrurile la acest sfîrşit sîngeros „spurcatul Ştefan-vodă", dar, mai ales, tatăl lui, „hoţul acel bătrîn, tată-său, Constantin Stolnicul, ştiind toate tainele nepotă-său Constantin-vodă, pentru că le spunea toate, avîndu-l, nu ca pre un unchi, ci ca pre un tată"; el ar fi dat însuşi în mîna Îmbrohorului pentru a fi duse la Constantinopol scrisorile de trădare ale Brîncoveanului şi diplomele lui din creştinătate [418]. Astfel „acel rău bătrîn", cari fusese însă bolnav de moarte tocmai pe această vreme şi rămăsese „cu oarecare urme de boală şi, ca un bătrîn, cu oareşice slăbiciune" [419] ar fi pus la cale măcelul din ziua Sîntei Mării, din august al anului 1714.

Caracterizînd acum pe Domnul ucis, Radu Popescu nu mai crede că trebuie să reediteze laudele fără rezerve de odinioară, ci le temperează, amestecîndu-le apoi şi cu multe şi aspre mustrări. A fost, scrie el acuma, un principe „fericit", desigur, dar nu un Domn „lăudat". „Sănătos, întreg, casă întreagă, fii şi fete mulţi, avuţii prea multe, case, palaturi, sate, vii, heleşteae, domnie îndelungată şi altele ca acestea, care nu i-au lipsit nimica de cari ochii lui au pohtit [420]. Ceea ce nu l-a împiedicat de a face „multe rele", de a se arăta lacom peste măsură, de a strica vechile obiceiuri, de a reduce la starea de „podani" pe moşiile sale şi ale Cantacuzinilor acea clasă de slujitori, cari odinioară strîngea singură haraciul. Dintre „altele nenumărate" greşeli ale lui şi fapte rele, cronicarul mai menţionează o dată creşterea, mai mult ca îndoirea, tributului, „de au rămas un blestem, de blestemă săracii şi vor să blesteme în veci".

Trecînd la Ştefan Cantacuzino, găsim îndată partea nouă din cronica oficială.

---

[417] LEGRAND, *Épistolaire grec*, p. 124. O altă scrisoare a Stolnicului cu ştiri asupra afacerilor suedeze, purtînd data de 8 aprilie 1713, *Ibid*, p. 94—5; „Hurmuzaki", XIV.

[418] Dar ni se spune într-un raport contemporan, în „Hurmuzaki", că Domnul le ţinea pe acestea la Braşov.

[419] *Scrisoarea lui Ştefan-vodă către Hrisant*, 18 aprilie 1714, în LEGRAND, *Épistolaire grec*, p. 113; „Hurmuzaki", XIV.

[420] P. 28.

Natural că această parte nouă e scrisă în același spirit în care a fost executată preschimbarea părții mai vechi. După nebunia Doamnei, cari se poate pune la îndoială cu dreptate [421], se menționează bănuielile ce căzură pentru aceasta asupra mătușei ei, „sora mîne-sii", Olimpiada, care fu zidită în chilie, iar două călugărițe spînzurate pentru că ar fi adus această „îndrăcire".

Cronicarul continuă cu notițele cunoscute despre evenimentele mai importante din această scurtă domnie: trecerea lui Carol al XII-lea [422], expediția din Morea, cererile făcute țării pentru dînsa, uciderea lui Rechiab Imbrohor, patronul lui Ștefan-vodă, cari, perind la Bender, unde ajunsese pașă, ia cu sine și „nădejdea" Domnului.

La 9 ianuarie st. v. 1716 sosi iarăși la București, pentru a doua oară înainte-mergător al morții, capugiul mazililor. Fuga era imposibilă în iarna grea și cu hotărîrea locuitorilor de a nu-și pregăti, dînd drumul celui urgisit de împărăție, o robie de la tatari. Popescu pretinde că Stolnicul încercă să cîștige pe trimisul turcesc mărturisind că el a otrăvit doi frați cari-l incomodau: Șerban-vodă și Iordachi, și el se razemă pentru această destăinuire pe autoritatea lui Ienachi Mavrocordat, cari ar fi auzit povestindu-se lucrul la Poartă de acel ce-l auzise din gura chiar a lui Constantin.

Era sfîrșitul puterii Cantacuzinilor. Popescu-i urmărește înainte cu ura sa, cari era și de porunceală. „Tot omul să creează", proclamă el acuma, că adevărat era zvonul răspîndit în 1688 despre cauza morții lui Șerban-vodă. Asemenea cu tatăl la răutăți era și domnescul fiu, cum știe scriitorul din experiență [423]: nestatornic, mincinos, supus sfaturilor nebunei sale Doamne, lacom la dări și „împrumuturi". Deși rugat de noul Domn, Nicolae Mavrocordat, să rămîie, bătrînul Stolnic nu voiește să stea în țară „ca un boier bătrîn" și „un părinte" al noului ocîrmuitor, ci se duce la Poartă, cu gîndul să-și mîntuie fiul, iar, în adevăr, să se piardă împreună cu dînsul. Un alt Cantacuzino, Mihai, e făcut ispravnic, fuge spre Ardeal, e adus înapoi de vameșii de Cîmpulung și rămîne caimacam pînă la venirea lui Mavrocordat. Acesta, sosind, îl „cinstește ca pe un părinte", dar el nu poate fi scăpat, cum nu poate nici ginerele stolnicului, Radu Dudescu. În zădar stîrni, ni spune Popescu, omenosul și milostivul Domn, în zădar oferi pînă la douăzeci de pungi pentru viața celui din urmă, cari era „om tînăr și cu coconi mici". „Cumplitul vezir", „omul rău și cumplit" ce era Ali-pașa [424],

---

[421] v. „An. Ac. Rom"., XXI, p. 380, nota 1. Afară de izvoarele arătate acolo, mai vezi CIPARIU, *Archiv*, p. 515—6: recomandația acordată ei de papa, care arată în ce chip a scăpat ea în străinătate și amintește și serviciile pe care Constantin Stolnicul le-a făcut imperiului. La 1717, ea și fiul ei Radu scriu către „cavalerul Emanuel" pentru a cere intervenția lui pe lîngă papă; „Arch. soc. șt. și lit. din Iași", V, p. 549. Cf. și „Hurmuzaki", IX[1], p. 542 și urm.; *Memoriile lui Dadich*, în GATTERER, „Allgem. Bibl"., XIII.

[422] Pe cari o descrie și Domnul într-o scrisoare a sa, tipărită în LEGRAND, *Epistolaire grec*, p. 135—7, nr. 92. „Hurmuzaki", XIV.

[423] „Noi cu ochii noștri le-am văzut și cu mînile noastre le-am pipăit". „A trăit cu el și a vorbit cu el", spune Popescu mai departe.

[424] Pe cari totuși îl laudă, cum am văzut, cronicarul al doilea moldovean al lui Nicolae-vodă.

nu se lăsă induplecat de nimic. El împlini asupra familiei acoperită de păcate, asupra „viclenilor împăratului, prinţipi de imperiu şi cnezi de Moscovia", hotărîrea lui Dumnezeu.

Cu aceşti duşmani ai Domnului său a mîntuit Radu Popescu, dar în curînd vin alţii la rînd. Războiul turco-german începuse, şi succesele nemţilor dădură speranţe acelora dintre boierii munteni cari rîvneau o mai mare influenţă, cinste împărătească pentru sine, iar pentru ţară un trai mai civilizat supt stăpînirea creştină, pe cari o vedeau de o samă de timp funcţionînd în Ardeal şi o apreciau. Mitropolitul Antim, Grigore Băleanu, un Golescu, Brăiloii : Barbu şi călugărul, Obedenii, Bengeştii, Bujorenii, boierimea de peste Olt, în genere, formă planul de a chema pe germani şi a prinde, cu ajutorul „cătanelor", pe Domnul turcilor. Descriind viaţa lui Radu Popescu, am văzut cum s-a realizat acest plan.

Dar pînă atunci unii dintre adversarii stăpînirii păgîne îşi plătiră cu viaţa intrigile de cari se făcuse vinovaţi.

Venind pe tronul muntean, Nicolae-vodă primi felicitările comandantului imperial al Ardealului şi-i răspunse, oferindu-se a ajuta pe germani şi chiar a trece la dînşii. Aceste propuneri, venind din partea unui om cu trecutul şi sentimentele lui Mavrocordat, fură considerate ca „eine griechische Finesse", şi nime nu le discută [425]. De altmintrelea, Domnul se asigura de bani, pe căi de confiscare şi „împrumuturi", se zice, şi aduna turci în jurul său. În septembrie, cîţiva nemţi trecură pe la Turnu-Roşu, şi îndată conspiratorii răspîndiră zvonul că ei ar fi ajuns la Piteşti. Mavrocordat se retrase, părăsit fiind de turci, cari-l găseau „un grec prost", la Giurgiu. De aici Antim plecă, fără a i se fi dat voie, şi încercă în zădar la Bucureşti o mişcare în favoarea imperialilor. Nefiind forţe reale pe care să se sprijine, încercarea nu reuşi. Furios că a fost înşelat şi umilit, Nicolae-vodă porni spre Bucureşti : la fîntîna Radului-vodă îi ieşi înainte unul dintre cei bănuiţi că se înţeleg cu duşmanul : Brezoianu. Întrebîndu-l scurt : „Unde ai fost", el dădu ordine să se taie acest boier. Un Bălăceanu fu executat imediat, predicatorul Curţii, încă din vremea lui Brîncoveanu, preotul Ioan Abrami, o soră a lui beizadea Gheorghe Cantacuzino, pe cari-l aşteptau boierii ca Domn, doi fraţi ai lui Barbu Brăiloiu, soţia lui Brezoianu şi fratele ei [426], mai mulţi alţi boieri şi negustori fură aruncaţi în temniţă. În sfîrşit, mitropolitul Antim pierdu demnitatea sa arhipăstorească şi, căpătîndu-se contra lui un decret al patriarhului, Domnul îl porni către un loc de exil, la cari nu ajunse niciodată, fiind omorît pe cale.

Acestea le ştim din Del Chiaro, din Vanderbech şi din documente contemporane [427], dar Radu Popescu, un meşter linguşitor şi un om foarte discret asupra slăbiciunilor patronului său, nu e acela cari să ne lămurească mai mult. De la dînsul înţelegem lucrurile cam aşa : „Cătanele" vin şi pradă

[425] „Hurmuzaki", VI, p. 150, nr. 77 ; cf. *Fragmente*, III, p. 90.
[426] Fiii fugise la moşie. Cf. VANDERBECH, în ENGEL, *op. cit.*, II, p. 12, Doc. *Cant.*, p .182 şi urm.
[427] „Hurmuzaki", VI, p. 160 şi urm.

în Oltenia, „în pămîntul acesta Mehedinți“ [428]. „Vicleni“ dintre boierii țării se unesc cu dînșii, oameni răi, despre cari poate scrie, ca despre Golescu: „Dracului dă-i fum de tămîie cît de mult, el rămîne în firea lui tot drac; așa și Golescu“ [429], sau despre Barbu Brăiloiu: „tălhariul cel mare Barbul sărdariul“ [430]. Ei se înțeleg între sine, trimit o deputație la Sibii, cari, du-

ISCĂLITURA LUI RADU POPESCU

cîndu-se să ceară un „gubernator“, se întoarce „ca niște cîini, cu coada între picioare“. Totuși la urmă biruința e a acestora, a „spurcaților de boiari“, a „tălharilor“, a „nebunilor“ și a „cîinilor obraznici“, cari aduc prinderea lui Nicoale-vodă [431].

În locul Domnului căzut prin trădare în mînile dușmanilor, turcii pun pe fratele lui, pe Ioan-vodă, frumosul și bunul Ioan-vodă Mavrocordat, pentru cari toți cei ce l-au cunoscut au numai laude [432]. Domnia acestuia n-a fost recunoscută de partidul nemțesc dintre boieri, de refugiații din Ardeal, cari, ca și patronii lor, văzură în Ienachi-vodă numai un „caimacam“, un „pretendent“ și continuară a stărui, neastîmpărată „cetișoară“, pentru anexare și guvernul lui Gheorghe Cantacuzino. Pe de altă parte, Nicolae vedea cu multă nemulțămire pe acest frate care-i primise moștenirea fără nici o părere de rău și fără nici o întrebare.

Deci Popescu urmează a prigoni pe adversarii lui Nicolae Movrocordat, cărora li pune în samă pierderea Olteniei la încheierea păcii. „Au stătut de pagubă și țării noastre, că, fiind țara de peste Olt coprinsă, au rămas în stăpînirea nemților și nu s-au putut scoate“, de răul lor. Dar despre buna

---

[428] P. 47.
[429] P. 56.
[430] P. 58.
[431] P. 57 și urm. Cf. „Hurmuzaki“, *Fragmente*, III, p. 110—1 și Del Chiaro. l.c.
[432] v. și „Hurmuzaki“, *Fragmente*, IV, p. 110; *Arch. Soc. șt. și lit. Iași*, VII, p. 511—2. CANTEMIR, *Ist. imp. otoman*, p. 591, nota 13.

ocîrmuire a lui Ioan-vodă, despre rechemarea pribegilor [433], despre silinţile lui la pace pentru a păstra pămîntul ţării, despre toate aceste lucruri el nu ştie nimic, precum nu ştiuse nici de omorurile şi intemniţările boierilor în 1716. Aducerea aminte şi uitarea lui Radu Popescu erau dintre acelea cari ajută cariera politică a unui istoric contemporan.

Apoi, Ioan murind, Nicolae se întoarse în Scaun. Expunînd a doua domnie a acestuia, Radu Popescu îi biciuieşte mai departe duşmanii cari sînt acum stăpînii de dincolo de Olt. Nemţii au „rînduit", ne spune el, insultător, „pre un Gheorghie Beizadea ca să se cheme Ban Craiovei, iar nu Domn sau gubernator — din cal l-au făcut măgar, şi au rînduit şi patru consiliari din boiarii cei mai de jos, să fie lîngă Beizadea Gheorghe" [434]. Şi el adaugă, tot atît de batjocoritor: „Au cercat cămila să-i puie cerceii la urechi, şi i le-au tăiat."

Pedeapsa dumnezeiască atinge neapărat pe toţi acei cari au făcut rău Domnului. Barbu Brăiloiu, ne spune cu multă filantropie cronicarul, „au crepat şi s-au dus la dracul" [435], şi Radu nu neglijă a ne atrage atenţia, în eleganta sa cronică de Curte, asupra unor minunaţi „vermi albi, cu capetele negre", cari apărură pentru a da un caracter mai cumplit morţii acestui om blăstămat. De o „moarte groaznică" muri şi generalul ardelean Stainville [436]. Dimitrie Cantemir moare „ca un om de nimica", iar Toma Cantacuzino, între străini. Cînd Mihai Racoviţă cere domnia munteană, Popescu înseamnă cu îngrijire răspunsul ce i se dete de turci, că „şi domnia din Moldova este mult pentru obrazul lui, necum a Ţării Româneşti" [437]. Şi, mai departe, cînd fratele lui Mihai-vodă, Dumitraşco hatmanul, ginerele lui Mihai Cantacuzino, fuge la tatari, cronicarul nostru se tînguieşte: „Ah, de nesimţirea şi nesocoteala unor fel de oameni", şi îndată, după obiceiul său, ne aminteşte şi felul de moarte pedepsitoare ce a avut: de „cataroi" [438].

Restul cronicii e umplut de lămuriri asupra afacerilor din străinătate, dar mai ales de laudele lui vodă, cu cari începe domnia şi pe cari le amestecă într-una cu dibăcie, în naraţiunea sa.

Într-o prefaţă cari figurează numai în manuscrisele ce nu dau întreaga compilaţie, ci numai partea ce priveşte pe Nicolae-vodă [439], „Radul Po-

---

[433] Între cari Maria, Doamna lui Brîncoveanu, pentru care v. „An. Ac. Rom.", XXI, p. 261—2; DADICH, *op. cit.* şi CIPARIU, *Archiv*, p. 514—5, an. 1726.

[434] Unul dintre aceştia era Nicolae de Porta, care a scris un memoriu despre Ţara Românească pe timpul războiului terminat în 1699 şi a jucat un rol puţin onorabil în administraţia Olteniei. V. *„Buletinul societăţii geografice"* pe 1900. Mai v., pentru dînsul, „Hurmuzaki", *Fragmente*, IV, p. 88, n.y. 118 n. k, 116 n. g. Ştefan Cantacuzino îi dădu în 1714 sarcina de a traduce o carte latinească în greceşte, dar se îmbolnăvi. „săracul", în mijlocul lucrului: LEGRAND, *Épistolaire grec*, p. 121—2. Hurmuzaki, XIV.

[435] P. 109.

[436] P. 110.

[437] P. 144—5.

[438] P. 165.

[439] Aşa manuscrisele, citate şi înainte cu nr. 58 şi 1299 din Bibl. Ac. Rom., în care se află şi letopiseţul lui Axintie Uricariul. Prefaţa a fost tipărită de d. GR. TOCILESCU, în studiul său despre *Cronicile române*, p. 281. Reprodusă acum în GIURESCU, *Contribuţiuni*, p. 101—102.

pescul vel dvornic" se adresează „stăpînului său", mulţămindu-i pentru marile faceri de bine pe cari nu e în stare să le răsplătească. Era „căzut de împinsături şi de împiedecături", şi mîna ajutătoare a Domnului, tinzîndu-se spre dînsul, l-a ridicat şi l-a dus către mărire. Poate el răsplăti cu „picătura de apă" a vredniciei sale „noianul de apă mare" al milostivirii domneşti ? „Ci dară — urmează el — pentru ca să nu mă arăt iarăş cu totul nemulţămitori, puţintică osteneală am făcut de-am izvodit istoriile domnilor şi altora a Ţării Româneşti pînă la fericita a doua domnie a Măriei Tale, puind şi ale altora fapte ce s-au întîmplat în părţile dinprejurul nostru, căte am putut coprinde şi den Evropa şi den Asia, vreadnice fiind de auzit" [440]. Din capul locului Radu Popescu nu prezintă spiţa neamului eroului său, cu tendinţa de a ne face să vedem în el — ceea ce era după mamă, prin Lăpuşneni — un strănepot al lui Alexandru cel Bun. După „Viţa prea-luminatului neam al prea-înălţatului şi milostivului Domn Io Nicolae Alexandru Voevod, prea-bunul stăpîn Ţării Româneşti, cari se trage din Alexandru-vodă cel numit bun şi mare din ţara Moldovei" [441], ni se afirmă că numirea lui în Ţara Românească s-a făcut fără nici o silinţă, fără nici o dare de bani, fără nici o uneltire, „din bună voia împăratului, fără nici o rugare sau mijlocire despre partea Măriei Sale ; fiind credincios împărăţiei" [442].

El vine să domnească foarte puţin timp în data aceasta. Adevăratele sale sentimente şi bunele sale însuşiri se arată în lunga şi paşnica domnie a doua, pe cari cineva n-ar putea-o lăuda îndestul, crede Popescu. Cel puţin el nu-şi simte puteri pentru o sarcină atît de grea şi pentru un scop aşa de înalt. „A pomenit toate bunătăţile pre deplin cîte avea Domnul, nu mă lasă obiceiul istoriei, pentru ca să nu dau bănuială de colachie, care româneşte se cheamă ciocoinicie. Drept aceea cu tăcere le trec ; numai atîta zic, că toate faptele îi era cu dreptate şi nici cum nu suferea să se facă cuiva strîmbătate, din fire fiind iubitori de dreptate, milostiv, lesne iertător şi cu frica lui Dumnezeu. Care acestea toate văzîndu-le însumi cu ochii, de le voi trece cu tăcerea, pietrile vor striga" [443], Popescu înşiră între binefacerile ce se revarsă asupra ţării sale scoaterea turcilor Brăilei şi Silistrei din pămînturile pe cari le ocupaseră, aducerea momentană a tributului la vechea sumă de înaintea adaosului din 1703, cercetarea sămilor vistieriei, cari se resimţea de administraţia neexperientului Ioan-vodă : „tînăr şi nepedepsit întru obiceiurile şi orînduelile ţării", „buna lui chiverniseală" cu prilejul răscoalei tatarilor.

---

[440] Iar titlul acestui fragment al cronicii e în ms. : *Domnia Măriei Sale lui Nicolae-vodă din Ţara Românească, fiul prea-slăvitului Alexandru, sfeatnic de taină al putearnicii Împărăţii a Otomanilor ;* leat 7224.

[441] P. 39. Pe Alexandru Mavrocordat îl lăudase încă din *Memoriile* sale. Astfel, la căsătoria Domniţei Stanca, el spune că între Exaporit şi Brîncoveanu „mai multă dragoste s-au întărit decît era mai nainte", iar la pacea de la Carlowitz îl arată ca „întru toate învăţat şi înţelept şi practic", eclipsînd cu totul pe Reis-Efendi, viitorul vizir şi atunci colegul său, fiind acesta „om prost şi neînvăţat."

[442] Reproduce şi firmanul : „Cunoscînd pre Nicolae-vodă credincios Împărăţiei lui şi au chivernisit bine raiaua Moldovei, l-au dăruit cu Domnia Munteniei" ; p. 41.

[443] P. 147.

El nu uită să noteze evenimentele petrecute în casa sau la Curtea Domnului : întîmplările din familie şi vizitele. Astfel plînge moartea lui beizadea Scarlat, învăţatul fiu al Domnului [444], precum, la întîia domnie, plînsese moartea Doamnei Pulcheria [445], face panegiricul patriarhului Atanase, mort în ţară : „om dumnezeesc, bun, blînd, smerit, ferindu-se de toate relele, atît cît întrecea întru bunătăţi pe toţi cei ce i-am văzut în viaţa noastră“ [446], descrie sfinţirea Văcăreştilor, din care Mavrocordat făcu ceea ce făcuse Brîncoveanu din Horez şi Cantacuzinii din Mărgineni : o operă de artă şi un depozit de scumpe cărţi şi manuscripte [447], nunta fratelui Doamnei cu o fată a marelui-stolnic Barbu Greceanu, a lui Constantin beizadea cu Smărăndiţa, fata lui Radu Cantacuzino [448], venirea lui Hrisant de Ierusalim, care şi oficie cu această ocazie : „Aicia, cititoriule, te las ca singur să socoteşti, un Domn prea înţelept şi învăţat şi cu un sfînt patriarh ca acela, înţelept şi prea învăţat, împreunîndu-se unul cu altul, de nu era cu mare minune la toţi cei ce privea şi le auzea voroava lor. Şi măcar că am fost de faţă, văzînd cu ochii şi auzind cu urechile prea înţelepte cuvintele lor, iar mintea a mă ajunge ca să le scriu pe larg nu este cu putinţă, şi cu tăcerea contenesc şi săvîrşesc venirea şi priimiţa de către Domn a Prea-Fericirii Sale“ [449].

„Viind la vreme de bătrîneţă şi de slăbiciune“, Radu Popescu lăsase vornicia cea mare, o grea dregătorie, şi Domnul o dăduse lui Iordachi Creţulescu, în anul al cincilea al domniei sale : 1722-3. Fostul vornic, sătul acum de cinste şi obosit de zbuciumul unei active vieţi politice, se retrase la călugărie în mănăstirea Radu-vodă din Bucureşti.

Era de vreo şese ani aice, cînd, prin 1728, el, urmînd exemplul dat de Greceanu, înfăţişă Domnului său prinosul literar al cronicii celor zece ani împliniţi din a doua ocîrmuire a lui [450]. Îşi pusese în gînd a merge mai departe, începînd o altă istorie de zece ani, dar moartea sau boala prinse îndată în mănăstirea sa pe acest mare boier, cărturar ales şi om fără caracter. În octombrie 1729 încă, un logofeţel de Divan, caligraful Curţii, prezenta Domnului, după ordinul acestuia, întreaga compilaţie în forma ei definitivă [450 bis].

---

[444] V. scrisori de-ale lui în LEGRAND, *Épistolaire grec.* „Hurmuzaki“, XIV.

[445] Despre a căreia îngropare vorbeşte pe larg DEL CHIARO.

[446] Se vorbeşte de tipăriturile arabe, fără să se menţioneze măcar în treacăt numele lui Constantin Brîncoveanu ; p. 136.

[447] P. 138. Pentru Horez, v. şi ODOBESCU, în „Rev, română“, articolul citat despre ziarele lui Brîncoveanu. Pentru Horez şi Mărgineni, corespondenţa Domnilor munteni cu Hrisant, în LEGRAND, *Épistolaire grec.* „Hurmuzaki“, XIV.

[448] P. 150. Mai menţionează aceeaşi sărbătoare de familie şi la p. 174.

[449] P. 153—4

[450] „Pănă aicea am scris cele ce s-au întîmplat pănă în săvîrşitul a zece ani dintru a doua domnie a Măriei Sale Nicolae-vodă, iar de aicea înnainte, cu ajutorul şi mila lui Dumnezeu, vom scrie, începînd de la al unsprezecilea an“.

[450] bis. Iată-l titlul : *Istoria Ţării Rumăneşti, de cînd au descălecat pravoslavnicii creştini; întru care coprinde toate istoriile a tuturor Domnilor, d-inceputului ţării. de la întăiul Domn, Radul Negrul-voevod, pănă acuma, la domnia de a doua [a] Mării Sale lui Nicolae Alexandru-voevod ; acum de iznoavă scrisă, din porunca Mării Sale prea-luminatului*

Dar cu aceasta nu s-au terminat încă operele de istorie redactate în ţările române în vremea lui Nicolae Mavrocordat şi supt influenţa directă a acestuia.

Două genealogii istorice, menite să lege persoana lui Nicolae Mavrocordat de istoria Moldovei, de o parte, de a Ţării Româneşti de alta, ni se înfăţişează întîi.

Nicolae Roset e acela cari a scris cea dintîi operă genealogică. Cum ne-o spune singur panegiristul, el a alcătuit „Preaslăvita viţă" a Domnului său „din istoriile ţărilor noastre şi a celor streine", la 7235, adică 1726—7, pe cînd era mare-logofăt în Ţara Românească [451].

Scriitorul acesta nu e un necunoscut. Membru al familiei Cupăreştilor, atîta timp duşmană învierşunată a lui Brîncoveanu, el luă în căsătorie pe Ancuţa, fiica lui Constantin-vodă, cînd această duşmănie se potoli. Nunta se făcu în domnia dintîi a lui Mihai Racoviţă, pentru aducerea căruia pe tron se încheiase alianţa între Domnul muntean şi puternicul Iordachi Roset, tatăl mirelui [452]. Ancuţa aduse soţului ei o bogată zestre, din cari cunoaştem o „cunună de aur, tot cu diamanturi", cari fu dăruită de dînsa pe patul de moarte bisericii din Şchei. Ea muri în pribegie la Braşov, lăsînd două fete : Mărioţa şi Safta [453].

Nicolae Roset împărţi soarta rea a familiei socrului său, mergînd şi el în exilul din Asia-Mică [454]. De aici se întoarse cu bătrîna Doamnă, în domnia lui Ioan Mavrocordat, la 1717 [455]. Fu numit mare-păharnic, şi în această calitate-l întîlnim într-un document din 17 martie a acestui an [456].

şi prea-înnălţatului Domnului nostru Ion Nicolae Alexandru-voevod, întru al unsprezecilea an dintru a doua Domnie a Măriei Sale, de Radul logofeţelul de Divan, sin Mihai Ieromonahul Lupescul, la anii de la Zidirea Lumii 7238, iar de la Naşterea Domnului Nostru Isus Hristos 1729, luna lui octomvre 31. Am spus că în manuscripte cronica se întîmpină sau în legătură cu cele moldoveneşti asupra domniei lui Nicolae Mavrocordat : ms. 58, 239 şi 1299 ale Bibl. Ac. Rom., din care penultimul cuprinde şi Cronica expediţiei din Morea, sau în forma completă a compilaţiei, ale cărei ms. sînt notate în „An. Ac. Rom.", XXI, p. 446—7. Pentru un omonim din 1666 al lui Radu Popescu, v. „Buciumul", I, p. 243 ; mai sus, p. 149.

[451] Titlul complet, pe care-l luăm din ms. *353* al Bibl. Ac. Rom., e acesta : *Preaslăvită viţă a prealuminatului şi preaînnălţatului Domn Iw Nicolae Alexandru-voevod, marile, bunul şi preaînţeleptul stăpînitor a toată Ţara Românească, dimpreună şi cu toate slăvitile fapte a fericiţilor săi strămoşi, carii cu mare laudă au împodobit Scaunele Dachiei, din istoriile ţărilor noastre şi a celor streine pre scurt adunată în Bucureşti, întru al optulea an din a doua Domnie a Măriei Sale, de dumnealui Nicolae Roset, vel logofăt, leat 7235.* Acest manuscript a fost descris şi în V. A. URECHIA, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 26 şi urm. Un altul, aflător în Biblioteca de la Miclăuşani, a fost notat de MELHISEDEC, în : „Rev. p. ist., arch. şi filologie", V, p. 148. Un al treilea, în posesiunea lui G. DEM. TEODORESCU, a fost analizat de acesta, în articolul *Originea Mavrocordaţilor*, din „Arch, soc, şt. şi literare din Iaşi", V, p. 294 şi urm.

[452] V. cronica lui Greceanu, ms. Academiei Române, cronicile moldovene. CANTEMIR, *Istoria ieroglifică*.

[453] „An. Ac. Rom.", XXI, p. 266.

[454] La 9 aprilie 1714, Ştefan Cantacuzino deplînge această prigonire pe nedrept („Bis. ort.", XVI, p. 290 şi urm. Cf. „Hurmuzaki", XIV).

[455] „An. Ac. Rom.", XXI, p. 409.

[456] *Ibid.*, p. 288, nota 1. Cf. PAPADOPULOS KERAMEUS, IV, Στάχ p. 48 şi urm.

El avu un mare rol politic supt Ienachi-vodă, care-l întrebuinţa pentru a purta prin el corespondenţa cu imperialii. În mai, îl vedem pe Roset scriind generalului Stainville, promiţînd ştiri de la turcii din Rusciuc şi altele, anunţînd gîndul ce are vizirul de a trimite trupe în Ardeal pentru a răscula provincia şi rugîndu-se în acest timp a nu se divulga scrisorile sale [457]. La 12 iunie următor, tot din Bucureşti, el scrie din nou aceluiaşi general şi, ca şi întîia oară, „din partea Domnului" ; se dau iarăşi ştiri despre turci şi se promite în cazul luptei în Ardeal că trupele muntene nu vor participa şi că, dacă se poate, trecerea nu se va face prin pasurile ţării [458]. La 13, a doua zi, el comunică un firman, dă noutăţi asupra pregătirilor revoltatului ungur Berosényi şi gîndurilor lui Mihai Racoviţă din Moldova. „Turcii, scrie el, sînt stăpînii noştri ; Domnul se va încerca să-i înduplece, dar nu putem să li poruncim" [459]. O ultimă scrisoare a lui de pe acest timp ni s-a conservat, în care el îndreptăţeşte pe Domn că n-a fost acela cari să fi chemat pe turci [460].

Supt Nicolae Mavrocordat a doua oară, Nicolae Roset fu privit bine la început şi ridicat la rangul de mare-logofăt. Un frate al său, Ioniţă, veni în Ţara Românească şi luă pe Păuna, fata Stolnicului Matei Filipescu [461].

În 1726, cum am văzut, logofătul Roset scria genealogia stăpînului său. Dar, în acelaşi an, Mihai Racoviţă căzu din domnia Moldovei, şi se credea că el se înţelesese cu nemulţămiţii din Muntenia, între cari „comitele Roset" [462], pentru a dobîndi Scaunul acestei ţări [463]. Oricum, el părăsi peste puţin timp ţara, împreună cu celălalt ginere al Brîncoveanului, Manolachi Lambrino, marele-ban, şi se adăposti la Braşov [464].

În acest exil muri Domniţa Ancuţa [465]. Cît despre soţul ei, el trecu în Oltenia, iar familia ce rămăsese căpătă voia de a se întoarce, în 1729, cînd se găsea tot la Braşov [466], unde trăia în împrejurări grele.

Nicolae-vodă muri în 1730, şi Roset se întoarse în Ţara Românească supt fiul lui, Constantin Mavrocordat. Se întoarse catolic, şi vedem pe acest „vrednic papistaş şi om puternic" ducînd înaintea Domnului la 1745 pe un vizitator apostolic [467]. Căzînd însă din nou în dizgraţie, el se jeluieşte de soarta sa ambasadorului german Penkler, din Bucureşti, la 22 octombrie 1748, arătînd că „de opt ani de zile" se află în lipsă, suferind din cauza noii sale religii şi „fatalităţii ciudate a norocului său" [468]. Cîteva luni mai

---

[457] „Hurmuzaki", VI, p. 178—9, nr. 109.
[458] *Ibid.*, p. 182, nr. 114.
[459] *Ibid.*, p. 182—3, nr. 115. Cf. şi scrisoarea, de pe p. 183—4, nr. 116, a lui Stainville către Eugeniu de Savoia.
[460] P. 188—9.
[461] RADU POPESCU, *Cronica oficială*, p. 129.
[462] Diploma sa de comite al Imperiului (1733) se conservă la Bibl. Ac. Rom.
[463] „Hurmuzaki", *Fragmente*, V, p. 6—7 ; AMIRAS, p. 140 ; NECULCE, p. 362.
[464] Cronica de supt Grigore Ghica, în „An. Ac. Rom.", XXI, p. 410.
[465] Veni după soţul ei şi fu îngropată la Horez (*Cron. bisericii din Schei*, p. 91).
[466] „Hurmuzaki", *Fragmente*, V, p. 13.
[467] „Arch. soc. şt. şi literare din Iaşi", V, p. 549, Cf. ENGEL, II, p. 90.
[468] „Hurmuzaki", VI, p. 603, nr. 337.

tîrziu, la 11 februarie 1749, stăruie pentru dînsul şi episcopul latin de Nicopole, cu reşedinţa în Bucureşti, Anton Becich, cari vorbeşte de lipsa absolută în cari se găseşte acest martir al cauzei catolice [469]. Mai departe nu ştim nimic despre acest nenorocos şi ciudat fiu al atotputernicului Iordache Cuparul. Cîteva scrisori ale lui, din 1740, către rude din Moldova s-au păstrat : el le cere vin de Cotnari, tutun „basmà-ghiubec" şi le trimite unele lucruri apusene : hamuri şi o „prăjitoare de cafea" [470].

Cît despre opusculul său, el începe prin nişte versuri macaronice, româneşti şi greceşti, spre lauda stemei duble, moldovene şi muntene, reunite supt coroana domnească a lui Nicolae-vodă :

„Lumea să afla la mare mirare,
Cum Orfeu putu cu a sa cîntare etc.
Şi toată Dachiia mult să fericească
Cînd de a ta viţă să oblăduiască,
Care din Despoţii Crăiei sîrbeşti
Şi din Iaghelonii aceii leşăşti
Τοσούτων ἡρώων sînge prea înnălţat,
Cu multe ἀρεταὶς foarte minunat..."

Urmează o prefaţă, desigur mai bună, superioară, în genul linguşitor, acelei pe cari o înfăţişase aceluiaşi Domn colegul lui Nicolae Roset, marele-vornic Popescu. E vorba aici de Apelles, cari singur avea dreptul de a reproduce trăsăturile eroice ale marelui Alexandru. Mai că ar asămăna cu acesta pe Nicolae-vodă, cari e „o stea strălucitoare întru ceaţa veacului de acum", pentru Grecia şi tot Răsăritul, fără a mai vorbi de faima europeană ce şi-a cîştigat prin opere literare şi iubirea pentru ştiinţă. Un asemenea diamant strălucitor n-are nevoie de podoabe, aşa încît îi este iertat şi scriitorului să se încumete, deşi nechemat pentru o asemenea sarcină, a expune despre dînsul cele aflate „din istoriile ţărilor noastre şi a celor streine".

Pentru laudele istorice ce vin la rînd acuma, Nicolae Roset citează „leatopiseţile Moldovei", şi anume pe „Ureache vornicul, carile, pre scurt înşirînd Domnii cîţi fură de la Dragoş-vodă pînă atuncea şi începînd de domniia lui Alexandru-vodă celui Bun, aşa zice".

Nu ne interesează ce zice Ureche despre Alexandru-cel-Bun, şi pe Nicolae logofătul îl interesa numai pentru aceea că, după Radu Popescu, şi el vede în Mavrocordat un descendent al lui Alexandru, deci al descălecătorului [471].

---

[469] Il degno e benemerito conte Nicolo Rossetti, che attualmente qui si ritrova, privo quasi del pane giornaliere, per causa della nostra santa religione" ; „Hurmuzaki", VI, p. 609, nr. 343. Cf. şi acelaşi, *Fragmente*, V, p. 152—3 ; COMNEN IPSILANTI, an. 1752; PAPADOPULOS KERAMEUS, I, p. 218. S-a păstrat o scrisoare către el a princesei polone Maria Casimira. V. „Bul. com. istorice a României", an. 1927.

[470] „Studii şi doc.", V, p. 56—7, nr. 255—6. Diploma de conte a lui Roset a fost dăruită înainte de război Academiei Române ; v. p. 229, nota 5.

[471] Căci, zice el, printre cei veniţi cu Dragoş din Maramureş trebuie să fi fost şi tatăl lui Alexandru-cel-Bun.

Apoi, din „istoriile Moldovei" şi „ceale străine", din „Matei de Mihovia, istoric leşescu", din „Marţialis" şi „Taţitus", scriitorul culege fapte şi fraze pentru a arăta pe scurt cum din viţa vechilor Domni moldoveni s-a ajuns la Nicolae-vodă. El lasă la o parte în această scurtă ochire asupra istoriei Moldovei, cu intenţie, se pare, ceea ce nu era glorios şi vrednic, ca turcirea lui Iliaş-vodă sau uciderea lui Ştefan Rareş de boierii săi. Fireşte că importanţa istorică a expunerii, cari nu se întinde pînă la faptele săvîrşite de patron în cele două domnii ale sale, e nulă.

Dar forma interesează întîi prin marele număr de cuvinte greceşti de cari se serveşte acest nepot de grec constantinopolitan, acest elev al şcolilor elineşti din principate. Întîlnim vorbe ca „peristatica", „imarmeni", „tin elevteriotita, adecă dărnicia". Ceea ce nu exclude întorsături de frază măiestrite şi frumoase : „Precum de pe straşnică vijelie de nori întunecaţi mai frumos şi mai veasel răsare soarile pre faţa pămîntului". „Ca un fulger", scrie el aiurea, „de sîrgu îl lovi şi-l povîrni pre Aron-vodă". Sau : „Însă, precum copacii cei înalţi şi mari, de să şi frîng de vînturi şi de vifore, iară, avînd adînci şi temeainice rădăcini, mai frumoase şi mai înverzite odrasle dau". Iar, la sfîrşit, arătînd de ce trebuie să se oprească, „văzîndu-se într-un ochian de mari şi slăvite fapte a marelui acestuia" Domn, el se asamănă cu „ceia cari, cu mici caice, vîslind pe ape curătoare, după ce să văd eşiţi la mare, necutezîndu-să atît meşteşugului său, cît şi luciuşului, îngroziţi se întorc".

Lăudătorul, cari se pierde la sfîrşit în urări pentru Domn şi familia sa, în curînd trebuia să-i blastăme ca pribeag peste graniţă, ceea ce nu era un lucru rar pe acele vremuri pline de vicisitudini. Cu toată pribegia autorului însă, lui Nicolae Mavrocordat „Preaslăvita viţă" i se părea un interesant opuscul, şi el puse, probabil, pe Bergler, să i-o traducă în latineşte. Iar Doamna, a doua soţie a lui Nicolae-vodă, Smaranda, cari corespundea în elineşte cu Hrisant Notara, rezumă în această limbă mica lucrare [472].

Mult mai scurtă decît genealogia dintîi e o a doua, abia trei pagini, redactată, într-o formă mult mai puţin bogată şi literară, de Constantin Văcărescu vistierul, în chiar acest an 7235, cînd şi Nicolae Roset îşi încerca talentul pe terenul literar.

Aceasta e o operă oficială, făcută din ordinul lui vodă. Căci în titlu se specifică aceasta anume : „Luminata viţă a neamului prealuminatului, preaînvăţatului şi blagocestivului Domn a toată Ţara-Românească Io Nicolae Alexandru Voevoda, *scoasă din leatopisiţile moldoveneşti cu porunca Înnălţimii Sale de preaplecatul den slugile Măriei Sale Constandin Văcărescul Vel Vistier la leat 7235*". Ea n-a avut onoarea unei traduceri în latineşte, dar Doamna Smaranda a rezumat-o şi pe această a doua genealogie în mica sa scriere grecească [473].

---

[472] Supt formele latină şi grecească tratatul se găseşte numai în ms. citat al lui G. DEM. TEODORESCU. Începutul traducerii şi în ms. 1299 al Ac. Rom. S-a tipărit de BOLLIAC, în „Trompeta", 1871, nr. 963—4.

[473] Unicul ms. cari o cuprinde, acel al lui G. DEM. TEODORESCU, care nici nu conţine alt ceva decît cele două opere genealogice, transcrise într-un frumos ms. domnesc.

E locul să spunem aici cîteva cuvinte despre acest dintîi scriitor din neamul bine înzestrat al Văcăreştilor şi despre familia sa pînă la dînsul.

Văcăreştii nu par a fi un neam vechi, deşi s-au pretins contemporani cu descălecarea [474]. Cel puţin, în secolul al XVII-lea, cînd obiceiul întrebuinţării numelor de familie se generalizează, nu întîlnim vreun Văcărescu jucînd un rol politic pînă la sfîrşitul secolului. La 1655—6, dăm întîi de un „Mihai cupeţ, ginerele lui Ivan pitarul Văcărescul", cari pitar nu va fi fost din mari strămoşi, de vreme ce-şi mărită fata după un „cupeţ", de un Stroe [475].

Fiul lui Ivan pitarul a fost Negoiţă Văcărescul, pe care un document de familie, un act al fiilor săi, ni-l prezintă ca „fiind un om băutor şi blestemat de fire şi răsipitor, fără de nici un cumpăt, aşa de periculos pentru ai săi, încît ei trebuiră să ceară de la domnie în 1668 a i se interzice, printr-o „carte de oprealâ", orice vînzare de avere : „măcar un cap de aţă". Aceasta nu-l împiedică însă de a vinde nişte părţi din Onceşti şi Şotînga Bălăcenilor [476]. După ce murise acum şi vînzătorul dat risipei — mort la Constantinopol, ca reprezentant al lui Şerban-vodă [477] — şi cumpărătorul ilegal, fiii lui Negoiţă : „Ienachie vătahul za copii" şi „Ivan păharnicul", intentară proces lui Barbu şi Matei Bălăceanu, fiii lui Petraşco, cari cumpărase bucăţile de moşie, şi procesul fu hotărît în favoarea lor [478]. Ienachi, cel mai mare dintre fraţi, se întîlneşte pe urmă la 1689, apoi la 1695 comandînd trupele rămase la Tîrgovişte în lipsa Domnului. Cîţiva ani mai tîrziu, el duse, în calitate de căpitan de lefegii, pe conspiratorul Preda Prooroceanu la Ruşii-de-Vede [479]. În 1699, Ienachi, cari e numit vătav — „Iane vătavul" —, merge la Constantinopol spre a aduce, capuchehaie a Domnului, „daruri la priiatene" [480]. La 1700, în fine, fratele său, poate „Ivan căpitanul", e trimis tot acolo [481]. Dar încă din noiembrie 1698 Ianachi Văcărescu era cu siguranţă vel agă [482]. La 1707 era mare-păharnic [483].

Se ştie că Ienachi înaintă pînă la vistier, că fu dus la Constantinopol o dată cu Domnul său şi pedepsit cu moarte pentru reaua chivernisire a veniturilor principatului [484]. S-a afirmat că el luase pe o fată văduvă a lui Vodă, Stanca [485].

---

[474] v. *Apendicele*, p. 50—1, 59 ; „Studii şi doc.", III.
[475] Bibl. Ac. Rom., doc. XXI/165. *Apendicele* citat, p. 50—51.
[476] Lui Petraşco Şătrarul, care era frate cu Badea Vornicul.
[477] v. *Apendicele*, l.c.
[478] Bibl. Ac. Rom., LXXII/162. S-a tipărit cîndva, într-o foaie volantă. Negoiţă nu trebuie confundat cu „Negoiţă Logofătul" din 1694, fiul lui Mihai Păharnicul şi al Păunei, sora lui Mihail Cluceru1 Greceanu. Acesta pare a fi un Tătăranu ; Bibl. Ac. Rom., XXI/250.
[479] Întîia ştire e luată din GRECEANU, a doua din Memoriile lui RADU POPESCU. Cf. ŞINCAI, III, p. 238.
[480] Ziarele Brîncoveanului ; „Rev. Rom.", I, p. 672.
[481] Socotelile vistieriei, p. 566.
[482] v. *Apendicele*, p. 51.
[483] „Bis. ort.", XV, p. 491.
[484] DEL CHIARO.
[485] Pomelnicul Mitropoliei din Bucureşti înseamnă pe aceşti Văcăreşti : Ianachi, Stanca, Constantin, Barbul, Ştefan („Bis. ort.", XIV, p. 67).

Pe Ivan pitarul, ca şi pe fiica sa Alexandra, pe fiul său Negoiţă spătarul, pe Ianachi şi pe Ivan vătaful, fiii acestui din urmă, îi mai cunoaştem în sfîrşit şi din catastihul odoarelor mitropoliei redactat de marele mitropolit Antim. Ei fac danii mitropoliei din Bucureşti între anii 1645 şi 1684 [486]. Iar „jupăneasa Vişa a stolnicului Matei Văcărescul" încheie o înţelegere cu Snagovul la 1696 [487].

Ianachi a avut o fată, Ilinca, soţia lui Şerban Cîndescu [488].

După aceşti doi Văcăreşti apar alţi trei, şi se pare că putem fixa cu siguranţă legătura de frăţie dintre ei, cari ar fi coborîtorii celui mai mare din fiii lui Negoiţă. Unul : Barbu vistierul, fiul lui Ianachi, se găseşte în această dregătorie la 1738 [489], la 1749, cînd, la 12 martie, scrie braşovenilor [490], şi la 1751—2 [491].

Cît despre Constantin, el ajunse al doilea logofăt, precum e calificat la 17 martie 1717 [492], ca şi la 31 martie 1720 şi în 1721 [493]. E scriitorul nostru. Iar despre Ştefan vom vorbi aiurea.

Am străbătut astfel şirul operelor istorice inspirate de Curte supt Nicolae Mavrocordat, în Moldova ca şi în Ţara Românească [494]. În cea dintîi n-avem de înregistrat nici o cronică de opoziţie provocată de istoriografia oficială sau scrisă în acelaşi timp cu dînsa, pînă în 1716. În cea din urmă, astfel de lucrări sînt în număr de două.

Trebuie spus de la început că nici una din ele n-are o însemnătate deosebită, o originalitate adevărată sau o întindere mare. Dacă Radu Popescu reprezintă o scădere faţă de Constantin Căpitanul, cu atît e mai vizibilă inferioritatea cînd compară cineva memoriile „independente" ale lui Popescu cu cronicile „independente" ale scriitorului Bălăcenilor sau cronicarului de subt Ioan-vodă Mavrocordat.

Constantin Bălăceanu, ginerele lui Şerban-vodă, muri în bătălia de la Zîrneşti în 1690. El lăsa o văduvă Maria şi un fiu Ioan, cari cresc în Braşov, în împrejurări destul de grele, moşiile muntene fiind confiscate şi familia trebuind să se întreţie cu pensia imperială ce se servea pentru meritele generalului-maior mort[495]. La 1728 încă, Maria Bălăceanu, „Domna

---

[486] Bibl. Ac. Rom., ms. 671. Am reprodus locuri din el la *Apendicele*. Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea, l.c.

[487] *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 262.

[488] „Bis. ort.", XVII, p. 654 ; IORGA, *Studii şi doc.*, I, p. 534.

[489] „An. Ac. Rom.", XXI, p. 288, nota 1.

[490] ERBICEANU, *Didahiile lui Antim Ivireanu*, p. XVII.

[491] *Genealogia Cantacuzinilor*, în „Bucium", I, p. 136 : „Şerban Cîndescu, care s-a însurat cu Ilinca fata lui Ianache Văcărescu ; de la dînşii au rămas doi fii, anume Constantin logofătul şi Ioniţă Cîndescu". V. şi ediţia mea, p. 109.

[492] Bibl. Ac. Rom., LVIII/128 ; proces judecat înaintea lui şi a mitropolitului Ştefan.

[493] *Uricariul*, XII, p. 335—6 ; PAPADOPULOS KERAMEUS, IV, p. 48 şi urm. Cf. şi „Bis. ort.", V, p. 674.

[494] Lauda lui Wolf secretariul nu ni e cunoscută ; v., asupra ei, ENGEL, II, p. 15 ; FILSTICH, *Schediasma historicum de Valachorum historia*, Iena, 1743, p. 23.

[495] „An. Ac. Rom.", XXI, p. 266.

Mariia a răposatului dumnealui Constandin Bălăceanul", era la Braşov şi se întîlnea aici cu vărul bărbatului ei, Barbu Bălăceanul postelnicul [496].

Dar la 1726 constatăm prezenţa la Craiova ca ban a lui „bezadea" Iordache [497]. Ion Bălăceanu, „groful", se duse împreună cu dînsul. Aici, undeva în Oltenia austriacă, se găsia el la 27 august 1730, cînd i se scrie o scrisoare, lui şi mai multor boieri, de Gheorghe Cantacuzino, „patronul" său [498]. Se însură şi luă pe Ilinca, fata postelnicului Brezoianu. În 1734, el stăruia pe lîngă Domnul muntean, pe atunci Grigore Ghica, pentru ca să i se dea voie a se desface de moşiile sale de peste Olt [499].

În curînd însă, războiul dintre turci şi germani începu iarăşi. Ioan Bălăceanu fugi, se întoarse după părăsirea provinciei de germani şi fu oprit de boală la mănăstirea Cozia, înainte de a-şi fi putut strînge averea, ceea ce era scopul călătoriei sale. Turcii veniră pe neaşteptate la mănăstire ; Ioan încercă să se furişeze de dînşii, dar fu ajuns la rîul Lotru şi „peri de mîinile păgînilor", la 15 martie 1738. Soţia sa-l îngropă la Cozia, căreia i se dădu pentru pomenire, mai tîrziu, moşia Belitorii, din Teleorman [500].

Ilinca mai trăi puţină vreme numai — poate pînă la 24 ianuarie 1739 — în adăpostul din Ardeal, unde se stînsese, la o dată necunoscută, şi soacră-sa, Domniţa. Ea lăsă trei fete : Smaranda, Maria şi Ilinca. Ele se întîmpină împreună la 1743, cînd fac o danie Coziei, unde se odihneau părinţii lor [501]. În 1747—8 se făcură stăruinţe pentru întoarcerea lor în ţară, şi Domnul, Constantin Mavrocordat, luînd răspuns de la turci, declară că nu se împotriveşte [502]. Smaranda se întorsese şi se mărită în 1739 cu un Manu [503].

Celelalte două, cari se făcuseră catolice şi cărora nu le era să se mărite, nu voiau să se aşeze în patrie, dar stăruiau cu căldură pentru restituţia moşiilor pe cari le aveau aici. Pentru a căpăta acest rezultat, ele merseră în 1749 la Viena şi vorbiră împărătesei [504]. Cu toată intervenţia agenţilor politici austriaci, situaţia lor nu se lămuri multă vreme. În 1760—1, afacerea moşiilor bălăceneşti era încă dezbătută, şi cele două fete „bătrîne" se aflau dincool de graniţă [505]. În 1784, Bălăcencele se aflau la Braşov şi făceau să se audă iarăşi pîngerile lor, căci „călugării" le uzurpaseră iar moşiile după război [506]. O nouă jalbă fu înaintată de dînsele, desigur tot

---

[496] Bibl. Ac. Rom., doc. XII/161 ; *Studii şi doc.*, III. — Pentru Bălăcenii din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, v. „Bis. ort.", XII, p. 68, 723.

[497] „An. Ac. Rom.", XXI, p. 266.

[498] „Revista p. ist., arch. şi fil.", VII, p. 384—5.

[499] „An. Ac. Rom.", XXI, p. 266 ; cf. *Genealogia Cantacuzinilor*, în „Buciumul", I, p. 343, şi în ediţia mea, p. 257—258.

[500] Arch. St., doc. Cozia, pach. XXI, nr. 14 ; *Apendice*, XII. Comunicaţie a lui IULIU TUDUCESCU.

[501] *Studii şi doc.*, III.

[502] „Hurmuzaki", VI, p. 596—6, nr. 330 ; p. 600—1 ; acelaşi, *Fragmente*. V, p. 127—8.

[503] *Genealogia Cantacuzinilor*, l.c., p. 511. V. şi în ediţia mea, p. 258.

[504] „Hurmuzaki", VI, p. 604 şi urm. ; *Fragmente*, V. p. 145—6.

[505] „Hurmuzaki", VII, p. 24—6 ; *Fragmente*, V, p. 220.

[506] „*Studii şi doc.*", III Cf. SULZER, *op. cit.*, III, p. 164 nota a : „zwei alte Fräulein, welche in Wien erzogen und katholisch geworden".

din Braşov, în 1785 [507]. Una din ele, Elena, primea o pensie, de cari, aducînd acte de boală, ştiu să se bucure pînă în 1793, cînd era stabilită „de mai mulţi ani" acuma în principatul muntean [508]. Ambele iscălesc la 13 martie 1797 supt actul de danie al Mariei faţă de fiul ei de suflet Petru [509]. Diata Mariei fu redactată la 1797 încă, în ziua de 20 aprilie, şi ea murise la 1801, cînd sora ei se ceartă pentru moştenire cu boierul Constantin Bălăceanu [510].

Aceasta e istoria familiei lui Constantin aga Bălăceanu, ginerele lui Şerban-vodă şi neîmpăcatul duşman al lui Brîncoveanu.

Această familie a avut o cronică. Cine a scris-o nu putem spune: desigur, un logofăt al Casei, un fel de Stoica Ludescu al Bălăcenilor, cineva ca acel Preda logofăt, cari scrie, pe la jumătatea veacului al XVIII-lea, acte pentru Smaranda. Cînd a scris-o se poate şti prin aceea că redactorul lucrării adoptă ca bază o versiune a cronicii lui Radu Popescu, cari merge nu pînă la 1729, ca în forma definitivă, ci numai pînă la sfinţirea Văcăreştilor în 1724. Cum a scris-o, aceasta o vom vedea acuma.

Pentru toată partea veche, rolul logofătului bălăcenesc a fost acel al unui simplu copist: a reprodus pe Constantin Căpitanul pînă la 1688, oricît de rău se potrivea cu interesele şi cu mărirea familiei această cronică de defăimare pentru toţi Cantacuzinii, şi mai ales pentru Şerban-vodă, supt cari aga Constantin îşi căpătase situaţia predomnitoare şi pe lîngă familia căruia a jucat el, de la moartea socrului său înainte, rolul de epitrop. De aici a transcris tot atît de credincios, se pare, o continuaţie, cari ducea pînă la începutul memoriilor lui Radu Popescu, continuaţie în care se vorbea de o întîmplare de vînat a lui Şerban, prevestitoare a conflictelor interne ce urmară, de intrarea lui Veterani în Muntenia, de trimiterea deputaţilor la Viena şi de moartea Domnului [511].

Mai departe, pînă la locul unde cronica Greceanului e întreruptă în corpul oficial mavrocordătesc, se fac împrumuturi dese din acesta, întrebuinţîndu-se numai arareori Memoriile Popescului. Dar povestirea capătă o înfăţişare deosebită prin aceea că Greceanu e foarte prescurtat, lăsîndu-se la o parte toată istoria de Curte, adică cu mult cea mai mare parte a lucrării. Pe urmă, pe lîngă această operaţie de eliminare cu grămada, forma e pretutindeni prefăcută, şi, în fine, se fac adaosuri caracteristice, cari răspund intereselor familiei lui aga Bălăceanu. Acesta e lăudat pentru că a adus pe nemţi în ţară, şi mustrările se rezervă pentru Brîncoveanu, cari nu se poate hotărî a-l urma, ci se tot *împoncişează*. Se vorbeşte de zahereaua ce a

---

[507] v. *„Studii şi doc."*, III.

[508] *Ibid.*

[509] La 8 februarie precedent, Elena făcuse foaia de zestre a „fiici" sale Maria. Ambele în „Studii şi doc.", III.

[510] *Ibid.*

[511] Continuaţia nu ne e păstrată decît prin manuscriptele Cronicii bălăceneşti; aceasta pentru că nu posedăm pe Constantin Căpitanul în legătură cu Memoriile lui Popescu, ci numai deosebit; v. „An. Ac. Rom.", XXI, p. 446. Cf. GIURESCU, *Contribuţiuni*, p. 80 şi urm. (după ms. 537 al Ac. Rom., p. 114—6).

trebuit să deie nemților, de văcăritul, „bir pe dobitoace", pe cari a fost silit a-l scoate, el cel dintîi, de excesele nemților veniți la București, chiar față de egumeni și de unii boieri ; se atribuie Domnului răspunderea celor săvîrșite de tatarii cari fuseseră chemați de dînsul, pentru „ca să-și capete iarăși domnia și binele".

Se povestesc aici actele de răzbunare ale lui Brîncoveanu, după ieșirea oștilor străine, contra acelor ce se compromiseseră în 1689 : Cristea Scordac grecul, capuchehaiaua de odinioară al lui Șerban-vodă, un om suspect noului regim prin singur acest fapt, și un dușman personal al lui Vodă ; Ștefan Cioranul, căpitanul Oprea și un oarecare Vlaicu. Se adaugă insulta la povestirea întoarcerii din Ardeal a Măriei Sale Emeric I Tököly, cari fuge „cu caftanul în vine". Se osîndește în sfîrșit întreaga purtare a lui Brîncoveanu, cari, pentru a se asigura pe sine și a-și face nume bun la Poartă, „nu s-au alcătuit cu nemții, ci tot de turci s-au lipit".

Urmărind cu ura pe cei de aproape ai lui Brîncoveanu, logofătul lui Ioan Bălăceanu zugrăvește pe ginerele lui vodă, Radu Iliaș, ca un bețiv, un ucigaș, pe cari Dumnezeu l-a lovit cu moarte înainte de vreme pentru a scăpa pe „mulți de nevoi". El mustră pentru trufie pe Domnița Maria, măritată cu Constantin Duca al Moldovei, cari aruncă în foc un șiic ce-i făcea umbră pe capul unei mîndre sau frumoase „jupănese", provocînd astfel adînci și legitime nemulțămiri, ce aduseră căderea tînărului Domn. În fine, el menționează zvonul după cari Constantin-vodă ar fi otrăvit pe ginere-său Scarlat Mavrocordat, cu cari nu trăia în bună înțelegere [511 bis].

De la 1699, cronica Bălăcenilor urmează de aproape, cu oareșicare puțin însemnate modificări de formă, letopisețul oficial al marelui-vornic Radu. Atîta numai — căci adaosuri sînt puține — că pretutindeni se suprimă, se îndulcesc sau se înlocuiesc atacuri violente cuprinse în ea contra iubitorilor de nemți și vrăjmașilor stăpînirii lui Mavrocordat. Nici nu se mai denunță aici boierii cari legaseră înțelegeri peste granță cu creștinii, nici nu se ia în rîs persoana și dregătoria lui Gheorghe Cantacuzino în Oltenia ; lipsesc, ca și laudele Domnului și informațiile privitoare la persoana lui Popescu, calificativele injurioase hărăzite de acesta prinzătorilor lui Nicolae-vodă, tînguirile contra neauzitului atentat, blestemurile contra acelor ce ruinară țara chemînd pe „catane" și-i îngustară hotarele prin pierderea Olteniei. Se insinuează speranță în răspunsul negativ dat boierilor germanofili din partea imperialilor [512] și se cruță orice mustrări acelor ce nu se adunară îndată la 1718 în jurul lui Mavrocordat.

Dacă acesta pierde mult din felul cum e orînduită noua cronică, figura bătrînului Constantin-vodă cîștigă. Se adaug lucruri menite a mișca pe cetitori pentru soarta strașnică a acestui fericit patriarh încoronat, bogat în ani, în averi, în odrasle. Se povestește mai pe larg și cu mai multă căldură mazilia și moartea lui, și se reproduc, într-o limbă frumoasă, spusele

[511 bis] Pentru mormîntul lui Scarlat, „Bis. ort.", XIV, p. 724 și *Inscripții*, I, p. 119, nr. 242.

[512] Stainville era contra oricărei încuragiări a acestora ; Hurmuzaki, VI, p. 183—4, nr. 116.

lui cele din urmă. Astfel către Ştefan-vodă, prefăcutul duşman şi înlocuitor, cînd îşi ia de la toată lumea iertăciunea : „De ţi-au fost de domnie, pentru ce nu mi-ai spus mie ? Şi eu ţi-o aş fi dat cu pace ; numai vieţii mele să fii părtenit. Sau, de ţi-am făcut vreo strîmbătate, să-mi fi spus, şi, de nu ţi-aş fi făcut dreptate, apoi să mă fii pîrit. Pentru ce nu ţi-ai adus aminte cît bine v-am făcut eu vouă Cantacuzinilor ? Boierii mari v-am dat şi v-am cinstit ca pe nişte fraţi, iar voi cari aţi mîncat pînea mea, aţi mărit vicleşug asupra mea". Către boierii ce-l înconjură, puţini dintre dînşii, desigur, cu inima frîntă şi cu amintirea faptelor bune ale Domnului în minte : „Fiţi sănătoşi, toţi boierii ţării, slujitori şi toţi oamenii ; fii sănătoasă ţară, că mai mult eu pe voi nu vă voi mai vedea, că iată am căzut în mîinile urîţilor de Dumnezeu Agareni ! Iertaţi toţi, iertaţi, ca Dumnezeu să vă ierte ! Şi de mine încă fiţi iertaţi ! Aduceţi-vă aminte în rugăciunile voastre că sîngele şi neamul vostru şi stăpînul vostru eu am fost". Ori, în sfîrşit, înaintea călăului, cînd din sufletul lui rănit de cele mai adînci dureri omeneşti se înalţă, ca o ultimă rugăciune, aceste viteze sfaturi şi sfinte : „Fiii mei, fiii mei ! Iată toate avuţiile şi orice alta am pierdut. Să nu ni pierdem încai sufletele ! Staţi tare, bărbăteşte, dragii mei, şi nu băgaţi sama de moarte. Priviţi la Hristos, Mîntuitorul nostru, cîte au răbdat pentru noi şi cu ce moarte de ocară au murit. Credeţi tare în acesta şi nu vă mişcaţi, nici vă clătiţi din credinţa pravoslavnică pentru viaţa şi pentru lumea aceasta ! Aduceţi-vă aminte de Sf. Pavel, ce zice : că nici sabie, nici îmbulzală, nici moarte, nici alta orice nu-l va despărţi de Hristos ; că nu sînt vrednice muncile şi nevoile ceste de aici spre mărirea ceea ce o va da Hristos. Acuma dară, o dulcii mei fii, cu sîngele nostru să spălăm păcatele noastre !" Dulce grai avea logofătul fără nume care ştie să spuie atît de duios durerea altuia ! [513].

O altă continuare a cronicilor mari muntene de altădată e analizată aici pentru întîia oară. A fost alcătuită înainte de întoarcerea în domnie a lui Nicolae Mavrocordat, supt fratele acestuia, Ioan-vodă, şi se leagă, nu de Radu Popescu, în calitate de cronicar oficial, ci de memoriile acestuia, cari sînt contopite foarte nedibaci cu cronica lui Ludescu, iar aceasta alipită, fără nici un rost, de un fragment al lucrării lui Constantin Cantacuzino [514].

---

[513] Un raport contemporan afirmă greşit că al doilea fiu al Domnului s-ar fi turcit : „Hurmuzaki", IX[1], p. 537, nr. 685 ; atunci după obiceiul musulman ar fi scăpat cu viaţă ! — Cronicarul bălăcenesc nu uită iarăşi să amintească întoarcerea în ţară a ginerului lui Constantin Brîncoveanu, supt Ioan-vodă, precum şi a văduvei. Aceasta scrie cea dintîi scrisoare a sa din ţară la 4 martie 1717, lui Hrisant Notara, binecuvîntînd pe liberatorul şi făcătorul său de bine. Manuscriptele cronicii bălăceneşti, în număr de patru, sînt notate în „An. Ac. Rom.", XXI, p. 447. În manuscriptul, copiat de CONSTANTIN AXINTIE, şi din care C. ERBICEANU a reprodus o parte în „Bis. ort.", XV, p. 883 şi urm., Cronica Bălăcenească nu e în legătură cu Constantin Căpitanul, ci — caz unic — cu Anonimul şi legătura din corpul brîncovenesc neoficial. De la Elena sau Maria a căpătat Samuil Clain şi a copiat în 1770 cronica ; ms. original din Bibl. episcopatului român de la Oradea-Mare — mai e şi o copie în acea bibliotecă — e copiat după copia lui Clain, în 1780.

[514] Cronica formează ms. 441 din Bibl. Ac. Rom. Am avut prilej a mai vorbi de dînsa mai sus.

În memorii chiar, Popescu, cari a vorbit totdeauna cu simpatie de familia Mavrocordaților, anunță cu bucurie noua domnie a lui Nicolae-vodă. Continuatorul memoriilor îl va judeca însă altfel. El nu va uita nici pe „grecii lui", de cari se înconjură [515], nici participarea Domnului la omorul lui Ștefan Cantacuzino și al tatălui său, pentru înlăturarea cărora plătește „o mie" de pungi de bani [516]. Tot Mavrocordat e acela cari aduce peirea lui Mihai spătarul și a lui Radu Dudescu, ginerele stolnicului ; chemați de dînsul vin turcii pentru a le lua toată starea. „Și pe alți boieri i-au ținut la opreală și le-au luat avuția". Toate, știri cari se potrivesc cu acelea pe cari opoziția munteană le trimitea în Ardeal și cari de acolo se răspîndeau, prin gazete, în Europa.

Scriitorul anonim trece, dînd data de lună și ziua săptămînii, la „spaima" Domnului, cari fugi la Giurgiu. Întorcîndu-se, el fu primit „la Fîntîna Radului voevod" de boierii cari aveau atîta dorință de a-l prinde. Pentru a le mulțămi, Nicolae-vodă taie pe Pătrașco Brezoianu, marele-vornic, „acolea în drum". Arestări nouă urmează, dar nu ni se spune nimic despre Antim, despre Bălăceanu, despre alte victime ale temerii și bănuielilor Domnului [517]. Se menționează numai, printre prigoniții din partidul german, „feciorii Dudesculuí", cari fug cu mama lor, Maria lui Constantin stolnicul, peste munți.

Ajungem apoi la „prinderea autorului acestor persecuții, Domnul, și la măcelul turcilor din București. Nu se trec supt tăcere nici prăzile „cătanelor" cari părăsiră în curînd orașul pentru a se fortifica la Mărgineni — unde fusese biblioteca lui Constantin Cantacuzino — și la Cîmpulung. Patriarhul de Alexandria se afla în țară ; „făcîndu-i-se milă" de dînsa, el aduce numirea lui Ioan-vodă, prin mijlocirea pașei de la Giurgiu.

Dar acest Domn bun sosește cu turci prădalnici : „zece mii de turci călărime, și cu arnăuți mulți și tătari". El intervine, iese înaintea tătarilor ce plecau și le răscumpără mulți dintre robi, „Dumnezeu să-l pomenească întru împărăția cerului".

Milostivul Domn, împăciuitorul, cari se înțelege cu nemții și dă țării liniștea, e învinuit însă pentru că a scos din nou văcăritul, *legat* de Ștefan Cantacuzino — lucru pe care Radu Popescu nu-l însemnase. „Și au mai scos și hîrtiile de nume de om ; care aceasta n-au fost de cînd pămîntul".

Ultimul eveniment pomenit e întărirea, la martie 1717, a principelui, căpătată de la turci de o deputație de doisprezece boieri, pe cari o conduceau marele-vistier Matei Fălcoianu și „Pană vel ban", Pană Negoescu, nepotul de fiu al lui Antonie-vodă din Popești și fratele „Doamnii lui Costandin voevod" [518].

---

[515] Pentru falsitatea acuzării v. și COMNEN IPSILANTI ; în trad. PAPADOPOL CALIMAH, p. 469 (1735).

[516] Cronicarul crede, greșit, că Vodă și stolnicul fură tăiați ; ei au fost spînzurați în închisoare.

[517] Pentru aceasta, v. ce spunem mai sus, după DEL CHIARO și informațiile ardelene.

[518] De aducerea înapoi a căreia, de la Chiutaje, și a ginerilor ei nu ne vorbește.

Într-un manuscript al Seminariului Central din Bucureşti se păstrează o listă greacă a Domnilor Ţării Româneşti, listă care a fost poate redactată dintru întîi în româneşte. Partea veche n-are însemnătate ; e o compilaţie foarte pe scurt. Interesul apare numai cînd, la Ştefan Cantacuzino, se dau date precise, ce nu se află aiurea, asupra ungerii lui de mitropolitul Antim şi pornirii din Bucureşti, după mazilie. După ce menţionează cuvîntarea ce a ţinut vodă afară din oraş, stînd în Scaun la Tufişul Vlădicăi, şi enumeră prigonirile ce urmară, desăvîrşind pedeapsa divină, el trece la instalarea lui Nicolae Mavrocordat şi se opreşte aici [519].

Înainte de a închide acest capitol, o cronică mai trebuie analizată, *Istoria oştirei ce s-au făcut asupra Moreii la anul 7223* [520].

În 1715, turcii, supt conducerea crudă, dar energică, a marelui vizir Ali-paşa, atacară pe veneţieni în vechia lor posesiune din Morea şi, într-o scurtă şi strălucitoare campanie, o supuseră. Pentru această „pricină", Domnul muntean de atunci, Ştefan Cantacuzino, trimise un ambasador anume, pentru a duce daruri şi a supraveghea împrejurările. Acest ambasador fu propriul cumnat al Domnului, State Leurdeanu [521].

Acesta era fiul lui Stroe, marele-vornic al Brîncoveanului în 1699 [522] şi nepotul unui alt Stroe, cari fusese acel ce provocase moartea lui Constantin postelnicul Cantacuzino şi fusese un aşa de mare duşman al familiei acestuia. Cu timpul cari trecu veni iertarea, de amîndouă părţile. Si astfel, după ce se potolise bine urile mari ale trecutului, la 26 ianuarie 1701, Stati Leurdeanu luă în căsătorie pe fata mai mică a stolnicului Constantin, Ilinca. Pe lîngă „harul lui Dumnezeu", pe cari-l cerea bătrînul ei tată şi binecuvîntarea pe cari i-o dădu din toată inima, Ilinca aducea soţului ei satul Crîngul, Şuleştii, alt sat, o vie la Loloeşti, multe giuvaere de artă, „zgripţori", lefţi de aur", dintre cari unul „lucrat la Veneţia". Fără a mai vorbi de puternicul sprijin al familiei" [523].

Nunta puse şi pe Domn în mare cheltuială. La „nunta lui Statie vtori Spatar, sin Stroe vel vornic", se împărţiră, ne spune Condica de socoteli

---

[519] „Rev. teol.", III, p. 325—8, 331. Dar data plecării lui Ştefan din Bucureşti nu poate fi sîmbătă, dacă era ianuarie.

[520] Ni s-a transmis de două ms. : ms. 264 al Bibl. Ac. Rom., în cari se află singură, cf. „An. Ac. Rom.", XXI, p. 450, şi ms. 239, în care e reunită cu Nicolae Costin, de la întîia domnie a lui Nicolae Mavrocordat, şi cu partea consacrată aceluiaşi Domn din lucrarea lui Radu Popescu. După unul din aceste ms., Kogălniceanu a tipărit-o în : „Arhiva românească", II, p. 5 şi urm. Cf. MELHISEDEC, în : „Rev. p. ist., arch. şi fil.", V, p. 147. Am dat o nouă ediţie pentru Comisia istorică a Românici.

[521] „Pentru aceea şi noi lucru bun numărîndu-l şi întîmplîndu-se din porunca Măriei Sale prea-luminatului Domnului nostru Ioan Ştefan voevod Cantacuzino, de au fost trimis şi dumnealui Statie Leurdeanul vel păharnic în slujba Măriei Sale şi a Porţii la Ţarigrad...". Reprezentanţii lui Ştefan-vodă la Constantinopol au fost, întîi, după Paştile anului 1714 : Constantin banul Ştirbei şi Radu Dudescu, noul mare-logofăt, cari fură pîrîşii lui Brîncoveanu (RADU POPESCU, ambele cronici). Le urmă Leurdeanu. Iar, pentru a saluta pe vizir la întoarcerea sa biruitoare, Domnul trimise la Poartă pe marele-postelnic Grigoraşcu şi pe Barbu Greceanu, mare-stolnic, aleşi încă din april 1715 ; LEGRAND, *Epistolaire grec*, p. 146—7, nr. 104 ; „Hurmuzaki", XIV.

[522] „An. Ac. Rom.", XXI, p. 288, nota 1.

[523] Bibl. Ac. Rom., doc. XLV/128.

a Domniei [524], „lastre", „atlase", „covoare", „hataiele cu flori de fir". „Işlicul ginerelui" costă — ştim preţul din acelaşi izvor — patruzeci de lei.

Ca ginere al stolnicului, tînărul boier înaintă răpede. Cînd căpătă misiunea sa la Poartă, el era acum mare-paharnic [525], şi, desigur, cariera lui ar fi fost încă mai strălucitoare, dacă era puterii nu s-ar fi închis în curînd pentru Cantacuzini.

Plecînd cu oştirile împărăteşti în Morea, Stati luă cu dînsul pe un armean, Iorga Buicliul, pe „un fecior" şi pe un singur boier, Constantin vătaful, cu numele de familie Diichiti, Διοικήτης.

Acesta stătea de mult timp la *capu-chehaelîcul* ţării şi ştia limbile necesare la acest oficiu: turceşte, greceşte şi frînceşte. Încă de pe timpul sultanului Mohammed al IV-lea [526], el se găsea întrebuinţat în vreo sarcină inferioară de pisar sau tălmaci. În calea pe cari o făcea prin frumoase ţinuturi pline de amintiri istorice, cari nu existau pentru dînsul, el îşi trecu vremea cumpărînd, pentru a-i libera, robi creştini şi certîndu-se cu puternicul grec ce era pe acest timp Manolachi Chiurci-başa [527]. Dar, gîndindu-se la folosul descrierilor de călătorii, el începu să *izvodească* cele ce le vedea înnainte.

Izvodul geme de cuvinte turceşti, Constantin fiind un funcţionar ambiţios, cari voia să deie, înaintea superiorilor, măsura ştiinţei sale. Citaţii greceşti se mai întîmpină încă la dînsul. În sfîrşit, dacă-i face plăcere a vorbi, în descrierea alaiurilor orientale, de „lupii umpluţi cu fîn, de făcea şamatale", de „toba sultanîm aman" i de alte lucruri frumoase, din cari avem neplăcerea de a nu înţelege cea mai mare parte, el vorbeşte cetitorului şi de „consulate", „baili", „soldaţi", „prevedori", ambasadori „straordinari", „prinţipi", „armade", „canţelerii", „ingineri", „consilii", şi chiar de „peruce".

Cronica sa nu cuprinde, la drept vorbind, numai istoria campaniei, pentru cari e un izvor amănunţit, exact şi preţios, ci pomeneşte întîi oarecare împrejurări din lunile ce precedară războiul. Omorul lui Brîncoveanu e descris aici foarte plastic, şi scriitorul nu ignorează banii pe cari nenorocitul Domn îi avea depuşi „la Sfete Marco, la ţeara Veneţiei"; el aminteşte de trecerea prin Ţara Românească a lui Carol al XII-lea, cari-şi lăsase barbă pentru a nu fi recunoscut [528]. De altmintrelea, el nu uită să noteze şi întîmplări de o natură mai puţin politică, precum variaţiile temperaturii şi naşteri neobişnuite, ca şi contemporanul său, de altfel, învăţatul Nicolae Costin. Începînd din 1714 încă, povestirea se opreşte numai la rechemarea „dumnealui vel păharnicului" [529].

---

[524] P. 604.

[525] Cum scmnează şi în hrisovul lui Ştefan-Vodă pentru Maria Bălăceanu (Bibl. Ac. Rom., doc. VII/177 : 28 aprilie 1714); „Studii şi doc.", III.

[526] Mort în 1691.

[527] De care vom avea să vorbim în curînd.

[528] Şi Constantin adaugă: „precum istoria lui va fi arătînd"; p. 21.

[529] P. 139.

Capitolul IV

MARILE COMPILAȚII DE CRONICI
ISTORIOGRAFIA ROMÂNEASCĂ SUPT MIHAI RACOVIȚĂ

Mihai Racoviță, Domn de atîtea ori în ambele principate și stăpînitor al Moldovei pentru mulți ani, după strămutarea lui Nicolae Mavrocordat în Țara Românească, nu era un om învățat. Nu știm să i se fi dedicat nici o carte de știință mai înaltă și, cum vom vedea, și cărți religioase s-au tipărit puține pe timpul și supt auspiciile lui. Măsuri ale sale pentru dezvoltarea culturii moldovene nu cunoaștem. Învățați n-a adunat în jurul lui [1].

Pe un astfel de om, simplu boier de țară, crescut în timpuri cînd lumina nu pătrunsese decît în rare case de boieri moldoveni, pe un ocîrmuitor patriarhal, stăpînit de lăcomie, dar nu de o vanitate mai aleasă, nu-l putea prinde gustul de a se vedea justificat și lăudat într-o cronică. N-ar fi comandat niciodată una.

Dar întîmplarea adusese printre boierii săi oameni cărora lingușirea le era plăcută și cari țineau ca acțiunile lor să le știe viitorimea cea mai îndepărtată. Pe urmă, de la Nicolae Mavrocordat încoace, se făcuse obiceiul cronicii oficiale a domniei, și trebuia mai multă vreme, foarte multă, pentru ca acest obicei să se piardă.

Deci și supt acest necărturar și disprețuitor de carte se scriseră cronici în Moldova: pentru boieri, cari le cereau, și pentru Domnul, cari n-avea nevoie de dînsele.

Aceste cronici trebuie analizate acum pentru a avea icoana completă a dezvoltării istoriografiei în Moldova. Dar dintre dînsele trebuie desfăcută, pentru a o studia deosebit, o lucrare istorică, ce se scria în același timp cu cele înșirate pînă acum, de un om cari aparținea generației lui Nicolae Costin, lui Constantin Cantacuzino și lui Dimitrie Cantemir. Dar, ca și operele acestui din urmă, letopisețul lui Neculce, aceste memorii pentru o sută de ani aproape, de o așa de fermecătoare formă literară, sînt o operă independentă și cari merită a fi cercetată deosebit.

Biblioteca Academiei Române posedă un manuscript [2], cari poartă acest titlu: *Istorie primejdiilor și a războaielor ce s-au tămplat în țara Moldovii*

---

[1] Totuși avea și el pisarul său leșesc, pe care-l moștenise, într-adevăr, de la alții: Gheorghe Frîncu Strahoschi sau, cu numele întreg și titlul: „Gheorghie Frîncul Csaverie Strachocki, pisarul leșesc din Țara Moldovei"; „Uricariul", V, p. 403—6, 403—6 și urm., 409; e probabil identic cu Gheorghe Cotnarschi, pisarul leșesc, căci știm că avea posesiuni la Cotnari, de unde era poate originar; *ibid.*, p. 416. Cf. IORGA, *Acte și documente*, I, passim. și memoriul meu despre călugării de Sîntilie în: „An. Ac. Rom.", 1925.

[2] nr. 157.

în anul 1717, în a trie domnie a prealuminatului şi preaînnălţatului şi cu toată bunătate şi vitejiia împodobitului Domn Io Mihai Racoviţă voevoda. Manuscriptul conţine o cronică pe cari o cunosc eruditii noştri numai supt forma sa grecească, formă cari a fost tipărită de două ori în original şi de trei ori în traducere pînă acum [3].

În două manuscripte greceşti, autorul îşi dă numele : Nicolae Chiparisa. Ar fi numele unui personaj cari semnează pe cărţi de şcoală moldoveneşti din secolul al XVIII-lea [4]. Familia lui, ni se spune, pe de altă parte, s-ar fi stabilit în ţară, şi s-ar fi stîns în ultimele timpuri tocmai, cu un dragoman al consulatului austriac din Galaţi [5].

Chiparisa nu-şi dă nici un titlu ; el nu era, de bună samă, boier. Trebuie să fi fost logofătul, omul de casă — om de casă cu meşteşug de compunere şi scriere — al unui înalt personaj din împrejurimea Domnului.

Nu e greu să-l găsim pe acesta, să ştim astfel pentru cine a fost scrisă cronica, să-i explicăm sentimentele de cari e însufleţită. Autorul laudă pe Mihai Racoviţă, un nou Hercule cu inimă mare, ale cărui fapte singur Homer ar putea după cuviinţă să le cînte : o lumină dumnezeiască, un viteaz şi cuminte ocîrmuitor. Dar, arătîndu-l înconjurat de boieri potriviţi cu dînsul şi învăţaţi, el insistă asupra faptului că printre dînşii erau greci. Însă nu-l interesează pe grecul Chiparisa toţi grecii de o potrivă, ci unul mai mult decît colegii săi. Acest centru al povestirii sale e postelnicul Constantin Ţarigrădeanul. Expediţia din mai 1717, pe cari o urmăreşte întîi cronicarul, e făcută de Domn pentru a răsplăti nemţilor paguba ţării, dar „îndemnat" şi de „prea-slăvitul boier marele-postelnic Constantin Ţarigrădeanul". Tot postelnicul e acela cari vorbeşte căpitanilor, aţîţîndu-i să ieie mînăstirea Mira, în care se întărise „cătanele". Îl vedem mergînd în fruntea oştii la atacul ce urmează. În lista boierilor ce însoţesc pe vodă în Ardeal, numele său vine numai după acela al marelui-vornic Donici. În sfîrşit, cronica se sfîrşeşte printr-un lung şi călduros panegiric al marelui-postelnic, ales de vodă printre boierii greci de neam bun şi învăţaţi. Chiparisa declară că n-ar fi în stare a-i înălţa virtuţile trupeşti şi sufleteşti, dar laudă faţă de cetitori firea lui iubitoare de dreptate şi mărinimoasă, curăţia, bunăvoinţa şi iubirea lui faţă de orişicine. De aceea, în toate lucrurile Mihai-vodă-l întrebuinţează mai presus de alţii, şi la război, unde se poartă cu vitejie, neîngrijindu-se de primejdia sa, numai pentru a se arăta cu credinţă stăpînului. În urările de la urmă, panegiristul confundă pe vrednicul boier şi pe cîrmuitorul înţelept şi iubitor de creştini.

---

[3] În original s-a publicat întîia oară de LEGRAND, în *Épistolaire grec*, 1888, p. 253 şi urm., după o copie din secolul al XVIII-lea, în posesiunea sa. Legrand citează la p. 282 şi un ms. din Constantinopol, formînd nr. 545 din Bibl. Mitocului Sf. Mormînt. După un ms. de provenienţă românească a reimprimat-o C. ERBICEANU, în *Cron. greci*, 1890. Editorul român dădea şi o traducere românească. În acelaşi timp aproape, A. G. ŞUŢU dădea o altă traducere, în „Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi", I, p. 85 şi urm. Traducerea Şuţu a fost reprodusă, în fine, de T. CODRESCU, în *Uricariul*, XIII, p. 348 şi urm. Cf. şi PAPADOPULOS-KERAMEUS, *op. cit.*, IV, p. 345 (371).

[4] Erbiceanu, *op. cit.*, p. LXIX.

[5] CODRESCU, *op. cit.*, p. 376—7.

Pe acest postelnic Constantin Țarigrădeanul îl cunoaștem și din alte izvoare contemporane pentru istoria Moldovei, și ele se înțeleg între ele pentru a-i arăta deosebita însemnătate și influență, la Curtea lui Racoviță ca și la Poartă. El se găsea, ne spune Neculce, în fruntea unei partide opuse acelei a capuchehaielelor. O alcătuiau: el, Constantin, cu numele său de familie Psiolu, Laz de origine [6], fiul său aga Ienachi, pe care-l vom mai întîlni și cu alt prilej, și un al treilea Psiolu sau Ipsilanti, Manolache Chiurci-başa, șeful breslei blănarilor [7], bogat grec constantinopolitan, care jucă un mare rol pînă la căderea și moartea sa prin spînzurare în 1737 [8]. „Constantin Postelnicul — arată mai înainte același cronicar — era oarece mai de cinste", printre boierii Moldovei [9]. Cînd cu năvălirea lui Francisc din Lotaringia, cari crezuse că în Iașul lui întărît Mihai Racoviță poate fi prins tot așa de ușor ca și Nicolae Mavrocordat în Bucureștii săi deschiși, o altă cronică ne semnalează lipsa lui Ispilanti, dus la Constantinopol. „Iară Constantin vel postelnic era atuncea la Țarigrad pentru trebile țării [10]". În sfîrșit, menționînd participarea lui la campania ardeleană din 1717, un al treilea letopiseț îl numește „Constantin Țărigrădeanul, postelnic-mare, bun viteaz, fiind slujit la moscali, la căzaci, știind rîndul oștirii; și îndrăzneț și cu sfat bun era" [11].

Povestirea lui Chiparisa, împodobită cum era de așteptat la un scriitor cu carte grecească, e a unui martor ocular al evenimentelor. Ținîndu-se strîns de persoana lui Constantin Ipsilanti, ea insistă mai mult sau mai puțin asupra evenimentelor din anii 1716—1717, asupra cărora se întinde după rolul mai mult sau mai puțin însemnat pe cari l-a jucat patronul. Se trece foarte pe scurt asupra invaziei lui Francisc, pentru că, după cum am văzut, Psiolu lipsea din țară atunci. Expediția moldovenească, cari aduse scoaterea „cătanelor" din cetatea Neamțului și arderea acestui adăpost de străini și de pribegi, e expusă în cîteva rînduri, fiindcă postelnicul n-a luat parte la dînsa. Întîia expediție, fără noroc, împotriva Cașinului, oprită de setea de pradă ce se manifesta la auxiliarii tătari, e atinsă iarăși în puține cuvinte, desigur din același motiv. Cel de-al treilea război domnesc dincolo de Siret e povestit mult mai pe larg, pentru a face să se vadă mai bine însemnătatea postelnicului, cari-l pusese la cale și-l condusese. Iar trecerea în Ardeal și luptele din jurul Bistriței sînt împărtășite cu foarte multe amănunte, pentru mai marea glorie a aceluiași boier grec.

Chiparisa știe că venirea nemților a fost provocată, în Moldova ca și în Țara Românească, de cererile unei partide ambițioase de pămînteni, iubitori de creștini, de titlurile și de pensiile lor. El dă numele membrilor

---

[6] Acest din urmă amănunt îl aflăm din DAPONTE, în ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 289.

[7] Raicevich, vorbind de el, îl face „prozio" al lui Alexandru-Vodă Ipsilanti, fiul lui Ienachi; *Osservazioni*, p. 25, nota; NECULCE, p. 395.

[8] „Manolaky, grec extrêmement riche et qui étoit Curtchi-Bachi ou chef des fourreurs"; „Hurmuzaki", *Supl.* I¹, p. 474. Era frate cu Constantin.

[9] P. 350; celălalt loc, pentru partida lui, se află pe p. 362.

[10] AMIRAS, p. 126.

[11] MUSTEA, p. 65. De dînsul va mai fi vorba în analiza acestor cronici.

de căpetenie ai partidei : Vasile Ceaurul, nepotul de frate al lui Gheorghe Ştefan şi ctitorul Caşinului, soţul — despărţit, după cît se pare [12] — al Mariei sora lui Racoviţă ; boier bogat, cu nume mare şi cu influenţă peste Siret, care voise să fie în ţara sa ceea ce, pentru muntenii nemulţămiţi, a fost beizadea Gheorghe Cantacuzino [13]. Afară de acest şef al complotului, pe care Domnul însuşi îl califică de „cel mai întîi începători şi povaţă“ [14], Chiparisa înseamnă, dintre tovarăşii lui — „o samă din boierii Moldovei, şi din cei mai de cinste din boieri“, se exprimă tot Mihai-vodă într-o inscripţie solemnă [15] —, pe un Velicico, al cărui nume de familie nu-l cunoaştem, pe Miron, altul decît Cuza ginerele lui Ioan Costin, pe un Conţescu. El uită numai pe acei complotişti mai mărunţi, de cari nu vorbesc nici celelalte cronici contemporane, ca pe Nicolae Şoldan, ce ne e cunoscut printr-un document al lui Racoviţă [16].

Natural că aceşti duşmani ai domniei, cari aveau de gînd, o dată cu prinderea lui Vodă şi ducerea lui peste munţi, „să omoare pe boierii cari se afla pe lîngă el“ [17], deci şi pe nepreţuitul postelnic Constantin, sînt trataţi cu asprime în cronica lui Chiparisa, cari-i cinsteşte cu nume ca „făcători de rele“ şi altele. Însă atenţia lui nu e prea mult îndreptată asupra lor, şi el nu se preocupă, ca Neculce, Mustea şi Amiras, să ştie motivele de nemulţămire ale acestor „nevrednici“. Ceea ce nu e decît foarte explicabil la un scriitor care nu era din ţară, n-avea legătură şi simpatii aici, ci judeca toate ca străin în serviciul unui patron străin şi el.

A scris grecul Chiparisa în româneşte cronica sa ? Întîlnim, în forma grecească a ei, unele românisme, lexicale sau de sintaxă. Astfel, ζάλη cari e românescul „jale“ [18], νά πιάσουν γλῶσσαν, ceia ce înseamnă „a lua limbă“ [19]. Versiunea românească e foarte curgătoare şi are toată înfăţişarea unui original. Dar am fi aplecaţi totuşi a crede că în greceşte a fost alcătuită întîi lucrarea unui grec adresată altui grec şi în cari se

---

[12] V. documentul acordat de Mihai-Viteazul surorii sale, în cari se zice că Vasile Ciaurul îi fusese soţ ; „Uricariul“, XIV, p. 332—3. Iar, după MUSTEA, p. 34, era, în a doua domnie a lui Antioh-vodă, şi cumnatul *acestuia*.

[13] Moşiile lui, pe care Istrati Dabija le restituise lui Vasile I. Ceaurul, fratele lui Gheorghe Ştefan — „Uricariul“, XIV, p. 333—5 ; „Arch. soc. şt. şi literare din Iaşi“, V. p. 545—6 ; cf. „Uricariul“, XIV, p. 343, fură împărţite de Racoviţă, după trădarea celui de-al doilea Vasile, între Constantin Costachi, Dumitraşco Racoviţă, sora sa şi a Domnului, Maria, şi Darie Donici, în documente cari au o mare valoare istorică pentru că menţionează, unele mai pe larg, altele mai pe scurt, evenimentele din 1717 ; v. „Uricariul“, IV, p. 315 şi urm. ; XIV, p. 153 şi urm. Cf., pentru năvălirea moldo-tatarilor în Ardeal, şi stîlpul de la Vamă al lui Mihai-Vodă ; „Uricariul“, X, p. 824 ; v. şi „Hurmuzaki“, *Fragmente*, IV, p. 127, nota : memoriul lui Ştefanelli, în : „An. Ac. Rom.“, XXXVI ; „Revista istorică“, VII, p. 62 şi urm.

[14] „Uricariul“, IV, p. 315.

[15] „Uricariul“, X, p. 82—4.

[16] Prin cari dă dreptate lui Iordachi Ruset Jignicerul contra acestui boier, cari se făcuse căpitan de cătane şi venise la Iaşi cu Francisc şi „cu alţi mazili boierenaşi“ ; „Uricariul“, III, p. 53—7.

[17] Ne-o spune însuşi Racoviţă, în documentul pentru Iordachi Ruset. V. nota precedentă.

[18] P. 80.

[19] P. 73, 79.

proslăveau mai ales isprăvile acestuia. În interesul popularității și faimei sale, Constantin Ipsilanti va fi pus fără zăbavă pe un alt logofăt, român acesta, să-i traducă pe românește laudele. Un caz cari, cum vom vedea, se mai întîmpină și în cronica lui Amiras [20].

Aproape în același timp Bălcescu și Kogălniceanu au tipărit, cel dintîi în *Magazinul istoric*, III, celălalt în marea sa colecție de cronici moldovene, o compilație istorică anterioară anului 1750, redactată după a treia domnie a lui Mihai Racoviță în Moldova. Versiunea lui Bălcescu era anonimă, versiunea lui Kogălniceanu purta, fără nici o altă indicație lămuritoare, numele lui „Nicolae Mustea, diac stari de Divan", vechi diac al Divanului. În prima, lucrarea era adesea numai o compilație a lui Neculce, pînă la anul 1703 cînd Mihai-vodă, se suie, pentru întîia oară, pe tronul pe cari nu-l visase poate niciodată [21]; în cea de-a doua, o povestire nouă apare încă de la suirea lui Duca în al treilea rînd pe tronul moldovenesc, adică în 1678. Amîndouă cuprindeau aceeași narațiune bogată, întinsă, simpatică lui Racoviță pentru anii 1703 pînă pe la 1726.

Ar fi interesant dacă din cercetarea cronicii ar rezulta ceva sigur în privința autorului ei. Dar, din nenorocire, aceasta nu se prea întîmplă. A copiat-o numai Mustea, a fost, încă mai puțin decît atîta, numai proprietarul manuscrisului pe care l-a avut la dispoziție Kogălniceanu? Se poate, dar se poate iarăși, cum vom vedea, ca el să fie și compilatorul operei.

Și, fiindcă supt acest nume e cunoscut letopisețul, cîteva lămuriri, nu asupra lui Nicolae însuși, acesta fiind cu totul necunoscut, ci asupra familiei sale, nu vor fi socotite nefolositoare, cu atît mai mult că pînă acum asemenea lămuriri n-au fost date nicăiri.

Cea mai veche mențiune, cunoscută nouă, a familiei e din 1694, cînd era „diac ot Divan" un Andrei Muste [22].

La 17 decembrie 1720, Mihai Racoviță judeca procesul intentat de „Ion Neculce ce-au fost hatman" Ilenei, văduva lui Ioan Buhuș hatmanul, pentru o sumă de bani ce Buhuș datora lui Neculce încă de pe timpul lui Dimitrie Cantemir, înainte de pribegirea, în țări deosebite, a amîndurora. Între martori se aduce și un diac de odinioară al lui Buhuș, Dumitrașco Muste sau Mustia, căruia i se cere a da sama supt jurămînt „pentru feciorii carii au fost pe la ocol" de au strîns „orînduielile" „la ținutul Romanului înainte moscalilor". Dumitrașco jură că n-au nici un act la dînșii cu privire la rămășița reclamată și, la urmă, Buhușoaia scăpă de cererea lui Neculce [23].

Pe la 1750, Dumitrașco apare din nou într-un document, acum cu alți doi membri ai familiei sale, anume în „izvodul de moșie din Brătila, ce au vîndut Dumitrașco Muste și cu Ion Muste dumisale lui Ghiorghie

---

[20] Pentru aceste evenimente, mai vezi curioasele informații false, de proveniență germană, rezumate în HURMUZAKI, *Fragmente*, IV, p. 127; cf. *ibid.*, p. 117—8.

[21] Și adoptă teribila iscălitură împărătească, reprodusă în „Uricariul", IX, pl. 8.

[22] „Muste". „Uricariul", XI, p. 217.

[23] Bibl. Ac. Rom., doc. LXXII/111; „Studii și doc.", III.

Zugrav ; care parte e a lor, să s[ă] ştie anume ; ...ce au cumpărat Vas[i]lie Mustea". S-ar putea ca Ion să fi fost fratele lui Dumitraşco şi tatăl amîndurora să fie acest Vasile [24].

Trecem acum la însăşi compilaţia, şi trebuie spus de la început că forma ei originară, acea cari poate fi atribuită lui Mustea, *unui* Mustea, pentru că serveşte interesele Buhuşeştilor întîi, pe cari i-a servit Dumitraşco Mustea, ale lui Mihai Racoviţă pe urmă, nu e cea din Kogălniceanu, ci acea din Bălcescu. În încercarea de a explica formaţia lucrării, o greutate se iveşte însă de la început. E aceasta :

Partea prelucrării cari merge de la 1661 la 1703 întrebuinţează de foarte multe ori pe Neculce, compilatorul făcînd din acesta baza povestirii, pe cînd din Nicolae Costin se ia numai prea puţin, mai ales din datele acelea precise cari deosebesc letopiseţul acestui din urmă [25]. Însă cronica lui Neculce n-a putut fi răspîndită, fiind o cronică plină de aprecieri independente, de multe ori periculoase, decît după moartea autorului şi, dacă nu ştim data precisă a acestei morţi, ea poate fi pusă pe la 1744. Prin urmare, numai după 1744 a putut fi scrisă această parte.

A doua, cari se opreşte în mijlocul domniei lui Grigore Ghica, succesorul lui Mihai Racoviţă, se deosebeşte ca întindere, ca ton, de expunerea anterioară. Ea trebuie să fi fost redactată puţin timp după evenimentele pe cari le descrie, de un boier cu oarecare însemnătate, cari se afla la Curtea lui vodă şi se bucura de intimitatea acestuia. Dacă nu întrebuinţează acte oficiale ca Axintie Uricarul, el ştie de la Mihai Racoviţă însuşi oarecare lucruri, şi-şi citează izvorul. Astfel, în privinţa bătăliei de la Pultava, la cari au luat parte, într-un lagăr şi în celălalt, „şi mulţi din moldoveni" [26], el n-a văzut însuşi „frumoasa orînduială" şi „meşteşugul" celor două armate europene ce se ciocniră, ci spune după mărturia tocmai a moldovenilor acelora cari veniră la Domn şi-i povestiră isprăvile şi suferinţele lor [27]. De la Domnul însuşi ştia acest boier de Divan că Brîncoveanu-l pîrîse fără dreptate pentru trădare şi căutase chiar a-l ucide prin nişte ieniceri, într-o noapte : „Care aceste toate singur Mihai-vodă ni spunea, dacă au venit cu a treia domnie aice".

Această despărţire a compilaţiei, larga, bogata cronică de Curte, s-a scris fără îndoială cu mult înainte de prelucrarea de la început, de un martor al împrejurărilor [28], de un boier mare, de un intim al lui Racoviţă. Pe vremea cînd ea se redacta, turcii nu mîntuise încă lucrările de întărire a

---

[24] Bibl. Ac. Rom., doc. LIV/79.

[25] Astfel, data luării Cameniţei de turci — dar la Costin e 16, nu 17 august —, data venirii lui Duca a treia oară, titlul de boierie al lui Tănase de Soroca, în această domnie, amănuntele despre soarta lui Duca-vodă în pribegie, dintre cari unele se află şi la Constantin Căpitanul.

[26] P. 39.

[27] „Carii, după risipa războiului, au venit aice în ţară la Mihai-vodă, de-i spunea pre amărunt de războiul turcilor, precum au fost" ; p. 39.

[28] Vorbind de fuga grecului Spandoni, travestit, el scrie : „pre carele cu ochii mei l-am privit, arătîndu-l alt grec" ; p. 42.

Hotinului, pe cari-l anexase în 1713 [29]. Dar letopisețul de Curte al lui Mavrocordat se „publicase" acum, fiindcă de la dînsul pare că împrumută el obiceiul citațiilor biblice și al moralizării asupra evenimentelor.

Trebuie să admitem prin urmare că această cronică a fost cuprinsă în compilație și nu că ea reprezintă o continuare a compilației. Fusese terminată simțitor înainte de 1730, și numai peste mai bine de zece ani de zile Mustea, în orice caz un om al familiei Buhuș, o alipi la cronica sa.

Alipirea se cunoaște ușor, fiind foarte stîngaci făcută. În capitolul asupra domniei dintîi a lui Racoviță, se revine, în adevăr, asupra povestirii anterioare, spuindu-se astfel de două ori aceleași lucruri. Însă mai departe stilul cronicii a fost modificat pe alocurea, introducîndu-se elemente de datare cari ar putea să rătăcească sau trimiteri înainte cari poate nu existau totdeauna în forma primitivă a letopisețului. Între aceste adaosuri trebuie socotită, de pildă, spusa că mitropolitul Ghedeon, cari păstori pînă la 1723 [30], era „pe acele vremi" [31].

A doua versiune a cronicii lui Mustea pentru anii 1678 pînă la 1703 e introdusă arbitrar în compilație de un copist mai tîrziu [32]. Ea se leagă de prescurtarea lui Amiras, și o vom studia cînd va fi vorba de acest letopiseț al lui Grigore Ghica.

Cari sînt elementele nouă din compilația lui Mustea și spiritul particular ce o însuflețește ?

Chiar din primele rînduri ale părții de la început, ce se razemă pe Neculce, avem adaosuri : despre moartea lui Constantin postelnicul Cantacuzino, despre timpul cît a durat exilul lui Grigoraşco-vodă, despre copilăria lui Duca-vodă „la dugheană la abagerie". La Alexandru Iliaș ni se vorbește, mai mult decît în Neculce, dar în același stil plăcut și fără pretenții, despre marea cheltuială pe cari a făcut-o acesta la luarea domniei [33]. Boierii sînt cinstiți de dînsul „la primblări, în ospețe" ; Domnul cunună bucuros și face daruri [34].

La a doua domnie a lui Duca, se întregesc cunoștințele în privința războiului turco-polon, dar ceea ce e mai interesant e judecarea mult mai favorabilă decît aiurea a acestui urgisit voievod. Revolta Hîncului se atribuie, în adevăr, Cupăreștilor și „urăciunii grecilor", dar se aprobă,

---

[29] P. 52.

[30] ERBICEANU, *Mitr. Mold.*, p. LVIII.

[31] P. 46.

[32] Copiștii aveau uneori curiosul capriciu de a intercala fără nici o rațiune aparentă și fără nici un folos bucăți luate de aiurea. Un ms. de cronici muntene, aflător în Bibl. Muzeului ardelean din Cluj, contopește astfel — poate pentru a servi cine știe ce interese de familie — povestirea lui Constantin Căpitanul cu aceea a lui Ludescu, de la Constantin Basarab înainte, pentru a trece la cronica bălăcenească, puțin modificată ; v. „An. Ac. Rom.", XXI, p. 402—4. Un altul dă prefața lui Ludescu și expunerea lui Constantin Căpitanul : e nl 439 din Bibl. Ac. Rom., și cam tot așa e și cu ms. 173 din aceeași Bibliotecă. *Ibid.*, p. 404—5, 449.

[33] Totuși un raport venețian spune, cu prilejul numirii, că „si trova quest'huomo in stato miserabile" ; „Hurmuzaki", V², p. 111, nr. 174.

[34] Se vorbește și de moneda, de „șalăii" lui Dabija.

ca meritată, pedeapsa lui Ursachi în a treia domnie: „așa face pisma și zavistia", și autorul găsește că ar fi făcut bine nemulțămiții să lese în pace pe Duca-vodă, „că era Domn așezat și întemeiat și harnic de domnie pre acele vremi" [35]. Iar, cînd descrie potolirea mișcării, la care participă Alexandru Buhuș, un om de mare influență pe acele timpuri, ni se dă explicația că „au venit din Țeara-Muntenească, de unde era fugit cu alți boieri" [36].

Poate din al treilea *izvod* de cari s-a folosit Nicolae Costin [37], dar mai probabil din spusele bătrînilor, căci scrieri anterioare nu par a se fi întrebuințat în această compilație, ia Mustea adaosurile în privința prădăciunilor tătărăști de supt Dumitrașco Cantacuzino. Această parte, de altmintrelea, o cunoaște el bine din propria-i experiență sau din experiența altora. În luptele dintre poloni, dintre *nemții* lor și tătari, al căror teatru fu cîtva timp Moldova, vedem la dînsul participînd „cîmpulungenii, hănganii, ce erau cu sănețe și cu topoare lungi în coadă". Ne vorbește apoi de armistițiile cu „parolă", de soarta celor ce capitulară în Suceava, în care se găseau „avere, arginturi, haine, odoare, bucate boierești și negutitorești și altor oameni de țară, mistuite în vreme de bejănit", de „lăzile, sipetele și mahlele" ce rămaseră în oraș după deșertarea lui, de păgubașii cari nu-și mai găsiră avutul. Cîteva note asupra caracterului lui Dumitrașco-vodă sînt iarăși originale.

La Antonie Roset, Mustea copie cu îngrijire din Neculce ceea ce privește pe Buhuș, dar de aici înainte rezumă repede restul. Neapărat că nu se vorbește, ca în Neculce, de participarea lui Buhuș la căderea Domnului și de pedeapsa divină pentru aceasta.

În a treia domnie a lui Duca, cîțiva boieri de țară formară un complot, cari fu descoperit și vinovații pedepsiți cu moarte. Complotul se alcătuise, nu numai contra lacomului grec, ci și contra unora din boierii săi: „o seamă de boieri ai lui". Neculce nu-i numea pe aceștia, dar Mustea ține să se știe că erau Buhuș și Miron Costin. „Și în cartea aceea era izvozăt cu ce moarte or omorî pre Duca-vodă și cu ce moarte pre Doamna și pre coconi și ce samă or face lui Buhuș hatmanul și lui Miron logofătul, socotind că căpeteniile și slujitorii de la acele ținuturi prea lesne se pleacă la lucruri noao". Se dau pe urmă amănunte deosebite asupra prinderii planului. Buhuș, „sculîndu-se den somn, au mers la Curte", „pe vremea de amiază zi", cînd strămoșii făceau siesta. Se menționează anume, între membrii Divanului, cari judecă trădarea, mitropolitul Dosoftei. Și sfîrșitul afacerii e cu totul altul: „Și așea Duca-vodă cerea giudeț de la boiari: «Boiari dumneavoastră, mă rog să mă giudecați cu acești boiari». Și după Divan i-au scos la fîntînă și i-au tăiat".[38]

---

[35] P. 9.
[36] P. 8.
[37] V. mai sus.
[38] P. 39 din „Magazin".

Pentru drumul triumfal al Ducăi la Constantinopol și căsătoria fetei lui [39], pentru hătmănia lui în Ucraina [40], pentru ospețele trăsnitoare ce dădea noilor săi supuși, „cît nu putea sta, ci-i lua tovarășii de-i ducea pre la casele lor", pentru scutirea dării pe șase luni, Mustea e un izvor care nu trebuie trecut cu vederea. În expediția din Viena, ne mai vorbește acest compilator de înțelegerea lui Duca-vodă cu Șerban, de mersul oștilor la Belgrad, de caftanul dat Domnului moldovean, de pîra dintre cei doi vecini și suma cît a costat această intrigă pe cel învins. Itinerariul la întors e iarăși original [41]. Împrejurările în cari se făcu prinderea lui Duca de poloni sînt arătate de multe ori mai pe larg ; sfatul lui Miron Costin e spus mai deschis și, la înșirarea celor ce trec în Țara Românească, se mai adaugă un nume : al lui Mitrea, căpitanul de codru. Cu atît mai mult vom găsi adaosuri în privința lui Buhuș. Din Mustea știm că acesta își trimise soția „la Călimănești, unde era și alte gloate a lor" [42]. Încercarea sa de a libera pe bietul voievod prins în capcană e povestită cu toată lauda : „Iară singur hatmanul, cu cine era pre lîngă dînsul, au stătut oareșce a săgeta în gloata leșilor ; iară, înglotindu-se leșii, au dat dos hatmanul încet a se sprijeni de năvala leașilor ; s-au depărtat, și nimic nu i-au stricat, că nice leașii nu îndrăznea a se depărta în goană, ce s-au întors înapoi" [43]. Al doilea atac al lui Buhuș la Domnești are iarăși părți deosebite în povestirea compilatorului nostru. Înainte de a încheia capitolul, el dă data aproximativă cînd doamna Ducăi-vodă plecă la Constantinopol [44], și exprimă bănuiala, pe cari o întîlnim și la Constantin Căpitanul, groaznica și neîntemeiată bănuială „că și moartea Ducăi-vodă cu otrava lui Șerban au fost" [45].

La domnia următoare, ni se arată anume de ce nu s-a întors Buhuș din Țara Românească : „mai mult că nu-l lăsa Șerban-vodă, Domnul muntenesc, să vie în țară" [46]. În multele suprimări ce se fac din Neculce, se respectă tot ceea ce privește pe acest hatman. Ici și colo, mai găsim cîte un amănunt precis, cîte un adaos [47].

Trecînd la Constantin Cantemir, Mustea vorbește îndată de relațiile cu Iordachi Ruset, pe cari le vom analiza mai pe larg la Neculce. La hoții cari tulbură Moldova supt acesta, el specifică, pomenind pe „buduslăii" ce veneau de peste munți, „pre la Ocnă, pre la Sovejea și pre alte locuri", și se plînge amar de jafurile de pe acel timp. Rolul de statornicitor al liniștii pe cari-l îndeplinește Miron Costin e prețuit după cuviință : cu bucurie ne spune

---

[39] v. „Hurmuzaki", *Fragmente*, III, p. 325 ; IORGA, *Călători*, p. 17 și urm.

[40] Hatmanul i-ar fi fost Drăghici, nu Gredinevici, „Curțile" „la Spicova" și nu „lîngă Nemirova". Titulușul cel nou al Domnului-hatman e luat din Nicolae Costin.

[41] „Den gios de Mitraviță au lovit pe den gios de Timișvar și pre Lugoș, și de acolo drept prin Țara Ungurească, pre la Dobra, au venit în Beligrad, la Scaunul crăiesc", p. 44.

[42] P. 48.

[43] *Ibid.*

[44] „După ce au trecut ziua Paștilor".

[45] P. 50.

[46] P. 51—2.

[47] Mitre cere nu numai pe Saraiani, ci și pe „Paizanul" ; p. 53. Beiul de Oceacov vine „de la gazda lui, pre despre grajduri" ; *ibid.*

Mustea cum logofătul înțepa, „tăia cetvărți și ardea cu foc în târg la Focșani, unde și acum se cunoaște movilă peste oasele lor“ [48]. Se menționează garnizoanele puse de Domn în Roman și Piatra, „comendatul și drăganii și puștele“ ce lasă Sobieski în bătrîna cetate a Neamțului [49], după ce scoase „oare ce pedestrime seimeani și panțiri, de paza cetății“ [50]. Se notează ca locuri unde se mai așezară joimirii Craiului : Agapia, Secul, Sucevа, Cernăuți, Lențeștii, Orășanii — de unde se tulbură drumul Cameniții [51]. Cînd se descrie scena de iarnă de la Ropcea, întoarcerea prin vifor a polonilor, povestirea e de o frumuseță deosebită : „Și, cum sta drăganii la focuri împregiur, unul lîngă altul, așea au mărmurit pre loc caii la cară, și la carătele crăiești : cum sta înhămați, așea au țăpenit de răceală“ [52].

Numai de compilator se atinge părăsirea Sorocei de poloni după expediția zădarnică a Domnului și pașei Daltaban [53].

Toată domnia lui Constantin Cantemir se concentrează în jurul a trei puncte principale : relațiile cu polonii, relațiile cu Șerban-vodă, tragedia Costineștilor. Am văzut că, pentru cele dintîi, Mustea poate fi folositor. Pentru cel din urmă, sentimentele sale sînt interesante și merită a fi semnalate.

Omul Racovițeștilor și al Buhușeștilor e totdeauna pentru Domn și împotriva acelor ce-l desprețuiesc sau îi sapă domnia. Dacă laudă pe Miron pentru stîrpirea hoților, el critică de la început măsurile hatmanului Velicico : „om simeț și fără cumpăt“, cari se poartă așa încît aduce pe poloni la Iași, de unde podghiazul lor se întoarce fără nici o pagubă decît „un jolnir anume Gurie, prins într-o pivniță beat“ [54]. Mustea citează vorba spusă „cu glumă“ lui Iordachi Ruset de logofătul Miron : „Visternice, mai încet cu orînduialele“ [55], ocările aruncate lui Bogdan hatmanul de Velicico, strămutat de hatîrul lui, în vornicia, pe cari n-o voia. Le repeta „la toate mesele domnești, nepurtînd grijă de Cantemir-vodă, carile auzi atoate și să făcea a nu auzi, și toate le răbda, că tot pentru hătmănie îi părea rău lui Velicico“ [56]. Cu astfel de „voroave aprige“, pe cari le dezaprobă, s-au adus lucrurile acolo unde au ajuns, și vina nenorocirii lui și a familiei lui cade asupra lui Velicico, „om simăț, nepurtînd grijă de Cantemir-vodă ; carele

---

[48] P. 55.

[49] P. 56.

[50] *Ibid.* Deci nu vînători, ca în Dimitrie Cantemir, ce raportează cunoscutul act de vitejie al acestora. Ținînd sama de excesiva exagerație de cari vom vedea că dă dovadă Cantemir povestind alt episod din domnia tatălui său, acea eroică anecdotă, neconfirmată de vreun alt izvor, trebuie primită pe cauțiune. Cf. și foarte însemnata scrisoare a regelui polon către cardinalul Barberini, cu data de 18 ianuarie 1692 ; „Hurmuzaki“, V², p. 235—6, nr. 365, unde e vorba și de o luptă la Piatra.

[51] P. 57.

[52] P. 58.

[53] „Iar apoi, la anul după aceasta, au eșit de bunăvoia lor și s-au dus la cetate. Căzaci, drăgani, ce au fost, și au rămas numai oamenii cei de loc“ ; p. 58.

[54] De aici face D. Cantemir unul din episoadele cele mai onorabile din cariera tatălui său. Cf. MUSTEA, p. 56, și *Vita Constantini Cantemyrii*, p. 36—37.

[55] P. 59.

[56] P. 59.

cu vorba lui cea desfrînată ş-au agonisit perire lui şi frăţine-său lui Miron". Aşa încît, pentru acesta, cel puţin, tăierea a fost o ispăşire, dar o ispăşire în forme nelegale, fără vădirea vinovăţiei şi lumina judecăţii. „Şi nu i-au scos la Divan Constantin-vodă, să le arate vina sau vicleşugul, să vază lumea ; ce aşea cu tirănie i-au omorît ; nice cărţile viclene arătînd, ce numai aşea, ori pre vina lor, ori cu năpaste i-au omorît" [57].

Întîia domnie a lui Constantin Duca e cu totul nouă, afară de purtarea lui Lupu Costachi faţă de dînsul şi de întoarcerea la urmă a pribegilor. Mustea ne prezintă pe tînărul Domn ca un risipitor, venit cu o „mare gloată de boieri şi cu două sute de seimeni", ca pe un neînţelept ascultător al sfaturilor egoiste ce-i veneau de la Brîncoveanu. La mazilia lui, cronicarul arată într-un chip particular omorul trimisului turc. Vodă ar fi chemat pe Moise serdarul numai pentru a înspăimînta pe „turc" : „vrînd să-i arete că nu pot plini banii de neprietenii împărăţiei, adecă de leaşi". I se dă de ştire să fugă, dar el nu se supune sfaturilor, fiind „simeţ şi aprins de mînie pentru bani" ; dacă, totuşi, în atacul de noapte contra casei lui, el a fost ucis, aceasta i se datoreşte tot lui, cari „s-au apucat de arme" şi, prins fiind, n-a vrut să-şi urmeze biruitorii : „iar el, nevrînd să şază pre cal..., i-au tăiat capul" [58].

Antioh-vodă e expediat mult mai răpede, şi către sfîrşit avem sau împrumuturi din Neculce, sau însemnări fără importanţă. La început se atribuie numirea lui stăruinţelor Cupăreştilor, şi fricii de aceştia pribegia boierilor înduşmăniţi cu dînşii. Cînd bunele relaţii încetează între Brîncoveanu şi Antioh-vodă, cu toată *pacea* recentă încheiată între dînşii, Mustea, un duşman hotărît al Domnului muntean, dă toată răspunderea pe acesta. Antioh, ne spune el, n-a lucrat nimic la Poartă, „pănă cînd au simţit îmbletele lor împotrivă" [59].

În a doua domnie a lui Constantin Duca, unde rezumatul e foarte strîns şi întrebuinţarea lui Neculce foarte deasă, merită atenţie numai o explicaţie nouă a fugii lui Iordachi Ruset şi Bogdan [60].

Cu aceasta am ajuns la domnia dintîi a lui Racoviţă şi la cronica boierului partizan al acestuia. De acum înainte pînă la sfîrşitul domniei a treia a lui Mihai-vodă, totul va fi judecat şi preţuit după relaţiile în cari se găseşte faţă de acest personaj, cari întruneşte în sine toate elementele desăvîrşirii omeneşti.

E ales „cu voia tuturor, fiind boiari mare de ţară şi dintre toţi mai ales, de blînd, de bun şi de înţelept, nerăpit, nemîndru, lin şi cu dreptate". Îl cere „toată ţara" pe dînsul, şi numai pe dînsul. El nu se agită de loc pentru

---

[57] P. 60. Mai pe larg asupra omorului Costineştilor voi reveni la analiza operelor lui Dimitrie Cantemir. Mustrări mai face cronicarul şi pribegilor pe care-i acuză de zavistie faţă de făcătorul lor de bine ; p. 59. Dar el greşeşte atribuind emigraţia sfaturilor lui Velicico, deoarece ea se săvîrşi, cum vedem din Neculce, p. 242, după uciderea acestuia.

[58] P. 64. Lui Turculeţ i se zice cu numele lui polon : „Costaşco Turculeţ" ; p. 64. În fine, se menţionează asigurarea, prin întăriturî, a laşilor de podgheazuri ; p. 64.

[59] P. 66.

[60] Omul noului Domn n-ar fi cunoscut pe caimacami şi ar fi dat scrisoarea adresată către aceştia unui „boier bătrîn", care o transmite, pentru a i-o ceti, lui Bogdan ; p. 69.

domnie, ci, ca şi Brîncoveanu pentru cronicarul său oficial, o răspinge, voind mai bine a-şi îngriji de avere decît a se primejdui pentru cinstea stăpînirii. Totuşi, ce trebuia să se întîmple, se întîmplă : „unde va Dumnezeu, cu anevoie se poate muta cu sfatul“ [61], şi în lumile divine se hotărîse că spătarul Racoviţă trebuie să domnească în Moldova, ca David peste Israel.

Numirea lui Racoviţă provoacă o universală bucurie ; pribegii se adună ; dregătorii se împart cui li se ajunge, iar celorlaţi li se face mare cinste ca să le treacă de năcaz : în sfîrşit, vorba cronicarului, „o turmă şi un păstoriu“. Un păstor bun, drept, primitor, cu cumpănă la hotărîrile sale, „de-şi putea plînge săracii jălbile lor“, vesel, spuind tuturora pe nume, ca altădată, în boierie. Casele ce durează nu se pot asămăna decît cu cele mai măreţe clădiri din Ţarigrad, şi scriitorul se miră naiv cum de nu le-a venit altora în minte să-şi facă numele veşnic prin clădiri ca acele. Cînd acest om providenţial e surpat de intrigi, cronicarul se tînguieşte pentru neasămănata pierdere : „Trebile cele de obşte de pururea le răstoarnă nevoinţăle cele pre ascuns, şi mai ales la turc... Nice un lucru mai de stingere ţărilor nu este decît adese schimbările Domnilor dintr-însele“.[62] Plecarea lui se face în mijlocul întristării tuturora, căci cine-l putea înlocui pe Mihai-vodă, fie chiar Domnul cel mai bun din cîţi se aflau disponibili la Constantinopol ? Antioh, succesorul lui, se întîmplă a fi un stăpînitor vrednic, dar ce are a face ! „Numai Mihai-vodă ca un Domn de ţară, ce şi-l alesese ei Domn de la Poartă, pre toţi îi avea în ştiinţă den boeria sa, şi toţi cu bună nădejde era că nu se va schimba aşea curînd“.[63]

Trece puţin timp — oricine-şi afla atunci mulţămirea —, şi Racoviţă se întoarce în Scaun. Îl aşteptau, ni se asigură, „toţi cu bucurie, ştiindu-l Domn de ţară, neavînd nime griji sau prepusuri“ [64]. Toţi şi, firească, mai ales cronicarul, care-şi drege glasul pentru osanale. Întîi însă mersese, fără îndoială, mai uşor, căci acum vremile de aur trecuseră. Lăsînd la o parte certele cu vecinii [65], sînt oareşicare dări nouă cu greu de justificat. E desetina, pusă peste toţi locuitorii ţării, peste toate stările, „care obicei niciodată n-au mai fost... Că toată agonisita acestui pămînt stupii sînt, şi cu aceştii îşi plătesc boierii şi mănăstirile birurile şi îşi ţin casele“. Dar nepărtenitorul panegirist nu se sfieşte a ţinea de rău pe Domnul său pentru a-şi fi încărcat sufletul cu acest păcat. „Precum nici un om fără greşeală sau pricină nu rămîne, aşa şi lui Mihai-vodă îi dau pricină că peste voia tuturor au făcut acest obicei ce n-au mai fost niciodată“ [66]. Domnia aceasta a doua, mai puţin minunată decît întîia, chiar pentru un scriitor ca al nostru, se termină prin ordinul dat de la Poartă lui Iusuf-paşa de Tighinea, „păgînul Iusuf-paşa“, să prindă pe hain.

---

[61] P. 74.
[62] P. 77.
[63] P. 78.
[64] *Let.*, p. 36.
[65] Pentru care vezi ceva mai jos.
[66] P. 37.

Numai *gîndul rău* pe cari-l pune dragomanul Ienachi Mavrocordat asupra lui împiedică pe Mihai Racoviță, cerut de vornicul Lupu, de a fi numit iarăși în 1711 [67]. Și totuși, dintre toți candidații posibili la această dată[68], el era cel mai potrivit.

În sfîrșit, Dumnezeu dă pentru a treia oară Moldova în mînile alesului său, Mihai-vodă. Dar erau, cu luptele dintre turci și nemți, vremi grele pentru acest „creștin adevărat". Se găsesc boieri greu de mulțămit, cari se înțeleg cu oamenii împărățești și-i aduc în Moldova. Cronicarul își revarsă, pedepsindu-i, toată mînia asupra lor, cu atît mai mult că, găsindu-se el însuși în Iași pe timpul năvălirii căpitanului „Ferenț" [69], era în primejdie să fie dat morții, cu colegii săi. „Groful" Ceaurul, „izvoditorul acestor zarve", are criminala intenție „să se rădice Domn de la nemți" [70], ajutorul său Velicico e un „om fără învățătură, mîndru, semeț", fiastrul acestuia Miron nu e mai mare lucru decît un fost joimir de-ai lui Sobieski, Cuza spătarul poate fi numit un „om de nimica". El își rîde de isprava prinderii surorii Domnului de un detașament de imperiali : „Ce vitejie de om cu socoteală : au robit o femeie" [71], și condamnă, invocînd exemple din trecut, supt Duca și Petriceicu, ridicarea împotriva Domnului. Căci „Domnul, ori bun, ori rău, ferit trebuie" [72].

La atacul imperialilor, la așezarea acestora în mănăstirile de la munți, Racoviță răspunse cu o serie de expediții, în cari, după ce curăți de dușmani țara de dincolo de Siret, duse focul și sabia în provincia vecină a Ardealului, de unde venise „tîlharii de catane". Pretutindeni, cronicarul necunoscut întovărășește persoana domnească, și istorisirea sa e din cele mai sigure și mai atrăgătoare. „Suspinai unde vedeai atîtea suflete [de robi] ; că am fost față de am văzut aceste" [73]. Trecerea în Ardeal, scrie dînsul, se făcu numai „cu nevoie mare, fiind potica strîmtă și numai cîte un om încăpea de mergea pe potică ; atîta oaste fiind, cît, unde mînea noaptea fruntea, a doua zi ajungea cei din urmă" [74]. Se văd la el arzînd, în această campanie de răzbunare, „satele dese, cu case multe, cît acoperise văzduhul de fum" [75]. „Acoperise șesul acela oastea". „Pe lîngă cetate, spune el aiurea, plastic, erau mulți din prostime, ce numai încăpuse în cetate, cu care, cu dobitoace, pe subt zid" [76].

---

[67] P. 49.

[68] Discutarea lor amintește locul analog din Axintie Uricarul, p. 127, un om cari citează Scriptura, Psalmii și moralizează, ca și cronicarul racovițesc, cari trebuie să-l fi cunoscut.

[69] „Nu puteai să treci pe ulița mare", scrie el, de corpurile morților. Pentru această invazie, v. donația lui Racoviță către mănăstirea Cetățuia, unde-l găsi închis nevoia, în „Uricariul", III, p. 51—3 sau IV, p. 309 și urm. ; actul său din 23 mart 1718, *ibid.*, III, p. 53—7, și documentele publicate de ȘT. EMILIAN în „Convorbiri literare", XIX, p. 762 și urm. Cf. „Arch. soc. șt. și literare din Iași", VII, p. 514.

[70] P. 58.

[71] P. 62.

[72] P. 63.

[73] P. 64.

[74] P. 66.

[75] *Ibid.*

[76] *Ibid.*

Sfîrşindu-şi povestirea, cronicarul asigură cu satisfacţie că ungurii „nu vor uita-o ei multă vreme, cîtă pagubă li s-au făcut“ [77]. Dar, firește, cine poate fi răspunzător pentru pieirea de tatari a ţării şi a părţilor vecine? Nu Domnul, cari, trebuind să-i cheme pentru siguranţa sa, şi-a dat toată osteneala pentru a-i opri de la jaf, ci cei trei generali ardeleni, pe cari Mihai-vodă îi denunţă posterităţii în inscripţia de la Vama şi, mai ales, boierii vînzători.

Cînd această perioadă de zbucium se încheie, vedem pe Racoviţă urmîndu-şi activitatea binefăcătoare. Aşază dările în folosul „săracilor“ şi, dacă pune iar desetina, este o îndreptăţire: „Nevoia zice că strică obiceiurile cele bune“. Curtea arde, ca pedeapsă a lui Dumnezeu pentru păcatele ţării — lucrul se vede din Solomon; Domnul o face la loc. Orice bir nou se pune, nu e „din lăcomie“, ne lămureşte scriitorul, „ce de mare nevoe şi asuprele ce-i veneau de la turci“.

Dar firea bună a Domnului era din ce în ce mai schimbată, continuă cu melancolie cronicarul, de „grecii ce erau pe lîngă dînsul“. Cu sfatul lor pune desetina îndoită, decît care ar fi fost mai bune dări ştiute. De aceea, va fi aruncat asupra ţării şi văcăritul, cari-i aduce „scădere“. Şi, oricît ar prefera să ne vorbească despre cetatea Tebris, un „oraş mare şi bogat“, fără îndoială, despre ce spune Eclesiastul, despre hatmanul Siniawski şi iarna cea grea, bietul panegirist al timpurilor bune trebuie să ajungă iarăşi, prin forţa împrejurărilor, la o dare nouă şi la un alt „supăr“. Numai cît cei mai vinovaţi pentru aceasta sînt grecii. „Şi acest sfat mai mult era din grecii ce erau pe lîngă Mihai-vodă..., că de la o vreme mai mult cu grecii se sfătuia decît cu boierii de ţară..., şi au rămas grecii sfetnici şi credincioşi.“

Lăsînd la o parte certele între cele două partide în care se dezbinase aceşti greci, tăcînd despre o afacere suspectă, provocată de descoperirea unui omor ritual evreiesc, cronicarul face să derive căderea lui vodă din înstrăinarea lui de boierii ţării, vechii săi sfetnici, sprijinitori şi lăudători. Căci, „să nu se fie mazilit, se sfătuise toţi boierii să fugă, pentru mare călcare ce aveau despre oamenii lui, mai ales despre grecii lui“.

Dar nu laudă cineva o viaţă întreagă pentru ca o decepţie să-i răpească obiceiul. Racoviţă fiind înstrăinat de la inima scriitorului nostru, el îşi caută omul aiurea, şi-l găseşte în Grigore Ghica, noul Domn, de origine din ţară, om drept, lipsit de mîndrie, iubitor de boieri, de oaste, de plimbări şi vînaturi, înălţător de clădiri, reorganizator de şcoli, despreţuitor de avuţie [78]. Din opera lui administrativă, cronicarul înalţă crearea unei desetine speciale pentru boieri şi mănăstiri şi, trebuind să recunoască văcăritul, adaugă îndată că l-a pus *după* Mihai Racoviţă şi mai mic decît acesta [79].

---

[77] P. 67

[78] „Nu era lacom, ca să strîngă avuţii, ce mai mult se silia ca să-i rămîie lucruri vrednice pe urma lui...; cari la puţintei să află acest dor, ca să nu-i biruiască pofta lăcomiei şi iubirea argintului“; p. 73.

[79] P. 72.

Am văzut pînă aici pe panegirist. Același îmbletitor de laude dibace poate fi însă un aspru ponegritor al dușmanilor Domnului său și intereselor sale.

Toate figurile domnești aproape ce se întîmpină în opera sa, afară de patronul vechi și de noul patron, cari apare în ultimele rînduri, sînt înfățișate în culori întunecate. Brîncoveanu e, ce e drept, la început un Domn bun, cari nu aduce mazilia lui Constantin Duca decît pentru că acesta-l trimisese, prin intrigile sale, la Poartă, crezînd că-l trimite la moarte. Dar Domnul, „foarte bun și vestit de avut", vărul lui Mihai-vodă, de pe Cantacuzinești, acel ce-i primește „bucatele" la ieșirea din domnie, nu mai merită în curînd aceste laude. În a doua domnie a lui Mihai, Brîncoveanu adăpostește pe pribegii cari n-aveau nici un motiv să fugă și astfel vecinii se fac „neprieteni și vrăjmași unul asupra altuia" [80]. Voievodul muntean atacă, iar cel moldovenesc se apără numai, cheltuind mult pentru a se mîntui. „Multă nevoie și greutate au avut țara Moldovei de Brîncoveanul, Domnul muntenesc [81], cari scoate și pune Domnii și ține brațele deschise pentru fugari [82]. El aduce căderea lui Mihai, prin pîri mincinoase. El cheamă pe ruși în 1711, promițîndu-le zaherea. Și cronicarul nu se împacă cu Brîncoveanu decît la căderea acestuia, cînd plînge „furtuna cea fără de veste", cari i-a dezrădăcinat puterea și fericirea, descoperind totuși într-însa pedeapsa divină pentru pîrile nedrepte contra lui Mihai-vodă. Povestind pe larg împrejurările căderii lui Constantin-vodă, arătînd felul cum Racoviță, cari nădăjduia să-l înlocuiască, i-a contribuit la ruină, cronicarul, impresionat de măreția tragică a spectacolului, ține de rău pe Cantacuzini pentru purtarea lor și, după ce urmărește, înduioșat, pînă la sfîrșit pe Domnul căzut, menționează expiația prin moartea lui Ștefan-vodă, căruia îi plătește Dumnezeu pentru ce făcuse.

Față de Antioh-vodă, cronicarul nostru e mai cruțător. E, într-adevăr, un om „bun", drept la judecată, dar el adaugă că „era neîngăduitor și răstit grăia de multe ori la Divanuri". Dacă ierta iute, el apuca fără preget în mînă buzduganul [83].

Scriitorul nostru e un iubitor de creștini, cum erau toți la noi pe atunci, afară de grecii țarigrădeni. El vorbește cu durere de neizbînda legăturilor încercate în trecut cu leșii ; „ispitindu-se cum s-ar putea mîntui de supt giugul și robirea turcului" [84]. Cînd împăratul pravoslavnic vine în Iași, el îi așterne stîlpări înainte : „Frumos lucru și cu minune era tuturor a privi atunci împărat creștin aice la noi, și fără de nici o mîndrie grăia cu toți" [85]. Și, cînd acest țar al Răsăritului creștin, cari nu ne putuse libera, moare, el îl jelește astfel : „Poate să mai fie alt Împărat precum au fost

[80] P. 37.
[81] P. 37.
[82] *Ibid.*
[83] P. 32—3.
[84] P. 36.
[85] P. 46.

acesta? Că toate împărăţiile şi crăiile să înfricoşase de dînsul, de vitejiile lui" [86].

S-ar aştepta acum cineva să vadă lăudat în cronică acel Domn cari, cu riscul situaţiei şi vieţii sale, a adoptat noua linie de purtare a alianţei cu creştinătatea: Dimitrie Cantemir. Dar, ca şi Neculce, cronicarul lui Racoviţă se pricepe a face deosebirea între credinţa sa şi martirii ei. La Dumitraşco-vodă, altfel un Domn „cu dragoste şi cu blîndeţe" către toţi [87], alianţa cu ruşii e socotită ca un „sfat nesocotit, cu întreaga zminteală" [88], şi Domnul e mustrat că a adus pe muscali la „o secetă şi arşiţă ca aceea" [89].

Cine e mai rău tratat însă în cronica aceasta antigrecească e Nicolae Mavrocordat, pentru cari nu există cruţare. Cînd capătă întîi domnia, o ia „cu multă cheltuială şi mîndrie grecească", îndemnat de conaţionalii săi. Vine cu oaste, „nu ca un Domn, ci ca un leu... Nici cu ochii asupra boierilor nu căuta". Fanarul rămăsese gol [90], „cît numai muierile lor rămăsese, iară, grec, îmblai mult pînă dai de vreunul acolo" [91]. „Uşa lui era închisă boierilor", pe cît era de deschisă grecilor, cari aveau toate funcţiile lucrative şi toată încrederea Domnului. Boierii de ţară sînt ţinuţi deoparte, sărăciţi prin împrumuturi, aruncaţi în închisoare şi despoiaţi, ca trei dintre fruntaşii Moldovei. Şi dacă se pare că vodă iubeşte sincer pe ţărani, cărora le dă dreptate, aceasta o face numai pentru ca boierii să die *suduiţi* şi ameninţaţi, şi „tot ca să se defaime şi să ruşineze neamul boieresc" [92]. Apoi, după această caracterizare, scriitorul nostru desface dintre intimii Domnului, pentru a ni-l înfăţişa în toată uriciunea lui, pe grecul Spandoni, „ o arătare, un om urît, podagrios, un blestemat şi de nimică, fără de nici o meserie, numai cît îşi ţinea capul cu minciunile ce-i dau" [93].

Şi, în a doua domnie a lui Nicolae-vodă, după ce înalţă pe Lupu Costachi, mîntuitorul Moldovei prin prudenţa purtării sale [94], sprijinitor şi martir al cauzei lui Mihai-vodă [95], după ce descrie căimăcămia lui Ienachi Mavrocordat ca un guvern de hrăpire, el ne prezintă pe noul Domn „ca şi în Domniea dîntăi", cu *uşa închisă,* ca şi „inimile supuşilor". Limba ţării tot n-o ştie, lăcomia şi-o arată din nou ; nu ştie să judece mai bine decît înainte şi nu se coboară să apere ţara faţă de turci, cum era scris în firmanul său. El, „Domnul străin", poartă vina pentru toate relele : pentru excesele suedo-polonilor ce iernează în ţară, pentru actele de răzbunare ale turcilor, pentru pierderea Hotinului, pentru închisoarea lungă a lui Lupu, pentru care-şi

---

[86] P. 70.
[87] P. 43.
[88] P. 46.
[89] P. 47.
[90] Şi totuşi N. Mavrocordat recomanda fiului său să nu se înconjoare de străini. Legrand, ed. lui Daponte, II, p. XXVI.
[91] P. 41.
[92] P. 41—2.
[93] P. 42.
[94] „Iară, să nu fie prilejit acest boier într-acea dată acolo la vizirul, toată ţara ar fi căzut în robiea tătarilor şi ar fi pus şi paşă să domnească ţara" ; p. 49.
[95] A fost închis, ni se spune, „căci au fost pomenit înaintea vizirului de Mihai-vodă" ; p. 50.

face în zadar obraz că n-ar fi lucrat [96]. Mazilia-l află în 1716 încasînd noi și mari biruri și, numai cînd scapă de dînsul, pătimașul boier dă lui Mavrocordat acest atestat ambiguu: „Deară și Nicolae-vodă întru această domnie a doua era mai blînd decît în domniea de întâi" [97]. Rezervîndu-și firește a-l urmări dincolo, în Țara Românească, în mijlocul persecuțiilor pe cari le ordonă, morților pe cari le uneltește [98], părăsindu-l numai la ușa închisorii lui ardelene.

Aceasta e, în partea ei a doua, „Cronica lui Mustea", a cărei căldură, fie și nedreaptă, a cărei naivitate și coloare se apropie mai mult de însușirile ce deosebesc monumentul literar al vornicului Ioan Neculce, de care vine rîndul să ne ocupăm acuma.

[96] P. 51—3.
[97] P. 56.
[98] Îi atribuie pe a lui Lupu Costachi. „Iară ce vină i-ar fi dat Lupului, nu se știe; numai tot de Nicolae-vodă i-au fost perirea, cum am înțeles dintr-alții"; p. 58.

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul V

MARILE COMPILAȚII DE CRONICI. CRONICA LUI IOAN NECULCE

Neculce nu pare un nume mare, totuși vornicul Ioan era în relații de înrudire cu cele mai însemnate familii moldovene. Între 1660 și 1683, întîlnim documentar pe tatăl lui, Ienachi Neculce vistiernicul [1] — de fapt, se pare, doar un grămătic, devenit cămăraș la Ocna, deși un „spudeu" ca și stolnicul Cantacuzino [2]. Acesta era frate după tată cu „arhonda Mironiasa" [3], și această arhondă avea de mamă pe o vară primară a lui Vasile Lupu [4]. Astfel, Ioan putea fi socotit ca o rudă de Catinca Bucioc, sora Tudoscăi, întîia Doamnă a lui Vasile. Îl vedem numind pe această jupînească, care a fost soția lui Iordachi Cantacuzino, „moașă a sa" [5]. Căci mama lui Neculce cronicarul era o femeie din nobilimea aceasta mai înaltă și mai bogată, Catrina Cantacuzino. Ienachi fu ucis, acolo la Ocna, în 1686, de bandele polone, cari-i nimiciseră și gospodăria.

Ioan, fiul vistierului, era acum, ca postelnicel fiind știutor de grecește, în slujba Curții cînd Constantin Duca își serba, la 1694, nunta cu fata cea mai mare a lui Brîncoveanu: „Atunce pre acea vreme și eu, Ion Neculcea, vel vornic, eram tînăr postelnic și mergeam cu alți postelnici împreună, cu toiage a mînă, pe gios, înaintea Domnului" [6]. Se născu pe la 1672, căci la 1732 se dă ca fiind în vrîstă „de șeizăci de ai" [7]. Copilăria și-o petrecu, nu în casa părintească — „rămăind mic de părinți, de tată", ci la văduva lui Iordachi vistiernicul, în casa căreia, pe cînd trăia vistiernicul, își începuse cariera un alt mare cronicar al Moldovei, Miron Costin [8]. „Și la vreme Mării Sale Cantemir vodă am fugit în Țara Muntenească de răul leșilor, ș-am șidzut patru ai cu toată casa noastră. Ș-acolo au murit moșe noastră Iordăchioaie, și noi venirăm în țară înapoi, cu unchiu-miu, Iordache Stolnicul,

---

[1] URECHIA, *Miron Costin. Opere complete*, I, p. 711. În general, IULIAN MARINESCU, *Documente relative la Ioan Neculce*, în: „Buletinul Comisiei istorice a României", IV, p. 3 și urm.

[2] IULIAN MARINESCU, *op. cit.*, p. 5—6.

[3] Acest nume de Arhonda îl mai aflăm într-un document din 7165, în Bibl. Ac. Rom., XXI/221.

[4] v. genealogia casei lui Vasile-Vodă, de ȘTEFAN GHINDĂ, biv postelnic, în: *„Studii și doc."*, III, p. 31—3.

[5] Scrisoarea lui IOAN NECULCE, în: „Arch. soc. șt. și literare", II, p. 332. Bănuiam de la început că s-ar putea însă să se fi adaos o altă relație de înrudire prin soția lui Neculce Vistiernicul; v. și IULIAN MARINESCU, *op. cit.*, p. 67, nr. 29.

[6] NECULCE, p. 248.

[7] Scrisoarea citată.

[8] v. „Excursul", I.

ficiorul Iordăchioae cei bătrîne“ [9]. Dacă această emigrare s-a făcut cu prilejul expediției regale din 1691 [10], Neculce va fi văzut iarăși țara sa de naștere abia la așezarea în domnie a lui Constantin-vodă cel nou.

Creșterea lui se făcu în tradițiile de țară pe cari le cunoaștem. Prin trecerea pentru cîtva timp la munteni, el a putut să stea și pe lîngă acel Stolnic cari dădea glorie literară vechiului neam împărătesc. Supt Antioh Cantemir el fu vătav de aprozi [11], apoi, ridicat la rangul de vel agă, primi pe solul polon Leszczynski [12]. În 1705, el era la Constantinopol, cînd Antioh-vodă, din nou Domn, puse să se înfățișeze pîri contra lui Racoviță: „Atunce și eu eram tînăr și fusăsem mai înainte agă, și m-am tîmplat la Țarigrad de am văzut acea pîră“ [13]. În prima domnie a lui Mihai-vodă, Neculce ajunsese maresluger. Venind iarăși pe tron, cel mai mare din fiii lui Cantemir a cărei nepoată de soră era soția lui Neculce, el înaintă pe tînărul boier la rangul de mare-spătar. „Și pre mine, Ioan Neculce, din sulgeria cea mare m-au pus spătar-mare“ [14]. Cu acest titlu îl găsim într-un document la 12 septembrie 1705 [15]. Domnul îl făcu reprezentantul său la nunta lui Dinu, fiul Brîncoveanului, cu fata vornicului Ioan Balș: „Atunce m-au trimes și pre mine cu solia despre partea domniei de m-am tîmplat la acea nuntă, cari, să zicem, nu era nuntă domnească, ce, putem zice, crăiască“ [16]. Cînd Antioh plecă să „sape“ pentru turci la Tighinea, în 1707 el lăsă caimacam în Scaun și pe Neculce: „Iară aice în Iași au lăsat caimacam pre Iordache Roset vornicul și pre mine, Ioan Neculce vel spătar, și pre Ilie Cantacuzino, biv vel visternic, și pre Ilie Catargiul, vel vistiernic, de purtau grijă țării de trebile ce erau [17]. Dar, cînd Domnul fu mazilit, Neculce trecu printr-o primejdie de prigonire, fiind pus pe „izvodul“ trimis de Racoviță caimacamilor lui, așa încît trebui să fugă în Polonia, de unde se întoarse după „cîtăva vreme“ [18]. Supt urmașii lui Antioh, Neculce, considerat astfel ca om de casă al rudelor sale, Cantemireștilor, pentru cari avu, în adevăr, toată simpatia, a fost ținut

---

[9] Scrisoarea citată.

[10] Dacă ar fi plecat Cantacuzinii și rudele lor cu ocazia năvălirii polone din 1686, nu înțelegem de ce s-ar fi întors, după „patru ani“, la 1690, cînd primejdia despre poloni rămăsese cel puțin aceeași. Din acest exil muntean cunoaște el așa de bine locurile din Țara Românească. Vorbind, ca un martur ocular, de evenimentele de la suirea lui Brîncoveanu, el are indicații precise ca acestea: „Drăgănești de rușii nu sînt departe, cale de două ceasuri“; p. 237. „Acolo sînt munții goli; nu pot să se ascunză oamenii și dobitoacele“, *ibid.*

[11] P. 263.

[12] P. 266.

[13] P. 283.

[14] Neculce, p. 284.

[15] URECHIA, *Miron Costin. Opere complete,* I, p. 170.

[16] P. 287; v. și mai departe.

[17] *Ibid.*

[18] „Atunce, tîmplîndu-se de eram și eu de casa lui Antioh vodă, m-au fost pus Mihai-vodă și pre mine într-acel izvod, să mă prindă și, pînă a sosi slimenii la gazdă-mi, eu am prins de veste și am apucat de am încălecat și am fugit în țara leșască, și acolo mi s-au tîmplat și mie de am zăbovit cîtăva vreme, pînă mi-am făcut pace cu domnia, și am venit înapoi la casa mea, și n-am avut despre nime nici o nevoie, și am avut cinste și căutare în zilele Măriei Sale“ (p. 289).

de o parte : Nicolae Mavrocordat făcu din el doar un staroste de Cernăuți, dat fiind că acolo erau zilnice relații delicate cu suedezii și polonii lui Carol al XII-lea[19]. Și el ne spune anume la domnia lui Cantemir cel mic, Dumitrașco-vodă, că acesta i-a restituit spătăria, de cari-l despoiase alții.

Supt acest tînăr Domn, cu spiritul ager, agerul Neculce, și el unul dintre cei mai tineri boieri ai țării sale, ajunse intimul, confidentul și dregătorul de căpetenie al lui vodă, acela căruia i se împărtășeau toate cele ce puteau fi împărtășite. Fiind „cel mai de credință și mai ales în toate trebile domniei“ [20], el fu chemat să înlocuiască în curînd, la 1711, pe hatmanul Antiohie Jora, mazilit pentru pîrile de care se făcuse vinovat[21]. El afirmă că n-a bănuit gîndurile de revoltă ale Domnului său decît atunci cînd îl văzu refuzînd a îndeplini ordinele ce i se dăduse în privința lui Brîncoveanu, ce trebuia prins : „Atunce am știut și eu că au fost scris Dumitrașco-vodă să vie moscalii“. Neavînd aceeași încredere în viitorul acoperit încă de neguri, el ar fi pus toate silințele sale pentru a împiedica pe Domn de la acest pas pripit, spre cari îl îndemnau dimpotrivă cei mai mulți dintre boieri, înțeleși mai de înainte, în particular, cu rușii. „Pui pre Dumnezeu martur că așa i-am zis“, să execute adică poruncile Porții, „și tare am stătut că doară l-oi întoarce, și n-am putut“. Temîndu-se, la auzul cuvintelor mînioase ale lui Dimitrie, „să nu cumva să cadă în vreo primejdie a vieței“ și îndatorit să nu destăinuiască cugetul Domnului său, ca Iuda, nici să-l părăsească, ajungînd de ocară lumii, el se purtă de acum înainte ca o „slugă“ cu credință, ascultînd fără plăcere, dar fără împotrivire, de cuvîntul stăpînului. Cînd Domnul apucă spre Prut, el rămase pentru paza Doamnei. În omorul turcilor din Iași, și în risipirea averii lor — un vechi obicei de răscoală — el tăgăduiește însă să fi avut vreo parte[22]. A fost de față la intrarea în capitala Moldovei a „Împăratului creștin“ [23] și a participat la sfaturile și ospețele ce urmară, gustînd și el din acel vin „de la franțuji..., cari, îndată cum au băut, cum au mărmurit toți de beți, și n-au mai știut cum au dormit într-acea noapte, și Domnul și boierii“ [24]. A întovărășit pe Domn în lagărul de la Prut și a fost dintre aceia cari vedeau cu groază, noaptea, de partea turcilor, *lucind focurile ca stelele* [25]. Întrebat de țar, cînd orice speranță de biruință se împrăștie, dacă ar fi în stare a-l scoată în Ungaria cu împărăteasa, el trebui să arăte greutățile pe care le-ar fi întîmpinat realizarea acestui plan : „că este un lucru prea cu grijă mare a ispiti“ [26]. Stătu și el în noaptea de spaimă între dușmanii fără de număr, „prin întuneric de nu se vedea mîna“, ascultă „hreamătul obuzului“, se bucură cu muscalii văzînd pe turci aruncați la pămînt, „ca cînd ar cădea niște pere coapte“, măturați

[19] IULIAN MARINESCU, *op. cit.*, p. 7.
[20] NECULCE, p. 302.
[21] *Ibid.*, p. 305 ; N. COSTIN, p. 99.
[22] NECULCE, p. 311.
[23] P. 314.
[24] P. 319.
[25] „Se vedeau focurile ca stelele“ ; p. 321.
[26] P. 322.

de focul tunurilor, „ca cum i-ar mătura cu o mătură". El, care sfătuise pe vodă a-şi duce Doamna la Hotin sau la Cameniţă şi primise răstitul răspuns : „Să-mi ieu eu muierea, de mă tem, să o trimit unde mi-i voia, iară el pre Doamna din Iaşi n-a clăti-o nicăiri", tot el fu acela care văzu pe Dimitrie desperat, întrebînd cu lacrimi „cine s-ar afla un voinic să iasă pre furiş să se sloboadă la Iaşi să dee ştire Doamnei să fugă... Şi nime nu cuteza". Fu unul dintre puţinii [27] cari ştiură adăpostul din urmă al lui Cantemir, cînd se făcu pacea : în carăta ţarinei.

Cînd calea pribegiei se deschise pentru Domn, Neculce-l întovărăşi, împreună cu banul Savin, dintre boierii mari, iar, dintre cei mici, o mulţime de dregători şi de căpitani : Gheorghiţă păharnicul [28], Rugină, Mogîlde, Ilie Abăza, Zerul, Mireştii şi alţii [29]. Cu ceilalţi fugari, el merse la Nimirov şi Chiev, unde stătu două săptămîni, după ce fusese în primejdie să fie prins în cale de zaporojenii înţeleşi cu tătarii [30]. Dorea — şi o spune în scrisoarea sa către contele Golovchin — să se creeze pentru moldovenii deşteraţi o aşezare anume, pe Nipru, în părţile Chievului, şi dreptul de a forma un corp de oaste deosebit „v-o două polcuri", Cantemir avînd a fi, deşi „Domnul nostru", numai un „protector" al acestei Republici de boieri [31].

Cu toată dragostea ce avea Neculce pentru Dimitrie Cantemir, îi era însă mai dragă ţara, „pămîntul nostru". Ar fi vrut să se oprească la Chiev pentru a se întoarce apoi de acolo mai uşor în Moldova, unde Lupu Costachi-i luase moşia, Boianul, ca unui vinovat de trădare faţă de turci [32]. Dar, amărît de neizbîndă, plin de neîncredere faţă de cei ce-l înconjurau, doritor de a avea pe lîngă sine oameni cu cari să vorbească de domnia pierdută, de ţara părăsită, pe cari nu era s-o mai vadă, de cunoscuţii, prietenii şi rudele ce lăsase pentru totdeauna în urmă, Dimitrie-vodă, cari nu părăsi niciodată apucăturile sale domneşti, se împotrivi la această întoarcere. Cumnatul lui Neculce, fostul mare-vistier Luca sau Luculenco, fu arestat în Chiev, iar hatmanul nostru dus supt escortă, „cu vartă" [33], la Harcov, unde se hotărîse că va locui, ca un fel de principe independent, cu administraţie şi Curte deosebită, fostul voievod al Moldovei.

Luca izbuti să fugă şi-şi recăpătă, fără judecată, moşiile, pe cari, ca şi pe ale lui Neculce, le confiscase Nicolae Mavrocordat şi le dăduse, pentru a-l despăgubi şi cîştiga, acelui dibaci boier ce era Lupu Costachi. Sandu

---

[27] Adecă, la dreptul vorbind, el singur dintre boieri şi „vreo doi-trei copii de casă" ; p. 329.

[28] La 31 decembrie 1719, avem o petiţie pentru o datorie a acestuia, „care se afla dus la Mosc", după „răscoala muscalilor" ; Bibl. Ac. Rom., XIII/207 ; v. articolul meu despre petrecerea lui Cantemir în Rusia, „Rev. istorică" pe 1925.

[29] Ilie Abăza şi Ion Mirescu merseră la Chiev către sfîrşitul anului 1710, înainte de război, şi ţarul îl luă cu sine la Moscova, pentru a-i întreba despre distanţe şi despre drumul cît este pînă la Constantinopol. Procesul lui Neculce, în „Arch. soc. şt. şi literare din Iaşi", IV, p. 344. Şi Radu Popescu ne reprezintă în *Memorii* pe Petru cel Mare „întrebînd, departe este Ţarigradul", p. 173.

[30] P. 333—4.

[31] ŞT. CIOBANU, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, în „An. Ac. Rom." pe 1925.

[32] IULIAN MARINESCU, *op cit.*, p. 9, 41 şi urm.

[33] Expresia se întîmpină şi în cronică şi în actul procesului menţionat mai sus.

Sturdza stolnicul, venit şi el din Polonia la Chiev, scăpă iarăşi de paza principelui Galiţin, „un om rău“ [34]. Mai puţin noroc avu cronicarul nostru, cari merse cu de-a sila după Cantemir pe moşiile ce i se dăduse, din cele luate de la generalul Szydlowiecki [35].

Trăi aici cîtva timp, în împrejurări foarte neplăcute, chinuit de dorul de ţară, de lipsa de ocupaţie, de grija avutului său, peste cari alţii se făcuseră stăpîni. Pribeagul Domn nu mai era pentru el bunul stăpînitor de odinioară, ci se făcuse iarăşi ca atunci cînd era numai beizadea Dimitrie : „încă şi mai rău, şi iute la beţie, şi se scîrbia de fiece, şi uşa era închisă“. Se mai adăugeau, pentru a face această şedere nesuferită, relaţiile încordate dintre principele român şi cazacii locali, invidia ce-i purtau „moscalii cei mari“.

În curînd, fiind vorba de o nouă expediţie contra turcilor, în cursul căreia Dimitrie ar fi avut sarcina de a năvăli în Crimeea cu o oaste mare [36], Domnul fu chemat la Petersburg. Aici, planul expediţiei fu părăsit şi se refuză oaspetelui guvernul în toată suveranitatea asupra Harcovului şi moldovenilor lui, pe cari el îl ceruse. I se făcu însă o situaţie, dîndu-i-se „o mie de dvoruri în ţara Moscului“, o pensie anuală şi case în vechea capitală, în care Cantemir merse îndată să se stabilească.

Unii boieri mărunţi se duseră cu dînsul acolo şi nu-l mai părăsiră. Neculce însă nu se putea înstrăina atît de lesne. El nu se clinti din Chiev şi, după multe zăbăvi, el fu liberat în sfîrşit, după ce turcii dădură, din partea lor, drumul tînărului Şeremetev, pe cari ai săi îl credeau pierdut.

De la plecarea din ţară trecuseră numai doi ani [37]. Dar cu aceasta nu se mîntuiră grijile, rătăcirile şi încercările hatmanului. Trecînd în Polonia, ieşind în sfîrşit, cu toate făgăduielile şi rugăminţile lui Cantemir, „dintr-acel norod greu“, fără libertate, fără strălucire la Curte, fără carieră pentru fiii de boieri [38], el mai aşteptă încă multă vreme pînă ce porţile întoarcerii i se deschiseră.

Căci era cine să-i împiedice înturnarea. Am văzut că şi moşiile lui Neculce fusese aruncate în gura lacomului vornic Lupu Costachi, pentru a se îmbuna astfel un om cari stătea aşa de bine cu Brîncoveanu şi cu hanul tătărăsc, cari-şi reunise silinţele pentru a-l scoate din temniţa de la Varna. În adevăr, Nicolae-vodă, cari se sîrguia să adune în jurul său pe toţi înstrăinaţii, *isprăvi* lui Neculce un firman, de la doi Paşi — vor fi fost cei de Hotin şi Tighinea, supraveghetorii Moldovei —, „că toate greşelile despre Poartă sînt iertate“ [39].

---

[34] NECULCE, p. 334.

[35] P. 335.

[36] Pentru lupte ale lui Cantemir acolo în 1716, v. „Hurmuzaki“, *Fragmente*, IV, p. 102.

[37] „După ce au trecut doi ani“ ; p. 338.

[38] „Că este un norod unde nu sînt oamenii slobozi să meargă unde li este voia, nici la împărăţie fără ucaz... Şi la împărăţie vr-o Curte mare ca aceia, cu dvorebnici nu este, măcar precum este la Domnia ţărei noastre, sau altă Crăie şi Domnie, — ce foarte este un lucru puţin ; numai oşteni sînt mulţi de ajuns. Deci, de viaţa mea îmi era cum îmi era, deară mai mult îmi era pentru copiii mei, la ce vor rămîne, că numai doară soldaţi să fie, iară la alte boierii nu încap feciorii unora ca acestora“ ; p. 338.

[39] Actul procesului citat ; v. IULIAN MARINESCU, *op. cit.*, p. 45 şi urm. Diamandi Marele Sulger anunţă acest rezultat lui Neculce.

Nicolae Mavrocordat însuşi ţinu să dea, la 2 iulie 1719, din Bucureşti, vestea cea bună boierului său de odinioară. E o scrisoare deosebit de afectuoasă, în cari i se aminteşte „cinstitului şi al nostru priiatin, dă bine voitoriu" că şi „Domniia noastră dintîi n-a fost uitat de noi", căpătîndu-i-se acel firman pentru întoarcere. Rugîndu-l să dea ştiri din Rusia, fostul stăpîn al lui Neculce îl asigură „că-l are în dragostea sa şi cu ce s-ar putea spre folosul dumisale nu va lipsi, fiindu-i milă de străinătatea dumisale" [40].

Dar Neculce nu se încumetă să treacă graniţa şi, cînd soţia lui veni iarăşi la ale sale, ea rătăci „un an în păduri", prigonită de uzurpatorul în forme legale al moşiilor familiei. „Aşa fac, scrie cronicarul, şi boierii noştri, dacă pribegeşte vreunul, iară ceilalţi stau cu feluri de feluri de năpăşti, şi pîri, ca să-l istovească de tot şi să-i ia moşiile" [41].

Dacă la *Mosc* stătuse numai doi ani, se împliniră şepte alţii de exil în Polonia, pînă ce, supt un nou Domn, Mihai Racoviţă, un nou firman, căpătat la Hotin de acesta, permise lui Neculce să *vie la pămîntul său* [42]. Marele său duşman, Lupu Costachi, atins de mînia crudului Gin-Ah-Paşa, marele-vizir, cari ucidea de plăcere, fusese decapitat încă la 1716, ca „hain, agiuns cu muscalii" [43].

Neculce începu un proces pentru recîştigarea moşiilor sale. Îl vedem reclamînd de la Iordachi, fiul Lupului, moşia Boianul, unde fusese lupta cu polonii în 1685, pe cînd cumnatul său Luca ridicase pretenţii asupra Bărboşilor. El respinse învinuirile, cuprinse în actul de danie al lui Nicolae-vodă către Lupu, că politica trădătoare a lui Dimitrie Cantemir i-a fost recomandată de dînsul, expuse cum s-au petrecut lucrurile în realitate, cum, în forma cum le-a povestit mai tîrziu în cronica sa, provocă mărturisiri complete şi hotărîtoare din partea martorilor documentului anterior, mitropilitul şi membrii Divanului moldovean, cari se declarară cu toţii „vinovaţi şi amestecaţi şi bucuroşi muscalilor şi greşiţi prea-luminatei Porţi" ; aduse înaintea Domnului „un vrav de cărţi" trădătoare, care dovedeau că el avuse de complici întreaga Moldovă şi capătă, în sfîrşit, o sentinţă favorabilă. Mihai-vodă, care numeşte totuşi pe tînărul Iordachi Costachi „ginere", fiindcă ţinea o fată a lui Dumitraşco, fratele lui [44], făcu dreptate lui Neculce, declarînd solemn că, în trei rînduri cît a fost Domn în Moldova, „din vrere lui Dumnezeu şi pămîntian", n-a auzit să fie iertat a se lua oarecui moşiile fără de vină şi a se dărui altuia [45].

---

[40] IULIAN MARINESCU, *op. cit.*, p. 46, nr. 17.

[41] *Cronica*, p. 356.

[42] *Ibid.*, p. 359.

[43] „Iară trupul lui au rămas neîngropat, de l-au mîncat paserile. Aşa au perit Lupul vornicul, din pîra lui Nicolai-vodă" ; p. 351.

[44] „Ţiindu-m/i/ o nepoată de frate" ; actul procesului, p. 349.

[45] Un fel de concept al documentului, publicat, cum am spus, de I. TANOVICEANU, în „Arch. soc. şt. şi literare din Iaşi" se află, de mîna lui Neculce, în Bibl. Ac. Rom., doc. LI/27. — E din 7228 = 1719—20. L-a retipărit IULIAN MARINESCU, *op. cit.*, p. 47—51. V. şi *ibid.*, p. 51 şi urm.

La 25 ianuarie 1724, fostul hatman căuta să-şi reia la Iaşi partea, uzurpată de vecini, a locului său de casă, „de la strămoşu-său Gavrilaş logofătul“ [46]. Peste doi ani el făcea tot în Iaşi cumpărături şi vînzări de case [47].

La 25 mai 1727, întîlnim pe Neculce biv hatman la Iaşi, ca martor în procesul beizadelei Gricoraş Ghica cu Elena Costin [48]. În dregătorii fu pus iarăşi numai de Grigore Ghica, succesorul lui Mihai Racoviţă ; supt acesta fu numit, în amîndouă rîndurile, mare-vornic de Ţara-de-Sus [49]. La 1731, 16 iulie, el poartă titlul de vel-vornic, ca martor al diatei stolnicesei Elena a lui Iordachi Canta [50]. Într-un act domnesc din 11 august următor, el apare iarăşi în această calitate [51].

Funcţia nu şi-o păstră însă tocmai mult : de la favoare el ajunse, supt acelaşi Domn, la mazilie şi de la mazilie la suferinţele prigonirii. Am văzut că în 1732 el dă, ca vornic, într-o scrisoare către Domn, expunerea vieţii sale de copilărie şi tinereţă [52]. Şi într-un alt act din acest an, în cari act intervine ca martor, Neculce poartă titulatura de mare-vornic [53]. Însă în 1735, la început chiar [54], el era numai biv vel vornic şi îndeplinea, scăzut mult ca însemnătate şi rang, sarcina de staroste de Putna, la Focşani [55]. În iunie următor, el vine la Iaşi, pentru un proces în privinţa unor ţigani, cu Sandu Sturdza mare-logofăt şi Iordachi Cantacuzino biv vel spatar [56].

În curînd, ruşii veniră din nou în Moldova. Neculce nu mai avea însă pentru dînşii bunele sentimente de altădată. El vorbeşte cu indignare în cronica sa, ţinută în curent cu împrejurările, de prădăciunile cazacilor, de vînzarea de către ostaşii împărăteşti a locuitorilor moldoveni ca robi, „cît se auzia glasurile pînă la cer“ [57], dar aceasta nu-l scuti de bănuielile Domnului. Grigore Ghica, întorcîndu-se în Scaun, puse supt pază pe Iordachi Cantacuzino Deleanul, pîrît că pecetluise cu ceară roşie — privilegiu domnesc —, îl trimise la ţară şi voi un moment „să-l călugărească“. Şi Neculce,

---

[46] IULIAN MARINESCU, *op. cit.*, p. 59—60, nr. 23.

[47] *Ibid.*, p. 61, nr. 25. — Proces, în 1728, cu sora Sanda, măritată cu vistierul Doni, *Ibid.*, p. 61 şi urm., nr. 26. Ea pîrăşte şi pe Ştefan Luca, soţul surorii Maria. Asupra morţii Mariei, *ibid.*, p. 36 şi urm. V, şi *ibid.*, p. 92 şi urm.

[48] Bibl. Ac. Rom. doc. LVIII/109. Cf. IULIAN MARINESCU, *op. cit.*, p. 12.

[49] P. 369, 386 din cronică.

[50] Bibl. Ac. Rom., doc. IV/22.

[51] STINGHE, *Istoria besearicii din Scheaiu*, p. 181.

[52] „ Arch. soc. şt. şi literare din Iaşi“, II, p. 332.

[53] „Uricariul“, XXIII, p. 275.

[54] 14 ianuarie.

[55] El dă de ştire pentru un proces judecat înaintea sa ; Bibl. Ac. Rom., doc. LXII/4.

[56] Documentul e din 5 iunie. Neculce e numit : „Ion Neculce biv Vel Vornic“ ; Bibl. Ac. Rom., doc. V/39.

[57] P. 412. V. şi însemnarea contemporană pe o carte : „Să se ştie de cînd îmblă felmarşal [Münnich] în ţara Moldovei, şi au prădat şi au robit şi multă stricăciune făcu, lăsîndu-ne Dumnezeu pentru păcatele noastre ; vleat 7248, mţa august 15 dni“. V. A. URECHIA, în „An. Ac. Rom“., secţ. ist., IX, p. 49. Cf. şi actul domnesc din 1740, care vorbeşte de venirea lui „Minih“ ; „Uricariul“, V. p. 259—61, şi Memoriile franceze ale generalului de Mannstein, care veni în Moldova cu armata rusească.

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

cari ne povestește această persecuție nedreaptă, adusă de intrigile *ciocoilor*, mai mult greci, ai lui vodă, urmează, menționînd propria sa năpastă: „Așijderea și pre mine, Ioan Neculce vornic, tîmplîndu-mă de am fost în vremea moscalilor în Iași, m-au amestecat ciocoii și cu alți neprieteni la Grigore-vodă, și m-au închis la baș-bulubaș cîteva zile, și copiii mei se ascunsese în laturi; și au trimes un postelnicel de i-au căutat în toată țara, dîndu-mi și mie pricină că am bătut un ciocoi la vremea moscalilor, socotind că am fost și eu amestecat la niscaiva fapte. Deară pre urmă au aflat că n-am fost, și m-au slobozit și pre mine la țeară. Și atunce, la acea mare primejdie, am cheltuit mulți bani, cari dea samă lui Dumnezeu cine m-au amestecat. Că la cea de pe urmă, și pentru mine și pentru alții, vremea viitoare va arăta" [58].

O nouă schimbare de domnie îi fu folositoare și-i dădu pentru cea din urmă oară prilejul să guverneze. Constantin Mavrocordat, fiul unui om cari-l prigonise și-l despoiase, venind pe tronul moldovenesc, nu-l restabili ca vornic, dar îl numi membru al unei comisiuni judecătorești cu leafă. Recunoscător, bătrînul mazil înseamnă în letopisețul său binefacerea: „Au pus, din boierii mazili, pre mine Ioan Neculce biv vel vornic și pre Iordachi Dulgheriul biv vel postelnic și pre Aristarch biv vel ban să fie judecători aice în Iași dimpreună cu boierii cei mari la toate trebile și judecățile și sfaturile, să fie nelipsiți, și le-au făcut și nafaca, leafă, cîte cincizeci de lei de boier pre lună" [59].

Încă la 25 martie 1742 „Iancu Neculcea vornic" semnează într-un document [60]. În anul următor, la 22 iunie, el cumpără de la nepotul său călugărul Varlaam Ursachi, fiul stolnicului Dumitrașco, moșia Prigorenii în ținutul Dorohoiului, cari aparținuse odată „unchiului" său, bătrînul Iordachi Cantacuzino [61]. Și, cîtva timp după aceasta, la o dată necunoscută, el o cedează, primindu-și înapoi cele două sute de lei cheltuiți, altui nepot, Vasile fiul lui Silion [62]. El trebuie să fi murit puțin timp după aceasta, și e sigur că ultimele rînduri din cronica sa, cari ne-ar trimite la anul 1744, n-au fost scrise de dînsul, ci adaose de un scurt adnotator la manuscriptul întrerupt

---

[58] P. 413. Mitropolitul Antonie, cari, în adevăr, primise pe ruși cu bucurie, fu afurisit și înlocuit în Scaun cu grecul Nichifor. O scrisoare către Antonie, PAPADOPULOS KERAMEUS, IV, p. 367 (411).

[59] P. 417. Atunci rămăsese văduv, v. IULIAN MARINESCU, *op. cit.*, p. 13. Soția lui fusese Ileana, fata hatmanului Bogdan și a fiicei lui Constantin-vodă Cantemir. Unei fete a lor, Ileana, i se face izvod de zestre la 17 februarie 1734; IULIAN MARINESCU, *op. cit.*, p. 68 și urm. Cf. și p. 87 și urm.

[60] „Uricariul", II, p. 247—9.

[61] Totuși, Neculce stăpînea de multă vreme, de fapt, moșia, unde primise — „la Prigoreni, la mine", — pe Grigore Ghica; p. 371. Actele prigorenilor la IULIAN MARINESCU, *op. cit.*, p. 82 și urm.

[62] Bibl. Ac. Rom. Era pe atunci ispravnic de Cîrligătura; IULIAN MARINESCU, *op. cit.*, p. 13.

prin moartea autorului [63]. Totuşi o ultimă oară mai întîmpinăm numele lui „Ion Neculce, biv vornic", la 15 februarie 1745 [64].

Deşi, ca biv vel vornic, el fusese însărcinat de domnie „să facă trătaz de căte a ţinia minte că s-au făcut cu ţara, şi obiceile, şi bune şi proaste : la ce Domnu ar fi eşit", şi îndeplinise această sarcină [65], Neculce nu şi-a scris cronica din ordinul sau din îndemnul măcar al cuiva, şi ea nu reprezintă lămurit şi exclusiv interesele nici unui partid şi ale nici unei individualităţi. Este şi aici, firește — şi nici nu se putea altfel, cînd scriitorul era o natură aşa de călduroasă şi de puţin prefăcută, un suflet aşa de deschis — este laudă şi este ocară. Se poate ca uneori să aducem lauda la o binefacere primită de scriitor şi să lămurim ocara, nemeritată în toată asprimea ei, printr-o prigonire sau o ignorare a cronicarului. Dar niciodată Neculce, un om de cinste, un moldovean cuminte şi cu frica lui Dumnezeu, nu va lua asupră-şi păcatul de a scorni minciuni, a defăima sau a linguşi. Aceasta nu e o cronică de ură şi nu e nici un panegeric. Sentimentele cari domnesc nu sînt acele ale răzbunării sau ale recunoştinţei pentru unul sau mai mulţi stăpîni. Fără a fi prezentate cu răceala unui narator obiectiv, unui temperament ştiinţific, evenimentele din trecut sînt povestite mai mult cu un sentiment de duioşie discretă.

Căci, afară de vreo două domnii de la sfîrşit, şi trecuse multă vreme de cînd se întîmplase acele lucruri, a căror amintire se întipărise „în inima sa". Vremea slăbise contururile, îndulcise culorile, îmblînzise şi poetizase aducerile aminte. Cînd întrebuinţăm, ca şi cînd cetim numai cronica lui Ioan Neculce, trebuie să ne gîndim totdeauna că n-avem a face cu povestirea pătimaşă a luptătorului cari abia a lăsat armele din mînă, că într-însa nu răsună nici imnul de triumf al biruitorului, nici plîngerea învinsului prigonit sau înstrăinat, ci limpedea, curata, senina şi buna povestire a unui bătrîn foarte bătrîn, cari, privind în urmă, în dunga din ce în ce mai

---

[63] După formă, însemnările lui Neculce se opresc la vizita lui Partenie, patriarhul de Ierusalim, în Moldova. Mazilia lui Constantin Mavrocordat — 6 iulie st. v. 1743 — e notată de acel continuator, care ar putea fi chiar Canta. V. la opera acestui din urmă. — Am văzut că Neculce vorbeşte în două rînduri de copiii săi. Gavril medelnicerul şi Ilie al treilea spătar se întîlnesc la 1745—6. IULIAN MARINESCU, l. c. p. 13. In documentul din 1743 apare între marturi şi Toader Neculce, vistiernic, poate unul din fiii lui Ioan. Un paharnic Alexandru Neculcea se întîlneşte la 1771 ; XENOPOL, *Istoria şi genealogia Callimachilor*, p. 252 ; cf. Arch. Rom., I, p. 158—9. Acelaşi Alexandru, cu acelaşi titlu, e pomenit în 1774 ; „Uricariul", VI, p. 417. În 1793, dăm de „Banul Vasilie Neculcea" ; *ibid.*, XVI, p. 321. El ajunge spătar în 1796 ; Bibl. Ac. Rom., doc. II/176. În 1803, aflăm pe Ioan banul şi Constantin comisul Neculce ; „Uricariul", VII, p. 381. În 1812 mai găsim, pe întîiul — ERBICEANU, *Mitr. Mold.*, p. 51, — care era la 1820 spătar ; Bibl. Ac. Rom., Doc. Balş, I ; cf. jUricariul", X, p. 261. În 1817—8 se însoară cel de-al doilea, acum agă ; „An. Ac. Rom.", IX, p. 36. În sfîrşit, la 22 februarie 1817 semnează, ca ispravnic de Herţa, tot Ion Neculce postelnic ; Bibl. Ac. Rom., *Acte diverse*, XXXII, p. 90 ; v. şi IULIAN MARINESCU, *op. cit.*, p. 85 şi urm.

[64] „Uricariul", XX, p. 94 ; IULIAN MARINESCU, *op. cit.*, p. 13, 81—2, nr. 36. La 16 octombrie din acel an nu mai era în viaţă *(l. ult. cit.)*. — Afaceri ale lui din ultimii ani, IULIAN MARINESCU, *l.c.*, p. 70 şi urm., p. 75 şi urm., p. 84—5.

[65] „Iată că ţi-am scris cît am ţinut minte şi le ştiu că sănt adevărate. Aşijdere şi căte am audzit den oameni bătrăni, iarăş le-am scris. Ce de acela ci-am audzit, chizeş nu sînt." După o copie fără dată, către un Domn fără nume ; „St. şi doc.", VI, p. 307, nr. 657.

umbrită a trecutului său, vede înşirîndu-se acele ce au fost, atît de liniştite, de orînduite şi de frumoase !

Ioan Neculce şi-a scris foarte tîrziu, în adevăr, letopiseţul, după ce se mîntuise cu luptele lui cele mari şi cu suferinţele-i îndelungate, în liniştea unei retrageri aproape continue, la ţară mai mult, gîndindu-se la viaţa sa din trecut şi aşteptîndu-şi senin sfîrşitul. „Am trăit", scrie el povestindu-şi întoarcerea în ţară, „la casa mea pînă astăzi, şi înainte cît mi-a mai lungi Dumnezeu viaţa" [66].

Avem dovezi în cronică despre faptul că ea n-a fost începută înainte de anul 1733 şi de suirea pe tron a lui Constantin Mavrocordat. În introducere, şi aceste introduceri meritau pe acest timp şi cronologic numele lor [67], se vorbeşte despre acest din urmă eveniment. Constantin-vodă, spune Neculce, „au fost Domn aice la noi în Moldova, în anu de la zidirea lumei 7242" [68]. În aceeaşi introducere se dă amănuntul păharului de la Putna al lui Ştefan cel Mare, stricat în a treia domnie a lui Mihai Racoviţă. La domnia lui Constantin Cantemir, menţionîndu-se numele lui „Mihălachi, feciorul lui Ioan Racoviţă vornicul", se adaugă că e acel „căruia îi zic Mihai-vodă" ; de unde se vede că acest loc a fost scris după mazilia din urmă a lui Racoviţă, dar înainte de moartea sa la Constantinopol, ce se întîmplă după 1730 [69]. În 1694, povestind nunta lui Constantin-vodă Duca, la care asistă, el se numeşte vel vornic, şi ştim cît de tîrziu a căpătat el această demnitate [70]. Supt Racoviţă în a treia domnie, Neculce se exprimă astfel asupra pierderii Hotinului : „Deci stă de atunce Hotinul aşa îngăimat pînă acum ; vîrtos şede : nu ştim de acum înnainte ce a vrea Dumnezeu să mai lucreze, mai sta-o-a au ba ; au poate şi cîtă ţară au rămas s-o iee. Vremea viitoare va arăta, cine va ajunge să trăiască" [71], rînduri cari trebuie să fi fost scrise înainte de al doilea război ruso-turc, început în 1737. La războiul dintre turci şi persani, se spune că el urmează „pînă în acest an 7241" [72]. Mai departe se arată că persanii n-au încă pace cu turcii, şi, după ruperea tractatului din 1732, un altul fu încheiat abia în 1736 [73].

De la Constantin Mavrocordat înainte vedem că letopiseţul e scris în măsură ce se dezvoltă evenimentele. Pentru luptele dintre persani, tătari

---

[66] P. 359.

[67] Proba o avem şi pentru Neculce : el spune, în adevăr, în Precuvîntare că va povesti „de la Duca-vodă cel Bătrîn pănă unde s-a vede", şi e clar că un copist numai a putut adăuga cuvintele următoare, care se leagă rău cu ce avem înainte : „la Domnia lui Ioan-vodă Mavrocordat".

[68] Dar data nu e cu desăvîrşire exactă. E sigur că *O samă de cuvinte*, pe cari am numit-o Introducerea cronicii, s-a scris înainte de cronica însăşi. Astfel, vorbindu-se de luarea de Racoviţă a moşiilor Ceaureştilor, se spune că aceasta s-a făcut „nu se ştie din ce pricină". Pe cînd această pricină, trădarea din 1716, se expune pe larg în continuarea letopiseţului. Pe urmă, pentru moartea lui Barnowski, se trimite în capitolul dintîi al cronicii — p. 195 — „mai sus".

[69] P. 242.

[70] P. 248. Cf. şi p. 263 şi mai sus, p. 243.

[71] P. 358.

[72] P. 360.

[73] P. 375.

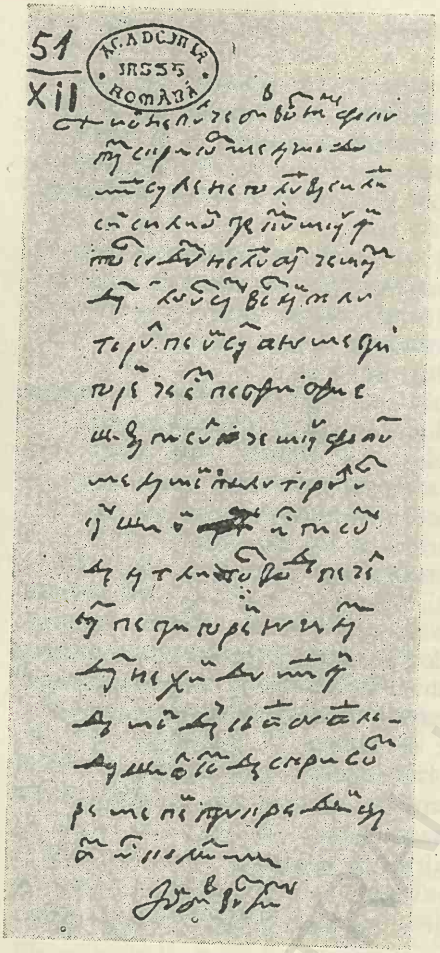

SCRISOARE AUTOGRAFĂ
A LUI IOAN NECULCE

și ruși, ni se făgăduiește, la anul 1734, că lucrurile „ce se vor mai alege de primăveară, vremea va arăta la rîndul său". Sau : „Ce acum stă papa de Rîm și cu alte crăii tare, ca să-i împace, pre neamț cu franțuzul, ce, precum s-a alege, vremea viitoare va arăta". „Iară, ce s-ar mai alege înainte, se va scrie la rînd la domnia lui Grigorie-vodă" [74], scrie Neculce la urmă, închizînd întîia domnie a tînărului Mavrocordat. Trecînd la domnia următoare, a lui Grigore Ghica a doua oară, cronicarul ne spune expres că scrie în 1736 : „Și stau pînă acum la noemvrie [1736] tot pre margine țărei lor : unii pre la Poltava, unii pre la Harcov, unii pre la săcui, iară din Azac n-au eșit moscalii, ce tot îl țin [75]". În 1736 el gîndește la evenimentele ce se vor întîmpla în anul următor : „Aceste toate s-au făcut în anul 7244, iară de acum ce s-a mai înnoi, la veleat 7245, de la noiembrie, s-a scrie la rîndul său înainte [76]". „Și ce s-a mai lucra [după 1738]", găsim mai departe, cînd cronicarul scrie, în acest an, evenimente din acest an, „s-a scrie la rîndul lui" [77]. După moartea lui Carol al VI-lea, el anunță dieta pentru alegerea succesorului, fără a-i da rezultatul, încă necunoscut : „Și se strîng craii și electorii la tîrgul Hamburg, la electie ; cela ce s-a alege, vremea va arăta" [78].

Întreaga lucrare de bătrînețe a lui Neculce se poate împărți în trei părți, după informația pe cari se razemă : acea cari întrebuințează izvoare scrise, acea cari purcede din tradiție și, în sfîrșit, partea, cu mult mai întinsă și mai importantă, care reproduce experiența autorului.

---

[74] P. 383—4.
[75] P. 390—1.
[76] P. 391.
[77] P. 405. Și la p. 414, pentru negocierile dintre ruși și turci : „precum or așeza, vremea va arăta".
[78] P. 414.

Neculce nu era un cărturar, desigur că nu ştia nici o altă limbă decît a ţării, pe cari o ştia însă minunat, cu toate măiestrele sale întorsături şi frumuseţa şi bogăţia vocabularului ei. Cîte cuvinte nouă întrebuinţează: „Electori", „soldaţi", „corespondenţii", „colegat", erau acum cuvinte de întrebuinţare curentă în cancelariile domneşti sau pe cari cronicarul le auzise în lunga sa şedere peste hotar. Nu-i place să citeze, şi de aceea nu trimite niciodată la scriptură, pe cari trebuia s-o cunoască pe dînsa întemeindu-se toată învăţătura timpului. Alte cărţi nu ştie şi nu întrebuinţează, aşa că ne prinde mirarea cînd îl vedem într-un loc îndreptînd pe cetitori la „hronograful grecesc" pentru ca ei să vadă ce au lucrat grecii în timpurile lor cele bune [79].

Cronicar al ţării sale, el n-are o idee precisă nici de istoriografia acesteia. El crede că „nu se află letopiseţe scrise de pămînteni vechi", socoate pe Ureche cel dintîi redactor de anale moldoveneşti şi vede în opera lui numai o compilaţie după „doi" istorici poloni. Pe Simion Dascălul, Misail Călugărul şi Evstratie Logofătul îi ia, ca nume care nu-i spun nimic, din Nicolae Costin, pentru a-i caracteriza şi el de „oameni neînvăţaţi" şi de defăimători. Avînd ştiinţă de un singur letopiseţ, cel care a fost atribuit lui Nicolae Costin, şi încă numai într-o versiune ce mergea pînă la 1661, şi nu mai departe, el nu ştie bine care i-a fost baza, care-i sînt părţile nouă şi cine a făcut adaosurile. „Şi, cît n-au putut istovi Miron logofătul, l-au istovit fiiu-său Nicolai Costin, biv vel logofăt; l-au scris din începutul lumei, arătînd cine au trăit pre acest pămînt, cu mărturii ale istoricilor străini, şi l-au scris pînă la Dragoş-vodă, şi de la Dragoş-vodă l-au scris de pe izvodul lui Urechi vornicul pînă la Aron-vodă, însă mult l-au mai împodobit mai frumos, şi Miron logofătul şi fiiu-său Nicolae Costin. Iară mai înainte, pînă la Dabija-vodă, s-au mai scris de Miron logofătul. Iară mai departe nu se găseşte scris."

Deci, cu toate că bănuieşte posibilitatea unei continuaţii, de Nicolae Costin [80], cu toate că auzise, de bună samă, vorbindu-se de dînsa, el nu-i dase de capăt. Totuşi el găsi pe la „unii şi alţii" *izvoade* pentru domnia lui Dabija numai, şi ne declară, în precuvîntare, că le-a şi întrebuinţat în lucrarea sa [81].

Neculce, amestecînd multe din tradiţie, avînd o formă aşa de personală, fiind un duşman aşa de hotărît al rostirii cu cuvintele altora, pe de altă parte fiind vorba de un singur capitol, de proporţii mici, e greu de spus ce *izvoade* a avut la îndemînă cronicarul şi ce anume a scos din ele. La început îl vedem parafrazînd sfîrşitul cronicii lui Miron Costin, şi poate tot însemnări de-ale acestuia, păstrate în casa Cantacuzinilor, la familia lui Iordachi, îi vor fi servit şi pentru rest.

---

[79] P. 229.

[80] „Poate fi, de or fi şi scrise mai nainte, de Nicolai Logofătul, deară or fi poate, tăinuite, şi pănă acum la ivală n-au eşit." Deci, încă o dovadă pentru înlăturarea teoriei că nu de Nicolae Costin a fost scrisă cronica ce i se atribuie.

[81] „Pînă la Duca-vodă cel Bătrîn l-am scris de pe nişte izvoade ce am aflat la unii şi alţii şi din auzitele celor bătrîni boieri".

Atîta pentru întrebuinţarea izvoarelor scrise, într-o parte de tot restrînsă a cronicii lui Neculce. Venim acum la partea pe cari o are tradiţia în alcătuirea cronicii pînă la Constantin Cantemir, de unde începeau amintirile de tinereţe ale scriitorului.

Întîi, din spusele „unora şi ale altora", din povestirea boierilor bătrîni, din naraţiuni populare şi poate din cîntecele cari comemorau trecutul, şi Constantin Stolnicul arătase ce folos se poate trage din ele, a cules Neculce, pentru a inaugura cu ele lucrarea sa, un minunat mănunchi de tradiţii din timpurile vechi. O sumă de lucruri, ne spune el, le aflase, pe cari Costineştii le eliminaseră din letopiseţul lor, lucruri cari i se păreau lui că nu pot fi basme cu toatele, fiind spuse de oameni de ţară, cari vor fi ştiind mai bine cele petrecute pe pămîntul ei. Pentru învăţătura cetitorilor, cînd vor avea să răspundă ca în cazurile date de tradiţie, pentru moralizarea lor, înfăţişează Neculce „o samă de cuvinte", pe care fiecine e slobod a nu le crede. „Deci, o samă de istorii mai alese şi noi nu le-am lăsat să nu le scrim, însă nu le-am scris la rîndul lor, ce s-au pus la o parte; înaintea Domniei Dabijei-vodă s-au scris."

Mai e nevoie de îndreptăţire? Dar aceste „cuvinte" sînt o comoară! În proza lor puternică şi dulce simţim sufletul trecutului mai bine decît oriunde şi, mulţămită acestui maiestru simplu cari este Neculce, o poartă spre legendă se deschide în zidul sever al cronicii, o poartă prin cari vedem perindîndu-se în lumina supranaturalului eroice chipuri de epopee.

Să ne uităm: iată Ştefan-cel-Mare trăgînd cu arcul pentru a găsi locul unde se vor înălţa zidurile Putnei, iată-l căutînd adăpostul în vechile ziduri de trei sute de ani ale Cetăţii Neamţului, iată sfîntul sihastru Daniil al Voroneţului, dînd sfaturi în singurătatea-i [82], iată Purice, care-şi schimbă printr-o faptă de vitejie şi credinţă numele în Movilă şi începe un neam nou, cari va purta coroana şi se va stinge în lupte nelegiuite [83]. „Într-o Duminecă dimineaţa", Ştefan aude, ieşind din biserică, pe Purcel îndemnînd boii la plugul străin, cu cari-şi ară ţarina. După un război fericit, iată-l lucrînd cu prinşii ce-i călcaseră ţara cîmpul pe cari se va înnălţa, deasă, întunecată, tainică, roşia Dumbravă a răzbunării. Tăutu se frige cu felegeanul, el, marele ambasador solemn, închinătorul de ţară.

Mai departe, vine cu măjile şi măjarii, în haine de pescar, Petru Rareş, şi în somnul pe cari-l doarme în cale dealurile saltă de bucuria sosirii sale şi se închină înaintea Domnului ce va să fie. Cîţiva ani de mîndră şi neastîmpărată domnie, şi-l vedem fugind, gonit din urmă de trădătorii Petreni, lovit în şale de arcul unui preot cu mînile necurate. Doamna lui, „fata lui Despot Crai", stă închisă în singuratica cetate ungurească şi scrie împăratului pentru mîntuirea soţului ei nenorocit. Sultanul îl iartă şi sare cu calul trupul celui umilit, ca să se ridice iarăşi şi „să fie ce a fost, şi mai mult decît atîta [84]". Vedem pe Scarlat sihastrul de la Slatina şi luminile

[82] Daniil a fost beatificat; v. MELHISEDEC, în „An. Ac. Rom.", partea administrativă, IV, p. 24—7.

[83] Un Movilă se găseşte, în adevăr, în documentele lui Ştefan-cel-Mare.

[84] IORGA, *Documente româneşti din Arhivele Bistriţei*, I, p. XXXV, cf. Hurmuzaki, XIV.

minunate din paltin, pe Despot tăind cele mai înalte capete ale boierimii [85], pe Aron-vodă colindînd în tinereţă mănăstirile de maice. Ni se înfăţişează Zolkiewski pierind, necunoscut, de sabia tătarului ; „sluga" ce fură pe fata lui Radu-vodă, „în mijlocul codrului Hîrlăului, la fîntîna ce se cheamă Fîntîna Cerbului", şi-şi găseşte moartea pentru această dulce greşeală, fata lui Scarlat pe cari o părăseşte Alexandru Coconul şi cari e străbuna Mavrocordaţilor. Şi, mai departe, calul lui Barnowski ce presimte uciderea stăpînului său ; faptele mari ale bogatului Vasile-vodă, Gheorghe Ştefan, logofătul trădător, Domnul fugar, mort într-o depărtată străinătate, iubitorul de frumoase „jupănese", care întoarce îndărăt rădvanul jupiniţei Safta, şi pe dînsa împreună cu rădvanul [86], popularul boier pe cari-l întîmpină în cale ţăranii cu urări de domnie bună : „Dragul badei Ştefan-vodă, mai bine îţi şede în domnie decît în boierie. Aşa să mi te porţi !" *Dezmierdările* lui Ştefăniţă pe urmă, copilul Domn, aşa de copilăros în toate apucăturile sale, soarta de neaşteptată mărire a rătăcitorului Milescu, cari, pierzînd nasul, îşi păstră fericitul său cap, ifosele de frate de Domn ale lui Cristea Duca vameşul [87], termină această succesie de chipuri şi fapte din istoria devenită legendă sau păstrată ca anecdotă. Apoi trecem la cronică, întemeiată şi ea deocamdată pe „zise", pe tradiţie.

Felul de a scrie, larg şi bogat, al lui Neculce apare din primul capitol al cronicii propriu-zise. Ni se explică cine a dat domnia lui Istratie-vodă : cei doi Cantacuzini, Toma şi Iordachi, şi bătrînul Cupariu ; ni se povestesc anecdote despre acest simplu Domn de ţară, cari-şi bea cu gust vinul numai din urciorul de lut, ni se semnalează legăturile de familie dintre fiastrul Domnului, Lupaşco Buhuş, şi Iordachi, care, „măcar că era grec, om străin, deară era om bun" [88]. Se dau asupra împrejurărilor războinice, asupra fugii lui Grigore Ghica, Domnul muntean, asupra exilului său de şapte ani şi întoarcerii biruitoare la Constantinopol lămuriri cari se potrivesc în mare parte cu acelea ce putem avea de aiurea [89]. Cu toate că se scuză în *Precuvîntare* pentru greşelile ce pot să se fi strecurat în „niscai veleaturi

---

[85] Judecînd naiv, după principalele familii moldoveneşti de pe timpul său, Neculce îl face să ucidă „pre Racoviteşti şi pre Sturzeşti şi pre Bălşeşti şi pre alţii mulţi" ; p. 183. Dar pe acel timp, dacă întîlnim un Sturdza ca boier mare, şi chiar pe un Balş, Racoviteştii nu existau ca o familie fruntaşă. Abia în 1642 întîlnim pe Apostol Cehan, fiul lui Petru Cehan, şi fiii săi, Nicula şi Gheorghe ; „Uricariul", XVI, p. 308—9 ; „Arch. soc. şt. şi literare din Iaşi", II, p. 121. La 1662 un Cehan, mare-logofăt, căsătorit cu o Tofana, poartă numele de botez Racoviţă, pe care-l transmite descendenţilor săi ; v. şi „Uricariul", XXIII, p. 259.

[86] v., pentru această Doamnă, NECULCE, p. 288 ; „Uricariul", VII, p. 120—1 ; „An. Ac. Rom.", XXI, p. 210 ; în aceste studii, şi *Apendicele*. Pentru familia ei, „Uricariul", X, p. 45 ; XVII, p. 122—3 ; OREST POPESCUL, *Documente*, p. 57.

[87] Acest episod şi acela despre Aron nu sînt cuprinse în ediţia Kogălniceanu a *Cronicelor*. Au fost semnalate şi publicate în „Buciumul" lui Codrescu, I, p. 17—8, 547—9. Le-am reprodus totuşi, acea revistă fiind rară şi ediţia cu oarecare greşeli, în : *„Studii şi doc."*, III.

[88] P. 193.

[89] Atîta numai că Drăghici Cantacuzino n-a murit cînd îşi închipuie Neculce, ci cu multă vreme înainte.

ale anilor", şi puţina cronologie ce ni se dă e exactă, deosebit de exactă pentru cineva cari scria despre lucruri atît de depărtate de dînsul şi pe baza unui material în cea mai mare parte de tradiţie.

Şi la Duca-vodă ni se spune cine i-a dat domnia, dar această dintîi stăpînire a lui e tratată fără multe elemente nouă, cînd comparăm povestirea cu a lui Nicolae Costin [90]. Despre Alexandru Iliaş aflăm lucruri cu totul deosebite de cele ce se cuprind în naraţiunea acestuia : în loc de laude numai, ni se dau şi ştiri despre prigonirile împotriva duşmanilor tatălui său, precum şi despre marile dări ce fură puse pe ţară în această scurtă domnie.

Niciodată n-a iubit Neculce pe Ruseteşti, pe fiii Cupariului, pe timpul marii influenţe a cărora el şi-a început cariera. Din capul locului, de la a doua domnie a lui Duca, toată vina răscoalei lui Hîncu cade asupra familiei. Evenimentele de război de pe acest timp sînt înşirate pe larg, şi se urmăreşte amănunţit, din punctul de vedere al locurilor, campania de la Cameniţa. Vedem pe sultan, mergînd prin Moldova „tot pre cîmp, cu puţintei oameni de Curtea lui", fiind „călăreţ bun şi vînător" [91]. Se raportează numele boierului cari a pîrît pe Domn, o rudă a croncarului : bătrînul Ursachi, se reproduce din auzite convorbirea lui Miron Costin cu vizirul : „Sîntem noi moldovenii bucuroşi să se lăţească împărăţiea în toate părţile cît de mult, iar peste ţara noastră nu ne pare bine să se lăţească" [92].

La efemera stăpînire a lui Ştefan Petriceicu, pe care din spusele bătrînilor, ale Cantacuzinilor mai mult, fără îndoială, Neculce-l ştia ca un „om bun şi slab, prost", se dau notiţe nouă asupra războiului turco-polon. Şi iarăşi, ca şi la Duca-vodă, se urmăreşte de aproape, mult mai de aproape ca în Nicolae Costin, purtarea logofătului Miron. I se reproduce iarăşi o vorbă, aceea pe cari o zice cînd Petriceicu trece la poloni şi îndeamnă pe boieri a-şi lega soarta de a lui : „Ori să fie voia Măriei Tale, ori să nu fie, noi nu ne vom lăsa casele să le ieie tatarii" [93]. Ceea ce hotăreşte soarta lui Petriceicu şi-l face pe acesta a-şi blăstăma cu amar fostul sfetnic [94].

Dimitrie Cantacuzino apare deci înconjurat de boieri şi ostaşi „ca puii de potîrnichie" [95]. Acest Domn e rău tratat, dar nu aşa ca în alte cronici. Se menţionează biruri, se atribuie lui vodă vinovăţia stricării cetăţilor [96], dar sarcina aşezării ruinătoare a tătarilor o ia de la Domn pentru a o arunca, absolut fără dreptate, pe sufletul lui Miron, cari refuză zapisul de asigurare că va fi linişte, pe cari turcii îl pretindeau de la ţară [97]. Dim-

[90] Dar se arată precis unde i-a venit vestea de mazilie ; la Berevoieşti.
[91] P. 199.
[92] P. 201. Lui îi mai atribuie Neculce şi făgăduinţa de a face pe poloni a nu intra în ţară, dacă turcii nu vor lăsa oaste să ierneze într-însa.
[93] P. 205.
[94] *Ibid.*
[95] P. 206.
[96] „Aşa se voroveşte".
[97] Cf. pentrul felul cum s-au petrecut lucrurile, N. COSTIN, p. 10—11.

potrivă, e urmărit cu simpatie Buhuş, în lupta de iarnă cu Petriceico, în cele de lîngă Suceava, în negocierile pentru capitularea cetăţii [98].

Şi aici, Antonie Roset e judecat ca un Domn „bun şi milostiv". Afacerile exterioare, mersul războiului şi intrigile din Ţara Românească au o largă parte în expunere şi sînt tratate destul de bine [99]. Iarăşi un grec e ales, printre oamenii Domnului, pentru a i se desluşi răutăţile şi a se arăta pedeapsa dumnezeiască ce i-a atins neamul, şi de data aceasta alegerea cade asupra lui Ramandi, „grec de neamul lui, sumeţ, mîndru, nebun, lacom" [100]. Buhuş e lăudat pentru isprăvile sale de om *harnic* şi *vrednic* cu ocazia celei dintîi expediţii împotriva Cehrinului, dar purtarea lui e dezaprobată, ca şi a lui Miron Costin, atunci cînd fac năpaste lui Antonie-vodă şi-i aduc căderea şi suferinţele nemeritate. „La Alexandru Buhuş hatmanul, nimică nu i s-au ales de casa lui şi de feciorii lui, cari se vede şi pănă astăzi. Aşijderea şi Miron Costin logofătul, cînd au pus Constantin Cantemir de i-au tăiat capul în Roman, cari este povestea scrisă la rînd înainte, zicea şi striga în gura mare că nu este vinovat cu nimică lui Cantemir-vodă şi pere pe nedreptate ; numai osînda lui Antonie-vodă îl goneşte şi pentru aceea pere, că l-au pîrît cu strîmbătate" [101]. La moartea Costineştilor, Neculce era acum un tînăr de vreo douăzeci de ani şi era să-şi înceapă în curînd, supt succesorul lui Cantemir, cariera boierească.

La Duca-vodă a treia oară se dau şi unele amănunte nouă despre campania din Viena, mai ales în itinerariul precis [102], dar însemnătatea expunerii stă în caracterizarea Domnului, în judecata lui, mai dreaptă, se pare, în adăugirea cunoştinţelor noastre asupra evenimentelor interioare ale domniei. Din alţi cronicari nu întrevedem măcar înfăţişarea fizică, apucăturile determinante ale Domnilor ; la Neculce, îndată ce el îşi poate aduce aminte, ei stau vii înnaintea noastră. Uite Duca-vodă, strașnicul om care bate însuşi, cu „bătul în opt muchi", pe *zlotaşi* pînă-i omoară, ambiţiosul personaj cari voia — tot Neculce ni-o spune mai limpede [103] — pentru dînsul coroana regală a Ardealului, pentru un fiu Moldova şi pentru altul Ţara Românească.

---

[98] În adevăr, delegaţii moldoveni au fost cu acest prilej Buhuş şi Panaiotachi Morona, un cunoscut al lui N. Costin — v.p. 81 —, ale cărui hrăpiri le denunţă cronicarul nostru. Cf. „Hurmuzaki", *Supl.* II³, p. 107—8. Capitolul e însă unul din acele cari cuprind mai mari erori. Astfel, pacea turco-polonă nu se făcu supt Dumitraşco-vodă, ci în 1676, deci după înlocuirea lui. Cf. „Hurmuzaki", V², p. 148. Moartea regelui Wisznowiecki e pusă la o dată care nu e cea adevărată.

[99] Aşa menţiunea solului polon la Poartă se confirmă prin jurnalul acestuia, tipărit în IORGA, *Acte şi fragmente*, I, p. 88 şi urm.

[100] P. 212. Pentru Alexandru Ramandi vornicul şi soţia Maria, în 1690, v. GHIBĂNESCU, în : *„Arch. soc. şt. şi literare*, I, p. 415—6.

[101] P. 213.

[102] „Pre la Sibiu, pre la Lugoş, pre la Temişvar, pre la Săuaş, pre la Sonoc, ce este la apa ce se chiamă Tisa" ; p. 217. La întors se citează la popasuri „Cotlea, lîngă Braşov" ; p. 219.

[103] P. 222. Cf. N. COSTIN, p. 28 : „La care ospăţ să fi zis Apafi Mihai precum au umblat Duca-vodă să fie Crai".

Îl vedem *posomorît,* uitîndu-se crunt, „ca să iee oamenii de frică... Era om nu prea înnalt — şi gros, burduhos şi bătrîn ; numai îşi cernia barba ; pe atîta se cunoştea că nu avea a cătare minte sau frica lui Dumnezeu“ [104].

Neculce ştie să ne spuie că Domnul era un om *rău* şi „groaznic asupra boierimei şi asupra ţării“ ; el vorbeşte cu durere de chinurile îndurate, de hatîrul lui Balaban, de către ruda sa Ursachi, dar aprecierea sa e mai blîndă decît a lui Miron Costin, reprodusă de fiul acestuia. El îndreptăţeşte omorul boierilor ce formase un complot contra Domnului, laudă marile serbări de la nunta Domniţii Catrina, scuză dările grele prin cheltuielile mari ale unei Curţi regale, prin banii ce se cereau de la Poartă, prin casa grea ce avea Duca şi prin *hicleşugul* boierilor.

În purtarea boierilor cu dînsul, în vînzarea lui de acei cari-l înconjurau, Neculce destăinuieşte lucruri nouă. La dînsul Miron Costin şi Buhuş — pe cari-i deosebeşte totdeauna în mulţimea celorlalţi boieri — vorbesc aceleaşi lucruri ca şi postelnicul Constantin Ciobanul. Miron se exprimă la dînsul astfel, spuind sfaturi viclene : „să nu se clătească nicăieri din Domneşti, că acei ce vin sînt nişte tălhari... Ce putere au ei asupra Măriei Tale ? Să nu dăm locul, că pămîntul acesta este frămîntat cu sîngele moşilor şi a strămoşilor noştri“ [105]. Prinderea lui Duca e expusă cu multe amănunte. Miron era la masă cu Domnul la sosirea polonilor, ca şi Buhuş, cari asistă la predarea trădătoare a ostaşilor moldoveni [106]. În chip interesant şi plastic e expus şi drumul spre străinătate şi moarte al temutului Domn.

Trecînd iute asupra celor cîteva luni cît domni Petriceicu, Neculce schiţează apoi înfăţişarea cinicului, putredului personaj, fără inimă şi fără conştiinţă, cari-l înlocui, pentru a petrece şi a strînge bani. Facem cunoştinţă mulţămită acestui călăuz cu două „dame ale Curţii“ de la Curtea fără Doamnă [107] : Arhipoaia şi fiica sa, cari se bucura de înalta favoare a lui vodă. „Şi o ţinea în braţe de o săruta şi o purta cu sălbi de galbeni şi cu haine de şahmarand şi cu şlic de sobol şi multe odoare împodobită ; şi era tînără şi frumoasă şi plină de suliman, ca o fată de rachieriţă“. O vedem mergînd cu careta domnească, încunjurată de „siimeni, vornici şi comişi“, „pe uliţi, la feredeu, şi pe la mănăstiri, şi pe la vii şi primblări“, ispitind pe *jupînese* să o intovărăşească şi răsplătind pe acele cari se înduplecau cu „daruri, canaviţe, belacoase“. „El, de bătrîn, dinţi în gură nu avea ; dimineaţa îi încleia de-i punea în gură, iară sara îi descleia cu un crop şi-i punea pe masă ; şi carne în toate posturile cu turcii dimpreună mînca. Oh ! Oh ! Oh !“ [108].

Aceleaşi sentimente de triplu *oh !* le vor fi produs apucăturile lui Dumitraşcu şi la alţi boieri moldoveni, cari, înţelegîndu-se cu Şerban-vodă din

---

[104] *Ibid.*
[105] P. 219.
[106] P. 221—2.
[107] Doamna era, însă Dumitraşco îi cruţase ostenelile drumului de la Constantinopol pînă la Iaşi. — Pentru fiica lui, Elena, „Bis. ort.“, XV, p. 792—4.
[108] P. 225.

Țara Românească, lucrară așa încît îi aduseră căderea, din cari nu se mai ridică niciodată. Neculce, cari ne vorbise încă de la început de petrecerea lui Buhuș în Țara Românească, îl arată pe acesta smomindu-și colegii la Focșani și răspîndind vestea că vor cădea cu toții jertfe ale Domnului fără dinți. Costăcheștii se puseră, continuă cronicarul, în fruntea emigrației, și Constantin Cantemir deveni Domnul Moldovei [109]. La ieșirea din domnie a Cantacuzinului, Neculce căpătă un nou grec pentru a-și răzbuna asupra lui de faptele conaționalilor lui în Moldova : e un oarecare Mavrodi, ale cărui chinuri și insulte sînt înșirate cu o amănunțime și o bucurie deosebită.

Cu domnia lui Constantin Cantemir intrăm în acea parte a cronicii în cari Neculce povestește numai cele văzute de dînsul în lunga sa viață.

Am împărțit în alt loc această domnie în trei părți : evenimentele de război cu polonii, legăturile cu Șerban-vodă și omorul Costineștilor. Dintre aceste trei părți, Neculce neglijă pe cea dintîi, și se preocupă mai mult decît orice alt cronicar de afacerile muntene.

El urmărește cu atenție felul cum noul Constantin-vodă și-a ținut îndatoririle, luate față de Șerban, de a face politica lui, în interior și în afară, de a prigoni pe Cupărești adică și de a ajuta planurile regelui Poloniei și ale imperialilor. În povestire, Șerban nu e prezentat în chip simpatic, și Neculce nu se sfiește a-l învinui că a otrăvit un muscal, cari nu-i venea la socoteală ; dar ura lui se îndreaptă mai ales împotriva Cupăreștilor, pentru cari nu găsește nici un cuvînt de apărare în prigonirile politice pe cari le sufăr. Și totuși la acuzările lui Șerban, aduse prin trimisul și ruda sa Pîrvu Cantacuzino, Iordachi, întorcîndu-se din pribegia unde-l aruncase deocamdată frica, răspunse printr-o îndreptățire ce ni s-a păstrat [110]. Această îndreptățire trebuie să conțină și o parte de adevăr ; în ea Iordachi arăta că nu se afla în Țara Românească atunci cînd, supt Duca-vodă, Cantacuzinii fură arestați la Cocorești, că nu era atunci „cumnat Ducăi-vodă", că a lipsit din țară cît a durat această afacere, fiind „dus cu haraciul Țării Românești la Udrii", că Șerban-vodă declarase în scris că nu mai are nimic contra lui, că *saragelele* muntene totuși căutase să-l omoare, prefăcîndu-se a fi tîlhari, în 1686, că în fine niciodată, în 1683, de exemplu, cînd ocazia se oferi de mai multe ori, nici o reclamație de bani hrăpiți Cantacuzinilor nu s-a prezentat contra lui [111]. Toate obiecții cari trebuie să fie ținute în samă la judecarea acestei lungi vrăjmășii de familie, cari se continuă și supt Brîncoveanu și strică pentru toată domnia lui Cantemir relațiile lui cu țara vecină.

---

[109] P. 226. Neculce are nepărtenirea să recunoască cu această ocazie că Dumitrașco-vodă *arăta dragoste și cinste boierilor celor mari.*

[110] Documentul, prin cari se restituie lui Iordachi Roset moșiile sale confiscate : Răcăciunul, Domnești, Sascutul, și *bucatele* lui, document datat din 7197, a fost tipărit de V. A. URECHIA, în „An. Ac. Rom.", XVII, secț. ist., p. 197 și urm. E cel mai însemnat document de judecată din cîte cunoaștem din secolul al XVII-lea.

[111] La sfîrșit, Domnul Moldovei arată că a întrebat pe Șerban ce vrea cu Iordachi și că i s-a răspuns „că nemică n-au cerșut altă, numai să-l omoare ; sîngele lui să fie ca un păhar de apă".

Costineştii fură omorîţi, între altele, şi pentru că Iordachi Ruset vedea într-înşii o piedică veşnică, nişte spioni de fiecare clipă. Cine ura pe Cupăreşti, trebuia să fie cu inima pentru jertfele acestora. Neculce va cita deci cuvintele ironice ale lui Velicico, cari amintiau Domnului că „birul ţării este ertat de la Poartă" ; va însemna binele pe care acelaşi Velicico îl făcuse „grecului" Iordachi, va susţine că Miron logofătul „nimic nu ştia de sfatul frăţine-său sau de a celorlalţi boieri, că nu era amestecat cu ceilalţi boieri la sfat" [112], va numi „om rău şi de nimică" pe Macri, cari se grăbi prea mult să execute ordinul domnesc de moarte asupra cronicarului [113] ; va zugrăvi chinurile de conştiinţă ale lui Constantin-vodă, cari plînge şi blastămă pe cine-i dăduse ticălosul sfat.

Domnul, cari e descris într-unul din cele mai sugestive caracteristice ale cronicii, cu prostia sa de carte, vitejia şi sfatul său cel bun, era la moartea sa de multă vreme în mîna Cupăreştilor, cu cari se aliase şi influentul său ginere, Bogdan hatmanul. Neculce-l ţine de rău pentru că, spre a face placul acestor *mîncători ai ţării*, a lăsat la o parte boierii din vechile neamuri şi s-a înconjurat de „boierinaşi, tot feciori de mojici, codreni şi gălăţeni", urînd „feciorii de boieri", cari, ca scriitorul nostru, de pildă, erau siliţi să trăiască în pribegie peste Milcov, la ţară sau în Iaşi, fără nici o slujbă. El pare că aprobă şi ultima emigrare de boieri ce se produse în 1693, şi nemulţămirea sa cu regimul lui Iordachi se răsfrînge şi asupra acelui copil domnesc cari fu ales în acest an prin sprijinul lui Ruset şi, adaugă Neculce, viitorul credincios al lui Dimitrie Cantemir, supt presiunea slujitorilor [114].

Curtea tînărului Constantin Duca, numit de turci şi Brîncoveanu în locul lui Dimitrie Cantemir, fu o Curte veselă, risipitoare şi fără grijă, de boieri tineri. Neculce ne spune de la început că boierii lui Constantin Cantemir ce se aflau la Poartă se raliară la domnia nouă. „Şi alţii — printre aceştia e unul pe cari-l cunoaştem noi foarte bine —, înţelegînd de domnie nouă", au alergat la Constantin-vodă, şi mulţi feciori de boieri, că nu avusese milă şi căutare de la Cantemir-vodă, pe vina lor, că-l ocăreau şi nu vreau să-i slujească, ca unui Domn ; ce pentru aceea miluia pre cei proşti". Neculce laudă firea Domnului, înţelept, rezervat la mînie, „nu cu răstituri prostatec", învăţat. Dar aceasta nu-l opreşte de a-i recunoaşte lipsurile : îl ţine de rău pentru mîndria şi uşurinţa cu cari făcea datorii, pentru birurile multe ce pune, între cari dările nouă ale văcăritului şi pogonăritului. Dacă aprobă prigonirea boiernaşilor, prin cari se pedepseşte omorul Costineştilor, el ne arată pe Domn rău sfătuit, epitropisit de socrul său Brîncoveanu, influenţat şi de mama sa, Doamna Nastasia, cari „se amesteca şi ea la răutăţi" [115], adus astfel a comite fapte criminale chiar, ca omorul unui om al lui Tököly şi otrăvirea unui turc, fără a mai vorbi de despecetluirea scrisorilor ce treceau prin Moldova. Ajungînd la uciderea Capugiului, el recu-

[112] P. 241.
[113] Pentru Dimitrie Macri banul şi fiul său Vasile, v. „Uricariul", VIII, p. 4.
[114] „Ce boierii şi ţara nu cutezau să zică într-alt chip, că se temeau de slujitori, ce numai li căuta să priimească şi să zică cum ziceau slujitorii" ; p. 245.
[115] P. 255.

noaşte că acesta venise cu „taină", şi nu numai pentru „banii birului". Răspunderea acestui act sîngeros o face să cadă însă, nu atîta asupra Domnului însuşi, cît asupra lui Nicolae Costin, cumnatul lui. „Îşi chemă pe cumnatu-său Nicolae Costin hatmanul, şi feceră sfat amîndoi, şi aleseră sfatul rău şi fără socoteală" ; Moise sărdarul era deci instrumentul acestui din urmă, şi în zădar se prefăcu vodă a-l urmări după săvîrşirea poruncii. Isprăvile lui Antioh Jora, cari înlocui pe Costin, dizgraţiat, pentru acest sfat pierzător, prinderea lui Turculeţ cel mare nu folosiră nimic pe lîngă vestea acestui incalificabil atentat. Duca plecă la Poartă cu soţia sa, cari umplea urechile tuturora cu tînguirile ei de copil răsfăţat.

Capitolul consacrat primei domnii a lui Antioh-vodă porneşte cu o bună caracteristică a principelui : „aşezat, judecător drept ; nu era prea cărturar, numai nici era om prost" ; nu-i plăceau „minciuni" şi „telpijilicuri" ; era nelacom, respectuos de obiceiul ţării, straşnic cu cei „răi" ; îi era „cinstită horba", dar şi „răcnetul tare". Domnul e lăudat în tot chipul. El adună în jurul său pe toţi boierii, afară de pribegii Nicolae Costin şi Mavrodi, cari, fiind greci, „nu avea la ce veni" ; face curţi şi iezeşte heleştee, stă în pace cu polonii pînă la încheierea păcii, deosebindu-se întru aceasta de tatăl său. „Să se pue", scrie acest boier sfătos, cari n-avea, desigur, o pronunţată chemare pentru hătmănie, „să se puie împotriva unei crăii cu o mînă de oameni slabi ! Paza bună trece primejdia rea. Mielul blînd suge la două mume. Capul plecat nu-l prinde sabia. Aşa bună chiverniseală făcea şi Antioh-vodă atunci [116]". El n-are nimic de obiectat contra negocierilor lui Antioh cu creştinii, ci laudă aceste „ponturi pentru aşezămîntul domniei şi a ţerei", cari asimilau, după victoria contra turcilor, Moldova cu Lituania : „după cum este aşezată Litva, aşa să fie şi ţeara Moldovei" [117]. Dacă menţionează punerea văcăritului, singurul punct umbrit din această stăpînire fericită, Neculce se grăbeşte a spune că vodă nu l-a mai scos în a doua domnie [118].

Furioşi de bunul guvern al lui Antioh, „muntenii se trînteau şi plesneau de ciudă" [119], totuşi vremea lor veni în curînd. Spre paguba ţării, cari s-ar fi schimbat cu desăvîrşire dacă această excepţională cîrmuire s-ar fi prelungit pînă la şapte sau opt ani, Brîncoveanu strică domnia lui Antioh. El încercă să numească un om nou, un servitor credincios, pe Toderaşco de la Galaţi, „tiran", „varvar" fără păreche, cari, „de ar fi fost acela Domn în Moldova, nici un boier pînă în două, trii luni n-ar fi rămas viu în ţeară" [120]. Dar turcii cerură să se aleagă printre mazili, şi Moldova intră iarăşi supt mîna lui Constantin Duca.

Antioh îşi părăseşte deci Scaunul, pe cari-l ocupase cu atîta vrednicie : „şi li părea rău tuturora, şi-l pomeniau de Domn bun pînă în zioa de

---

[116] P. 257.
[117] P. 260. De aici înainte, cf. povestirea cronicarului cu analiza critică dată de G. BOGDAN-DUICĂ, în : „Rumänische Jahrbücher", an. 1893—4.
[118] P. 258.
[119] P. 259.
[120] P. 267.

astăzi“ [121]. În locul său vine Constantin, adus prin „nenorocirea țării Moldovei au mînia lui Dumnezeu“ [122].

Cît de discret a zugrăvit Nicolae Costin, acum iarăși sfetnicul de căpetenie al lui vodă, această scurtă și rea domnie ! La Neculce vedem cealaltă față a lucrurilor. Duca vine cu datorii mari, aducînd cu dînsul pe Morona, tovarășul său de *fire*, de existența căruia nici că pomenește Costin ; se pun dări nouă, pe care le urmează o căință cari nu folosește nimic. Se înfățișează pîri nedrepte la Poartă contra lui Antioh, „om bun și nelacom ; unde să se găsească altul de potriva lui să fie“, cari e aruncat pe năpaste în închisoare [123].

Neculce ne semnalează emigrările, pe care Nicolae Costin le ascunde, încercarea de omor a lui Duca împotriva unuia dintre dușmanii săi trecuți peste hotar. El aprobă această demonstrație de nemulțămire, dar ar fi fost bucuros ca ea să aducă domnia lui Antioh, pentru cari erau toți principalii boieri ai țării. Acesta e înlăturat însă de turci în profitul lui Racoviță, în urma unei înțelegeri între Brîncoveanu și Iordachi Roset, cari, „înțelept“ cum era, e mînat totuși de „lăcomia la cinste“ a grecului [124]. Neculce nu crede în sinceritatea nehotărîrilor lui Mihai-vodă dacă să primească ori ba Scaunul, și-l asamănă cu „fata, ceea ce zise unui voinic : Fă-te tu a mă trage și eu oi merge plîngînd“ [125].

Pentru acest Domn, cronicarul are cele mai aspre cuvinte de ocară. E stăpînit de ce-l făcuse a căpăta tronul, de „munteni“ și de Iordachi. Voia lui e voia slugilor sale, ce-l înconjură și-l domină : „Nu sămăna Curtea nimică a domnie, de atîta obrăznicie ce era“ [126]. Pe boierii vechi îi are în ură : „cei streini stau în laturi de mansipuri“, și acest „zălud“, întins în toate părțile de sfaturile atîtor stăpîni, s-ar fi gîndit la o politică de nivelare a boierimii supt absolutismul domnesc, ca Șerban-vodă [127].

Toată lumea părăsește pe Domnul cel rău. Brîncoveanu și Cupărești se împacă, de nevoie, cu cei doi fii ai lui Cantemir și aderenții acestora, cu toate că, din partea lui Iordachi Ruset și alor săi, „pacea“ fu observată, „precum țin cînii vinerile“ [128]. Antioh se întoarse astfel pentru a-și domni ultima domnie.

Totuși, aici se opresc laudele. Deodată lucrurile merg bine, fiindcă se ascultă sfatul destoinicului Bogdan, dar acesta, otrăvit de Racoviță, moare [129], și oameni răi conduc de acum înainte pe Domn, lipsit de luminile cumnatului său. Morona se întovărășește cu Ilie Cantacuzino, asemenea cu dînsul : „calul rîios găsește copaciul scorțos ; iuți, mîndri, mincinoși, fă-

[121] P. 269.
[122] P. 267.
[123] „Dumnezeu nu-l lăsă mult în pedeapsă“ ; p. 270.
[124] I se oferise pentru fiul său Nicolae o căsătorie domnească, de Brîncoveanu.
[125] P. 279.
[126] P. 280.
[127] *Ibid.*
[128] P. 283.
[129] Neculce-l descrie astfel : „cap întreg și cunoscător la giudecăți, și drept, și vrednic la toate trebile cu înțelepciune“ ; p. 284.

țarnici, jurători pentru fieca, amăgitori“ [130]. Ei aduc pe Antioh să le samene, ei fac să se puie dări grele, ca vădrăritul, cornăritul, pentru care răspunderea cădea asupra lor, cari au luat folosul, căci, despre partea lui, vodă „nu era prea sameș, nici lacom“ [131]. Se înșiră intrigile țesute pe acest timp în Moldova între cei doi „musaipi“ și Iordachi Ruset, și ajungem astfel la căderea Domnului. Numai acum, după ce arată că el nu s-a mai întîlnit cu puterea, Neculce găsește pentru dînsul iarăși cuvintele de laudă pe care, desigur, le merita: „Cam rar Domn au fost și a mai fi ca Antioh-vodă în Moldova; nelacom, nici la sînge, nici la bani, nici la minciuni, ci iubitor la dreptate“ [132].

Racoviță puse pe Neculce pe o listă de proscripție, îl făcu să fugă, îl iertă apoi și-i dădu, ne spune cronicarul, „cinste și căutare“. Dar acesta nu putea să judece bine o domnie stăpînită de Iordachi Ruset. Dacă aprobă prigonirea ordonată de acesta, în căimăcămia lui, contra lui Ilie Cantacuzino, „cel tare și mare, perifan“, și mai ales contra lui Morona, ucis supt Domnul căruia-i pregătise întîia oară venirea în Scaun, el ține de rău pe Mihai-vodă pentru că a dat Cupariului volnicia de a pune birurile și de a orîndui trebile. „Atunce au început a pricepere boierimea că Mihai-vodă nu este cum se arăta, blînd și șagaci cu toții, și moale, ce este într-alt chip, că are multe firi, nu numai o fire“ [133]. Dar motivul mazilirii, pentru care lucră și Brîncoveanu, cel cu „două obraze de prieteșug“, întors la urmă „mai mult cu obrazul spre Antioh-vodă, de prieteșug, decît spre Mihai-vodă“ [134], acest motiv îl găsește nedrept. Cu muscalii se înțelegeau atunci toți, și Brîncoveanu și sîrbii, și Mihai era îndreptățit, prin felul cum gîndea toată lumea, să nădăjduiască realizarea apropiată a „biruirii și bucuriei creștinătății“ [135].

În locul lui Racoviță, Neculce ar fi vrut pe Antioh, și el trebuie să fi fost dintre aceia — de cari vorbește — cari fură surprinși neplăcut de numirea lui Nicolae, fiul dragomanului Mavrocordat.

Cu toate acestea, n-a văzut numai neajunsurile din firea și guvernul acestuia. Și el denunță pe Domnul grec ca dușman al boierilor, contra cărora, prin acte de incontestabilă dreptate, adăugăm noi, *îndîrjește* și *sumețește* pe țărani, adică „mojicii“, „prostimea“. Și el mustră pe Nicolae-vodă pentru răceala ce arăta celor puternici pînă acum, pentru rezerva desprețuitoare pe cari o păstrează față de fruntașii Moldovei. Și el îl învinuiește că nu știa limba țării, „și era un lucru prea cu năcaz boierilor și țării“. El pomenește războinarea domniei nouă împotriva acelor cari, în nădejdea lui Antioh-vodă, își făcuse rîs de grecii lui Racoviță, dar în purtarea acestora chiar, a prigoniților de Mavrocordat, el vede „fapte nebune“. Dar, aspru

---

[130] *Ibid.*
[131] *Ibid.*
[132] P. 288.
[133] P. 289.
[134] P. 290.
[135] P. 291.

fiind, violent, nedibaci, *ţinîndu-şi lucrurile înalte,* Nicolae-vodă e însufleţit de un ideal superior de guvern, pe care Neculce-l înţelege şi-l respectă: „Vrea să stăpînească Moldova ca Poarta turcească, cu mare mărire; şi era om învăţat foarte, bun cărturar"; era un om cu spiritul serios, un cunoscător de oameni şi un răsplătitor al meritelor fiecui. Închizînd la *beci* pe boieri şi ruinîndu-i cu împrumuturi, el continuă să se îngrijească de binele „prostimii", făcînd slobozii şi întemeind sate. „S-ar fi fost întemeiat ţeara de oameni; numai n-au ţinut mult domnia" [136].

Ruşii se găteau de război, pribegii nu se lăsau de pîri, Brîncoveanu nu li refuza sprijinul său şi beizadea Dimitrie Cantemir „aşa ştia zice de bine în tambură, cît nici un ţarigrădean nu putea zice bine ca dînsul" [137]. Domnul se schimbă deci în Moldova, şi un capugiu, venind pe neprevestite, se duse drept la beciul unde Iordachi Ruset îşi ispăşea păcatele şi „lovi lăcata cu băltagul, de au stricat-o".

În domnia lui Dimitrie-vodă, Neculce are înainte de toate gîndul de a se dezvinovăţi, de a se curăţi de învinuirea de rătăcitor al cugetului lui vodă şi de pierzător al ţării, pe cari ştia că au pus-o unii în circulaţie şi prin scris, fără să fi văzut litera acestora. „Măcar că mai mulţi zic că eu l-am îndemnat să se închine la moscali, deară grăesc cu năpaste şi ca nişte oameni ce nu pricep şi nu ştiu, că atunce erau toţi creştinii bucuroşi moscalilor, nu numai eu." „Pizmaşilor", cari înşală prin spusele lor pe „oamenii cei proşti, şi neprieteni, şi nepricepuţi", el le arată că trecerea la ruşi a fost încuviinţat de toată boierimea ţării, de Constantin Logofătul, de Iordachi Ruset, de Ioan Sturdza, de Ilie Catargiu şi că s-a adus numai obiecţia de *grabă.* Aceeaşi obiecţie pare a se fi prezentat şi în spiritul său, căci ne vorbeşte de iluziile ridicole pe cari şi le făceau ruşii atunci asupra uşurinţii cu cari se poate distruge statul turcesc: „Cum ar lua oarecine cîrpa unei femei din cap, aşa ţineau ei că ar lua şi ar bate puterea Împărăţiei turceşti" [138]. Am analizat aiurea [139] istoria de luptă şi de exil cari urmează.

Şi Neculce ştie că fusese vorba în 1711 de o nouă domnie a lui Mihai Racoviţă, dar că planul a fost zădărnicit de Ienachi Mavrocordat, cari, altfel, în căimăcămia sa moldovenească, s-a arătat „bun şi blînd tuturora" [140]. Pentru Nicolae Mavrocordat, cari fu numit, cari-i luă averile pentru a le da unui duşman de care-i era frică şi cari nu făcu nimic pentru a grăbi ceasul întoarcerii şi al dreptăţii, Neculce e, spre lauda lui, cu totul nepărtinitor. „Îşi lăsase firea cea sumeaţă, cum era în domnia dintîi; ce mult se mai lăsase, şi trăia bine cu boierii, în dragoste" [141]. El cheamă pe pribegi, le primeşte orice scuze, se împotriveşte cererilor răzbunătoare ale turcilor, ştiind să-i împace însă, cu dibăcie, şi pe aceştia. „Norocul ţării au fost atunci că s-au tîmplat de au venit Nicolai-vodă, iară, de ar hi venit alt

---

[136] P. 297.
[137] P. 300.
[138] P. 321.
[139] În biografia lui Neculce.
[140] P. 339.
[141] P. 341.

Domn mai prost, ar hi fost prea rău de Moldoveni“ [142]. Neculce amintește suprimarea desetinei pe mazili, pusă de Racoviță. Și, la plecarea Domnului din Scaun, el se indignează de insultele pe cari i le aduce Lupu Costachi, cari-și merită astfel apropiata pieire. „Voroave proaste, după cum este firea acestui neam a Gavriliteștilor, de nu sînt nici unui Domn mulțămitori, ce pre urmă tot cu năpăști le mulțămesc“ [143].

Cînd Racoviță primi pentru a treia oară tuiurile ca Domn al Moldovei, Neculce era încă în străinătate, și la începutul povestirii întîlnim necontenit alte evenimente decît cele petrecute în Moldova și pe cari cronicarul nu putuse să le vadă. Se vorbește mult și despre domniile muntene ale lui Ioan-vodă și Nicolae Mavrocordat, lăudîndu-se în cei mai călduroși termeni cea dintîi și ocărîndu-se în cuvinte aspre purtarea fostului Domn moldovean, cari ar fi fost, în amîndouă rîndurile cînd a stăpînit peste Milcov, „pedeapsa muntenilor“ [144].

În judecata lui Mihai-vodă, el amestecă, deseori, după timp și împrejurări, lauda cu mustrarea, fără a ținea în samă purtarea Domnului față de dînsul în aceste schimbări de apreciere. „Bucuratu-s-au, începe el, toată țeara, fiind el pămîntean și, mai vîrtos, neamul său, că era mult. Și dintîi se arăta cu mare dragoste și blîndețe țărei“ [145]. Cu acest „moldovean“ împricinații se pot înțelege la Divanuri, și judecata lui, făcută în deplina cunoștință a cauzei, e „dreaptă și blîndă“. Primitor și lipsit de mîndrie — însușiri pe cari nu le avea predecesorul său — , el realizează această dată idealul bunei domnii : „o turmă și un păstor“ [146].

Dar vedem încă de pe acum pe acei cari-l vor rătăci și-i vor face un nume rău, grecii lui Brîncoveanu, grămădiți în jurul lui. Mulțămită lor, Mihai nu găsește sprijin din partea boierilor la atacul nemțesc din 1716, pe cari Neculce-l descrie pe larg [147]. Tot lor li se datorește punerea unei desetine generale, „de i-au rămas mult blestem pînă acum, că l-au scos și alții [acest bir] după aceea“ [148] și a altor dări ; și Neculce nu pare a aprecia tocmai mult nici sprijinirea intereselor țărănești contra acelor ale mazililor, nici măsurile luate de Racoviță pentru a ajuta ieșirea *vecinilor* din condiția lor neliberă [149].

---

[142] P. 341.

[143] P. 349. În acest capitol, de altmintrelea, Neculce nefiind în Moldova, se vorbește mai mult de împrejurările dinafară, de peste Nistru și de la munteni, unde cronicarul descrie ca o pedeapsă pentru sărăcirea Moldovei prigonirea Casei lui Șerban-vodă și vînzarea față de ruși, căderea lui Brîncoveanu ; p. 347—8.

[144] P. 358.

[145] 350.

[146] *Ibid.*

[147] Pe cînd trece răpede asupra expedițiilor de la mănăstiri și campaniei din Ardeal ; p. 352—4. Neculce acuză pe Domn că ar fi dat voie tătarilor a-și răsplăti prădînd țara, pentru serviciile ce i le aduseseră.

[148] P. 361.

[149] *Ibid.*

Cearta dintre cele două tabere greceşti ce se luptau pentru favoarea Domnului: Ipsilanteştii, de o parte [150], iar, de cealaltă, capuchehaiaua Tudorachi şi ginerele său „doftorul", poate Stavarachi, mai tîrziu un celebru personaj, slăbeşte domnia lui Racoviţă. O dărîmă manifestaţia de nemulţumire a pribegilor şi extorsiunile comise de dregătorii domneşti în procesul unor evrei acuzaţi de omor ritual [151].

Urmaşul lui Racoviţă fu Grigore Ghica, asupra căruia vom avea în curînd prilejul a reveni. Neculce vede în acest Domn, cari i-a făcut numai bine în cea dintîi domnie şi a făcut bine şi ţării, un om harnic, virtuos, ale cărui însuşiri bune erau stricate numai de porniri capricioase şi violente, de îndărătnicie, de setea de plăceri — femei, vînători, alaiuri şi „pelin ori vutcă" — şi iubirea pentru „pelivani şi măscărici" [152]. Lăsat în voia sa, el ar fi cîrmuit şi mai bine, dar cronicarul nu aprobă alegerea sfetnicilor Domnului. „Se potrivia unor boieri sfetnici a lui, Constantin Psiolu hatman şi cu fiu-său Eanachi aga, Lazi de neamul lor, oameni tirani şi curvari; iară din moldoveni avea pre Sandul Sturdza hatman, om viclean şi închis la inima lui şi lacom" [153], doritor de bani şi invidios pe colegii săi din Divan. Acesta însă era o rudă de aproape a Domnului, bunica acestuia fiind din familia Sturdza, iar ceilalţi, Ipsilanteştii, fusese acei cari-i dăduse tronul.

De obicei însă, administraţia lui Grigore Ghica nu e criticată. Dacă scoate la început dări, el le iartă; dacă unii boieri ambiţioşi, ca Dumitraşco Racoviţă şi ginerele lui, Iordachi stolnicul Costachi — acesta un duşman vechi al lui Neculce —, pribegesc şi merg la tătari să unelteaască pentru un Domn de ţară, cronicarul nu găseşte nici o părere de rău pentru Iordachi, care, ca şi tatăl său, fu decapitat, după ce Dumitraşco, socrul şi îndemnătorul său, murise de moarte bună [154]. Se menţionează binele ce l-a făcut Domnul ţării, căpătînd de la Poartă un ordin de despăgubire pentru stricăciunile făcute de tătari [155]. Se amintesc clădirile făcute de acest principe luxos.

Grigore-vodă fu înlocuit cu Constantin Mavrocordat. Domnia munteană a acestuia fusese lăudată de scriitorul nostru: „Trăiau toţi cu linişte, nu ca la tată-său Nicolae-vodă, ce într-alt chip, foarte cu multă îmblînzire de către domnie" [156]. Ca Domn al Moldovei, Constantin nu inspiră aceleaşi

---

[150] v. mai sus. Erau Constantin postelnicul, fratele acestuia, Manolachi Chiurci-Başa şi fiul celui dintîi, Ienachi aga, cari aduce ştirea maziliei Domnului.

[151] P. 362—3. Aceste explicaţii nu se găsesc, cum am văzut, în cronica racoviţească a lui Mustea.

[152] P. 373.

[153] *Ibid.*

[154] V. un act al lui Grigore Ghica, în cari se pomeneşte pe larg trădarea lui Dumitraşco Racoviţă, înţelegerea lui cu Aadil-Ghirai şi iertarea ce i-a fost hărăzită, în: *„Uricariul"*, V, p. 264 şi urm. Soţia lui, Ilinca, era, cum ştim, fata lui Mihai Cantacuzino spătarul. Cu dînsa a avut Dumitraşco un fiu cu numele de Radu. Pentru acesta, v. cronicele moldovene ale secolului şi „Arch. soc. şt. şi literare din Iaşi", VI, p. 341; „Bis. ort.", XIV, p. 453.

[155] P. 367.

[156] P. 370.

sentimente lui Neculce. Deşi judeca mai bine decît predecesorul său, deşi făcea cinste cu cafea şi „politică" boierilor, el aduce cu sine rude răpareţe : maştiha, fratele, ţiitorile lui Nicolae-vodă, împreună cu o mulţime de greci, cu sfaturile cărora, mai mult [157], el se călăuzeşte, pentru a se ţine de dări, de pîri cari ruinează ţara, de „obiceiuri spurcate". „Vai de aceste două ţări creştine, cu aceşti domni străini, ce de amar de bani dau pentru vrăjbile cele ticăite ale lor", exclamă cronicarul [158].

Despărţindu-se de Constantin, care izbuteşte a lua locul vărului său din Ţara Românească, Neculce ni-l descrie mai mult rău, supt toate raporturile. „Prea mic de stat, şi de făptură proastă, şi căutătura încrucişată, şi vorba lui înnecată" : mîndru, leneş, dar răbdător şi cu cruţare. Iubea minciunile şi făgăduielile goale, şi „era om de-l întorceau şi alţii". Însă „îi era dragă învăţătura ; corespondenţii din toate ţările să aibă ; prea silitor spre veşti, ca să ştie ce se face printr-alte ţări, ca să dobîndească nume lăudat la ţeară" [159].

Domnia a doua a lui Ghica e o domnie de răzbunare pentru ruşinea suferită prin strămutarea într-un Scaun ce se socotea acum inferior. Sturdza şi Paladi sînt aruncaţi în închisoare, şi cel dintîi era să fie pedepsit cu moarte pentru că primise să rămîie în ţară supt Mavrocordat. Ocupîndu-se mai mult de însemnatele afaceri din străinătate, Neculce notează, în ţară, dări, greutăţile aduse de noul război, cari făcea pe Grigore-vodă a se teme „c-or lua creştinii ţara, ce, nu numai el, ce şi grecii lui, şi n-or avea ce stăpîni şi ce mînca" [160], bătăile la tălpi ale boierilor, obicei nou în Moldova [161], prigonirile pentru închipuite vinovăţii cu ruşii [162]. El nu găseşte nici un cuvînt de plîngere pentru nenorocirile ce ating pe grecii mari cari robise ţara, înşelînd pe pămînteni, luîndu-le pe încetul averile şi situaţiile [163]. În pieirea Chiurci-Başei el vede o pedeapsă dumnezeiască pentru răul ce făcuse ţărilor române [164], iar la uciderea lui Alexandru Ghica el păstrează tăcerea asupra sentimentelor ce-i produce această năprasnică lovitură căzută asupra casei lui Grigore-vodă [165]. Aiurea, el ridiculizează isprăvile militare ale lui Constantin Ipsilanti, cari, „fiind grec cu pele de epure la spate", fuge o noapte întreagă de spaima că repurtase o victorie [166].

La 1741, Constantin Mavrocordat revine în Scaun, şi domnia aceasta a doua a lui e şi cea din urmă pe cari o descrie Neculce. I se pare foarte bună, şi schimbarea de apreciare, într-adevăr bătătoare la ochi, e determinată, data aceasta, desigur, de motivele personale ale numirii în dregătorie şi favoarei. Constantin-vodă e acum un exemplar administrator, „bun

---

157 Şi ale lui Toader Paladi ; p. 377.
158 P. 377.
159 P. 380. „Corespondenţii" de-ale lui am dat în „Studii şi doc.", VI.
160 P. 396.
161 P. 400.
162 P. 413 : cf. mai sus, p. 244.
163 P. 401—2.
164 P. 395.
165 P. 415.
166 P. 398.

şi blînd", reformator al obiceiurilor, lipsit cu totul de lăcomie. *Fiii de boieri, ce îmbătrînia în părăsire* — să nu fie printre dînşii şi aceia ai sfătosului nostru povestitor? — găsesc în sfîrşit căutare; boieri prigoniţi de turci capătă, prin mijlocirea lui, mîntuire; norme regulate de cîrmuire se adoptă; şcoli se ridică şi se desăvîrşesc învăţăturile. Condeiul căzu din mîna septuagenarului bătrîn cînd el era însufleţit de astfel de sentimente de recunoştinţă şi, în acelaşi timp, de dreptate.

Aceasta e cronica lui Ioan Neculce: cea mai colorată, mai simplă şi mai fermecătoare în naivitatea ei din povestirile asupra trecutului românesc, opera unui suflet cinstit, unei minţi cumpănite, în cari bunul simţ natural şi înţelepciunea cîştigată ajungeau să poată înlocui pe deplin însuşirile ce se capătă prin şcoală şi printr-o întinsă şi aleasă lectură.

Cîteva cuvinte asupra transmisiunii ei [167].

Înainte de 1744, data probabilă a morţii lui Neculce, supt domnia lui Racoviţă încă, un necunoscut ieromonah Sava prelucrase pentru episcopul de Roman, Atanasie, om „strein de neamul pămîntului acestuia" al Moldovei, dar *blagorodnic*, iubitor de *cronografuri*, pe cari le copie şi singur, redactase o prelucrare a compilaţiei lui Nicolae Costin. O găti în februarie 1724, cînd o dedică lui Atanasie printr-o prefaţă, cari pare să pretindă pentru episcop drepturile unui scriitor original [168].

Această compilaţie, cari se opreşte cu sfîrşitul letopiseţului lui Miron Costin, cuprinde Precuvîntarea acestuia, o însemnare despre cronologie, în cari se observă neconsecvenţele cronologice ale lui Nicolae logofătul, letopiseţul acestuia, începînd de la Dragoş-vodă, însă într-o formă prescurtată şi cu un adaos despre biserica Bălineştilor, în cari se menţionează repararea ei din 1721, şi, în fine, o formă, iarăşi prescurtată pe alocurea, a lui Miron Costin [169].

Sînt manuscripte, şi încă destul de multe la număr, cari dau această compilaţie într-o formă mai completă, fără prefaţa iniţială însă, a lui Sava ieromonahul şi fără atribuţia ei vreunui scriitor oarecare. În aceste manuscripte se începe cu Precuvîntarea lui Miron Costin ca şi în tipăritura citată, dar se trece pe urmă la *Cartea pentru Descălecatul dintîi* a acestuia şi de la aceasta la capitolul V din opera analogă a lui Nicolae Costin, anume la locul unde începe genealogia lui Togorma [170]. Restul e cum s-a văzut mai sus.

Prescurtările în *Vieţile Domnilor* prelucrate de Nicolae Costin, ca şi în cronica lui Miron, sînt făcute cu mult bun simţ. Se lasă la o parte din cele dintîi tot ce nu priveşte direct şi imediat istoria Moldovei, se suprimă tot

---

[167] Cît despre remaniare şi continuare, vom vorbi mai jos, ocupîndu-ne de lucrarea istorică a lui Ioan Canta.

[168] Îl laudă că a „înmulţit" din „alte izvoare" letopiseţul ţării. Părţi din compilaţie s-au tipărit în „Uricariul", XXIV, p. 334 şi urm.

[169] V. şi *„Studii şi doc."*, III. Cît despre natura şi însemnătatea prescurtărilor, v. mai departe.

[170] Vin apoi cap. VII, cap. XI, scurtat şi schimbat, şi cap. XIII—IV, XVI.

ce are legătură mai ales cu polonii, tot balastul inutil pe care logofătul lui Nicolae Mavrocordat îl adăugase pentru mai marea glorie a ştiinţei sale. La sfîrşit, compilatorul se ţine, nu de Nicolae Costin, ci de textul original al lui Ureche. După ce pomeneşte „dezbaterea de supt turci", el lasă pe mai tîrziu menţiunea mănăstirii înălţate de Aron-vodă şi dă o legătură nouă cu Miron Costin, în cari e vorba de răscoala acestui principe contra turcilor şi căderea lui prin ardeleni.

Venind acuma la Miron Costin, se lasă deoparte şi aici o sumă de amănunte, precum sînt acelea despre titlul ce se cuvine domnitorilor Ardealului, despre originea lui Tomşa, despre împrejurările sfîrşitului lui Barnowski, despre relaţiile dintre turci şi poloni la începutul domniei lui Vasile-vodă. Se taie ceea ce priveşte pe mîrzacul Cantemir din Bugeac şi expediţia tributarilor şi turcilor la Cetatea-Albă. Comparaţii, citaţii sînt eliminate de asemenea, ca şi tot excursul, lungul şi, într-un sens, interesantul excurs despre cazaci. Anume tînguiri şi amintiri ale logofătului Miron sînt deopotrivă eliminate, ca şi menţionarea primejdiei în cari a fost Mogîldea şi părerile de rău ale lui Vasile-vodă pentru execuţia trădătorilor. Ultimul pasaj din domnia lui Ştefăniţă Lupu nu se găseşte nici el în compilaţie.

Această prelucrare a letopiseţului lui Nicolae Costin, cari, în schimbul celor suprimate, a primit şi mici adăugiri şi glose, pe cari nu le-am putea atribui unei persoane sau unei epoci anumite, a fost pusă în legătură cu Neculce, a cărui prefaţă a fost atunci adesea cu totul scoasă [171]. A format astfel cel mai potrivit compus, cel mai uşor de cetit, cel mai interesant şi comod din letopiseţele moldoveneşti, ceea ce explică relativa lui răspîndire [172].

Şi, înainte de a sfîrşi, pentru a avea o idee completă de toate compilaţiile în cari au intrat cronicele moldovene cunoscute pînă acum — afară de acele compilaţii cari sînt de o dată mai tîrzie — prelucrarea lui Sava ieromonahul a fost pusă în legătură, contopită, cu Mustea în forma acestuia cercetată mai înainte [173]. În fine, ea a fost continuată uneori [174] cu un curios amestec din Neculce şi cele două versiuni ale lui Mustea.

---

[171] Manuscriptele complete, cari dau compilaţia continuată prin Neculce, terminat sau ba, sînt: *a)* ms. 53 al Bibl. Ac. Rom., cari se opreşte la p. 420 din ed. Kogălniceanu; *b)* ms. 252 al aceleiaşi Biblioteci, care merge pînă la p. 419 din acea ediţie. Lipsesc „Cuvintele", dintre cari găsim, adaose în cursul povestirii, la Barnowski, numai pe acele de pe p. 22—3; *c)* ms. 253 al aceleiaşi Biblioteci, cari nu cuprinde pe Neculce decît pînă la p. 418 din menţionata ediţie. La ms. 53 e şi Prefaţa lui Neculce.

[172] Pentru alte manuscripte, cari cuprind şi continuarea lui Neculce de Ioan Canta, v. analiza cronicii acestuia. Compilaţia singură, fără Neculce, e conţinută în ms. 104 al Bibl. Ac. Rom. NECULCE, cu *O samă de cuvinte*, se află în ms. 112 al aceleiaşi Biblioteci şi în ms. 11 al Bibl. Universităţii din Iaşi. Ms. 114 al Bibl. Ac. Rom. dă pe Neculce cu „Cuvintele" şi continuă apoi cu partea originală a lui N. Costin. Un fragment din compilaţie mai ştim în ms. 932 al Bibl. Ac. Rom., despre Ştefan-cel-Mare, scris pentru mănăstirea Sucevita.

[173] Bibl. Ac. Rom., ms. 503.

[174] În două ms. cunoscute nouă: nr. 123 şi 232 din Bibl. Ac. Rom.

Acest amestec e destul de complicat, de capricios şi de lipsit de explicaţie pentru a nu i se putea expune mai amănunţit alcătuirea. Mai mult, se pare că se ţine de Neculce, după cît am verificat, dar termină cu întîia domnie a lui Mihai Racoviţă, aşa cum ne-o dă textul original al lui Mustea[175]. Nu lipsesc nici adaosurile sau schimbările. Astfel, cu prilejul unei mazilii: „precum sînt ţările birnice de apururе învrăjbitoare, aşa şi boiarii... după obiceiul cel vechi, ci nu mai putè de adesăle schimbări a Domnilor". La p. 84 din Mustea, ed. Kogălniceanu: „pre Zosim, căruia nici în gînd nu i-au fost trebuind lui Dimitrie-vod slujbă pre acele vremuri, fiind tălhărit la drumul Cameniţii". La expediţia lui Sobieski: „Sfătue unii din boieri pre Cantemir-vod[ă] să se închine la leş, cugetînd că va fi pre voe creştinilor, nemţii pre Dunăre, bătînd pre turci, leşii aice pre tătari; iar el, ca un om slujit, cunoscînd lucrurile craiului slabe, ş-au păzit trebile domniei nesmintite la Poartă, umblînd din olac în olac, cu slujitorii ce ave şi cu tătarii" etc.[176].

Există însă şi manuscripte în cari toată compilaţia obişnuită e precedată de prefaţa lui Neculce; aşa, nr. 254 din Bibl. Ac. Rom., al cărui lung titlu e următorul:

„Hronografu, care să chiamă slovenaşte leatopisăţu, iar pre limba românească a anilor scrisoarea, al ţării Moldovii, scris de mulţi istorici, precum să va arăta înainte, cine ce au scris. Şi s-au scris în zilele pre-luminatului, pre-înnălţatului Domn şi stăpănitori a toată Moldaviia Io Grigorie Alexandru Ghica-Voevoda, în anul de la Zidirea Lumii 7274, iar de la întruparea Domnului Dumnezeu şi Mântuitoriului nostru Isus Hristos 1766, luna aprilie, 7 zile, cu toată cheltuiala dumisale Iordachi Cantacozino, Vel Spătar. [De aici adaus de cel ce iscăleşte]. Şi esti scris acestu letopisăţ de părintele Iosav Luca, ficior Lucăi Vistiernicul, cu toată cheltuiala mea, cându eram Vel Spatar, Iordachi Contacozino Vel Vornic". Cuprinde:

a) Prefaţa lui Neculce; nesemnată. *b)* Prefaţa lui M. Costin. *c)* Istoricii. *d)* Compilaţia şi Neculce, Complet.

La urmă se ceteşte: „Pănă aicea am găsit de am izvodit acest lit[o]pisăţ, dar de aicea înainte urmaşii mei, cercetînd, vor afla".

[175] În ms. 123. Ms. 232 se opreşte la sfîrşitul domnici a treia a lui Duca.

[176] Toate citaţiile sînt luate din ms. 123 al Bibl. Ac. Rom. Cf. ms. 327 de la Muzeu [de Arheologie].

Capitolul VI

DIMITRIE CANTEMIR

Viaţa lui Dimitrie Cantemir, născut la 26 octombrie 1674,[1] nu se poate povesti ca o simplă biografie de scriitor. E prea bogată, prea amestecată cu împrejurări politice de o însemnătate istorică mai largă pentru a putea fi bine şi mulţămitor expusă în această formă. Mai potrivit e a se pune această viaţă în legătură cu operele pe cari le-a scris beizadeaua şi exilatul, opere pentru cari a trăit mai mult şi prin cari acest stăpînitor de cîteva luni de zile, acest nedibaci calculator politic trăieşte în amintirea poporului său[2].

Operele cari se cetesc şi pentru cari e lăudat Cantemir sînt, firește, cele istorice. Dar, pe lîngă ele, elevul lui Cacavela a compus în cea dintîi tinereţă a sa şi nişte compilaţii ilegibile, în cari avea de scop mai mult să arăte tatălui şi fratelui său mai mare cît folos trăsese din aleasa învăţătură pe cari o primise.

Compilaţiile acestea sînt de natură filozofică, şi-şi poate închipui oricine dacă pe acest teren putea face descoperiri un tînăr principe moldovenesc din secolul al XVIII-lea.

Două sînt scrise în latineşte. În *Compendiolum universae logices institutionis,* precedat de două prefeţe, dintre cari una n-are nici un sens, iar cealaltă nici un folos, ca şi toată cartea, se dau, în scurte fraze de şcoală, normele logice ale timpului. În *Ioannis-Baptistae Van Helmont, toparchae in Merode* etc., *encomium,* el îşi propune a face complimente acestui vestit cugetător, dar lectura textului românesc de jos, sau a textului latin de sus, nu lasă alte impresii decît a unei îngrămădiri dezordonate de cuvinte abs-

---

[1] După I. MINEA, *Despre Dimitrie Cantemir : omul, scriitorul, domnitorul,* Iaşi, 1926.

[2] O biografie a lui şi în „Foaia p. minte, inimă şi literatură" pe 1842. Pentru ediţii, recenzii şi panegirice ale lui, v. OVIDIU DENSUSIANU, în „Revista critică-literară", II, p. 62, nota 1. — Semnătura lui privată, în : „Uricariul", II, pl. 10. V., şi în *Floarea Darurilor,* II (1907), *Veşti nouă despre Dimitrie Cantemir.* Cu prilejul comemorării lui recente, un discurs la Academia Română a lui I. Nistor ; articolul meu în revista „Cultura" din Cluj, I (şi ca prefaţă la ediţia ce am dat din *Vita Constantini Cantemyrii),* I. SANDU, în „Anuarul liceului din Alba-Iulia" pe 1924 şi cartea lui I. MINEA, pomenită mai sus. ŞT. CIOBANU a vorbit, tot în acel an, despre Dimitrie Cantemir în exil, „An. Ac. Rom.", an 1925 ; cf. „Revista istorică", pe 1925, p. 135 şi urm. şi a destăinuit cuprinsul lucrării lui despre Islam (comunicaţia n-a apărut). Cf. şi P. P. PANAITESCU, în „Dacoromania", IV, p. 1238—51. Compilaţia lui G. PASCU, în *Viaţa şi operele lui D. Cantemir* (Bucureşti, 1924) nu aduc nimic nou (cf. şi *Europa Orientale,* pe 1923, p. 731 şi urm.).

DIMITRIE CANTEMIR

tracte [3]. Ambele manuscripte sînt împodobite de desemnuri misterioase, dintre cari unul înfăţişează şi pe juvenilul autor, ca pe un flăcău slab, cu părul mare [4].

Din fericire, sînt scurte aceste încercări de şcoală : *Divanul sau gîlceava înţeleptului cu lumia, sau giudeţul sufletului cu trupul, o izvodire* originală „den Vechiul şi Noul Testament", făcută „în slava şi folosinţa moldovenescului neam", supt domnia lui Antioh şi tipărită cu supravegherea cumnatului Lupu Bogdan, la 1698 [5], e, dimpotrivă, un gros volum. Dar în cuprinsul lui, puţini mai pot avea curajul să rătăcească.

[3] La urmă, e şi o tablă a logicii lui VAN HELMONT.

[4] Amîndouă sînt cuprinse, în urma *Istoriei ieroglifice*, în ediţia, dată de Academia Română, a *Operelor*.

[5] De călugării Atanasie şi Dionisie.

Ni se dau întîi două prefeţe. Dimitrie oferă cartea lui Antioh, ca „al Măriei Sale mai mic şi plecat frate", de cari însă soarta-l depărtează — era la Constantinopol pe atunci — precum un pol e depărtat de celălalt. Lucrarea e asămănată fără multă modestie cu „un de floricele cules şi legat mănunchiaş".

Pe urmă, „plugariul" Cacavela, cari ostenise la holda minţii autorului, recomandă publicului aceasta „alor lui învăţături întîi odraslă", lăudînd planul, folosul şi chiar — cartea e scrisă cu o sintaxă *inversivă* şi subversivă cu totul particulară — „a voroavei înfrumuseţate, pe cît a moldovenescului neam limbă a coprinde poate". Ce mai multă vorbă ? termină dascălul Ieremia, e o operă făcută „cu didascalie tocmită", aşa încît — complimentul cam şchioapătă — „mai mulţi cei ce de îngereasca isteciune şi a minţii ascuţire a aceluiaşi autor ştire n-au — pentru prea de minune lucru ce iaste — a Măriei Sale osteninţă a fi, a o socoti să vor îndoi" [6].

E, altfel, în cele trei cărţi, dintre cari cea din urmă e cartea de împăciuire între luptători, o prelucrare învăţată, în care Scriptura e luminată prin „Petru Belhurius, unde pentru sfera tîlcuieşte [7]", prin Lactanţiu şi Seneca [8]. Se dau, pentru moldovenii timpului, „ale stoicilor porunci zece", li se recomandă, într-un unghi original, cărţile ce trebuie să cetească, adică Scriptura „şi alte cărticele", iar, „dintre păgîni nu nevrednici" : Cicerone „Pentru slujbe", „unele" din Seneca, Plutarc : *Eticele* sau „Obiceainicele", *Enchiridiul* lui Epictet, Socrate Πρὸς Δῆμόνικον, iar, „dintre creştini, nu puţintei", ca *Imitatio Christi ;* „Toma campicius, Pentru urmarea lui Christos" [9], Erasm, *Enchiridion militis christiani* şi *Ethica Crellii christiana* [10]. Ici şi colo se vede ce credea tînărul scriitor : despre „purgatorium" al „papistaşilor", care e pe *această* lume, despre învăţătură, fără cari cineva e *dobitoc* şi *mort* sau, mai bine, „şi decît dobitocul mai rău este".

De obicei, expunerea e în proza particulară la cari am făcut mai sus aluzie, cu fraze ca : „nu ai istoriile cetit, nici ai cronicele cercat", „n-am măcar o zi trăit", „cînd pre lume prunc te-ai născut, aceasta să ştii că nu pentru alta te-ai" etc. Uneori însă Cantemir recurge la versuri, cari sînt foarte rele, ca acestea :

Ome drepte tot ferice etc.

sau :

Prea-prea rădică-se învăţătura,
Ca mai grea să cază căzătura [11].

---

[6] P. 46.
[7] P. 153. E vorba de iezuitul francez BEAUHOURS.
[8] P. 184, 202.
[9] Deci şi el atribuie cartea, scrisă de GERSON, lui KEMPIS.
[10] P. 217—8.
[11] V. p. 172, 205, 210, 212, 224, 226—7, 234, 237.

Sau :

Copilul neînvățat dobitoc mic crește,
Iară, mare făcîndu-se, bou mare se numește [12].

În fața textului român e o versiune greacă, și Dimitrie Cantemir a făcut și aici cetitorului darul unei ilustrații apocaliptice [13].

O compilație greoaie, rău scrisă [14] și fără scop, astfel e *Divanul*. Totuși, Cantemir era mîndru că a îndeplinit această grea sarcină de despoiare și orînduire a scripturilor, că a compus în greceşte. Încă în 1714, cînd era altfel de om decît tînărul din 1698, el oferea un exemplar din *Divan* unui corespondent din străinătate [15].

Cantemir scrisese acum Istoria Imperiului otoman pe cari o numește însuși, citînd-o în cartea de cari ne ocupăm acuma : „Istoria de noi făcută" sau „Istoria noastră pentru creșterea și descreșterea Curții aliosmănești" [16]. El dăduse la lumină și *Descriptio Moldaviae*, titlu tradus tot de dînsul cu *Cartea hotărîrii Moldovei* [17]. Atunci el se gîndi, la rîndul său, mînat de același curent patriotic spre cercetarea glorioaselor și depărtatelor origini ale neamului umilit și scăzut, se gîndi să cuprindă, într-o întinsă operă de erudiție, într-o cercetare de mîndră afirmație națională, *toată istoria poporului român*, pînă la „maramorășeani", la „românii de peste Dunăre", la „coțovlahii din țara grecească".

Era un plan nou, și această singură idee de a trata științific istoria întregului nostru trecut, fără a se opri la granițele trecătoare, la despărțirile vremelnice, ar face cea mai mare onoare învățatului principe, oricît de insuficient ar fi fost pusă în practică. Cei mai luminați dintre istoricii noștri își oprise pînă acum ambiția în hotare mult mai restrînse : să stabilească legătura între romani și români, să istorisească în legătură cu istoria „descălecării întîi" și evenimentele ulterioare dintr-un singur principat, acel în cari trăia autorul. Așa făcuse cele trei lumini de pînă acum ale istoriografiei, ale cugetării românești — cari se manifesta aproape numai în această formă a istoriei : Miron Costin, începătorul, Nicolae Costin și Constantin Cantacuzino, îndemnați la lucru, poate amîndoi, de studiile asupra originilor naționale ale celui dintîi. Nu numai atîta. În cercetarea unei epoci din istoria omenirii, cu cît cineva e mai bine pregătit, cu atîta

---

[12] Versuri relevate de MINEA, *op. cit.*, p. 26.

[13] S-a reprodus și această lucrare în ediția *Operelor* de Academia Română.

[14] cf. DRAGOȘ PROTOPOPESCU, în „An. Ac. Rom." XXXV.

[15] Scrisoarea în *Neuer Bücher-Saal der gelehrten Welt*, Leipzig, 1714, IV, p. 377S ; reprodusă în OVIDIU DENSUSIANU, „Rev. crit. — lit.", II, p. 65 și urm. Am găsit un exemplar într-o listă de cărți din veacul al XVIII-lea.

[16] Istoria e citată de două ori pe p. 315 din t. II.

[17] *Geografia* e citată în T.I., pe p. 90 : „Gheografia noastră, carea pentru Moldova am făcut" ; 135 : „Ce noi, avînd deosăbit scris în Gheografia Moldaviei pentru titlurile țărilor moldovenești și muntenești" ; 264 ; în t. II, pe p. 113, 378—9. Citām tot după ediția veche a *Hronicului*. Cea nouă a lui TOCILESCU, pentru Academia Română, nu dă un text sigur.

DIVANUL SAU GÎLCEAVA ÎNȚELEPTULUI

problemele ce se ridică înaintea lui sînt mai numeroase. Pentru Costineşti, singura întrebare interesantă, în studiul începuturilor neamului, era aceea despre descendenţa noastră : Sîntem romani ? Şi, dacă sîntem, cînd am venit ? Şi cine a fost Moisele acestui exod ? Pentru Cantemir există şi o altă problemă, de o însemnătate aproape egală : aceea a persistenţei. Predecesorii săi nu se sfiau să afirme că o bucată de timp pămîntul Moldovei a fost pustiu, că, numai după multă vreme, el a fost ocupat din nou de ostaşii, de tovarăşii de luptă şi de petrecere ai descălecătorului maramureşean. În această afirmare, ei, oameni cu conştiinţa naţională mai puţin dezvoltată, cu mîndria mai slabă, nu vedeau nici o înjosire pentru ai lor.

Lui Cantemir nu-i ajunge nobleţa obîrşiei, coborîrea din stăpînitorii lumii antice. El vrea întîi ca nici un amestec să nu fi tulburat puritatea acestui sînge, sîngele celor mai bune familii italiene. Pentru dînsul, dacii n-au fost numai învinşii, ci jertfiţii, distruşii, aceia cari au dispărut fără de

urmă, cu zeii lor, cu limba lor, cu cultura lor, lăsînd numai țara goală stăpînilor noi. Pe un teritoriu „istovit de tot" s-a clădit civilizația superioară a acestor din urmă.

Sîntem deci numai romani, romani din Italia, romani din familii patriciene, un mare merit pentru cineva cari știe să prețuiască după cuviință „bunul neam" [18]. Romani fiind, istoria noastră n-are singura vechime de „peste 1610 ani" : de drept face parte dintr-însa toată dezvoltarea glorioasă a vechii Rome, pe cari o va și povesti Cantemir. Ai noștri sînt August și Cezar, și oamenii mari ai Republicii, și palidele figuri eroice ale legendei regale. Și prin acești fii și coborîtori ai zeilor, Roma română se leagă, la rîndul ei, de miturile elene, de Aeneas și Troia, de începuturile, cîntate de poeți fără de nume, ale măririi eleno-italice. Cu cîtă căldură apără el, rudă depărtată a lui Agamemnon, limba greacă, străbuna limbii românești, împotriva bîrfirilor lui Maur Orbini, cari o făcea coborîtoare din limba slavă : „Ca cum ar zice țiganul că este părintele Iudeului [19].

Cu dispreț, el înlătură, de cîte ori o găsește în cale, teoria lui Piu al II-lea că Flaccus ne-ar fi dat numele de „valachi". „Valach" e „roman", și ce avem nevoie de falsul Flaccus, cînd putem dovedi ca părinte pe autenticul Traian ? Cu pasiune, el răspinge orice afirmații despre părăsirea de către români a solului național. Fii ai Romei, nepoți ai Greciei mitice, puși pe acest pămînt de victorie, nu l-am părăsit niciodată.

Aurelian a concentrat forțele romane de pretutindeni pentru expediția persană. Dar moartea lui la Bizanț a făcut să se întoarcă înapoi legiunile înstrăinate. De acum înainte, nu numai că toată istoria noastră s-a desfășurat aici, într-o Dacie pe cari Cantemir o întinde cu mult peste granițele ei reale, dar această istorie n-a fost istoria unor supuși, unor fugari, unor păstori umili, ci o istorie de stat, cu fastele ei de biruință, pe cari le întrevedem prin negura vremilor obscure.

În întunericul cel mai adînc din istoria noastră medievală, el proiectează luminoase fantasme de Domni, de luptători anonimi. Goți, huni, bulgari, barbarii nu ne-au subjugat niciodată ; ei au locuit și au dominat totdeauna alături de noi, cari ne continuam civilizația latină în forme de stat ce s-au prefăcut cu vremea, au scăzut, au crescut, dar nu s-au sfărîmat niciodată. Amestec între dînșii și între noi n-a fost în veac : ar fi un sacrilegiu să se admită o asemenea sîngeroasă ofensă ! Am fi rămas noi altfel icoana cea mai curată a Romei, „cea mai din lăuntru și mai de treabă mădulare a împărăției romanilor", cei mai asămănători cu părinții dintre copiii romanilor, cel mai vechi și mai nobil popor între acei trufași *barbarogeneți* de ieri, de alaltăieri, cari sînt popoarele culte ale Europei ! Cînd răscoala bulgaro-vlahilor face să vorbească despre români cronicarii Bizantini, el tresaltă de mîndrie. De acum înainte, știm ce a fost cu noi : istoria amînduror statelor întemeiate pe malul drept al Dunării ne aparține, precum ne aparține de drept, din cauza originii noastre, toată istoria

[18] I, p. 52.
[19] P. 80, 81.

Romei constantinopolitane, istoria bizantină întreagă. Se putea oare să nu le povestească Cantemir pe amîndouă ?

Înaintea tătarilor, românii din Dacia, cu şefii lor, se retraseră peste munţi, în Ardeal. Nobilii lor îmbogăţiră nobleţa ardeleană, în mijlocul căreia unii rămaseră. Dar cei mai mulţi făcură numai un popas trecător în provincia muntoasă, unde, bejenari medievali, mergeau să caute un adăpost. Stîlpul de foc al tătarilor se depărtase, lăsînd numai pămîntul ars în urmă : vechii stăpîni, stăpînii veşnici ai acestui pămînt, supt cari dormeau douăzeci de generaţii romane, se întoarseră şi-l ocupară.

Dragoş trebuie să fi fost fratele, cel puţin vărul lui Radu Negru. Amîndoi trebuie să se fi născut, să fi domnit dincoace de munţi. Fugiţi de aceeaşi urgie, ei fură chemaţi înapoi de aceeaşi linişte. „Descălecarea" lor, un întors de fugari, trebuie să se fi făcut încă în secolul al XIII-lea, căci solul patriei nu se putea să fi rămas pustiu, părăsit, robit.

Şi Cantemir, jignit de prezent : „acest de acum nenorocit statul stăpînilor acestor a noastre ţări", vedea şi mai departe lumină şi glorie în trecut. Cine a oprit pe turci în revărsarea lor cotropitoare ? „Neînvinsul neam romano-moldo-vlah". Toţi s-au supus osmanilor : pînă şi descendenţii sciţilor, cumpliţii tătari, cari-i urmează acum „ca nişte cîini". Dar oştile sultanilor au fost bătute în cîmpii moldoveneşti, înecate în apele Dunării, Nistrului, Prutului, Siretului, Bîrladului. Cînd Bogdan Orbul se supuse, cu condiţii pe cari Cantemir le dă pentru întîia oară, această supunere era o biruinţă : primind aceste condiţii, turcii călcau pentru întîia şi cea din urmă oară prescripţiile Coranului relative la cei învinşi. Statul a persistat ; românii au rămas între hotarele lor cele vechi de un mileniu şi jumătate. „Aceaste a noastre doaî ţări cu agiutoriul lui Dumnezeu, macar că supuse şi ascultătoare sînt monarhii turceşti, însă nici stăpînirea, nici slobozeniia gios ş-au lăsat, ce după multe sîngeroase şi româneşti războaie cu tătarii, cu căzacii, cu ungurii, cu leaşii şi mai apoi şi cu turcii şi cu cei de o fire cu dînşii tătarii, niciodată piciorul din hotarăle sale afară nu ş-au scos, ce înfipţi şi nezmulţi au rămas. Besearicile, leage, giudecăţile, obiceaele nesmentite şi nebetejite şi le-au păzit". Drepturile suverane — şi acel de viaţă şi de moarte — au rămas Domnilor tributari şi, dacă astăzi alegerea Domnilor „mai mult stă în voia Porţii decît într-a lăcuitorilor", aceasta s-a făcut numai prin voia românilor : vulturul roman şi-a dat pana pentru a înaripa săgeata cari trebuia să-l rănească. Pînă şi în continua vărsare de bani la Poartă vede Cantemir un titlu de glorie pentru poporul său : această secătuire a averii neamului e un perpetuu sacrificiu de aur, după acel de sînge, şi prin aurul ca şi prin sîngele românilor s-a răscumpărat de la turci libertatea Europei. Un adevărat *mesianism* românesc, precedînd cu un veac pe al polonilor.

Pentru a scrie această carte, pentru a manifesta într-o operă istorică aceste idei, Cantemir s-a pregătit cum nici un învăţat român nu se pregătise la scris înainte de dînsul. Izvoarele antice, grece şi romane le poseda perfect ; predecesorii săi se folosise mai mult de rezumate, de cărţi de mîna a doua ; citaseră pe clasici după Bonfiniu şi Toppeltin ; el, Cantemir, cita pe Strabon în original. Bizantinii îi erau cunoscuţi bine, dacă

nu izvoarele latine ale istoriei medievale. Pe acestea, cînd nu sînt cronicari poloni, le cunoaşte numai după opere moderne de erudiţie sau de popularizare. E în adevăr curios — dar nu rar pentru această epocă — să se vadă un învăţat cinstit şi foarte serios ducînd cu vervă şi convingere o polemică ştiinţifică, ţiind înaintea sa un text grec medieval sau antic, alăturea de dicţionarul istoric al lui Moréri !

Cantemir, un orientalist, utilizează în acelaşi timp pe Saadi, Iacut, Mirhond şi Hezarfen. Cunoscător de slavonă, de rusească, de polonă, el lucrează cu *letopiseţe* ruseşti (din care citează trei), cu cronograful sîrbesc, cu cronica bulgară a lui Sava [20], cu „letopiseţul slovenesc", cu cronici ale Poloniei, scrise în leşeşte.

Se cuvine să ne oprim mai mult asupra legăturilor sale cu istoriografia românească. Să vedem întîi ce cronici moldoveneşti îi erau cunoscute, ce folos trage din ele şi ce valoare le atribuie.

În mai multe locuri din „Hronicul" său, Cantemir vorbeşte de Cronica lui Ureche : „Săracul Ureche vornicul şi la predoslovia Hronicului său zice şi el că a vlahilor nume să fie luat de pe acel hatman" [21]. El observă la Ureche menţiunea letopiseţului moldovenesc, dar nu-l cunoaşte, precum nu l-a cunoscut aproape nimeni dintre moldoveni, după ce el a fost cuprins în compilaţia, mai interesantă şi scrisă în limba ţării, a vornicului lui Vasile Lupu [22]. Am văzut în cursul acestei istorii că cronica lui Ureche a fost, curînd după săvîrşirea ei, amplificată de un personaj cu numele de Simion. Cronica lui Ureche fără adaosurile lui Simion, cu *totul* fără adaosurile lui, am văzut că nu se găseşte în nici un manuscript. Cantemir avea deci versiunea lui Simion, o avea poate chiar în mai multe exemplare, căci el vorbeşte de mai multe letopiseţe moldoveneşti [23].

Ştim iarăşi că numele lui Simion e dat de două ori în forma cunoscută a compilaţiei sale ; o dată de o notă marginală la „ijderenie", altă dată de o însemnare proprie la Despot-vodă. Cantemir n-a ajuns niciodată cu povestirea pînă la Despot, iar nota marginală lipsea în manuscriptul său. Faptul că Simion a adăugat fabula despre originea românilor, culeasă într-o cronică ungurească, îl ştie Cantemir numai din polemica Costineştilor împotriva calomniatorului poporului său : „Pentru numele... băsnuitoriului acestuia, aşea ne înştiinţăm de la Miron Costin şi de la ficiorul său Nicolai Costin logofătul, iară basna lui în pomenita predoslovia lui Ureche

[20] II, p. 348.
[21] I, p. 101.
[22] „Mare jale ne este că Hronicul carile au fost scris mai denainte de Hronicul lui Ureche Vornicul şi a lui Misail măzacul [v. în text mai departe] să aflăm nici cum n-am putut. Iară, precum cel dintîi istoric al ţării Moldovii să nu fie fost Ureche vornicul, singur el mărturisaşte, de vreme ce în multe locuri pomeneşte de Hronicul cel moldovenesc. Aşijderea Misail şi Simion [v. mai departe] vede-să acel vechi Hronic să-l fie avut la mînă, căci şi ei pomenesc de acelaşi Hronic, precum şi de a lui Ureche, şi ales Misail Călugărul anume însemnează precum acel dintăi istoric a fost însămnînd viaţa Domnilor de la Dragoş-vodă numai pănă la Petru-vodă Şchiopul" ; II, p. 376.
[23] I, p. 181.

așea o cetim“ [24]. Tot din Costinești ia istoricul și numele celorlalți doi susținători ai condamnabilei teorii, Misail și Eustratie, făcînd, în două locuri, din acesta din urmă un treti logofăt al lui Constantin-vodă Cantemir [25].

Asupra acestor lucruri, de altmintrelea, autorul „Hronicului“ n-a fost niciodată bine lămurit. Ordinea în cari au scris cei trei compilatori, numele lor chiar — Simion e numit cînd „dascălul“, cînd „călugărul“, cînd „ungureanul“ —, variază dintr-un loc în altul [26]. *Predoslovia* e cînd a lui Ureche [27], cînd a lui Simion și Misail [28], cînd a tuturor trei [29]. Pe Ureche, în fine, îl crede a fi Nestor, după vremea cînd i se încheie povestirea.

Afară de versiunea lui Simion Dascălul, Cantemir avea însă în manuscriptele lui și o alta : aceea a Costineștilor, adică acel corp ultim de cronici moldovene, cari era precedat de prefața lui Nicolae Costin. El citează „istorioara de Dachia, capul cel mai de pre urmă“ de logofătul Nicolae [30], adică introducerea pomenită. Se menționează apoi în „Hronic“ „Hronicul Moldovei de la pomenitul Dragoș-vodă pînă la domnia lui Ștefăniță-vodă, feciorul lui Vasilie-vodă, cari Hronic întîi e scris de Ureache vornicul pînă la Aron-vodă ce-i zic Cumplit, iară de la Aron-vodă pînă la Ștefan-vodă este alcătuit de Miron Costin, logofăt [31].

O idee mare despre acești precursori n-are Cantemir, care privea cu dispreț la erudiția lor incompletă și de împrumut. Pe Ureche îl consideră cu un fel de comiserație pioasă : „lunecarea“ lui în privința etimologiei cuvîntului „vlah“ o scuză prin „prostie“, prin greutatea vremilor în cari a scris — adică ale lui Aron-vodă cel Cumplit —, prin aceea că nu el a inventat nepatriotica teorie. Ba, Cantemir merge așa de departe, încît îi concede și cunoștința *literelor latine :* „căci la slovele lătinești lipsit să fie fost nu să arată [32]. O apreciere severă e numai la originea atribuită de Ureche herbului țării : „mai mult basm să asamănă decît istoriei adevărate“ [33].

Mînia și-o revarsă însă Cantemir cu orice prilej și în termenii cei mai violenți și injurioși asupra introducătorilor teoriei că ne coborîm din tîlhari. Treimea asupra căreia tradiția aruncă vina acestei sîngeroase ofense e maltratată cu orice prilej, și firește de cele mai multe ori greul îl duce Simion, dascăl uneori, călugăr altă dată, din cînd în cînd ungurean, dar totdeauna „minciunos“ „băsnuitor“, „măzac“, „hloricar“. Cetim apostrofe ca acestea, cari ne dau o înaltă idee de capacitatea de indignare a învățatului străbun : „Vino acum aicea, cinstitule în basne Simioane și teaca

---

[24] I, p. 151.
[25] I, p. 144 ; II, p. 379.
[26] Iată aceste locuri : I, p. 144, 151, 159, 171 ; II, p. 147, 169, 191, 239, 307, 325, 326, 327, 328, 331—2, 334, 337, 344, 346, 378, 379.
[27] V. mai sus și I, p. 101, 348.
[28] II, p. 3, 169.
[29] II, p. 379 : „Pridosloviia leatopisețului lor“.
[30] II, p. 53.
[31] I, p. 227.
[32] I, p. 113.
[33] I, p. 348.

minciunilor, Misaile [34]. „Vino acum, bunule Simione şi frumosule Misaile [35]. Dacă sînt români cari să se coboare din tîlhari, aceştia nu pot fi, declară criticul, decît părinţii izvoditorilor teoriei [36].

Pe Miron Costin am văzut că-l cunoaşte Cantemir numai din cronică şi, necoborîndu-se el însuşi pînă la vremile descrise în această cronică, el n-are ocazie să judece valoarea lui ca istoric. Faţă de Nicolae Costin, cari muri puţin înainte de timpul cînd fostul său Domn îşi scria opera, tonul e plin de condescenţă şi de stimă chiar. Cantemir culege în opera lui o inscripţie epigrafică [37], o inscripţie de monedă [38]. Cînd se deosebeşte de dînsul, istoricul se mulţămeşte a spune că adversarul său *greşeşte*, se *amăgeşte :* „greşeşte săracul Neculai Costin, Dumnezeu să-l ierte“ [39], „amăgeşte-să Nicolai Costin logofătul“ [40]. „Ce noi — adaugă el după constatarea unei greşeli — mai mult dintre ceale omeneşti pe omul trecut nesupărîndu-l, în cursul Hronicului... vom arăta, aşa cît şi el, Dumnezeu să-l pomenească, de-ar fi viu şi să vază istoricii — pre carii poate fi în viaţă a-i vide nu i s-au tîmplat, singur greşeala sa cu dragă inimă ar mărturisi“ [41].

Cantemir mărturiseşte că a posedat la Constantinopol *Hronicul muntenesc*, scris cu mîna lui „Şerban logofătul“ în „proastă limba grecească“ şi adaugă că, rămîind acolo în 1711, s-a pierdut împreună cu restul averii hainului. El mai spune, tot în acel capitol, că are încă un letopiseţ muntean, ce merge de la Radu Negru la Constantin Brîncoveanu, dar că *numele autorului nu se iveşte* şi deci nu-i poate judeca valoarea, nici după autoritatea scriitorului.

Cronica greacă şi cronica românească erau, cred, una şi aceeaşi, compilaţia lui Stoica Ludescu adică, făcută din ordinul lui Şerban Cantacuzino şi întoarsă pe greceşte pentru a putea fi cunoscută de un public mai întins şi mai învăţat. Manuscriptul original îl va fi căpătat Cantemir de la rudele nevestei sale dintîi. Din acest manuscript el reproduce un pasaj, şi acest pasaj e împrumutat din aşa-numitul „Anonim românesc“ [42].

În adunarea informaţiilor sale, autorul „Hronicului“ nu s-a oprit însă la izvoarele scrise. Alături de cronici, de opere de erudiţie, de hărţi geografice, el menţionează şi inscripţii şi monede, ca aceea pe cari i-a furnizat-o Teodori, pîrcălabul de Galaţi [43]. La nevoie se pogoară el, marele

---

[34] I, p. 169.
[35] *Ibid.*, p. 239.
[36] *Ibid.*, p. 240.
[37] I, p. 194.
[38] *Ibid.*, p. 194—5.
[39] II, p. 53.
[40] II, p. 385. Că a cunoscut Cantemir şi cronica lui Ureche prelucrată de N. Costin se vede din ultimul capitol, în cari discută data descălecării şi citează adaosul lui Nicolae, pe cari Kogălniceanu îl tipăreşte pe p. 134, nota 2, atribuindu-l lui Miron. Cf. şi I, p. 102. Pe Miron îl pomeneşte alături de Nicolae şi pentru *Troian;* I, p. 248. Dar şi aici — p. 98—9 — Nicolae citează pe tatăl său.
[41] II, p. 53.
[42] Cf. II, p. 360—1, 374—5.
[43] I, p. 187—8, 192, 194—5, 346—7.

cărturar, pînă la ascultarea depărtatei şoapte naive a legendei. Aşa îl vedem pomenind spusa despre „Ler Aler Domnul" şi despre „Curţile lui Ler împărat" ale „voinicului" Preda Stambol munteanul, un ostaş de supt steagurile lui în 1711 [44]. Şi în compilaţia sa erudită răsună pînă şi ecoul cîntecelor populare din vremea lui Rareş, „cîntecelor prosteşti de la domnia lui Petru-vodă" [45]. O asemănare, neaşteptată, cu informaţia Stolnicului Cantacuzino, pe o vreme cînd Apusenii se opreau asupra cronicilor şi actelor diplomatice.

E Cantemir, acest om aşa de bine informat, un spirit critic, un despicător al negurilor ce întunecă adevărul ? Într-un sens, în singurul sens admisibil pentru un învăţat oriental din secolul al XVIII-lea, Dimitrie Cantemir a fost un spirit critic.

Că a citat pe Moréri lîngă Strabon, că a văzut în Bonfiniu un izvor de o importanţă asemenea cu a scriitorilor clasici, că a descoperit în *Capul Bubali* originea stemei moldovene, că a găsit etimologia costandei într-o monedă a lui Constantin-cel-Mare, că e dispus a face din cazari cazaci, că a înfăţişat pe Dragoş cu Radu-Negru, „fiii sau nepoţii" lui Ioniţă, strămutîndu-i cu decenii în urmă, că a văzut în Aeneas tatăl romanilor şi în limba lui Omer mama limbii latine, că a falsificat adevărul, tăcînd şi exagerînd, de la un capăt al cercetărilor sale pînă la altul, acestea sînt, desigur, defecte grave pentru altcineva decît Dimitrie-vodă Cantemir, nepot de mazil fălciian din secolul al XVIII-lea, domn al Moldovei, cneaz şi senator rusesc din vremea lui Petru Alexievici. Ele ar fi defecte grave pentru acel cari n-ar vorbi, către străini şi către ai săi, de neamul său oropsit, umilit, necunoscut. Şi, cînd se gîndeşte cineva că, mai mult sau mai puţin clar, Măria sa Petru Alexievici trebuia să judece foarte incomode teoriile romane asupra originii unora din fraţii săi întru Hristos, subjugaţi de Agareni, în aceste exagerări, condamnabile la altcineva şi în alte timpuri şi locuri, se descopere şi un oarecare element eroic. Sînteţi un norod slovenesc de lege pravoslavnică, era să spuie ştiinţa oficială moscovită. Sîntem romani, romani din Roma, cei mai buni romani, şi nu ne-am clintit de pe moşia noastră milenară, în cari ne-a „înfipt" împărătescul străbun, răspundea prin Cantemir tînăra ştiinţă românească.

În felul de lucru, în expunere, în orînduire, în teorie Cantemir este, desigur, un spirit ştiinţific. Se scuză undeva că n-a făcut, luînd excerpte în grabă, trimiteri exacte, istoricul fiind dator să arate „din ce jicniţă a luat grăunţele ce împrăştie" [46], aiurea el dă *canoane*, norme critice pentru găsirea adevărului în chestii de origini : tăcerea izvoarelor asupra unui fapt nu arată lipsa lui, menţiunea faptului după o perioadă de tăcere confirmă persistenţa lui etc.[47].

Oricum ar judeca alţii, ei vor trebui să recunoască ideea superioară pe cari o avea acest om despre adevăr şi despre ştiinţă. Nu se poate vorbi

[44] I, p. 288 şi urm.
[45] I, p. 332, cf. Minea, o.c., p. 102 şi urm.
[46] II, p. 192.
[47] Cf. nota facsimilată şi vol. I, p. 237 şi urm.

cu dispreț de scriitorul cari credea și spunea lucruri ca acestea : „sufletul odihnă nu poate afla pănă nu găsește adevărul, carile îl cearcă oricît de departe și oricît de cu trudă i-ar fi a-l nimeri“ [48]. E pînă la un punct explicabil și cum cineva convins că a făcut o operă de patriotism și de adevăr putea să conceapă ideea naivă de a dedica lui „Dumnezeu unuia în Troiță închinatului și slăvitului, sudorile ostenințelor sale“.

Adeseori Cantemir a fost acuzat de stil greoi și pedant. Las la o parte explicația, scuza că aici și în cele mai multe, dacă nu în toate operele sale, avem a face cu traduceri, făcute de autor, dar traduceri, și declar că impresia aceasta n-o produce „Hronicul“ decît acelui cari nu se poate deprinde în sintaxa mai încîlcită a altor timpuri. Aceasta pentru stilul greoi. Cît pentru pedantism, nu-l pot descoperi. Pe vremea lui pedantismul făcea parte integrantă din știință, era, ca să zicem așa, peruca ei, și, comparat cu învățații săi colegi, cu ceilalți „soți“ ai Academiilor, din cari și el făcea parte, Cantemir apare natural, uneori jovial, din cînd în cînd poetic : prin erudiția ce-și asimilase, transpare atunci firea adevărată a moșneanului moldovean.

Așa, vorbind de războiul Troii, principiarul academician și senator se riscă a pomeni de preferința pe cari o avea Paris pentru „mîngăierea ochilor și a cosițelor lleanii“ [49]. Pe Ureche, cari împrumută de aiurea o părere greșită, îl îndreptățește prin aceea că n-a fost el „cel dintîi ibovnicul giupînesii“ [50]. Glumind pe socoteala lui Aeneas Sylvius, ca Papă Piu al II-lea, vinovat de o greșeală și el, principele pravoslavnic zice : „Priiatin îmi este Eneas Silvius, priiatin îmi este Papa Pius, dar mai priiatin adivărul“ [51]. Vorbind el despre imposibilitatea *căptușirii* adevărului, el adaugă că „nici soarele cu tină se poate lipi“ [52]. Îl vedem rîzînd de stîlpul din legenda bulgară : „stîlpul de marmură bulgăresc“ [53] și de o minune povestită de un analist sîrb : „aicea cetitoriul trebuie să-și oprească rîsul, căci minune sîrbească se povestește“ [54]. La o minciună : „această poveste este, căriia noi moldoveanii îi zicem minciună cu coarne“ [55]. La moartea subită a lui Carol al XII-lea : „cît mai mult socotesc să se fie trăgănat sunetul puștii, carile l-au lovit, decît sufletul lui în trup după lovală“ [56]. Într-o polemică se întreabă, să fie sabia dușmanului „sabie slujitorească și tăioasă“ sau „tîmpă custură băbască și numai de covăț răzătoare“ [57]. Barbarii, năvălind în bogatele provincii ale Imperiului roman, „ca bruma răce pre o floare deschisă se lăsa și le veșteziia“ [58]. Un argument se prinde „cum să prinde sula

[48] I, p. 151.
[49] I, p. 66.
[50] I, p. 103.
[51] P. 110.
[52] P. 113.
[53] P. 156.
[54] II, p. 354.
[55] I, p. 156.
[56] P. 219.
[57] P. 299.
[58] II, p. 35.

în sac şi măciuca în pungă“ [59]. Întîlnim o minciună „mai goală decît pilugul piuliţei“ [60]. Cînd i se întîmplă să reproducă, pentru a o critica pe urmă, o simplă poveste din analele vreunui călugăr necărturar, el narează cu uşurinţă şi cu plăcere, în tonul cărţilor bisericeşti, al basmelor, al poeziilor populare. Atîta învăţătură poliglotă nu răpusese firea lui cea dintîi, moştenită, firea de om de ţară, de drept moldovean.

Pe latineşte se putea vorbi greu de „pilugul piuliţei“ şi de „custura băbască de covăţi răzătoare“. Totuşi opera a fost scrisă în latineşte întîi. Îndemnul i-a venit de la „unii priiatini streini, şi mai cu de adins de la însoţirea noastră, carea este Academia Ştiinţelor de Berolin“. I se ceruse o geografie, pe cari o dase ; acum voiau de la dînsul o carte despre originile române, de „începătura, neamul şi vechimea moldoveanilor..., măcar cît de pre scurt“, şi apoi o cronică a principatului, cari să înlocuiască pe acele ale „scriitorilor de pînă acum“, cari, „nu fără socoteală, ce încă foarte cu cumpăt“, afară de regretabile escepţii, „cîte oare ce, precît adecă ştiinţa le-au agiutorit, în hronicile sale însămnat ni-au lăsat“ [61].

Cantemir începu opera aceasta din urmă, monument veşnic, nu prin rezultatele sale ştiinţifice, ci prin lărgimea şi înnălţimea ideilor ce manifestă, la 1718. În *Prolegomene* chiar el scrie : „Dachia măluroasă, cît la anul trecut, la pacea între nemţi şi între turci, la Pazarovit făcută, a luat Chezariul de la Sultanul turcesc“ [62]. În prefaţa precedentă, el socotea, cum am văzut, la „peste 1610 ani“ vechimea românilor în Dacia şi începea şederea lor aici la 107 [63]. Socoteala dintîi ar da 1719, iar cea de-a doua, „după 1717“. Însă Cantemir ne spune în aceeaşi operă că a început-o în latineşte, fiind la Moscova : „Cînd scriam Hronicul nostru, la Mosc, unde cărţile de treabă încă tot sînt rari, aflîndu-ne“ [64]. Din Moscova plecă principele, după ordinele împărătescului său stăpîn, la 1718, şi trebuie să admitem că pînă la această dată redacţia latină era aproape terminată, deoarece locul citat se află în cartea a IX-a, către sfîrşitul cronicii [65].

Cantemir începea cu Troia, şi avea de gînd să mîntuie cu ultimele evenimente, săvîrşite de dînsul sau petrecute supt ochii săi, din istoria Moldovei. Trimiteri la expunerea ulterioară a istoriei moldoveneşti moderne se întîlnesc uneori. Aşa, în prefaţă chiar, vorbind de luptele românilor cu turcii, autorul promite a pomeni mai departe „de aceastea şi altele mai minunate decît aceastea“ [66]. Cînd termină tomul întîi, pe cari avuse intenţia să-l ducă numai pînă la 1274, pînă la „înturnarea lui Dragoş-vodă în ţara Moldovei şi lui Radu-vodă Negrul în ţara muntenească“ [67], istoricul avea

---

[59] P. 337.
[60] P. 332.
[61] I, p. 223—4.
[62] I, p. 23—5.
[63] Pp. LX, LXX.
[64] II, p. 329.
[65] v. *Ist. Imp. otoman*, trad. HODOŞ, p. 802. Aceasta s-ar potrivi şi cu menţiunea din *Anale*, XI, p. 55.
[66] I, p. XLVII.
[67] Către cetitori, p. II, III.

încă de gînd să desfăşure într-un al doilea tom „rîndul anilor şi povestea domnilor pînă la vremile noastre, şi aşea împreună pe amîndouă părţile istoriei la tipari să le dăm“ [68].

Nu numai că avea de gînd, dar scrisese şi prefaţa acestei a doua şi ultime părţi. Întrînsa se ocupă întîi de greutatea concilierii izvoarelor divergente — un „codru prea des şi nerăzbătut“, de atacurile ce *filozofia* secolului al XVIII-lea începea să le aducă cărţilor sfinte, de marile evenimente de istorie europeană împlinite în urmă ; el discută influenţa retoricii şi a şovinismului asupra istoriografiei. Mai departe, el arată din ce îndemn scrisese „Hronicul“, ca şi „Gheografia“ ce-l precedase. Aceasta din urmă fusese scrisă „cu doi ani mai denainte“, iar partea dintîi a expunerii istorice, „Hronicul vechimei neamului moldovenesc... pe la vremile lui August Chesari, şi mai pre urmă de la Traian, pînă la înturnarea lui Dragoş-vodă din Ardeal la locul şi la moşiia sa“, fusese terminată, *istorisirea adecă desăvîrşită*, „în anul de curînd trecut“. Acum, în 1719, vrea să continue lucrul. „Iară într-acest an... cules-am Hronicul Moldovei de la pomenitul Dragoş-vodă pînă la domnia lui Ştefăniţă-vodă..., care Hronic este scris de Ureche... şi de Miron Costin... Însă într-amîndoi aceşti scriitori, multe şi de treabă a să şti lucruri, carele la istoricii străini însămnate să află, ei, cu ce pricină nu putem şti, cu condeiul trecîndu-le, noi la trupul şi la locul său a le aduce le-am nevoit.“

Se întîmplă însă strămutarea lui Cantemir de la Moscova, căsătoria lui a doua cu frumoasa principesă Nastasia Trubetzkoi, cari-i tulbură viaţă studioasă, moartea fiicii sale Smaranda. Fostul voievod moldovean fu numit senator, consilier intim al împăratului ; el lepădă hainele sale orientale, îşi sacrifică mustăţile şi deveni un curtean de modă europeană. Grijile casei noi şi ale noii activităţi politice puseră capăt pe încetul carierei lui de scriitor.

În 1722, Petru-cel-Mare începu campania sa personală, şi Cantemir îl însoţi în pelerinagiul său militar, în calitate de orientalist diplomatic, de redactor de manifeste, tălmaci, organizator de tipografii cu slove arabe şi scriitor de memorii ştiinţifice asupra celor văzute [69].

Ocupaţia nu era uşoară, şi ea răpuse puterile acelui cari fusese onorat cu dînsa. Cantemir se îmbolnăvi în 1722 şi muri la 1723. În anul morţii, i se permise să se întoarcă la moşiile sale : la 14 ianuarie 1723, el pornea din Astrahan şi ajungea acasă în martie, „ceva mai sănătos“. Adică atîta cît îi trebuia să fie pentru a lîncezi încă cinci luni, căci muri la 21 august 1723, omorît de diabetă înainte de a împlini cincizeci de ani [70].

De mult, slăbit fiziceşte peste măsură, Cantemir îşi prevăzuse sfîrşitul. Era, prin viaţa pe cari o dusese, cînd între turci — douăzeci şi doi de ani —, cînd între prietenii şi rudele sale muscăleşti, prin latinizarea cugetării şi activităţii sale literare, mai degrabă un cosmopolit. Dar, cînd ne-

[68] *Către cetitori*, p. II, III. Cf. şi *Descr. Mold.*, p. 48.
[69] v. mai departe.
[70] Notele lui Antioh Cantemir, redactate de Tyndal ; CIOBANU, l.c.

gurile morţii prinseră a se lăsa asupra lui, el trebui să se întoarcă cu gîndul spre îndepărtata tinereţă, petrecută în simpla şi mănoasa Moldovă — unde tronul i se dădu de două ori —, de fiul serdarului şi al Domnului. Îşi aminti de casa, atît de românească prin ţinerea credincioasă a vechilor obiceiuri, a bătrînului mazil încoronat cari fusese tatăl său, de casa aceea în care nu se auzise altă vorbă decît vorba românească, nu cea complicată a cărturarilor, ci moldovenească blîndă a ţăranului. Spre sfîrşitul zilelor sale, cneazul senator Cantemir, consilier al măriei sale împărăteşti, se gîndi mai mult decît oricînd la patria sa umilită. Şi simţi atunci cu duioşia de simţire a celui care moare că „dulce este dragostea moşiei".

Ce putea el lăsa copiilor aceleiaşi patrii ? Voise să le deie libertatea, şi soarta se împotrivise. Libertatea nu se putea căpăta cum crezuse el. Trebuia ca spiritul neamului să fie viu, pentru ca lanţurile robilor să cadă. Şi pentru a învia sufletul naţional ce se cerea alta decît cunoaşterea întreagă a mîndriei luminoase a trecutului ?

La scrierea mai departe a „Hronicului" evident trebuia să renunţe. Se cerea pentru aceasta alte puteri decît ale unui muribund. Dar puterile nescăzute ale celui sănătos nu erau de nevoie pentru a continua o traducere începută, ca să spuie românilor, pentru fericirea lor, ceea ce începuse a povesti învăţaţilor străini, pentru învăţătura lor. Desigur, şi aceasta se poate constata şi în prefaţă, pe cari o avem în ambele limbi, traducerea e uneori o adaptare.

În Cuvîntul către cetitor, cari fusese redactat poate şi în latineşte, el exprimă renunţarea la completarea operei. Tomul al doilea nu e încă „săvîrşit", timpul, „slujba senatoriei", „nevoile de casă" l-au împiedicat. Va publica deci pe cel dintîi.

Pentru a încheia mai natural cercetările făcute, el adaosese prin 1721 o ultimă carte, a zecea, cari ducea expunerea pînă la descălecare, şi o carte de explicaţii, o post-faţă, în care iarăşi vorbeşte de planul cel mare, părăsit din „strîmtoarea vremii şi lipsa a unor scriitori la lucrul nostru foarte de treabă". Dorinţa de a termina n-o lasă : poate cu vremea — dacă mai putea fi vreme pentru dînsul — „vom adăugi şi altele, carile din cîţiva scriitori străini avem culease, carile istoricii noştri cei mai vechi nici cu vîrvul condeiului nu le-au atins şi pînă astăzi alor noştri stau îngropate şi neştiute" şi „atuncea, cu agiutoriul lui Dumnezeu, vom pune începătura Hronicului acestor două ţări de obşte".

Pentru moment, după întoarcere — căci vorbeşte de călătoria sa şi de evenimente războinice din 1722, ca luarea Derbendului de ruşi [71] —, el se puse cu sîrguinţă la sfîrşirea traducerii celor scrise. În prefaţa părţii a doua, pe cari o întercală foarte nedibaci în mijlocul *Hronicului*, el adause pentru români aceste cuvinte : „Însă, aceste toate fiind de noi în limba lătinească scrise şi alcătuite, socotit-am că cu strîmbătate, încă şi cu păcat va fi de lucrurile noastre decii a înainti mai mult străinii decît ai noştri

[71] II, p. 318—9.

să știe. De cari lucru, acum de iznoavă, ostenință luînd, din limba lătinească iarăși pre cea a noastră românească le prifacem“ [72].

El nu gîndea să se oprească numai aici. Tot cît spusese străinilor despre țara sa, voia să spuie acum alor săi, plătind la urmă toată datoria sa de recunoștință. După *Hronic* trebuia să vie *Descriptio Moldaviae ;* căci iată ce spune el la sfîrșitul cărții a zecea, cea adaosă, ultima sa operă originală : „Cartea hotărîrii Moldovei, pre carea cu patru ani mai înainte în limba latinească am scris-o, iară, de va plăcea lui Dumnezeu să mai fiu între vii, și prea acea în limba noastră, ca și prea aceasta, a o întoarce vom pune ostenință“ [73].

Traducerea acestei opere mărețe trebuie să fie tipărită. De tipărire se ocupa principele în timpul din urmă al vieții sale. *Hronicul* fu revăzut pentru aceasta de patru ori, ne spune o notiță autografă, și tipărirea e făgăduită în aceeași notiță, „de va vrea Dumnezeu pînă la acea vreme să ne lasă cu suflare“.

Moartea-i luă însă înainte. Cartea rămase în manuscript în ambele versiuni, cari se presupuneau pierdute. Influența pe cari trebuia să o exercite o operă de această importanță asupra istoriografiei românești ulterioare nu se exercită. Nici compilatorii și continuatorii din secolul al XVIII-lea ai vechilor cronici, nici, înainte de dînșii, Neculce, cari-și părăsise stăpînul la 1714, nici după dînșii marii ardeleni de la sfîrșitul aceluiași secol — afară de unul, n-a cunoscut *Hronicul* și nu l-a putut întrebuința, unii pentru a-l rezuma sau transcrie, alții pentru a se lumina de știința lui, a se încălzi de entuziasmul premergătorului și a duce mai departe aceleași cercetări în același spirit. Făclia cari cădea din mîinile slăbite ale lui Cantemir nu fu ridicată de contemporanii săi, și lumina i se stinse. Căci, atunci cînd a fost cunoscută iarăși, pe vremea mitropolitului Veniamin, pe cine mai putea ea să lumineze, după Petru Maior, Clain, Șincai, după Sulzer și Engel, cari trăiau în alt timp și aveau alte mijloace de lucru la îndemînă ? Ca și încercarea de dezrobire politică, încercarea de dezrobire intelectuală a neamului său nu-i reuși lui Dimitrie Cantemir [74].

---

[72] I, p. 227.

[73] II, p. 378—9.

[74] Existența *Hronicului* o află din prefața *Istoriei Cantemireștilor,* tipărită la Moscova, în 1783, mitropolitul Veniamin. I se îngădui, după cerere, prescrierea lui, și se trimiseră la Iași atît traducerea românească, cît și originalul latin : *Historia moldo-vlachica.* Săulescu copie pe cea dintîi, o prefăcu, o drese, o latiniză și o tipări la mitropolie în 2 vol., in 8°, pe care le întitulă *„Hronicul romano-moldo-vlahilor, alcătuit de Domnul Moldaviei Dimitrie Cantemir, la anii 1710, iară acum de pe orighinalul manuscript depozitat de fericitul autori în împărăteasca arhivă a Moscovei scozindu-se cu învoirea prea-înălțatului nostru Domn* etc. *s-au tipărit* [1835—6]“. Prefața lui n-are nici o valoare. Ceea ce e de sigur mai de mirare decît aceasta, e că Săulescu nu spune nici un cuvînt despre originalul latin, menționat și în adresa consulului Timkowski, despre sosirea manuscriptelor, și în scrisoarea de mulțămire a Mitropolitului. Nu după acest original, pe cari nu-l descrie și la cari nu trimite niciodată, a luat el prefața în forma ei latină : „prefația latină orighinalnică, compusă de Domnul Cantemir, de pe care apoi a tălmăcit pe preacedătoarea românească“, pe cari o dă după prefața românească. Ea se află în ms. român (TOCILESCU, raportul citat mai jos, p. 55).

În 1878, s-a dat lui Gr. G. Tocilescu sarcina de a studia manuscriptele cantemirești din Rusia. El a găsit la Arhivele Ministerului de Externe din Moscova originalul :

Dar cronicul s-a păstrat, în fragmente, şi pentru timpuri mai nouă, şi Cantemir a tratat şi istoria contemporană a principatelor. Venim acum la două opere ale sale, cu acest subiect.

Cea dintîi e *Viaţa lui Constantin Cantemir* [75], pe cari, după o copie de pe copia lui Bayer, Academia Română a editat-o într-o ediţie cu totul insuficientă supt toate raporturile la 1883, ediţie pe cari am căutat s-o îndreptăm în noua noastră publicaţie din 1924, întovărăşind-o şi cu o traducere românească.

Titlul nu e al lui Cantemir sau, măcar, acest titlu nu era decît titlul unui capitol dintr-o carte mult mai întinsă, cari, precum se va arăta, nu poate fi alta decît *Hronicul*, partea a doua din această lucrare, concepută după un plan grandios şi rămasă neterminată.

Observăm întîi că viaţa lui Constantin Cantemir nu e o lucrare terminată. Autorul se opreşte în mijlocul povestirii. Constantin-vodă e pe moarte; el a recomandat alegerea ca Domn a unuia din fiii săi, sau a vreunui boier destoinic. Sfetnicii săi îl mîngîie şi trec, pentru a se înţelege asupra succesorului său, în vistierie. Aici se opreşte manuscriptul.

Dacă intenţia lui Dimitrie Cantemir ar fi fost să scrie numai o biografie a părintelui său, această întrerupere la ultimele fraze ale cărţii e neexplicabilă. Ar fi ajuns cîteva rînduri pentru a desăvîrşi lucrarea, cîteva rînduri despre alegerea ca domn a lui Dimitrie însuşi, despre moartea părintelui său şi îngroparea provizorie în biserica domnească a Sf. Nicolae din Iaşi.

Totuşi rîndurile acestea nu le-a scris autorul, deşi avu atîta timp pentru a le scrie. Căci *Vita Constantini Cantemyrii* nu e una din lucrările din urmă ale învăţatului scriitor, una din acelea asupra căreia să-i fi fost oprită de mîna de moarte. Să vedem cînd a putut să fie scrisă.

După 1711, fiindcă se vorbeşte în cursul povestirii de lupta de la Stănileşti: la locul fatal al Văii-Strîmbe, unde de două ori, în 1686 şi 1691, oştirile regelui Sobieski ar fi fost oprite de păgîni, s-ar fi petrecut supt ochii autorului umilirea oştirilor creştine ale împăratului ortodox. După 1716, căci se pomeneşte cum Lupu Costachi, care scăpă în 1691 de pedeapsa vînzătorilor, a găsit una mai grea pe urmă, şi am văzut că acest puternic boier, numit caimacam după trădarea lui Dimitrie Cantemir, fu aruncat în închisoare la Varna, unde stătu în obezi şi lanţuri, pînă „i se umflase

---

Historia moldo-vlachica, despre care spune greşit că toţi îl credeau pierdut în naufragiul din 1722 pe Marea Caspică („An. Ac. Rom.", seria I, t. XI, p. 47). Lămuriri asupra lui vom căpăta deci în Prefaţa la noua ediţie a *Hronicului* încredinţată de Academie acestui învăţat. Deocamdată se poate spune că ms. latin *nu* e complet: versiunea românească are 343 de foi (in 8° ?), iar originalul are numai 98, adevărat, în folio (*ibid.* p. 55—8). Autorul vieţii lui Dimitrie Cantemir (anexată la ed. *Vieţii lui Constantin*, dată de Academie; v. şi mai jos, p. 294) afirmă că principele ar fi scris: „de antiqua Dacia, moldavo idiomate elaboratum, qui tandem nondum ad finem perductus est. Tomum unum (p. 4)". Se face o aluzie confuză la traducerea *Hronicului*, cf. şi Minea, o.c., p. 23, despre o copie a textului latin, fără arătarea locului unde se află.

[75] Apărută, cu traducerea rusească, la Moscova, în 1783, supt titlul: *De vita et rebus gestis Constantini Cantemiri, principis Moldaviae.* FILSTICH o cunoştea, numind-o greşit: *Viaţa lui Constantin Cantacuzino (p. 23), în manuscris: Ex Constantini Canteazeni, principis nunquam satis laudandi, vita, quam similiter in manuscripto possideo".*

STEMA MOLDOVEI PE COPERTA LUCRĂRII — TÎLCUIREA EVANGHELIEI FĂCUTĂ DIN GREACEȘTE DE IEREMIA CACAVELA, IAȘI 1697

limba în gură[76]", și am văzut iarăși în ce împrejurări și-a găsit el moartea[77].

Dar și altele arată că data scrierii *Vieții* trebuie coborîtă mult. Sfîrșitul lui Brîncoveanu[78] e, în adevăr, cunoscut autorului. În două locuri el vorbește de acest sfîrșit răsplătitor, de „sfîrșitul și dreapta judecată a lui Dumnezeu", căzute asupră-i, de proorocirea pe cari și-o făcuse nenorocitul Domn făgăduind a-și vărsa ultima picătură de sînge pentru turci: „căci așa s-a și întîmplat, căci la Poartă și-a vărsat, de sabie tirănească, ultima picătură de sînge". Dacă nu se vorbește de moartea altui dușman, Constantin Stolnicul, vom vedea totuși că această moarte a putut fi cunoscută scriitorului *Vieții lui Constantin Cantemir*.

Dar Dimitrie Cantemir deveni membru al Academiei din Berlin în 1714 încă, și, puțin timp după numire, îi veni, cum știm, de la colegii săi invi-

[76] P. 66; N. COSTIN, p. 116; NECULCE, p. 340; MUSTEA, ed. KOGĂLNICEANU, p. 50.
[77] V. NECULCE, p. 351.
[78] 15 august st. v., 1714.

tarea de a scrie, nu biografia sa sau a părintelui său, ci întreaga istorie a principatului peste cari domnise el şi acest părinte. De acum înainte, afară de lucrări comandate de Curte, fugarul îşi consacră toată activitatea ştiinţifică pentru realizarea vastei opere, al cărui plan i se dăduse.

Dovezile nu se opresc aici. Există o ultimă dovadă, cari întăreşte convingerea că avem a face cu un fragment din redacţiunea latină a *Hronicului*. Anume, autorul trimite în două locuri la povestirea ulterioară a unor fapte din istoria românilor, cari nu puteau intra nici subsidiar într-o biografie a lui Constantin-vodă Cantemir, fiindcă se petrecură mult după moartea acestui Domn sau fiindcă nu priveau Moldova, ci Ţara Românească.

Iată acele locuri: „Iar Constantin-vodă Brîncoveanu, ce sfîrşit a luat şi cum n-a putut scăpa de dreapta judecată a lui Dumnezeu, *se va vedea la viaţa lui*[79]. Deci, precum scrisese o viaţă a lui Cantemir, ca un capitol din istoria mai nouă a românilor, îşi propunea să scrie şi viaţa lui Brîncoveanu, cari ar fi format un alt capitol. Iar, la menţiunea fugii lui Lupu Costachi, el adaugă: „îl aştepta o mai mare nenorocire, cum se va vedea mai departe"[80]. „Mai departe", adică la povestirea evenimentelor din 1716, acelor evenimente cari făceau parte dintr-un următor capitol al istoriei Moldovei[81].

S-au scris oare capitolele anunţate în *Viaţa lui Constantin Cantemir*? E bine să lămurim lucrul înainte de a trece la analiza operei, supt raportul cuprinsului şi formei.

Academia a adaos la broşura ce conţine *Viaţa lui Constantin-vodă* şi o foarte scurtă *Vita Demetrii Cantemirii*. E această operă datorită lui Dimitrie însuşi? Nu faptul că se vorbeşte de el şi de operele lui în a treia persoană arată contrariul. Dar principele nu putea vorbi de „răposatul Ţar", cum se vorbeşte în această biografie succintă[82], pentru că el a murit înainte de imperialul său patron. Fiindcă, pe de altă parte, datele cuprinse în operă sînt foarte exacte şi bogate, fiindcă se citează acte pe cari numai familia putea să le aibă, ca diplomele de numire turceşti, trebuie să se tragă concluzia că lucrarea a fost făcută, pentru a întovărăşi ediţia vreuneia din operele lăsate pe urmă lui Dimitrie-vodă, de un membru al familiei: fiul său Antioh, poate, de vreun prieten al ei, Ilinski, preceptorul copiilor princiari, redactorul ziarului latin al lui Dimitrie[83], Bayer, prelucrătorul *Vieţii lui Constatin-vodă*, acel care pregătea ediţia latină a *Istoriei Imperiului otoman*[84].

Să facă parte din continuarea *Hronicului* acel opuscul cari în traducerea rusească poartă numele de *Istoria Cantacuzinilor şi a Brîncoveanului*[85] şi

---

[79] P. 49, ed. mea, p. 72.
[80] „Ut ulterius videbitur"; p. 66, ed. mea, p. 38.
[81] O cercetare amănunţită în MINEA, *op. cit.*, p. 15.
[82] P. 3.
[83] *Notationes quotidianae*; v. *TOCILESCU, Raport*, p. 48.
[84] TOCILESCU, *Raport*, p. 61, nota 1; cf. şi p. 60, nota 1.
[85] TOCILESCU, p. 62.

cari a fost tipărită în rusește, în grecește [86] și, după această traducere greacă, în românește, pentru Academia Română, de G. Sion, cari i-a dat tot titlul, rău ales, de *Evenimentele Cantacuzinilor și Brîncovenilor ?*

Dacă pentru aceasta n-avem argumente hotărîtoare, ele nu lipsesc totuși cu desăvîrșire. Căci și această mică scriere a fost alcătuită pe timpul cînd principala, poate singura grijă literară a învățatului principe era descrierea, pentru învățații Europei, a pămîntului Moldovei și a trecutului ei. Menționînd pe Dumitrașco Racoviță, autorul adaugă că acest boier moldovean era „frate mai mic al actualului și atunci mazilului Domn al Moldovei Mihai Racoviță" [87], și știm că noua domnie — a treia — a lui Mihai-vodă, al cărei sfîrșit nu-l apucă Dimitrie Cantemir, începu în 1716, după strămutarea lui Nicolae Mavrocordat în Țara Românească. Despre Doamna Marica a lui Constantin Brîncoveanu ne spune că a stat trei ani la Kiutayeh și s-a întors apoi în patria ei, „unde și acuma petrece" [88], și Doamna, căreia i se permise întoarcerea de Ienachi Mavrocordat, ce înlocuise pe fratele său prizonier la nemți, se găsea în țară în vara anului 1717 [88 bis]. Apoi, aflăm că Păuna, văduva lui Ștefan-vodă Cantacuzino, și-a încheiat rătăcirile prin Europa, stabilindu-se la Petersburg, unde trăiește supt ocrotirea Țarului [89], și știm că, în toamna anului 1716. Păuna se afla la Roma [89 bis]. În fine, cum vom dovedi mai la vale, o parte din opuscul e o simplă prelucrare a *Istoriei* lui Del Chiaro, cari a apărut abia în 1718.

Ca argumente contrare s-ar putea aduce unul singur. A. D. Xenopol a exprimat părerea [90] că lucrarea aceasta a lui Dimitrie Cantemir ar fi un raport către Curtea imperială rusească. Se vorbește, adevărat, în ea de Cabinetul rus, căruia i-ar fi cunoscută purtarea în 1711 a principelui-autor [91], adăugăm ca și la urmă, cu prilejul primirii Doamnei lui Ștefan Cantacuzino în Rusia, scriitorul înalță mărinimia guvernului muscălesc față de acei cari i-au greșit : „Astfel trebuie nesocotiții să judece că nu pot să desprețuiască mila și mărinimia facerilor de bine și că în această monarchie ortodoxă se păzește totdeauna porunca lui Dumnezeu : Fă bine celor ce-ți fac rău" [92].

Dar sîntem în drept a ne întreba ce folos avea de acest memoriu Cabinetul imperial cari știa lucrurile tratate în opuscul cel puțin tot așa de bine ca și autorul lui ? Apoi, cînd s-ar fi adresat acestui Cabinet, Dimitrie trebuia să zică, menționîndu-l : *Cabinetul imperial*, și nu *Cabinetul imperial rusesc*. În sfîrșit, fraza finală, prin cari oaspetele lui Petru cel Mare își plătește datoria de recunoștință pentru ospitalitatea largă și onorabilă

---

[86] DE ZAVIRAS.
[87] P. 11—2.
[88] P. 28.
[88 bis] „An. Ac. Rom"., XXI, p. 261.
[89] P. 31.
[89 bis] IORGA, *Acte și fragmente*, I, p. 336.
[90] *Ist. Rom.*, IV, p. 602—3. Părerea e reluată de MINEA, *Op. cit ;* p. 236 și urm.
[91] „Cum s-a purtat Dimitrie Cantemir, după venirea lui în Moldova, pentru creștinătate, aceasta este cunoscut Cabinetului imperial rusesc" ; p. 13.
[92] P. 31.

ce i se dăduse, nu se deosebește mult de cuvintele prin cari se termină *Istoria Imperiului otoman*, evident altceva decît un raport, o operă de poruncă și de ocazie.

Deci, după ce terminase studiul perioadei vechi a istoriei românilor, Dimitrie Cantemir, înainte de a începe greaua sarcină a concilierii izvoarelor asupra primelor timpuri după „descălecare", a redactat acea parte din istoria mai nouă a poporului său, pe cari o putea scrie după amintiri, după hîrtii de familie[93], după cărți recente. Această operă poate fi considerată deci ca una din ultimele scrieri originale ale autorului.

Să vedem cari e natura și valoarea celor două fragmente, cunoscute și tipărite supt titlurile ce am arătat.

Întîi, *Viața lui Constantin Cantemir*. E o narațiune simplă, într-o bună latinească fără pretenții[94], a carierii lui Cantemir Bătrînul, pînă la ultimele ceasuri ale vieții lui. Din loc în loc, discursuri după moda istoriografiei antice și, la urmă, unul lung de tot, inutil în ceea ce privește cuprinsul, fiindcă rezumă opera, și ridicol prin împrejurările în cari trebuia să fi fost pronunțat. Constantin-vodă își expune viața înaintea boierilor săi, de pe patul de moarte, unde-l aruncase paralizia, cari-i înțepenise corpul și-i închisese ochiul. De discursuri îi era lui atuncea!

Altfel, povestirea e foarte legibilă, adesea interesantă, agrementată de anecdote, spuse cu haz și cu plăcere, Dimitrie-vodă avînd un deosebit talent pentru spunerea lor. Cînd ajunge la omorul Costineștilor, pata de sînge, poate nevinovat, cari mînji, în jurul morții, albul păr al bătrînului Domn, expunerea e chiar dramatică și chinurile de conștiință ale tatălui se răsfrîng în povestirea mișcată a fiului, cari jucase un rol în această din urmă și sîngeroasă socoteală dintre Domn și adversarii politici, desprețuitorii săi.

Să examinăm acum biografia, capitolul biografic, supt raportul conținutului.

Opera e inegală, și nu i se poate aplica în total aceeași judecată. Atît se poate spune, în bloc, că și în această scriere, ca în toate celelalte, partea slabă e cronologia. Dimitrie Cantemir nu uita ce văzuse, nu uita ce simțise, dar le încurca, pe acestea ca și amintirile sale literare, chiar și cele mai recente. Precum în *Istoria Imperiului otoman*, el face, cu deplină cinste, ca izvorul pe cari abia l-a cetit să spuie ceea ce spunea pentru alt timp poate alt izvor, cetit mai de mult, așa și aici, chiar pentru lucrurile importante, la cari a participat însuși cu ființa sau cu simțirea, socotelile de timp i se amestecă, se falsifică în mintea lui lipsită de preciziune.

Se poate spune, după această observație generală, că în *Viața lui Constantin Cantemir* trebuie să se deosebească epoca anterioară participării autorului la afacerile publice, epoca șederii sale la Constantinopol ca ostatic

---

[93] În *Viața lui Constantin Cantemir* se pomenește diploma dată acestuia de Grigore Ghica „quae adhuc apud filios servatur" (p. 9) ; v. și mai jos.

[94] Cu moldovenisme uneori : „linguam arripere", a lua limbă, știre (p. 11). „Linguam capere" (p. 4). „Sanctus Papa", Sfîntul Papa (p. 45). A se raporta la ediția noastră, ceea ce în cursul tipăririi mi-a fost cu neputință.

al tatălui său şi epoca petrecerii lui la Curtea moldovenească, pe lîngă bătrînul său tată.

Partea întîi e slabă. Autorul inventează şi se înşeală adeseori. El credea, sau se făcea a crede, că familia sa e de origine tătară, de îndepărtată şi nobilă origine tătară, că aceşti mazili fălciieni aveau sînge din mîrzaci, de hani, de cuceritori ai lumii. Aceasta se împacă însă foarte puţin cu prezenţa supt Ştefan cel Mare, cînd atingerile moldovenilor cu tătarii liberi se mărgeneau la rare ciocniri războinice, a presupusului strămoş creştin Teodor I. I se dă acestuia titlul născocit de pîrcălab de Ismail [95] şi Chilia şi se fabrică, pentru ca publicul să fie convins de existenţa lui, un uric de danie de la Ştefan-vodă către credinciosul său. Din biserica satului Urlaţii, unde mazilii cantemireşti se vor fi dus Dumineca, ambiţiosul cneaz face „mănăstirea părintească" a trufaşilor feudali în opinci. Ni se vorbeşte de o năvălire a tătarilor în Moldova la 1627, ceea ce pare a însemna 1624, anul marii năvăliri a hanului [96], căci în 1627 tătarii se băteau, dincolo de Nistru, cu polonii, şi Domnul de pe atunci al Moldovei, Miron Barnowski, venise la Oceacov să-şi împace vecinii [97]. Dacă în acel an Constantin Cantemir a trecut în Polonia, el nu putea intra în serviciul regelui „Cazimir" [98], căci acesta ocupă mult mai tîrziu tronul polon. Se va fi luptat ori ba moldoveanul la Thorn [99], dar n-a putut să fie făcut de două ori „chiliarcha" [100]. Dimitrie pretinde că tatăl său s-a întors în Moldova la încheierea păcii, adică în „1644", pe cînd el trebuie s-o fi făcut abia la 1660, după semnătura păcii, cari termină un nou război. Numai aşa poate el trece din Moldova la Grigore Ghica, Domnul muntean cari începu să domnească abia în acest an : 1660. Deci e imposibil ca în 1646 [101] să fi luat de soţie, după ordinul acestui Domn, pe o rudă a lui, Nastasia [102].

Dacă vorbeşte precis despre fuga lui Ghica şi trecerea lui prin Suceava, el greşeşte cînd menţionează prezenţa în acest moment — toamna lui 1664 — a lui Dabija-vodă în Moldova ; acesta nu revenise în ţară încă, şi tocmai de aceea Grigore, un trădător, apucase, pentru a trece la nemţi, această cale [103]. Constantin n-a putut merge din nou peste Milcov la suirea a doua pe tron a lui Ghica — 1672 — dacă, întorcîndu-se imediat, a fost numit în funcţie de Duca-vodă, cari începe a domni la 1665, întîia oară, şi guvernează — aceasta e adevărat — numai şase luni [104]. Domnia lui Alexandru

---

[95] Care nu exista atunci. Cf. *Descriptio Moldaviae*, p. 106—7, 115. Un Ioniţă Timirean în 1786, în „Uricariul", VI, p. 186.

[96] „An. Ac. Rom"., XXI, p. 166.

[97] În 1624 însă, Cantemir avea numai doisprezece ani, şi chiar în 1627, numai cincisprezece. La 1624 el era în Moldova şi primea o danie de la naşă-sa, Păuţa, soţia unui iuzbaşă (GHIBĂNESCU, în „Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi", I. p. 408).

[98] Dimitrie Cantemir vrea să zică : *Ioan*-Cazimir.

[99] Pacea suedo-polonă se încheie în 1629.

[100] P. 2.

[101] 1664 ?

[102] P. 6.

[103] v. toate cronicile moldovene.

[104] „Cinci luni trecute". V. A. URECHIA, *Din istoria secolului XVII*, în „Rev. p. ist., arch. şi filol.", VII, p. 19.

lliaș (iulie 1666 — noiembrie 1668) nu e de un an și jumătate, ci de peste doi ani. Răscoala lui Hîncu, povestită cu cîteva amănunte, nu e din 1669—70, ci din 1671 [105]. E foarte exact că, în 1684, la coborîrea în Moldova a pribegilor, aceștia invitară pe Cantemir, un pribeag și el, să vie în rîndurile lor, dar Dimitrie exagerează din vanitate cînd afirmă că i se oferea acea comandă, pe care o avea Domnul „de la leși". Petriceicu însuși [106], Duca, prins de dușmanii săi, fu dus la Liov, nu la Varșovia [107].

În 1685, Constantin Cantemir ajunse Domn, nu prin stăruințile lui Șerban-vodă, pretinde biograful, ci pentru vechi servicii făcute turcilor și mulțămită vechilor prieteni pe cari-i avea printre dînșii. La această dată, Dimitrie, născut la 26 octombrie 1673 și botezat de Dumitrașco Cantacuzino, cu cari tatăl său trăia încă bine [108], avea doisprezece ani, și din ce în ce mai mult povestirea lui se reazemă pe experiență personală, pe bogata experiență personală a unui fiu de Domn.

La început, Cantemir avu ca reprezentant și zălog la Poartă pe fiul său mai mare, Antioh, care se născuse la 1669 și avea deci șaisprezece ani [109]. Dimitrie rămase la Iași. Totuși, în amintirile sale, el amestecă încă adeseori lucruri false. Așa, Miron Costin ar fi stat la poloni pînă la moartea lui Petriceicu, ceea ce e greșit [110]. În primăvara lui 1687, Miron era în țară și stăruia, împreună cu Cantemir, pentru evacuarea de leși a Cîmpulungului [111]. În același an, el transmite depeși cifrate prietenilor săi de peste hotare [112]. Corespondența se continuă în 1688 [113]. Și totuși, încă la 23 octombrie, Petriceico era la Jaworow, cu soția sa, și-și cerea pensia de la regele Ioan [114]. În iulie 1689, polonii primesc știri de la „Mironașco" al lor ; în același timp, Nicolae Costin face pe interpretul de lîngă călătorul francez d'Avril [115], și totuși încă la 13 august regele ordonă a se plăti pensia lui Ștefan-vodă pribeagul [116].

---

[105] IORGA, *Bistrița*, II, Prefața, nr. CCIV, Hurmuzaki, XV.
[106] Cf. p. 20 și I. TANOVICEANU. în „Arch. soc. șt. și lit. din Iași", VIII, p. 715—6.
[107] P. 20.
[108] P. 13. Mama sa era a treia soție a lui Constantin, Ana Bontăș, nepoata Doamnei lui Duca-vodă, Anastasia Buhuș ; luată la 1668 (p. 10). Mai departe spune Dimitrie că Ana a murit supt Antonie-vodă, pe cari-l face să domnească *doi* ani (p. 14). Antonie a domnit însă trei ani, de la 1675 la 1678. Pe urmă, căsătoria n-a putut ține numai „cinci" ani, dacă moartea Anei s-a întîmplat în acest timp. În sfîrșit, avem dovada că Ana, Anița, trăia încă pe la 29 mai 1676 (?) și cumpăra la Gheucani, cu soțul ei, „Cantemir serdariul", în prezența lui Gh. Bogdan comisul și a rudei ei, Mihalachi Bontăș, niște pămînt (GHIBĂNESCU, *Ist. unei moșii*, în „Arch. soc. șt. și lit." I, p. 390). Cantemir afirmă că mama sa Anița era o femeie cu învățătură : „literis optimis instructa" (*Vita*, p. 14). Cf. pomelnicul din „Arch. soc. șt. și literare din Iași", II, p. 118.
[109] P. 29.
[110] Dar e adevărat ce se spune despre sărăcia lui, despre funcțiile date fiilor lui. — Cf. NECULCE, p. 230—1.
[111] HURMUZAKI, *Supl. II*[3], p. 158—9, nr. LXXXII.
[112] *Ibid.*, p. 157.
[113] *Ibid.*, p. 177.
[114] *Ibid.*, p. 180—1.
[115] Cf. *ibid.*, p. 178, 184—5 și PAPIU, *Tezaur* III, p. 188.
[116] HURMUZAKI, *op. cit.*, p. 179.

Acum însă Dimitrie juca un oarecare rol. Încă în 1686, cînd, cu întîia năvălire a lui Sobieski în Moldova, el primi, în lipsa tatălui său, dus la oaste cu turcii, pe Domnul țării vecine, Șerban Cantacuzino, lîngă care călărea, la dreapta, la intrarea acestuia în Iași [117]. Puternicul voievod muntean făcu complimente istețului tînăr, și mai tîrziu, în 1689, cînd beizadeaua avea, nu doisprezece, ci cincisprezece ani, el îi oferi o micuță mireasă de șapte ani, dintre fiicele sale [118].

Dar de atunci trecuse multă vreme, și autorul de memorii istorice din 1718 n-avea izvoare scrise cari să-l călăuzească necontenit în înșirarea depărtatelor amintiri din tinerețe. Dacă afirmă că, în lupta de la Boian, o harță, au rămas, prin vitejia tatălui său, 6 000 de morți dintre poloni și că au fost prinși nu mai puțin de 5 000 [119], pe cînd în lagărul regal se numărau, îndată după lupta aceasta din 1 octombrie 1685, *cincisprezece* morți și vreo sută de rîniți [120], aceasta o face din aplecarea firească ce avea către mărirea de sine. Dar din uitare spune că lupta s-a întîmplat în al doilea an al Domniei lui Constantin-vodă, pe cînd era numai un an nou după computul bizantin [121].

Pentru cele ce urmează : urmărirea hoților în 1686 [122], pentru atacul Cetățuii de acești hoți și soarta unuia dintre dînșii, devenit un sfînt prin lunga și dureroasa lui pocăință pentru fără-de-legile săvîrșite, pentru intrarea în Iași, la 23 aprile 1686, a podgheazului lui Zacharowski și gonirea lui [123], *Vita Constantini Cantemyrii* e un izvor de căpetenie, de multe ori singurul izvor narativ, și putem constata uneori cît de bine se potrivește expunerea lui cu documentele, căci posedăm corespondența lui Cantemir cu turcii pentru acest an 1686 [124]. Surprinderea e urmată de scrisori de dezvinovățire ale regelui [125], și avem scrisoarea lui Sobieski prin care el caută a-și îmbuna jignitul vecin [126].

Expediția regală din 1686 e povestită cu foarte multe și interesante amănunte, într-un spirit pe cari-l vom cerceta în curînd, dar și aici anul e greșit, căci venirea polonilor nu s-a făcut în „anul următor" după atacul Iașilor de podgheaz, ci în același an. Îndată vine o nouă greșeală : luarea Budei de imperiali se petrecu tot în 1686, și nu în „anul următor" după campania din Bugeac a craiului, ceea ce ar face, păstrînd și întîia greșeală : 1688 ! Însă Belgradul a fost cucerit, într-adevăr, în 1688, dar doi

---

[117] P. 32.
[118] *Vita*, p. 31.
[119] P. 33.
[120] HURMUZAKI, V[1], p. 111—2. Cf. povestirea lui JABLONOWSKI, citată în Engel, 1, p. 40.
[121] Cf. N. COSTIN, p. 35 : „Cum s-au așezat Cantemir-vodă la Scaunul țării în Iași, într-același an, la septembrie".
[122] Celelalte cronici o pun înainte.
[123] „N. COSTIN" nu spune nimic ; la NECULCE se pomenește numai confuz o retragere a Domnului în Cetățuia, înaintea polonilor.
[124] „An. Ac. Rom.", XXI, p. 291 și urm.
[125] P. 38.
[126] „An. Ac. Rom.", *l. c.*

ani după ce căzu capitala Ungariei turcești. Șerban a negociat într-adevăr un tratat cu Moscova, precum spune Dimitrie, după un zvon [127], dar clauza că i se va da la întîmplare coroana bizantină nu e cuprinsă în acest act, și el fu încheiat după moartea lui Șerban, necunoscută emisariului său.

Greșește, înșirîndu-și amintirile, și atunci cînd pune la 1688 începutul vrajbei, mult mai veche, între Domnul muntean și fostul său protejat din Moldova, din cauza favoarei de cari se bucurau pe lîngă acesta Cupărești sau Ruseteștii. Aflăm numai din acest izvor că în 1688, puțin înaintea morții Cantacuzinului, să dădu lui Constantin-vodă misiunea de a-l prinde, precum o misiune asemenea, pentru Brîncoveanu, se dădu la 1710 lui Dimitrie-vodă însuși.

Trecem asupra dușmăniei cu Costineștii, cari ne va ocupa îndată, și ajungem la a doua venire a regelui polon în Moldova [128]. Expunerea e mai pe larg decît în orice alt izvor românesc și se potrivește bine cu scrisoarea pe cari regele o trimise încă din Moldova, către sfîrșitul anului [129]. Însă, cînd pune în legătură omorul lui Miron și Velicico Costin [130] cu numirea vizirului Mustafa, poate Chiupruliul, Dimitrie face o nouă și mare greșală de cronologie.

De altmintrelea, aceasta e partea în cari-i era mai permis să greșească. Încă din 1688—9, el înlocuise la Constantinopol ca ostatic pe fratele său mai mare Antioh. Aici, în societatea *meghistanilor* turci, a literaților, artiștilor și învățaților orientali, a ambasadorilor creștini: de Châteauneuf și Colyer, în mijlocul studiilor sale de turcește și latinește, ocupat și cu organizarea și purtarea unei corespondențe europene pentru tatăl său, el pierdu din vedere Moldova. Trăia într-un mediu cărturăresc, cetind și cîntînd, prezentînd pe străzile cetății împărătești chipul său așa cum îl vedem în portretul de la Rouen, cu fața tinerească prelungă și ochii de o nevinovată privire dulce, cu mustăcioara mijindă, supt turbanul alb și albastru încununat cu scumpul surguciu, pe cînd trupul sprinten e prins într-un justaucorps de brocard înflorit. Cravata de modă franceză îi atîrnă la gît, iar mijlocul e prins cu o cingătoare de șal din cari atîrnă hangerul, interesant și expresiv amestec de Orient și Occident, ca în spiritul lui însuși [131]. Abia după trei ani, către sfîrșitul vieții tatălui său, se întoarse învățatul tînăr în patrie. Era încă la Constantinopol, cînd sosi acolo vestea luptei de la Salankemen [132], cari se dădu la 19 august 1691.

În ultimele evenimente îl vedem pururea amestecat. E întotdeauna lîngă bătrînul Domn, împărțindu-și timpul între cărți și arme, precum îl află peținorii lui Brîncoveanu. Sara, stătea pînă tîrziu lîngă Constantin-vodă, un necărturar cari iubia cartea și simțea dureros glumele făcute asupra

---

[127] „Ut fama ferebat".
[128] 1691.
[129] În HURMUZAKI, *Supl.* II³, p. 229 și urm.
[130] 1691.
[131] Portretul, descris de d-ra Maria Bengescu în *Literatură și artă română*, a fost deseori reprodus, în *Floarea darurilor*, I, și în primele ediții ale cărții mele *Istoria românilor* pentru școli.
[132] *Ist. Imp. otoman*, p. 648, nota 11.

„prostiei" lui, stătea lîngă el — fiul așa de tînăr și tatăl așa de bătrîn — și-i cetea „istoriile celor vechi", ori îi tălmăcia din slavonă Sfînta Scriptură, ori îi cetea cuvintele Sfîntului Ioan Gură de Aur. O scenă duioasă din viața simplului trecut, aceste lecturi tîrzii, la lumina lumînărilor, în vechiul palat pustiu, al Domnului fără Doamnă, fără rude, fără adevărați prieteni, avînd pe lîngă sine numai acest copilandru, cari-i sămăna așa de bine la chip și a cărui minte luminată era atît de superioară minții lui naive. În marele jilț Domnesc, bătrînul „rumân la față..., cu barba albă ca zăpada", cătînd în umbra nopții la fruntea înaltă și largă a genialului său copil, cari cetește pentru dînsul, neînvățatul, vechea înțelepciune veșnică a cărților...

Dimitrie petrecu cu tatăl său sara nopții tragice în cari se săvîrși arestarea lui Velicico Costin, și el avu un rol în înscenarea cari trebuia să deie pe vinovați în mîna Domnului lor. Nu numai atît. Dacă principele mărturisește prezența sa la Curte în acele momente hotărîtoare, el tace ceea ce ne spune Costin, că adică, el, învățatul beizadea, a fost acela cari a supravegheat executarea influentului și temutului hatman. „Și au stătut acolo de față", acolo „înaintea porții la fîntînă" [133], unde, în cel din urmă ceas al nopții, calul lui Petrașcu Costin se opri, speriat, înaintea cadavrului aruncat pe stradă, în scumpele-i haine de mătasă, „și au stătut acolo de față, pentru credință pînă ce i-au tăiat capul" [134].

Ce urmează e bine povestit. Pribegii trec în Muntenia și cearcă în zadar să *strice* cu ajutorul Brîncoveanului domnia lui Cantemir. Acesta capătă de la Poartă pe pîrîșii săi și-i iartă, sătul acum de sînge pentru rămășița zilelor sale [135]. Se lasă la o parte ciocnirile cu polonii, la Neamț, la Roman, la Cîmpulung, înainte de toamna anului următor — ciocniri importante, pe care le cunoaștem după un ziar polon contemporan [136] și după Neculce [137], întrucîtva și N. Costin [138]. Astfel ajungem la expediția turcească împotriva Sorocei, 27 septembrie—octombrie 1692.

La această expediție, un lung asediu zadarnic, condus de un Serascher bolnav — Daltaban — și de un Domn pe sfîrșite, Dimitrie asistă și el. Știm, ni-o spune el, că a fost cu acest prilej îmbrăcat cu caftan, în lagăr, fără să știm ce i-a meritat această onoare. Evenimentele le cunoaște deci bine, și-și presară povestirea cu anecdote, între cari una despre lecuirea comandantului turc de predicatorul și dascălul domnesc, Ieremia Cacavela, un om original, după cît se vede din acea anecdotă. Însă și aici timpul nu mi se pare bine socotit. Încă de la 31 octombrie se răspîndise știrea că asediul a fost părăsit, deci el n-a putut ține o lună în capăt [139]. Pe lîngă aceasta, dacă expediția s-a făcut, în adevăr, în anul după aprovi-

---

[133] Asupra acestui punct concordă foarte bine *Vita*, p. 66 cu „N. COSTIN", p. 39.
[134] Decembrie 1691.
[135] Pîra și efectele ei sînt povestite numai de NECULCE, dintre cronicile moldovenești și, dintre cele muntene, numai de RADU POPESCU, în *Memoriile* sale.
[136] IORGA, *Acte și fragmente*, I, p. 96—7.
[137] P. 240.
[138] P. 38.
[139] Cf. NECULCE, p. 240 : „cîteva săptămîni".

zionarea Cameniței [140], ea nu e de pe timpul vizirului Mustafa, căci al doilea Mustafa de pe acest timp fusese înlocuit cu Ali-Paşa încă din august 1691 [141].

Dimitrie se afla la Iaşi, cînd, peste cîteva luni, bătrînul său tată fu lovit de paralizie. În ziua de 5 martie 1693, ne spune el însuşi, vodă căzînd bolnav, el trebui să prezideze masa dată de Lăsatul secului celor trei patriarhi ce se întîmplase a fi atunci la Curtea Moldovei : Iacob de Constantinopol, Gherasim de Alexandria şi Dionisie Seroglanul de Ierusalim [142].

E exactă data pe cari o dă el pentru moartea tatălui său ? Două cronici moldoveneşti contemporane, a lui Costin şi a lui Neculce, dau data de 17 martie st.v. [143]. La Dimitrie Cantemir data e 13, o luni, după cea dintîi duminecă de la începutul postului, 13 mart a fost într-adevăr o luni, lunea ce a urmat *a doua* duminecă a postului mare din 1693. Înlăturîndu-se greşeala în numirea duminecii, datele lui Dimitrie, date de săptămînă şi dată de lună, potrivite între ele, trebuie să fie admise. Se potriveşte sau ba cu inscripţia de la mănăstirea familiei, Mira, în judeţul Putna [144], unde Antioh-vodă a strămutat, în prima sa domnie, corpul ? [145], Se pare că pisania nu mai există.

În ce spirit e scrisă această operă de biografie şi de memorii în acelaşi timp ?

Am observat la un alt povestitor al aceluiaşi trecut, la un duşman personal şi politic al lui Dimitrie-vodă, lipsa de coloare, de pasiune, de viaţă. Ne-am mirat de tonul măsurat în cari Nicolae Costin vorbeşte de catastrofa familiei sale, fără o vorbă pioasă pentru morţii pe cari îi credea poate nevinovaţi, fără un strigăt de ură răzbunătoare împotriva ucigaşilor, a celor cari pregătiseră şi a celor cari porunciseră omorul. Cu fiul lui Constantin Cantemir, un om de voinţă şi un om de patimă, nu e tot aşa.

De la început pînă la sfîrşit, interesul personal al autorului şi acel al familiei lui hotărăsc alegerea faptelor, determină lumina în cari ele vor fi înfăţişate.

Am vorbit şi mai sus de descendenţa tătară, cari nu se poate susţine, şi va veni locul să arătăm că acest superb nume mongolic era un nume de împrumut, *un nom de guerre* pentru răzăşul Constantin Silişteanul, pentru crescătorul de cai Constantin al lui Toader din Silişteni. Pe cînd

---

[140] Decembrie 1691.

[141] El moare la această dată. Hammer, table.

[142] V., asupra acestui din urmă, *Catalogul istoric* al lui DAPONTE, în ERBICEANU, *Cronicarii greci*, p. 87 şi urm. şi capitolul nostru despre influenţe.

[143] La dreptul vorbind, NECULCE dă această dată pentru începutul domniei lui Constantin Duca, dar, considerînd domnia neaprobată de turci a lui Dimitrie-vodă ca fără fiinţă, începutul stăpînirii lui Duca coincide teoretic cu moartea lui Constantin Cantemir.

[144] Dicţionarul judeţului Putna, publicat de Societatea Geografică, nu vorbeşte nimic despre o asemenea inscripţie. — În *Istoria Imperiului otoman*, CANTEMIR dă data, corespunzătoare, de 23 martie (p. 508, nota 73).

[145] Un ambasador de la Constantinopol, cel venetian, scrie la 1 aprilie că bătrînul Domn moldovean a murit de necaz că n-a izbutit contra lui Brîncoveanu, „da una febre lenta, alli 26 marzo, mese passato" (HURMUZAKI, V², p. 245, nr. CCCLXXX).

trăiau încă feciorii lui Cantemir bătrînul, cronicarul oficial al lui Brîncoveanu, cari n-avea raţiuni pioase ca să creeze genealogii duşmanului Domnului său, Radu Greceanu, va să zică, scrie ca epitaf al voievodului moldovean: „întîi herghelegiu, apoi lefeciu, apoi şi ceauş la steagul spătăresc aicea în ţară au fost“ [146]. Iar Nicolae Mavrocordat numeşte pe Dimitrie însuşi „robul tătăresc“ [147].

Cînd îi apreciază, Dimitrie vorbeşte de Domnii moldoveni de pe timpul cînd tatăl său se ridica încet către putere şi însemnătate, după sentimentele şi purtarea lor faţă de acesta. Grigore Ghica, un grec şiret şi un trădător fără de ruşine, apare ca un om foarte cumsecade, iar alt grec, mai lacom, dar mai credincios, mai cruţător faţă de boierii săi, Duca-vodă, ne este înfăţişat în colori negre, pentru că în 1683 el ordonase să se aresteze clucerul Cantemir, cari voia să se întoarcă din expediţie pentru a-şi lua înapoi avutul de la tătari. Bătrînul pribegi la munteni, iar fiul lui, multă vreme după aceasta, scrie, la povestirea prinderii lui Duca de oamenii „Craiului“ şi ai lui Ştefan-vodă Petriceico: „Boierii din Ţara Românească, auzind de soarta lui Duca, li se părea că miezul iernei s-a făcut primăvară şi sălbătăcia vremii s-a îmblînzit“ [148].

În 1684, Cantemir, sprijinit de Şerban-vodă, era să fie numit Domn. În locul lui căpătă tronul moldovenesc un duşman cu atît mai mare, cu cît îi era rudă mai de aproape, al principelui muntean: Dumitraşco-vodă Cantacuzino. Pentru a face să reiasă marea influenţă a tatălui său, Dimitrie ne prezintă întîi pe *uzurpator* stînd patru luni la Galaţi, fără nime dintre boeri lîngă dînsul şi neavînd inimă să înainteze către reşedinţa sa. Cantemir intervine atunci ca un salvator şi, chemat împreună cu Gavriliţă Costachi, face posibilă instalarea Domnului. Se potriveşte oare expunerea cu aceea, imparţială, a lui Neculce: „Viind la Galaţi, răpezit-au cărţi în toate părţile, să vie cineşi la locurile sale, că de la puternica împărăţie sînt toţi iertaţi, orcine ce greşeală ar fi avut. Deci, cine, pe unde au fost şi au auzit, de prin ţeara ungurească şi din ţara muntenească, toţi au venit“ ? [149].

„Toţi au venit“, afară de hatmanul Buhuş. În locul lui, se aştepta să fie numit cel mai bun ostaş al Moldovei, Cantemir. Dar bănuitorul ţărigrădean preferă pe un inofensiv boier, cu numele de Zosin. Dimitrie nu uită [150] să ne arăte în ce chip tatăl său a izbutit să umilească prin spectacolul virtuţilor sale războinice pe noul hatman şi pe acel cari-l numise, în lupta de la Cotnari.

În sfîrşit, Cantemir ajunge Domn, prin stăruinţile lui Şerban-vodă, mai mult decît pentru orice alt motiv. Toate izvoarele recunosc aceasta. Întîi cele muntene. Constantin Căpitanul scrie: „Şerban-vodă pren mijlocu lui Suliiman-paşa Serascher..., au pus Domn Moldovii pre Contemir-sărda-

[146] „Magazin“, II, p. 202.
[147] LEGRAND, *Épistolaire*, p. 54. Cf. Hurmuzaki, XIV.
[148] P. 21.
[149] P. 224.
[150] P. 22—3.

riul“ [151]. Cronicarul lui Brîncoveanu spune tot așa: „Răposatul Șerban-vodă, prietesug mare avînd cu... Serascheriul..., trimis-au la dînsul cu cărți și cu rugăciuni, și îndată, pentru voia lui Șerban-vodă, domnia iui Cantimir i-au dat“ [152]. Cei moldoveni nu mai puțin, afară de Nicolae Costin. Așa Neculce: „pre carele l-au ales la domnie boierii țărei Moldovei..., cu nevoința și cheltuiala lui Șerban-vodă“ [153]. „Mustea“, în prima versiune: „Șerban-vodă, unde au putut..., au îmblat cu ce fel de mijloc au putut împotriva lui Dumitrașco-vodă, și au isprăvit“ [154].

Această origine a domniei tatălui său — și e incontestabil că pe atunci Moldova intrase în clientela țării vecine — nu putea însă să convie lui Dimitrie. Sprijinul muntean i se părea o înjosire, și el îl trece cu vederea. Meritele lui Constantin, și nu stăruințile vreunui patron de același neam îi dau Scaunul moldovenesc.

O bucată de vreme relațiile între Domnul făcut și acel cari-l făcuse sînt foarte bune, atîta timp firește cît cel dintîi nu caută să se emancipeze de tutela jignitoare, pentru el și pentru boierimea sa, a celui din urmă. E vremea călătoriei lui Șerban la Iași, pentru a „ajuta“ pe turci și pentru a-și vedea protejatul, cari, el, era la luptă dreaptă cu dușmanii împărăției, polonii. E vremea proiectelor de înrudire.

Lucrurile erau să se schimbe însă, din două motive: Șerban hrănia în mintea sa gîndul răscoalei contra turcilor și, cu toate nesiguranțele lui momentane, de cari vom avea prilejul să vorbim, Cantemir era pentru stăpînirea sultanului, care i se părea mai sigură. Cît trăi Șerban, silințele vecinului său pentru a-l face să-și schimbe direcția fură zadarnice. El se scuză față de poloni în 1685, și se bătu cu dînșii; el trimise alte scuze în 1686, lăsă provizii la Iași și un îngrijitor asupra lor, dar, cu toate că mai toți boierii îl părăsiră, cu toate că părerile sale erau împărtășite numai de Constantin Ciobanul și de Gavriliță Costachi, el nu așteptă pe rege la Iepureni, ci trecu Prutul, fără soldați și fără Curte, și se uni cu tătarii. El ținu cu vorba pe Șerban ca și pe poloni, și nu făcu nimic [155].

Un pact existase, o *legătură* fusese iscălită, un jurămînt fusese prestat — cum se obișnuia atunci — între Șerban-vodă și acela pe cari „muntenii“ îl făcuse Domn la 1685. Cantemir își lua îndatorirea de a nu servi niciodată de Cupărești, de Ruseteștii, cari formau cel mai puternic sprijin al partidei Duculeștilor; dimpotrivă, el trebuia să-i prigonească, să-i distrugă. Dar, desprețuit de boierii cei mari, el, fostul „slujitor în rînd cu slujitorii“ [156], săpat de poloni, invitat de patronul său muntean să se ralieze la o politică în cari nu vedem nici o garanție și nici un folos, Constantin-vodă trebui să-și reazeme pe temelii solide domnia. Adună în jurul său, el un *homo novus*, oameni noi, boiernași, cu toate că boiernași fusese

[151] „Magazin“, II, p. 33; Cf. *Anonimul*, V, p. 22.
[152] „Magazin“, II, p. 202—3.
[153] P. 230; cf. p. 226—7.
[154] P. 23.
[155] Cf. *Vita*, p. 46 și HURMUZAKI, *Supl.* II³, *passim*.
[156] MUSTEA, p. 24.

cei dintîi să-l părăsească la retragerea din 1686. Şi, fiindcă nu boiernaşii îl puteau servi la „Împărăţie", el nu iertă numai pe Rusetești, dar făcu dintr-înşii cei mai interesaţi sprijinitori ai săi la Poartă, cei mai de aproape sfetnici şi cei mai puternici stîlpi în ţară. Cum putea Şerban-vodă să ducă casă bună cu acela care domnea prin şi pentru a tot puternicul Iordachi Ruset ?

Cine avea dreptate dintre cei doi Domni vrăjmaşi ? Fiecare în felul său. Şerban era îndreptăţit să vadă în Cantemir un nerecunoscător ; acestălalt putea să obiecteze necesităţile situaţiei lui interne şi externe.

Un narator fără părtenire ar fi dat o explicaţie completă, expunînd dreptăţile unei părţi şi ale celeilalte. Acest narator nu putea să fie însă Dimitrie Cantemir. Fiul trebuia să deie dreptate talălui său. Putea să meargă însă acea dreptate pînă la apărarea odioşilor Cupăreşti, pe cari cine nu i-a urît în vremea lor, de-o parte a Milcovului şi de alta ?

Nu putea, nu numai pentru că această clică de jupuitori şi de intriganţi, azi cu unul, mîne cu celălalt, aceşti misiţi de stăruinţe, nu erau capabili de a fi apăraţi, ci şi din alt motiv. Cum vom vedea analizînd *Istoria ieroglifică,* acei cari compromiseseră mai mult reputaţia tatălui, părăsiră cei dintîi, după moartea lui Constantin-vodă, interesele fiilor.

Dimitrie Cantemir procede deci astfel. Pentru o ură veche de familie, Şerban ceruse — de învoirea celuilalt nu se vorbeşte — gonirea sau omorul celor doi Cupăreşti ce se mai aflau în Moldova. Pe vodă-l opreşte „mila creştinească şi cinstea Domniei". Aflînd de sosirea unei solii muntene, pentru a-l reclama ca datornic al lui Şerban-vodă, Iordachi, fără să-i fi dat cineva de veste, fuge la Constantinopol. Că acelaşi Iordachi a fost rechemat, făcut vistier, cu „cheia ţerii în mînă", că i s-au întors pagubele, că al doilea Ruset, Manolachi, a căpătat stărostia de Putna, că ceilalţi trei membri ai familiei : Scarlatachi, Lascarachi, Mihalachi, reprezintau Moldova la Constantinopol, că ei promiteau noului lor stăpîn domnia munteană şi, desigur, Moldova pentru una din cele două beizadele, aceste lucruri nu le ştie autorul *Vieţii.* El se mărgineşte a spune că Şerban s-a supărat pentru Cupăreşti [157], că a căutat să scoată pe vecinul său, că n-a izbutit, fiind un trădător cunoscut, că, dimpotrivă, lui Constantin-vodă i s-a dat sarcina execuţiei meritate contra Cantacuzinului, că el a refuzat, simţindu-se prea slab pentru a scoate şi prinde singur pe un om aşa de puternic. Pentru a-şi apăra tatăl, Dimitrie nu-şi cruţă socrul, deşi trece răpede asupra incidentului ; dar nu merge aşa de departe cu pietatea filială încît să-şi sacrifice urile sale, să îmbrăţişeze simpatiile răposatului Domn pentru familia Cuparîului.

Faţă de Brîncoveanu, cari succedă, în 1688, lui Şerban, Dimitrie nu e ţinut la nici un fel de cruţare. Acestuia nu-i datorea nimic Constantin Cantemir, acestui Domn tînăr, şi totuşi noul voievod muntean, răzimat pe banii, pe dibăcia şi puterea sa, pretindea să exercite asupra Moldovei o tutelă şi mai apăsătoare. Nu numai că pîrile continuară şi după 1688, că ele de-

[157] V. şi mai sus, „Uricariul", XI, p. 212—5.

veniră scandaloase, publice, că aduseră omoruri, într-o țară și în cealaltă, dar ele nu se opriră la moartea bătrînului Cantemir. Acesta muri poate în ajunul maziliei, și Brîncoveanu-și avea, în 1693, candidatul gata, acel „cocon" de Domn grec, pentru care încă din 1691 vorbea turcilor ambasadorul francez [158]. În zadar propuse Dumitrașco-vodă, Cantemir al nostru, ales de boieri după moartea tatălui său, în zadar propuse dușmanului părintelui său uitarea trecutului, acelor „nescareva pricini de răceală" cari costase atîția bani pe ambele țări [159]. Brîncoveanu promise a lucra după puteri — și acestea erau mari — „spre întărirea stăpînirii" acelui ce-i oferise pacea ; apoi el dădu ordin capuchehaielelor sale să scoată Domn pe Constantin Duca, din care voia să facă ginerele său. Dimitrie fu părăsit de toată lumea, la auzul acestei intervenții decisive. Al doilea Duca veni la Iași pentru a ține domnia și a serba nunta, pe cînd Dimitrie Cantemir trecu la Constantinopol, în purgatoriul mazililor, pentru a începe o luptă de fiecare clipă împotriva prigonitorilor săi. Lupta se dădea, nu numai pentru tron, ci de multe ori — din partea fiului mai mic al lui Cantemir Bătrînul — pentru viață. Să se fi împăcat oricît de serios, oricît de durabil, aceste lucruri nu le putea uita Dimitrie.

Își răzbună cu fapta și cu vorba, oricînd și oriunde. În acest opuscul, ca și în toate scrierile și acțiunile sale.

Moartea lui Șerban-vodă putea inspira bănuieli. Era un om tînăr, un om puternic, un Domn temut, un om politic ale cărui idei erau altele decît ale boierilor săi. Zvonul unei otrăviri, din partea celor mai interesați în peirea lui, din partea celor mai amenințați sau mai incomodați de viața lui, a trebuit să se răspîndească, cum s-a răspîndit, pe acea vreme, și pentru alții, morți în împrejurări analoge. Zvonul a fost cules de Del Chiaro, cari n-avea nici un interes să-l răspîndească, fiind omul Cantacuzinilor, ocrotitul lui Brîncoveanu, aceia în sama cărora cădea omorul ; el a fost răspîndit cu răutate de Radu Popescu și împrumutat de la acesta de compilatorul cronicii Bălăcenești. Se putea să-l uite Dimitrie Cantemir, cari-l va fi primit de la cel mai hotărît dușman al lui Brîncoveanu și al fraților „criminali" ai lui Șerban-vodă, propria văduvă a acestuia, soacra lui Dimitrie ?

Pentru dînsul deci nu încape îndoială că războinicul Domn a fost otrăvit la un ospăț de acei „oameni fricoși și afemeiați", cari-i luară succesiunea : Brîncoveanu, pe cari l-a pedepsit Dumnezeu pe urmă, și Constantin Stolnicul, cari trăiește încă [160]. Ucigașii sînt însă și niște spoliatori : copiii principelui mort sînt despoiați de dînsul, acei copii între cari se găsea însăși soția autorului.

Dimitrie Cantemir recunoaște că, la începutul domniei sale, Brîncoveanu a oferit pacea Domnului moldovean, și face pe tatăl său să răspundă în același spirit. Dar dușmănia — provocată, cum am văzut, de interesul

---

[158] HURMUZAKI, *Supl.* I[1], p. 297.
[159] *Istoria ieroglifică*, p. 344.
[160] P. 48.

Cupăreștilor, de o parte, cari voiau să aibă în ambele țări oameni de-ai lor, și, de alta, ambiția Brîncoveanului, cari voia să domine în ambele aduse redeschiderea luptei. Dimitrie trebuie s-o explice dînd vina pe eternul dușman al neamului său. El se face a crede că abia acum Cantemir chemă pe Iordachi — fără a spune că i-a dat țara în samă — și a numit capuchehaie pe unul singur dintre ceilalți frați : Lascarachi.

Cum era natural, Brîncoveanu protestă, dar scriitorul găsește această protestație fără noimă și strecură în răspunsul Domnului moldovenesc că, oricare ar fi fost purtarea Cupăreștilor, din moment ce-i ține la dînsul, el, Domnul, răspunde pentru mișcările și faptele lor și că oricine va fi dovedit că agită își va primi pedeapsa. Brîncoveanu nu primește scuza și începe ostilitățile.

Acum în vechia ceartă dintre Cantemir și vecinii săi de peste Milcov se amestecă afacerea Costineștilor.

Înainte de a vedea cum o zugrăvește Dimitrie Cantemir, să vedem cum s-a petrecut ea în realitate.

Ca om cult, Miron Costin trebuia să prefere pe creștinii civilizați turcilor barbari ; ca unul ce fusese crescut în Polonia, ca unul ce se cobora dintr-un om de casă al lui Barnowski și Moise Movilă, ambii prieteni ai polonilor, el trebuia să amestece și rațiuni sentimentale în părtenirea sa pentru vecinii de peste Nistru ; ca boier moldovean din secolul al XVII-lea, el trebuia să dorească schimbări în domnie, schimbări de acelea dese cari puneau coroana, pe rînd, pe capul fiecăruia.

E probabil că el se înțelesese cu polonii încă de pe vremea cînd participa, cu Duca-vodă, la expediția de la Viena și că prinderea Domnului în satul unde poposise după trecerea munților era rezultatul unei conspirații boierești alcătuite de Miron însuși, între alții. După prinderea lui Duca, el intră cu bucurie în Divanul lui Petriceicu, făcu supt Dumitrașco Cantacuzino un scurt stagiu de emigrație în Polonia și, asigurat prin numirea lui Cantemir, se întoarse în țară îndată după 1685, fără bani, dar cu planuri destule. Noul Domn îi boieri copiii. Ioniță fu făcut serdar, Nicolae treti logofăt, Pătrașco vătav de aprozi și apoi cămăraș și viitor ginere al lui Vodă [161]. Cît despre Miron însuși, el fu pus staroste la Putna, o graniță prietenească prin 1685, pe cînd frate-său Velicico devenia hatman.

Întorcîndu-se în Moldova, Miron păstră vechile sale legături cu polonii. Între anii 1687 și 1689 el trimite continuu știri acestora. Dar aceasta nu constituie o dovadă de trădare pentru dînsul, căci cu polonii coresponda, nu numai Constantin Stolnicul [162], ci și Domnul Moldovei însuși ; acesta dă în 1687 „știri și sfaturi“ [163], trimite solii în 1687 și 1688 [164]. În ianuarie-februarie 1689, vodă coresponda încă cu vecinii săi [165]. Ba chiar, în cursul

[161] NECULCE, p. 230—1. Cf. *Vita*, p. 31.
[162] V. mai sus, p. 160.
[163] HURMUZAKI, *Supl.* II[3], p. 162.
[164] *Ibid.*, p. 173—4, 177.
[165] *Ibid.*, p. 182—3.

uneia din cele două expediții, Domnul scrise regelui din „Wulce", pentru a se scuza că, „din cauza bătrîneții și boalei, n-a putut să vie în persoană înaintea Craiului" și pentru a duce un dar și o scrisoare de la „nepotul" Domnului, din Țara Românească [166].

Și Cantemir nu trăda numai față de poloni — o trădare pe cari o recomanda slabilor noștri Domni instinctul de prezervare —, ci și față de imperiali. Întîi prin agenții imperiali sau franciscanii din Iași, apoi prin solii săi solemni, Ioan Buhuș, fiul lui Alexandru hatmanul, și „Petrașco", adică Petrașco Costin, fiul lui Miron, el negocie cu Heissler, în 1689 și 1690. Se pare chiar că un tratat fu încheiat la Iași și că boierii, între cari și Costineștii, trebuiră să-l iscălească, de bună voie sau cu de-a sila [167]. Tragerea de inimă a lui Constantin-vodă nu încetă decît atunci cînd cu biruința turcilor la Zernești dispăru pentru mult timp primejdia unei invazii nemțești în Moldova.

Cu aceasta am ajuns în 1691. În acest an, Brîncoveanu făcu o mare sforțare pentru a scăpa de toți dușmanii săi. Trimise solii și răspîndi bani și pîri la Poartă pentru a aduce scoaterea din țara sa a „Curuțului" Tököly, pentru a se numi altcineva ca principe *in partibus* al Transilvaniei, pentru a se schimba Domnul Moldovei. Vedem, în schimb, pe ambasadorul francez, cel mai mare dușman al munteanului și sprijinul de căpetenie al lui Tököly, stînd în cea mai bună înțelegere cu Cupărești, numind pe unul dintre dînșii interpret al ambasadei, în timpul cînd punea candidatura lui Constantin Duca la tronul Țării Românești.

Pe urmă, în acest an, cu toate silințele și stăruințele lui Cantemir, regele Poloniei pătrunse din nou în Moldova, și încă la 20 octombrie el se afla în nord-vestul țării. Data aceasta, Cantemir, furios pentru noua prădăciune a stăpînirii sale, urmări cu patimă pe dătătorii de foc ai Craiului, prin tătarii săi, și întreprinse o serie întreagă de expediții de recuperare.

Ca să vie regele, trebuia — judeca bătrînul Domn — ca el să fi fost chemat de cineva, de cineva care *rămăsese* trădător. Trebuia să existe apoi o legătură între Brîncoveanu, un cunoscut *hain*, și regele creștin care năvălise. Cine putea stabili legătura mai bine decît iubitorul de poloni Miron, staroste de Putna? Nu era acesta un nemulțămit, un degradat, un fost mare-logofăt, cari, fiind supt noua domnie simplu staroste de Putna, pomenea în semnătura sa numai vechiul titlu de cinste? Și, apoi, asupra legăturilor vechi cu polonii, cu imperialii, prea știau multe Costineștii!

Bănuielile de trădare, de înțelegere cu dușmanii veniră de la sine. Cupărești se însărcinară să aducă probele, nu scrisori, cari nu erau sau nu se putuse prinde, ci pîrile orale. Cantemir crezu întrînsele, lovi și, fiindu-i frică

---

[166] HURMUZAKI, *Supl.* II³, p. 126—7, nr. LXIV; data de 1679 e greșită; nu domnea atunci Cantemir.

[167] v., pe lîngă inedite, și *Monumenta comitialis a Transsylvaniae*, XX, p. 88—9, 101—2. Cf. și un articol al lui C. GIURESCU în revista lui St. Berechet, „Seceriș în ogor străin".

de partida lovită, de Brîncoveanu, de turci, lovi de moarte. Aceasta pare să fie *istoria* uciderii Costineştilor [168].

Dimitrie Cantemir nu ne dă decît o pătimaşă pledoarie de partizan politic. Neavînd dovezile hotărîtoare, cari puteau îndreptăţi execuţiile din 1691, el răscoleşte trecutul, culegînd toate bănuielile ce căzuse vreodată asupra familiei lui Miron Costin. Pe cînd Domnul era numai serdarul Cantemir, în 1683, cînd acesta-şi ceru voie să părăsească oastea pentru a se întoarce la vatra sa prădată de tătari, Miron l-ar fi denunţat ca om primejdios, cu gînduri rele. Dar voievodul Moldovei uită insulta adusă boierului. Miron fu rechemat, copiii lui ridicaţi în boierii ; o căsătorie trebuia să împace cu totul pe vechii duşmani.

Dar vechii duşmani se arătară neîmpăcaţi. Ei primiră cinstea, primiră dregătoriile şi păstrară în inimile lor neprietenia. În 1686, în momente de grele nedumeriri pentru Constantin-vodă, ei intrară în legătură cu regele polon. Aflînd, Domnul luă de la Velicico trădătorul comanda trupelor, fără a-şi arăta altfel mînia. Atunci, instigaţi de acel pe care-l lovise măsura, pedeştrii din oaste îşi cerură cu zgomot lefile pe jumătate de an. Li se dădu plata pe trei luni numai, şi mişcarea criminală se potoli. Dar ea izbucni din nou, şi aduse, nu pedeapsa principalului vinovat, ci numai schimbarea căpitanului Mitre.

Mai mult, vînzătorul uitat nu se sfii a merge pînă la omorul binefăcătorului său. Oştile, scăzute la număr, lipsite de căpetenii, cari se duseseră la Iaşi să se închine craiului creştin, treceau Prutul, şi bătrînul soldat cari era vodă asista la această plăcută priveliştе, pe un jilţ aşezat pe rîpa prăpăstuită a Prutului. Velicico ar fi făgăduit atunci cinci sute de galbeni acelui cari ar fi răpezit în apă pe Domn.

Acesta scăpă de moarte, şi iertă. Velicico rămase la Curtea lui. Miron şi fiii săi nu gustară din amărăciunile maziliei. Atunci ei, îndemnaţi de o mărinimie pe cari o interpretau ca slăbiciune, se puseră în serviciul lui Brîncoveanu. Conspiratorii, cu cari se unise alţi influenţi boieri de ţară, cărora veneticii Cupăreşti le făceau umbră : Costăcheştii fură descoperiţi însă de norocul cel bun al lui Cantemir. Vasile Costachi încercă să tragă la sine şi pe unul din cei mai credincioşi curteni ai lui vodă, comisul Ştefan Cerchez, şi acesta, călcînd jurămîntul pe cari-l făcuse de înainte pentru înţelegerea nelegiuită, destănui totul.

Şi iarăşi răbdarea iertătoare a lui Cantemir învinse. El se făcu a lua drept bune ştirile date de Miron că se găteşte ceva împotriva lui la Bucureşti şi nu-şi retrase măcar făgăduiala că va da după Petraşcu Costin pe una din Domniţele sale, Safta ; nunta trebuia să se facă de Crăciun, la sfîrşitul anului 1691.

Toleraţi, conspiratorii luară toate măsurile pentru a izbuti. După propunerea lui Brîncoveanu, Domnul Moldovei trebuia să fie ucis, cu familia, credincioşii şi Iordachi, în chiar ziua nunţii împăciuitoare.

---

[168] Încă în august 1692, vedem o acuzare de „mîzdă" adusă de Domn contra mortului Velicico, cari ar fi făcut pentru bani o nedreptate („Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi", VI, p. 100—3).

Aici să ne oprim un moment. Costineştii erau nişte oameni luminaţi, nişte buni creştini : se putea ca în mintea celui mai mizerabil dintre boierii timpului să încolţească o atît de infamă idee ? Să-şi ucidă cuscrul, oaspetele în ziua de bucurie a unei nunţi ? Cu ce-şi puteau ei răscumpăra sufletele de veşnica pedeapsă după o crimă atît de neagră şi de josnică ? Şi cine era în acele timpuri cari să nu se gîndească, înainte de a-şi mînji mînile de sînge, la răsplata dumnezeiască ?

Pe urmă, unde să-l omoare, pe Domn, pe ai familiei, pe prietenii şi susţinătorii lui ? Nunţile domneşti se făceau doar cu strălucite petreceri, în mijlocul unei mulţimi nenumărate, supt paza slujitorilor în arme ! Dacă apoi relaţiile între cele două partide ar fi fost aşa de încordate, se putea să nu fi simţit nimic vulpea fină cari era Iordachi Ruset ? Se putea să surprindă cineva pe acest grec cu apucături feline, şi aceasta în zgomotul şi animaţia unei serbări domneşti ?

Şi, dacă un asemenea omor, vrednic de cele din urmă timpuri de decădere ale unui popor putred, dacă această crimă inexpiabilă şi imposibilă, s-ar fi săvîrşit, la ce ar fi putut ea să folosească ? Ar fi încuviinţat-o oare turcii, dînd caftanul de domnie lui Velicico-vodă ? Se poate crede un lucru ca acesta ? Precedente nu existaseră, fiindcă nu puteau să existe, fiindcă niciodată pînă atunci, de la vechile timpuri ale lui Gaşpar-vodă, mîna viclenilor nu cutezaseră să atingă capul sfinţit al Domnului. Însă, fără îndoială, un act ca acesta, măcelărirea „robului împărătesc" din Iaşi, distrugerea familiei şi a clientelei lui, ar fi spulberat tronul lui Brîncoveanu însuşi şi ar fi făcut să cadă în pieţele Constantinopolului capetele tuturor vinovaţilor !

Un asemenea plan, cari nu se putea înjgheba nici la Constantinopol, în focul luptei pentru vizirat, trebuie înlăturat deci cu desăvîrşire. Dacă plănuiau ceva Costineştii, nu puteau plănui decît ceea ce plănuise şi îndeplinise oricine aproape dintre boierii moldoveni ai epocii, Cantemir însuşi ca şi mai toţi colegii săi de odinioară. Să emigreze adică la munteni, să-şi aleagă un Domn, fie şi Velicico, şi prin banii lui Brîncoveanu să-i capete confirmarea de la Poartă. Dar atunci pribegirea s-ar fi făcut înainte de nuntă, căci se întreabă cineva la ce mai putea folosi acum încuscrirea cu Domnul cari trebuia să cadă ?

Trebuie, prin urmare, să se aleagă una din două : sau Costineştii şi feciorii lui Gavriliţă, aliaţii lor, se găteau de pribegie sau de nuntă. Una sau alta.

Planul de emigrare e cel mai probabil. Vorbind de o nuntă a unuia din fiii lui Miron, cari trebuia să se serbeze tocmai în decembrie 1691, Dimitrie Cantemir nu se înşela. Era să se facă o nuntă, dar nu aceea de cari vorbeşte el. Petraşcu Costin fusese logodit cu Domniţa Safta [169] şi logodna nu fusese stricată. Neculce, cari ne vorbeşte [170] şi el de pregătirile pentru această nuntă fără termen, pregătiri cari, dacă au fost reale, erau făcute numai pentru a ascunde Domnului pregătirile fugii, Neculce adaugă că Nicolae Costin *pornise* chiar, în momentul catastrofei familiei sale, spre Constan-

[169] NECULCE, p. 281 ; *Vita*, p. 31.
[170] P. 241.

tinopol, pentru a lua pe „fata Ducăi-vodă", acea Domniță Elena, pe care știm că a și luat-o.

Pentru a se înțelege asupra emigrării comune, pentru a o întreprinde chiar, boierii moldoveni se adunau, spre a nu inspira bănuieli, la vreo serbătoare de familie. Așa, Cantemir clucerul și aliații săi politici iau în 1683 hotărîrea definitivă a emigrării la nunta din Țuțcani a fiicei celui dintîi cu Lupu Bogdan [171]. Acum, în 1691, tot în Țara-de-Jos, departe de Curte, la „Băcani din sus de Bîrlad", se făcu o nuntă politică. Dimitrie spune că Velicico, văduv, ar fi luat pe fata lui Paladi vistierul, cari era văr după tată cu Lupu Bogdan, ginerele Domnului [172]. Dar vistier era Iordachi Ruset și „Paladi Vistierul" era Toader Paladi, tatăl lui Ioan, cari Ioan *era*, ne spune Neculce [173], în 1691 „cumnatul" lui Velicico. Velicico putea să fi luat în adevăr pe fata lui Toader, dar cînd trăia acesta și era vistier ; în 1691 el putea să fie văduv, era probabil văduv, fiindcă de soarta soției sale, după execuțiile din decembrie, nu se vorbește nimic în Neculce, dar era văduv, nu de o femeie din familia Paladi, ci de o Cantacuzină, prin cari se stabilise înrudirea cu Racovițeștii [174]. El nu venea deci la Băcani pentru a se însura din nou cu femeia cari-i murise, ci pentru a asista la nunta viitorului său nepot Ioan cu o soră a lui Mihai Racoviță : așa zice Neculce, și așa trebuie să fi fost [175].

La nuntă, conspiratorii, continuă Dimitrie, ar fi ridicat pahare în sănătatea măriei sale Domnului celui nou și ar fi jurat a doua oară : între jurători însă se găsea un anume Țifescul, cari spuse lui Cantemir ce auzise și ce se petrecuse.

Pe atunci, pentru a face propuneri de căsătorie între Dimitrie și una din fetele lui Brîncoveanu, un sol muntean sosi la Iași, unde beizadeaua se întorsese abia de la Constantinopol. Cu dreptate sau fără, Domnul Moldovei văzu în sol, banul Vintilă Corbeanul — Dimitrie scrie greșit „Cornescul" —, un spion. Trebuind să răspundă politeței, desigur foarte rară pe acest timp a vecinului său, el trimise la Curtea din București pe ginerele său Lupu hatmanul. Acestuia-i dădu, ca tovarăș de ambasadă, pe Gheorghiță Mitre [176], pe „Gheorghiță, fratele lui Mitre", spre a vedea ce vor face, prin acest bănuit, bănuiții ceilalți. Scrisorile lui fură deschise în taină, umbletele lui spionate, dar din însăși povestirea lui Dimitrie Cantemir reiese că nu se căpătă astfel lumina și dovezile așteptate. Răvașele nu cuprindeau nimic și, despre alte descoperiri, nu ni se spune nici un fapt precis. Ba încă, panegiristul lui Constantin-vodă insistă asupra faptului că misiunea lui Gheorghiță nu izbuti.

Dar, întețit de Cupărești, de „boiernașii" cari-i formau clientela, Cantemir era hotărît să deie lovitura. Poate că încă un motiv al neașteptatei

---

[171] *Vita*, p. 18.
[172] P. 58.
[173] P. 240.
[174] Cf. TANOVICEANU, în „Arch. soc. șt. și lit. din Iași", II, p. 188—9.
[175] TANOVICEANU, în „Arch. soc. șt. și lit. din Iași", I, p. 57 și urm. ; GHIBĂNESCU, *ibid.*, p. 394. Cf. MINEA, *op. cit.*, p. 217 și urm.
[176] NECULCE, p. 242.

măsuri sîngeroase, venite de la un om aşa de bun, era tocmai întoarcerea lui Dimitrie, ascultarea spuselor acestuia în privinţa intrigilor de la Poartă.

Dar fireşte că nu Dimitrie însuşi ne va spune aceasta. De la dînsul aflăm numai atîta, că Domnul porunci Costineştilor să se ţie gata de nuntă : ce concluzie se poate trage de aici decît aceea că prin acest ordin Cantemir voia să-şi oprească victimele ? Miron plecă la ţară, Velicico voia să-i urmeze exemplul, dar fu oprit, ca şi Vasile Costachi. Chemat pe neaşteptate, într-o noapte, Gheorghiţă, înspăimîntat întîi, cîştigat apoi printr-o făgăduială de iertare, spuse şi iscăli tot ceea ce se ceru de la dînsul, pîrînd ca vînzători ai Domnului şi pe Lupu Costachi, Antioh Jora, Constantin Razu, Pavel Bujoreanu. Velicico fu adus la Curte, tăgădui, fu bătut cu buzduganul de Domn, închis şi tăiat. Miron avu peste puţin aceeaşi soartă, şi Dimitrie pretinde că osînditul fără vină ar fi recunoscut „păcatul" său, într-o ultimă scrisoare către vodă, şi s-ar fi rugat de iertare.

De mult nu se mai tăiase boieri în Moldova, şi omorul fără motive precise al celor doi fruntaşi boieri putea să aibă urmări pentru principele cari ordonase tăiarea lor. Pe de altă parte, omorîndu-i pentru bănuieli de înţelegere cu Brîncoveanu, Cantemir ofensa în chipul cel mai grav pe acesta. Trebuiau bani şi minciuni : de amîndouă mijloacele se folosi bătrînul muncit de mustrări de cuget.

În urma pribegilor porniţi după prigonirea din decembrie 1691 pentru a lua scrisorile şi sfaturile Domnului muntean şi a face arz la Adrianopol, Cantemir trimise deputăţia sa, în fruntea căreia stătea autorul moral al uciderii, Iordachi Ruset. Cei doi morţi erau învinovăţiţi faţă de turci că fuseseră prielnici hoţilor, că ei încercaseră a-l ataca făţiş cu armele, că toţi conspiratorii meritaseră moartea, dar unii fuseseră cruţaţi pentru că datorau bani turcilor. Aceste scuze — falsificaţii grosolane ale adevărului — e silit a le reproduce şi Dimitrie, în panegiricul său.

Brîncoveanu era un om bogat şi ager, dar turcii ştiau şi ei cît temei pot să puie pe credinţa lui. Pîrîşii fură trimişi înapoi la Domnul lor şi, după o scurtă închisoare, acesta-i iertă cu desăvîrşire. Încurajat de acest „succes diplomatic", el încercă să-i facă vecinului ceea ce vecinul voise să-i facă lui. Comandă din Braşov, principalul depozit de pribegi munteni, un stoc de cinci persoane, cari fuseseră toţi în oastea lui Heissler la 1689 şi dintre cari unul purta şi o semnificativă chică „nemţească". Dragomanul francez îi duse la Poartă în ziua de 24 decembrie 1692 ; dar pîra lor căzu cu desăvîrşire. Precum pribegii moldoveni fuseseră trimişi plocon lui Cantemir, Brîncoveanu intră în posesiunea „nemulţămiţilor" munteni. Neavînd motivele de iertare pe care le avuse adversarul său, el îi spînzură, pe cei doi şefi adecă : Staico şi Preda Prooroceanul.

Autor tendenţios, Dimitrie vorbeşte de pîrîtorii moldoveni, trimişi de Brîncoveanu, şi insistă asupra clementii de cari a dat dovadă tatăl său, dar tace molcom asupra actului de răzbunare, săvîrşit cu aşa de puţin succes de acesta din urmă.

În rezumat şi încheind această lungă cercetare, cari era indispensabilă pentru o carte cari pînă acuma n-a fost supusă criticii, cine vrea să cetească o interesantă povestire din trecutul Moldovei, poate lua cu încredere în

mînă *Viaţa lui Constantin Cantemir;* dar cine va cerceta adevărul va trebui necontenit să întrebe aiurea, pentru a îndrepta greşelile de fapte şi a rectifica judecăţile.

Să examinăm acum al doilea capitol din partea modernă a *Hronicului.* Chiar cînd nu-şi scria capitolele răzleţit, Cantemir se repetă adesea. Mă îndoiesc dacă ar fi ştiut să contopească în opera sa, lucru din cele mai grele, istoria Moldovei cu istoria Ţării Româneşti. Mă îndoiesc iarăşi dacă el a avut măcar ideea acestei contopiri. Căci e mult mai probabil că el n-a înţeles istoria românilor altfel decît ca istoria paralelă a celor două principate.

Am văzut un capitol de istorie moldovenească. Iată acum unul din istoria munteană.

Acesta începe cu moartea lui Constantin postelnicul Cantacuzino, o figură din cele mai frumoase ale trecutului nostru. Vorbind de uciderea lui din ordinul lui Grigoraşco Ghica, o faptă rea şi mai puţin îndreptăţită decît tăiarea fraţilor Costin, pînă şi cronicarul partidei opuse Cantacuzinilor nu îndrăzneşte a o califica limpede de execuţie meritată. Aceasta o face, din ură pentru Constantin Stolnicul, Dimitrie Cantemir, cari ţinea totuşi pe nepoata de fiu a asasinatului. Postelnicul a fost omorît, scrie el, „fiindcă s-a dovedit" — şi nu se *dovedise* — „că întriga în contra Domnului şi voia să-l înnegrească cu minciuni la Înalta Poartă."

E curios că, depărtat din ce în ce mai mult prin locul de şedere şi ocupaţiile sale de politică, şi de politica românească, sufletul lui Cantemir nu se îmbunase pentru duşmanii săi, pentru duşmanii săi morţi, chiar pentru aceia cu sufletul cărora trebuia să-l împace legături nouă de familie. Aşa îl vedem îndată după aceasta accentuînd cu violenţă contra lui Ştefan-vodă că a trăit cu Doamna Anastasia a lui Duca-vodă, ceea ce spune şi Del Chiaro, şi că a cumpărat tronul, ceea ce era natural [177].

Va să zică, Del Chiaro dădea şi el cea dintîi ştire. O dă şi pe a doua, cu toate că în alt ton decît acel al unui duşman. De aici încă observăm întrebuinţarea, cari va merge pînă la transcriere, a autorului de memorii italian. Mai departe, cînd pomeneşte de oprirea Doamnei Maria a lui Şerban-vodă la Cotroceni şi fixează suma pe cari i-a stors-o noul Domn pentru a-şi stabili situaţia la turci, Dimitrie culege iarăşi din Del Chiaro. Acesta spune că văduva lui Şerban-vodă a trebuit să plătească trei sute de pungi, iar autorul „Evenimentelor", prefăcînd în lei, vorbeşte de 150 000 de lei [178].

---

[177] Cu cît era mai nobil sufletul lui Şerban Cantacuzino, cari aflînd, în iulie 1685, de moartea prigonitorului său Duca-vodă (24 mart precedent), îl căinează pentru moartea lui între străini (LEGRAND, *Ép. grec,* p. 4—5). E adevărat că Şerban avea motivele sale de a regreta pe îngăduitorul soţ ce fusese Duca, şi chiar în scrisoarea citată el se gîndeşte şi la soarta văduvei, „Doamna sărmana" !

[178] În ediţia Sion, din greşeală : 520.000. Dar Dimitrie schimbă pe DEL CHIARO, afirmînd că Brîncoveanu, nu numai că nu s-a opus alegerii sale proprii, dar s-a şi bucurat de dînsa.

Cantemir pune de la dînsul numai aprecierile, cari sînt, evident, din cele mai duşmăneşti pentru prigonitorul său Brîncoveanu, căinările pentru soacră-sa : „amărîta de ea", „Cine nu s-ar fi minunat de marea răbdare a lui Dumnezeu !" Încolo, şi ducerea Doamnei în Ardeal, la 1689, e luată din Del Chiaro. Originală e însă spiţa neamului lui Brîncoveanu, dar în ea polemistul amestecă şi neexactităţi : aşa, Papa postelnicul n-a fost spînzurat de Grigore-vodă, ci măcelărit de seimeni în 1655 [179] ; nu Şerban-vodă, ci Constantin Stolnicul a crescut pe orfan ; acesta nu a fost spătarul, ci logofătul unchiului său.

Călătoria lui Brîncoveanu la Adrianopol, în 1703, e expusă exact, dar şi aici Dimitrie Cantemir împrumută de la călăuzul său pentru istoria munteană, Del Chiaro. În continuare, el adaugă ici şi colo lucruri nouă ; aşa, pomenirea „solului" muntean la Moscova, David, ceauşul David Corbea, ceauş spătăresc, însărcinat şi cu misiuni la Braşov [180], unde tatăl său fusese dascăl, dascălul Ioan Corbea [181], călugărit în Ţara Românească [182], cari David scrie scrisori în această calitate [183].

Intrigile care preced căderea lui Brîncoveanu sînt povestite ca şi în Del Chiaro. Dimitrie adaugă că ar fi primit însuşi misiunea de a prinde pe hainul Domn muntean, căruia trebuia să i se substituie, lăsînd în Moldova pe fratele său, pe Antioh, sau altcineva. Alte destăinuiri importante urmează. Muntenii îl pîresc la ţar [184], care invită pe Brîncoveanu a se împăca, pentru binele creştinătăţii, cu vecinul său. Pentru a sonda intenţiile lui Cantemir, Constantin-vodă ordonă lui Corbea să vie de la Chiev la Iaşi, ca să vorbească lui Dimitrie de legătura recentă dintre Ţara Românească şi împăratul ortodox : autorul adaugă că, drept răspuns, el a semnalat duşmanului său statornic gîndul ce aveau turcii de a-l prinde. Ca mulţămită, Brîncoveanu ar fi împărtăşit lucrul lui Carol a XII-lea, cari fu îndemnat să-şi retragă trupele din ţara nesigurului Domn al Moldovei, ceea ce se şi făcu. Pe de altă parte, voievodul muntean s-ar fi îndreptăţit la Poartă că nu poate îndeplini poruncile împărăteşti pentru poduri şi zaherea, pentru că nime nu-l mai ascultă după zvonul de mazilie pe care l-a răspîndit Cantemir.

Astfel îşi explică Dimitrie trădarea faţă de turci, cari, oricît de utilă ar fi putut să fie ţării sale, oricît de prielnică civilizaţiei, oricît de plăcută lui Dumnezeu, rămînea totuşi o călcare de jurămînt, o răsplătire prin rău a binelui primit de la sultanul. Pledoaria isteţului avocat politic — pledoarie făcută, evident, pentru public, şi nu pentru cabinetul rus, faţă de cari trădarea era cu atît mai meritoasă, cu cît mai puţin ar fi fost silit la dînsa

---

[179] „An. Ac. Rom.", ser. I, X², p. 291.

[180] „An. Ac. Rom.", XXI, p. 249, 251, 253 ; *Condica Vistieriei*, p. 352 (1697) ; „S-au dat la David ceauşul spătăresc şi la Damaschin dascălul, cînd s-au dus în Ardeal".

[181] STERIE STINGHE, *Istoria besearicei Şcheailor Braşovului*, p. 17, 19, 41.

[182] *Ibid.*, p. 20.

[183] TOCILESCU, *Raport*, p. 51. El merge şi la Adrianopol, în 1701, cu marele-comis şi Constantin slugerul ; *Cond. Vist.*, p. 642.

[184] Din greşeală, ed. SION dă : „Împăratul Germaniei".

trădătorul, pledoaria aceasta e foarte dibace. Dimitrie-vodă n-a făcut pînă acum decît bine în toate părțile, și s-a ales numai cu rău. Intrigile, pe cari nu le-ar fi provocat, continuă împotriva lui, pentru a-i face situația intolerabilă. Vizirul se convinge la primirea pîrilor lui Brîncoveanu, cheamă pe capuchehaia Moldovei [185], îi cere explicații, pe cari se face a le crede, și apoi, cu toate protestările făcute de acesta, îl aruncă în temniță. Se iau la Constantinopol măsuri pentru prinderea noului și neiertatului necredincios al „Împărăției" : Dimitrie primește ordinul de a se înfățișa la Tighina, pentru războiul împotriva rușilor, la 23 aprilie, de Sf. Gheorghe, iar serascherului din cetate i se dă acela de a pune mîna pe hain [186].

Deci vina trădării, cari ajunsese singura pentru Cantemir, amenințat cu mazilia și teribilele ei consecințe, cade asupra lui Brîncoveanu. Țarul trimite Domnului moldovean trupe de apărare, pe cari acesta nu le ceruse, dar cari i se cuveniau pentru „purtarea lui bună" lăsată în clar-obscur. Sosesc pe rînd — se vede din corespondențe ale timpului [187] că povestirea e foarte exactă — Cropotov, Șeremetev, țarul Petru însuși.

Apoi neîmpăcatul vrăjmaș al lui Brîncoveanu se întoarce la acesta, pentru a-i încondeia înșelăciunile. La țar vine în Iași Castriotul, boier muntean, vrednic de a fi numit „Iscariotul". El prezintă îndreptățiri meșteșugite pentru proviziile pe cari Brîncoveanu le făgăduise și nu le dădu, obiectînd sosirea vizirului cu tabăra, apropierea hanului tătăresc. Misiunea aceasta, în cari un călugăr întovărășea pe Castriotul, e pomenită și în corespondențele citate : cînd, la 23 iunie st. v. 1711, țarul sosi la Iași, el găsi acolo pe Castriot, și alături cu el pe spătarul Toma Cantacuzino, cari întovărășiră trupele rusești în tot timpul expediției [188].

Cantemir pretinde deci că trimisul Domnului muntean era un mincinos, un spion și, nemulțămindu-se cu atîta, susține că cel de-al doilea din acești „oameni ai dracului", călugărul, ar fi aflat „un mijloc diavolesc ca să bage în cursă o armată de creștini și fără mustrare de cuget să dea în mîinile turcilor pe acest uns al Domnului", adică împăratul Petru.

---

[185] Acesta ar fi fost, după N. Costin, Maxut, de la cari cronicarul ia informații (p. 109), dar în Neculce i se dă numele de „Iano" (p. 305).

[186] Despre frica lui Dimitrie în această privință și efectele ei, atacul unor turci cari i se păreau că pot avea această misiune, v. N. COSTIN, p. 99—100 ; NECULCE, p. 307—8 ; IORGA, *Acte și fragm.*, I, p. 314. Neculce confirmă și ordinul pentru prinderea lui Brîncoveanu, pe cari Dimitrie-l primi oral de la patronii săi turci, în scris de la hanul, iar de la turci, în formă oficială, tocmai la sfîrșit. Despre retragerea grăbită a suedezilor ce iernau la Iași vorbesc NIC. COSTIN și MUSTEA.

[187] De ex. cele tipărite în HURMUZAKI, *Supl.* I[1] și IORGA, *Acte și fragmente*, I.

[188] HURMUZAKI, *Supl.* I[1], p. 411—2 ; IORGA, *Acte și fragmente*, I, p. 313—4, 315. Aceasta o spune și feld-mareșalul Șeremetev, cari înaintează țarului, imediat după sosirea în Iași, scrisoarea Brîncoveanului către Golovchin („Arch. din Iași", VI, p. 463). La 24 iunie st. v., Domnul moldovean, pe cari țarul îl dezmierda ca pe copilul său, dădu un mare banchet liberatorului imperial. Unul din cronicarii moldovenești afirmă că la acest banchet asistau Toma și „lîngă dînsul alt boier de-a muntenilor, Gheorghie Castriot Comis" (NIC. COSTIN, p. 102). Și după știri din lagăr *(Acte și fragm.*, I, p. 322), „Trimisul muntean" asistă la petrecerea dată de țar la 27 iunie (8 iulie), aniversara bătăliei de la Pultava.

Am văzut că Brîncoveanu avea un cronicar oficial, cari scria în sensul lui istoria timpului, şi povestirea acestui cronicar îmbrăţişează şi aceste evenimente din 1711. Căutînd acolo, aflăm că în adevăr ţarul găsi la Iaşi pe Toma Cantacuzino şi pe Castriot: „un boiari bătrîn, anume Gheorghie Castriotul biv vel comis, om învăţat şi întru toate iscusit, carele şi mai denainte era ţarului cunoscut“ [189]. Cel dintîi fugise, din îndemnul unor trădători munteni şi al lui Dimitrie: „Vestitul telpiz, Domnul ţărei Moldovei Dumitraşco-vodă Cantemir, cu cari şi mai înainte vreme înţelegere avusese, de vreme ce mintea amînduror la acest fel de lucruri blestemăţesti şi necuvioase bine se potrivea“. Cel de-al doilea venea din ordinul Domnului său, pentru a „îmbuna“ pe „muscali“, a-i face să nu-l bănuiască, a-şi salva adică reputaţia de „Domn creştin şi pravoslavnic“. Dar el avea şi misiunea oficioasă, din partea turcilor, cari nu credeau în posibilitatea unei victorii, de a negocia pacea: „Să mijlocească [Vodă] ca un creştin către creştini“. Propunerea nu i se primeşte, fiindcă acum Toma stricase, cu calomniile lui, părerea bună pe cari o avea ţarul despre Brîncoveanu: „că toate lucrurile Toma le strămutase şi foarte la cale rea, împreună cu Dumitraşco-vodă Cantemir, le pusese“.

Deci campania continuă. La Prut, foametea munceşte pe ruşi. „Caii ajunsese de-şi mînca coadele şi coamele“. „Strîmtoraţi, muscalii îndată pricină de pace au pus mijlocirea creştinului nostru Domn“. Ei îi explică de ce nu i s-a dat „audienţie, adecăte ascultare“ şi declară că acum voiesc pacea. Turcii o primesc, dojenind pe duşmani pentru zăbavă, fără cari n-ar fi ajuns aici.

Cine are dreptate? Cantemir, cari, tăcînd despre Toma Cantacuzino — mărturie a complicităţii — vede în emisarii rivalului său nişte spioni, duşmani ai creştinilor, sau Brîncoveanu, cari se lăuda cu facerea păcii de dînsul, în numele turcilor?

Ei bine! oricît de curios ar părea, dreptatea o are Brîncoveanu.

Avem întîi un ziar al campaniei de la Prut, ziar scris de unul din ofiţerii lui Petru-cel-Mare [190]. În acest ziar, intervenţia lui Brîncoveanu pentru pace e expusă întocmai ca la Greceanu: „Şi Castriot, între altele, aduse şi aceea că marele-vizir a poruncit Domnului său, prin patriarhul de Ierusalim, să se informeze pe lîngă Măria-Sa Ţarul dacă n-ar fi aplecat către pacea cu Poarta, căci avea de la sultanul depline puteri pentru aceasta“. Ofiţerul rusesc anonim arată şi el că ţarul a răspins propunerea lui Brîncoveanu, necrezînd-o serioasă şi temîndu-se să nu crească, prin primirea ei, încrederea întrînşii a turcilor. Dacă ofiţerul greşeşte cînd spune că, alături de Toma Cantacuzino, Castriot a stăruit şi el pentru coborîrea unui detaşa-

[189] Castriotul e menţionat în Greceanu şi cu prilejul celei de a treia descrieri a nunţii Domniţei Ancuţa cu Nicolae Roset (ms. Academiei, an. 1704, tipărit în ediţia ŞT. GRECEANU).

[190] E publicat în HURMUZAKI. *Supl. I*[1], p. 411—2, — în franţuzeşte — şi, într-o mai bună formă, în versiunea nemţească, în IORGA, *Acte şi fragm.*, I, p. 313—4.

ment rusesc spre Siret şi Brăila, unde erau magazinele, el afirmă, spre sfîrşit, ca şi cronicarul oficial al lui Brîncoveanu, că la 10/21 iulie, strîmtoraţi de lipsă şi de duşman, muscalii „hotărîră, ca, după propunerea pomenitului Castriot, să ofere pacea turcilor".

Patriarhul Hrisant era, în adevăr, pe acest timp în principate, podoabă învăţată a Curţii domneşti din Muntenia [191]. Vom vedea că el juca şi un mare rol politic în serviciul binefăcătorului său de pe tronul Ţării Româneşti. Nimic mai probabil decît acest nou amănunt privitor la negocierile propuse, amănunt pe cari nu-l cuprinde Greceanu, dar cari se potriveşte foarte bine cu spusele acestuia.

Un alt izvor străin acuma. Nu e altul decît Voltaire, cari a avut, cred, alt informator pentru acest lucru decît ofiţerul rus. Sosind la Iaşi ţarul, spune Voltaire, Domnul muntean, cari negociase odinioară cu el prin intermediarul „episcopului de Ierusalim" [192], „devenit din nou partizan al Porţii şi, făcîndu-se că ţine încă cu ţarul, îi propuse pacea, deşi marele-vizir nu-l însărcinase s-o facă. Petru simţi cursa : el ceru numai provizii, pe cari Brîncoveanu nu putea sau nu voia să le deie" [193].

În sfîrşit, aflăm confirmarea cea mai deplină a aserţiunii lui Greceanu în cronica lui Neculce, hatmanul, intimul, sfetnicul de căpetenie al lui Dimitrie-vodă, cari ştia tot şi, prin aceasta se deosebeşte de fostul său stăpîn, ne-a şi spus tot. „Împărăţia turcului, înţelegînd de moscali că vin mulţime, tare s-au îngrijit că se va ridica toată creştinătatea, de toate părţile, asupra lui ; şi au şi trimis de olac de au chemat pre Sfinţia Sa prea-sfinţitul părinte chir Hrisantos, patriarhul Ierusalimului, şi i-au zis ca să scrie o carte la Brîncoveanul..., ştiind împăratul că avea prieteşug patriarhul cu Brîncoveanul-vodă şi Brîncoveanul-vodă care avea prieteşug vechi cu moscalii, şi să scrie Brîncoveanul-vodă şi să trimită un om a lui la moscali să facă pace, şi va lăsa turcul hotar moscului Dunărea ; şi pre acea voroavă au trimis Brîncoveanul-vodă pre Machedon comisul aice în Iaşi, la împăratul Moscului, pre socoteala turcului ; ce n-au priimit nici de cum Împăratul moschicesc să facă pace, neştiutor gîndul omului la cel îl aduce, stîng vîrtos Toma Cantacuzino spătarul [194] şi Dumitraşco-vodă să nu facă Împăratul pace, mai mult în pisma Brîncoveanului-vodă" [195]. Neculce pomeneşte, ca şi Greceanu, pîrile lui Toma împotriva stăpînului pe cari-l părăsise, în nădejdea domniei, şi adaugă că în zădar a stăruit el pe lîngă Dimitrie „să lase pisma Brîncoveanului-vodă" [196]. Şi, mai departe, cînd vorbeşte de pace, în cari nu menţionează mijlocirea lui Castriot, cronicarul moldovean aminteşte de

---

[191] v. şi LEGRAND, *Épistolaire grec, passim.*

[192] *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand,* II, 1765, p. 28—9.

[193] *Ibid.,* p. 30.

[194] Toma fugise de la Curtea munteană la 29 iunie stil nou, 18 stil vechi, aşa că a sosit numai bine la Iaşi pentru a fi găsit de ţar, v. HURMUZAKI, VII, p. 79, după ştiri din Ţara Românească.

[195] P. 317.

[196] P. 320.

propunerile lui „Machedon comisul" de a se da ruşilor Dunărea drept hotar, ca o compensaţie pentru prădăciunile cazacilor [197].

Dimitrie Cantemir avea multe însuşiri bune, dar era poruncitor, aspru şi vindicativ. Acelaşi om cari, pentru a aduce dizgraţia sau chiar moartea lui Nicolae Mavrocordat, pe care-l înlocuise şi de cari se temea să nu fie înlocuit, nu se sfii să prezinte acte false, socoteli plăzmuite [198], acelaşi neiertător al duşmanilor săi, pentru a înnegri pe Brîncoveanu, schimbă cu desăvîrşire adevărul în privinţa soliei de pace munteană. Din negociatorul sincer şi autorizat el face un spion, din acela cari venea să propuie întinderea hotarelor împărăţiei creştine, un vînzător al ţarului.

Dar să continuăm analiza acestui capitol de istorie, în cari trăiesc atît de puternic antipatiile politice ale autorului.

Lupu Costachi fugise altă dată înaintea mîniei lui Constantin-vodă Cantemir, şi Dimitrie nu uitase această vinovăţie de conspiraţie. În 1711, el datorea vistieriei 3 000 de galbeni de pe goştină ; pentru această sumă şi pentru alţi 800 de galbeni, pe cari i-i dădu, Domnul îi încredinţă sarcina de a strînge provizii pentru muscali. Lupu dezaproba însă pripa cu cari Dimitrie schimbase o suzeranitate străină cu alta. El scrise în toate părţile scrisori prieteneşti, dădu ştiri unora şi altora, dar provizii nimăruia. Pînă la hotărîrea războiului, cu toate trupele ce se trimiseră contra lui, cumintele fiu al puternicului vornic Gavriliţă stătu la Bursuci, în tabăra sa de bejenar [199].

Dreptatea, care adevărat, nu i s-a prea recunoscut pe urmă, cînd credinţa-i fu răsplătită printr-o îndelungată închisoare la turci, dreptatea o avea Lupu. Dar, pentru Cantemir, ofensa aceasta nouă, adusă lui însuşi, se grămădea pe lîngă aceea pe cari Lupu o făcuse lui Constantin Cantemir. Într-un capitol de istorie munteană, un paragraf special e consacrat pentru a înnegri după cuviinţă pe recalcitrantul boier, „lup" cu fapta ca şi cu numele. El crede că duşmanul său a fost tăiat la Varna, pe cînd adevărul este că el a fost cerut şi dobîndit de Nicolae-vodă [200]. Fireşte că nu uită să puie în legătură intrigile lui Costachi cu acelea ale Castriotului, deşi, desigur, aceştia n-aveau nici o înţelegere şi nici o legătură.

După această lungă digresie autoencomiastică, după această meşteşugită îndreptăţire a purtării sale politice în 1711, Dimitrie se întoarce la istoria muntenească. „Să ne întoarcem însă la Brîncoveanu şi la Cantacuzini". Căci acestora şi ţării îi era consacrat capitolul, şi de sine însuşi vorbise autorul numai pentru că în intenţia sa nu era să-şi tipărească memoriile, descriind

---

[197] P. 328. Dacă mijlocirea emisariului muntean nu se menţionează în scrisoarea prin cari se anunţă Domnului încheierea păcii de la Prut — IORGA, *Acte şi fragm.*, I, p. 322—3 ; HURMUZAKI, VII, p. 91—2 ; IX[1], p. 457, aceasta se explică prin mîndria turcilor, cari voiau ca pacea să apară ca impusă de dînşii, fără amestecul nimănui.

[198] AXINTIE URICARIUL, p. 122.

[199] Cf. cu povestirea din *Evenimente*, NICOLAE COSTIN, p. 100 ; NECULCE, p. 313 şi urm.

[200] *Epistolaire grec*, p. 70—1.

într-un capitol deosebit cele cîteva luni de tulburată stăpînire moldovenească pe cari i le îngăduise norocul.

Cu ura cunoscută, ni se zugrăveşte şi purtarea ulterioară a lui Constantin Brîncoveanu. Coloarea e exagerată, dar faptele sînt adevărate. Ni se spune că Domnul muntean, bucuros că a socotit bine ce trebuia să facă în anul critic, ar fi luat în rîs pe muscali, cari credeau că vor bate pe sultan „cu paharele şi cu rachiul". Va fi spus ori ba aceasta prudentul voievod românesc, dar „un ministru al Domnului din Muntenia", adică Constantin Stolnicul Cantacuzino, scria nemţilor încă din august, a doua zi după retragerea ruşinoasă a lui Petru-cel-Mare : „În haine nemţeşti, muscalii sînt tot muscali" [201]. Şi sentimentele Stolnicului erau încă, pe această vreme, sentimentele Domnului său ; politica lui fusese aceea cari, adoptată de Brîncoveanu, triumfase.

Pentru a explica uciderea lui Constantin-vodă, Dimitrie culege toate motivele de nemulţămire ce dăduse mîndrul şi imperiosul Domn acelor cari-l înconjurau sau cărora le servea. Ce spune de originea duşmăniei dintre dînsul şi Cantacuzini e original. Cînd ajunge însă la actele de trădare faţă de Poartă, autorul începe a copia din Del Chiaro, îndreptînd pe alocurea prin cunoştinţa lui mai bună a împrejurărilor.

Cantemir dă numele lui Dumitraşco Racoviţă, cari comunică fratelui său, Mihai, pîrile secrete contra Brîncoveanului. El reproduce după Del Chiaro punctele de acuzaţie, şi tot din acelaşi izvor, pe cari nu-l citează, ia şi scrisoarea Domnului către vizir pentru nunta fiului său Radu. Răspunsul la această din urmă scrisoare e tot cel din cartea veneţianului. După ce menţionează, din acelaşi izvor, scrisoarea de înştiinţare a doctorului Corea către Domnul muntenesc, Cantemir descrie prinderea lui Constantin-vodă în parte după Del Chiaro, necunoscînd cronicile muntene, a căror cronologie pentru acest eveniment e greşită cu o zi [202].

Ici şi colo, schimbări şi adaosuri nu lipsesc încă. Dimitrie ne dă discursul ţinut de Brîncoveanu la execuţia lui, într-o formă cari e cea din scriitorul italian. Dar soarta corpurilor familiei e arătată ca în *Cronica Bălăcenească* [203]. Amănuntele măcelului, soarta Doamnei Marica sînt împrumutate de la Del Chiaro. Se adaugă numai, ceea ce nu putea şti acesta cînd şi-a redactat cartea, menţiunea întoarcerii văduvei în ţară.

Data scoaterei din domnie a lui Ştefan Cantacuzino, noul Domn al partidei învingătoare, e acea din Del Chiaro, şi în aceleaşi cuvinte chiar se povesteşte această scenă în cele două lucrări. E o copiare cuvînt după cuvînt, cari pune într-o rea lumină onestitatea literară, sau mai degrabă conştiinţa de ce este permis unui istoric, pe cari o avea Cantemir. Ea ne face în acelaşi timp să regretăm mai puţin lipsa părţii mai nouă a *Hronicului.* Pentru secolele al XIII-lea pînă la al XVII-lea n-am fi avut nimic de adunat din copiile sau lungile discuţii zădarnice ale scriitorului, căruia nu-i erau cunoscute nici măcar izvoarele noastre. Pentru secolul al XVII-lea, pentru

[201] IORGA, *Acte şi fragm.*, I, p. 326—7.
[202] Cf. şi *„An. Ac. Rom."*, XXI, p. 299.
[203] V. *ibid.*, p. 401 ; ŞINCAI, III, p. 374.

partea pe cari putea s-o cunoască prin el însuşi, Cantemir ne-a dat aproape tot ce putea să ne deie în *Vita Constantini Cantemyrii,* în „Evenimente", cum vom vedea îndată, în *Istoria ieroglifică* şi în *Istoria Imperiului otoman.* Am pierdut deci pagini, locuţii, anecdote poate, dar nu cunoştinţe istorice serioase, şi de acestea am fi avut nevoie.

Cum am spus, opusculul se termină cu primirea Doamnei Păuna, văduva lui Ştefan-vodă, la Petersburg. Locul l-am şi reprodus puţin înainte.

Deci, pentru a rezuma impresia pe cari o produce analiza acestor două capitole de istorie contemporană, dacă Dimitrie Cantemir ne dă ştiri noi, el ne dă şi ştiri confuze sau false ; dacă ne dă o expunere interesantă, el ascunde întrînsa tendinţi de răzbunare şi de laudă. Lucruri pe cari trebuie să le aibă în minte acel cari se foloseşte de aceste izvoare indispensabile, dar mai nesigure, putem zice, decît oricare altele, fiindcă nimeni printre cronicarii noştri n-a avut înalta situaţie, temperamentul răspicat şi meşteşugul de formă al lui Dimitrie Cantemir.

Mai rămîn două opere istorice ale lui Dimitrie Cantemir : o carte de memorii, îmbrăcată în zăbranicul glumeţ al unei fantazii alegorice şi titlul său de glorie pînă foarte tîrziu, cartea cari i-a format o reputaţie europeană, pe cari nici un alt istoric român n-a avut-o pînă în ziua de astăzi.

Voim să vorbim de *Istoria ieroglifică* şi de *Istoria Imperiului otoman.*

Asupra celei dintîi există o carte[204], o conştiincioasă teză de licenţă, al cărui merit s-a zis că ar sta într-aceea că dă cheia *umană* a acestei poveşti de dobitoace. Meritul trebuie să revie atunci în primul rînd lui Cantemir însuşi, cari a dat această cheie, fără cari romanul istoric n-ar fi putut să fie înţeles şi gustat nici de contemporanii săi.

Deci nu de *cheie* trebuie să se ocupe o cercetare asupra *Istoriei ieroglifice,* ci de adevărul, spiritul şi frumuseţa cărţii.

Pentru a înţelege alegoria politică şi satirică trebuie cunoscute antecedentele luptei pentru domnie între Mihalachi Racoviţă şi foştii săi cumnaţi, Antioh şi Dimitrie, fraţii cantemireşti. Aceasta ne dă prilejul să punem în lumină o parte din viaţa lui Dimitrie.

Constantin-vodă murise, şi partizanii lui sperau să poată face în Moldova ceea ce se făcuse în Ţara Românească cu cinci ani înainte. Atunci, Şerban murind în Scaun, ţara alesese pe Brîncoveanu, precum, într-o altă împrejurare analogă, pe tronul mortului Matei-vodă fusese ridicat prin alegere Constantin Şerban. Şi cel dintîi şi cel de-al doilea Constantin-vodă de la munteni fuseseră întăriţi de Poartă, după ce prezintaseră fireşte omagiile lor sunătoare personajelor influente din Constantinopol. Ştirea vacanţii tronului o aflaseră turcii înaintea celor ce se aţineau la dînsul, cari nu putură deci să se agite ; plătiţi din belşug, de două ori turcii ratificaseră, în acest secol, alegerea Divanului muntean, aclamată de boierimea prezentă şi de slujitori.

---

[204] G. CONSTANTINESCU RÎM, *Vrajba dintre Cantacuzineşti, Cantemireşti şi Brâncoveanu (1688—1705);* Bîrlad, 1889, in 8°.

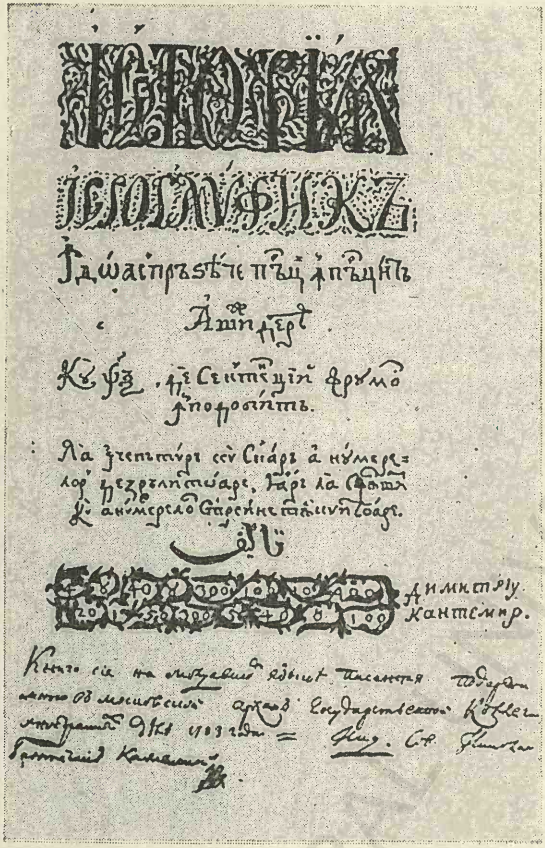

ISTORIA IEROGLIFICĂ — FOAIA DE TITLU

Divanul moldovenesc asculta de poruncile a doi oameni : Iordachi Ruset, stăpînul ţării, şi Bogdan hatmanul, ginerele Domnului mort. Pentru unul din ei, Dimitrie era convenabil, ca unul ce era „un copil", pentru celălalt numirea cumnatului său nu putea să fie decît cea mai plăcută. Boierinaşii ridicaţi la cinste şi avere de Constantin-vodă, el însuşi un boierinaş prefăcut în *miles gloriosus,* trebuiau să aplaude la această alegere, iar boierii cei mari, cari ar fi văzut mai bine pe jilţul domnesc un Domn de viţă sau unul dintre ai lor, tăcură, fiind cei mai slabi.

Se strigă deci la Iaşi, cum se strigase la Bucureşti, în 1688 : „Într-un ceas bun să ni fii Domn" [205] unui ales al ţării care avea glas şi îndrăznia să vorbească.

Dar Dimitrie Cantemir, beizadeaua, n-avu norocul simplului boier Constantin Brîncoveanu. Moartea tatălui său se întîmplase într-un moment

[205] „An. Ac. Rom.", XXI, p. 321.

cînd vrăjmăşia între conducătorii ţărilor noastre ajunsese la paroxism. În ultimele zile ale lui decembrie, boierii munteni trimişi de Cantemir îşi prezentaseră la Poartă plîngerile contra Domnului trădător al Ţării Româneşti, şi petiţionarii se chinuiau încă în ocne poate sau atîrnau în bătaia crivăţului de braţele spînzurătorilor [206]. Se credea la Bucureşti că duşmanul de peste Milcov nu se va alege numai cu ruşinea pîrilor zădarnice, ci-şi va pierde, la bătrîneţă, Scaunul pe cari spera să-l ocupe pînă la sfîrşit [207].

Am văzut că Dimitrie, efemerul Dimitrie-vodă, nu-şi făcea iluzii asupra sentimentelor vecinului său faţă de dînsul şi familia lui. El încercă printr-o solie să împace sufletul puternicului vrăjmaş. Brîncoveanu nu era omul care să refuze, dar nici acela cari să ierte. Duca, un alt „copil" şi, pentru acel timp, o altă copilărească minune de învăţătură, fu numit [208].

În sîmbăta Floriilor, 8 aprilie, st. v. (18 aprilie), Dimitrie primea ştirea cea rea. În zădar îl unsese de Domn Gherasim, patriarh de Alexandria, în zădar i se cîntase: „la mulţi ani", în zădar îl proclamase boierii, în zădar un agă turc consimţise să asiste la ceremonia de instalare, precum alţi agi blagoslovise domnia nouă a lui Brîncoveanu în 1688 [209], în zădar plecase la Constantinopol, cu darurile cuvenite, culese din fundul vistieriei goale, coconii Cupăreştilor, Pîrvu vătavul şi Ştefăniţă, fiii Excelenţii Sale Manolachi. Brîncoveanu era mai convingător. Un agă, aga maziliei după aga, netrimis, al instalării, sosi la Iaşi. Ambiţiosul tînăr nu serbă măcar Paştile ca Domn: în joia mare, la 23 april st. n., după ceva mai mult de o lună de stăpînire, în care nu făcuse altceva decît să îngroape pe tată-său, el porni spre Constantinopol, pentru a-şi relua, cu totul fără voie, studiile orientale, pe cari le alterna cu intrigi, nu mai puţin orientale, spre a ajunge iarăşi, el sau fratele său, în Scaunul Moldovei [210].

O ligă se făcu pentru a împiedica ridicarea din nou a partidului învins al Cupăreştilor şi Cantemireştilor, dintre cari cei din urmă pătimiseră pentru cei dintîi şi cei dintîi lucraseră, în chip supţire, grecesc, pentru cei din urmă. Goana împotriva fiilor Cupariului, „acei răutăcioşi de greci", scrie bailul [211], începu furioasă. Iordachi fugise, cu Lupu Bogdan, în Polonia [212], unde, la Mariampol, se găseau încă în 1695, cînd ambasadorul francez afla de la Duca gîndurile rele ale periculoaselor persoane ce se

---

[206] Nu ştim data precisă a condamnării şi nici aceea la cari cei osîndiţi la ocne fură iertaţi.

[207] În schimb, erau şi de aceia cari credeau că Brîncoveanu va fi cel scos din domnie, şi aceasta pentru că se înţelege cu nemţii. Cf. HURMUZAKI, *Supl.* I[1], 304; IORGA, *Acte şi fragm.*, I, p. 303, nr. 2. Dar în aceste ştiri de la începutul lui 1693 avem un răsunet al întîmplărilor din decembrie 1692, pe cari le-am povestit.

[208] v. mai sus.

[209] „An. Ac. Rom.", XXI, p. 310.

[210] Datele în N. COSTIN, p. 39—40, NECULCE, p. 244—5, Cf. MUSTEA, versiunea întîi, cari n-are importanţă. Din izvoarele străine, preţioasele rapoarte veneţiene din HURMUZAKI, V[2], p. 245—7, nr. CCCLXXXI—II. E foarte preţioasă naraţia amănunţită din RADU POPESCU, *Memorii*, p. 130—1.

[211] *l. c.* p. 246.

[212] Cronicile moldoveneşti citate.

numeau „Georges Roussette, fils de Couparidi et le commandant Loubouliou, fils du prince Danou et gendre de Cantemir“ [213]. Manolachi dispăru în Ardeal [214]. Lascarachi, capuchehaiaua, organizatorul, împreună cu ambasadorul francez şi cu Tököly, clientul acestuia, al tuturor „combinaţiilor“ contra lui Brîncoveanu, se făcu nevăzut, împreună cu alt frate, Scarlatachi: li se pierduse urma în palatul ambasadorului. Mai puţin norocos, interesantul Mihalachi fu prins şi trimis la Rodos, lucru cari se auzi departe şi pe cari-l află şi Neculce, pe atunci un tînăr curtean al lui Constantin Duca [215].

Alianţe de familie întăriră partida opusă ambiţiei feciorilor lui Cantemir şi lăcomiei şirete a odraslelor lui Ruset Cupariul. În noiembrie 1692 se serbase, în prezenţa lui Alexandru Mavrocordat, nunta Stancăi lui Constantin Brîncoveanu cu ultimul dintre Lăpuşneni, Radu, fiul lui Iliaş-vodă [216]. Cu acest prilej, o nouă alianţă de familie fu plănuită: Scarlatachi, fiul marelui dragoman, se logodi cu a doua fiică a Brîncoveanului, Ilinca. De nunta aceasta ştie şi bailul, cari ne vorbeşte în primăvara anului 1693 şi de căsătoria uneia din fetele lui Alexandru, [Ruxandra] [217], cu Matei, fiul lui Grigore Ghica, un pretendent posibil pentru tronul moldovenesc [218]. Nunta fusese făcută cu cheltuiala Brîncoveanului, căci cununase capuchehaiaua sa, spătarul Mihai [219].

În sfîrşit, pentru a reţinea în clientela sa pe Duca, Brîncoveanu serbă nunta acestuia cu fiica sa Maria. Serbarea se făcu la Iaşi, în ziua de 5 (15) noiembrie 1693, cu o pompă potrivită cu bogăţia Domnului muntean [220]. Alianţa era să dureze cît această căsătorie, dar şi căsătoria era să fie scurtă.

Coaliţia era numeroasă, hotărîtă, bine prevăzută cu bani şi răzimată pe puternicei protecţii la Poartă. Dar Cantemireştii aveau şi ei reazemurile lor.

Întîi hanul, Selim-Ghirai, cari, trăind în bune relaţii cu bătrînul Cantemir, nu părăsi pe fiii persecutaţi ai prietenului mort. Apoi, printre demnitarii turceşti, acel circasian cerchez-Mehemed-aga, cari ridicase pe Dimi-

---

[213] HURMUZAKI, *Supl.*, I[1], p. 334.

[214] E, desigur, boierul moldovean sosit la Braşov în ziua de 9 (19) — cînd ar fi venit ca ambasador al lui Dimitrie — sau cel cari ajunge acolo la 19 (29), cînd putu veni ca fugar; v. An. Ac. Rom.“, XXI, p. 242—3. Pentru fuga lui, v. raportul veneţian citat.

[215] P. 245. Cf. raportul veneţian citat. Din acesta se vede că exilatul fu Mihalachi, şi *nu Lascarachi.*

[216] GRECEANU, p. 198—9; RADU POPESCU, *Memorii*, p. 116—7; DAPONTE, *Cronica*, în ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 45; *Cronica bălăceneascâ*, reprodusă în ŞINCAI, III, p. 254—5 (e pentru acest episod un izvor original).

[217] LEGRAND, *Généalogie des Mavrocordato*, p. 3.

[218] Cf. mai sus. Raportul citat. Un Grigore Ghica cere, din Viena, sprijinul Regelui Franciei la 1700; HURMUZAKI, *Supl.* I[1], p. 381. nr. DLXX., Cf. *ibid.*, VI, p. 71, nr. XXXVI, V., pentru o fată a lui Grigore-vodă. „An. Ac. Rom.“, XXI, p. 332.

[219] DAPONTE, p. 46.

[220] Cf. cronicile moldoveneşti citate; GRECEANU, p. 210—1: *Memoriile* lui RADU POPESCU, p. 132—3.

trie-vodă din Scaun şi căruia alt circasian, Ştefan Cerchez, pe cari l-am găsit printre cei mai credincioşi „boiernaşi" ai lui Constantin Cantemir, îi recomandase călduros pe „copil" [221]. Personalitatea atrăgătoare, isteţimea, învăţătura lui Dimitrie trebuiau să-i cîştige şi alţi prieteni în lumea „meghistanilor" constantinopolitani şi a „elciilor" creştini, gata să risce la jocul de bursă al domniilor româneşti. Fără a mai vorbi de acei turci pe cari Cantemir tatăl îi ajutase, cu bani sau altfel : fiul său ne vorbeşte astfel de caimacamul Mustafa, cari fusese prins de poloni la Esztergom [222], deci în 1683, şi liberat prin stăruinţele Domnului moldovean, după o robie de şapte ani [223]. Tot de la dînsul aflăm şi prietenia bună care lega de Constantin Cantemir pe un foarte influent om politic otoman, cu inteligenţa ageră şi caracterul mîndru, drept şi nobil, Daltaban-Mustafa-paşa, care fu patru ani serascher la Babadag, pentru a apăra Moldova de poloni. Cînd se scria în cancelaria imperială ordinul de exil, la Bihach, în Bosnia, al lui Daltaban, Dimitrie, cari avea legături pretutindeni, era de faţă şi, copiindu-l, îl destăinui celui ameninţat. Daltaban ajunse să fie mare-vizir, spre marea bucurie a populaţiei capitalei şi spre marea groază a trădătorilor, turci şi greci, cari încheiase dezastroasa şi umilitoarea pace de la Carlowitz. Cînd destoinicul general căzu, în lupta de intrigi cu muftiul ucis în 1703, Dimitrie îl plînse sincer, pe acest puternic protector şi sincer prieten. „Aşa a murit, scrie el în *Istoria Imperiului otoman*, cel mai viteaz dintre oamenii de stat şi războinicii ce i-a avut vreo dată împărăţia otomană" [224].

Printre turci, Dimitrie Cantemir cunoştea oameni politici cu însemnătate ; aşa, pe Ainegi-Soliman-paşa, cari ajunse mare-vizir [225], pe Hasnadar-Ibrahim-paşa, un om învăţat şi călătorit, cari fu mare-hasnadar, ambasador la Viena, paşă de Belgrad. Acesta din urmă consimţea să vie la masă la „Bogdan-Beizadea", să-i bea vinul, în palatul de la Ortachioi, împodobit cu grădini şi apeducte, pe cari-l clădise fratele amicului său Cerchez-Mehemed şi cari fusese cumpărat pentru tînărul principe în 1688 de la Iusuf-Efendi, fiul inspectorului marinei, cu preţul de 25 000 de lei, şi înfrumuseţat şi adăugit pe urmă ; [226] în schimb, băutorul de vin făcea destăinuiri politice din trecutul său prietenului [227]. Dimitrie mai numără printre cunoscuţii săi ţărigrădeni pe profetul şi astrologul Nefi-Ogli [228], pe marele matematic „Saadi-Efendi, în filozofie sectator al lui Democrit şi de

---

[221] NECULCE, p. 245. Cf. tabla traducerii române a *Istoriei imperiului otoman*, la numele ui CERCHEZ-MEHEMED. Devenit Mare-Imbrohor, acest „bun prieten" al bătrînului Cantemir nu-şi uită ocrotitul, ciracul *Ist. Imp. otoman*, p. 237, nota 50, v. şi mai departe.

[222] GRAN.

[223] *Ist. Imp. otoman*, p. 267, nota 27. Cf. „An. Ac. Rom"., XXI, p. 294.

[224] P. 716, nota 35. Cf. p. 744 şi urm.

[225] P. 464, nota 46.

[226] P. 366, nota 1.

[227] P. 464, nota 46. Îl vizita de cîteva ori pe an şi Ibrahim-bei, un membru al respectatei familii Ibrahim-Chan-Ogli (p. 101, nota 17).

[228] P. 602, nota 22.

la cari învăţase turceşte“ [229]. El însuşi învăţase timp de cincisprezece ani muzica de la renegatul Kiemani-Ahmed şi de la „ortodoxul“ Angeli şi descoperise „un metod nou... pentru a exprima cîntecele prin note, născocire pe cari turcii n-o ştiau înainte“. La rîndul său, învăţatul principe avu elevi : la el îşi perfecţionară cunoştinţele celebrităţi muzicale ale Turciei moderne, Sinic-Mehemed şi Bardaci-Mehemed-Celebi, cari fuseseră instruiţi întîi de Camboso-Mehemed-aga, un mare artist, şi grecul Ralaki Eupragiotes. Învăţă singur pe Darul-Ismail-Efenti, mare-hasnadar, şi pe Latif-Celebi, subordonatul acestuia, şi scrise din îndemnul lor un tratat despre muzică în turceşte, pe cari-l dedică sultanului Ahmed al II-lea, cari domni de la 1691 la 1695 [230], popularizînd astfel noul său sistem de notaţie, ce deveni de uz comun [231].

Aceste numeroase şi alese cunoştinţe îl făceau să poată pătrunde pretutindeni, servindu-şi, la întîmplare, interesele politice. El vizită, astfel, într-un rînd reşedinţa sultanului Mustafa al II-lea — 1695—1703 — lîngă Adrianopol ; [232] altădată, de la 1703 înainte, el apără înaintea mareluivizir Ciorluh-Ah-paşa, prezintînd acte justificative, biserica Sf. Apostoli din Constantinopol, contra pretenţiilor turceşti ; [233] el căpătă, prin „musavirul“ imperial, Leuni Celebi, prin bani şi stăruinţe, portretele sultanilor, conservate cu multă fereală în biblioteca Seraiului [234].

În sfîrşit, sprijinitori avea Dimitrie şi printre creştinii aceia cari, mai mult decît turcii, pe cari-i aveau în mînă, asigurau reuşita unei intrigi sau „amestecături“. Cunoştea pe patriarhul Calinic [235], pe cei mai mulţi dintre învăţaţii elini ai timpului, ieşiţi din şcoala Fanarului : Iacomi, „de la cari, pe cînd locuia în Constantinopol, învăţă elementele filozofiei“, Meletie de Arta, aderent al lui Van Helmont şi... Thales, „din cari Dimitrie luă lecţii de la dînsul timp de opt luni“ [236]. Şi, mai presus de toţi, Cupăreştii, cari, de unde erau, nu stăteau degeaba.

Pentru a nu-l uita, în fine, nici pe acesta, Dimitrie era primit şi în intimitatea lui Tököly, duşmanul cel mare al Brîncoveanului, cari rectifica unele credinţe ale principelui despre activitatea sa politică [237] şi făcea de faţă cu dînsul consideraţii de politician dezgustat şi pretendent regal fără speranţă asupra asămănării dintre semiluna instabilă şi credinţa turcească, pe urmele căreia suferea [238].

---

[229] P. 38, nota 8.
[230] P. 217, nota 17.
[231] Cantemir scrie : „Sultanul Ahmed II, *cari domneşte acum*“, Trebuie cetit : Ahmed III — 1703—30 — sau Ahmed II, fără acest adaos, cari n-ar fi de mîna autorului ?
[232] P. 237, nota 50.
[233] P. 150, nota 41 ; p. 231, nota 41.
[234] P. 232, nota 42. Pe vremea întîiei sale şederi la Constantinopol, Dimitrie copie privilegiul de scutire acordat călugărilor de la Muntele-Sinai de sultanul Selim (p. 243, nota 60).
[235] P. 38, nota 8 ; p. 656, nota 18.
[236] P. 98, nota 8.
[237] P. 464, nota 46.
[238] P. 455, nota 36.

Cu dușmănia persistentă și bine servită a Cantemireștilor, Duca, deși sprijinit de o puternică asociație, nu putea domni mult. Se și purtase rău, de altfel, prigonind, cu o pasiune cari nu se potrivește la un „cocon tînăr“ [239], pe rudele rămase în țară ale pribegilor, pe soțiile acestora [240]. Bailul pretinde că Antioh Cantemir a fost numit de „Han“, ceea ce nu e decît foarte posibil [241]. Iar Greceanu, pentru inspiratorul și stăpînul căruia această schimbare în Moldova, căderea ginerelui și venirea în loc a dușmanului, era un dureros eșec, Greceanu caută să mascheze înfrîngerea partidei brîncovenești prin explicația că Duca s-a *retras* de bună voie, „văzînd că, de ce mergea, țara i se pustiește și nevoile i se îngreuiază“ [242].

Numirea lui Antioh se făcu în ziua de 18 decembrie 1695 st.n. [243], și succesorul lui Duca ajunse în Iași în ianuarie următor. Evident că, împrejurările schimbîndu-se, Cupărești își căpătară iarăși situația pierdută la moartea lui Cantemir bătrînul. Iordachi era, împreună cu ceilalți pribegi, în cetatea Neamțului, pe cari încă de la 1691 o stăpîneau polonii. El alergă la Iași pentru a găsi pe Duca și a-i insulta căderea, răstorcîndu-și astfel pentru trei ani de suferințe, rătăciri și sărăcie. Lascarachi reveni din refugiul său [244], dar prăpădit de dropică, așa încît muri, dezolat că nu poate „să-și răsplătească răutatea ce trăsese de la munteni“ [245]. Manolachi, cari se afla și el la Neamț, se întoarse, desigur, împreună cu fratele său mai mare și, ca unul ce era printre stîlpii noului Domn, fu făcut, din sluger, postelnic-mare. Mihalachi, împreună cu beizadea Dimitrie, rămase la Constantinopol „să-i poarte de grijă trebilor“ ; și, fără îndoială, Scarlatachi își găsi un loc pe lîngă dînșii [246].

Dimitrie trecu deci de la defensiva prudentă la o pătimașă ofensivă. Îi venise și lui vremea acum să plătească în necazuri și primejdii gonirea sa din Scaunul părintesc și prigonirea cari urmase. Începu, la rîndul său, avînd acuma banii Moldovei la dispoziție, să „amestece“. Cînd Brîncoveanu riscă o pîră la Poartă, pentru liberarea pe furiș a lui Turculeț,

---

[239] E scuza pe care o aduce POPESCU, în *Memorii*, p. 130.

[240] v. același și cronicarii moldoveni.

[241] HURMUZAKI, V², p. 277, nr. CCCCXXVI. Căci și un cronicar muntean, independent de controlul domnesc, Popescu, scrie, în *Memoriile* sale, că mazilia lui Duca fu datorită intrigilor făcute de pribegi, oameni „foarte practici și ei întru ale Domnilor trebi“ : Iordachi, Bogdan, Moise serdarul, „Manole slugerul“ — adică unul dintre Cupărești, Manolachi, cari la urmă se adresară Hanului, prietenul Cantemireștilor, și făcură să se numească astfel „Cantemiroglu“ sau mare, „făr'de veste, neștiind nici capuchihaiele Moldovei, nici cele românești“ (p. 148—9), Neculce, un curtean al lui Duca, povestește în același spirit intrigile pribegilor (p. 251—2), vorbește de pîra Hanului *(Ibid.)* și adaugă pe acele ale lui Daltaban, atunci serascher de Babadag, și ale lui Tököly (p. 251—2 ; v. mai sus).

[242] P. 324—5. Iată soliile moldovene la Brîncoveanu supt Duca : „hatmanul Nicolae [Costin], în 1694 ; în 1695 „Chiriță Enache Vlastò, chehaiaoa Moldovei [Postelnic]“ „Ioniță serdarul [Costin], solul de la Moldova“ și „Vasilașco spătarul [Cantacuzino]“ *(Condica Vistieriei*, p. 30, 86, 92, 165).

[243] La 11, după N. COSTIN, p. 42.

[244] Care ar fi fost, după Neculce, insula de exil a Rodosului.

[245] NECULCE, p. 256.

[246] *Ibid.*, p. 256—7.

moldoveanul jurat polonilor, care fusese prins în ultimele zile ale domniei lui Duca — o prețioasă pradă, căci era neastîmpărat și viteaz —, Dimitrie știu ce să facă pentru a zădărnici acuzația și a lua în primire pe principalul acuzator, un căpitan Cernat, „de Casa Mironeștilor". Ajutat de vechiul protector cari era Cerchez-Mehemed, el despera pe Brîncoveanu, făcîndu-l să cheltuiască cinci-șase sute de pungi pe lună, pentru a se apăra [247].

Dar, totuși, nu provocaseră nici de astă dată Cantemireștii, afară numai dacă nu se consideră numirea lui Antioh ca o provocare. Ca și în 1693, ca și cu alte prilejuri, pe urmă, se propuse Brîncoveanului pacea [248]. Domnul muntean avea multe fete și dădea zestre mari ; dar cea mai mare zestre era sprijinul la Poartă al acelor gineri cărora acest sprijin putea să le folosească. Duca fusese susținut de munteni pentru că luase în căsătorie pe Domnița Maria : Antioh ceru deci și el pe una din principese : un mijloc de a face, în sfîrșit, o pace durabilă și de a pune capăt unei lungi și ruinătoare rivalități, cari nu putea să profite decît doar Cupăreștilor.

Neculcea, hatmanul lui Dimitrie-vodă, nu tace despre peținea zădarnică. Vorbește însă și Nicolae Costin. Solii politici, peținători în același timp, ai lui Antioh veniră la Curtea munteană în 1696. Ei fură refuzați. Domnul luă atunci pe o moldoveancă, fata marelui-logofăt Dumitrașco Ceaurul, din familia lui Gheorghe Ștefan. Și apoi deschise campania împotriva acelui care-l ofensase [249].

În 1697, turcii făcură marea lor expediție în Ungaria, supt conducerea personală a slabului sultan Mustafa al II-lea. Focarul intrigilor strămutîndu-se, Dimitrie Cantemir trebui să se strămute și el. Merse cu oastea împărătească pînă la Dunăre, iar de aici se răpezi pînă la Iași, la fratele său, cu „cai de olac", în cea mai mare grabă. „De care venire a lui s-au sunat că ar fi avut ferman Dumitrașco-vodă să ia 20 000 de tătari și să meargă prin țara muntenească, să treacă în țara ungurească ; și, fiind ungurii gata să se ridice și ei cu oști, împreună cu tătarii pre de această parte și oastea turcească pre dincolo de Dunăre, să bată pre nemți" [250]. Și cronicarul de la cari am extras aceste rînduri vorbește de silințele pe cari le făcu, cu succes, Brîncoveanu pentru a împiedica îndeplinirea acestui plan.

---

[247] *Ibid.*, p. 257—8.

[248] Așa se explică de ce Mustea crede în realitatea acestei legături, cari ar fi durat pînă la 1697, respectată de Brîncoveanu (p. 91). Că a fost un timp de bune relații dovedește și căsătoria la munteni, în 1696, a lui „Petrașco logofătul moldovean" *(Condica Vistiriei.* p. 215. Era poate fiul lui Zosin Bașotă ; NECULCEA, p. 269), dacă bincînțeles, acesta nu era un pribeag.

[249] Cf. NIC. COSTIN, p. 42—3 ; NECULCE, p. 257, cari ne vorbește și el de această nuntă ; *POPESCU, Memorii,* p. 151. Gheorghe Ștefan n-a lăsat copii. Pare să fi avut drept singură rudă un frate Vasile („Arch. ist.", I[1], 108—9), cari, întors în țară, deveni, din hatman, logofătul lui Petriceicu, în 1679 *(ibid.,* p. 96) și avu drept fiu (?) pe Dumitrașco. Acesta era și tatăl lui Vasile Ceaurul de supt Mihai Racoviță în a treia Domnie ; MUSTEA, p. 58. Acesta din urmă, știind din ce viță era, umbla după Domnie. Cf. MUSTEA, p. 34 și mai sus ; și „Uricariul", XI, p. 216.

[250] Mustea, p. 91.

Nu însă de aceasta venise Dimitrie la Iaşi, unde stătu numai „patru-cinci zile", punînd, zice şi Neculcea, „în mare grijă" pe duşmanul său şi al familiei sale. Un aventurier, anume Davidel, cari făcuse cîtva timp pe joimirul şi comandase în teritoriul polon al Moldovei, Alexandru David cum se iscălia [251], trecuse la turci pentru a se face Domn, şi aceştia îl luau în serios. Hanul, la cari se oploşise, stăruia, cu autoritatea lui cea mare, pentru dînsul, şi Neculce ne spune că acest soldat cu reputaţie şi-ar fi atins scopul, dacă Dimitrie nu s-ar fi luptat în tabără împotriva lui [252]. Pentru această afacere a lui Davidel, cari şi el venea cu turcii spre Dunăre, sosise probabil Dimitrie la Iaşi, spre a se înţelege cu fratele său, Domnul [253].

În mai multe din izvoarele contemporane ni se vorbeşte de participarea lui Dmitrie la expediţia din 1697, cari se ştie că se termină cu teribila înfrîngere de la Zenta, un dezastru pentru forţele sultanului şi pentru reputaţia militară a turcilor. Mai pe larg ne povesteşte această participare principele însuşi. Prezenţa sa la marea nenorocire a patronilor săi îl întări, desigur, în părerea că vîrsta bătrîneţii a atins statul puternic al osmanilor [254]. Scapă şi el „cum putu", în zăpăceala generală, în panica fugii. „De cîte ori, spune el, îmi aduc aminte de zăpăceala jalnică de atunci, mă cuprinde o groază în taină". Nu se luptase, nefiind aceasta menirea unui capuchehaie, cari avea de apărat interese moldoveneşti contra rivalilor, şi nu onoarea steagurilor sultanului contra nemţilor, dar, firește, trebui să fugă cu toţii ceilalţi, o fugă cari era neplăcută numai, dar nu ruşinoasă, pentru acel ce nu putea fi vinovat de dînsa [255]. „Atunci, zice Neculce, şi agărlîcul lui Dumitraşco beizadea şi a capuchehaielor [el era baş-capuchehaia] acolo s-au prăpădit, numai ce au scăpat ei cu capetele" [256]. Ajungînd la Timişoara cu oastea lipsită de şefi — paşii fiind omorîţi în luptă şi împăratul ascuns, el îşi aşează corturile sale într-o vie de lîngă oraş şi avu norocul să descopere, cînd lumea murea de sete, un puţ, deasupra căruia îşi ridică propria sa „şatră", căutînd să-l ascundă astfel. Dar fu descoperit şi scăpă de pedeapsa egoismului său numai prin prezenţa de spirit ce arătă. În fîntînă, spuse el turcilor cari-i descoperiră secretul, se găsise un mort, şi ea trebuia curăţită înainte de a se lua apă dintr-însa [257].

După ce ajunse la Constantinopol, Dimitrie şezu acolo, ocupat cu înodarea intrigilor duşmane, pînă la 1699 [258]. În acest an, el veni în Moldova

---

[251] V. scrisori de ale lui în IORGA, *Docum. rom. din arch. Bistr.*, II. E pomenit şi în „Uricariul", undeva.

[252] P. 261.

[253] Se pare că hanul nu asista personal la expediţie ; v. *Ist Imp. otoman*, p. 697. Trupele turceşti ajunseră la Belgrad în ziua de 31 iulie st. v. ; GRECEANU, după corespondenţa oficială munteană, p. 334.

[254] v. p. 716, nota 30.

[255] P. 714, nota 32.

[256] P. 262.

[257] *Ist. Imp. otoman*, p. 714, nota 32. Cf. p. 122, nota 39 ; p. 707, 709. Între fugari se găsea şi Tököly ; v. *ibid.*, p. 715, nota 34.

[258] În 1698, găsim un schimb de solii între Moldova şi Ţara Românească. „Solul moldovenesc" nu e numit, cel muntean era Radu Golescu vel comis (*Condica Vistierici* p. 407, 416). Să fie pentru a negocia căsătoria lui Dimitrie cu Casandra ?

să se însoare. Am văzut în ce vremuri îndepărtate ale tinereții lui Dimitrie Șerban-vodă voise să facă din el un ginere al său. Atunci, în 1689, Domnița avea numai șapte ani și Dimitrie însuși era un copilandru de cincisprezece ani. Acum tînărul de douăzeci și cinci de ani, aducîndu-și aminte de făgăduiala de odinioară, peți, prin fratele său, pe principesa Casandra, cari se apropia de douăzeci.

Hotărîrea lui Dimitrie e explicabilă. Fetele lui Șerban, cari trăiau în exil la Brașov, cu mama lor, Doamna Maria, și fratele lor beizadea Gheorghe, erau frumoase și primiseră în străinătate o creștere aleasă : „frumoase și iscusite", scrie un cronicar muntean contemporan [259]. Deși trăiau în împrejurări modeste, ele aveau dreptul să reclame de la Brîncoveanu averea părintească, multele sate ale lui Șerban-vodă, pe cari noul Domn le confiscase, pentru trădare, de la Doamna fugită cu nemții.

Și era iarăși de așteptat că, dacă Doamna Maria, care avea nevoie de cineva cari să fie în stare a-i sprijini interesele contra Brîncoveanului, va primi cu bucurie propunerea, principele muntean își va da toate silințile pentru ca această nuntă, cari întăria situația și înmulțea legăturile Cantemireștilor, să nu se facă. Constantin-vodă întrebuință toată influența sa pe lîngă comandanții imperiali din Brașov și din tot Ardealul pentru a zădărnici planul. Dar nemții primiseră plecarea fără nici un fel de pompă, strecurarea peste hotare a miresei. Vornicul Doamnei lui Antioh, Vasile Purice, aduse pe Casandra la Iași, cu știrea tuturor, dar fără autorizația nimărui. Nunta se făcu după sărbătoarea Ispasului — 9/19 mai — și Brîncoveanu, învins în luptă, fu invitat și el : „mai, 20, sămbătă, scrie el în ziarul său, au venit sol de la Moldova pohtindu-ne la nunta lui Dumitru beizade" [260]. Domnul muntean era un om foarte politicos, cari nu pierdea ocazia de a trimite o pompoasă misiune : marele-agă, Ienache Văcărescu, plecă deci ca reprezentant al domnescului văr al miresei la 25 ale lunii, ducînd „daruri" de *lastruri, hataiale cu flori de fier, canaveți* și *sigideale* [261].

După nuntă, Dimitrie nu plecă înapoi la Constantinopol decît după cîteva luni de zile. La Iași ședea în casele pe cari părintele său le cumpărase de la „Ghiculeasa visterniceasa" [262].

Întors la Țarigrad în primăvara lui 1700, principele reîncepu aici vechea sa viață studioasă. Părăsi după un timp vechiul său palat, pe cari-l dădu fără voie înapoi, la 1711, acelui de la cari-l cumpărase [263], și se stabili în acel pe cari începuse a-l ridica, înainte de 1687, socrul său, Vodă Șerban, un om fastuos în obiceiurile și clădirile sale. Era așezat pe movila Sangiacdar-Iocuși, de unde se vedea orașul pănă departe în suburbii, și chiar interiorul unui palat împărătesc : Terșanè-Serai, ceea ce făcu a se opri construcția

[259] POPESCU, *Memorii*, p. 150.
[260] Urmează cifre ; poate vreun compliment la adresa mirilor.
[261] Cf. *Foletul novel*, p. 672 și *Condica Vistieriei*, ed. ARICESCU, p. 490.
[262] Știrile despre nuntă, în NECULCE, p. 263. El greșește însă data de an, pe cari o aflăm justă la NIC. COSTIN, p. 43. Cf. și MUSTEA, p. 91 ; POPESCU, *op. cit.*
[263] *Ist.*, p. 366, nota 1. Ajunse apoi, spune Cantemir în acest loc, în posesiunea fetei lui Ahmed al III-lea, măritată cu Ali-Pașa.

pănă pe timpul lui Ali-paşa vizir [264]. Dar lucrările nu fură terminate în palatul constantinopolitan decît cu puţin timp înainte de 1710, anul numirii lui Dimitrie în Moldova [265]. Pînă atunci, gospodăria lui Dimitrie rămase în palatul din Ortachioi, în mahala, pe cari continua să-l împodobească, aducînd lucruri rare, ca porfirul antic sculptat, pe cari-l găsi la Epibate [266]. Avea şi aici, spune el, „priveliştea cea mai plăcută ce se poate închipui" [267].

Dar în curînd avu un mare năcaz. Cantemireştii fuseseră prea încrezători în norocul lor. Cît timp ei petrecuseră la Iaşi, duşmanii lor, numeroşii lor duşmani, isbutiseră să le zdruncine situaţia la Poartă. Brîncoveanu făcu sforţări extraordinare pentru a răpune pe acela cari prin căsătoria cu fata lui Şerban-vodă ajunsese păstrătorul tainelor politice, moştenitorul averii şi, poate, în anumite împrejurări, al titlurilor domneşti ale acestui principe. Se temea, mai spune Neculce, şi de însuşirile de intrigă ale „beizadelei", căci îi era cunoscut că „acesta ştia bine rîndul Porţii şi avea mare cinste la turci" [268].

Pentru a putea distruge pe Dimitrie, trebuia însă să scoată din domnie pe Antioh. Data aceasta, nu mai gîndea să puie în loc pe Constantin Duca. Purtarea acestuia în Moldova îl dezgustase, şi apoi acesta nu-i mai era acum ginere. În anul bătăliei de la Zenta, în acelaşi an cînd, la 23 mai, sosi la Bucureşti, cu feciorii de boieri cari merseseră la Constantinopol, să-l aducă pe Scarlat, fiul lui Alexandru Mavrocordat, logodnicul Domniţei Ilinca [269], în 1697, august, Doamna Maria, fata Brîncoveanului, măritată după Duca, murise de ciumă, lăsînd un copil, Şerban, cari, crescut la părinţii ei, nu trăi mult [270].

Duca nu mai era deci bun pentru domnie. Brîncoveanu descoperi pe un negustor din Galaţi, Tuderaşco, căruia banii şi cine ştie ce alte motive, pe cari nu le cunoaştem, căci singuri banii n-ar ajunge [271], îi dădeau ambiţii de domnie. Stărui pentru dînsul, îndemnat desigur de alt cineva decît de singurul pribeag influent cari mai rămăsese la munteni în vara anului 1700, Nicolae Costin [272]. Dar turcii nu voiau oameni noi : ori

---

[264] P. 141, nota 22. Şerban avuse şi un palat la Curù-Ceşmé, lîngă capitală, dar Dimitrie, cari ne pomeneşte de dînsul, nu spune şi dacă a intrat în posesiunea lui, v. p. 561, nota 128.

[265] P. 141, nota 22. Cum se vede din traducerea franceză, t. II, p. 57, nu e vorba de scoaterea din Moldova, cum crede traducătorul român, ci de numirea în această ţară.

[266] P. 90, nota 10.

[267] *Ibid.*

[268] P. 267.

[269] Data se află în *Memoriile* lui POPESCU, p. 162.

[270] Pentru moartea Domniţii, v. GRECEANU, p. 333, 341 ; ştiri din Constantinopol, în HURMUZAKI, V², p. 290, nr. CCCCXLVIII. Pentru naşterea copilului, *Foletul*, p. 669 : „iul. 9 [1695]. Au venit veaste cu Cupariul lu Costandin-Vodă că au făcut Maria o [n] copilaşe". Pentru aducerea lui la Brîncoveanu, *Condica Vistieriei*, p. 350 : „S-au dat pentru o paceà de samur şi două atlase cari s-au dat lui Enache Vlastò, cînd au venit cuconul lui Constantin-vodă" [1697]. Pentru moartea lui, NECULCE, p. 279.

[271] Cum crede NECULCE, cari se exprimă aspru pe socoteala pretendentului ; p. 267.

[272] NECULCE, p. 266.

Antioh să rămîie, fu răspunsul, ori, dacă este să vie cineva în locul lui, să vie Duca [273].

Aceste lucruri le ştim din Neculce. Pentru a judeca drept însă, trebuie să spunem ceea ce el tace. În Ţara Românească se alcătuise o legătură între mai mulţi boieri : fratele Banului Corbeanu, Dumitraşco, soţ al unei femei intrigante, un alt Corbean, Mihai postelnicul, Constantin şi Cernica Ştirbei, unul mare-clucer, celălalt mare-armaş, Radu Popescu, postelnicul Grigore Băleanu, postelnicul Şerban Herescu, Vlaicu armaşul etc., cari, înţeleşi cu un turc, venit în ţară, şi cu soţia lui Iordachi Roset, nu al lui Anton-vodă din Moldova, cari era o fată a lui Grigore Ghica, voiau să scoată din Scaun pe Brîncoveanu, cu ajutorul unor greci ţărigrădeni. Înlocuitorul era găsit : fratele Domniţei, poate acel Matei cari luase pe fata lui Alexandru Mavrocordat [274]. Atunci am înţelege şi cine erau grecii de cari vorbeşte cronica oficială munteană, „grecii vrăjmaşi pămîntului acestuia". În adevăr, Scarlat luase în februarie 1698 pe Domniţa Ilinca, şi cu dînsa o zestre de o sută de pungi în bani, două altele în juvaiere, fără a mai socoti satele [275], dar Scarlatachi muri la 28 iulie [276] (7 august) 1699 şi, cîtva timp după aceasta, la 9 (19) octombrie, agentul lui Alexandru Mavrocordat în Ţara Românească, acel cari adusese şi supraveghease pe constantinopolitanul „celebiu" : popa Nicolae din Sinope. În fine, ştim dintr-un raport de ambasadă că Alexandru dorea un Scaun domnesc pentru fiul său mai mare Nicolae, ca răsplată pentru „serviciile" ce adusese Porţii, la negocierile păcii de la Carlowitz [277]. Bunele relaţii ce se mai întîmpină : cununarea unei fete a Exporitului de un trimis al Brîncoveanului [278], darurile de Paşti lui Alexandru şi fiului său Nicolae, prezenturile făcute în 1700 la nunta acestuia [279], sînt numai aparente.

Se dădea deci în vara anului 1700 lupta supremă între Cantemireşti, răzimaţi pe şiretenia Cupăreştilor şi a lui Mavrocordat şi clientelei sale, de o parte, şi Brîncoveanu, răzimat pe propria sa putere, de alta. Învingînd cei dintîi, Matei Ghica ar fi ajuns Domn la munteni ; biruinţa celui din

---

[273] *Ibid.*

[274] v. mai sus.

[275] GRECEANU, p. 343 ; HURMUZAKI, V², p. 290, nr. CCCCXLVIII ; v. mai sus.

[276] GRECEANU, p. 352—4 ; *Foletul novel*, p. 673 : „iul, 28, vineri, dupe ce au răsărit soarele, au răposat Scarlat Peh., şi sîmbătă l-am îngropat la mitropolie în tinda cea mică, şi iul. 30, duminecă, am trimis pe Manolache căm. la Odrii cu 10 pungi Veziriului i proci şi ca să ducă vestea tătăni-său Exaporitul, şi av. 20... au venit". Şi p. 674 : „noem. 14, marţi, au purces Mihai grămăticul cu borfele lu Scarlat la tată-său".

[277] HURMUZAKI, *Supl.*, I¹, p. 348.

[278] „S-au dat cheltuiala lui vel paharnic [Scarlat ?] şi a altora, cînd s-au dus la Ţarigrad de au cununat pre fata Dragomanului" *(Condica Vistiriei)* p. 540 ; an. 1699. Elena luă pe Ioan Roset, unul din fiii Cupăreştilor (LEGRAND, *Généalogie*, p. 3).

[279] „Fiiiu-său dar de nuntă [cu fata lui Dumitraşco-vodă Cantacuzino]" ; LEGRAND, *Gén. des Maur.*, p. 2 ; *Cond. Vist.*, p. 570. Cf. p. 615, 659, 712.

Alexandru împrumută în 1701 pe capuchehaielele muntene (p. 640). În 1702 i se face un dar (*ibid.*, p. 694). În 1703 chiar, echilibristul grec în ale politicii făcu un împrumut acelui pe cari-l chemase pentru mazilie (p. 727).

urmă trebuia să aducă pe Constantin Duca pe Scaunul din Iaşi, fiindcă de „Toderaşco" nu se putea vorbi serios.

Reprezentantul intereselor lui Antioh era, în întîiul rînd, Dimitrie, fratele său, iar Domnul Ţării Româneşti, căruia-i venise poruncă să trimeată la Constantinopol, pentru *pîră*, pe consipiratori, despre cari se zvonise că au fost închişi, îi întovărăşi prin noii săi ambasadori, Mihai Cantacuzino spătarul şi Bunea Grădişteanu [280].

Afacerea costă mult pe ambele părţi. Domnul muntean cheltui trei sute de pungi şi, găsind însuşi că e prea mult, trimise în anchetă, toamna, pe marele-vistier Şerban Greceanu [281]. Dar el învinse. Ajutat şi de o deputaţie de plîngători moldoveni [282], ajutat de noul ambasador german, Öttingen [283], care ţinea cu chirie frumosul palat al Duculeştilor de la poarta latină lîngă Bosfor şi avea cele mai bune idei despre proprietar, căruia nu voia, se vede, să-i plătească chiria [284], ajutat şi de cele peste o sută de pungi pe cari le împărţi la „obrazele de cinste", el zădărnici întreaga conspiraţie urzită împotriva lui. „Au înţeles împărăţia că pîrele ce s-au fost scornit înnainte au fost minciuni şi nu este nimic de acelea, ci să stăpînească cum au stăpînit pănă acum şi să facă zapt răilor" [285]. În acelaşi timp, aduse numirea, la 14 septembrie 1700, a lui Duca [286].

Constantin Duca era un om cari nu ierta. Fiu al unui tată aprig şi lacom, al unei mame desfrînate, cari încheiase, după moartea bărbatului ei,

---

[280] GRECEANU, ms. Academiei Române. Cf. NECULCE, p. 267 : „Şi sfătuiră şi trimiseră pre unchiul său, pre Mihai spătarul, la Poartă". Unul din izvoarele cele mai bogate îl avem în *Condica Vistieriei* însă. La p. 560 se vorbeşte de „Aga care au venit pentru meargerea boiarilor la Ţarigrad", de „cheltuiala boiarilor care au mers la Ţarigrad" (3 479 de lei), de cheltuiala capuchehaielelor (600 de lei).

[281] Se pare că banii aceştia fuseseră storşi în iulie ambelor părţi pentru... confirmare, căci ambasadorul francez ne spune că tot atîta a plătit şi Antioh *(Supl.* I¹, p. 352, nr. DXXI) ; v. şi *Cond. Vist.*, p. 566 : „S-au trimis la Ţarigrad cu Ghinea Ceauşul, Ivan Căpitanul, pentru prihăniile ce au scornit vrăjmaşii, că s-au închis boiarii aici şi au venit Agă să-i ieа, să-i ducă la împărăţie ; apoi, văzînd cei mari că sînt minciuni, au cerut bani, şi pentru aceia s-au trimis aceşti bani [15 000 tal.], afar din tal. 15 000 ce au dat Măria Sa Vodă de la Măria sa... S-au trimis al doilea rînd cu Toma Căpitanu tot pentru această poveaste 15 000, afar din alţi 20 000, ce au dat Măria Sa Vodă... S-au trimis iar 22 500 tal. cu Costandin Cluceru, ce au mers să fie şi capuchehaia, tot pentru această poveste". Vel Spătarul cheltuieşte, trecînd pe la Rusciuc, cu „boiarii", „la arzuri şi la hogeturi". Se dau 15 000 de taleri „la Vizirul, tot pentru năpastea ce au făcut vrăjmaşii" (p. 572).

[282] Întîlnim menţiunea unor moldoveni, reclamaţi de turci în acelaşi timp cu muntenii, în *Cond. Vist.*, p. 560 : „s-au dat cheltuieala boiarilor moldoveani care au mers la Ţarigrad". P. 565 : „s-au dat darul Capigibaşii, cari au venit pentru moldoveani". P. 570 : „capegibaşa, cari au venit pentru moldoveani".

[283] NECULCE, p. 267—8. Cf. HURMUZAKI, IX¹, p. 363, nr. DXVIII.

[284] Brîncoveanu, din parte-i, îl trata cu... unt. *Cond. Vist.*, p. 566 : „Un car ce au mers cu untul cari s-au trimis la Ţarigrad, la solul nemţesc v. şi p. 572.

[285] Actul, *fermanul*, fu adus de „Suliiman Celebi, fratele lui Mehmet Celebi" (p. 579 din *Cond. Vist.)*, Cf. p. 589 ; „Banii hatişerifului".

[286] Rapoarte germane în HURMUZAKI, *Fragm.*, III, p. 496. Zece zile după aceasta sosi ştirea la Iaşi. N. COSTIN, p. 44. Pentru stăruinţele germane, v. şi HURMUZAKI, *Supl.* I¹, p. 359, nr. DXIV. Încă de la începutul anului, Duca scrisese Împăratului pentru afacerile sale de familie. *Ibid.*, IX¹, p. 360.

la bătrîneţă, o căsătorie ridiculă cu grecul Liberachi, fost galerian şi viitor bei de Maina, — învăţătură aleasă, pe cari o căpătase, nu-i folosi mult. În a doua domnie, ca şi în cea dintîi, el se arătă nevrednic să domnească şi, supărînd data aceasta pe toată lumea, nu se mai găsi cine să i-o deie a treia oară.

Cît ţinu administraţia vizirului Amugè zadè Husein-paşa Chioprili, Cantemireştii o duseră rău, urmăriţi de pîrile învierşunate ale lui Duca. Dar, acesta fiind scos, pentru că alcătuise ştiri false despre intenţiile ruşilor, Daltaban, protectorul familiei, fu chemat de la Bagdad, din guvernul său asiatic, şi ridicat la demnitatea de mare-vizir [287]. Atunci Antioh fu scos din închisoarea ordinară în cari era ţinut, pentru a da banii pe cari nu-i avea [288], căci acest tînăr „cam prostuţ“ [289] domnise gospodăreşte, şi zile mai bune începură pentru persecutaţi [290]. Dacă viziratul lui Daltaban ar fi ţinut ceva mai multă vreme, tronul moldovenesc s-ar fi dat Domnului deposedat fără nici un cuvînt în 1700.

Dar, şi fără Daltaban, Duca singur lucra pentru peirea lui definitivă. Ca să rămîie, îi trebuia să împace puternica partidă pe cari numirea sa o nemulţămise şi să trăiască în cele mai bune relaţii cu Brîncoveanu, pe autoritatea şi bogăţia căruia se putea răzima numai şubreda sa domnie.

La început căutase să aducă înnapoi pribegii, pe cari-i risipise în străinătate singură vestea numirii lui. Episcopul de Roman, ca o faţă bisericească ce era, primi misiunea de împăciuire. Iordachi Ruset, un început de slăbiciune, şi Ilie Cantacuzino consimţiră a se întoarce, măcar pentru moment, pe cînd cel mai credincios aderent al Cantemireştilor, cumnatul lor, Lupu Bogdan, nu se lăsă ispitit din Polonia, din Polonia de peste Nistru, căci se mîntuise cu cea din Moldova [291].

Faţă de Brîncoveanu, Duca se arătă, data aceasta, altfel. Crezînd poate că e în stare a se menţinea şi fără dînsul, cu ambasadorul german, cari era dispus să nu-i plătească nici de acum înnainte chiria, el jigni pe acela prin care dobîndise iarăşi domnia. Cronicarul oficial al Ţării Româneşti înregistrase nesaţul lui „Antioh, feciorul lui Cantemir“, cari „suge sîngele săracilor“, în unire cu „grecul ţarigrădean“ Iordachi Ruset şi cu hatmanul Bogdan. El lăudase pribegia unor „boiari de temei“ adusă de răutatea Domnului şi denunţase cu indignare intrigile făcute contra domniei muntene de „ticăloşi“ şi *păgubitori ai ţării* ca acelaşi Antioh-vodă, unit cu Alexandru Mavrocordat şi Mihalachi Ruset, Dimitrie Cantemir fiind trecut cu vederea, deşi lucrase alături cu acesta din urmă. Acum, cînd, după pedeapsa „tiranilor“, o nouă domnie se stabilise, înconjurată şi sprijinită de pribegii

---

[287] v. *Istoria Imp. otom.*, la aceste date; ZINKEISEN, V., p. 326, 333—5.

[288] I se cereau 300 000 de taleri. Fu închis în primăvara lui 1701.

[289] „Giovine di poca capacità et ingenio“; raport de bail, în HURMUZAKI, V², p. 277, nr. CCCCXXVI.

[290] NECULCE, p. 270.

[291] N. COSTIN, p. 45, cari arată refuzul lui Bogdan, pe cari Neculce-l număr, p. 270, printre cei întorşi.

de odinioară, Duca începu „să supere pe boieri şi pe toată ţara“ [292]. Brîncoveanu trebui să înceapă de la capăt acelaşi joc şi cronicarul său să scoată din nou aceleaşi strigăte de indignare contra relei guvernări a Moldovei [293].

O nouă demonstraţie de pribegie fu organizată. Plecară — şi de astă dată la munteni — Vasile Costachi vornicul, cari se încuscrise cu Ruset, Lupu vistierul, fratele său, Solomon Costachi, ceilalţi doi fii ai lui Gavriliţă, Antioh Jora hatmanul, Mihalachi Racoviţă, stolnicul Ilie Cantacuzino, Ilie Tifescu, Maxut postelnicul, cari fusese sclavul credincios al marelui-dragoman Panaiotachi Nicussios [294]. Aici ei găsiră pe Bogdan, care trecuse din Polonia la Curtea acelui cari prigonise atîta timp şi cu atîta înverşunare partida Cantemireştilor, pe Bogdan, aşa de temut de Constantin Duca încît trimisese pe vărul său Dumitraşco Buhuş să-l omoare [295].

Emigraţia fusese organizată de Brîncoveanu. O cronică simpatică acelui dintre pribegi care ajunsese astfel la domnie, adică lui Mihai Racoviţă, adaugă, vorbind de acest exod politic: „Zic să fie fost cu ştirea lui Băsărab-vodă“ [296]. Menţionînd trecerea hotarului de către refugiaţi, Greceanu o îndreptăţeşte îndată „prin cele fără de socoteală lucruri şi chivernisiri ce să făcea de Constantin Duca-vodă“. Vodă cheamă deci la dînsul pe o parte dintre oaspeţi. Aceasta o făcea căci „vedea, cum s-ar zice, de omul Măriei Sale făcîndu-se lucruri necuvioase“.

Negocieri ipocrite, de o parte şi de alta, începură pentru a pregăti întoarcerea fugarilor. Brîncoveanu scrise vecinului şi fostului său ginere „cuvinte părinteşti de învăţătură“ în această privinţă. Acesta răspunse, de politeţă, încă în 1701, prin misiunea lui Nicolae Costin, cumnatul său, la Curtea din Bucureşti. El venea „cu plecăciune şi multă rugăminte, arătînd şi întru aceia telpeziia sau, mai bine să zic, blestemăţiia acea grecească“ [297]. Greceanu pretinde că s-ar fi ajuns la o înţelegere cu Nicolae Costin. Pribegii aşteptau „jurămîntul“ Domnului lor pentru a se întoarce în ţară, ceea ce nu corespundea, desigur, intenţiilor lui Brîncoveanu. Aşteptarea li fu înşelată. De la Poartă sosi, înainte de sfîrşitul anului, cumpărat scump, un ferman de restituţie a emigraţilor, ferman pe cari Duca se grăbi a-l face cunoscut „părintelui“ său din alte timpuri. Acesta primise şi el vizita lui „Ahmed-aga, Capigi-başa, cari au venit pentru boiarii

---

[292] Aşa scrie „Mustea“, cari e în această versiune reprezentantul intereselor muntenești ; p. 28.

[293] În 1701, Duca trimise la fostul său socru un ambasador ; prin ianuarie *Condica Vistieriei* pomeneşte „darul solului moldovenesc ce au venit aici“ şi „popa Ilie dascălul, ce au venit împreună cu solul aici“ [să fie Ilie Miniat, episcop de Messenia, pentru care v. *Ist. Imp. otom.*, p. 136, nota ; ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 111 ?]. De asemenea, peturcul cari stabili pe Duca : „Ahmet-aga ce au fost Schemnis-Ceauşiu la Moldova şi au venit pe aici“ (p. 60). Apoi găsim pe „Nicolae hatmanu, cînd au venit aici“ (COSTIN) (p. 633).

[294] Pentru aceasta, *Ist. Imp. otoman*, p. 395, nr. 7 ; de toţi, patruzeci de boieri.

[295] Lucrul e relatat de N. COSTIN, p. 45, ca şi de NECULCE, p. 271.

[296] MUSTEA, p. 28 ; versiunea I.

[297] GRECEANU, ms. Academiei. Cf. mai sus, p. precedentă.

moldoveani", menţionat „cînd au venit a doua oară, întorcîndu-se de la Moldova şi mergînd la Odriiu" [298].

Dar el era destul de tare pentru a-şi permite să trăgăneze executarea unei porunci împărăteşti pînă-şi va procura alta, în sensul său, ceea ce era foarte posibil, mai ales pentru un om ca dînsul. Capuchehaiaua lui Duca, Panaiotachi Morona, mare-postelnic, cari „se potrivia cu stăpînu-său la o fire" [299], nu ştiu nimic despre căpătarea acestui al doilea ordin, prin cari Brîncoveanu era autorizat să deie numai pe cine va găsi el cu cale.

Şi chiar pe aceştia Domnul muntean, temîndu-se pentru viaţa lor — cazul Costineştilor nu era aşa de depărtat — nu voi să-i extrădeze fără garanţia „jurămîntului". Se făcu, pentru a se pune la cale lucrurile, o întrunire la Focşani între delegaţii celor doi Domni : Duca trimisese pe mitropolitul nou, Misail — cel vechi, Sava, mitropolitul lui Constantin Cantemir, fusese scos pentru că nu voise să primească sarcina [300] —, Nicolae Donici vornicul, Ioan Costin hatmanul şi Cuza spătarul [301], iar Brîncoveanu pe episcopul de Buzău, pe Cornea Brăiloiu banul şi pe Mihail spătarul Cantacuzino [302]. Solii moldoveni jurară pentru Domnul lor că pribegii „nu vor avea nici o răutate despre Constantin-vodă, nici pentru vieaţa lor, nici întru avuţiea lor". Ei se pregăteau să-i ia pe toţi în primire, cînd a doua zi fermanul celălalt fu dat la iveală şi în puterea lui rămaseră supt ocrotirea şi pentru folosul lui Brîncoveanu fruntaşii emigraţiei, adică Vasile Costachi, cari muri în exil, Bogdan, Racoviţă, Ilie Cantacuzino [303].

Lui Duca însă-i trebuiau aceştia, şi mai ales Bogdan, pentru cari ar fi jurat de o mie de ori, numai să-i cadă în mînă. Furios că a fost înşelat încă o dată de marele maestru al intrigilor, el nu se sfii să-l provoace făţiş : Donici porni cu pîră la Poartă şi, împreună cu dînsul, Ciocîrlan vornicul şi Ioan Vlasto, postelnicul [304]. Ei nu izbutiră, Brîncoveanu fiind absolut în regulă faţă cu Poarta.

Aceste lucruri toate se petrecură în 1701—2, înainte de trecerea ambasadorului Paget prin Ţara Românească : aprilie-mai 1702 [305].

În toamna aceluiaşi an marele-vizir Daltaban fu învins în lupta de intrigi pe cari o ducea cu atotputernicul muftiu, a cărui influenţă domina

---

[298] *Cond. Vist.*, p. 651.

[299] NECULCE, p. 269.

[300] N. COSTIN, p. 49.

[301] MUSTEA, prima versiune, p. 28. E izvorul de căpetenie pentru emigraţie. Cf. N. COSTIN, p. 49 : „Misail..., Donici Vel Logofăt, şi împreună şi cu alţi boieri" : NECULCE, p. 270 : „Hatmanul Ioniţă sin Costin şi mitropolitul Misail" ; *Cond. Vist.*, p. 635. „Ioniţă [H] a (1) tmanu, cînd au venit sol de la Moldova".

[302] Exact aceleaşi nume, *în aceeaşi ordine*, la *MUSTEA*, prima versiune, l. c., şi la Greceanu, ms. Academiei, *l. c. ; vezi ed ST. GRECEANU.*

[303] Brîncoveanu trimise încă în 1701 un ambasador în Moldova. *Cond. Vist.*, p. 655 : „S-au dat la Toma-Vel Sluger, de cheltuială, cînd au mers sol la Moldova", — în 1702, cetim în *Cond. Vist*, p. 661 : „s-au dat la boiarii moldoveani, carii sînt aici : lui Vasilie vornicu i Lupului hatman şi la alţii". În acelaşi an vine „Grigoraşco Jora, logofătu al treilea, solul de la Moldova" (p. 704).

[304] Izvorul pentru această misiune e MUSTEA, *l. c.*, p. 29.

[305] „An. Ac. Rom.", XXI, p. 287. El porni din Adrianopol la 10 april st. n.

acțiunea sultanului Mustafa. Profitînd de scurtul vizirat al patronului lor, frații cantemirești oferiseră pentru tronul Moldovei suma de 100 000 de lei. Căzînd Daltaban, cari fu ucis, speranțele protejaților săi dispărură pentru moment. Duca avea printre sprijinitorii săi pe silihdarul, amicul muftiului [306], cari făcuse să se numească vizir acel Rami-Mehemed-pașa, ce încheiase cu Alexandru Mavrocordat pacea de la Carlowătz. El plăti cît se arătase gata să deie adversarii săi și-și păstră Scaunul.

Nu numai că și-l păstră, dar schimbarea petrecută la Poartă îl întări așa de mult, îl făcu așa de prețuit și ascultat, încît el putu să devie primejdios pentru Brîncoveanu însuși. Acesta se știa slab la turci și se grăbi să previe o măsură contra lui, trimițînd noilor stăpîni ai imperiului un prezent de 80 000 de lei, „de frică să nu fie scos", scrie un ambasador.

Dar cu atîta nu putea să se răscumpere de la dușmanii săi un om ca dînsul. În primăvară, el fu chemat să sărute la Adrianopol — supt Mustafa, noua capitală — „poala împărătească" [307]. Primul ordin de Duminica Tomei, la 4 aprilie st. v., plecă la 5 mai, cu 800 de oameni, după ce pornise înainte — Domnul era bolnav de frică și de orbalț — pe Cornea, Mihai spătarul, Diicul, marele-logofăt și Preda Pîrscoveanu, biv vel medelnicer. La 28 mai era la Arnăut-Chioiu, în mersul său încet de convalescent și de fricos, la 4 iunie [308], în Adrianopol ; la 9 era confirmat ; la 15 (26) îl primea în audiență de plecare sultanul, iar la 28 (9 iulie) pleca și ajungea la București la 11 (22) iulie [309].

Scăpase crescînd tributul și plătind. Știa cine-l făcuse să beie acest pahar. Primise la Arnăut-Chioiu — 29 mai st. v. — vizita lui Alexandru Exaporitul și, a doua zi, a fiului acestuia Nicolae, dar nu-și ascundea gîndurile și nu ignora faptele acestora. „Spurcatul și vrăjmașul acela" îl adusese la Poartă, spuind că el ar dori să facă această teribilă vizită ; și el lucrase astfel fiindcă simțise că i-a venit vremea să-și ridice neamul și mai sus decît era. „Avea bun prieteșug cu spurcatul acela Vezir Azem", cu Rami-Mehmed, și voia „să pue pre fii-său Domn aicea în țară". Mai știa Brîncoveanul și amestecul lui Duca, cari lucra pe lîngă muftiu și „coconii dumisale cei

---

306 Totuși, revenit la sentimente mai bune, același Silihdar împrumută pe Brîncoveanu ; *Cond. Vist.*, p. 727.

307 Cf. și *Cond. Vist.*, p. 720. „Imbrihorul împărătesc, cari au venit cu ferman, să meargă Domnia la Odriiu". Se întoarse Domnul cu „Ali-aga, imbrihorul vezirului" (p. 722).

308 Un ambasador dă data de 29 mai st. v. ; GRECEANU pe acea de 3 iunie. Cea adevărată în *Foletul novel*, p. 676 : „[iunie] 4, am mers în Odriiu". Data confirmării corespunde în Greceanu și în ziarul domnesc, ca și toate celelalte. Cf. rapoartele venețiene din HURMUZAKI, IX[1].

309 GRECEANU, ms. de la Academie, în rapoarte de ambasadă. Întocmai ca în Greceanu, unele amănunte din DEL CHIARO, p. 155, căruia-i fură spuse de medicul domnesc Iacob Pylarino, pe cari și cronica oficială îl citează în suită. *Condica Vistieriei* pomenește încă din 1697 „un rădvan ce s-a cumpărat lui Iacov doftorul" (p. 313), cari succedase poate lui „Panteleon doftorul cel mare" din 1694 (p. 9,38). La 1702, primăvara, „nunta lui Iacov doftorul... S-au dat cheltuiala celor ce au mers la Țarigrad să vie cu Iacov doftorul" (p. 659). Cf. p. 715 (1703), 721. El merse, în 1703, la Constantinopol cu „părintele patriarhul Antiofiianu" (de Antiochia !) (p. 729).

spurcați“ [310], și, cînd plecă din Adrianopol, ni spune un cronicar moldovean de Casa lui Racoviță [311], el zise cu amărăciune: „Eu am mers la Poartă [Duca spera să-l facă a fugi prin această invitație], și am venit; iară voi face să meargă și acela care-mi făcu această cale la Poartă, și nu se va mai întoarce“ [312].

Mazilia lui Duca veni îndată, căci Brîncoveanu plătise doar și pentru dînsa [313]. La 15 (26) iunie ea era pronunțată [314]. La 29 iulie st. n. se aștepta la Constantinopol Domnul Moldovei, cari fusese pîrît de Brîncoveanu că stă în înțelegere cu rușii [315]. Pînă la sosirea lui, fratele său Ștefan [316] și capuchehaielele, în frunte cu Morona, fusese aruncați la închisoare.

Capugiul turcesc aducea însă nu firmanul de mazilie, ci un ordin ca acela pe cari-l primise cu puțin înainte Brîncoveanu: să meargă să sărute la Adrianopol poala împăratului, pentru pace. În locul său nu fusese nimeni numit și nici, cum afirmă unele cronici, un caimacam, Iordachi Ruset sau altul, n-a putut fi numit de Poartă, fiindcă Domnul rămăsese cel vechi și numai dînsul putea să puie locotenenți de Scaun.

Duca lăsă deci la Iași, în calitate de caimacam al său, pe Ioan Buhuș, o rudă. În numeroasa sa suită, pe cari o precedau trîmbițași, el luă, pentru a se asigura de dînșii, pe Iordachi Ruset, cari-și logodise fiul Nicolae cu o fată a lui Brîncoveanu, pe fratele acestuia, Manolachi, pe Lupu Costachi, pe cari-i ducea mai mult ca pe niște prinși, se pare. Cu acest alai înșelător — soarta lui fusese acum hotărîtă — el apuca la 24 iunie (5 iulie) calea către Adrianopol, aceea pe cari i-o dorise și i-o pregăti, înainte de a pleca de la „împărăție“, Brîncoveanu.

În urma lui, pribegii, trimiși după ordinul lui Brîncoveanu, de caimacamul acestuia, Constantin Stolnicul, veniră să se întîlnească la Galați cu boierii de țară, cărora li dăduse de știre să vie pentru pîră. Numeroasa deputație a nemulțămiților: Racoviță, socrul acestuia Dediul medelnicerul, Ilie Cantacuzino, Ioan Sturdza, Ioan Paladi, Gheorghiță Serdarul, Costachi Costachi, fu oprită de serascherul Babadagului, Iusuf, de a lua calea obișnuită prin Dobrogea [317]. Atunci ei se întoarseră prin Țara Românească și trecu Dunărea la Rusciuc.

---

[310] *Foletul*, p. 678.

[311] MUSTEA, versiunea a doua, p. 93.

[312] Cf. și „Evenimentele“, p. 10.

[313] Pentru banii trimiși în trei rînduri la Adrianopol, v. *Cond. Vist.*, p. 720.

[314] N. COSTIN, p. 48. Încă de la 20 ale lunii, călărași munteni înștiințase pe Brîncoveanu la Adrianopol că „au venit veaste că aduc pe Constandin-vod [ă]“ (*Foletul novel*, p. 677).

[315] Un ambasador rus îi botezase un copil de la nevasta a doua, și el făcea comerț la cazaci (N. COSTIN, p. 46—8).

[316] v. HURMUZAKI, IX[1], p. 360. El, „beizadè al Ducăi-vodă“, — vizită pe Brîncoveanu la Arnăut-Chiot, în ziua de 31 mai st. v. *Foletul novel*, p. 676.

[317] Pe unde zice și Dimitrie Cantemir că a trecut adesea. *Ist. Imp. otoman*, p. 309, nota 123.

Brîncoveanu se îngrijise de toate. Duca dobîndise un firman pentru arestarea boierilor suspecți din suita sa ; el cumpără altul pentru liberarea lor. Fiindcă nu voia să aibă de vecin pe Antioh, el opri pe Bogdan, marele sprijinitor al acestuia, la București și se înțelese cu Iordachi pentru alegerea lui Racoviță, a cărui întîie soție, sora Cantemireștilor, Domnița Safta, murise și făcuse loc unei fete a lui Dediul. Pe de altă parte, Antioh fu sfătuit să nu se agite, pentru că și așa va căpăta tronul.

Duca ajunse întîi la Adrianopol, și imediat fu mazilit și exilat la Cavala, pe coasta Arhipelagului. Cînd însă boierii din urma sa sosiră și ei la Arnăut-Chioiu, răscoala Constantinopolei părăsite, răscoala ienicerilor, cari regretau pe Daltaban, răscoala tuturor acelor pe cari Rami îi umilise prin răpedea lui înălțare și Muftiul îi prigonise — 6 iulie st. v.[318] — izbucni. *Zorbalele, gulguleagiii,* scrie Brîncoveanu[319], din Țarigrad veneau spre a doua capitală.

Aceste împrejurări zăboviră descurcarea situației moldovenești. Abia la 20 septembrie, Ahmed al III-lea înlocui pe nedestoinicul Mustafa. Înainte de plecarea noului sultan spre Constantinopol, boierii veniră, răzbătînd prin mulțimea soldaților lăsați în voia lor, înaintea corturilor de la Solac-Ceșme, ducînd arzul prin cari cereau pe Mihai Racoviță. Sultanul nou, informat de dorința lor, o și aprobă.

Antioh, cari nu crezuse în știrile prietenești ce-i dăduse cumnatul său Bogdan, află atunci prea tîrziu că a rămas pe dinafară. Îl părăsiseră toți boierii ; aderenții săi din alte timpuri se împăcaseră cu clientela lui Duca, învoindu-se a alege un om „nou" cari să n-aibă de îndeplinit răzbunarea sa și a partidei sale.

Dar, părăsit de ai săi, cel mai mare dintre Cantemirești găsi un sprijin printre turci. Noul Ienicer-aga[320], Cealîc-Ahmed, îi oferi serviciile sale. Cealîc era, de altfel, și un dușman al lui Brîncoveanu, pe cari voise să-l scoată și cari se răscumpără și de această nouă primejdie plătind cincizeci de pungi[321]. Dar intervenția aceasta, oricît ar fi fost de puternică, — și sultanul se găsea încă în mîna soldaților, cari-l strămutase din harem pe tron, — venea prea tîrziu. Neculce pretinde că zăbava n-ar fi fost mare : Ienicer-aga ar fi intrat în cortul marelui-vizir Dorogean Ahmed, înainte ca noul Mihai-vodă să-l fi părăsit. Dar sultanul dăduse ordinul și spătarul Mihalachi apucase a fi învestit cu caftanul. „Eară, cu un cifert de ceas mai înainte de ar fi sosit Ienicer-aga la vezirul, lua iar Antioh-vodă domnia"[322].

Mihai Racoviță avuse noroc. Fără revoluția din septembrie el n-ar fi ajuns Domn, căci probabil succesorul lui Duca ar fi fost Nicolae, fiul

---

[318] *Foletul novel,* p. 677.
[319] *L. c.*
[320] Numit la 14 iunie st. v., înainte de revoltă *(Foletul novel,* p. 676). Deci CANTEMIR *(Ist. Imp. otoman,* p. 762, nota) greșește făcînd din el alesul ienicerilor revoltați.
[321] GRECEANU, ms. și ediția citată.
[322] NECULCE, p. 279. Cf. Mustea, versiunea II, p. 95.

Exaporitului, cari zăcea acum în închisoare cu tatăl său, ce-şi risipea averile adunate, pentru a scăpa cu zile [323]. Fără naiva şi robusta încredere a lui Antioh, acesta i-ar fi ajuns înnainte. Fără trădarea lui Morona, cari redactă arzul pentru cererea lui, el ar fi fost jertfit poate în folosul lui Duca.

Numirea lui Mihai se făcu la 23 septembrie st. v. [324]. El întovărăşi Curtea şi „urdia" pînă la Constantinopol, avu aici o audienţă la sultan, în palatul de la Sarai Burnu, primi cuca după obicei, şi apoi plecă spre ţara căimăcămită de Buhuş [325].

Niciodată n-a fost situaţia Cantemireştilor aşa de rea, ca în 1703. Îi părăsiseră toţi, şi Mihai Racoviţă, după atîţia Domni de partid, debuta, în sfîrşit, ca un Domn al ţării ; pînă şi credinciosul Bogdan primi vornicia de la noul stăpînitor, pe cari nu contribuise să-l numească [326].

Se pare chiar că, în toată această dintîi domnie, Mihai-vodă nu nemulţămi pe nimeni. Recriminările lui Neculce că ar fă căutat să-şi formeze un partid al său, din rude şi din Cupăreşti, îndepărtînd pe „mazili şi oamenii lui Antioh-vodă şi Duca-vodă" [327], nu se întemeiază pe nimic decît pe supărările personale ale scriitorului.

Cu Brîncoveanu, relaţiile rămaseră foarte bune, şi cei doi Domni se *cercetau* adesea prin solii [328], ca veri ce erau, Mihai fiind nepotul de fiică al lui Toma Cantacuzino, fratele lui Constantin postelnicul, al cărui nepot de fiică era Domnul muntean. O căsătorie legase acum Curtea munteană de interesele Cupăreştilor, deci şi ale Domnului lor : după înţelegerea făcută altă dată, Nicolae postelnicul Ruset, fiul cel mai mare al lui Iordachi, luă la 8 iulie 1704 pe Ancuţa, fata Brîncoveanului [329]. În momentul maziliei, cari-i fu comunicată de un curier muntean, Toma Cantacuzino se afla în Moldova, şi el se retrase la început la Hangu, împreună cu cîţiva pribegi moldoveni. Lucrurile sale le lăsă mazilul la o moşie, pe cari i-o cedă anume pentru aceasta Domnul muntenesc.

Boierii erau deci, toţi aproape, cu Racoviţă ; „muntenii", cari-i dăduse domnia, voiau să i-o păstreze. Trecu însă abia un an şi jumătate de la numire, şi totuşi Domnul Moldovei pierdu, la 13 februarie st. n. 1705, tronul [330].

Data aceasta, surprinzătoarea mazilie o adusese numai schimbările de la Poartă. Acolo guvernele erau trecătoare şi nevoile de bani, în aceste tim-

---

[323] v. şi IORGA, *Acte şi fragm.*, I, p. 97 nr. 1 şi Scris. lui Al. Mavrocordat, p. 115.
[324] N. COSTIN, p. 48.
[325] *Cronicile moldovene.* Cf. Hurmuzaki, IX[1], p. 403, nr. DXLVI.
[326] Lista boierilor în NECULCE.
[327] P. 280—1.
[328] MUSTEA, p. 31. În 1703 vine la Curtea munteană „Iordachi vornicul, solul moldovenesc" *(Cond. Vist.*, p. 743). Îndată găsim pe „vel paharnic mergînd sol la Moldova" (p. 744).
[329] GRECEANU, ms. şi ediţia citată.
[330] Data la N. Costin. Racoviţă primi ştirea la 23. Cf. şi HURMUZAKI, IX[1], p. 414, nr. DLXII.

puri „neașezate“ [331], foarte mari. Vizirul răscoalei fusese îndepărtat, cînd lucrurile se mai liniștiră, de sultanul răscoalei. Silihdar-Hassan fu numit în octombrie 1703 ; apoi la 14 septembrie 1704, Calaili-Ahmed îi luă locul și, în fine, după trei luni, la sfîrșitul anului, Baltagi Mehmed capătă pentru șaisprezece luni viziratul [332]. Acesta, avînd legături cu Cantemireștii și primind banii acestora, săvîrși schimbarea.

Antioh fu numit, și se hotărî a face și el o politică de împăciuire față de toată lumea. Caimacamul său, Bogdan, chemă pe toți aceia cari, de frica unei eventuale numiri a lui Duca [333], se risipiseră prin munți și în străinătate : Ilie Cantacuzino, Nicolae Costin, Panaiotachi Morona, un om util. Antioh se mulțămi a mustra pe acesta, cari-i ieși înainte în Dobrogea [334].

Astfel el spera să cîștige clientela nouă a lui Racoviță și pe aceea a lui Duca, a cărui întoarcere pe tron se părea acum exclusă pentru totdeauna. Rămînea vechea ură a lui Brîncoveanu. Pentru a o stinge și pe aceasta, el făcu probabil cele dintîi propuneri, cari fură primite. Brîncoveanu, care se convinsese că e mai practic a domina pe acei Domni ai Moldovei pe cari i-ar fi dat împrejurările, decît a-și lega interesele sale de interesele unuia singur dintre dînșii, autoriză pe reprezentantul său la Poartă, Ștefan Cantacuzino, să negocieze cu Dumitrașco-vodă, capuchehaiaua fratelui său. Negocierile izbutiră : Brîncoveanu se îndatori să deie acestuia o pensie anuală de zece pungi de bani. Prin mijlocirea lui, Iordachi Ruset se întoarse la vechiul său patron, pentru moment, cel puțin [335].

În fine, pentru a întări aceste legături, Bogdan, foarte bolnav pe atunci, otrăvit în cafea de Mihai Racoviță, crede Neculce [336], fu însărcinat cu o misiune la Curtea munteană, „ca să arate“, scrie cronicarul Brîncoveanului, „dragoste și prietășug“. După ce Bogdan se întoarse [337], sosi de la „munteni“ Șerban Greceanu, vel stolnic, cari, mulțămind pentru salutări, puse la cale și logodna dintre al doilea fiu al Domnului său și fata lui Antioh [338]. În fine, deși la Brîncoveanu se găseau adăpostiți pribegi ca Dumitrașco, fratele și Ioan Paladi, cumnatul lui Mihai-vodă, o nouă căsătorie fu încheiată între familia domnească munteană și o familie din Moldova : Constantin, fiul mai mare al Brîncoveanului, se însură la 20 ianuarie 1706 cu Ana Balș, „cocoana stolnicului [Ioan] Balș de la Moldova“. Cunună Constantin Stolnicul, și din partea Moldovei luă parte la serbare o rudă a Cantacuzinilor

---

[331] NECULCE, p. 281.

[332] *Ist. Imp. otoman*, p. 765, 767, 770 ; HURMUZAKI, *Fragm.*, IV, p. 3, 6.

[333] Acesta se afla la ambasadorul francez, ascuns din cauza prigonirilor muntene, la 1706 ; HURMUZAKI, *Supl.* I[1], p. 364, nr. DXLIV.

[334] *NECULCE*, p. 282.

[335] Acestea se petrecură poate după așezarea lui Antioh în Scaun, 21 mai st. v. Dar ele ar putea explica lunga zăbavă la Constantinopol a Domnului. Ni le povestește NECULCE ; p. 283.

[336] După DIMITRIE CANTEMIR, Lupu ar fi fost otrăvit de Brîncoveanu, „în Domnia lui Antioh“, pe vremea unei solii, și de atunci ar fi scuipat singe (*Vita*, p. 61, nota 1).

[337] El muri în curînd.

[338] Pentru aceste misiuni, v. GRECEANU, ms. și ediția citată ; Neculce, p. 284—6.

moldoveni, „Ioniță, mare-spătar", cari nu e altul decît cronicarul Neculce [339]. Neculce fu pe deplin satisfăcut de ce văzuse, dar el ceru în zădar pe Ioniță Paladi, căruia oaspetele său îi făcuse drum spre Brașov [340].

Să vedem acum în ce chip se oglindește această istorie reală, viața politică, luptele de partide ale moldovenilor între anii 1700 și 1705 în alegoria domnescului scriitor. Pentru a înțelege fabula, fabula plină de aluzii, trebuie să cunoaștem amănunțit realitatea, s-o reconstituim, fiindcă nu fusese reconstituită pînă în amănunțimi.

Prefața începe cu protestările de modestie pe care autorii din toate timpurile au crezut că le datoresc publicului, chiar cînd acesta era foarte problematic. Dimitrie recunoaște că lectura cărții sale nu va fi ușoară și nici folos nu va aduce. Dar se scuză prin discreția cu cari va vorbi chiar și de dușmani și cu scopul ce a avut : nu acel de a scrie istorie, ci unul, mult mai umil — pînă la scopuri istorice nu se ridica pe această vreme, în 1705, ambiția tînărului beizadea —, acela de a face un exercițiu de retorică, de a se *nevoi* adică spre „deprinderea retoricească".

Retorică deci, pe alocurea, în sentențe, pe cari le promite viitorul autor al „învățăturei loghicăi pre limba noastră", filosofie, acestea vrea să le facă. Să-și arăte învățătura prin abundența, felurimea și raritatea maximelor adunate pentru împodobirea minții unui public simplu, dar serios în cugetările-i asupra vieții, să desfășoare farmecul unui stil învățat din manualele de scriere frumoasă și împrumutat de la autorii pe cari-i cetise, acestea erau dorințele de căpetenie ale eruditului fiu de Domn.

Mai avea încă un scop, acesta secundar, dar potrivit și el cu perioada de dezvoltare intelectuală la cari ajunsese scriitorul. Și aici erau la mijloc ostentație, pedantism, reminiscențe de școală, influențe de „frondistiriu". Dorea Dimitrie Cantemir să contribuie prin cartea sa la îmbogățirea limbii prin termeni tehnici, prin neologisme științifice, luate mai ales de la greci.

Și un al treilea scop se adăugea ; un scop de cărturar iarăși. Era, cum am văzut, pe acest timp un fel de umanism român, mai ales de nuanță elină, adus prin învățații greci chemați de Domni la București și Iași. Latinește nu se prea cetea, dar autorii greci erau în favoare. Dimitrie cetise *Istoria etiopică* a lui Heliodor : „Iubirea lui Teagen și a Haricleei". Era o operă de istorie de moravuri, în haină de roman. Așa ceva voia să facă principele moldovean cu aventurile sale politice mai recente, să imite pe Heliodor, să-l localizeze.

Dacă, însuflețit de aceste dorințe, Dimitrie Cantemir n-ar fi fost, cum s-a afirmat, decît un pedant greoi, harnic și fără originalitate, un fel de Nicolae Costin, cartea ar fi ieșit ilegibilă. Însă beizadea Dimitrașco era un spirit vioi, un bun povestitor, un glumeț cu haz. Toată învățătura lui Ieremia Cacavela egumenul de la Plăviceni [341] nu-l putuse dezbăra de aplecările sale naturale, nu-l putuse înstrăina de firea isteață și ageră a țăra-

[339] Cf. GRECEANU, ms. Academiei *l. c.* și NECULCE, p. 286—7 ; v. mai sus.
[340] NECULCE, p. 287.
[341] V. CARADJA, în „Revista Istorică", XII, p. 16 și urm.

nului moldovean. Planul era rău, în el s-a prins o istorisire bună ; sentinţele nu se potriveau cu cartea, el le-a spus cu şartul înţelept al alcătuitorilor de proverbe ; digresiunile retorice erau artificiale, el a izbutit să le dea noima basmelor povestite cu meşteşug de un narator sfătos [342].

Ne găsim întîi înaintea unui sfat de lighioane, în plină fabulă sau *isopie*. Lighioi căftănite, boieri veliţi, din împărăţia Leului său ţara moldovenească şi din stăpînirea Vulturului, de la munteni, ocupă scena. Supt blana tărcată a pardosului se ascunde, din voia organizatorului feeriei, importantisima persoană a lui Iordachi Ruset, stîlp de domnie, adunător şi mîncător al averilor vistieriei Moldovei ; Vasile Costachi, fiul mai mare al lui Gavriliţă, se înfăţişează ca urs, un urs pe drojdie, pe cari în curînd era să-l răpuie boala ; Lupu Bogdan e Lupul, un lup credincios faţă de stăpîni şi temut de duşmanii acestora, un lup cu virtuţi canine ; şiretenia, prudenţa lui Ilie Tifescul îi dau dreptul la... demnitatea de Vulpe, de *Hulpe*, scrie autorul ; fostul rob al lui Nicussios, Maxut sau Maxud, se prezintă ca şacal ; pe cînd Ilie Cantacuzino, un dibaci personaj, beneficiază numai de calitatea de „mîţă sălbatică".

În faţa acestui Divan moldovenesc, se găseşte, în acest prolog, Divanul paserilor, adunarea boierilor munteni, locuitori ai ţării Vulturului şi supuşi atotputernicului corb brîncovenesc. Printre ei Brehnacea, acel oracol păseresc, cu vorba adîncă şi ascultată, cari era Constantin Stolnicul ; Şoimul : ambiţiosul Toma Cantacuzino ; Uleul : Ştefan, fiul lui Constantin şi viitorul Domn ; Cucunozul : Spătarul Mihai, socrul lui Dumitraşco Racoviţă ; Coruiul : Răducanu Cantacuzino, celălalt fiu al Stolnicului ; Eretele, cari e Radu Golescu ; Balabanul, cari înseamnă pe respectatul Şerban Cantacuzino [343], fiul lui Drăghici Cantacuzino, cel mai mare din feciorii postelnicului ; Blendăul, cu cari titlu e gratificat unul din ginerii domneşti : Şerban Greceanu [344].

Pentru a completa adunarea, ştafete pornesc în toate părţile, ştafete grăbite şi zgomotoase, a căror frămîntare o zugrăveşte scriitorul, acest unic romancier al nostru în veacurile trecute, în aceste rînduri, cari plac cu atît mai mult cu cît în limba veche românească e deprins cineva să cetească cu totul alte lucruri decît literatură de imaginaţie [345] :

„De alergăturile iuţilor olacari şi de tropotele picioarelor a neobositilor alergători toată pulberea de pre toată calea în cer se rădica ; toate văile adînci de tari strigări tare se răsuna ; toate a munţilor înnalte vîrvuri de iuţi chiote şi groase tunete în clipă se covîrşia şi toţi cîmpii pustii şi necălcaţi, de groaznice strigări şi de fricoase lăudări se împlea [346].

---

[342] Avem în *Istoria ieroglifică* adevărate poveşti, spuse foarte bine, pe p. 70 şi urm., 191 şi urm.

[343] Data precisă a morţii lui o găsesc în însemnările omului său de casă, Şerban starostele de negustori : august 1709 (Bibl. Ac. Rom., ms. 1320).

[344] v. mai sus.

[345] Prefacerea, recentă, a operei în sintaxa actuală de d. Em. Grigoraş (ed. Ministeriului de Instrucţie) e o greşeală.

[346] P. 17.

De obicei, minunatele întîmplări ale basmului animal se petrec înainte de începutul înţelepciunii, în vremea cînd, neexistînd măsura putinţei şi a desăvîrşirii, nu exista nici măsura timpului. Această adunare de paseri şi dobitoace s-a petrecut însă — avem motivele noastre ca să o credem — în anul de la mîntuirea lumii 1703, cînd de mult nu se mai potcoveau puricii şi cînd feciorii tineri de Domni, în loc să întrebe ursitele asupra drumurilor cari duc la palatele fermecate ale zînelor cu părul de aur, cîntau din tambură turcilor bărboşi cari puteau să facă pe împăratul păgîn a-i milui cu caftanul unei domnii.

Şi, aşa fiind, o dată ce povestea se petrece *cîndva* şi nu *o dată*, blănile şi penele cad, deşi rămîn colţii, ciocurile şi ghearele, şi ne găsim într-o societate cu totul umană, într-o societate de boieri din cei dintîi ani ai secolului al XVIII-lea.

De ce se adunase aceşti boieri, — o dată ce cu boierii moldoveni din Ţara Românească avem a face — aceasta o ştim. Nu voiau pe Domnul pe care-l aveau, *Vidra* în lumea fabulei, iar, în a realităţilor, Constantin Duca, un amfibiu etnic între grecimea de cari-l lega neamul tatălui său şi boierimea de ţară, căreia-i aparţinea prin mama sa, Anastasia, fata lui Buhuş.

Duca era însă *vidră* şi din altă pricină. Legat odinioară prin cea dintîi soţie de Brîncoveanu, numit prin silinţele muntenilor, cari nu putuseră, ce e dreptul, numi pe altul, el căutase să împace vechiul antagonism ce exista între cele două ţări, să facă pe moldoveni a uita ofensele şi pagubele din trecut şi a primi fără rezistenţă supremaţia acestora. O grea sarcină pentru îndeplinirea căreia se cereau altă vrîstă şi alte porniri decît pornirile şi vrîsta răsfăţatului şi uşuraticului cocon Constantin. Împleticit în nedibăcia sa, vinovat de „sicofandii, clevetele, minciuni şi furtişag", el nemulţămeşte pe supuşii ca şi pe dominatorii săi, cari se înţeleg pentru a-l înlocui şi a-i împiedica de acum înainte întoarcerea în domnia pe cari nu ştia s-o chivernisească.

Pentru alegerea succesorului se face toată discuţia, în cari, adunate de capriciul povestitorului, persoanele conducătoare din amîndouă principatele fac auzite, într-o adunare închipuită, în lumile Fantasiei, gînduri, planuri şi sentimente pe cari le-au avut, dar nu le-au manifestat niciodată în această limpezime.

Vorbeşte Duca, apărîndu-se în zădar de acuzările lui Burnaz postelnicul şi ale lui Dimachi, capuchehaielele sale, cari-l trădaseră, denunţînd lăcomia acestui din urmă, ce-l urăşte cu patimă: „măcar că, precum aeavea easte tuturor, că el mie nepriatin de moarte mi s-au arătat" [347]. Discursul e frumos, căci oratorul „nu puţine făclii topise asupra cărţilor filosofeşti" [348], dar nu foloseşte la nimic. Ia cuvîntul, pentru a-i hotărî moştenirea, Mihai Cantacuzino, cari „este din fire cu socoteala înaltă, [şi] cuvîntul vreodată gios să-i rămîie nu priimeaşte; însă multe grăiaşte,

[347] P. 38.
[348] P. 39. Cf. şi *Descriptio*, p. 154.

dară puţine isprăveşte ; la mînie iute, la foame nesăturat". După el, Racoviţă, candidatul propus de socrul fratelui său ; spătarul Mihalachi din Moldova e însă incapabil de a vorbi alta decît prostii făloase : „poate fi că categoriile loghicăi n-au cetit şi în cărţile ştiinţii nu s-au zăbăvit". La trup, adaugă Dimitrie, care vedea în Racoviţă numai pe concurentul la tron, şi nu pe cumnatul de odinioară, la trup samănă cu cămila, fiind om chipos, „dar nu în capul arătos, nici în dobitocul căpăţînos, ce în capul pedepsit şi cu multe nevoi domirit creerii cei mulţi sălăşluiesc". El nu cruţă pe bietul pretendent, cari era, altfel, un om cu chibzuială, cari ştiu, în toată domnia sa dintîi, să-şi ascundă temperamentul violent şi să cîştige simpatii ; n-avea, scrie el, „nici din fire vreun dar, nici din pedeapsă şi din învăţătură vreo vrednicie" [349]. Şi totuşi, adăugăm noi, a putut domni bine întîi, şi pe urmă a ştiut să domnească mult, pe cînd alţii mai învăţaţi decît dînsul au înţeles rău spiritul şi nevoile timpului şi valurile nenorocirii i-au înghiţit !

Înainte şi după arătoasa Cămilă îşi dau părerea sau sînt chemaţi a şi-o da aga Văcărescu, care „în instrumentul muzicei poate cîntece alcătuite a cînta", precum urmaşii săi alcătuiau cîntece pentru „muzica" altora [350], prea-învăţatul Cacavela, dascălul autorului, „în limba lat şi la voroavă neîncetat, însă ce şi pentru ce aşiè mult ritoriseşte, nici ea poate nu ştie" [351], Caragea capuchehaiaua, Constantin Stolnicul, „în multe ştiinţe şi meşteşuguri deprins" [352], care, mai mărunt la stat decît fratele său Mihai, se mîndrea că este „de pedepse mai dovedit şi mai ispitit şi de căi mai multe şi mai departe şi de ţeri mai străine şi mai late mai asudat şi mai zbuciumat" [353].

Muntenii se înţeleg asupra persoanei lui Mihai Racoviţă, pe care-l judecau un om comod, supt care Brîncoveanu ar fi putut să realizeze idealul, pe care cu trufie îl exprimă unul din unchii săi, acela de a guverna o ţară ca şi ceialaltă : „Aşa vreau, aşa poruncesc, aşa să se facă [354]. Vasile Costachi, om paşnic şi bolnăvicios, nu se pune împotrivă. Ilie Ţifescul se dă în taină cu muntenii. Bogdan e singurul care nu vrea să dezbrace pe Cantemireşti de dreptul lor. El nădăjduieşte că Ruseteştii vor merge cu dînsul ca în alte timpuri [355]. Dar Iordachi, cel mai mare dintre dînşii şi şeful lor politic, e cîştigat de Brîncoveanu prin făgăduiala de a da o Domniţă după fiul lui, Nicolae [356]. Mihalachi Ruset, alt membru al dinastiei, se converteşte prin făgăduiala de a i se plăti jumătate din cele cincizeci şi trei de pungi ce-i fusese luate de munteni supt Duca-Vodă, în

[349] P. 59—60, 93.
[350] P. 61.
[351] P. 63.
[352] P. 83.
[353] P. 96—7.
[354] P. 55—6.
[355] P. 101 şi urm. Pentru Vasile Costachi, v. „Bis. ort"., XIII, p. 622—4.
[356] P. 105.

1693 [357]; dovedește astfel încă o dată firea sa de rîs (linx): „în față prost și drept, dară multe picături de vicleșuguri îi stau peste mațe". Un al treilea frate, Manolachi, căpătă promisiunea de a i se da cămărășia Ocnei și, pentru a-i mulțămi mîndria care-l deosebea, dregătoria pe care i-o luase Duca, aceea de mare postelnic. Cît despre Scarlatachi, om dispus „pururea fața a-și schimba" [358], i se dădu permisia de a intriga cît îi va fi voia; decît care lucru el nu putea dori mai mult. Se adaugă pe lîngă acești convinși și Dediul, socrul Racoviță, căruia-i dăduse odinioară o oarecare influență frumusețea excepțională a fetei sale.

„Nu mai mult tăria vinului în cap decît chipul frumosului în inimă loveaște", suspină învățatul beizadea și se gătește a povesti căsătoria a doua a fostului său cumnat [359]. Deci Dediul ne este înfățișat ca un „guziu" „orb și slut", pe lîngă care apare și mai frumos „gingaș trupul și mîngăios statul" fetei sale, Ana. Mulți o cereau, dar voia lui Brîncoveanu — ceea ce pare falș, căsătoria făcîndu-se după Neculce încă supt domnia lui Antioh-vodă —, această voință, cari era o lege pentru oaspeții săi, făcu să învingă cămila grosolană, cari era Mihai Racoviță. Al lui fu „suleaget trupul, cu alba peliță, cu negri și mîngîioși ochii, cu iscusit mijlocelul și cu rătungior grumăgiorul Anei" [360].

Și romancierul istoric al altor vremuri amestecă ironia cea mai grosolană cu oarecare delicateță de poezie în descrierea nunții, care desigur că a inspirat pe Eminescu pentru fermecătoarea nuntă de gîze din *Călin*.

„Țințarii cu fluiere, greierii cu surle, albinele cu cimpoi, cîntece de nuntă cîntînd, muștile în aier și furnicile pre pămînt mari și lungi danțuri ridicară, iară broaștele toate, împreună cu broatecii, din gură cîntec ca acesta în versuri tocmite cînta:

O Helge [361], fecioară, frumoasă nevastă,
Nevastă fecioară, fecioară nevastă,
— Cămila să ragă, tîlcul nu-nțeleagă,
Margă la Atena, ce este s-aleagă,
Fecioară nevastă, nevastă fecioară,
Peste șese vremi [362] roada să-i coboară.
Fulgerul, fierul, focul mistuiască
Patul nevăpsit; nu se mai slăvească" [363].

---

[357] v. mai sus. Pentru treizeci de pungi luate altădată lui Iordachi, „fără voia dumisale", „Uricariul", XI, p. 213.

[358] P. 106.

[359] Despre care vorbește și NECULCE, p. 257.

[360] P. 107.

[361] Așa e numită Ana în limbajul fabulei.

[362] Grosolănia ce se ascunde e aceasta (ne-o explică însuși Dimitrie): Mihai e sterp, iar nevasta lui ar fi putut, înainte de a se mărita cu dînsul, să fi creat o familie. Și, cîteva pagini după aceste trivialități, cetim cugetări adînci exprimate frumos sau bune descripții: „Căci pravul casii după măturat, de se și rădică și în razele soarelui gioacă, însă nici razele soarelui a nu lovi opreaște, nici pașii celui ce prin case îmblă continește" (p. 115). Aiurea se vorbește de „huetul a mari puhoae după ploae din dealuri în văi răpezite" (p. 116).

[363] P. 108.

Hotărîrea definitivă se ia după un nou discurs, acel al lui Ioan Comnen, doftorul şi eruditul. Dintre conspiratorii pentru înlăturarea lui Duca, unul, Vasile Costachi, moare de dropică[364], un altul, Ţifescul, cade în „melianholia ipohondriaca, apoi, în tusa cu sînge mutîndu-se, moare şi el“[365]. Bogdan şi tovarăşul său de credinţă Maxut sînt siliţi de Brîncoveanu a se întoarce în Moldova, după plecarea lui Constantin Duca[366]. Ceilalţi boieri pribegi iau, supt conducerea lui Racoviţă, Iordachi şi Mihalachi Ruset, drumul spre Adrianopol, unde se află împărăţia.

Aici se adună cu toţii la capuchehaielele Ţării-Româneşti, în Vlah-Serai, şi fac jurămînt să apere interesele lui Racoviţă. Pentru a izbuti, ei adoptă singura cale posibilă : cumpărarea turcilor influenţi.

Cu prilejul acesta, Dimitrie intercalează o alegorie relativă la Alexandru Mavrocordat, cari era puternic, cum ştim, cînd boierii sosiră la Arnăut-Chioi. În această alegorie se găsesc din cele mai frumoase descrieri pe care le înfăţişează *Istoria ieroglifică*. Zugrăvind nişte opere de artă, poetul politic ne reprezintă „ciobanii, unii ca de somn adormitînd, în cîrlige răzimaţi, alţii, ca de ploaie şi de vînt reace, cu glugile peste cap lăsate şi pre un cot la pămînt lăsaţi iera, iară dulăii, unii în picioare sta, şi ca cum de departe mirosul lupului ar adulmeca, alţii, pre brînci lăsaţi şi capul pentru picioarele dennainte întinzîndu-şi, dormia şi, ca cum în vis lupul în oi ar fi dat părîndu-li-se, prin somn, ca cum ar scînci şi ar brehăi se videa, iară la alte turme, ca cînd lupul oaia ar fi apucat, ciobanii chiua, cu mîna dulăilor lupul arăta ; dulăii gonia, lupul cu cîrlanul în gură fugia, alţi ciobani de la alte turme în întîmpinare îi ieşia ; lupul într-altă parte şuvăia. Şi, ca cum spre o pădure, carea înaintea lui aproape se vedea, năzuia“[367]. Alegoria are drept scop să ne spuie în ce chip tînărul insular, cari n-avea drept avere decît „duhul“, a învăţat de la Panaioti Nikusios, bătrînul său predecesor în dragomanat, meşteşugul Porţii otomane.

Prin acelaşi meşteşug, partizanii domniei lui Racoviţă îşi atrag pe Exaporit. Mihalachi Cupariul îi promite o pensie anuală de cinci pungi de bani, şi pune în scris această făgăduială bine venită. Astfel se înlătură candidaturile lui Duca, ale Cantemireştilor şi aceea a unui „Marco psevdobeizade“, cari ar putea să fie al lui Grigore Ghica, un frate al lui Matei, ginerele lui Mavrocordat. Mihai-vodă e numit, dar izbucnirea *zurbalei* împiedică pe noul Domn de a primi cuca şi a pleca spre ţară.

Apoi autorul se întoarce asupra intrigilor pentru domnie spre a arăta acţiunea şi soarta fiecăruia dintre rivalii, cu vechi drepturi, ai lui Racoviţă uzurpatorul. Vedem astfel pe Marco, un tînăr neexperimentat şi nepriceput : „la vîrstă brudiu, la limbă bîlbîiu“, care fusese ascuns la Muftiul ucis, căzuse o dată în prinsoare şi fusese trimis la galere, dar scăpase

---

[364] P. 121. „Atunce, din boierii cei pribegi, ce erau în ţeara muntenească, anume Vasilie Costachi vel vornic, i se tîmplă moartea acolo în pribegie“. NECULCE, p. 275.

[365] P. 121.

[366] P. 122.

[367] v. şi p. 131 : „Ochiul cerului se închidea şi perdeaoa nopţii pre faţa pămîntului se trăgea“.

şi se refugiase iarăşi la un protector cari în curînd nu era să aibă altă grijă decît a se mîntui pe sine însuşi. Marco fu împăcat de aderenţii lui Racoviţă, dîndu-i-se „privilegiile" vechi, deci iarăşi vreo pensie de întreţinere [368].

Apar pe urmă Cantemireştii. Ilie Ţifescu, bolnav în Moldova, cearcă a desface de la dînşii pe Bogdan, făcîndu-l să scrie acestora scrisori de înşelare ; dar nu izbuteşte, Bogdan, pe care Maxut îl informase de nemulţămirea generală a ţării, refuză. El dorea încă pe Antioh, dar acesta nu ştiu să învingă. Chemat la Adrianopol, cu scopuri pe cari nu le poate descurca autorul, de Mihalachi Cupariul, fiul mai mare al lui Constantin Cantemir, căruia îi mai cedase o dată cel mic drepturile sale, îşi dovedeşte şi cu acest prilej firea înceată şi greoaie. E, scrie bunul frate al lui Antioh-vodă, un om mare, dar fără suflet într-însul, ocupat numai de grija traiului bun şi la discreţia agentului său Caragea.

Un astfel de duşman nu era de temut pentru emisarii lui Brîncoveanu şi aliaţii lor moldoveni. Dimpotrivă, Dumitraşco-vodă e hotărît să nu cedeze. Sarcina urmăririi lui e dată atunci lui Mihalachi, dar, înştiinţat la timp de grecul Atanase Papazoglu, îndărătnicul pretendent scapă [369].

Dimitrie se întîlneşte apoi cu fratele său, şi acesta se scuză pentru purtarea ce avuse. Un plan de război se face : Dimitrie va lăsa Moldova lui Antioh şi va vîna pentru dînsul Scaunul mai bogat, mai important, dar mult mai bine apărat al Brîncoveanului. Dar încă o dată acesta are „noroc" şi rămîne în stăpînirea ţării sale : e vorba, evident, de stăruinţele lui Ienicer-aga contra lui Brîncoveanu şi Racoviţă, pe cari voia să-i înlocuiască prin fraţii Cantemireşti. Planul, neputînd fi realizat fără zăbavă, e amînat de Dimitrie, acel cari-l iscodise [370].

Racoviţă rămîne prin urmare. Înainte de a pleca din Constantinopol, el mai plăteşte încă un bir. Constantin Duca e adus de la Cavala pentru pîră, şi învingătorii plătesc scump biruinţa [371]. Apoi alaiul „Cămilei" pleacă spre Moldova.

Mihai-vodă lasă ca reprezentanţi la Constantinopol pe doi dintre Cupăreşti, Mihalachi şi Scarlatachi, împreună cu obişnuiţii oameni ai capuchehaielîcului [372]. Pe cînd Domnul, aşezîndu-se în scaunul cari nu era făcut pentru un animal grosolan ca dînsul, se pune pe pradă, Cupăreştii încep goana împotriva fiului mai mic al stăpînului lor de odinioară [373].

Autorul îşi îndreptă acum privirea asupra Moldovei, şi aflăm de la dînsul, supt transparenţa aproape desăvîrşită a alegoriei, o sumă de amănunte noi. Mihai-vodă, ni se spune, nu face decît să îndeplinească voinţa clientelei sale, care-l domină cu totul. Afacerile-l zăpăcesc cu desăvîrşire. şi bietul voievod improvizat se tînguieşte în cuvinte cari-i destăinuiesc

---

368 P. 148—59.
369 P. 159—68.
370 P. 172—3.
371 P. 173. Cf. HURMUZAKI, XI[1], p. 403, nr. DXLVI.
372 P. 173.
373 P. 173—4.

numele : „Rău, ah ! capul, oh ! vai !“ [374]. Unul dintre mînuitorii săi, Ilie Ţifescul, moare, şi el rămîne atunci în voia familiei sale şi a Cupăreştilor.

Dar mai ales în mîna lui Brîncoveanu. Cu acesta se încheie o legătură din partea ţării şi una din partea boierilor. Dimitrie pretinde a ne da tratatele, în cari, poate, alături de elemente poetice, se întîlnesc şi multe cari sînt reale. Prefăcute din fabulă în istorie, prin înlocuirea numelor, ele ar suna astfel în punctele lor esenţiale.

Întîi, jurămîntul boierilor :

„Adecă noi boierii Moldovei şi boierii Ţării Româneşti, cu aceasta a noastră de obşte scrisoare, scriem şi mărturisim precum... sfat adevărat am sfătuit şi lucru de cinste... am început, am săvîrşit etc.“. Urmează îndatorirea de a asculta fiecare ţară de Domnul ei. „După aceasta, într-o pravilă şi în unirea legiurilor — deosebi de obiceaile locului — să ne aflăm, a tot priiatenul priiatin şi a tot nepriiatinul nepriatin de obşte să priim sau să nu priim ; greul şi nevoia unul altuia să purtăm, în toată fericirea şi nenorocirea tovarăşi nedespărţiţi şi neîndoiţi să ne ţinem“, etc. Vor „izgoni din ţircalamul unirii lor“ pe orice „împrotivnic, neascultător sau viclean Domnilor“ şi-l vor urmări fără cruţare, pînă la moarte, „silindu-se a-l întoarce în praf şi pulbere“. Se vor prigoni mai ales acei duşmani dovediţi şi temuţi cari sînt Antioh, Dimitrie şi Constantin-vodă Duca, „de moarte nepriiatini tuturor“. „Încăşile, cu toţii zicem şi adeverim şi din tot sufletul şi inima făgăduim, că toate capitulurile şi punturile, pre carile Domnii noştri milostivi de la noi au poftit, în veci neclătite, nebetejite şi nesmintite să le păzim ; şi iarăşile învoim şi poftim ca pre Domnul ce avem, carile chipul şi icoana împăratului nostru poartă, în viaţă neschimbat şi nemutat stăpîn să-l avem şi să-l ţinem ; iară, după a lor viaţă, ori pre carile din odraslele lor cerescul Dumnezeu în Scaunul părinţilor săi ar pune, pre acela următori şi moştenitori domniei cu toată învoinţa să-l priimim, ca în veci seminţiia lor din tronul stăpînirii să nu lipsască, ce cît lumea să trăiască. Amin“.

Cît despre Domnii înşişi, Dimitrie dă întîi un fantastic prolog, care înlocuieşte sau preschimbă cu totul pe acel real ce a putut sluji drept bază „băsnuitoriului“, supt care prolog, datat din 1703, el iscăleşte pe logofeţii moldovean şi muntean, cari ar fi, de o parte, Banul Cornescu (!), iar, de alta, logofătul Donici, pe cînd în Moldova locul era ocupat de Antioh Jora [375]. Frazeologia, cît şi cuprinsul celor mai multe din clauze par a fi născocite : e vorba de domnia ereditară a celor două familii domneşti, de excomunicarea desăvîrşită a Cantemireştilor şi a lui Duca, de privigherea lui Bogdan şi a lui Maxut, de învoirea căsătoriilor dintre o ţară şi cealaltă, de suportarea în comun a cheltuielilor la Poartă, Moldova dînd numai o treime etc. [376].

---

[374] P. 175.

[375] NECULCE, p. 280.

[376] P. 178—82. Pentru forma tratatelor în acel timp, v. pe cel de delimitare în IORGA, *Documente geografice*, I, p. 29.

Inventată e şi răscoala amînduror ţărilor în momentul cînd un ospăţ serbătoreşte biruinţa şi alianţa. E răscoala pe care ar fi dorit-o Cantemireştii sau exagerarea unei nemulţămiri mărginite la anumite familii boiereşti numai [377].

Deşi Constantin Cantacuzino propune a se lăsa în pace pretendenţii învinşi, Brîncoveanu nu conteneşte persecuţia lor învierşunată. Dimitrie, contra căruia se îndrepta, mai ales, campania de intrigi a capuchehaielelor, se retrage la un om puternic, al cărui nume nu ni se dă. De aici vrea să-l momească cel mai tînăr dintre Cupăreşti, Scarlatachi, *Cameleonul*, marele meşter al minciunilor şi prefăcătoriilor. Cîndva Dimitrie scăpase pe acest cirac al familiei sale, urmărit pentru datorii, dar acesta era un motiv mai mult ca să atragă asupră-şi periculoasa ură a acestuia. Pentru a se recomanda pe lîngă Domnul său şi pe lîngă Domnul acestui Domn, Brîncoveanu, pentru a se ţinea de cuvîntul ce dase lui Bostangi-başi, care-l prinsese cîndva şi căruia îi promisese, în schimb pentru libertatea sa, o pradă mai grasă, pentru toate aceste motive, Scarlatachi urzeşte o cursă infamă împotriva lui Dimitrie Cantemir. Această cursă o cunoaşte şi o aprobă noul capuchehaie muntean, Dimachi, pe cînd ea rămîne ascunsă reprezentantului extraordinar al Brîncoveanului pe lîngă Poartă, Toma Cantacuzino, viitorul tovarăş de trădare faţă cu turcii şi de serviciu în Rusia al lui Dimitrie-vodă [378].

Lui Toma, o fire mîndră, nobilă, în adevăr princiară, i se spune numai că ar fi bine să se înţeleagă cu pretendentul pentru încetarea păgubitoarelor intrigi. Dimitrie, încrezîndu-se în cuvintele aceluia căruia neamul său nu-i făcuse decît bine, se coboară din adăpostul său şi vine la întrevederea cu Toma pe malul Bosforului afară din oraş. Cantacuzino, explicîndu-şi duşmănia prin pîrile îndreptate contra Cantemireştilor de Duca, Dimitrie, cari dramatizează această întrevedere a „Inorogului" moldovean cu „Şoimul" muntean, găseşte cu cale să lămurească mai bine rivalitatea, expuindu-i originile ei depărtate.

El ne dă biografia tatălui său. Cantemireştii nu sînt încă aici coborîtorii unei mari familii tătare ca în *Viaţa lui Constantin-vodă*, cu atît mai puţin descendenţii marelui han Timur : Constantin ucide pe un tatar, descopere în el chemarea pentru arme şi-şi ia numele de război, mai răsunător, căruia el şi urmaşii săi îi dădură o faimă nouă [379]. Ajunge soldat al regelui Poloniei, capuchehaie la Constantinopol — nu se înţelege cînd, din povestirea alegorică —, cîştigă prin meritele sale Scaunul Moldovei. Domnia lui e excelentă. „În vremea stăpînirii lui nici ochiul nepriiatinului s-au veselit,

---

[377] P. 185—94.

[378] Cetim în *Foletul novel*, p. 673 : „iul. 23 [1699]. Au purces Toma log. cu ban [ii] datornicilor la Odrii i Ţarigrad [d]" ; p. 674 : „Av. 27. Duminecă au venit Toma log. de la Ţarigrad". În 1703, la 26 mai st. v., în calea spre Adrianopol, Brîncoveanu e întîmpinat la Ienichioi de „Toma sluj." (p. 676). În 1694, era vtori logofăt şi se însură (*Condica Vistieriei*, p. 92). Domnul îl făcu portar, precum era în 1695 (p. 258 ; v. şi tabla acestei cărţi.

[379] P. 232.

nici buzile vrăjmaşului n-au zîmbit, nici inima împotrivnicului s-au învoeşiat". Pentru aceste însuşiri ale tatălui, după moartea lui, ţara alege Domn pe acela dintre fii cari se afla în Moldova [380]. Dar fiul lui Duca cere, de la Constantinopol, sprijinul lui Brîncoveanu pentru a lua domnia. Acesta din urmă avea tocmai nevoie de un ginere, şi din nevoile amîndurora răsări mazilia pentru Dimitrie-vodă.

El fu dus, ca mazil, la Adrianopol şi apoi la Ţarigrad, cu fratele său Antioh, pe cînd sprijinitorii neamului lor, Bogdan şi Iordachi Ruset, fugeau în Polonia [381]. Pe cînd „dreptii moştenitori" sufereau în exil şi aderenţii lor rătăceau în străinătate, Duca, prin purtarea lui, dă de ruşine pe Brîncoveanu şi-l pune într-o situaţie foarte grea. Atunci, cei doi fii ai lui Cantemir bătrînul se înţeleg între dînşii, grămădesc în jurul lor pe nemulţămiţi, dau cincizeci de pungi şi aduc astfel — preţul şi influenţa cumpărăturii turcilor nu se ştiau de aiurea — căderea lui Duca, adus în curînd la Constantinopol cu răsfăţata sa Doamnă şi cu grecii, cari-l înconjuraseră în domnie [382].

Dimitrie cedase „din bună voe" Scaunul lui Antioh. El rămase la Constantinopol, capuchehaie a fratelui său [383]. Silinţile sale aici nu izbutiră: Brîncoveanu, furios pentru căderea ginerului său, nu-l uită şi făcu ca el să fie numit din nou.

Nouă pribegie la vestea acestei noui domnii: Bogdan şi Iordachi trec Nistrul. Dimitrie se ascunde; Antioh e supus prigonirilor. Brîncoveanu voia să-l ucidă, şi el trebui să se răscumpere [384].

Dar de la capuchehaiaua sa, Dimachi [385], Domnul muntean află că, drept răsplată, Duca vrea să-l scoată din Scaun. El provoacă atunci o pribegie nouă a boierilor moldoveni. Duca, dovedindu-se un om „neaşezat", e scos pentru a doua oară [386].

În folosul cui? Aici povestirea lui Dimitrie e foarte interesantă. Brîncoveanu ar fi oferit lui Bogdan să se împace cu Cantemireştii şi, mai mult decît atîta, acte scrise s-ar fi încheiat pentru aceasta. Dar el călcă îndatoririle luate şi jurămintele făcute şi prinse a stărui pentru — nu pare să fie acesta enigmaticul „Toderaşco de la Galaţi" din 1700 — Vergo din Ciatalgeà. un bătrîn pe sfîrşite [387].

---

[380] P. 235.
[381] P. 236—7.
[382] P. 238—9.
[383] P. 239.
[384] 240.
[385] E acelaşi Dimachi pe cari-l aflăm ca mare-sluger şi capuchehaie muntean în 1701, în *Cond. Vist.*, p. 633. Apoi, în 1702, poartă titlul de Clucer (în locul lui Vergu ?); p. 695.
[386] P. 241—2.
[387] P. 240. Observ că între boierii lui Brîncoveanu se găsea un Vergu postelnic (POPESCU, *Memorii*, p. 128), apoi paharnic *(Ibid.*, p. 142; *Cond. Vist.*, p. 226, 307, 338) şi clucer, în 1698—9 („An. Ac. Rom.", XXI, p. 18, nota 1; *Cond. Vist.*, p. 443, 467, 497, 593, 614, 632, 641, 652). Dar acest Vergu fusese scos din funcţie pentru delapidări în 1702. *Cond. Vist.*, p. 679: „I-au fost furat Vergo clucer... S-au luat din casa lui Vergo Clucer". Avem a face probabil cu alt Vergo, Hagi Vergo gealepul, care împrumuta, în 1701, cu bani pe reprezentanţii munteni de la Poartă. *Cond. Vist.*, p. 614, 620.

Această candidatură se păru turcilor ridiculă şi nu reuşi. Atunci se scoase înainte noua candidatură a lui Racoviţă. Şi aceasta fu mai fericită. Mihalachi spătarul deveni Mihai-vodă, care „şi astăzi, cu minunea a toată lumea, stăpîneşte“ [388].

Pentru a se împăca, de o împăcare sinceră şi durabilă, Dimitrie ceru de la reprezentantul lui Brîncoveanu : domnia pentru Antioh şi, pentru sine, încetarea prigonirilor şi spionării [389].

Scarlatachi sperase că Dimitrie va fi oprit de Toma în cursa în care se căznise el să-l aducă. Autorul imaginează un vis al celui mai tînăr dintre Cupăreşti, vis pe cari Scarlatachi însuşi şi-l tîlcuieşte după principiile pe cari bătrînul Cupariu, corăbierul, le aflase, în călătoriile sale în Crimea, de la tatari [390]. Tîlcuirea i-ar fi ieşit însă rea, căci, ducîndu-se la Toma, auzi de la acesta numai laudele isteţului beizadea, lăsat să se întoarcă în neaccesibilul său adăpost [391].

Şiretul înşelat se face a se bucura de împăcarea lucrurilor, pe care dorise să le descurce altfel, şi recunoscu virtuţile lui Dimitrie, cari „minciuna nu numai căci nu o grăiaşte, ce măcar a o auzi nu priimeaşte“. Pe de altă parte, el recomandă capuchehaielelor moartea pretendentului şi a noului său prieten [392]. Pentru a pierde pe Toma în opinia lui Brîncoveanu, el se grăbeşte a scrie acestuia o scrisoare, prin care-i denunţa presupusa trădare a reprezentantului muntean ; în denunţare, el amestecase şi pe Dimachi, cari i se părea şi acesta prea slab [393].

Avînd să aleagă între raportul — Dimitrie dă în întregime aceste acte mai mult sau mai puţin fabricate —, între raportul lui Toma şi pîrile capuchehaielei moldoveneşti, bănuitorul şi setosul de răzbunare Domn prefera pe acestea din urmă [394]. Toma şi Dimachi fură amîndoi rechemaţi, şi în locul celui dintîi Brîncoveanu trimise un alt membru al familiei sale, un om sigur acela, Ştefan păharnicul, de pe urma ambiţiei domneşti a căruia era să i se tragă bătrînului Domn mazilia, închisoarea, chinurile şi moartea.

Înainte de a pleca, Toma voi să înştiinţeze pe Dimitrie că vodă a refuzat proiectul de reconciliere, şi deci, duşmăniile începînd din nou, el trebuie iarăşi să se păzească. Principele moldovean se îndrepta spre casă, după această a doua întrevedere, la cari venise fără nici o bănuială, cînd el fu prins.

Era isprava lui Scarlatachi, prietenul său de odinioară, care fusese ofensat de purtarea lui Dimitrie, de refuzul acestuia de a se da în dragoste cu Victoria, din Pera, propria soţie a ofensatului [395]. De intenţiile lui

---

[388] P. 244.
[389] P. 248.
[390] P. 259. Cf. p. 286—7.
[391] P. 264.
[392] P. 270.
[393] P. 277 şi urm.
[394] P. 279 şi urm., 281—2.
[395] E menţionată şi în *Genealogia Cantacuzinilor.*

Scarlatachi fusese înştiinţat beizadeaua, şi de aceea-i pretinsese un jurămînt nou, în urma căruia se credea sigur. Dar înţelegerea se făcuse cu Bostangi-başi, şeful poliţiei malului. Dimitrie găsi porţile oraşului închise şi se aruncă într-o luntre. În faţa acestei luntre ieşi îndată o alta, luntrea lui Hasechi, „pristavul Bostangiilor". El fu prins, cu toate îndatoririle ce făcuse o dată la Adrianopol acestui dregător turc, prins şi aruncat la Caichena, în închisoarea Bostangiilor.

Mulţi erau cari n-ar fi voit să mai iasă viu din această temniţă, de care nu se făcuse vinovat prin nimic, nici prin bogăţia sa, pe care n-o avea. Dar Bostangi-başa îi promisese libertatea dacă va da bani [396]. Aceşti bani nu-i avea, şi nu era nici cine să-i deie. Credinciosul prieten şi cumnat, Bogdan, era departe, Antioh era prea comod şi egoist. Nesfiindu-se a-şi arăta şi cu acest prilej „micşorimea sufletului din luntru", el răspunse, la vestea pretenţiilor turceşti pentru liberarea lui Dimitrie: „O mie de ani la opreală de ar fi, un ban n-aş putea găsi" [397]. Prieteni mai buni decît fratele şi mai aproape decît cumnatul scoaseră însă din încurcătură pe scriitorul nostru, care nu uită de aici înainte această lecţie de prudenţă.

El se adresă, într-o frumoasă scrisoare latinească, ambasadorului francez, de Fériol, om cam smucit, dar cu inima bună, căruia-i consacră Dimitrie cîteva linii prietenoase şi în *Istoria imperiului otoman* [398]. Acesta puse să-l aducă în palatul său, la „Stavrodromos, la Galata", unde-i dete un sigur adăpost [399].

Toma aflase de la Scarlatachi nenorocirea întîmplată lui Dimitrie, la despărţirea de dînsul; o aflase de la nevinovatul Scarlatachi, cari fu silit la urmă să-şi destăinuiască rolul [400]. El făcu iarăşi raportul său către Brîncoveanu, şi iarăşi un raport contrar porni de la Bogdan-Sarai [401]. Ca şi altădată, Domnul muntean crezu mai mult pe reprezentanţii lui Racoviţă decît pe ambasadorul şi ruda sa, şi pornirea succesorului acestuia fu grăbită [402]. Cît despre Toma, el fu asigurat de unchii săi, Constantin şi Mihai, că, întorcîndu-se înapoi, nu i se va face nimic [403]. Încrezîndu-se în vorba cu greutate a acestora, el porni spre Ţara Românească, şi nu se înşelă.

Cît de veridică e povestirea romancierului istoric se poate vedea pentru aceste lucruri din compararea cu Greceanu. Şi acestuia îi sînt cunoscute bănuielile contra lui Toma şi fireşte că, în calitatea lui de cronicar oficial al Brîncoveanului, le află foarte îndreptăţite. Într-una din versiunile cronicii sale [404] el vorbeşte de intrigile lui Toma slugerul la Poartă, „întrîndu-i

---

396 P. 305.
397 P. 307.
398 P. 732—4, 777.
399 *Ist. ier.*, p. 316—7.
400 P. 309—13.
401 P. 319 şi urm.
402 P. 320.
403 *Ibid.*
404 Ms. Academiei şi ed. Greceanu.

în cap fumuri şi fandasii de domnie“ [405]. Domnul e silit să-l recheme, dar îl urcă în boierie.

Cine avea dreptate? Judecînd după firea Cupăreştilor, Dimitrie Cantemir. Şi ţiind în samă trădarea lui Toma, *pentru domnie,* în 1711, şi Greceanu.

Noul capuchehaie, urmînd instrucţiile neiertătoare pe care le primise — şi Ştefan păharnicul Cantacuzino era om să le îndeplinească —, încearcă a prinde iarăşi domnescul vînat, pe cari tentativa anterioară îl speriase. Întrebuinţă pe un Mehemed Celebi, un mare capitalist turc [406], cari prinsese odinioară pe Duca pentru Antioh, în 1695, şi pe Antioh pentru Duca, în 1700. Nu-i plătise nici unul, nici altul din cei doi Domni pe cari-i servise, şi de aceea el sprijinise contra amîndurora candidatura nouă a lui Mihai Racoviţă. El ceru deci capuchehaielelor muntene să i se plătească îndoita datorie, şi aceasta i se făgădui.

Dar Toma şi Dimachi nu uitară, înainte de plecare, să semnaleze lui Dimitrie noua conspiraţie contra lui, la înjghebarea căreia se întîmplase să asiste. Tefterdarul Firari-Hassan îi dădu şi el de veste [407]. Ameninţatul principe se retrase deci iarăşi la prietenul său, ambasadorul Franciei.

Acest refugiu îi era indispensabil. Ştim de aiurea [408] că Brîncoveanu cumpărase pe marele-vizir Silihdar sau Damad-Hassan-paşa pentru a trimite la Chios pe incomodul beizadea. Toţi îl părăsiseră, pînă şi fratele, ale cărui porniri egoiste le-am văzut şi înainte. Pentru a izola pe Dimitrie, Brîncoveanu puse să se propuie lui Antioh domnia Moldovei, cu singura condiţie de a se lepăda de fratele său. Antioh, ahtiat de a-şi căpăta iarăşi tronul, primi întîi a „se lăpăda de frăţia şi tovărăşia lui Dimitrie“, apoi, spuindu-i-se că aceasta n-ajunge, declară că e gata să se împace cu Domnul muntean şi să rupă orice legătură cu sămănătorul de zîzanie. El merse pînă acolo, ne asigură Dimitrie, cari-şi explică această purtare nedemnă prin prostimea inimii ce avea“ fratele său mai mare „sau lăcomia vînatului“, — încît recunoscu formal că duşmănia a pornit de la fratele prigonit şi nu se va potoli cît va trăi acesta, pentru cari, dacă ar şti unde se află învrăjbitorul, l-ar da însuşi pe mîna prietenilor păcii [409].

Sfaturile acestea erau bune, dar, din nenorocire pentru autorii lor, se găsi cine să le strice. La cererile vizirului, Fériol răspunse că n-are nici un „Bogdan-beizadea“ la dînsul şi, dacă l-ar avea, nu l-ar da, iar capuchehaiei muntene, cari-l reclamase în scris, ambasadorul îi dădu explicaţia nobilă că în casa îndurătorului rege şi Brîncoveanu însuşi ar găsi

---

[405] 1704, la sfîrşitul anului.

[406] Necontenit întîlnim în *Cond. Vist.* numele şi datoria lui Mehemed Celebi ; v. p. 605, 615 („Mehemed Celebi, pentru un ferman ce s-au făcut ca să se ţie hatişeriful la anul, să nu se dea haraci“), 633, 643, 650, 658, 669. Cred că e acelaşi cu Cara-Mehemed-aga, cari împrumută lui Brîncoveanu pînă la o mie de pungi *(Ist. Imp. otoman.* p. 747). Dar e altul cel dela p. 694.

[407] *Ist. Imp. otoman,* p. 732, nota 38.

[408] *Ibid.*

[409] P. 321—4.

adăpost, dacă l-ar urmări nenorocirea [410]. Am văzut, în fine, mai sus cum vizirul fu schimbat şi Calaili Ahmed-paşa, un prieten al lui Dimitrie, ocupă locul în septembrie 1704. Aici se lămuresc cele cunoscute de aiurea prin mărturisirile unuia din principalii actori ai celor ce se petrecură.

Îndată după numirea lui Calaili, Dimitrie părăsi palatul ambasadei franceze. Dumitrachi Caramanliul, unul dintre capuchehaielele muntene, văzînd situaţia prigonitului atît de sigură acum şi ştiindu-l că n-o va lăsa să treacă fără folos, se întoarse la politica de împăciuire a lui Toma Cantacuzino.

Dimitrie-l face să-şi mustre colegii pentru o conduită, cari, începută din timpuri vechi, a tulburat şi sărăcit timp de patruzeci de ani Moldova. Mihalachi Cupariul, un intransigent acum, caută să răspundă, dar, amintindu-i că reprezintă numai pe Racoviţă, Caramanliul îl trimise la daraverile lui moldoveneşti.

Spăimîntaţi, — să fi trădat pentru a se bucura de putere cîteva luni de zile? — Cupăreştii din Ţarigrad dau de veste fratelui Iordachi, de la Iaşi, care ducea după placul său pe vodă [411].

În acelaşi timp, unul dintre dînşii, agerul Scarlatachi, porni cu pîri la Brîncoveanu, de la Curtea căruia trebuia să se ducă în Moldova, spre a lua banii necesari pentru război [412].

Dar şiretenia lui Scarlatachi făcu fiasco la Bucureşti, de şi Domnul era dispus ca totdeauna să culeagă şi să răspice în mintea sa bănuielile şi insinuările perfide. A vorbi contra împăcării însemna a lovi în politica lui Toma Cantacuzino şi acesta, sprijinit de unchii săi, Mihai şi Constantin, se bucura de o trecere şi mai mare decît înainte. El trebui să se mulţămească a înegri pe Cantemireşti şi, firește, mai mult pe acea beizadea mică şi neastîmpărată cari-i strica socotelile [413]. Acestea se prinseră: Antioh fu scuzat însă prin sfaturile rele pe care le primea, şi ordinul de prigonire se dădu numai împotriva lui Dimitrie.

Dar, pe cînd, cu ceva bani de drum, mezinul Cupăreştilor se ducea cu ştafeta în Moldova, Toma izbutea să desfacă tot ceea ce încurcase emisariul de vrajbă. El apără pe Dimachi, asigurînd că e atît de curat de orice trădare, încît, dacă ar fi rechemat, nu s-ar sfii să se întoarcă. În schimb, califică de mincinoşi pe Cupăreşti şi uneltele lor, capuchehaielele celor două ţări. Cît despre fiii lui Cantemir, pe Antioh l-a văzut numai o dată în Adrianopol, dar a dezaprobat, prin rapoartele sale din 1703, intriga cari a dat tronul Moldovei lui Mihai Racoviţă [414]. În privinţa lui Dimitrie, e adevărat că a scris lui Daltaban scrisoarea împotriva lui Brîncoveanu, care a căzut apoi în mîna acestuia [415], dar, pentru a fi cineva drept, trebuie să se întoarcă asupra întregului trecut.

---

[410] *Ist. Imp. otoman*, p. 732, nota 38.
[411] Scrisoarea, mai mult sau mai puţin inventată, pe p. 330 şi urm.
[412] P. 327—30.
[413] P. 331.
[414] P. 341.
[415] P. 344.

Aici, din gura lui Toma, auzim, cu amănunte nouă, o parte din istoria de intrigi pe cari am aflat-o înainte, spusă de Dimitrie în întrevederea cu acelaşi Toma. Deci, Dimitrie a oferit în scris pace vecinului său la 1693, cerînd să se uite de cel mai puternic „nescareva de răceală pricini" cari se ivise între el şi bătrînul Cantemir şi pe care le-ar fi aruncat bucuros în mormîntul acestuia. Domnul muntean însă, promiţînd a lucra după puteri pentru „întărirea stăpînirii lui", îşi bătea joc de dînsul. Capuchehaielele primiră ordin să „strice" noua domnie a „copilului". Boierii moldoveni aflară şi, înfricoşaţi, părăsiră pe alesul lor, cari trebui să-şi cedeze Scaunul lui Constantin Duca, protegiatul muntean.

Mulţămită lui Brîncoveanu, Cantemireştii amîndoi fură persecutaţi în exilul lor. Dar Dimitrie ajunge să dea tronul lui Antioh, acel tron pe cari el îl ocupase şi la cari renunţă de voie bună, „căci şie sau norocul din tinereaţe îl zavistuia sau spre altele mai mari sau mai greale îl cruţia". Dar Brîncoveanu nu se lasă. Antioh e scos din nou, pentru tiranul Duca, de urgia căruia fug boierii. Domnul muntean află însă prin capuchehaielele Moldovei, Burnaz şi Dimachi, că *omul său* îi sapă domnia [416]. El spune atunci pribegilor veniţi la dînsul că ar scoate pe impertinentul tînăr, dar nu pentru a face loc fiilor lui Cantemir.

Însă Bogdan hatmanul jură că amîndoi cumnaţii săi nu ţin nici o ură pentru prigonirile din trecut. Brîncoveanu se face a crede şi scrie reprezentantului său la Constantinopol, cunoscutul Ienachi Porphyrita, să negocieze cu fraţii prin turcul Menec-Seli. La 14 noiembrie [1702] se şi face un jurămînt pentru împăcarea cari trebuia să facă iarăşi Domn pe Antioh-vodă.

Dar, în acelaşi timp, Ienachi primeşte ordine să stăruie pentru un om necunoscut, Racoviţă spătarul ; el nu face nimic şi, exprimîndu-şi nedumerirea, cere nouă instrucţii. Şi nu era de ajuns atîta : nepotul patriarhului ierosolimitan, Hrisant, e trimis în Moldova spre a face protestări de prietenie lui Duca [417], iar în ascuns, ni-o spune Neculce [418], pentru a se înţelege cu Iordachi, cari nu pribegise.

Atunci Daltaban ajunsese vizir, şi Cantemireştii aveau mare nădejde într-însul, singura nădejde serioasă pentru că, oricît de bine se păzeau muntenii în urzirea intrigilor lor, Dimitrie putu să prindă o scrisoare a lui Constantin Stolnicul, în care se prezicea stingerea apropiată a neamului lui Cantemir [419]. Daltaban fusese întîmpinat la Constantinopol de cei doi fraţi, cărora le făgădui că, ajuns la Curtea împărătească, le va apăra interesele. Ei îl urmară aici, dar cu puţin folos.

Duca, pentru căderea căruia ei se adresaseră lui Daltaban, pierdu în adevăr tronul, dar noul mare-vizir n-ar fi ştiut să-l dobîndească pentru Antioh [420]. Pe de altă parte, Brîncoveanu făcu pe fugari să iscălească un

---

[416] P. 346.
[417] P. 347—8.
[418] P. 274.
[419] P. 348.
[420] Dimitrie Cantemir uită înlocuirea în 1702 şi moartea lui Daltaban ; v. mai sus.

arz, prin care acuzau mai mult pe Antioh însuşi decît pe principele căzut : în arz, domnia era cerută pentru unul dintre pribegi. Brîncoveanu continuînd a cheltui, pe cînd Daltaban nu se clintea pentru protegiatul său, Racoviţă trebuia să învingă, cu toate speranţele naive ale lui Antioh. Pe acesta-l ţinea în ilusiile sale şi capuchehaiaua Ienachi, cari ascundea cu îngrijire intrigile ce trebuia să facă.

Dimitrie văzu la marele-vizir — cari însă nu mai era de mult Daltaban, cum crede el — arzul turcesc al pribegilor şi, pe deplin luminat prin cetirea lui, mai află şi aceea că vizirul primise bani de la Brîncoveanu. Mergînd Antioh, pe urmă, la un alt protector, Casap-başa, pentru a vedea efectul arzului, i se spuse aici că Dimitrie va fi arestat a doua zi, dacă nu va păţi şi „mai rău".

I se permise deci acestuia să deschidă războiul împotriva lui Brîncoveneau ; apoi Antioh îl trădă din nou, denunţîndu-l prin agentul său Caragea capuchehaielelor muntene. Dimitrie descoperi şi această faptă ruşinoasă, dar nu-şi pierdu îndrăzneala. Merse de se plînse marelui-vizir, cu cari începu să se tîrguiască pentru preţul pieirii Domnului muntean. Înţelegerea se făcu, şi principele dădu şi un sinet vizirului, care era acum, firește, nu Daltaban, ci Rami-Mehemed [421]. Cu aceasta se mîntuie lunga povestire pusă în gura lui Toma Cantacuzino.

Brîncoveanu începe a şovăi. El cheamă şi pe capuchehaiaua Dimachi, de la cari aude iar sfaturi de pace cu un duşman aşa de persistent şi de ager. Se hotărăşte atunci să adopte calea cea nouă [422].

Banul „Cornescu" primeşte ordin să facă a interveni pe lîngă Dimitrie Casap-başa, a cărui influenţă scăzuse însă la Poartă. Din partea lui, Cantemir, care se gîndea, cu tot succesul recent al silinţilor sale, la „a sa împotrivnică fortună, carea, precum se zice, încă din faşă în toate şi pentru toate a-l dovedi nu părăseşte", Cantemir numi ca delegat al său la aceste negocieri pe Hurmuz gelepul. La urmă, el se întîlneşte cu bătrînul ban — trebuie să fie Cornea Brăiloiu —, şi încheie un armistiţiu cu duşmanii săi [423].

Însă pacea definitivă se mai zăboveşte încă. Casap-başa nu mai are nici o influenţă. Apoi marele-vizir însuşi cade şi e înlocuit încă în 1703 cu Nisangi-Ahmed, apoi cu Damad şi Calaili şi, în fine, la 1704, cu Baltagi Mehmed [424].

Pentru a felicita pe „noul mare-vizir", pentru a-l cîştiga, pentru a spiona faptele lui Dimitrie, Ştefan păharnicul Cantacuzinul fu numit din nou ambasador la „împărăţie", pe cînd predecesorul său se întoarce să moară în patrie. Sosind, Ştefan găseşte pe Cantemireşti în cele mai bune relaţii cu noul vizir. Dar tronul lui Racoviţă nu era săpat ; Antioh „puţin oarece lăcomiii supus fiind", Dimitrie lucrează numai contra lui Brîncoveanu. Acesta însă nu putea fi răsturnat uşor şi, pentru a nu pierde împrejurările favorabile,

---

[421] V. mai sus.
[422] P. 356.
[423] P. 359.
[424] V. mai sus. Cf. lista de viziri cuprinsă în ms. lui ATANASIE RAMADAN ; Muzeu, ms. 187 (trecut la Bibl. Ac. Rom.).

silinţile lui Dimitrie se îndreptară acum în direcţia Moldovei, unde o schimbare era un lucru mult mai obişnuit.

Agentul lui Racoviţă, Mihalachi Ruset, nu ştia nimic de aceste uneltiri. Le află totuşi Ştefan Cantacuzino, cari trimite raport la Bucureşti. Domnul muntean, tot nehotărît între duşmănia veche şi noua dorinţă de pace, se tulbură la sosirea veştilor. Cu două zile înainte de mazilie, el dă de ştire Cupăreştilor din Moldova şi aduce fuga lui Iordachi, Scarlatachi, Manolachi, Dediul.

Dar Cupăreştii nu meritau înştiinţarea. Furioşi de noua direcţie politică a lui Brîncoveanu, ei erau gata să imprime acţiunii lui Racoviţă o îndreptare duşmană muntenilor. Scarlatachi vorbise de rău pe lîngă Iordachi pe Constantin-vodă. El scrisese şi lui Mihalachi o scrisoare cari căzu în mînile lui Dimitrie, călăraşul sosind la Ţarigrad după numirea lui Antioh. Probabil că în această scrisoare s-au schimbat numai numele şi, restituindu-le pentru a o face înţeleasă, o reproducem :

„Lui Mihalache, fratelui, sănătate. Cărţile ce mi-ai trimis le-am luat ; pentru Ştefan păharnicul cîte îmi scrii înţeles-am ; pentru carile eu încă şi mai nainte îţi scrisesem, că credinţă n-are şi precum comoara minciunilor şi izvorul amestecăturilor să fie, ţi-l perigrapsisem. Pre acesta mai vîrtos Exaporitul l-au nebunit, de vreame ce i-au zis că samănă tătîni-său, lui Constantin Stolnicul, munteanului celui uimit, cari samănă celui cu ochi negri mascara. Vrut-au dumnealor cu totului tot asupra moldovenilor să stăpînească, precum şi asupra muntenilor domnesc, şi aceasta nu pentru alta, ce numai pentru ca să-şi scoată în faţă, că ei fac şi pot toate, precum se laudă că şi domnia lui Mihai-vodă ei au isprăvit-o şi mreajea asupra lui Duca ei au împletit-o. Iară, pentru ce-m scrii, că pofteşte Brîncoveanul să te vază, atîta să-i dea Dumnezeu bine, cît îţi pofteşte el binele tău ; ce să ştii că nu easte altă ceva în socoteala lui, fără numai cît, mergînd tu la dînsul şi ailalţi munteni şi moldoveni, de meargerea ta auzind, să zică : „Ce mare putere are Brîncoveanul, de vreame ce moldoveni ca aceia îi merg la picioare !“ Deci iată că-ţi scriu, frate, Ştefan o dată şi de două ori de va veni la tine să ţi se închine, atuncea şi tu să mergi la dînsul o dată. Iară, pentru aceasta, de va scrie ceva la Brîncoveanul împotriva ta, pentru ca să ne sparie cu ceva, lasă să scrie, că noi îi vom şti da răspunsul : iară, de se vor ispiti şi altă ceva, mai mult de aceasta grijă nu purta, căci avem noi ac de cojocul lor“.

Scrisoarea o transmise, bucuros că a prins-o, Dimitrie lui Constantin Stolnicul, cel „care samănă celui cu ochi negri mascara“, pentru a-l încredinţa despre sentimentele Cupăreştilor. El păstră însă la sine „alte scrisori, a cărora cuprindere alte pricini încuia“ [425].

În acest timp, Domnul muntean lucra înainte pentru pace. El ceru şi mijlocirea lui Alexandru Exaporitul, un vechi duşman, cari putea fi util însă în anumite împrejurări şi cari, chiar după catastrofa momentană din 1703, rămăsese un om foarte puternic. Propunerile ajungînd la Antioh, acesta le

[425] P. 362—3.

primi „cu ambe mînile", dorit să aibă în sfîrşit „linişte". Şi data aceasta, el se scutură de orice înţelegere cu fratele său : spuse lui Hrisant, alt mediator [426], că va părăsi pe fratele său, dacă acesta nu consimte a-şi face pacea. Dar Brîncoveanu voia, şi aşa se răspunse lui Antioh, o împăcare definitivă cu amîndoi Cantemireştii. Antioh reuni atunci stăruinţile sale cu ale Exaporitului şi ale lui Ştefan Cantacuzino, şi Dimitrie cedă.

Racoviţă e deci mazilit. Bogdan şi Maxut, singurii cari rămăsese în cele mai rele timpuri pe lîngă Cantemireşti, fură numiţi caimacamii lui Antioh-vodă. Ei adunară pe toţi fugarii, afară de Dediul şi de Scarlatachi. Chiar şi Iordachi, ştiind ce scrisori teribile posedă Dimitrie, se îndupleca a se întoarce. Cu toate acestea, după ordinul lui Antioh, temutele scrisori fură arătate lui Ştefan şi pe urmă date lui Constantin Stolnicul, cel „în multă tăcere învăţat", cari, zice autorul, aşteaptă încă vremea cînd ele vor fi înfăţişate Brîncoveanului [427].

Scarlatachi fugise în Ardeal ; de acolo el trecu la munteni şi pe urmă apăru şi la Constantinopol, dispus la orice umiliri ipocrite. Bostangiii se puseră pe urmele lui, şi el se grăbi a implora, prin Scarlat Caragea, pe acel care suferise atîta din pricina lui, pe Dimitrie. Dezgustat, acesta-l iartă.

Antioh, în acest timp, îşi lua Scaunul în stăpînire. La Constantinopol el numise ca singur reprezentant al său, pe Caragea. Acesta trebuia să-i apere domnia : „facă Cereştii lucrul spre bine şi începăturile proaste spre sfîrşit bun să le întoarcă" [428]. Cît pentru împăcarea lui Brîncoveanu cu Dimitrie, aceasta se negocia de Alexandru Mavrocordat, „pestriţ şi picat" la faţă, ca şi la fire [429], prieten vechi al paşilor respectat şi temut de Domni, cari-i serveau tain.

Dimitrie vorbeşte mai pe larg despre acest elocvent personagiu, despre tatăl său, originar din Chios, deşi fiului nu-i plăcea să i se zică insular, ci constantinopolitan, despre mama sa, cari ar fi fost munteană, după spusa familiei, dar fusese numai soţia repudiată a unui Domn muntean" [430]. Mavrocordat e calificat de „vestit în alcătuirea păcilor" [431].

Dimitrie intercalează apoi în povestirea sa un raport, nu ştim cît de autentic, probabil foarte puţin, al lui Ştefan Cantacuzino [432] şi răspunsul lui Brîncoveanu [433]. Cu acest răspuns veni Hrisant de Cesarea, pentru a grăbi încheierea „legăturii".

---

[426] Atunci episcop de Cesarea. ALEX. MAVROCORDAT, *O culegere de scrisori*, în „Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi", VII, p. 494.

[427] P. 365.

[428] P. 368.

[429] P. 369.

[430] Aici deci exprimă pentru întîia oară Dimitrie Cantemir părerea greşită care face din mama lui Alexandru Exaporitul, văduvă a lui Alexandru Coconul şi fiica lui Scarlat Saigiul, logodnica sluţită de boală pe cari ar fi refuzat-o Matei Basarab ; v. ALEX. MAVROCORDAT, *Despre originea Mavrocordaţilor*, în „Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi, V, p. 170—88.

[431] E curios că şi în *Ist. Imp. otoman* (p. 729—30), Dimitrie califică pe Mavrocordat de „devotat cu totul intereselor Imperiului [otoman]".

[432] P. 374—5.

[433] P. 375.

Pretenţiile principelui moldovean fură acestea : a se rezerva familiei sale domnia Moldovei, a nu se amesteca muntenii în afacerile ţării vecine, a se restitui familiei lui Ştefan-vodă averea confiscată, pe care şi-o însuşise Domnul.

Cea mai grea condiţie, dăunătoare şi ruşinoasă în acelaşi timp pentru Brîncoveanu, era cea din urmă. Nu-l lăsa inima să renunţe la moşiile lui Şerban, cari nu fură date înapoi Doamnei şi fetelor ei decît, cum vom vedea, după 1714, şi vedea bine că restituţia lor ar fi dat în vileag hrăpirea de altă dată. Hrisant îi ceru părerea, şi Domnul muntean răspunse prin condiţii nouă : va da lui Dimitrie la fiecare trei luni o mie de lei şi-l va face şi stăpîn peste a treia parte din moşii — Şerban avuse patru fete, din cari erau trei în viaţă [434] —, dar nu ca restituţie, ci ca danie, şi fără act scris.

Pensia va fi fost plătită, cît timp durară bunele relaţii dintre Antioh şi Brîncoveanu ; cît despre moşii, cred că ele n-au fost niciodată ale soţului Domniţei Casandra.

Aici se opreşte povestirea.

Cînd a fost scrisă ? Desigur, că imediat după numirea lui Antioh, în cursul anului 1705. Desigur înaintea anului 1706, cînd vechea rivalitate începu din nou, prin împrejurări pe cari nu era loc să le studiem înainte, la explicaţia istorică a acestor memorii îmbrăcate în haină alegorică, a acestei politice urîte, prefăcută în fabulă hazlie şi în feerie ideală [435].

Venim acum la *Istoria Imperiului otoman,* al cărei titlu, în originalul latin, e : *Historia incrementorum atque decrementorum aulae othmanicae* [436]. E, cum am spus, aceea cari a făcut din autorul ei un savant cu reputaţie europeană.

O vom examina întîi în ceea ce priveşte data redactării şi scopul ce urmărea.

De pe cînd era încă la Constantinopol, Cantemir se interesa de istoria şi cultura întreagă, nu numai a turcilor, ci a întregului Orient musulman. L-am văzut obţinînd copii după portretele sultanilor, conservate în biblioteca imperială. Într-un alt loc din *Istoria Imperiului otoman* [437], el ne vorbeşte de cetirea, la Constantinopol, a istoriei perşilor pînă la Şah Ismail. De cîte ori i se oferea prilejul, el îşi completa în convorbiri sau prin lecturi informaţiile ; aşa, de exemplu, despre războiul Candiei el vorbeşte după lămuriri

---

[434] *Ist. Imp. otoman,* p. 506, nota 73. Smaranda murise. Trăiau, afară de Casandra, Maria, văduva lui Constantin (nu Matei, cum zice Cantemir) Bălăceanu şi Bălaşa.

[435] După singurul ms., din biblioteca Arhivelor din Moscova, opera s-a tipărit, în ortografia lui Laurian şi Massimu, de Academia Română la 1883 (la o mie opt sute optzeci şi trei !), împreună cu două tratate filozofice, ca vol. VI al *Operelor.* Ediţia, altfel corectă, se deosebeşte şi prin aceea că are chiar în titlu o greşeală de tipar („enconium" pentru „encomium"). Data ce i se atribuia : 1704, nu e bună, pentru că (v. mai sus), Antioh-vodă a fost numit a doua oară în 1705, şi am văzut că geneza acestei domnii e dată în *Istoria ieroglifică.*

[436] Tocilescu, *Raport,* p. 60.

[437] P. 232, nota 42.

luate „de la acele persoane care pe acel timp erau inițiate în tainele de stat“ [438].

În prefața sa, redactată după note comunicate de Antioh Cantemir, fiul lui Dimitrie [439], traducătorul englez al cărții de cari ne ocupăm aici, N. Tyndal, afirmă că Dimitrie a început s-o scrie încă de pe cînd era la Constantinopol. Materialul, cel scris și celălalt, a fost în adevăr adunat atunci, dar se poate spune cu siguranță că nici un rînd din operă n-a fost pus pe hîrtie într-o vreme cînd Dimitrie Cantemir era ocupat numai de intrigi politice, de clădiri, de studii muzicale, de lucrări beletristice și filozofice.

După reputația de om învățat de cari se bucura autorul tratatului turc despre muzica orientală, al *Gîlcevei înțeleptului cu lumea, Logicei* și *Laudei lui Van Helmont,* Academia din Berlin îl alesese de membru în 1714. Voia să facă astfel plăcere țarului și să cîștige un corespondent destoinic pentru cunoștințele orientale. Acesta ținu să legitimeze alegerea sa prin lucrări de mare importanță, scrise pentru publicul european întreg, într-o limbă pe cari o înțelegea acest public : în latinește, limba învățaților.

Nicăiri nu vorbește Cantemir de un îndemn venit de la Berlin pentru scrierea *Istoriei Imperiului otoman,* și acest îndemn nu cred să fi existat. Dar opera a fost redactată, de la un capăt pînă la altul, după numirea sa printre academicienii prusieni. Despre acestea avem foarte multe dovezi în chiar cartea de cari e vorba, în primele ca și în cele din urmă din paginile ei, ceea ce exclude ideea unui lucru îndelungat și întrerupt.

Așa ni se vorbește chiar de la început de prescurtarea istoriei otomane făcută de cunoscutul lui Cantemir, Saadi Efendi, și dedicată „sultanului Mustafa, frate și predecesor al celui de acum, Ahmed“ [440]. Se menționează revoluția din 1703, care aduse pe tron pe Ahmed al III-lea [441]. Tot în primele capitole se vorbește de tipărirea în Moldova, de către Nicolae Mavrocordat, a unor opere ale Exaporitului, și cea dintîi domnie moldovenească a lui Nicolae începu în 1709 [442]. Hrisant Notara e acum patriarh de Ierusalim, și el ocupă, *moșteni* acest Scaun la 1707 [443]. Se menționează numirea ca Domn a autorului [444]. Se vorbește de lupta de la Stănilești, în 1711 [445]. Povestirea nu se oprește decît aici, în 1711. Însă cartea a fost scrisă și mai tîrziu decît atîta. E scrisă după 1712, căci, povestindu-ne relațiile lui cu un georgian, cari-i dădu „o genealogie a hanilor din Georgia, tradusă în grecește și plină de cele mai curioase fabule“, Dimitrie ne spune că l-a cunoscut în 1712 la Moscova [446]. Lucrarea n-a putut fi compusă înainte de

---

[438] P. 395, nota 7.
[439] E ambasador la Londra de la 1731 la 1738. Ghenadie al Rîmnicului, *Principele Antioh Cantemir,* în „Rev. nouă“, II, p. 2, 4. Ediția engleză a *Istoriei Imperiului otoman* ieși la 1734, precum, fiind Antioh ambasador la Paris de la 1738 la 1744, cînd muri, ediția franceză se tipări la 1743.
[440] P. 13.
[441] P. 33. Cf. p. 13, nota 9 ; p. 323, nota 7.
[442] P. 135, nota 11. Indicația bibliografică însă nu e exactă.
[443] ALEX. MAVROCORDAT, *O culegere,* p. 494.
[444] P. 141, nota 22. Cf. ed. franceză, II, p. 57.
[445] P. 158, nota 60.
[446] P. 289, nota 73.

vara anului 1713, pentru că numai atunci Hotinul a fost reparat şi luat în stăpînire de turci, cum se arată [447]. Orice dată înainte de 1715 chiar ar fi prea depărtată. În adevăr, în 1715 se făcu expediţia turcilor în Morea. Încă de la cele dintîi pagini, Cantemir aminteşte de un Liciniu din Monembasia, „fost proto-medic în Curtea noastră", om foarte stimat de turci, cari, întors în Morea, ajunse comite veneţian, fu prins în oraşul său natal, „cam la un an după aceea", şi spînzurat la Constantinopol, pentru corespondenţă cu frîncii [448]. E vorba de expediţia menţionată, şi Liciniu fu prins deci la 7 septembrie [449]; cronica românească a expediţiei vorbeşte şi ea de sfîrşitul nemeritat al lui „Lichinie doftorul cel lăudat", cari scăpase viaţa sultanului [450]. Mai departe, în *Istoria Imperiului otoman*, Cantemir menţionează aceleaşi evenimente cînd scrie: „Am văzut aceasta acum pe urmă în războiul cu Veneţienii, cînd sultanul Ahmed prin generalul său Ali-paşa în patru luni de zile le-a luat toată Morea" [451].

Şi data trebuie coborîtă încă, cel puţin pentru sfîrşitul cărţii. Se ştie că Ştefan Cantacuzino fu scos din Ţara Românească în ianuarie 1716 şi înlocuit cu Nicolae Mavrocordat, pînă atunci Domn al Moldovei [452]. În *„Istoria Imperiului otoman"* [453], cetim: „Astăzi Nicolae e Domn al Ţării Româneşti şi stă foarte bine la Curte".

Nicolae fu prins de nemţi la Bucureşti la 14 noiembrie st. v. [454] şi înlocuit, după un destul de lung interegn, de către turci, prin fratele său Ioan în 1717. De aceste lucruri, pînă la sfîrşitul cărţii sale, nu ştia nimic Cantemir; el ştie pe Ioan sau Ianachi numai ca dragoman [455].

Vom arăta aiurea că *Descrierea Moldovei* a fost alcătuită de scriitorul nostru „prin 1716". Această carte nu era redactată încă de Cantemir, cînd el termină *Istoria Imperiului otoman*. Dar el îşi propusese a da la lumină o operă cu acest titlu, la cari se referă adeseori: „Sper, zice el chiar la început, a putea arăta pe larg, dacă Dumnezeu îmi va da viaţă ca să pot sfîrşi Descripţia mea despre starea antică şi prezentă a Moldovei" [456]. La această carte trimite el pentru antichităţile „taifalice" de la Fălciiu [457]. Tot la *Descrierea Moldovei*, „ce am de gînd în scurt timp a da la lumină", se referă Cantemir pentru Chilia şi Cetatea-Albă [458], pentru antichităţile Moldovei [459],

[447] P. 362, nota 3.
[448] P. 135, nota 11.
[449] HOPF, *Griechenland im Mittelalter*, II, p. 179.
[450] „Arch. românească", II, p. 133. Lui îi scrie şi Alex. Mavrocordat (ed. *Livada* şi ms. 91 de la Muzeu, acum la Ac. Rom.).
[451] P. 308, nota 114.
[452] Nicolae ar fi intrat în Bucureşti la 30 ianuarie, după nişte note pe o carte (XENOPOL şi ERBICEANU, *Serb. şcol.*, p. 409, nr. 88).
[453] P. 591, n. 13.
[454] RADU POPESCU, *Cron. oficială*, p. 57. Tot aşa în notele citate mai sus.
[455] P. 591, nota 13. Cf. p. 144, nota.
[456] P. 62, nota 1.
[457] P. 158, nota 60.
[458] P. 177, notele 25, 27.
[459] P. 273, nota 38.

pentru marca Iaşilor [460], pentru ceremoniile numirii Domnilor [461], pentru istoria ultimilor principi ce au domnit asupra acestei ţări [462], pentru pierderea Hotinului [463], pentru cetatea Neamţului [464]. Iar undeva, la Ţepeş şi Drăculea, trimite „aiurea", ceea ce înseamnă la *Hronic*, pe care încă de atunci îl concepuse [465].

După toate aceste dovezi nu mai rămîne îndoială că *Istoria otomană* a fost făcută în 1715 şi 1716. A fost terminată după luna lui august din acest din urmă an, cînd se dădu lupta de la Peterwardein — 5 august st. n. —, cari e menţionată către sfîrşit [466], dar înnainte de evenimentele petrecute în Ţara Românească în novimbrie.

Într-un loc, Dimitrie se plînge de condiţiile defavorabile pentru studiu în care lucrează. „Trăiesc acuma într-un loc, unde, nu numai că sînt foarte depărtat de arabi [îi trebuiau izvoare arabe], dar nu e nici umbră de vreo învăţătură mai înnaltă şi unde nu auzi nici măcar din nume de vreo bibliotecă completă, departe de a-ţi putea găsi ceea ce cauţi" [467].

Care era acel loc? Din notele lui Antioh, redactate de Tyndal, vedem că Dimitrie se afla în 1715—6, cît timp ţarul lipsi din Rusia, pe moşiile sale, unde într-adevăr nu putea să fie vorba de bibliotecă [468]. Aici ducea o viaţă liniştită şi patriarhală, cari-i permitea să se ocupe în tihnă de o cercetare aşa de grea şi de o operă aşa de întinsă ca întreaga istorie a împărăţiei osmane. Antioh zugrăveşte cu un fel de pietate naivă această viaţă de lucru a tatălui său: „Se scula dimineaţa la cinci ceasuri şi, după moda turcească, bea cafea şi fuma ciubuc. Apoi se închidea în odaia sa şi se îndeletnicea cu cetitul şi scrisul pînă la prînz, pe cari-l lua tocmai la douăsprezece. Lua numai un fel, şi-i plăcea mai mult pui cu măcriş; bea numai apă amestecată cu vin, căci era duşman al beţiei, care nici nu-i pria; de se aluneca vreo dată, n-avea chef cîte două săptămîni. Dormea puţin după prînz, şi, apoi, iarăşi se punea la lucru pînă la ceasurile şepte sara. Atunci se ducea la ai săi, cina cu dînşii la zece, şi la douăsprezece se punea în pat" [469]. Desigur, o viaţă activă, cari nu sămăna cu a neastîmpăratei beizadele de odinioară, iubitor de intrigi şi de petreceri, căruia-i ieşise numele că este „om rău", fiind „nerăbdător şi

---

[460] P. 274, nota 39.

[461] P. 276, nota 43: „Cari doreşte mai largă cunoştinţă, cerceteze istoria mea despre Moldova, cari sper că în scurt timp se va tipări".

[462] P. 295, nota 84.

[463] P. 362, nota 3.

[464] P. 544, nota 104. Adaug şi alte indicaţii cronologice din operă: georgienii, ni se spune, au tipar „de vreo trei ani încoace" (p. 289, nota 73), V. capitolul nostru următor. Selim-Chitai, hanul Crimeii, e restabilit cu vreo şase ani înainte de redacţia scrierii (p. 179, nota 33). S-ar părea că regele Suediei, Carol al XII-lea, trăieşte încă (+1718), dar e vina expunerii neprecise (p. 299, nota 94).

[465] P. 149, nota 36.

[466] „Bătaia de la Petrovaradin, în anul 1716"; p. 770, nota 7.

[467] P. 237, nota 50.

[468] Tyndal adaugă, cu dreptate, că aici s-a terminat, — mai bine aici s-a *redactat*, *Istoria Imperiului otoman*; v. p. 801.

[469] P. 806.

mînios, zlobiv la beție"[470]. Orînduindu-și astfel timpul, se înțelege cum în acești doi ani de retragere la țară el a putut redacta, nu numai toată *Istoria Imperiului otoman,* ci și *Descrierea Moldovei.*

De ce izvoare s-a folosit Cantemir pentru compilația acelei părți din *Istorie* asupra căreia n-avea amintiri sau informații orale de la multele și însemnatele sale cunoștințe ?

În rîndul întîi, de izvoare turcești. Le cunoștea pe multe în original, desigur. Dar aceasta nu-l împiedică de a întrebuința și prelucrarea latină a vechilor cronici otomane de Leunclavius.

Izvoarele acestea turcești nu le numește : Zacut, de cari vorbește o dată, nu e un istoric osman. Din cartea lui se vede însă că n-a făcut o compilație după mai multe narațiuni contemporane. Cred că nu mă înșel mult spuind că pînă la timpurile sale, pînă la a doua jumătate a secolului al XVII-lea deci, Cantemir nu face alta decît traduce sau prelucrează o compilație de istorie turcească apărută la Constantinopol pe vremea sa.

Compilația aceasta o și citează, fără a ne spune însă în ce fel se folosește de dînsa. E prescurtarea de istoric otomană a lui Sadi-Efendi din Larisa, tipărită în 1696 și dedicată sultanului Mustafa : *Tagiut-tevarik*[471].

Pe acesta nu pare a-l controla adesea cu izvoarele, pe care el, Cantemir, le avea sau putea ușor să le aibă la îndămînă. Notele, numeroasele note, nu sînt note critice, ci note arheologice, geografice, filologice, într-un cuvînt note explicative. Cît despre izvoarele creștine pentru cunoașterea lumii musulmane și trecutului ei, ele nu sînt necunoscute scriitorului nostru. Dintre grecii cari luminează prin cronicile lor istoria cuceririi turcești din secolele XIV—V, el pomenește pe Nicephorus Gregoras, pe Phrantzes și declară că preferă amînduror acestora pe acel analist bizantin care a scris pe larg în sensul noului imperiu păgîn : Laonic Chalkokondylas[472]. Mai vorbește de Busbecq, ambasadorul imperial la Poartă și autorul elegantelor „Scrisori" latine, de Lonicerus, cunoscutul narator al fastelor turcești, de Orbini, pe care-l combate. Și atît.

De altmintrelea, în loc să caute a îndrepta haotica cronologie a scriitorilor turci prin numeroasele și singurele indicații cuprinse în izvoarele narative — căci nu era încă vremea folosirii documentelor de arhivă —, de origine greacă, italiană, ungurească și polonă, în loc să înlăture, prin comparație cu aceleași excelente mijloace de informație, confuziile dese, aproape continue, și să reducă tonul exagerat, șovinist, fanatic al narațiunii turcești, Dimitrie Cantemir nu stă la îndoială să declare în mai multe rînduri că preferă povestirea osmană. Aceasta pentru că turcii trebuie firește să-și cunoască trecutul mai bine decît cum alte popoare ar putea să li-l descurce. „Am preferat cu tot dreptul mărturia scriitorilor indigeni tuturor celorlalți, și datele noastre le adunarăm din acei istoriografi pe cari turcii îi țin de cei mai demni de credință și mai autentici"[473]. Sau aiurea : „Istoricii turci

[470] NECULCE, p. 302.
[471] Prefața, p. 13.
[472] Prefața, p. 1.
[473] P. 3.

în afacerile lor interne merită mai mult crezămînt decît alţi scriitori“ [474]. Pe cînd creştinii scriu lucruri „absurde“ [475], istoricii turci dau adevărul, şi singurul sacrificiu pe care-l va face Cantemir, acest admirator al lor în ultima formă de compendiu oficial, va fi să aleagă din naraţie fondul de înfloriturişi să adopte în expunerea sa pe cel dintîi.

Va scrie deci istoria sa cum au scris-o predecesorii săi orientali, pe aceeaşi bază de informaţie, ba chiar, pentru a păstra tonul ce i se pare cel mai potrivit într-o asemenea carte, în acelaşi spirit, în aceleaşi forme exterioare. Înaintea cetitorului defilează, în atitudinea *oficială* din cronicile de serai, sultanii vechi ca şi cei mai noi dintre dînşii ; figuri fără relief, fără expresie, fără caractere deosebitoare, cu aceeaşi aurolă banală de laude, care, după ce a trecut de la un cronicar turc la altul, e reprodusă neapărat şi în această din urmă a lor parafrazare, latină. Judecăţile sînt cele tradiţionale, descrierile de evenimente cele obişnuite ; epitetele cele clasice — nu e numit oare Ierusalimul „leagănul atîtor profeţi şi teatrul atîtor minuni“, precum s-ar fi exprimat cel mai ortodox dintre păgîni, cel mai pios dintre hagiii musulmani ? [476] ; pînă şi cronologia e de la un capăt la altul dată în ani de la Hegiră.

Aşa credea Cantemir că trebuie scrisă istoria osmană, spuind lucrurile turceşti după normele stabilite de istoriografii naţiunii. Cînd are o părere deosebită de a izvoarelor sale, îl vedem furişînd-o sfios în notă : pare că ar fi scris pentru sultanul Ahmed al III-lea, şi nu pentru „oamenii de litere“ creştini către cari se adresează !

Compusă astfel, marea operă a lui Cantemir nu putea să aibă un succes trainic. Pentru toată partea veche, pentru epoca ce precede anul 1650, sau mai degrabă 1670, ea n-are valoare. Nici un învăţat nu mai recurge la expunerea naivă, plină de confuzii şi exagerări, pe cari n-a ştiut sau nu s-a crezut chemat să le înlăture, a lui Dimitrie Cantemir. Cîtva timp numai, publicul cari nu ştia latineşte, sau şi unii învăţaţi mai comozi, au căutat la dînsul lămuririle de provenienţă orientală ce se puteau căpăta, cu mult mai sigure, în frumoasele lucrări ale lui Leunclavius. Dar, cînd a venit Hammer şi, stăpîn pe izvoarele originale, folosindu-le cu critica timpurilor nouă, a dat o nouă expunere a istoriei turceşti, cu întrebuinţarea largă a izvoarelor naţionale, cele şepte peceţi ale uitării închiseră paginile lui Cantemir. Învăţatul german n-a cruţat pe predecesorul său, dar cel mai mare rău i l-a făcut, nu semnalîndu-i greşelile dese, ci înlocuindu-l.

Cantemir, îmbrăţişînd cu ochiul dezvoltarea puterii osmane de la cei dintîi sultani patriarhali, emiri ai barbarilor din Asia Mică, pînă la strălucirea imperială a tronului lui Mohammed Cuceritorul, înconjurat de trupele sale învingătoare şi de reprezentanţii culturii arabe şi greceşti ; de la acesta la Soliman cel Mare, aşezătorul de graniţe, împărţitorul de coroane, învingătorul mărilor, dătătorul de legi, califul ; de la Soliman la Murad

[474] P. 39, nota 9.
[475] P. 8, nota.
[476] P. 235.

epilepticul, „fiul de evreică", pe cari soldaţii săi îl caută în zădar în fruntea oştirilor, care nu mai pot învinge ; de la acesta la Murad al IV-lea, sîngerosul beţiv, pe care-l urmăreşte stafia gloriei, cari nu se mai poate întoarce, pentru a ajunge, în sfîrşit, la umbrele împărăteşti de la sfîrşitul secolului al XVII-lea, Mustafa fugind pe şesurile Tisei, înaintea catanelor lui Eugeniu de Savoia ; străbătînd toată această simplicitate robustă, această vitejie învingătoare, această bogăţie putredă, a crezut că deosebeşte în vicisitudinile Casei lui Osman o perioadă de creştere şi una de scădere, aceasta din urmă prea înceată, cum ştim, pentru norocul lui Dimitrie-vodă.

E o concepţie originală, cari va trece, prin manuscriptul acestei opere, aflător în mîinile fiului lui Dimitrie, Antioh, ambasador la Paris, la amicul acestuia, Mostesquieu însuşi.

Dar vremea cînd fixează el schimbarea norocului e greşită. După ce a povestit campania contra polonilor, în 1672 — aşa de tîrziu —, Cantemir încheie cu aceste cuvinte partea întîi a operei sale : „toate aceste fapte, petrecute în această mare împărăţire, văzute şi de noi înşine, scrise chiar de istoricii turci, le vom povesti în a doua parte a istoriei noastre cu aceeaşi credinţă şi *cu chiar cuvintele acelor istoriografi turci, precum am făcut şi în partea dintîi* [477].

Nu, decăderea turcească — aşa e intitulată partea a doua a Istoriei — n-a început la 1672, şi nu rezistenţa lungă a polonilor, nu talentele militare ale hatmanului şi regelui Ioan Sobieski, şi nici norocul împăratului creştin din Viena şi geniul militar al principelui de Savoia n-au *produs* această decădere. Ea era mult mai veche.

Soliman cucerise încă ; Selim menţinuse ; Murad şi succesorii săi începură a pierde. Sultani insignifianţi sau imorali stăpîneau un popor, cari trecea subit de la vînjoasa bărbăţie la moleşirea senilă. Aurul Europei învinse pierduse pe asprii soldaţi ai stepelor asiatice. Cînd, la sfîrşitul secolului al XVI-lea, liga creştină se organiză, semnele slăbiciunii se arătară, boala deveni vizibilă.

Imaginaţii romantice de sultani tineri puteau dori timpurile de expansiune, dar nu era în puterea lor să le reînnoiască. O familie excepţională, a Chiupruliilor, o dinastie de mari-viziri, putu să deie un moment iluzia învierii osmanilor, dar era numai o iluzie. Cînd ei dispărură, nu se ivi nimic nou în viaţa statului turcesc, ci numai, piedica fiind înlăturată, decăderea urmă cursul său normal.

Decăderea aceasta începuse cu aproape un secol în urmă, şi am contribuit şi noi la dînsa prin straşnicele lovituri de sabie ale lui Mihai Viteazul.

Întorcîndu-ne la valoarea istorică a cărţii lui Cantemir, ea e de la 1650—70 înainte superioară. De aici ea poate fi întrebuinţată cu folos, dacă nu cu siguranţă. Datele mai sînt încă greşite, confuzii tot se mai întîmpină, dar confuziile din amintirea lui Cantemir nu se pot asămăna cu acelea pe cari le acumulase pentru timpurile vechi istoriografia turcească. Pe alocurea, Dimitrie completează amintirile sale prin întrebuinţarea izvoarelor creştine,

[477] P. 409.

ca Delacroix și Garzoni [478]. Cît despre izvorul său otoman, scriitorul nu pare să se fi lepădat de dînsul, dar pare sigur că el dă de la dînsul cel puțin cît împrumută de la călăuzul turc.

Și aceasta fără a vorbi de note. Dacă și notele la partea întîi, cu știrile multe și variate ce cuprind asupra istoriei, moravurilor, culturii orientale din timpul său, formau un repertoriu prețios de informații, cu atît mai mult pentru partea din urmă, în cari asemenea notițe nu se întîlnesc numai digresiv și sporadic, ci formează rațiunea de a fi a notelor, le ocupă în întregime. Fără folosirea și a acestor note, istoria turcească în secolul al XVII-lea nu se poate scrie. Ele sînt de multe ori exacte, cum am avut prilej să constatăm aici chiar, dar, ca orice lucrare a lui Cantemir, ele trebuie utilizate cu prudență.

Să vedem acum în ce chip se reflectează, în această istorie a lumii turcești, istoria românilor.

Izvoarele lui Cantemir erau puține. Pentru Moldova, „analele", pe cari le face însă a spune, la 1538, cînd le citează, altceva decît ceea ce cuprind [479]. Cît pentru istoria muntеană, el nu cunoștea încă așa-zisul Anonim sau Stoica Ludescu, și știa numai din zvon despre existența lui și a unei cronici oficiale a domniei Brîncoveanului. „Pînă pe timpii lui Șerban Cantacuzino", scrie Cantemir, „Țara Românească n-a avut nici istorici, nici însemnări sau monumente genealogice". Iar aiurea : „Știu prea bine că este o carte întreagă și foarte voluminoasă, în cari se cuprinde viața și spița neamului său, scrise din porunca lui de unii învățați, pe cari-i plătea bine. Dar nu știu dacă această carte se mai păstrează undeva sau au prădat-o barbarii, dimpreună cu celelalte lucruri ale sale" [480].

Și aici tot ceea ce precede timpul în care a trăit autorul nu poate folosi la nimic. Nu se spune nimic nou, iar lucrurile cunoscute, expuse pe scurt, sînt de nerecunoscut uneori, atît de mult le-a schimbat compilatorul. Așa, luptele lui Ștefan-cel-Mare cu turcii sînt strămutate cu candoare — probabil după „izvorul turcesc", pe cari nu-și dă osteneala să-l îndrepte — supt Baiazid Fulgerul, cu trei sfenturi de secol în urmă [481] ; Dumbrava Roșie o caută la Cotnari [482], greșeală pe cari o va repeta Cantemir și în *Descrierea Moldovei*. Elemente din biografia lui Ion-vodă cel Cumplit se amestecă în luptele strămbunului [483]. Din tradiția orală, culege, ca și Neculcea, fabula Cetății Neamțului, pe cari o prezintă cu înfrumusețări [484]. Mai departe găsim ceva despre tributul Moldovei [485]. În privința misiunei lui Tăutu la Poartă,

---

[478] Cantemir întrebuințează din DELACROIX *Memoriile* (v. IORGA, *Acte și fragm.*, I, p. 82—3 ; II, p. 734—8), precum și „Comentariile despre biserica orientală" (p. 395, nota 7). Pe Garzoni-l citează pentru *Istoria della republica di Venezia nel tempo della Sacra Lega*. Veneția. 1705.

[479] P. 295, nota 83 ; Cf. p. 272, nota 37.

[480] P. 624, nota 34.

[481] P. 62, nota 1.

[482] *Ibid.*

[483] *Ibid.*

[484] *Ibid.*

[485] P. 98. nota 10.

el reproduce o anecdotă, auzită, nu cetită [486]. El preface într-un discurs sfaturile lui Ştefan murind către fiul său Bogdan [487] şi face să urmeze o scurtă notiţă despre Moldova [488]. Şi aici ca şi în *Descripţie*, el atribuie lui Aron-vodă vinovăţia pierderii Tighinei [489], cari fusese ocupată de turci încă din 1538 şi pe cari, dimpotrivă, Aron o asedie. El admite că Bogdan Orbul însuşi s-ar fi prezentat înaintea sultanului [490]. Înainte de *Descripţie*, Cantemir dă aici clauza tratatelor cu Poarta, cari cuprinde tributul şi urmăreşte creşterea lui supt Petru Rareş, cari, amănunt adevărat, s-a îndatorit şi să se prezinte la Poartă la căte trei ani, şi supt Ştefăniţă, pînă ajunge la suma de 60 000 de galbeni şi 24 000 alţii pentru felurite daruri [491]. El crede că „istoriografii moldoveni" numesc pe Ştefan Lăcustă „Ştefan cel tînăr" şi că era fiul lui Bogdan [492]. El amestecă în povestirea evenimentelor din 1538 menţiunea anacronică a aşezării tătarilor în Bugeac şi luptelor lor cu Chighecenii, cari aduc năvălirea lui Soliman [493]. Ţinîndu-se servil, în text, de originalul său turcesc şi cu totul nefamiliarizat cu istoria Ţării-Româneşti, el povesteşte toată domnia lui Murad al III-lea fără a spune un cuvînt despre Mihai Viteazul, şi nu vorbeşte de dînsul în vreo notă măcar.

Şi înainte de 1670, Cantemir, cari nu se ţine în notele sale de ordinea cronologică, ci amestecă, pentru a lămuri un punct oarecare, ştiri din toate timpurile — şi înainte de această dată, la cari începe, dacă nu decăderea Imperiului otoman, măcar folosul cărţii autorului —, note de istorie românească mai nouă se află. Aşa, despre trecerea sultanului prin Moldova în 1674 [494], despre expediţia de la Boian, 1685 [495], despre domniile lui Dumitraşco Cantacuzino şi Antonie Ruset, pe cari le pune la date false [496].

De la 1672 înainte, istoria amînduror ţărilor noastre e atinsă mai des, uneori chiar în text, şi firesţe că expunerea devine mai largă, informaţia fiind mai bogată. În schiţarea persoanelor şi în descrierea întîmplărilor apoi, elementul personal, pasiunea politică intervine. Pe cînd pentru istoria turcească propriu-zisă el e un narator obiectiv, cari arareori numai, ca la povestirea sfîrşitului tragic al lui Daltaban, se lasă dus pănă la emoţie, în rîndurile ce privesc istoria românilor descoperim iarăşi pe vechiul Cantemir, statornic în duşmăniile sale şi moştenitor al vrajbelor de familie.

De Duca cel dintîi, Constantin Cantemir avuse a se plînge, căci de răul lui emigrase. Vorbind de înlocuirea lui cu „alt Domn, Petru cu numele" —

---

[486] P. 271, nota 36.
[487] P. 272, nota 37.
[488] P. 273, nota 38.
[489] *Ibid.*
[490] P. 274 şi urm.
[491] P. 275, nota 40. Cantemir pretinde că diplomele originale turceşti — diplome poate, dar nu tratate — existau în arhivele domneşti din Iaşi şi că au fost distruse de Sobieski în 1686. P. 275, nota 40.
[492] P. 296, nota 86. Pe cînd era al lui Alexandru-Sandrin, fiul lui Ştefan cel Mare. În actele sale însă-şi lua numele de „fiu" al lui Ştefan.
[493] P. 296, nota 87.
[494] P. 196, nota 51.
[495] P. 214, nota 16.
[496] P. 295, nota 84.

Petriceicu, al cărui titlu domnesc era, în adevăr, Ştefan Petru —, Dimitrie nu uită a ne spune amănuntul că Duca fusese la început slugă la un negustător din Iaşi, amănunt pe care Neculce-l raportează şi el, dar compilatorul cronicii lui Nicolae Costin îl trece cu vederea [497]. La domnia lui Petriceicu, Cantemir pretinde că acesta ar fi fost distins de Dabija şi adaugă greşit că i-a succedat după şase luni, cari e însă durata reală a administraţiei întîi a lui Duca-vodă. Dacă povesteşte exact prinderea lui Duca, — el nu fu însă dus la Varşovia, ci la Liov [498] —, dacă poate avea dreptate cînd spune că Petriceicu a fost adăpostit de Sobieski la Iaslowiec şi pensionat cu 100 000 de zloţi pe an, că văduva lui s-a căsătorit cu un polon, el greşeşte fixînd la 1684 data morţii Domnului fugar [499].

Ajungînd la Grigore Ghica, acesta un sprijinitor al lui Constantin Cantemir, Dimitrie, recunoscînd că el a făcut să se mazilească tatăl său, Gheorghe Ghica, pe temeiul că era prea bătrîn şi că el a trădat de două ori, în faţa duşmanului, pe împăratul său turcesc, nu stă la îndoială să-l numească însă „un bărbat într-adevăr mare şi înzestrat cu multe frumoase virtuţi". Despre Ghica ştie multe autorul : strămutînd din greşală după 1673 — data trădării a doua — rătăcirile în Europa, făcute după 1664 — data întîiei trădări —, Cantemir descrie în chip nou aceste rătăciri, ca şi la moartea lui Ghica, otrăvit, din îndemnul Cantacuzinilor, de doctorul Timon, patruzeci de zile după ce mazilul se întorsese la Constantinopol [500]. Despre această moarte bănuieşte acelaşi lucru şi Neculce [501].

Rolul principatelor în războiul dintre turci şi poloni e atins în continuarea povestirii. Se dă lista amănunţită a darurilor pe cari în 1675 Moldova le făcu sultanului [502]. Dar, la afacerile cazacilor, se comit confuzii : Timuş Hmilnitchi ar fi murit asediind el Suceava, nu fiind asediat într-însa, şi se amestecă expediţiile din 1675 şi 1676, ca şi cele din 1677 şi 1678. În 1683, cînd Duca fu prins, se afirmă că între conspiratori se găseau numai „tineri" şi că „boierii bătrîni şi mai de frunte" pribegesc [503].

Cariera lui Dumitraşco Cantacuzino e bine schiţată. Se spune numele tatălui lui : Mihai ; se menţionează situaţia boierească pe cari a avut-o la munteni, felul cum a căpătat tronul în 1675, prin darul unui *sadirvan* sau al unei fîntîni artistice. Felul poate să fie adevărat, dar nu data, pentru că la 1675, cînd se serbă circumcisia fiilor sultanului, Dumitraşco îşi *sfîrşi* domnia dintîi. Pe cînd, după Neculce, acest Domn, scos pentru a doua oară în 1685, putu să se răscumpere şi mai trăi încă [504], Cantemir crede că mazilul, primit aspru de Caimacam, se îmbolnăvi de „polip la gît" şi muri în trei zile [505]. Boala se potriveşte cu aceea pe care o pomeneşte Nicolae Costin :

---

[497] *Ist. Imp. otoman*, p. 406, nota 16.
[498] V. p. 493, nota 64.
[499] P. 417, nota 5.
[500] P. 417, notele 5, 7.
[501] P. 205.
[502] P. 426, nota 4.
[503] P 493, nota 64.
[504] P. 229.
[505] P. 494, nota 66.

„o bolfă la grumazi, în chip de tragăn", dar nu și sorocul morții, căci și după acesta Dumitrașco mai trăi „vreo doi ani, la închisoare" [506].

În 1685, în locul lui Dumitrașco, Cantemir bătrînul căpătă Scaunul Moldovei.

Viața acestuia știm că a tratat-o Dimitrie într-o operă aparte, cari trebuia să intre în partea a doua a *Hronicului*. Am văzut mai sus că *Viața lui Constantin Cantemir* n-a putut fi scrisă înainte de 1716 și, adăogim aici, nici înainte de 1717, pentru că niciodată în *Istoria Imperiului otoman* nu se trimite la dînsa. Nu se arată măcar gîndul de a scrie o asemenea lucrare. Și aceasta era, de altmintrelea, ușor de prevăzut, pentru că numai după ce ideea *Hronicului* s-a precizat în mintea lui Cantemir, numai după ce partea întîi a fost compusă, trebuia să se gîndească el la istoria principatelor.

În 1716, ca și după 1718, scriitorul vorbește cu respect de Șerban-vodă, „un principe generos, din familia imperială a Cantacuzinilor". Și aici el se întinde pe larg asupra legăturilor acestuia cu străinătatea creștină : Viena și Moscova, și numește pe emisariul lui Șerban la țar, un arhimandrit bosniac [507]. Și aici se admite otrăvirea lui de rude cu alte idei politice și alte interese [508]. Și aici se trece supt tăcere rolul pe care l-a avut Domnul muntean la numirea lui Constantin Cantemir ; ba încă se pretinde în această carte că în 1685 Șerban era în primejdie de a fi mazilit și că abia putu să se răscumpere cu bani [509].

Venind acum la viața lui Constantin Cantemir, întîlnim aici și elemente nouă. După ce aflăm despre serviciile militare ale eroului supt Grigore Ghica, se spune că Dabija l-a făcut căpitan de Codru și vornic de Bîrlad [510], ceea ce nu se spune în biografia separată [511]. În biografie, Dimitrie nu se exprimă clar asupra originii princiare tătărești a familiei sale, pe cînd aici descendența din Timur-Lenk e admisă fără șovăire [512].

În *Istoria Imperiului otoman* se comite greșeala de a pune numirea lui Constantin-vodă înainte de expediția Serascherului în 1685, pe cînd în biografie povestirea corespunde adevărului istoric. Corespondența lui Cantemir cu șefii poloni din 1685, Jablonowski și Potocki, e semnalată mai mult în opera istorică [513] și se arată aici sfaturile prin care Domnul Moldovei cearcă a domoli pe Serascher [514]. În povestirea expediției regelui polon în Moldova, la 1686, nu se vorbește decît pe scurt despre retragerea lui Cantemir, dar se dă numărul armatei turcești venite în ajutorul lui [515]. Aici se

---

[506] P. 35.

[507] *Ibid.* Se dau și lămuriri asupra familiei pe care a lăsat-o.

[508] „Unchi al marelui-vizir Soliman-pașa" ; p. 506, nota 73. Cf. *Vita*, p. 45 : „avunculus Suleimani, sequentis anni Seraskierii, huius autem et Supremi Vesirii et contra Germanos ducis erat" ; v. și STURDZA, *Acte și documente*, I², p. 12—4.

[509] P. 507.

[510] P. 508, nota 73.

[511] Cf. p. 8.

[512] P. 539, nota 98.

[513] P. 517—8.

[514] P. 518—9.

[515] P. 538.

menționează anume prădarea bisericii Trei-Ierarhilor din Iași, și urmărirea polonilor e expusă mai circumstanțial decît în biografie [516]. Printr-o regretabilă confuzie cronologică, istoricul Imperiului otoman înseamnă cu acest prilej ocuparea Cetății Neamțului de poloni [517], pe cari biograful lui Constantin Cantemir o știe ca făcută în 1691, cu prilejul altei expediții regale [518]. Căci regele însuși scrie, încă din Moldova, la 20 octombrie 1691 : „Aici am luat Cetatea Neamțului, care e, nu numai însemnată prin faima vechimei sale, dar și prin tăria înălțimii pe care e așezată, așa că de aici se poate supraveghea toată Moldova și Țara-Românească" [519].

În istorie nu se trece cu vederea ca dincolo ciocnirea dintre tatari și Marele-Tesaurariu polon în cursul acestui an 1686, ciocnire care ar fi precedat fuga regelui din Moldova [520].

La 1688, Brîncoveanu se sui pe tronul muntean, și rivalitatea dintre cele două principate continuă și supt noul Domn. De dînsa vorbește cu patimă Dimitrie Cantemir, cu o patimă mai mare decît aceea cari însuflețește povestirea din *Evenimente*. E inutil a spune că nu poate fi vorba de întrebuințarea *„Evenimentelor* în *Istoria Imperiului otoman :* cea dintîi lucrare n-a putut fi scrisă — am arătat-o înainte de 1718.

Aici găsim lucruri care nu se află în *Evenimente*. Trădătorul față de creștini, în 1690 și 1711, nerecunoscătorul față de Cantacuzini [521], nu era, crede fiul „herghelegiului" Constantin Cantemir, — politeță, cum se vede, reciprocă — un boier de viță veche. Străbunul său David ar fi fost un boiernaș fără dregătorie, fără înrudire cu Matei Basarab [522], căruia acesta i-ar fi dat o însemnătate, căsătorind pe nepoata sa de soră cu Preda, fiul lui David, cari Preda fu numit mare-vornic. Acest Preda fu ucis supt Mihnea cel Rău, ceea ce e adevărat [523]. Fiul lui Matei, zis și Papa, nu ocupă funcții, dar e un boier respectat. El s-ar fi însurat cu Elina Cantacuzino, ceea ce e o greșală, căci soția lui Papa se numea Stanca.

Fiu al acestor doi, Constantin Brîncoveanu ia de la început titlul de Cantacuzino, ceea ce face să se indigneze unchiul său Iordachi, atunci la Viena, în misiune. El înștiințează pe frații săi Mihai și Constantin Stolnicul, cari fac observații noului Voievod, cel din urmă pomenind și fabula turcească a catîrului cari uită firea tatălui său pentru a spune numai că mama sa era din neamul cailor. Atunci, silit, Brîncoveanu ar fi adoptat familia Basarabilor.

Cantemir are pretenția să descurce genealogia acestora. Barbu ar fi avut pe Laiotă, acesta pe Neagoe, Neagoe pe Șerban. Elina lui Șerban ia pe Constantin Cantacuzino Postelnicul, iar Ancuța pe fiul lui Mihai Viteazul,

---

[516] P. 543.
[517] P. 544.
[518] P. 55.
[519] HURMUZAKI, *Supl.*, II³, p. 231.
[520] P. 544—5.
[521] P. 476, nota 54.
[522] Familia pretinde contrariul : V. BIBESCU, *Règne de Bibescu*, t. II¹, Tabla genealogică a Brîncovenilor.
[523] Cf. STOICA LUDESCU, p. 349 ; CONSTANTIN CĂPITANUL, p. 321.

înaintea suirii acestuia pe tron. Cele două fete ar fi fost foarte sărace, reduse fiind a-şi cîştiga pînea cosînd. Matei le-ar fi adus înapoi în ţară, ceea ce e un adevăr. În felul acesta el îşi plătea datoria faţă de neamul Domnului, cari-l boierise, făcîndu-l cămăraş. Cît despre Constantin Basarab Cîrnul, Cantemir ştie să ne spuie că era fiul lui Radu Şerban cu o preuteasă şi că nu-şi aflase originea decît după moartea presupusului său tată.

Aşa încît, conchide Dimitrie, Brîncoveanu, cari nu era nimic prin propriul său neam, uzurpă pe rînd două titluri cari nu se potriveau cu descendenţa sa. Scopul ce urmăresc aceste spuse e evident ; din nenorocire, cele mai multe din aceste alegaţii nu se pot controla acum, şi poate nu se vor putea controla niciodată [524]. Un lucru e sigur, că în scrisorile către străinătate inamicul Cantemireştilor lua, în 1689 cel puţin, simplu titlu de : „Constantin Brîncoveanu“ [525].

Trecînd la a doua campanie a regelui Poloniei în Moldova, Cantemir o povesteşte pe scurt, şi la data falsă de 1689 [526]. Dar se pare că are dreptate aici cînd duce pe rege, nu pînă la Valea Strîmbă, ca în biografie [527], ci numai pînă la Iacobeni, în judeţul Iaşi. Pe urmă, aici nu se uită, ca în *Viaţa lui Constantin Cantemir*, ocuparea Sorocei de poloni.

Deosebiri se întîmpină necontenit în proporţii, în stil, în fondul povestirii. Aşa, pentru a mai da un exemplu, se menţionează printre apărătorii păgîni ai lui Cantemir contra creştinilor, pe lîngă Mustafa Boicliu, şi Nuredinul tatar, ceea ce e, cred, o eroare. În descrierea expediţiei la Soroca, 1692, se pomeneşte şi Arap-paşa de Trapezunt, alături de comandantul turcesc, Daltaban [528]. Dîndu-se aceeaşi cifră pentru tatarii veniţi la atacul cetăţii, se arată şi numele căpeteniei lor : Şecbas-Ghirai [529]. Episodul cu Ieremia Cacavela nu se întîmpină în *Istorie*, dar se arată — încolo toate amănuntele concordă, în ambele cărţi — şi numărul tunurilor turceşti [530]. Am văzut că pentru moartea lui Cantemir în amîndouă locurile se găseşte aceeaşi dată — într-una după noul calendar, în cealaltă după cel vechi.

Rezultă din această comparaţie că *Istoria* şi *Viaţa* se potrivesc foarte bine în liniile generale, în multe amănunţimi, în formă chiar pe alocurea. Nu tot ce cuprinde *Viaţa* e conţinut, firesţe, în paginile *Istoriei* sau în notele de supt ele : dar sînt şi fapte de care biograful nu ţine samă, deşi istoricul le notase. Greşeli sînt făcute în cartea de pe la 1718, care nu se aflau în aceea cari o precedase, dar aceasta are rătăciri mult mai mari, cari sînt îndreptate în cealaltă. Dacă n-au fost îndreptate şi cele ce rămîn, dacă biografia n-a cuprins tot ce ştia autorul ei asupra carierii lui Constantin Cantemir, aceasta se datoreşte numai felului de lucru al lui Dimitrie sau distrac-

---

[524] Originea lui Constantin Şerban se confirmă şi cu documente inedite, ce-mi semnalează TUDUCESCU ; v. Bibl. Ac. Rom., 41—2/LXVIII.
[525] HURMUZAKI, V[1], p. 278—9, nr. CXCIII.
[526] P. 628—30.
[527] P. 54.
[528] P. 653.
[529] *Ibid.*
[530] P. 654.

ţiei sale. O revizie — căci avem a face, în biografie, cu un fragment — ar fi înlăturat poate aceste neajunsuri.

Ştirile relative la viaţa lui Dimitrie Cantemir după moartea tatălui său au fost semnalate şi utilizate mai sus. Pentru istoria noastră, mai este de interes numirea lui Dimitrie ca Domn şi politica sa în Moldova, aşa cum îi place lui să ni le arate în opera sa.

Cum au fost lucrurile în adevăr, de ce a fost numit Cantemir şi de ce a trădat putem cunoaşte foarte bine, din numeroasele şi variatele izvoare ce ne stau la dispoziţie.

Nicolae Mavrocordat fusese numit de turci pentru a avea, în împrejurări grele, un om cu totul sigur în Moldova, un credincios mai presus de orice bănuială. Şi aşa se şi dovedi fiul Exaporitului.

Dar, un război cu ruşii devenind din ce în ce mai probabil, Mavrocordat nu mai păru suficient pentru misiunea nouă a unui Domn moldovean. Trebuia, în momentul importantului conflict militar, un războinic. Nicolae-vodă însă era un învăţat calemgiu, şi atîta. Trebuia un om de ţară, cari să-şi aibă partida sa în Moldova şi să ştie a cîştiga şi pe celelalte. Nicolae-vodă însă era un grec, un grec care nu se deprinsese încă în noua sa situaţie. Începuse stăpînirea sa pedepsind aspru pe aceia cari, nădăjduind, după căderea lui Mihai Racoviţă, întoarcerea lui Antioh-vodă, îşi arătaseră bucuria insultînd o oarecare persoană grecească, scumpă inimii noului oblăduitor. Îşi permisese a închide boieri, a-i bate : Iordachi Ruset, Ilie Cantacuzino, vornicul Sturza făcuseră cunoştinţă cu închisoarea, şi cel dintîi lîncezea încă într-însa. O mare mişcare de emigraţie se produse după cîteva luni de la instalarea lui Mavrocordat : la unguri trecură Lupu Costachi, nepotul său Constantin, cari ţinea pe fata lui Iordachi, Ilie Catargiu, Manolachi Ruset, Dimitrie Racoviţă, iar la poloni, Pavel Zmucilă, Luca vistierul, Pavel Rugină, Ilie Abăza, Dediul spătarul, Mitreştii şi feciorii lui Iordachi [531]. Cronica lui Greceanu, cari vorbeşte de „mulţimea de greci ţarigrădeni", cu care venise Mavrocordat — unul dintre aceştia, Chiriţă Hurmuzachi, vameş-mare, aduse şi salutările noului principe la Bucureşti —, aceeaşi cronică, se plînge, în numele lui Brîncoveanu, de „nu puţinele tiranii şi năpăstuiri spre săracii boieri pămînteni şi altă sărăcime", pe care le săvîrşea vecinul [532].

Regele Suediei nu era mai mulţămit decît duşmanul său Brîncoveanu de purtarea lui Nicolae, cari i se părea probabil prea moale [533]. Ceea ce răpuse însă domnia lui Nicolae fu altceva.

Vizir era în 1710 Numan Chiupruli, cari, deşi căuta să satisfacă dorinţele de acţiune politică energică ale sultanului [534], era în fond un prieten al păcii. Pentru aceasta-şi pierdu situaţia şi fu înlocuit prin Baltagi Mehemet, omul războiului.

---

[531] N. COSTIN, p. 85 ; NECULCE, p. 297.

[532] Ms. Academiei ; ed. GRECEANU.

[533] S-a putut vorbi la Constantinopol într-un moment dat de părtenirea lui pentru muscali. HURMUZAKI, IX[1], p. 450, nr. DCXXII.

[534] HURMUZAKI, *Fragmente*, III, p. 51—2.

O schimbare generală trebuia să se facă o dată cu aceasta şi apoi oştirile împărăteşti să pornească. Între nesiguriі pe cari-i condamna noua direcţie erau Domnul Moldovei, Brîncoveanu al Munteniei, despre prinderea căruia în Tîrgovişte, după un asediu formal, se vorbea la Bender, încă din 1709 [535]; Iusuf, serascherul de Bender, Reis-Efendi şi dragomanul Ienachi Mavrocordat [536].

Baltagi era un prieten al Cantemireştilor, şi am văzut că o dată Antiohvodă i-a datorit tronul. Pe urmă, cu scopul de a se sfătui cu dînsul pentru război, Hanul, Devlet-Ghirai, un mare duşman al muscalilor, fu chemat la Poartă. Aici capuchehaiaua sa, un intim al principelui Dimitrie, îl recomandă pe acesta ca agentul cel mai potrivit, în Moldova, al politicii nouă. Era tînăr, ager, fiu al unui excelent soldat, al unui tributar model; ura, în sfîrşit, de moarte pe Brîncoveanu.

Pe acesta-l săpau acum oamenii influenţi la Poartă, destăinuind legăturile lui cu ţarul: astfel, agentul principelui Rákóczy, pretendentul ardelean, şi acel Mazepa, pe cari cronicarul Brîncoveanului îl califică de „apostatul şi hicleanul" [537]. Scoaterea lui din Scaun fu hotărîtă şi, *între altele*, şi pentru aceasta domnia se acordă fără nici o plată lui beizadea Dumitraşco, „cu nevoinţa Hanului" [538], căruia-i *giuruise* şi „cîteva mii de galbeni" [539].

Dar ceea ce nu i se pretinsese deodată [540] i se ceru pe rînd: pentru pod, pentru provizii, pentru iernarea suedezilor lui Carol al XII-lea. Bani nu erau, şi timpul pentru a-i strînge lipsea — ştim că Dimitrie-vodă a plătit pe urmă cu bani ruseşti oastea ce adunase în jurul său. Prinderea lui Brîncoveanu fusese amînată pînă ce acesta va răspunde contribuţia sa pentru expediţie [541], şi Domnul muntean, cari ştia tot, nu se grăbea să termine plata. Plătind încet, el pîra des — ne spune Dimitrie, în *Evenimente* — pe acela cari venise să facă execuţia asupra persoanei sale. Acesta se temu pentru situaţia sa proprie, şi aceste motive îl făcură îndrăzneţ în sentimentele de simpatie, pe cari, ca toţi creştinii răsăriteni de pe acea vreme — sîrbii, muntenii lui Brîncoveanu — le avea pentru muscali. Căpitanul Pricopie încă în iarnă [542], apoi vistiernicul Ştefan Luca în primăvară merseră la ţar şi încheiară *legăturile* ce se dădură la iveală în mai 1711 [543].

Mai tîrziu, Cantemir a dat toată vina răscoalei, toată răspunderea trădării sale pe Brîncoveanu, pe „Iuda Brîncoveanu", al ruşilor. Deocamdată, în 1716, el prezintă astfel această importantă parte a vieţii lui:

---

[535] HURMUZAKI, *Supl.* I[1], p. 371.
[536] *Ibid.*, p. 394, nr. DLXXVII; IX[1], p. 450, nr. DCXXIII.
[537] Ms. Academiei. Pentru pîrile, circumstanţiate, ale lui Talaba, v. HURMUZAKI, *Supl.* I[1], pp. 391—3.
[538] Cuvintele sînt ale lui Greceanu. Întocmai aşa spun N. COSTIN, p. 89; NECULCE, p. 300.
[539] NECULCE, *op. cit.*
[540] Numirea s-a făcut la 25 noiembrie, st. n., 1710.
[541] Lucrul ne e destăinuit de Neculce.
[542] N. COSTIN, p. 92.
[543] NECULCE, p. 306; MUSTEA, p. 44. Cf. BOGDAN-DUICĂ, l. c.

Mazepa, spune el — am văzut că afirmația aceasta e întărită de Greceanu — pîrîse pe Domnul muntean. Pentru a-l scoate, e numit fără voie [544], fără plată și cu onoruri extraordinare — îmbrăcîndu-l cu caftanul cel mare: *chilat*, „din cauze particulare, ce nu se pot da în vileag" [545] —, promițîndu-i-se domnia pe viață — în privința căreia glumește însă tot el aiurea — și scutirea de tribut. Dar Chehaia vizirului îi trimise, îndată după sosirea lui la Iași, ordine pentru darul de întronare, pentru cheltuielile de război, pentru mergerea la Tighina. Ce putea face un om atît de deziluzionat? Trădă.

Solia la țar, sosirea acestuia în Moldova sînt expuse pe scurt. Foametea din armata lui Petru e pusă în socoteala lui Brîncoveanu, firește. Războiul începe, și autorul se laudă că a rezistat timp de trei ceasuri atacului a 60 000 de cavaleriști turco-tatari, cu toate că în Neculce activitatea desfășurată de Domn la Stănilești nu pare a fi lăsat amintiri eroice. Cartea se mîntuie, în fine, cu o protestare meritată de recunoștință către țarul ocrotitor, în cari Dimitrie văzuse odinioară mîntuitorul neamului său. Deziluzia ar fi fost și mai mare pentru dînsul dacă — și norocul nostru a făcut să nu fie așa — dacă *țarul ar fi învins* [546].

Și, pentru a termina cu aceste studii ale autorului nostru, nu credem să fi scris vreodată un tratat deosebit intitulat *De statu politico aulae othomanicae* sau *Istoria Mohamedanilor din vremea mincinosului prooroc Mohammed pînă la primul împărat al Turciei* [547]. El nu trebuie confundat cu scrierea latinească începută la Constantinopol și terminată la St. Peters-

---

[544] *Ist. Imp. otoman*, p. 141, nota 22.

[545] P. 229, nota 38.

[546] Am vorbit de traducerea franceză și de cea engleză. Traducerea germană s-a tipărit la Hamburg în 1745, supt supravegherea orientalistului Meninski, al cărui *Tesaur* era cunoscut lui Cantemir (*Thesaurus linguarum orientalium, Wiennae Austriae*, 1680, 3 vol.). A fost plănuită de către Petru cel Mare, pe cînd Cantemir trăia, la 1721, o ediție rusească, de DIMITRIE GROZIN (v. TOCILESCU, *Raport*, p. 61 și nota 2). Pentru ms., TOCILESCU, *Raport*, p. 60—1 (originalul latin, păstrat la Muzeul asiatic), 55, 57 (traducerea italiană, de principele Antioh; la arhivele din Moscova), Academia Română, hotărîndu-se a cuprinde scrierea în ediția *Operelor* lui DIMITRIE CANTEMIR, ar fi trebuit să dea, în sfîrșit, o ediție a textului original. În loc de aceasta, a găsit mai bine, grăbindu-se, a însărcina pe IOSIF HODOȘ să o traducă în românească specială a epocii, după ediția germană, cred. Traducerea română, fără prefață, dar cu o bună tablă alfabetică, a ieșit în două volume, cu o singură numerotație, la București, în anii 1876 și 1878. Tocilescu a găsit, în misiunea sa, „probele profesorului Bayer, cum trebuie să se tipărească *Istoria Imperiului otoman*, scrisă latinește de DIMITRIE CANTEMIR" (*Raport*, p. 61, nota 1). Observăm că Hodoș făgăduiește cetitorilor săi un plan al Constantinopolei adaos la ediția engleză (p. 366, nota *). E probabil — Hodoș însă nu l-a dat — acel cari a fost gravat de Zubov (Tocilescu, *Raport*, p. 62), după desemnul lui Dimitrie; el va fi fost comunicat lui Tyndal de Antioh, cari-i pusese la dispoziție și originalul latin al *Istoriei*. Nu știu dacă ms. din Muzeul asiatic cuprinde chipurile sultanilor, pe cari Cantemir le alipise la ms. său original sau avea de gînd să le alipească. Căci vorbește într-un loc (p. 253, nota 1) de portretul lui Soliman Magnificul, „ce se vede aci în fruntea descripțiunii vieții sale". Poate, în fine, că, dacă ar fi trăit să-și publice singur cartea, el ar fi pus toate „Adnotațiunile" la o parte, pe cînd în edițiile ce avem ele se află, împărțite la sfîrșitul capitolelor sau în josul paginilor.

[547] TOCILESCU, *Raport*, p. 63.

burg în 1716" [548], care e *Istoria Imperiului otoman*, începută la Constantinopol şi terminată în 1716, după părerea, greşită în parte, a lui Antioh. Lucrarea e pomenită în biografia latină a lui Dimitrie [549], şi n-are a face cu aşa-zisa traducere a Coranului [550].

Scriind pe la 1714 unui corespondent din străinătate, principele exilat menţionează lucrările ce făcuse pînă atunci : Vechiul labirint de erudiţie teologică al *Divanului, Synopsis historiae turcicae*, la cari lucrează şi căreia i-a dat numele de *Incrementum aulae othomanicae* — prim parte din *Istoria Imperiului otoman* [551], o schiţă românească a tratatului său despre *Istoria românilor de la Traian încoace* [552]. La urmă el pomeneşte şi această carte : „Iar despre judecăţile, obiceiurile, rînduielile de Curte, credinţile, rîndul oştirilor turceşti, precum şi despre numărul paşalîcurilor şi despre dregători am o mică scriere, în concept. Dar, pentru că are nevoie de o mai sîrguitoare îndreptare şi poleire, trebuie un timp mai potrivit" [553].

La aceeaşi lucrare făcea el aluzie cînd scrie în *Sistema religiei mahomedane*, de cari va fi vorba pe urmă : „Despre numărul Academiilor aflătoare la Constantinopol, Adrianopol, Brusa, Cairo, Bagdad („Babilon"), Alep, şi alte oraşe asiatice şi europene ocîrmuite de sceptrul turcesc, am de gînd să vorbesc în cartea despre regimul politic, otoman" [554].

Tratatul despre religia turcească, *Sistemul* acesteia, e o lucrare pe cari din nenorocire n-o cunoaştem de ajuns. Se vorbeşte de dînsa ca de o mină de lămuriri cari se întind asupra întregii vieţi turceşti, aşa cum a văzut-o un om trăit ani întregi în mijlocul ei. O parte din scrierea latină a fost dată în ruseşte la Moscova în 1722 ; alta se păstrează în manuscript [555]. Sfîntul Sinod, cari se gîndi la oprirea acestei cărţi bănuite, fu reţinut prin hotărîrea ţarului.

În şase cărţi, cel cari fusese, mult timp, un creştin înţelegător printre turcii prieteni, înfăţişează viaţa Profetului, cuprinsul Coranului — parte

---

[548] E dată ca pierdută pe Marea Caspică, în 1721, adică 1722.

[549] V. p. 4.

[550] Vezi, pentru această din urmă carte, apărută în traducere rusească la Petersburg, în 1722, OVIDIU DENSUSIANU, în „Rev. crit.-lit.", II, p. 63 şi urm. Se ştie că Dimitrie Cantemir a scris şi o explicaţie a catehismului, în 1720 : „Loca obscura in catechisi, quae ab anonymo auctore slaveno idiomate editaet *Pervoe ucenie otrocom* intitulata est" ; v. Raportul, adeseori citat al lui Tocilescu, p. 57, şi aici, mai departe.

[551] „Brevi spero, Deo concedente, finiri".

[552] „De origine nostrae gentis, de colonis videlicet a Traiano, Romanorum imperatore, in Dacia locatis vernacula lingua apud nos libellus extat, qui, tempore oportuno, in sermonem latinum translatus, eius exemplar non negabitur". O altă scrisoare fără dată şi adresă, a lui Cantemir, în Apendicele nostru.

[553] „Caeterum, de Turcarum iurisdictionibus, moribus palatii, institutionibus, dogmatibus exercituumque ordinibus, necnon de bassalatuum numero et officialibus, extat quidem apud me primipilari calamo designatum opusculum. Attamen, cum sit diligentiori manu corrigendum atque poliendum, necessario opportunius tempus desiderat". Scrisoarea în *Neuer Bücher-Saal der gelehrten Welt*, Leipzig, 1714, IV, p. 3778 ; reprodusă de OVIDIU DENSUSIANU, în „Rev. crit.-lit.", II, p. 65 şi urm.

[554] CIOBANU, *op. cit.*, p. 40.

[555] Pe lîngă TOCILESCU, *op. cit.*, p. 40 ; P. PANAITESCU, în „Revue des études slaves", VI, p. 252—3. O traducere bulgărească de SOFRONIE de VRAŢA ; *ibid.*

care s-a păstrat și în originalul latin —, „Apocalipsul" musulmanilor, credințile turcești despre viața viitoare în legătură cu felul cum consideră creștinismul, ca să ajungă la societatea reglementată de prevederile revelațiilor lui Mohammed, la cultura coranică. Totul scris cu deosebita prețuire a cui era în stare să descopere și să prețuiască finețele de stil ale unei literaturi adînc ignorate de creștini și cu belșugul de amintiri personale și anecdote al unui spirit cîștigat de această civilizație orientală în mijlocul căreia căzuseră tinerețele lui.

O cronică povestește, o geografie constată și explică. Cea dintîi se scrie aproape de la sine, cea de-a doua cere aptitudini științifice, cunoștințe serioase și de multe feluri de la acel care o întreprinde. În Moldova și Țara Românească erau mulți boieri în secolul al XVIII-lea cari puteau nota în letopisețe evenimentele pe măsură ce se desfăceau din nesfîrșirea timpului ; erau puțini însă cari să fie în stare a face o operă de știință, chiar după frecventarea școlilor europene din Polonia și Italia, chiar după invazia preceptorilor greci, cari erau mai mult decît niște comentatori și niște pedagogi.

Se puteau face trei feluri de opere geografice : geografii generale, pentru boierime sau pentru școlile superioare, descrieri geografice supt formă de călătorii, descrieri geografice ale țării.

Pînă tîrziu școlile nu simțiră nevoia studiilor de geografie ; publicul boieresc nu se interesă niciodată pentru dînsele, cum am văzut că nu se interesa nici de istoria statelor vecine, cu toate că de la un timp cetea jurnale europene. Călătorii nu se făcură decît pe la sfîrșitul veacului, dacă exceptăm atît de interesanta și neașteptata călătorie la Veneția și „Baduva" a studentului din 1667—8, Constantin Stolnicul Cantacuzino.

La ce se putea cineva aștepta mai puțin însă decît la descrierea pămîntului patriei și locuitorilor ei ? Cronica se scria, fiindcă evenimente rare sau importante se deslușeau din viața de toate zilele. Această viață se părea prea naturală tuturora, pentru a fi studiată, lămurită ; ea se părea prea cunoscută, viața și mediul cosmic în care se petrecea, pentru ca vreun cărturar, invalid al politicii, să creadă necesar a o descrie. Cine nu știa, dintre aceia cari trebuiau să le știe, hotarele principatelor, munții, apele, ținuturile, orașele ? Cine nu știa clasele societății, drepturile lor, relațiile lor ? Pentru cine putea să fie nouă expunerea superstițiilor, enumerarea operelor literare, ce se puteau număra pe degete, desfășurarea pompelor și alaiurilor, care dădeau o atît de mare strălucire unei vieți politice de supunere și umilință ? Și, pe urmă, cine era capabil să dea un interes acestui subiect, ce nu era nou, prin explicația originilor, prin stabilirea legăturilor, prin desfacerea și înlănțuirea ideilor, prin orînduirea științifică și frumusețea deosebită a formei ?

Avem totuși două descrieri ale principatelor în secolul al XVIII-lea, scrise amîndouă înainte de timpul cînd pentru publicul european „vel săcretari", curteni străini ai fanarioților, doftori domnești sau boierești, consuli se apucară să înfățișeze geografia țărilor dunărene și istoria lor, unii în monumente științifice solide și de o alcătuire superioară.

Demetrii Kantemirs
ehemaligen Fürſten in der Moldau,
hiſtoriſch- geographiſch- und politiſche
Beſchreibung
der
Moldau,
nebſt
dem Leben des Verfaſſers
und
einer Landcharte.
Frankfurt und Leipzig,
1771.

DESCRIEREA MOLDOVEI (EDIŢIA ÎN LIMBA GERMANĂ) — COPERTA

Unul dintre aceşti „geografi români" e moldovean; celălalt a scris în Ţara Românească. Îi despart mai puţin de două decenii, şi acel de-al doilea n-a cunoscut opera celui dintîi. Opera moldovanului e aproape terminată, cealaltă o avem numai în planul său şi în schiţarea cîtorva capitole. Una era destinată unui larg şi învăţat public străin, cea de-a doua cititorilor din ţară. Una era bine cunoscută; a doua a fost semnalată şi publicată acum vreo douăzeci de ani [556].

Voim să vorbim de *Descriptio Moldaviae* a lui Dimitrie Cantemir şi de *Descrierea Ţării Româneşti* de un Anonim, cari scrie supt Constantin Mavrocordat şi trebuie să fie deci cercetat mai departe.

[556] În *Studiile şi documentele mele*, III, p. 46 şi urm.

Nu se poate zice că cel dintîi a avut un predecesor. Nici Miron Costin, nici învățatul lui fiu nu simțise nevoia să întovărășească de considerații geografice cercetările lor de istorie, arheologie și etnografie. Totuși, întîmplarea a făcut ca un început în această direcție, început cari nu forma o carte și nu era destinat publicității, să fie scris și să nu se păstreze.

Generalul conte de Marsigli pregătea o monumentală descriere, supt toate raporturile, a cursului Dunării și regiunilor pe cari le udă fluviul. Pentru țările noastre, el n-avea izvoare scrise. Cunoștea însă din călătoriile sale în Muntenia, în 1690 și 1691, pe eruditul și istețul boier Constantin Cantacuzino, mentorul lui Brîncoveanu, pe cari-l crease. I se adresă deci printr-o scrisoare, întovărășită de o listă de nedumeriri și întrebări. Răspunsul stolnicului e datat din 4 martie 1694. E însemnat uneori pe marginea textului supus de Marsigli cercetării și îndreptării lui, alteori urmează acest text. Se dau scurte lămuriri despre originea țărilor, despre ape, organizarea politică și eclesiastică, și se adaugă și liste de Domni din amîndouă principatele. Firește că răspunsurile ca și întrebările, îndreptările ca și textul îndreptat sînt scrise în italienește [557].

Dacă există deci un predecesor pentru Cantemir, pe terenul geografic, ar fi același boier muntean care l-a precedat și în studiul originilor, dar ale cărui studii nu au fost cunoscute principelui moldovean [558].

Știm din alt capitol după ce îndemn a scris acesta din urmă. Deși nu ne-o spune în *Descriptio*, răspundea unei invitații a Academiei din Berlin, al cărei membru fusese ales încă din 1714 [559]. Am văzut aiurea că între scrierea acestei cărți și între compunerea părții dintîi din *Hronic* au trecut vreun an, iar doi între terminarea *Descripției* și începerea părții a doua din opera istorică. Am arătat acolo că *Hronicul* a trebuit să fie început cel mai tîrziu în 1718. Prin urmare, *Descrierea* a fost alcătuită cam în 1716, și am arătat aiurea că începutul redacției se poate fixa către toamna acestui an, imediat după terminarea *Istoriei Imperiului otoman* [560].

Cercetarea lucrării întărește această părere căpătată pe altă cale. Hotinul e arătat în mai multe locuri [561], ca găsindu-se în mîna turcilor, și ocupația nu se înfățișează ca un eveniment de ieri, de alaltăieri. Acestei ocupații îi dă Cantemir data greșită de 1712, dar e cunoscut că ea s-a făcut în vara anului 1713. Pe urmă, ne se spune că Domn în Moldova era Mihai Racoviță, și acesta înlocui la Iași pe Nicolae Mavrocordat, strămutat în Țara Românească, la 1716 [562]. În sfîrșit, Ioan Comnen, mort în 1719, trăiește

---

[557] S-a încercat de d. CARLO TAGLIAVINI (în „Revista filologică", I, p. 167 și urm.) a-i atribui un dicționar româno-italian, păstrat între manuscrisele lui Marsigli. Textul românesc e scris și cu litere latine, dar în așa fel încît se vădește un slab cunoscător al limbii noastre. În scrisoarea cu chirilice se păstrează *u* scurt, ceea ce n-ar fi făcut stolnicul. Apoi cele mai multe știri geografice privesc Ardealul, deși nu sînt prea sigure.

[558] „An. Ac. Rom.", XXI, p. 69 și urm. ; *Operele lui C. Cantacuzino.*

[559] Diploma e din 11 iulie. Prefața lui PAPIU la *Descriptio*, p. VI.

[560] V. mai sus.

[561] P. 7, 16, 26.

[562] P. 47.

încă şi e arhiepiscop de Silistra [563], unde fu numit după 1710 [564]. E de însemnat şi aceea că se întrebuinţează introducerea la cronici a lui Nicolae Costin [565].

Izvoarele utilizate sînt, natural, în prima linie amintirile autorului, cari-şi cunoştea ţara din timpul celei dintîi tinereţe mai ales. Apoi el citează, pentru partea politică, cronicile moldoveneşti : „annales patrii", şi chiar documente : „principum diplomata", „scrinia publica" [566], din care culege, de exemplu, numele de Ştefan Tomşevici al lui Ştefan Tomşa al II-lea [567] ; precum şi notiţe despre ceremonial [568]. Dintre străini, întrebuinţează cronicari poloni : Sarnicki, Orzechowski, pe Leunclavius şi Bonfiniu. Şi aici Cantemir dă dovadă de un spirit ştiinţific deosebit şi, ţiind în samă pregătirea ce primise, lecţiile unui doftor cretan călugărit, de mirare chiar, cum au uimit şi profilurile de munţi adause la notele despre Caucaz şi admirabila hartă a Moldovei, cu totul deosebită de cea fără dreptate atribuită lui, pe care a descoperit-o de curînd Gh. Vîlsan [569]. Prin geografie el nu înţelege numai descrierea solului, ci şi a locuitorilor, şi aceasta din toate punctele de vedere, din punctul de vedere al etnografiei, al vieţii culturale, al vieţii politice, al dezvoltării istorice. Pretutindeni afirmaţiile sînt întovărăşite de lămuriri, luminate de precedente sau de ipoteze.

Ni se dă o parte întîi pur geografică — am zice de geografie fizică — şi o a doua cari tratează geografia politică a principatului. În cea dintîi se determină situaţia, întinderea, munţii, apele, regiunile, oraşele, producţiile. În a doua se tratează despre originea principatului, despre stemă, despre şirul Domnilor, ceremoniile de întronare, confirmare şi mazilie, expuse în chip istoric, pe cît permiteau izvoarele, despre ceremoniile Curţii, despre boieri, despre judecăţi, despre negustorime şi ţărani, despre religie şi cult, despre limbă şi literatură.

Era cel mai larg plan ce se putea concepe, şi el a fost îndeplinit cu competenţă. Pentru a înţelege însemnătatea acestui tezaur de informaţii, să ne gîndim numai la folosul ce l-am fi tras pentru istoria Ţării Româneşti, dacă o asemenea operă ar fi fost făcută şi pentru descrierea ei. Ştirile lui Cantemir sînt totdeauna îmbelşugate, de cele mai multe ori sigure.

Ceea ce nu împiedică amestecul şi în această lucrare a elementului fals şi naiv. Chiar în partea întîi, unde ocazii de a greşi erau mai puţine, fiind vorba de lucruri văzute sau auzite, şi nu de lucruri cetite, chiar în această parte mai bună Cantemir ne face uneori să zîmbim. Aşa, Fălciul perpetuează în numele său pe acel al Taifalilor [570], ni se asigură că în unele părţi

---

[563] Νεοελλ. φιλ., p. 397 ; LE QUIEN, *Oriens christianus*, I, c. 1228—30 ; cf. „An. Ac. Rom.", XX, p. 204.
[564] v. *Descriptio*, la fine.
[565] P. 15, nota 3 ; p. 22—3.
[566] P. 106, 107.
[567] P. 44.
[568] „Ex iis quae nobis suppetunt monumentis" ; p. 70.
[569] v. Anuarul Institutului de geografie din Cluj I şi „An. Ac. Rom.", pe 1926 ; acelaşi şi în „Revista ştiinţifică" din Iaşi, noiembrie 1925.
[570] P. 14.

muntoase ale țării se culege unt de pe plante grase, udate de o rouă miraculoasă [571], că la Cotnari, al cărui vin verzui îl declară principele, un dezgustator emerit [572], superior vinului de Tokaj și în stare să răpuie pe un „tolerantissimum caput", pe un veteran al băutului, din trei pahare, că la Cotnari e Dumbrava Roșie și că munca prinșilor poloni a dat deci Moldovei aceste vii minunate [573]. La sfîrșit chiar, asistăm cu admirație la vînătoarea găinilor sălbatice „surde și proaste", cari se lasă luate la țintă una după alta, fără a auzi și a înțelege, fără a se mișca de pe copacul pe care le-a prins vînătorul, ceea ce se potrivește însă pentru vremea cînd grija dragostei le face nesimțitoare pentru primejdie.

În partea politică, autorul trebuia să se ocupe de o materie — cea istorică — pe cari n-o studiase încă suficient. Greșeli sînt deci multe la început. Despot domnește, după Cantemir, de două ori ; Alexandru Lăpușneanu fuge în 1561 la poloni ; fiul său Bogdan moare în Scaun ; Ioan-vodă cel Cumplit primește educația lui Iacob Heraclide și scrie scrisoarea din Crusius, pe cari a scris-o acesta ; Iancu Sasul e ucis de boieri ; Petru Șchiopul, fugind în 1591, se stabilește în Transilvania ; Gașpar Gratiani e un italian ; Radu-cel-Mare se traduce prin... „Procerus". Cîteva informații noi se dau însă către sfîrșit, unde Cantemir prezintă geneza domniei lui Dumitrașco Cantacuzino sau explică scoaterea din Scaun a lui Nicolae Mavrocordat, în 1710, prin faptul că această grecească persoană — aluzii la greci, la „străinii" cari au adus decăderea patriei se găsesc [574] — era mai bun diac decît ostaș : „scriba melior quam miles iudicabatur" [575]. Sfîrșitul însă al acestei părți, cari e o constatare, formează una din cele mai interesante părți ale opusculului. Aflăm totuși, pe lîngă inexactități asupra rostului domniilor lui Aron-vodă și Miron Barnowski în evoluția relațiilor noastre cu Poarta, și acela că marele poliglot, arheologul, istoricul, geograful, filozoful, membrul Academiei din Berlin credea în farmece. Ne spune, în adevăr, pe larg, cum o transcendentală babă a lecuit un cal bolnav de mușcătura unui șarpe, silind pe stăpînul animalului suferind, un dregător al lui Constantin Cantemir, un tînăr boier mare, să bea de la un anume izvor apa scoasă de dînsul și în atîta cantitate încît a căzut el în boala calului ce se însănătoșea pe încetul, pînă ce a degurgitat, cu acest ocean de apă, bolile amîndurora. Și o altă babă, nu mai puțin transcendentală și în plus teleiatrică, lecuiește la distanță un grajd de cai întreg, atins de rîie. Hotărît că, alături de erudit, subsista în sufletul lui Cantemir firea veche de țăran moldovean, cu hazul lui isteț, cu asprimea lui, cu superstițiile lui naive !

Cine ar crede *Descripția Moldovei* o carte terminată pentru autor se înșală. Cantemir o revăzu și avea intenția s-o mai revadă înainte de a o da la tipar, împlinind astfel dorința colegilor săi de la Berlin. Întîlnim

---

[571] P. 25.
[572] V. mai sus.
[573] P. 29.
[574] La p. 37 : „quidam alienigenae".
[575] P. 47.

lacune, pe cari-şi rezerva să le umple mai tîrziu. Aşa, nu se dă data descălecării Moldovei de Dragoş [576]. La p. 20, nota 2, se înseamnă adiţii de făcut în privinţa localităţilor antice de la Nistrul de jos. La p. 39, se înseamnă un capitol de adaos despre stema ţării. La p. 92 se anunţă o schemă grafică de alai, un „iconismus" care lipseşte.

Cînd scria *Descripţia,* Cantemir avea de gînd să scrie *Hronicul,* şi, cum am observat aiurea, intenţia-i era să publice împreună ambele scrieri despre Moldova, cari ar fi satisfăcut complet curiozitatea străinilor în privinţa acestei ţări. Vorbind de moartea lui Barnowski, el promite a se întinde mai mult asupra ei „aiurea" [577]. După catalogul domnilor din geografia politică, el adaugă : „Dar vom urmări mai pe larg acestea toate, cînd vom expune, într-o operă istorică, soarta ţării noastre, de la întemeierea ei pînă în ziua de astăzi" [578].

După ce *Hronicul,* partea întîi dintr-însul, fusese compus, principele Dimitrie revăzu *Descriptio Moldaviae.* Spusese întîi că dovedirea persistenţii românilor în Dacia nu se poate face deplin în această carte [579]. La revizie el aduse aici, în notă : „deoarece s-a dovedit în cartea despre soarta romano-moldovenilor" [580].

Dar mici îndreptări şi înnădiri nu erau de ajuns pentru ca acelaşi autor să poată prezenta publicului învăţat european, la aceeasi dată, într-aceeaşi operă de total, aceste două lucrări : *„Descripţia"* şi *„Hronicul".* În puncte numeroase, în puncte esenţiale, pentru subiect şi pentru acel care-l trata, deosebiri mari se observă între cele două cărţi. În cursul lucrului, ideile scriitorului se precizaseră, se întemeiaseră, deveniseră mai înalte, mai mîndre ; sentimentele sale pentru ţară mai călduroase, mai filiale. La sfîrşitul pus de împrejurări întreprinderii sale ştiinţifice, învăţatul era mai mare, cugetătorul mai puternic, omul mai simţitor şi mai bun.

În *Descripţie,* Cantemir admite într-un loc că „dacii au fost parte stînşi, parte împrăştiaţi" [581], în altul că „neamul dacilor a fost stîrpit" [582], într-un al treilea că romanii colonişti au putut avea robi şi femei dace [583], pe cînd în *Hronic* el susţine cu putere părerea că în sîngele nostru de romani nu s-a amestecat nici o picătură din sîngele inferior al poporului învins. În *Descripţie,* el admite că românii s-au retras în Maramureş, unde au stat „cîteva secole", lăsînd în tot acest timp Moldova pustie [584], pe cînd în *Hronic* atacă cu violenţă pe cronicarii partizani ai descălecării lui Dragoş în pustiu. În *Descripţie* el crede în vînătoarea de zimbru a fiului lui Bogdan, nepotul lui Ioniţă, crede în adoptarea zimbrului ca herb al ţării după fiara vînată de regalul vînător, crede în întemeierea *româ-*

576 P. 2.
577 P. 45.
578 „Sed haec omnia fusius persequemur ubi fata patriae nostrae ab eius instauratione ad hodierna usque tempora historica enarratione exponere contigerit" ; p. 48.
579 „Longa deductione demonstrare non est presentis instituti".
580 „Siquidem libro de Romano-Moldavorum fatis demonstratum putamus".
581 P. 1.
582 P. 100.
583 P. 151.
584 P. 1, 6.

nească a Romanului[585], pe cînd *Hronicul* afirmă că stema vine de la *Caput Bubali*, şi nu de la închipuita vînătoare şi că Romanul e cu adevărat *Forum Romanorum*. În „Descripţie" se declară fără sfială că am fost totdeauna un popor leneş, schimbător, plin de vicii, inimos la începutul luptei, mişel pe urmă, că numai bunătatea lui Dumnezeu ne-a ţinut vii printre atîtea primejdii, că turcii n-au lăsat Domnilor noştri nici dreptul de război şi pace, nici acel de a trimite soli la străini, pe cînd mîndrul patriot din *Hronic* pomeneşte cu glas tare, în auzul celor umiliţi, mărirea strămoşilor eroici, cari au oprit în loc pe turci, i-au bătut, i-au silit să acorde capitulaţii neobişnuite. Pentru acesta din urmă, cumpărarea cu aur a turcilor, cînd sabia ajunsese prea grea pentru epigoni, era un merituos sacrificiu pentru a scăpa, împreună cu viaţa noastră, civilizaţia creştină a Europei, pe cînd pentru autorul *Descripţiei* era numai o deşteaptă socoteală, asemenea cu a negustorilor din Veneţia[586]. Şi nu atribuia oare Cantemir din *Hronic* Domnilor Moldovei, în şirul cărora îşi înscrisese de două ori numele, un *imperium* aproape deplin, corupt numai în originea, în felul său de transmitere de tirania otomană ?

Şi se mai pot aduce înainte contraziceri între vechiul Cantemir şi cel nou, contraziceri cari nu se puteau să rămîie. Cît de puternic apără autorul *Hronicului* puritatea latină a limbii noastre, şi cît de rece discută articolul prepus şi postpus, unitatea sau varietatea formelor lui scriitorul *Descripţiei*[587] ! Ar fi admis apoi Cantemir cel din urmă că mai toată ţărănimea noastră e alcătuită din elemente barbare, neromane, e culeasă în ungurime şi între rusneci ! Totuşi, la începutul studiilor sale, învăţatul Domn nu se dădea în lături să ne înjosească şi cu această aserţie, atît de falşă[588].

Hronicul trebuia continuat. *Descripţia* cerea o prefacere, o prefacere totală în spirit. Cel dintîi era o operă neterminată, cea de-a doua o lucrare greşită, în esenţa ei. Cantemir n-o putea recunoaşte, publicînd-o, după ce scrisese *Hronicul*.

Precum avea de gînd s-o traducă în româneşte, ca şi completarea ei istorică, principele a avut, de bună samă, intenţia de a o modifica după noile idei conducătoare la care se oprise spiritul său. Şi pentru o sarcină şi pentru alta, se cerea timp, şi Cantemir, pîndit de moarte, nu-l mai avea. Găsită între hîrtiile mortului, *Descripţia* a fost deci tipărită, în multele sale ediţii, supt o formă pe cari n-a dorit-o autorul ei[589].

---

[585] P. 2, 11, 23, 32, 35, 40.

[586] P. 109.

[587] La sfîrşit.

[588] P. 121.

[589] Asupra ediţiilor : două în nemţeşte, patru în româneşte, una în originalul latin, ar fi inutil să repet prefaţa lui Papiu Ilarian înaintea ediţiei originalului, dată pentru Academia Română, după cele două manuscripte din Muzeul asiatic din Petersburg, la 1872. De altmintrelea, indicaţia lor o va găsi cetitorul în *Indicele bibliografic* de la sfîrşit. Ediţia Papiu e, ca tot ce a tipărit acest erudit, anacronic şi anatopic pentru ţara noastră de acum treizeci de ani, foarte îngrijită. Regretăm numai, în scurta şi singura prefaţă, lipsa descrierii mai complete a celor două manuscripte. Pentru manuscripte, cf. şi raportul lui GR. G. TOCILESCU, în *Analele Academiei Române*, seria I, t. XI, p. 61. Scriitorul *Vieţii lui Dimitrie* greşeşte (p. 4) cînd afirmă că opera a fost trimeasă la Berlin o dată ce nu era gata !

HARTA MOLDOVEI
DE D. CANTEMIR

De opera de geografie a lui Dimitrie Cantemir se leagă şi o lucrare genealogică.

Genealogie se făcuse pînă acuma numai în forma „spiţelor de neamuri", arborilor genealogici, cum s-ar zice astăzi. Boierii înşişi, dacă ştiau ceva carte, logofeţii lor, dacă boierii n-aveau timpul sau priceperea necesară, înşirau moşii şi strămoşii, în ramurile ce se desfăceau adesea din cel mai fabulos dintre trunchiuri. Cine a răsfoit vechi hîrtii de familie a găsit adeseori asemenea naive şi neîndemînatice încercări de ştiinţă cu scopuri practice. Căci, dacă unii dintre „aristocraţii" români de altădată redactau sau puneau să se redacteze asemenea tablouri din vanitate nobiliară, cei mai mulţi îşi făceau „spiţa neamului" pentru întîmplarea vreunui proces de moşie [590].

O singură dată am găsit, cu explicaţii, genealogia unei familii boiereşti, o genealogie de biografii, adică, nu de simple nume, o genealogie savantă. E opera unui boiernaş din secolul al XVIII-lea, care pretindea că se trage din Vasile Lupu şi-şi propuse a o dovedi prin spiţa sa [591].

Însă ce ar fi fost asemenea catastife de nume de botez, asemenea pledoarii genealogice sau colachii către vodă pe lîngă cartea pe care Cantemir ne spune că a scris-o asupra nobilimii moldovene ?

---

[590] Hasdeu a dat facsimilele unui astfel de arbore genealogic în articolul *Bălăceanu* din *Magnum Etymologicum*.

[591] „Studii şi documente", III, p. 31—33.

O pomeneşte o singură dată în tot ce a lăsat el, şi-i cunoaştem existenţa numai după citaţia aceea. În *„Descripţia Moldovei"*, Dimitrie dă lista familiilor boiereşti ale patriei sale, fără a promite nimic [592]. Dar în *Hronic* el ne vorbeşte undeva [593], în prefaţă, de „liber moldaviae nobilitatis genealogiae, latio sermone a nobis conscriptus". Că nu e vorba de capitolul „de nobilitate moldava" din *Descripţie* se vede din aceea că ni se anunţă acolo lămuriri îmbelşugate [594] asupra legăturilor dintre neamurile moldoveneşti şi importante familii regale, imperiale, ducale, nobile din străinătate. Aşa ceva nu se cuprinde firește în capitolul citat, cari dă o simplă listă de nume.

Cartea a fost făcută deci între 1716—7, data scrierii *Descripţiei*, şi 1718, data cînd se redactă *Hronicul*. Ea s-a pierdut sau n-a fost încă găsită pînă acum. Dacă am avea-o, am zîmbi desigur adesea la expunerea originilor ; acolo trebuia să ni se spuie, între altele, cum s-au coborît Urecheştii din Corvin, dar am culege atît de multe şi însemnate lămuriri asupra istoriei politice a Moldovei !

Tot de la autorul neaşteptatei *Descrieri a Moldovei* avem o schiţă geografică, notele de călătorie în regiunile Mării Caspice. Le-a cules Dimitrie Cantemir, cum am avut prilej aiurea să spunem, în cursul expediţiei asiatice a lui Petru cel Mare în anul 1722, la cari participă ca sfetnic al împăratului şi ca om de ştiinţă. Notele, în cari amestecă Dimitrie afirmaţia originii tătare a familiei sale [595], se compun dintr-o însemnare istorică despre Derbend şi Daghestan, după un scriitor arab [596], redactată în regiunile chiar ale Derbendului [597], dintr-o notiţă despre ţările de la Bacu pînă la Cerchesi [598]. Această notiţă e destul de întinsă. A fost redactată după amintiri [599] şi după cărţi [600], la întoarcere [601], deci în 1723.

Notele sînt redactate în latineşte, şi le întovărăşesc desemne de inscripţii şi monumente. Din faptul că ţarul e numit „Măria Sa" [602], că se vorbeşte de cercetări făcute din ordinul suveranului [603], se vede că Petru aştepta de la curteanul său princiar şi învăţatul său orientalist o descriere amănunţită a regiunilor străbătute. Dar Dimitrie trebui, silit de boală, să ceară a se întoarce acasă, şi aici boala nu-i dădu răgazul necesar pentru a redacta o operă atît de grea, dar a cărei însemnătate pentru cercetătorii Orientului

---

[592] *Descriptio*, p. 114—7.
[593] P. XXI.
[594] „Fuse expressum".
[595] P. 5.
[596] P. 6 şi urm.
[597] „In hasce partes" [derbendienses] ; p. 6.
[598] P. 9 şi urm.
[599] „Quod et ipse vidi", p. 11 ; „visebam", p. 20.
[600] Citează pe BAYER, *De muro Caucasi*, p. 16, nota 1. Pentru propria sa hartă a zidului, *Procès verbaux*, I, p. 16.
[601] „Prout et nobis in reditu contigit" ; p. 10.
[602] „Ipsa Sua Maiestas dimenas est" ; p. 29.
[603] „Ex mandato Sue Maiestatis aliquot lapides evertimus et invenimus cementum in lapide fere conversum" ; p. 21.

ANTIOH CANTEMIR

ar fi ajuns pe a *Istoriei Imperiului otoman,* dacă, fiind vorba de lucruri cu totul nouă şi necunoscute, n-ar fi întrecut-o chiar [604].

Şi, pentru a încheia cu opere cari ne privesc mai puţin, pribeagul în Rusia, cari se încercă acolo şi cu un tratat latin despre „cercetarea naturală a monarhiilor" *(Monarchorum physica examinatio)* [605], a intrat în luptă cu Teofan Procopovici, episcopul de Pscov, cari pornise însuşi contra spiritului apusean introdus la Chiev de Petru Movilă. Tratatul contra *Catehisnului pentru copii* al acestuia, redactat în latineşte, a fost imediat tradus în ruseşte de cei interesaţi, fără să ajungă la onorurile tiparului. Lămuririle asupra conştiinţei, dedicate unui bun prieten, cancelariul Golovchin, aparţin aceluiaşi ciclu [606].

---

[604] În ediţia *Operelor,* opusculul e alipit la tomul VII, ocupat în cea mai mare parte de *Viaţa lui Constantin Cantemir.* Numerotaţia e însă distinctă pentru aceste *Collectanea orientalia.* Pentru ms., la Muzeul asiatic din Petersburg, v. TOCILESCU, *Raport,* p. 61—2, unde se dau şi referinţe la operele de arheologie orientală, pentru cari a fost utilizată lucrarea lui Cantemir.

[605] CIOBANU, în „An. Ac. Rom.", pe 1925, p. 76.

[606] V. PANAITESCU, *op. cit.,* p. 258—61.

Aceasta a fost opera largă, variată, plină de o dorinţă imensă de a şti mai mult, a unui om cari a iubit ştiinţa mai mult decît acea domnie pe cari de două ori soarta i-a dat-o, pentru a i-o răpi brusc şi crud, a unui suflet cari putea fi mîndru de atîtea cunoştinţe şi de atîta muncă, dar cari nu o dată se smereşte, în greutatea urmăririi adevărului, a unui puternic al lumii, preţuit şi cerut în multe părţi, dar cari a rămas şi în locuri atît de depărtate un om al ţării sale [607].

[607] Cf. şi N. IORGA, în *Floarea darurilor*, II, p. 33—5 ; în „An. Ac. Rom.", XXXIII : *Carol al XII-lea, Petru-cel-Mare şi ţerile noastre* (1709—1711) ; în „Cultura" din Cluj, 1923, I ; în „Rev. istorică", 1925, p. 137 şi urm. ; P. P. PANAITESCU, în *Dacoromania*, IV, p. 1238 şi urm. ; I. SANDU, în *Anuarul liceului din Alba-Iulia*, 1924, p. 25 şi urm. ; I. NISTOR, „An. Ac. Rom.", 1924. — Pentru *Divan*, şi „Studii şi doc.", VII, p. 309. El se întîlneşte în biblioteci de boieri contemporani. Sentimente frumoase pentru săracii Moldovei le arată Dimitrie Cantemir, cînd ca Domn, în mai 1711, el ordonă lui Dumitraşcu Racoviţă fost hatman să restituie vitele unui om „carile îl tragi dumneata la vecinătate" (GHIBĂNESCU, „Surete şi izvoade", VI, p. 336, no. 227). Hotărîre pentru o moşie, *ibid.*, IX, p. 335—6. Pentru cărţile lui, BIANU şi HODOŞ, *op. cit.*, I şi II.

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul VII

LITERATURA RELIGIOASĂ ÎN EPOCA ÎNTÎI

Limba slavonă devenea din ce în ce mai puţin cunoscută în secolul al XVII-lea [1]. După ce viaţa politică şi culturală încetase în statele de pe malul drept al Dunării, ea avuse, timp de două secole, adăpostul ei în ţările române. O ultimă a ei înflorire, ca limbă de stat şi bisericească, se făcu aici, într-un timp cînd cultura slavonă vrednică de acest nume nu mai era nicăiri.

Apoi începu decăderea neapărată a culturilor de împrumut, cari nu se razemă pe nimic esenţial şi durabil, cari nu-şi au rădăcinile în viaţa intimă a unui popor, nu pot produce floarea deplină a originalităţii şi se vestejesc repede. Cărturarii slavoni se făcură tot mai puţini şi mai nedesăvîrşiţi ; şcolile de slavoneşte din mănăstiri slăbiră. De pe la sfîrşitul secolului al XVI-lea, anale nu se mai scriseră în vechea limbă a statului şi a bisericii, în limba aleasă a cărţilor. În cancelariile domneşti diacii nu se mai osteniră decît la ocazii solemne, în acte pompoase, de o însemnătate deosebită, a-şi aduna cunoştinţele de slavoneşte ; româneasca pătrunse şi aici, precum devenise limba în cari de aici înainte se însemna povestea trecutului. Iar în viaţa religioasă a poporului nostru, supt influenţa propagandei luterane şi calvine din Ardeal, supt presiunea oficială asupra soboarelor şi vlădicilor, limba naţională lua un loc din ce în ce mai mare.

Întîiul curent de prefacere a cărţilor sfinte, de la textul biblic la tîlcuirea lui, de la tîlcuire la rugăciuni, de la rugăciuni la cărţile de slujbă, la operele de moralizare, porni din Ardeal, supt influenţa străină şi eretică. Nu era o mişcare naturală, ci una pornită dintr-o constrîngere, şi de aceea opera avu un răsunet slab şi nu fu răpede continuată în acele părţi unde biserica română era liberă şi statul era românesc. Cîteva tipărituri peste munţi : părţi din *Biblie*, tîlcuire a *Evangheliei*, *Psaltire*, *Faptele apostolilor*, şi lucrul se opri aici. Biserica din Tîrgovişte şi cea din Iaşi le va fi respins şi urmărit, şi poate şi în clerul ardelean vor fi fost preoţi cari vor

[1] Acte româneşti după 1550 şi în GHIBĂNESCU, *Surete şi izvoade*, X, p. 10 şi urm. Cf. pentru o *Cazanie maramureşană*, „An. Ac. Rom.", XXXVI, p. 159 şi urm. Un început de traducere a *Vieţilor Sfinţilor*, „Studii şi doc.", XXI, p. 125 şi urm. O viaţă a Sf. Paraschive de la sfîrşitul sec. al XVI-lea. *Ibid.*, XIII, p. 53—4, nr. 96. Un *Apostol* şi altă *Cazanie*, în „An. Ac. Rom.", XXVIII, p. 99 şi urm. (şi o scrisoare a lui Mihai Viteazul) : v. şi *Studii şi doc.*, IV, la început.

fi văzut în această literatură ecleziastică pe înțeles, din porunca „Craiului", ceva suspect și nepios, ceva dușman vechilor tradiții respectate.

Aceleași cărți și altele : orînduieli duhovnicești, predici, se tipăriră din nou în Ardeal, cînd această provincie se găsi iarăși în liniște, supt cîrmuirea strălucitoare și luminată, supt domnia în stil mare a Rákoczylor. Și în privința religioasă, ca și în privința politică, tradițiile marilor principi din secolul al XVI-lea, ale lui Ioan Sigismund regele, ale celor dintîi doi Báthoreşti, fură reluate. De voie, de nevoie, „Valachul" trebui să întrebuințeze iarăși limba sa în biserică, pregătindu-se pe această cale pentru contopirea în calvinismul oficial.

Dar pe acest timp, în mijlocul secolului al XVII-lea, cartea românească prinsese temei în țările române cu guvern propriu. Cărturarii răspunseră de cealaltă parte a munților, cu scriptură românească curată, cu pravoslavie dreaptă în limba națională, cărților bănuite ce veneau din Ardeal. Ca o literatură necesară, slavona fiind pe moarte, ca o literatură de imitație, ca o literatură de luptă, apăru, se desăvîrși, în Țara Românească și în Moldova [2], în timpuri de mărire politică, de bogăție obștească, de înflorire culturală, literatura religioasă română.

O ocrotiră la început boieri mari sau înalți clerici, ultimi reprezentanți ai culturii slavone și înainte-mergători ai timpurilor nouă. Astfel ne apar, cînd străbatem această literatură cu alt scop decît acel bibliografic sau exegetic, traducătorii, tipăritorii și patronii de cărți, cari au fost, în Țara Românească, Udrişte Năsturel și Șerban-vodă Cantacuzino, iar în Moldova mitropoliții vrednici de o veșnică recunoștință cari au fost Varlaam și Dosoftei, lumini ale culturii românești din timpurile lor.

Pînă în timpul de unde începem a urmări curentele care stăpîniră scrisoarea românească în secolul al XVIII-lea, cărțile scripturilor fuseseră traduse, și una din ele a putut fi numită cu dreptate un monument literar fără pereche, multă vreme cel puțin — *Biblia* din 1688, opera Grecenilor [3]. Erau, tipărite supt supravegherea mitropoliților credincioși adevărului ortodox, *Liturghia* apărută la Iași în 1679 și la București, din porunca mitropolitului muntean Teodosie, în 1680, *Cazanii* în mai multe forme, *Psaltirii*, în versuri și în proză, de proveniență moldovenească, un *Molitvenic*, datorit tot lui Dosoftei, *Parimiile, Proloagele Sfinților, Acaftistul* aceluiași, singurul dintre prelații timpului său, în activitatea mare a căruia se vede o îndreptare, un plan, un scop bine definit, pe cari și l-a ajuns în parte, deschizînd în jurul lui cale în multe direcții și însemnîndu-și numele de scriitor pe piatra de pornire [4]. Pe la 1688, aveai, prin aceste împrejurări și prin acești oameni, cu-

[2] Pentru Lestvița *Mitropolitului Varlaam*, „Rev. istorică", II, p. 206—7. E „scrisă" de el. Nicolae Milescu traducea din grecește la ianuarie 1661 „Cartea cu multe întrebări, foarte de folos pentru multe trebi ale credinței noastre" de Sf. Atanasie de Alexandria ; GHIBĂNESCU, în „Archiva societății științifice și literare din Iași", XXV, p. 77 ; „Rev. ist.", II, p. 207 și mai ales C. C. Giurescu, în „An. Ac. Rom.", pe 1927, p. 281 și urm.

[3] GASTER, *op. cit.*, p. 27.

[4] V. asupra exemplarului de la Upsala al *Liturghiei* lui, memoriul meu în „An. Ac. Rom.", pe 1926.

PAGINĂ
DIN BIBLIA DE LA 1688

vîntul lui Dumnezeu în limba ţării, lămurirea lui în grai pe înţeles, şi chiar şi unele rugăciuni în cuvinte româneşti.

De la suirea pe tron a lui Brîncoveanu pînă la moartea lui Nicolae Mavrocordat, curentul de traducere şi tipărire în româneşte a vechii literaturi religioase slavone, a întregirii ei cu traduceri din greceşte — o limbă din ce în ce mai bine şi mai general cunoscută — urmează. E mai puternic, cu mult, în Ţara Românească decît în Moldova, unde, după Dosoftei, marele iniţiator, se observă numai o foarte slabă activitate pe acest teren, pe cînd, pe terenul literaturii profane, se alcătuiesc şi se scriu cele mai însemnate dintre letopiseţe. E mai bogat acest curent în Ţara Românească supt Constantin Brîncoveanu, se susţine slab supt scurta stăpînire a lui Ştefan Cantacuzino, se pierde supt Nicolae Mavrocordat.

Motivele se înţeleg uşor. Aici cîmpul de activitate al scriitorilor e mărginit. Un număr de cărţi indispensabile sau folositoare s-a tălmăcit, în volume frumoase, cu limbă bună. Trebuie un timp pentru ca acestea să devie rare, pentru ca o nouă tipărire, cu sau fără revizie, să se impună. Pînă atunci, o încetineală a activităţii în opera de traduceri se produce. Pentru ca lucrul să se fi petrecut altfel, ar fi fost nevoie de originalitatea în lite-

ratura bisericească, şi de multă vreme opere originale nu se mai puteau scrie în această materie. Iar, pentru prelucrări, acelea le făceau grecii în greceşte ; cărturarii români ai timpului nu erau încă în stare să le întreprindă, dacă şi-ar fi simţit gust pentru aceasta.

Cine au fost conducătorii lucrării de traduceri ?

Ca un mare traducător se putea dezvolta, dacă ar fi fost reţinut în ţara sa, Nicolae Milescu. Adîncul cunoscător de greceşte dădea încă din ianuarie 1661 o bună tălmăcire a răspunsurilor Sfîntului Atanasie [5]. N-ar fi exclus ca tot lui să i se datorească, şi nu ipoteticului Istratie logofătul, marea operă literară a traducerii, aşa de plină de noutate în stil, monument incomparabil al literelor româneşti, cari e traducerea lui Herodot. O versiune nouă a Bibliei, prezentată de un manuscript pe cari mi-l arăta cîndva I. Bianu, el are şi o prefaţă datată 1667, e de bună samă al lui Nicolae Milescu [6]. Truda moldoveanului nu rămîne fără folos pentru noua înfăţişare românească a Bibliei întregi datorită tovărăşiei literare pe cari o domina Constantin Stolnicul Cantacuzino, oricare ar fi greşelile de înţelegere, multe din *Biblia lui Şerban-vodă.*

Mitropolit era supt Brîncoveanu [7], la început, mitropolitul lui Şerban-vodă, un ardelean din Vestem, trecut pe la Tismana, care fusese un luptător şi un martir pentru cauza cantacuzinească : Teodosie [8].

Era un om sfînt, dar simplu, care n-avea nici cultura, nici inteligenţa trebuitoare pentru a călăuzi pe săvîrşitorii revoluţiei în limba cărţilor religioase. Ştia atît cît să poată scrie prefeţe către Domnul său [9]. Cînd Gheorghe Maiota-i închină *Cuvîntul la Patima lui Hristos,* el nu găsi pentru dînsul şi lauda învăţăturii, ci se mulţămi să pomenească „bărbăţiia lui cea mare la întîmplări", „desăvîrşita măsurăciune la norociri" şi, mai ales, minunata răbdare cu cari suferea atunci — în 1706 — chinurile unei îndelungate şi grele boli. „Necrezuta răbdare la durerile ceale cumplite, carele după

---

[5] V. p. 337, nota 1.

[6] IORGA, *În legătură cu Biblia de la 1688 şi Biblia de la 1667 a lui Nicolae Milescu,* „An. Ac. Rom.", XXXVIII.

[7] A se adăuga la cele spuse despre rolul lui cultural, „Studii şi doc.", XIX, p. 83 (carte dată la Tîrgovişte). — Lîngă el şi un negustor francez, „sineor Boneu, neguţătorul franţozul", ARICESCU, *Condica,* p. 219. — Pentru moartea lui Brîncoveanu, versuri, *Buletinul Comisiei Istorice a României,* I, p. 309 şi urm. — În general, IORGA, *Activitatea culturală a lui Constantin-Vodă Brîncoveanu,* „An. Ac. Rom.", XXXVII ; *Cîteva ştiri nouă relative la legăturile cu Biserica constantinopolitană în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, ibid.,* XXXVIII.

[8] El fusese scos, înlocuit cu Varlaam, despre cari v. *Bibl. rom.,* I, p. 217 şi urm., surghiunit la Tismana. Venind în Scaun, Şerban făcu să se judece de un sobor învinuirile contra lui şi-l reintegră în demnitatea lui arhipăstorească, la 26 aprilie 1679 (STOICA LUDESCU, la începutul domniei lui Şerban, p. 20). — O teză la *Teologie* în 1898 (de PARASCHIV POPESCU).

[9] La *Mineele* din Buzău, prefeţele sînt de dînsul. Tot aşa la *Învăţătura preoţilor pe scurt* (Buzău, 7210) ; v. „Bis. ort.", XIV, p. 703 şi urm. Pune să se traducă în 1704 pe ANDREI DE CESAREA (*ibid.,* XVII, p. 881 şi urm.). Corespondenţa lui, *ibid.* p. 751—3. Biografia lui, *ibid.,* V. ; — v. şi PAPADOPULOS KERAMEUS, I, p. 351 ; IV, p. 390.

vreame ţi le pricinuieşte bătrîneaţele ceale de mulţi ani, ca altu răbdătoriu Iov te arată, de vreme ce casnicii tăi, şi cîţi pentru cercetarea vin la chiliia ta, mai vîrtos eu însumi, — mărturisesc cum că alte strigări nu ea din blagoslovita ta gură, fără numai : *Fie numele Domnului blagoslovită*". „Dumnezeu şi Omul Isus au luat asupra lui atîtea munci şi patimi pentru mine cel păcătos, nepăcătos fiind el, şi eu pentru mulţimea păcatelor meale să nu priimesc cu răbdare puţină dureare ? Cari cuvinte, cu obicinuita ta blîndeaţe strigînd, pricinuieşti nemăsurată umilinţă la cîţi socotesc să-ţi aducă mîngîiare".

În Scaunul Buzăului stătea de la o bucată de vreme — din 1691 — un cleric cari ne este cunoscut din cele spuse asupra culturii greceşti în ţările române, tipograful lui Dosoftei şi al lui Duca-vodă, fostul episcop al Huşilor, Mitrofan. În noua sa reşedinţă munteană, el aşază o tipografie şi se sluji de dînsa pentru a răspîndi cartea bisericească în limba ţării. *Mineele* sale, cu titlu şi rubrici şi unele părţi româneşti adaose la textul slavon, pe cari n-avu prin cine să-l traducă sau nu crezu că a venit timpul să o facă, sînt unul din cele mai frumoase şi mai impozante producte ale tipografiei noastre ; ele apărură, în douăasprezece volume în folio, la 1698—9, „însuşi episcopul Buzăului", se înseamnă cu mîndrie pe fiecare din ele, „fiind tipograf". În 1700 apăru, prin osteneala lui, întîia Carte de cîntări sau *Octoih* tipărită în româneşte. *Triodul* lui, slujba din postul cel mare, ieşi pe urmă, tot în 1700, poate pentru prima oară, cu o prefaţă de Teodosie, care amintea lucrările anterioare făcute supt domnia şi din îndemnul lui Brîncoveanu : singure parimiile şi sinaxarele erau româneşti, deocamdată [10].

Apoi, cu o prefaţă de Mitrofan însuşi, apăru şi *Penticostariul*, slujba de după Paşti timp de cincizeci de zile, în 1701. La acestea trebuie adaosă *Pravoslavnica mărturisire* din 1691, şi, în fine, două *Molitvenice*. [11]

Succesorul lui Mitrofan în Scaunul din Buzău fu, în 1703, Damaschin, şi el un cărturar, „om învăţat în limba latină şi cea slavonă" [12], traducător harnic şi de cărţi neiscălite de dînsul, care se deosebi prin activitatea sa culturală şi la Rîmnic, unde trecu mai tîrziu, tot supt Brîncoveanu (1708). De la dînsul avem *Apostolul* din 1704, tipărit iarăşi în Buzău de acest urmaş, cari era, cred, şi un ucenic al harnicului Mitrofan [13].

Autorul prefeţei e însuşi episcopul, prin „osteneala" căruia ieşise cartea la lumină.

Încă de mult Buzăul nu mai era singurul centru de cultură religioasă în Ţara Românească. Un străin, cari venise ca mirean, din depărtata ţară a

---

[10] Se înşiră : *Mineele, Octoihul,* un *Apostol* şi *Mărgăritarul* din 1691 al Grecenilor, pentru care v. mai sus, cap. I, şi GASTER, *op. cit.*, p. 77.

[11] Cf. şi BIANU, în *Almanahul graficei române* din Craiova, 1927, p. 44 şi urm.

[12] „Bis. ort." III, p. 6. Cf. AL. LAPEDATU, *Damaschin episcopul şi dascălul,* Bucureşti, 1906 (din „Convorbiri literare") şi *Ist. Bisericii,* II, p. 102 şi urm., 109 şi urm.

[13] Se spune expres în titlu că e o a doua tipărire a *Apostolului* în româneşte supt Brîncoveanu ; v., pentru cea dintîi, mai sus, nota.

Iberiei, Andrei, în călugărie Antim, statornici un altul, întîi în mănăstirea Snagovului, pe care o administră, reformînd-o, mai mulți ani [14].

Antim era fiul lui Ioan și al Mariei. Ca sprijinitori ai săi, el pomenește pe un ieromonah Macarie, poate tot din Țara Românească, și pe mitropolitul Teodosie [15]. Se pare că fostul rob, răscumpărat [16], ajuns însă undeva om cu oarecare stare [17], învață meșteșugul tipografic de la Mitrofan, în Buzău, căci nu vedem unde aiurea ar fi putut să-l deprindă. În curînd ajunse nu numai un meșter în această artă, dar și un caligraf neîntrecut, ale cărui manuscripte fac admirația noastră [18]. Pe lîngă acest talent, el poseda pe acel al xilografului, al desemnatorului ; se pare că avea și pe acela de pictor, și lui îi atribuie tradiția zugrăveala capelei din Rîmnic, unde a fost, un timp, episcop [19]. Un manuscript împodobit de dînsul, cuprinzînd genealogii, se păstrează în Biblioteca Academiei spirituale de la Chiev, în Muzeul ei [20].

Tipăriturile lui încep la 1691, în noua tipografie domnească, așezată apoi de dînsul în vechea și bogata mănăstire a Snagovului [21]. Primele tipărituri sînt „Pareneticele" și niște acolutii grecești [22], dar în curînd traduceri în românește, de cuprins religios, începură a ieși de supt teascurile „smeritului întru ermonahi Anthim Ivireanului" [23]. *Evanghelia* fu retipărită de dînsul în 1697, pe cînd în 1693 el imprimase o altă *Evanghelie*, greco-română. El mai dete la lumină în 1699 la Snagov *Carte sau lumină, cu dreapte dovediri din dogmele Besericii Răsăritului*, o traducere din Maxim din Peloponnes, cuprinzînd o polemică „pentru începătoriia Papei", *Învățăturile creștinești*, traduse de Filotei din Atos, cari apărură în anul următor, îm-

[14] Dacă e luată dintr-un izvor autentic știrea că Antim s-a născut „din părinți de bun neam și fiu al pribegilor din decindea Azovului" — pe cari o dă I. D. Petrescu, citînd un ms., în *Mitropoliile țării* —, ar rezulta că Antim era originar din regiunea vechei Tane, *Azovul*, pe care, la pribegia părinților lui, îl stăpîneau încă turcii. Și iarăși, dacă e adevărat ce spune Melhisedec în prefața la a doua ediție a *Didachiilor* lui Antim, că el a venit ca mirean în țară, se înlătură ideea, ce se prezintă la început, că el ar fi fost adus din mănăstirea Ivirului la Athos, de unde vedem într-un rînd aducîndu-se în Insula Skopelos un dascăl, cari a fost învățătorul lui C. Daponte ; ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 124.

[15] „Biserica ortodoxă" pe 1885, p. 211—4. Pentru biografia lui, cf. și PAPADOPULOS KERAMEUS, IV, p. 5.

[16] DEL CHIARO, p. 42.

[17] V. mai jos.

[18] Astfel de manuscripte sînt minunatul izvod al odoarelor mitropoliei, păstrat la Bibl. Ac. Rom., sub nr. 671, și ms. 180 al aceleiași biblioteci, cari cuprinde corpul brîncovenesc neoficial de cronici muntene.

[19] EMILE PICOT, *Notice biographique et bibliographique sur l'imprimeur Anthime d'Ivir, métropolitain de Valachie*, în *Nouveaux mélanges orientaux, Mémoires, textes et traductions, publiés par les professeurs de l'école spéciale des langues orientales vivantes*, Paris, 1886, p. 250. Cf. compilația, redactată cu multă sîrguință, într-o formă cam greoaie, a lui ST. DINULESCU, *Viața și activitatea mitropolitului Țerii-Românești, Antim Ivireanul* — 1708—16— ; Cernăuți, 1886, în 8°.

[20] ST. BERECHET, în *Neamul românesc literar*, 1910, p. 217 și urm. E din 1709, scris la Tîrgoviște.

[21] Paisie, patriarh de Constantinopol, afurisește, pe vremea egumenului Grigorie, pe boierii munteni Matei Cocorescu, Gheorghe și Iani, frații Ghinea, Radu Șufariul și Parascheva, cari oprise niște averi ale acestei mănăstiri ; Bibl. Ac. Rom., doc. XX/158.

[22] „Bis. ort.", XVII, p. 708 și urm. ; „Rev. teol.", IV, p. 142.

[23] Titlul *Evangheliei* din Snagov, 1697.

preună cu *Floarea darurilor,* a cărei cheltuială o purtă Constantin Păharnicul Sarachin [24].

În acest timp, Antim formase elevi. Unul din aceştia e Gheorghe Radovici, care se îngrijii de tiparul *Învăţăturilor* şi-şi arătă în prefaţă mulţămirile învăţătorului său, recomandînd în aceeaşi vreme cartea luării aminte a cetitorului [25]. Radovici rămase pe lîngă „tipograful" de odinioară, ajuns episcop şi mitropolit, şi-l vedem tipărind — după *Octoihul* din 1712 [26] — încă în 1715, supt Ştefan Cantacuzino, *Ceaslovul,* cel dintîi Ceaslov românesc [27].

Un altul se duse întîi în Ardeal, în ţara cari atîrna bisericeşte, şi deci şi supt raportul culturii, de principatul Brîncoveanului. Aici el reorganiză tipografia Vlădicăi din Bălgrad, cari tipografie nu mai producea de multă vreme nimic. În 1699, o dată cu *Lumina* din Snagov, apărea din tipografia metropolitană a Ardealului o *Bucoavnă,* un *Chiriacodromion* sau *Evanghelie învăţătoare,* cu îngrijirea lui „Mihai Iştvanovici tipografului ὁ ἐξ Οὐγγροβλαχία"ς.

În prefaţă ni se spune că el fusese trimis anume pentru acest lucru — începuseră stăruinţele pentru unire — de Brîncoveanu „patronoş adevărat al Sfintei mitropolii den Ardeal", „neîntîmplîndu-să de această dată neamului nostru rumânesc aici în Ardeal meşter pentru lucrul tipografiei" [28]. Precum îl trimisese, în Ardeal, Domnul, ascultînd de stăruinţele lui Antim, cari se gîndea la ai săi din Iberia, precum Atanasie din Antiochia, trăind la Curtea lui Brîncoveanu, nu uita pe creştinii din Siria, îl îngădui să meargă în patria mitropolitului său, unde „Mihai Ştefanovici" [29] tipări cărţi sfinte în 1710, adăugînd la sfîrşit, în caractere exotice, versurile româneşti cu cari se încheia tipăriturile din Snagov, la cari colaborase [30]. În 1713, în fine, îl găsim la „Stolița" şi apoi în Olanda pe acest tipograf [31].

În sfîrşit, un al treilea învăţăcel al meşterului străin ar fi Dionisie Floru ieromonahul, cari tipăreşte în 1716 *Iudaicele* lui Alexandru Mavrocordat şi cari ar părea să fie traducătorul în româneşte al operei de explicaţia credinţii scrise de Ioan Cariofil [32], „popa Flor dascalul slovenesc, hartofilax", dacă acesta n-ar fi „popa *Florea*" sau Floru, harnicul scriitor şi „dascăl slovenesc de la Sf. Gheorghe cel Vechi" [33].

---

[24] Un ms. al cărţii e păstrat în Bibl. Ac. Rom., sub nr. 276.

[25] „O tălmăcire noao... folositoare de suflet; caria din limba grecească în limba rumânească s-au ostenit prea-cuviosul întru iermonahi chir Filothei Sfetagoreţul... Măcar că sînt şi mici, iar întră în sufletul nostru de-l pecetlueasc ca şi peceatea pre ciară".

[26] „Bis. ort.", XVI, p. 800 şi urm. Cf. *ibid.,* XII, p. 593 şi urm.; v. şi art. lui L. RUS din ziarul „Tribuna", 1899 (31 august şi 1 septembrie). Cf. *Bibl. rom.,* p. 369—70.

[27] Cf. însă GASTER, *op. cit.,* p. 279.

[28] Cheltuielile le purtau şi „cinstitul protopop Gheorghie notareşul Dăianul şi cu dumnealui Raţu Iştfanu Chişfaludu, odorubiraul Belgradului".

[29] Mihai, fiul lui Ştefan, precum Gheorghe Radovici era Gheorghe fiul lui Radu.

[30] V. cele două monografii citate la p. 419, nota 6, şi PAPADOPOL CALIMAH, în „An. Ac. Rom.", XVIII, secţ. ist., p. 149.

[31] „Bis. ort.", XV, p. 391—2. Aici s-a tipărit corespondenţa lui Antim cu Hrisant.

[32] V., pentru un ms., care cuprinde traducerea lui, GASTER, *op. cit.,* p. 311.

[33] V. URECHIA, *Ist. Rom.,* I, p. 822; MELHISEDEC, în „Rev. p. ist., arch. şi fil.", IV, p. 523.

Încă din 1695—6, cînd iscălește și o măsurătoare, în această calitate, Antim era egumenul Snagovului [34]. Ca egumen, el păstra vechiul său nume de „părintele Anthim tipograful", pe cari i-l dă un zapis cu data de 26 mai 1703 [35]. Dar în 1705, după ce părăsi poate această sarcină, el era numit, la 16 martie, episcop de Rîmnic [36].

Aici făcu lucrări la episcopie și stabili, se zice, o tipografie românească și grecească, de la care n-avem însă mult în toată această vreme [37]. Iar de la Rîmnic, la moartea lui Teodosie, întîmplată la 27 ianuar 1708 [38], el fu ridicat a doua zi de Brîncoveanu în Scaunul metropolitan al țării, de cari era cel mai vrednic [39].

Avem discursul pe cari l-a pronunțat la instalarea lui, devenit din „pescar", „apostol", discurs plin de laude pentru țara care-l adăpostise și-l înălțase, de mustrări pentru cei ce-și călcau datoriile de creștin, de asigurări că el va ști să-și îndeplinească, fără cruțare și fără teamă, datoria de păstor, ce răspunde pentru sufletele ce i-au fost încredințate [40].

S-a ținut de cuvînt. Averea mitropoliei a fost bine îngrijită [41], demnitatea ei ridicată în ochii țării și Domnului prin însușirile neobișnuite ale acelui ce o reprezintă ; drepturile ei apărate față de ierarhii răsăriteni și față de „cretici" [42] ; împreună cu dînsul, pe urmă, veni lumina în palatul metropolitan. Se copiară cronici, se caligrafiară izvoade, se așeză tipografia. Supt arhipăstoria lui, noua tipografie domnească din Tîrgoviște și București [43] dădu la lumină un alt rînd de cărți religioase, de o deosebită eleganță în execuție. Astfel, *Liturghiile* din 1713, tipărite „în sfînta Mitropolie a Tîrgoviștii", *Ceaslovul* pomenit, *Pildele filozofești*, traduse din franțuzește în italienește de Del Chiaro, din această limbă în grecească vulgară de predicatorul Curții, preotul Ioan Abramios, și din grecească lui Abramios în românește de însuși Antim [44]. Mitropolitul puse să se tipărească în 1713

---

[34] ERBICEANU, *Didachiile lui Antim*, p. XV—VII.

[35] Prin cari „egumenul Ignatie de la sf[î]nta mănăstire de la Greci" se înțelege în privința unor țigani cu dînsul și „toți părinții sfintei mănăstiri Sneagovului" ; Bibl. Ac. Rom., doc. XX/258. Atunci apare *Noul Testament*.

[36] *Condica sfîntă a Mitropoliei din București*, p. 98—9.

[37] v. ERBICEANU, *Cron. greci.*, p. VI, nota 1 ; *Cond. sfîntă*, p. 104.

[38] „Biserica ortodoxă" pe 1884, p. 814 *(Cond. sfîntă)*.

[39] Dipticul de la Cîmpulung, în CIPARIU, *Acte și fragmente*, p. 225 ; Pomelnicul mitropolici, în „Bis. ort.", XIV, p. 70.

Ni se vorbește și de un *Octoih* ieșit la 1706 (7124) în tipografia Rîmnicului.

[40] Îl vom analiza și mai departe, reproducînd părțile mai însemnate dintr-însul.

[41] Pentru administrația lui, v. „Bis. ort.", XVII, p. 748—50, 756—8.

[42] „Bis. ort.", XV, p. 60 și urm. Cf. an. 1887, p. 1019 și urm. ; PAPADOPULOS KERAMEUS, *op. cit.*, II, p. 381 și urm. ; IV, p. 399.

[43] Strămutarea se face în 1714 („Bis. ort.", XV, p. 392—3).

[44] DEL CHIARO, p. 11 din vechea ediție ; „Le massime degli Orientali, traduzione dalla lingua francese nella italiana, fatta de me e dedicata al principe Costantin Brancovani ; per di cui commando il padre Giovanni Abrami — allora predicatore al servigio di detto principe — le tradusse in greco volgare, ma non senza notabile alterazione ; furono poi tradotte dalla greca nella valaca favella per opera dell'arcivescovo di Valachia Antimo ; il quale poi face stamparle in amendue le suddette lingue a spese di Maano Apostolo, 1713, in Bucarest, in 16". În ediția mea, p. 52.

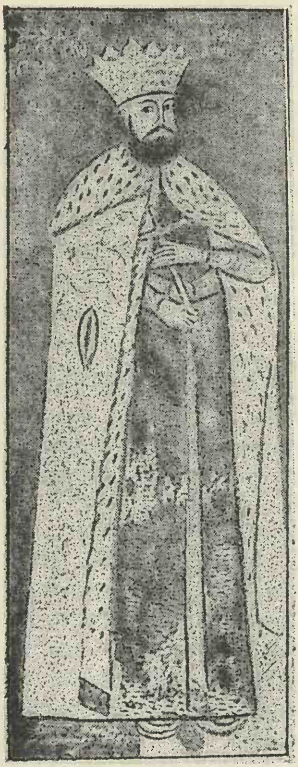

ŞERBAN CANTACUZINO

atît traducerea lui Abramios, cît şi a sa proprie după aceasta, cu cheltuiala omului de încredere al Brîncoveanului, Mano Apostolo [45].

Am văzut că în 1711 Antim fu unul dintre acei fruntaşi ai ţării cari stăruiră pe lîngă Domn ca el să se declare pentru muscali, care intrară în legături cu dînşii şi duseră fără rezerve şi într-un chip compromiţător politica pe cari vodă o ducea cu socoteală şi cu pază de către turci şi spionii lor. Antim fu atît de vădit părtaş al duşmanilor împărăţiei, încît Constantin-vodă se crezu dator să ieie măsuri contra lui. El ceru demisia mitropolitului, şi în jurul acestei demisii se încinse între Domn şi Antim o discuţie din cele mai interesante şi pe care o cunoaştem, din fericire, în toate amănuntele ei, printr-o însemnare păstrată în manuscriptul *Didachiilor* mitropolitului şi publicată împreună cu acesta [46].

Deci, la 13 ianuarie st. v. 1712, duhovnicul Brîncoveanului, Mitrofan de Nisa, „carele era sfetagoreţ, de la mănăstirea Dionisului", se înfăţişă la dînsul, Antim, la vreame de chindie", pentru a-i comunica precum că, „pentru nişte lucruri ce le-au adus întîmplările vremei de s-au făcut" şi în cari Domnia-l bănuia că a fost amestecat, i se cere „paretesis de bună voea mea şi să-mi las Scaunul să es, au să mă scoaţă Măria Sa cu sila şi să scrie la Ţarigrad să mă şi caterisiască". Mitropolitul ascultă de poruncă şi veni la Curte, unde, vorbind „în taină" cu Domnul, îi oferi a se retrage, dar îl rugă întîi să cetească douăsprezece *ponturi,* pe cari le pusese în scris, ca „să se afle la cei de pre urmă, spre aducerea aminte, şi să cunoască fieştecine şi nevinovăţia noastră".

În această expunere, el se jura că n-a făcut *viclenie* şi nici n-a gîndit a o face contra Domnului şi casei lui, nici a vorbit contra lor. Apoi îşi expunea viaţa întreagă, cîtă o petrecuse în Ţara Românească : „Eu aici în ţară n-am venit de voea mea, nici de vreo sărăcie sau lipsă, nici mănăstirea Sneagovului nu o am luat-o cu de-a sila ; iară ce am lucrat în şepte ani ce am fost acolo — nu atîta din venitul casei, cît din sudorile feaţei mele — lucrurile acealea mărturisesc la toţi şi, măcar că Măria Ta nu pohtiai să es de acolo, iar cine au fost pricinuitorii eşirii meale vor da seamă înnaintea lui Dumnezeu. Dar încailea am ieşit cu cinste şi nimenea nu mi-au luat

[45] Pentru acesta, v. HURMUZAKI, VI, p. 158, nr. 87 şi „An. Ac. Rom.", XXI, p. 258. În 1728 întîlnim pe văduva lui, Zamfira ; *ibid.,* p. 260, nota 1.
[46] Ed. ERBICEANU, p. 96 şi urm.

seama, căci se vedea că am făcut şi am adaos, iar n-am stricat, iar nici datorie am lăsat". Nici n-a visat de episcopia Rîmnicului, dar, chemat, s-a supus Domnului şi a lucrat ce ştiu toţi, timp de „trei ani fără două luni". Şi n-a ieşit nici de acolo cu voie. „Eram odihnit cu atîta şi-mi ajungea din destul necazurile ce petreceam... Mitropolia n-am luat-o cu sila", urmează el, „nici cu mite, nici cu rugăciuni", ci Dumnezeu i-a poruncit s-o ia, prin gura Domnului şi, ca şi aiurea, a căutat şi aici să înmulţească talantul ce i se încredinţase.

Pîrîşii şi-i cunoaşte, şi nu se miră de pîra zavistnicilor cari caută să strice la bătrîneţă numele cel bun al Domnului. Dacă ar discuta faţiş cu dînşii, le-ar răspinge uşor bîrfelile, fără a *grăi de rău* pe cineva, cum nici se cade unui arhiereu, căci în toate cele „douăzeci şi patru de capete" născocite împotriva lui nu este adevăr [47].

Paretisis formală nu poate face, căci şi-a luat îndatoriri primind cîrja, şi „Dumnezeu nu glumiaşte", dar se va retrage în tăcere, „ca să nu socoteşti că-ţi stăm împotrivă". Dar întreabă, e drept a i se face aşa la bătrîneţe ? Nu tăgăduieşte că mitropolia e datoare, dar el ştie că n-a îngrijit de dînsa altfel decît cum s-ar fi îngrijit de casa lui, „iară nu ca un năimit, carele junghe şi strică". Şi cine nu e dator oare, „din cîţi ne fiarbem într-această ticăloasă de ţară ? Că, întăi, şi pe Măria Ta te auz totdeauna zicînd cum că iaste datoare ţara cu două sute, şi mai mult, de pungi. Oare acea datorie Măria Ta o faci, au întîmplările vreamei ? Adevărat, întîmplările vreamei !" Se mai spune „şi aceasta cum că sînt strein şi nu s-au cuvenit să fiu eu mitropolit ! În Hristos sîntem toţi una ; şi apoi n-am fost numai eu episcop şi mitropolit strein în Ţeara Românească, ci au fost şi alţii mulţi, precum se văd în condice şi precum se politiciaşte în toată besearica, precum au stătut şi alţi Domni de ţeară şi streini, ca şi în toată lumea, — că Dumnezeu au făcut lumea slobodă pentru toţi [48]. Antim mîntuie amintind Domnului că strămutarea unui arhiereu e un lucru grav, „ci fie după cum pohteşti, şi Dumnezeul păcii să fie cu Măria Ta" [49].

Ca răspuns la această frumoasă apărare, care cuprinde pagini din cele mai mişcătoare din cîte ni le-a lăsat trecutul şi se ridică la mari înălţimi de demnitate sigură, i se dădu voie, după cincisprezece zile, a vorbi din nou. În acest timp se găsise întrebuinţarea a trei din pungile pe care i le puneau în samă duşmanii. Antim roagă pe Domn a se interesa de soarta celorlalte patru şi o va descoperi. Deie-i o adeverinţă pentru toate, şi atunci, pentru a se pune capăt „scandalilor", va face *paretisis*. „Şi aşa vei fi şi Măria Ta fără păcat şi eu mulţămit şi odihnit". Altfel, se va face un păcat, cum s-a făcut cu patriarhul de Alexandria ; ieşirea lui din Scaun va fi, nu o caterisire, „ci batjocură besearicei lui Dumnezeu şi sfintelor taine". Nu se cuvine să iasă din Scaun „obidit şi cu lacrămile pe obraz". Şi nu e bine

[47] Se menţionează, între acei ce le ştiu şi le dezaprobă, şi mitropolitul de Adrianopol : „Adrianul".
[48] P. 102.
[49] P. 103.

ca la cele bisericești Domnul să se pripească mai mult decît la cele politicești. „Răul, încheie el, a face lesne, iar a se desface iaste cu nevoie“ [50].

Cuvintele acestea călduroase aflară ascultare la Brîncoveanu, care putea fi pe acest timp, cum ni-l zugrăvește un agent suedez, „nesigur și bănuitor din pricina bătrîneților“ la cari ajunsese, dar era — ni-o spune același — era „și împăciuitor, cuminte, om de înțeles“ [51]. Antim rămase mitropolit pînă la căderea lui Constantin-vodă.

Și, după aceea chiar, Ștefan Cantacuzino-l tratā cu cinste și bunăvoință, și-l vedem pe Domn scutind mănăstirea făcută la București de „prea-sfinţitul nostru întru Hristos părintele sufletesc chir Antim Ivireanul, mitropolitul țării“. E vorba de biserica Antim, și prin „testamentul“ lui al doilea, cari poartă data de 20 iulie 1715, mitropolitul cărturar hotărăște că din venituri se vor plăti totdeauna și meșterii de la două tipografii : „una grecească și alta românească“ [52].

Cu Nicolae Mavrocordat însă, Antim trăi foarte rău. Neputînd să mai negocieze cu rușii ca în 1711, mitropolitul se folosi de noul război al creștinilor contra împărăției turcești în 1716, pentru a lega relații cu nemții. L-am văzut pregătind prinderea Domnului. Acesta, întorcîndu-se în București, îl *caterisi* în august, iar în septembrie, după ce sosi decretul patriarhal, cari-l trata de „vrăjitor“ și „criminal“, îl dădu în sama unor turci pentru a-l duce la locul său de exil, Muntele Sinai. În cale însă, aceștia se desfăcură de bătrînul călugăr, înecîndu-l în apele Tungei [53].

„Antim — scrie, îndreptățind crima, succesorul său Mitrofan — nu s-a ținut de datoria-i arhierească, și primise a se amesteca și în cele politicești [54].

S-au atribuit mai multe opere lui Antim din Ivir. S. C. Erbiceanu credea că ar putea să fie a lui o traducere din 1692 a celor două părți din Ἁμαρτολῶν σωτηρία, *Spășeniia* sau *Mîntuirea Păcătoșilor*, a lui Agapie ieromonahul din Creta, și chiar și *Minunile Precistei*, cu cari se mîntuie manuscriptul pe cari el l-a avut l-a îndemînă [55]. Știm însă astăzi că atît o lucrare cît și cealaltă au fost făcute de un oarecare Cozma, cari-și și înseamnă numele pe alt manuscript [56] și cari a mai tradus, tot din grecește, și un alt

---

[50] P. 106.

[51] HURMUZAKI, IX[1], p. 519. Scrie lui Hrisant în chestii religioase („Bis. ort.“, XV, p. 487 și urm.).

[52] MELHISEDEC, în ERBICEANU, *Didachii*, p. XVIII și urm. *Testamentul* fu stricat la 1717, pentru datorii („Bis. ort.“, XV, p. 398 și urm.). Încă de la iulie 1710 se scrisese în românește pentru mitropolit *Slujba sfîntului Antim ;* v. mai departe. Cf., pentru această fundație a lui Antim, DINULESCU, p. 74—8 și urm. ; „Bis. ort.“, IX, p. 63 și urm. ; *Condica sfîntă, Supliment.*

[53] Cf. ERBICEANU, *op. cit.* : ms. de cronici citat de același, *ibid.*, p. XVII ; CIPARIU, *Acte și fragmente*, p. 226 ; *Condica sfîntă*, p. 111 și urm. Însă la 4 martie din acest an, fatal pentru dînsul, Antim obținea de la Nicolae-vodă întărirea privilegiului pentru mănăstirea sa ; Bibl. Ac. Rom., doc. XIV/30.

[54] „Bis. ort.“, XV, p. 397—8, cf. broșura lui N. DOBRESCU, despre mitropolitul Antim, și IORGA, *Istoria bisericii*, II, p. 4 și urm., 48 și urm.

[55] Prefața la ediția a doua a *Didachiilor.*

[56] GASTER, *op. cit.*, p. 282, 284—5.

Pateric sau *Viețile schivnicilor* [57], colecție din cari i se părea iarăși lui Erbiceanu că unele părți ar fi scrise de Antim [58]. E autorul unor versuri: *Sfătuiri politice și creștinești*, către Ștefan Cantacuzino [59]. Nu e îndoială însă că, în adevăr, Antim a prelucrat slujba în românește a sfîntului al cărui nume îl purta. Splendidul manuscript al Bibliotecii Academiei Române [60] spune într-adevăr ca această acoluție a fost redactată „de preasfințitul și de Dumnezeu trimisul mitropolit al Ungrovlahiei chir Anthim, al doilea, de la Iviria; cu a căruia poruncă s-au scris" — s-a copiat adică acest manuscript — „în București, la leat 7218, în luna lui iulie".

În *Învățătura bisericească* a sa el dădea sfaturi preoților, cărora le vorbește astfel: „Între celelalte scîrbe ce am, de mă rănesc la inimă, iaste aceasta cea mai grea de mă întristez și mă mîhnesc mai mult, că văz între preoții miei atîta prostie, atîta neînvățătură și atîta nedumireală, cît cunosc că nu puteți face vreun ajutor sau vreun folos ticăloasei turmei" [61].

Dar titlul lui de glorie sînt predicele pe care le-a ținut ca mitropolit, *Didachiile*, care formează în același timp unul din cele mai măiestre monumente literare pe care ni le-a transmis secolul al XVIII-lea.

Un întîi manuscript al lor a fost descoperit de episcopul Melhisedec și publicat, supt îngrijirea lui I. Bianu, de Academia Română. Un al doilea, autograf, cuprinzînd douăzeci și șapte de predici, cele două apologii către Domn, analizate ceva mai sus, patru panegirice, un cuvînt despre Spovedanie și altul despre Pocăință, a fost găsit pe urmă de C. Erbiceanu și tipărit în 1888 [62]. O altă culegere, sau primul volum al celei cunoscute, a căzut în sfîrșit în mîna episcopului Melhisedec pe cînd se tipărea această din urmă ediție. Acest volum e întovărășit de o prefață, în cari se spune că lucrarea e o adunătură și o traducere și se recomandă preoților și „creștinilor" îndeobște. O cercetare a acestei colecții, care nu s-a publicat încă [63], a tipărit-o Melhisedec, în *Analele Academiei Române*, X [64].

Discursuri știa să ție și Dimitrie Cantemir, cari le învățase meșteșugul de la Ieremia Cacavela probabil [65]. Un discurs a ținut la luarea în stăpînire a Scaunului pe care-l așteptase atîta vreme, în 1711. Contemporanii cari l-au auzit își aduseră aminte de această cuvîntare, cari nu pare să fi fost în obiceiul țării. „Și așa — scrie Nicolae Costin, și el un om cu *ritorie* — intrînd în oraș, au mers la biserica lui sfîntul Nicolae, unde i-au cetit molifta de domnie chir Ghedeon mitropolitul țării, și de acolo, mergînd la Curțile

---

[57] *Ibid.*, p. 284.
[58] *Op. cit.*
[59] Tradusе în „Bis. ort.", XIV, p. 333 și urm. Cf. PAPADOPULOS KERAMEUS, IV, p. 92—3 (82). În „Lampros", I, p. 290, se menționează o lucrare greacă comandată de Antim.
[60] Nr. 406.
[61] „Bis. ort.", XVI, p. 769 și urm., 912 și urm.; XVII, p. 130 și urm., 225 și urm.
[62] *Didachiile ținute în Mitropolia din București de Antim Ivireanu*; tipărite de C. ERBICEANU.
[63] Volumul se află astăzi la Bibl. Ac. Rom., ms. 525.
[64] P. 1 și urm.
[65] v. și „Rev. ist.", VI, p. 336.

domneşti, s-au cetit fermanul împărătesc, şi, după obicei, i-au sărutat boierii mîna şi poala, ca unui Domn tînăr, în Divanul cel mare. După acestea toate, şi Dumitraşco-vodă au făcut voroavă singur la toţi de obşte, că era slovesnic la aceste, zicînd să fie unii către alţii întru dragoste, poftind pre cei bătrîni ca pre nişte părinţi, pre cei de vîrstă ca pre nişte fraţi, pre cei mai tineri ca pre nişte fii, arătînd ce ar fi folosul unirii boiereşti, şi după aceia au îmbrăcat pe caimacami cu caftane, mulţămindu-le de slujbă" [66].

În exil el a avut prilej să-şi arăte însuşirile oratorice. Numai cît discursurile nu le pronunţa el, ci făcea pe copiii săi să strălucească cu dînsele. Aşa unul din cei mai mici fii ai lui Dimitrie-vodă, Şerban [67], ţinu la vrîsta de şapte ani, prin 1714, un panegiric latin al Ţarului [68], iar, pentru a nu rămînea mai prejos, principele cel mai mic, cari era să fie un literat rus celebru, Antioh, celebră în 1719, la vrîsta de unsprezece ani, virtuţile Sfîntului Dumitru din Salonic în *greceşte* [69].

Am avut prilej să mai vorbim şi aiurea de discursurile ţinute de doi dintre fiii lui Brîncoveanu, Ştefan, cel mai iubitor de carte, şi Radu [70]. Am spus că aceste discursuri au trebuit să fie alcătuite sau temeinic refăcute de predicatorul Curţii Gheorghe Maiota, cari a publicat însuşi şi în româneşte una din cele mai frumoase cuvîntări ale sale la „praznicele mari".

Se mai pomenea, dintre cuvîntările lui Maiota — care era un preot cretan şi răsplătit pe urmă cu duşmănia binefacerile Brîncoveanului — o didachie cu prilejul serbării Sfîntului Alipie Stilitul [71]. El fu înlocuit în atribuţiile lui de predicator de Ioan Abrami sau Abramios, şi el preot şi un personaj foarte neastîmpărat, cari făcu politică creştină supt Nicolae Mavrocordat şi-i suferi consecinţele [72]. El a tradus, schimbînd pe alocurea, o traducere a lui Del Chiaro, cari a devenit în româneşte *Pildele filosofeşti,* dar s-a tipărit şi în forma grecească pe care i-o dăduse Abramios [73].

În sfîrşit, din *Didachiile* sale Daponte avea un manuscript cari cuprindea patru discursuri la Buna Vestire, tot pe atîtea la Patimile Domnului, două la sfinţii Petru şi Pavel şi un altul, ţinute toate la Bucureşti supt Brîncoveanu. Lui Daponte i se păreau lucruri excelente şi vrednice de a vedea lumina tiparului [73] bis.

---

[66] P. 90.

[67] Sîrghie ?

[68] TOCILESCU, *Raport,* p. 64 şi nota 3; unde se vorbeşte şi de ediţiile ruseşti şi latineşti ale acestui panegiric.

[69] Cf. GHENADIE AL RÎMNICULUI, *Principele Antioh Cantemir,* în „Revista nouă", II, p. 1; TOCILESCU, *Raport,* p. 64, nota 3, unde se vorbeşte şi de un ms.

[70] Au fost tipărite, cum s-a spus acolo — p. 49 — de Antim, la anii 1701—2, cele *două* dintîi: la Sf. Constantin şi la Sf. Ştefan, şi ultimul pronunţate la Sîntă-Măria şi la Patima lui Hristos în anii 1703 şi 1704. Publicaţia lui C. ERBICEANU, cari dă traducerea lor românească — fără textul grecesc —, e întitulată: *Patru cuvinte bisericeşti compuse în greceşte de Ştefan, fiul lui Constantin Brîncoveanu, la diferite ocaziuni* etc.; Bucureşti, 1891.

[71] ERBICEANU, *Cron. greci,* p. 136; cf. DEL CHIARO, p. 44—5.

[72] Cf. VANDERBECH, *op. cit., şi* „Bis. ort.", XV, p. 388—9, 395 şi urm.

[73] Cf. PAPADOPULOS VRETOS, *op. cit.,* I, p. 42; SATHAS, 413—4.

[73] bis În Erbiceanu, *Cron. greci,* p. 136.

Aceşti predicatori, ca şi Antim, acesta ca şi cei ce-l urmară în amvoanele bisericilor domneşti din Bucureşti şi Iaşi aveau ca model înaintea ochilor pe acel Demostene cu anteriu al grecităţii de cadelniţă, care a fost Ilie Miniat, predicatorul comunităţii greceşti din Veneţia [74]. Maiota poate, Abramios desigur, auziră pe marele orator ecleziastic şi se inspirară de la dînsul. Antim nu i-a cunoscut, desigur, decît prin cetire măiastra retorică.

Fireşte că discursurile religioase ale celor doi greci au pentru noi o însemnătate cu totul secundară, înainte de toate fiindcă sînt scrise de predicatorii Curţii, în greceşte, precum tot în greceşte au fost poate şi rostite. Cu totul altfel pentru Antim.

Dar nu e numai acesta motivul cari atrage puternic atenţia noastră către *Didachiile harnicului mitropolit*. Desigur că în ele e multă imitaţie, în volumul descoperit în urmă multă traducere chiar ; desigur că avem destulă erudiţie migăloasă de teolog, cari nu se ceteşte şi nu se poate ceti. Dar, afară de partea lucrată după reţetă sau împrumutată, afară de partea banală şi moartă, e şi o alta, cari nu e cea mai întinsă, dar ocupă multe pagini din *Didachii*. E această parte originală în cari ne întîlnim cu experienţa oratorului, îi cunoaştem sentimentele personale.

Ascultaţi-l cum descrie societatea românească din timpul său, cu indignarea supraveghetorului turmei celei cuvîntoare, cum o mustră şi caută să o îndrepte către o viaţă curată şi potrivită cu voia lui Dumnezeu. „Ce neam înjură ca noi, de leage, de cruce, de cuminicătură, de morţi, de comîndare, de lumînare, de suflet, de mormînt, de colivă, de prescuri, de ispovedanie, de botez, de cununie şi de toate tainele Sfintei Biserici... Nouă ni pare bine, şi rîdem. De sînt aceastea lucruri creştineşti, zică cine are Dumnezeu". El arată pe părinţi ocărîţi şi bătuţi, pe bătrîni necinstiţi, pe boieri, pe Domni blestemaţi, pe arhierei despreţuiţi, pe preoţi şi călugări defăimaţi şi clevetiţi. Bisericile sînt socotite „ca nişte grajduri" : în ele credincioşii, falşii credincioşi, vorbesc, rîd, „şi face cu ochiul unul altuia mai rău decît pe la cîrciume". Cînd vine o sărbătoare, românii se adună pentru a *bucura pe dracul*. Ei vînd şi cumpără ca şi în zilele lucrătoare şi petrec fără măsură, „ca nişte dobitoace necurate, tăvălindu-se în răsfăciunile cele spurcate şi de nimica" [75], zburdînd „ca nişte cai sirepi, fără de zăbală şi fără de ruşine".

El porunceşte însă meşteşugarilor şi negustorilor să cinstească ziua odihnei lui Dumnezeu, închizîndu-şi cămările şi tărăbile. „Să vă închideţi prăvăliile, şi nici să vindeţi, nici să cumpăraţi, nu numai de la creştini, ci nici de la turci, nici de la alţii, nici să lucraţi". Căci altfel îi va pedepsi şi va alerga pentru aceasta la ajutorul domniei [76], nu numai la armele lui duhovniceşti. „Şi nimeni să nu socotească din voi şi să zică în inima lui : Dar ce treabă are vlădica cu noi, nu-şi caută vlădicia lui, ci se amestecă într-ale noastre ? De n-aţi ştiut pînă acum şi de n-au fost nimeni să vă înveţe, iată

[74] Asupra căruia, v. *ibid.*, p. 411.
[75] P. 24—5.
[76] P. 26.

STEMA ȚĂRII DIN BIBLIA DE LA 1688

că acum veți ști că am treabă cu toți oamenii cîți sînt în Țara Românească, de la mic pînă la mare, și pînă la un copil de țîță, afară din păgîni și din ceea ce nu sînt de o leage cu noi. Căci în seama mea v-au dat stăpînul Hristos, să vă pasc sufletește, ca pre niște oi cuvîntătoare, și de gîtul meu spînzură sufletele voastre și de la mine va să ceară pre toți, iar nu de la alții, pănă cînd vă voi fi păstor" [77]. Dacă au ei „nevoi greale" cari-i îndeamnă să calce liniștea dumineci — căci vlădica știe de cîte sufere țara sa „de la cei ce stăpînesc pămîntul acesta" [78] — el oare nu le are?

Iată acum rîndul puternicilor și bogaților, după al meseriașilor și negustorilor. În posturi, ei, dacă se spovedesc din buze, o fac numai din obicei, de rușine ori de frica „stăpînilor" sau și a „unor îmtîmplări" [79]. Sînt unii cari-și fac rîs de taina spovedaniei, țiind pe lîngă duhovnicul de la oraș, căruia-i mărturisesc greșelile mărunte, un duhovnic de țară, „un om prost" și sfios, căruia-i spun, pentru ca să le ierte, după datoria lui, vinovățiile cele grele, păcatele cele mari [80]. Ei uită să spuie „că mîncăm carnea și

[77] *Ibid.*
[78] P. 4.
[79] P. 94.
[80] P. 95.

munca fratelui nostru, creştinului, şi bem sîngele şi sudoarea feaţei lui, cu lăcomiile şi nesaţiul ce avem" ; ei nu-şi mai aduc aminte de nedreptăţile şi pîrile cu cari şi-au încărcat sufletele [81]. La postit, aceşti fruntaşi ai ţării nu-şi află locul de nemulţămire şi de poftă. „Răpştesc asupra verzelor, înjură legumile, zicînd : în zădar s-au adus în lume". Apa o beau cu silă ca o doftorie, „şi cei mai mulţi meşteşurguesc băutura, mîngîindu-şi pohta lor, unii cu bragă, alţii cu beare, alţii cu şerbet, alţii cu liverji, alţii cu mied" [82]. Şi femeile lor, femeile timpurilor nouă cari nu mai ştiu ca Sara să gătească masa oaspetelui. Căci mînile nu pot frămînta pînea, fiind pline „de inele şi de scule", precum faţa li-o acopăr „fleacurile drăceşti".

Iar, cît despre preoţii săi, ei îşi au încă partea în această satiră cuprinsă în ramele predicii religioase. Prin vina lor nu se luminează poporul, prin vina lor nu se curăţă sufletele şi cad în pierzare. Ei, cari trebuie să aibă grai de adevăr, lasă să stăpînească tăcerea în casa lui Dumnezeu. Atunci cînd, spune mitropolitul, „citaniele şi tîlcurile, voi îndrăzni a zice, că sînt mai bune decît citania sfintei *Evanghelii*" [83].

Dar, chiar cînd avem a face cu pură frazologie bisericească, cu vechia, veşnica şi banala morală, în formele vechi fixate de tradiţie, frumuseţi literare deşteaptă atenţia cetitorului şi-l fac să urmărească mai departe predica lui Antim. Ici o frază cu meşteşug întoarsă, dincolo o comparaţie originală. „După ce au ascuns soarele toate razele lui şi s-au stîns de tot lumina zilei întru întunearicul nopţei, şi cînd cerul de osteneală au fost închis spre somn toţi ochii lui, atîta cît nici luna nu priveghea, nici una din steale cele mai mici avea deşchise tîmplele lor ceale de argint" [84]. „Cum face ariciul, scrie el aiurea, că, după ce merge la vie, întîi se satură el de struguri şi apoi scutură vita de cad broboanele jos şi se tăvăleaşte pre dînsele, de se înfig în ghimpii lui, şi duce şi puilor" [85]. Şi nu sînt singurele pe cari le-am putea culege în *Didachii* [86].

E curios cum de nu s-au publicat aceste minunate Învăţături, atunci cînd, nu numai operele lui Maiota purtînd numele beizadelelor, dar şi ale lui proprii s-au tipărit pe greceşte, şi chiar pe româneşte. Biserica românească a pierdut fără îndoială mult prin aceasta, căci prin manuscripte discursurile nu s-au răspîndit [87], şi ele au rămas fără influenţă. Abia tîrziu şcoala ardeleană a pus în circulaţie, a popularizat *propovedanii şi didachii*, „cuvinte", cari au o bună formă românească, fiind opera fruntaşilor culturii noastre, dar n-au energia şi farmecul discursurilor lui Antim Ivireanul.

Pe de altă parte, se pare că dintre mitropoliţii cari i-au urmat — şi unii erau totuşi oameni cunoscători şi iubitori de carte, păstori sufleteşti plini de rîvnă —, nime n-a mai urcat treptele ce duceau către amvon pentru a în-

---

[81] P. 95—6.
[82] P. 112.
[83] *An. Ac. Rom.*, X, p. 16.
[84] P. 51.
[85] P. 73.
[86] Unele sînt însă numai formulare, ca întrebările pentru duhovnici.
[87] Aceste manuscripte sînt rarisime.

tări și mîngîia în românește sufletele credincioșilor. Cuvîntările cari, cum ni spune Dimitrie Cantemir, se rosteau la îngropăciunea Domnilor deveniră foarte rare, într-o epocă de schimbare caleidoscopică a cîrmuitorilor noștri [88]. Și, chiar de s-ar mai fi rostit, cum vedem din Iorgachi logofătul că se rosteau discursuri la sărbătorile mari și cum sîntem îndreptățiți a crede că se făcea la instalarea vreunui nou Domn, oratorul vorbea în forma solemnă grecească, pentru a-și recomanda astfel cunoștințele.

Cîteva notițe despre această elocvență religioasă în limbă străină pe pămînt românesc putem culege din izvoarele istorice ale epocii. Supt Constantin Mavrocordat în Țara Românească, călugărul Macarie Maridakis, un pretențios orator, care refuza a-și scrie cuvîntările și a da învățătură în meșteșugul său altora, încînta pe auzitorii săi din București, și Domnul puse pe Constantin Daponte să-i noteze pe furiș elocvența [89]. Mai puțin pretențios, Antim diaconul, cari vorbește, supt același Domn, la Iași, consimte a-și redacta discursurile [90], iar ieromonahul Nicolae Maurocides, din Cefalonia, tipărește chiar în acest oraș, la 1756, un Βιβλίον δίδαχῶν. [91] În fine, supt Ioan, fratele lui Constantin-vodă, un învățat patriarh, Silvestru de Antiohia, cari era un cunoscut pictor și a tipărit în Iași *Liturghia* greacă și arabă, nu servea numai, spre admirația tuturora, în această limbă, ci predica în grecește, din amvonul bisericii domnești [92].

Ca să auzim, nu prelucrări din românește de mari discursuri grecești, ca în cărțile lui Maior și Clain, ci o elocvență puternică, însuflețită de ideile timpului, tratînd nevoi, aspirații și speranțe, pe cari nici Antim nu le putuse înțelege cu mintea sa de străin, trebuie să mergem pînă la starețul bucovinean Vartolomei Măzăreanu. Dar activitatea acestuia, așa de depărtat de Antim, așa de vrednic de o cercetare deosebită și amănunțită, se ține de alt curent și va fi tratată în acela [93].

Întorcîndu-ne la vremea lui Antim Ivireanul, între traducătorii de cărți religioase din vremea sa, afară de numele cunoscute ale Grecenilor, am întîlnit pe al călugărului Filotei de la Sfîntul Munte, „Sfetagoretul", căruia îi datorim versiunea românească a *Învățăturilor creștinești* și a *Florii darurilor*. Asupra lui ne lipsesc, și ne vor lipsi probabil totdeauna, orice fel de

---

[88] V. *Descriptio Moldaviae*, p. 99; „Laudă pe mort într-un lung discurs, îi pomenește virtuțile, arată țării ce a pierdut în el, mîngîie apoi pe asistenți pentru nenorocirea lor și le dă nădejde că fiul său urmașul va dovedi aceleași însușiri". El se gîndește, desigur, la discursul pe care Ieremia Cacavela, predicatorul Curții moldovene, îl va fi pronunțat în 1693, la moartea lui Constantin Cantemir. Lui Cacavela i-aș atribui și traducerea de jurnale despre asediul Budei din ms. 66 de la Muzeu, acum la Academie. V. articolul lui Karadja, despre el, citat mai sus.

[89] ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 132.

[90] *Ibid.*, p. 137.

[91] *Ibid.*, p. 132.

[92] *Ibid.*, p. 103. Un ms. de *Predici românești* din sec. al XVIII-lea în Bibl. Ac. Rom., nr. 341.

[93] În fine, circulare ale lui Antim s-au tipărit la 1714, supt numele de *Capete de poruncă* și *Capete pentru învățătura bisericească* (Bibl. rom., la acest an).

lămuriri : poate să fi fost un grec de origine şi unul din călugării lui Antim la Snagov. Acelaşi lucru s-ar putea crede despre necunoscutul Cozma, căci pe timpul lui Antim o şcoală călugărească trebuie să fi existat în Snagov [94]. Grămăticul Vlad, care a tradus o operă de edificare supt titlul de *A păcătoşilor mărturisire* — nu credem să fie Αμαρτολών σωτηρία [95] —, va fi fiind poate Vlad Boţulescu de Mălăieşti, de ale cărui traduceri de opere profane va fi vorba mai departe.

Un polon din Liov, stabilit în Braşov, se pare, un dascăl învăţat, cari ştia limba ţării de unde venise, limba aceleia în care se aşezase şi, pe lîngă acestea, ceva latineşte, greceşte, slavoneşte, Alexandru dascălul traduce în 1694 *Penticostariul* şi dă în 1697 o *Psaltire* slavo-română cu tîlc [96].

Ni se vorbeşte de un manuscript ce pare să fie un extras din *A păcătoşilor mîntuire* [97]. E scris în 1698 de Daniil din Cîmpulung, unde, în mănăstirea Adormirii Maicii Domnului, trăise traducătorul Melhisedec, egumenul ei pe timpul lui Matei Basarab, şi întemeiase o tipografie [98].

Acest Daniil, un român, s-ar putea să fie viitorul mitropolit al lui Nicolae-vodă Mavrocordat şi succesorul lui Mitrofan în 1720 [99]. În păstoria lui, s-au tipărit cîteva cărţi religioase, întovărăşite de obişnuitele versuri şchioape şi banale către stema domnească şi de vreo prefaţă de închinare către Domn, care *lasă în urmă* pe cei vechi cu învăţătura şi cinsteşte ţara prin stăpînirea unui astfel de „iroos" [100]. Astfel, în acel an 1720, *Octoichul*, în 1723 *Evanghelia*, în 1724 *Catavasierul*, în 1725 *Botezul*, în 1726 un alt *Octoih* poate, *Triodul* şi *Slujba Sf. Andrei Criteanul* — cu cheltuiala protopopului bucureştean popa „Nicola ot Prund", în 1728 *Liturghia* [101], în 1729 *Molitvenicul*, în 1731 un *Ceaslov* şi un *Octoih*, în 1732 un *Chiriacodromion*.

Între aceeaşi scriitori religioşi trebuie să menţionăm şi pe „Stoica ucenicul dascălului Damaschin, episcopul Buzăului şi al Rîmnicului, carele acum învaţă copiii la şcoala slovenească în Bucureşti, la Sf. Gheorghe cel vechi". „Acum", adică la 8 ianuar 1728, cînd mîntui de tradus, din limba pe care o preda la şcoala domnească, nişte „semne ale venirii lui Antihrist",

---

[94] Pe urmă, mănăstirea, lipsită de tipografia ei, care a fost strămutată aiurea, a decăzut răpede. Încă din vremea lui Sulzer, Snagovul era o închisoare de stat, unde se ţineau boierii din opoziţie cu pîne şi apă, în lanţuri : SULZER, III, p. 211. In 1817, după un catastih al averii ei — Bibl. Ac. Rom., doc. XX/1 — cărţi erau în număr de treizeci şi una numai, toate de slujbă, în româneşte, greceşte şi slavoneşte. Cf. şi broşura mea *Mînăstirea Snagovul*. Bucureşti, 1926.

[95] Două manuscrise la Muzeul Naţional, nr. 196 şi 883, acum la Academie ; v. GASTER, *op. cit.*, p. 282.

[96] GASTER, *op. cit.*, p. 271—2, 279 ; *Crestomatia*, I, p. 312—4, 314—5. Manuscrisele sale se păstrează la Muzeu (ms. 26 acum la Academie), şi la biserica Sf. Nicolae din Şchei. Cf. şi „Bis. ort.", 1887, p. 103—5 ; „Rev. rom.", p. 118—20.

[97] GASTER, *op. cit.*, p. 282.

[98] *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 204.

[99] *Cond. sfîntă*, p. 119 ; „Bis. ort.", XIV, p. 70. Corespondenţa lui Mitrofan cu Hrisant, în „Bis. ort.", XV, p. 778—80, 782.

[100] „Care aceasta iaste mare laudă şi podoabă ţării noastre, de vreame ce s-au învrednicit unui iroos ca Măria Ta." Prefaţa *Octoihului* din 1720.

[101] GASTER, *op. cit.*, p. 309. Pentru Daniil, v. şi „Bis. ort.", XVII, p. 654—6.

ANTIM IVIREANU

cari nu văzură niciodată lumina [102]. El trebuie deosebit de Stoica tipograful, pe cari vom avea prilejul să-l întîlnim înainte. Păstorind de la 1720 la 1732 [103], Daniil se poate zice că a fost mitropolitul lui Nicolae Mavrocordat în a doua domnie.

Lui Damaschin, strămutat la Rîmnic, nu i-a urmat la Buzău, unde tipografia se odihni multă vreme, un prelat harnic şi cult. În Rîmnic însă, al doilea succesor al său a fost, de la 5 decembrie 1725 [104], Inochentie, cari

[102] Succesorul imediat al lui Antim a fost Mitrofan de Nisa, grec, a cărui administraţie nu s-a însemnat prin nimic ; v. cronica oficială a lui POPESCU, p. 51 şi mai sus, apărarea lui Antim, p. 423. Indicaţia manuscrisului n-o pot regăsi.

[103] *Condica sfîntă*, p. 119 şi urm. Cf. ODOBESCU, *Mişcarea literară din Ţara Românească*, în *Scrieri*, II, p. 311.

[104] *Ist. beser. din Şcheai*, p. 82. Succesorul său, Ştefan din Govora, a confirmat la 15 octombrie 1726 şi moare, otrăvit, se zice, la 20 august 1727 (*ibid.*, p. 85, 87—8). Inochentie moare la 12 aprilie 1730 *(ibid.)* La 1724, *Şapte taine*.

a păstrat buna tradiţie a lucrului literar. Din tipografia Rîmnicului, întemeiată încă de Antim, el făcu să apară în 1730 un *Molitvenic* şi în 1731 un *Triod,* ale cărui ornamente şi tipar sînt cu mult superioare celor din tipăriturile mitropoliei bucureştene [105].

Între scriitorii bisericeşti de pe acest timp, avem, în fine, un poet, singurul poet al epocii : Teodor Corbea, cari, după Dosoftei şi fără a avea probabil cunoştinţă de dînsul, a prefăcut în stihuri româneşti *Psaltirea.*

Era un braşovean, dintr-o familie pe care adeseori am avut ocazia s-o menţionăm în aceste studii. Două din rudele sale, Ceaşul David şi fiul acestuia Sebastian — poate că Teodor, fiul lui Ioan, era vărul acestui din urmă —, îndepliniseră misiuni la muscali din partea lui Brîncoveanu şi vor fi rămas acolo. Şi el intră în serviciul ţarului, „împăratului" creştin de la Răsărit. Acestuia îi şi dedică el la 1720 lucrarea sa, pe cînd era „vel pisăriu i cantîlar al prea-puternicii împeratorii moschiceşti". Un exemplar manuscript îl dărui bisericii din Şchei, „în anu 1725, luna mai 10 dni". Se afirmă că după acest manuscript s-a dat şi o ediţie, în Bălgrad [106], şi, deoarece unul dintre acei cari o spun scoate, evident de acolo, lămuriri asupra autorului şi cărţii, deoarece, trăind în oraşul unde se afla unicul manuscript, nu-l pomeneşte, trebuie să admitem ca îndreptăţită această afirmaţie [107].

Despre *Psaltire* nu se poate spune mare lucru. Ni s-a părut că nu atinge frumuseţa naivă a unor psalmi din Dosoftei, dar că întrece cu mult traducerea, tot ardeleană, făcută de Ioan Viski, la 1697, după o psaltire în versuri ungureşti. Faţă de ambele — Dosoftei [108] lucrase după Kochanowski — ea are superioritatea originalităţii, căci Corbea nu pare a se fi îndreptat după vreun model, ca predecesorii săi [109].

În Ardeal, *Chiriacodromiul* vlădicăi Atanasie rămîne izolat. Iar în Moldova, cum am spus, mişcarea religioasă e mult mai slabă. Supt Cantemir

---

[105] V. mai sus, şi „Bis. ort.", XV, p. 127 şi urm.

[106] „Al doilea [care a pus *Psaltirea* în versuri] au fost THEODOR CORBE TRANSILVĂNEANUL, care a scris *Psaltirea* în Chiev, fiind în slujba rusească la 1720, şi s-au tipărit la Bălgrad în Transilvania" ; v. POP, în Prefaţa la *Psaltirea* lui Pralea ; Braşov, 1827, în 8°.

[107] Bibl. Ac. Rom. are, sub nr. 200, o copie a ms. din Braşov.

[108] V. şi HASDEU, *Arch. Istorică,* I, p. 118, nr. 167.

[109] v. BIANU, în prefaţa *Psaltirei* în versuri a lui Dosoftei. Cartea lui Viski e scrisă cu litere latine, în ortografia ungurească.

Iată şi cîteva din versurile lui Teodor Ivanovici Corbea :

Fericit bărbatul
Ce nu i-au fost svatul
Cu necredincioşii,
Şi cu păcătoşii
N-au stătut în cale
La trebile sale...

v. şi CIPARIU, *Archivu,* p. 635—7. Ediţia *Psaltirii* o citează şi I. M. KODRESCU, în „Bucium", I, p. 94, ca apărută în Bălgrad, în 4° mic. Cf. SULZER, III, p. 14—5.

bătrînul, Ieremia Cacavela, călugăr, medic, predicator şi pedagog [110], traduce din limba sa maternă un *Tîlc al Liturghiei,* care apare în 1697, „în tiparniţa Domnească". Supt Nicolae Mavrocordat se tipăreşte foarte puţin în aceeaşi „tiparniţă", cari văzuse şi zile mai bune. În 1714, mitropolitul Ghedeon publică, cu binecuvîntarea patriarhului Hrisant de Ierusalim, o *Sinopsis,* „în mănăstirea Sfîntului Mormînt, în S(fe)ti Savva" [111], prin tipograful Ieremia Marcovici, vreun ucenic de-al lui Antim. Succesorul lui Ghedeon, mitropolitul Gheorghe [112], dă la lumină în 1723 un *zbornic* privitor la mănăstirea Neamţului, de cari se interesa de aproape [113], apoi un *Antologhiu* şi un *Octoih.*

Terminînd, ce importanţă are acest curent de cultură religioasă faţă de curentul neasămănat mai interesant, singurul original în ceea ce priveşte fondul, al literaturii laice, reprezentată prin cronici, adăpostul sufletului românesc în secolul al XVIII-lea şi chiar prin cronografe" [114].

Cel din urmă a fost mai înalt, cel de-al doilea mai adînc ; cel din urmă ne face mai multă cinste, celălalt ne-a adus un folos imediat mai general. Cronica o făceau boierii mari sau mici, casnicii lor, pentru Domn, pentru clerul vlădicilor şi călugărilor mai învăţaţi, pentru boierime [115]. Cartea bisericească se traducea pentru toată lumea, pentru umilul preot de sat care o cetea şi pentru şerbul cari o auzea cetindu-se. Prin cartea sfîntă, prin cartea de slujbă, prin tîlc, care se auzea li se cetea, nu o dată, de două ori, ci necontenit, zilnic s-a introdus în gîndirea fiecăruia ordine, în forma fiecăruia armonie, în scrisul celor ce ştiau să scrie norme ortografice. Şi, fiind scrise într-o limbă comună aproape tuturor românilor, limbă care fusese a celor dintîi tipărituri religioase, ele formau un fel de legătură, de puterea căreia n-aveau conştiinţă cei legaţi printr-însa, între fragmentele răzleţe ale neamului.

Acesta a fost binele pe care l-au făcut umilii traducători şi harnicii tipografi din Buzău, Snagov, Rîmnic, Tîrgovişte, Bucureşti, Iaşi şi Bălgradul Ardealului.

---

[110] v. şi „Rev. ist.", XII, p. 16 şi urm.

[111] Oşaft călugărul tălmăceşte pe la 1740 *Penticostariul ;* „Studiul şi doc.", VI, p. 279, no. 523. Un *Exaimeron* al Sf. Vasile, *ibid.,* p. 309.

[112] Testamentul lui, din 1729, în revista „Ion Neculce", III. E. Gheorghie al II-lea Despre cel dintîi, de postrig din Bistriţa. v. GHIBĂNESCU, *Surete şi izvoade,* III, p. 119—20.

[113] „Istorie pentru sfinţirea bisericii ce se numeşte acum monastirea Neamţului. Istorie pentru prea-sfînta icoană a Fecioarei". E mai mult o broşurică decît o carte. — Sub mitropolitul Antonie, o *Psaltire* slavonă.

[114] Încă unul din sec. al XVII-lea, „Rev. ist.", IX, p. 202. Biblioteca gimnaziului din Brad are unul de tipul Brancovici, copiat de un german în secolul al XVIII-lea.

[115] De aceea, între alte motive, nici nu se tipărea cronica.

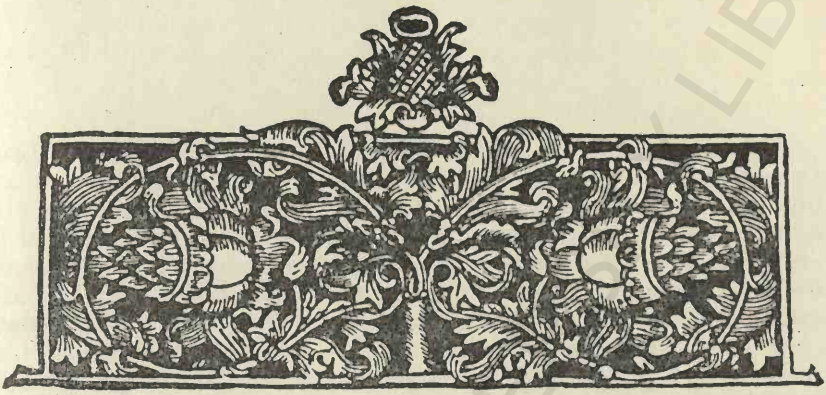

C A R T E A A D O U A

Epoca lui Chesarie de Rîmnic

BCU IASI/CEL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

INFLUENȚELE CE SE EXERCITĂ ASUPRA EI. CULTURA CONTEMPORANĂ

Perioada ce se întinde de la 1730 pînă la 1770—80 e mult mai puțin importantă decît aceea cari o precede. Cronicile se împuținează, devin mai sărace în expunere, mai sfioase sau mai puțin independente în judecăți — cînd le dau ; în Moldova, ele se continuă pînă la sfîrșitul perioadei mai mult ca izvoade scurte, din care nu răsare nici o originalitate de gîndire, pe care nu le împodobește nici o frumuseță de formă ; în Țara-Românească, ele se sting îndată, afară de notițele ce se mai continuă în unele familii, într-una singură poate, a Cantacuzinilor. Cărțile religioase sînt mult mai puțin numeroase, foarte prost tipărite, și între numele prelaților timpului nu se mai întîlnesc de acelea cari să ne amintească o nobilă viață de muncă luminoasă și spornică.

Scăderea aceasta se observă, de altmintrelea, și pe terenul literaturii nouă grecești, cari se dezvoltă în aceleași împrejurări materiale ca și a noastră. Tot mai vin, ca odinioară, pentru a înălța prestigiul Domnilor fanarioți, ca și pentru a-și face interesele, a plăti datoriile Scaunului sau a-și alcătui o avere proprie, tot mai vin și se opresc multă vreme, preoți mari ai Curții voievozilor creștini, patriarhii Răsăritului ; dar printre ei nu mai sînt oameni ca Dosoftei și Hrisant Notara, deșteptători de cultură. Tipăriturile grecești se împuținează în aceeași proporție cu cele românești ; cu puține excepții reprezentanții literaturii grecești în principate nu sînt așa de mulți și au o activitate mai restrînsă, mai puțin însemnată decît predecesorii lor de supt Constantin Brîncoveanu și Nicolae Mavrocordat. Desigur că, în această perioadă, cunoștința limbii grecești devine mai generală. Curtea Domnilor, nu Divanul lor, alcătuit totdeauna în majoritate de boieri români și romanizați, Curtea dobîndește un caracter mai străin ; limba Domnilor e mai mult la modă decît în epoca precedentă. Dar nu se poate zice, cum s-a zis adesea, că viața a trecut de la cultura românească la cea greacă, împreună cu favoarea Domnului și sprijinul boierilor. Constantin Mavrocordat, care se însoară întîi cu o fată a lui Răducan Cantacuzino, fiul Stolnicului [1], apoi cu Ecaterina Ruset, dăruitoare a frumoasei icoane îmbrăcate cu argint de la Frumoasa, femeie de bune datini românești, al cărei testament l-am publicat [2], oprește rapoartele ispravnicilor în grecește [3]. Nu, pentru cine a studiat o literatură ca și cealaltă se impune ideea că, într-un mediu puțin favorabil, într-o

[1] v. și „Rev. ist.", VII, p. 148.
[2] *Ibid.*, III, p. 20—2.
[3] „Studii și doc.", VI, p. 288, no. 572.

OCTOIHUL, 1700

atmosferă intelectuală mai săracă în idei, *ambele* literaturi au pierdut din viața de care dăduseră dovadă.

Căci o literatură nu trăiește numai din existența cetitorilor și a patronilor, din pensionarea bogată și lauda reprezentanților ei. Ea este, cînd e vrednică, prin originalitatea ei, de numele de literatură, o manifestație de conștiință, de vitalitate, o făgăduială de dezvoltare și de prosperitate pentru poporul care

e în stare s-o aibă. Cînd un popor nu-şi trăieşte decît ziua de astăzi, cînd privirile lui nu se uită rîvnitoare sau pline de părere de rău în trecut, cînd nu urmăresc nimic în zarea viitorului, el nu poate să aibă, cu un astfel de suflet înjosit, o adevărată literatură. Se poate zice că această manifestare superioară, această expresie a vieţii unei naţiuni, cari o rezumă toată, în însuşirile şi defectele ei, e ca strălucirea ochilor, ca lumina din ochii omeneşti, şi această lumină n-o au bolnavii, bătrînii, cei cu trupul sau sufletul ruinat.

Românii ca şi grecii însă erau în această vreme popoare fără ideal, fără speranţe şi aproape fără amintiri. Matei al Mirelor, unul din întemeietorii culturii greceşti în principate, se gîndise la împărăţia pe care o avuse neamul său şi plînsese pe ruinele Constantinopolului creştin ; el se înduioşase la gîndul că această mărire ar putea să renască. „Va veni o dată un Domn creştin să te stăpînească, Constantinopole, şi un împărat ortodox să stee în Scaun ? În Scaunul cel prea-strălucitor al împărăţiei ? Să se închine în biserica Sfintei Sofii ? Să strălucească soarele dreptăţii şi gloria şi cuviinţa creştinătăţii ? Să iasă împăratul din biserică împreună cu creştinii, şi să facă litanie ? Să mănînce împăratul cu patriarhul la un loc, la aceeaşi masă, şi să aibă tot o credinţă ?"

Grecii de la Curtea lui Şerban Cantacuzino avuseseră un moment iluzia că acest strănepot de împărat grec, cari purta în armele sale vulturul cu două capete al Bizanţului creştin, le-ar putea reface statul sfărîmat şi aprinde strălucirea strînsă de veacuri. Acei cari asistară la evenimentele din 1711, cînd „popoarele bălane de la Moscova", chemate de Matei, se apropiară de hotarele turceşti şi „împăratul" drept-credincios, tare în nădejdea sa, întrebă cît de departe e Constantinopolul sultanului, aceia putură crede că au venit zilele izbăvirii şi ale răsplăţii.

Şi, ca şi dînşii, crezură în apropiata săvîrşire a minunii toţi creştinii supuşi păgînătăţii, moldoveni, munteni, sîrbi. Toţi aşteptau cu stîlpările în mînă de-a lungul drumului triumfal pe unde trebuia să treacă Cezarul încununat de biruinţă, cu crucea şi sabia lui Constantin în mîinile sale răzbunătoare.

Dar el nu trecu. Soarta-i tăie calea la Stănileşti şi-l trimise în urmă pe drumul ruşinei, ca pe un învins şi umilit. Iar pe *via triumphalis* care ducea la capitala creştinătăţii răsăritene trecură învingătorii de la 1453, necredincioşii şi profanatorii, cari se dovediseră pe cîmpul de luptă a fi ei cei mai tari.

Dar pe acest timp de speranţe, cari nu se realizară, de aşteptări cari rămaseră zădarnice, în această epocă de viaţă puternică şi de idealism, românii aveau, pe lîngă idealele lor creştine, ideale deosebite româneşti. Între dînşii propovăduiau cronicarii, şi aceştia spuneau în frumosul lor grai, pe cari mai tîrziu nimene nu va putea să-l imite, spuneau în cuvinte călduroase şi mîndre despre unitatea neamului dezbinat de răutatea vremilor, despre marele lui trecut eroic, de lupte biruitoare împotriva tuturor vecinilor, despre părinţii aceia de la Roma veche, mari cît lumea pe cari o stăpîniră. O asemenea descendenţă, un trecut ca acesta îndreptăţeau la visuri mari pe românii de la sfîrşitul secolului al XVII-lea, şi ei simţeau cu toţii acea

nemulţămire cu prezentul, acea iritaţie faţă de o soartă nedreaptă, acea ruşine faţă de umilinţa timpului, care pun arma în mîna unui popor şi-l îndeamnă pe drumul redobîndirii.

Apoi, de la 1711 la 1716, a fost pentru toate aceste planuri ca o sfărîmare totală. Dumnezeu nu era cu creştinii, şi aceştia nu puteau să învingă ; jugul păgînesc îl consfinţea norocul. Ruşii se întorseseră fără ispravă şi, după mulţi ani de luptă, nemţii, pe cari încă era multă lume cari-i dorea învingători, putuseră abia să zmulgă un crîmpei din teritoriul muntean.

Nu numai atîta : o dată cu iluzia triumfului creştinilor se cufundă şi aceea a mărinimici, a bunătăţii liberatorilor. Oltenia, „Valachia Austriacă", fu rău administrată, cu vechiul sistem de biruri, de împilări barbare, de apăsare, al Domnilor străini numiţi de turci. Nime din cîţi ocîrmuiră provincia nouă nu se gîndi că aici locuieşte un popor cari are firea sa, deprinderile sale, istoria sa, de cari toate trebuie să se ţină samă dacă vrea cineva să-l lege cu lanţurile, uşoare, dar sigure, ale recunoştinţei. Nu era o înviere a românismului, o dezvoltare a lui în sens propriu, cum fuseseră aşteptările, ci vechiul jaf, vechea destrăbălare din porunca unor *beamteri* mărginiţi, ca şi colegii lor administrativi de peste Olt.

Deci era hotărît că românii nu-şi au norocul ca alte neamuri de pe lume, că pentru dînşii creştinul ca şi păgînul va fi un jăfuitor, un storcător de bani pe ori ce cale. Pentru aceasta-i făcuse Dumnezeu, ca să îngraşe prin munca lor pe alţii, cari-i vor răsplăti cu dispreţul şi batjocura. Se resignară ; plătiră, suferiră, *tăcură.*

Tăcură. În literatura lor, multă vreme nu se mai auzi nici o protestare, nu mai răsună nici o chemare către viitor, nu mai plînse nici o duioşie pentru trecut. În apostolii de odinioară, ale căror cuvinte le copiau urmaşii pentru cunoştinţele ce cuprindeau numai, şi nu pentru sufletul ce le stăpînea, în aceşti propovăduitori ai cuvîntului de mîndrie şi de încredere nu mai credea nime ; erau nişte profeţi mincinoşi, cari înşelaseră şi rătăciseră lumea. „Capul plecat, sabia nu-l taie", a scris, prefăcut cu timpul, asimilat la bătrîneţă cu tinerii între cari trăia, un credul din vremea veche, Neculce. De ce să mai lupte, de ce să mai creadă, de ce să mai aştepte ? Îşi coborîră sufletul de la muntele pe care se dăduseră pentru părinţi tablele Legii, la trivialitatea cîştigurilor ilicite, intrigilor mici pentru scopuri nevrednice, rivalităţilor de persoane.

De aceasta scăzuse sufletul neamului, şi cu dînsul scăzu şi literatura prin cari acest suflet se exprimă, străluceşte veşnic în vederea tuturora.

Totuşi erau Domni iubitori de carte, erau tipografii de unde ieşeau cărţi româneşti şi greceşti, erau şcoli. Toate însă mai mult pentru a pregăti viitorul, decît pentru a servi prezentul.

Grigore Ghica, ruda, contemporanul şi rivalul lui Nicolae Mavrocordat, fără să fi fost un om în adevăr ager, o inteligenţă strălucitoare [4], era un

[4] SULZER, în partea sa inedită, îl califică chiar de „zwar etwas dumm, dabey aber sehr gerecht und nur mit den Todestrafen allzu verschwenderisch" ; p. 319. El făcuse studii cu Nichifor episcop *Sidis,* pe care-l numi mitropolit al Moldovei ; AMIRAS, p. 170.

om vioi, activ, cari înțelegea nevoia culturii. Vom vedea că, în Moldova cel puțin, acest principe de origine mai mult românească și cari a deprins răpede limba ce vorbise moșii și strămoșii săi [5], a pus să se scrie cronica țării. În Iași, el nu lăsă în părăsire școlile reorganizate supt Nicolae-vodă de Hrisant de Ierusalim [6], ci sprijini pe „dascălii elinești, grecești și slavonești" și le făcu lefi de la vistierie [7]. „La cari școale — scrie cronicarul său oficial — nu numai cei săraci, ce nu aveau cu ce plăti învățătura, ce și feciorii boierilor mari și mici, a tutulor de obște, au eșit învățați", precum și „din alte țări copiii săraci", cari veneau anume pentru aceasta în Moldova, unde „învățătura" nu mai era „proastă" ca odinioară [8]. Ca fost dragoman, el știa însuși „frîncește", italienește adică ; știa elinește ca grec bine crescut, ca fiu al învățatei fiice a învățatului Exaporit [9], iar lăudătorul său ne asigură că Domnul știa și latinește [10].

Cu mult superior însă supt raportul culturii îi era nepotul său, Constantin Mavrocordat, și acest vrednic fiu al lui Nicolae-vodă ne apare ca un zelos și activ sprijinitor al culturii, în forma ei superioară, greacă, și în forma inferioară, românească. Știa, ne spune un misionar cari l-a văzut în 1743, latinește, grecește, italienește [11] și turcește, afară de limba țării, pe care trebuie s-o fi cunoscut foarte bine, ca unul ce fusese crescut din cea mai fragedă tinereță în Țara Românească [12]. Își făcu, din cărțile rămase de la tatăl său [13] și din acele pe care și le procură el, o bibliotecă „măreață și îmbielșugată" [14]. Îi plăcea să întreție relații literare, ca și tatăl său, cu

---

[5] „Și limba moldovinească prea lesne au învățat" ; MUSTEA, p. 72 ; „pînă la șese luni au învățat moldovinește, grăind asemine la tot cuvîntul", AMIRAS, p. 159.

[6] Patriarhul se află în Iași, pentru afacerile Sf. Sava, la 14 martie 1729 („Uricariul", XI, p. 360—2). Scrisoarea lui Constantin Mavrocordat către dînsul, în PAPADOPULOS KERAMEUS, IV, p. 368. Un ms. al lui Hrisant la Muzeu, nr. 182, acum la Academie.

[7] MUSTEA, p. 73.

[8] AMIRAS, p. 168.

[9] v. mai sus, la început.

[10] AMIRAS, p. 159. Pentru laude ce i se adresează, v. și PAPADOPULOS KERAMEUS, IV, p. 89. Scrisoare a lui Silivestru de Antiohia către dînsul, *ibid.*, 1, p. 212, 217.

[11] Scrisori italiene de dînsul în „Studii și doc.", p. 371 și urm.

[12] La întîia lui suire pe tron, în 1730, era așa de tînăr, încît, pentru a-și da un ifos domnesc, își puse în picioare cizme cu tocuri mai înalte : „grössere Pantoffeln" ; SULZER, partea inedită.

[13] Pe care refuză să le vîndă celor cari le cereau de pretutindeni, și mai ales Biblioteca Regală din Paris ; v. memoriul meu despre Biblioteca Mavrocordaților, în „An. Ac. Rom.", pe 1925.

[14] „Magnifique et abondante" ; HURMUZAKI, *Supl.* I[1], p. 655. Daponte însă numără numai o mie de volume, ceea ce, pentru țară și pentru timp, nu era însă așa de puțin ; ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 193. Catalogul l-am dat în „An. Ac. Rom.", pe 1914.

STEMA LUI BRÎNCOVEANU DIN PSALTIREA ARABĂ DE LA 1706

literaţii din Europa, dintre care unul, ciudat negustor lyonez devenit iniţiator de lucruri curioase la Constantinopol, îl asămăna cu un Petru-cel-Mare, deplorînd că-i lipseşte materialul [15]. Legile lui, nişte foarte bine intenţionate legi de „principe filozof", au fost tipărite în *Mercure de France,* din iulie 1741 [16]. Abatele Desfontaines, un om de litere francez destul de cunoscut, îi închină ediţia sa din Virgil [17], şi-l vedem mulţămind, în august 1741, cardinalului de Fleury, ministrul lui Ludovic al XV-lea, care-i trimisese catalogul bibliotecii regale, prin abatele Sevin [18].

[15] *Ibid.*
[16] A. G. MAVROCORDATO, în „Arh. soc. şt. şi lit. din Iaşi", X, p. 190 şi urm.
[17] *Ibid.*
[18] HURMUZAKI, *Supl.* I[1], p. 563.

Marele pictor genevez, Liotard, care se înfăţişează pe sine însuşi în chip de boier bărbos, îi făcu portretul cu dibăcie idealizat [19].

Copiii lui primiră o educaţie excelentă şi avură de învăţător pe Neofit Cretanul, fost episcop de Mira, „om însemnat prin învăţătura sa", pe cari-l făcu, ca răsplată, mitropolit al Ungrovlahiei [20]. În 1757 vedem dedicîndu-i-se, de un Gheorghe Constantin din Ianina, un dicţionar în patru limbi, tipărit la Veneţia [21], iar în 1742 Emanuil Romanitis îi prezintă, în calitate de traducător, Ὁ μεταννοῶν δ δασκόμενος, altă tipăritură veneţiană [22]. Dascălul şcolii bucureştene, Alexandru din Tyrnovo, în Tesalia, îi dă lămuriri şi-i face dedicaţii [23]. Tot lui Constantin Mavrocordat, în fine, i se dedică o ediţie a *Teatrului politic* tradus de Nicolae Mavrocordat, ediţie care ieşi la Lipsca în 1758, cu cheltuiala mănăstirii Sf. Fecioare din Cipru [24]. O viaţă a lui Macarie de Pathmos e făcută pentru dînsul [25].

Între străinii de la Curtea lui Constantin se găsea, pe lîngă medicul Depasta, un cronicar, şi mai multe personaje de o importanţă mai mică, şi unul dintre cei mai laborioşi scriitori greci din epoca sa. Constantin Daponte era din familia lui Dionisie, din Andros, învăţatul episcop de Salonic [26]. Se născu la 1700, în Insula Skopelos, unde primi învăţătura de la un călugăr adus anume pentru dînsul de la mănăstirea Ivirului din Atos [27]. Intră, de pe la 1735, ca al doilea secretar, în serviciul fraţilor Mavrocordat, pe lîngă cel mai mic, dintre cari, Ioan, îl găsim la 26 april 1741 [28], împreună cu patriarhul Matei din Alexandria, cari voi să facă din el catehetul regelui Abisiniei [29], şi cu Silvestru de Antiochia, un mare predicator şi un erudit [30]. Ajunse mare-grămătic şi căminar în Moldova [31].

---

[19] v. „Rev. ist.", VII, p. 233 şi urm.

[20] ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 113. De activitatea lui literară vom vorbi în capitolul II.

[21] *Dictionarium quatuor linguarum.* Cf. PAPADOPULOS VRETOS, II, p. 55, 239; SATHAS, p. 603—4.

[22] Cf. PAPADOPULOS VRETOS, I, p. 69, 242; SATHAS, p. 600. De altmintrelea, şi lui Mihai Racoviţă, grecizat Ῥακοβίζη, i s-a dedicat o interpretare a *Imitaţici lui Hristos*; Ἐαμηείαι εὐσεβεῖς τοῦ ψυχοφελεστάτου χαί θαυμαστῦ βιβλίου περὶ μιμήσεωϑ Χριστοῦ ὀνομοζομένου, tipărită la Veneţia, în 1748. În prefaţă, un „N.N.", îi laudă virtutea şi insuşirile familiei lui: Ἐδοκίμοσα ποία ἦτον ἡ ἐπιμελεία εἰς τό νά ἀναθρέψη τά ἐξοχότατα της τέκνα ἐναρέτων, ποῖα ἡ στόχασις εἰς τὸ νὰ τοὺς διαλέξη ἐπιτήδιους διδασκάλους. Ἡ τιμή ὁποῦ μου ἔδωσε νά τά διδάξω αὐτός μου μέ ἔφερε πλέον παρά μία φορὰν εἰς ἀφορμὴν νὰ τὴν ἰδῶ νὰ ςτενοχφρῆται πῶς δέν εἶχα δύναμιν νᾶ κάμη καὶ περισσότερον. Felicitări greceşti către el şi Doamna Ana; în PAPADOPULOS KERAMEUS, IV, p. 89.

[23] PAPADOPULOS KERAMEUS, IV, p. 89; I, p. 421. Pentru el, v. şi *ibid.*, I, p. 432 (1753). — Laude către Constantin-vodă, *ibid.*, IV, p. 89.

[24] v. mai sus, cap. I.

[25] LITZICA, *op. cit.*, p. 403.

[26] ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 123.

[27] v. mai sus.

[28] ERBICEANU, *op. cit.*, p. 102, 196.

[29] P. 101.

[30] *Ibid.*, p. 103.

[31] v. şi *ibid.*, p. 161, 184; „Bis. ort.", XIV, p. 350 şi urm.

La 1744, fiind încă secretariul lui Ioan-vodă [32], patriarhul Partenie de Constantinopol îi făcu cinstea de a-l numi mare eclesiarh al bisericii [33].

La mazilia lui Ioan Mavrocordat, Daponte merse la Constantinopol, unde suferi şi închisoarea pentru datoria de cincizeci şi cinci de pungi a patronului [34]. Aici stătu cîtva timp, în intimitatea patriarhului Matei de Alexandria [35]. Ocrotitorul lui nu mai reveni în domnia pentru cari nu era făcut : el muri într-o zi de Paşti, „stînd comod pe scaun, cu ciubucul în gură“ [36].

Iar grămăticul său, fostul vel căminar, se făcu, în 1751, călugăr, supt numele de Chesarie, în insula pustie Piperi [37]. Aici trăi ocupat cu scrisul, cu compilarea de opere istorice din materialul ce adunase, cu alcătuirea de tratate literare, în cari i se reflectau lecturile, pînă la 1789 [38].

Chesarie Daponte a fost un foarte fecund scriitor. A scris ceea ce scriau cărturarii orientali ai timpului. A tipărit (1777) *Patericul Sf. Grigore,* în cari pune şi φυλακῆς ἐγκώμιον [39], a compus o *Oglindă a femeilor,* tipărită la Lipsca, în 1766, cu o dedicaţie către Doamna Elena Mavrocordat, şi un Φανάρι τῶν γυναικῶν, pe care îl dedică banului Dumitrachi Ghica [40], o *Explicare a liturghiei,* dedicată mitropolitului Filaret (1758), cu o bucată de versuri plină de părere de rău pentru decăderea neamului grecesc şi de speranţă pentru viitor [41], o *Masă spirituală* [42] închinată boierului C. Dudescu [43], *Grădina Graţiilor* (Κῆπος χαρίτων), [44] Χρηστοήθεια, apărută la Veneţia în 1770 [45], *Fisiognomicul* [46] — o sumă de alte tratate, dintre care, ne spune el însuşi, vorbea într-unul şi de obiceiurile grecilor la

---

[32] Lui Ioan i s-a dedicat o ἱστορική μυσταγωγια de Anton Stratogos, dascăl şi director al Muzeului cottunian la Padova. E tipărită — partea I — în Veneţia, la 1750. A doua a ieşit abia la 1781.

[33] ERBICEANU, *op. cit.,* p. 110.

[34] *Ibid.,* p. 186.

[35] *Ibid.,* p. 155.

[36] *Ibid.,* p. 184.

[37] *Ibid.,* p. 134.

[38] v., pentru el, şi PAPADOPULOS KERAMEUS, II, p. 585—6 (553).

[39] ERBICEANU, *Cron. greci,* p. 186. În prefaţa acestui *Pateric,* tradus din elineşte în limba vulgară, Daponte se adresează lui Chesarie de Rîmnic, cari plătise tiparul, şi-i înşiră faptele bune : reînnoirea bisericilor, αἱ ἀνοικοδοκαὶ τῶν τμπογροφιῶν, αἱ συστάσεις τῶν σχολῶν, αἱ προστασίαι τῶν ὀρφανῶν, αἱ κυβερνήσις τῶε ἐνδεών, αἱ ἐπισκέψεις τῶν ἀσθενῶν. E reprodusă în „Bis. ort.“, XV, p. 124 şi urm.

[40] Cf. *ibid.,* p. 164 şi „Biserica ortodoxă“, XVII, p. 513 şi urm. Asupra ediţiei, care n-a satisfăcut pe autor, v. *Prefaţa* la Φανάρι şi PAPADOPULOS VRETOS, I, p. 85—6.

[41] „Rev. teol.“, III, p. 393—4 ; „Bis. ort.“, XIX, p. 73—5 ; *Serb. şcol.,* p. 412.

[42] Τρῆπεζα πνευμοτική ; v. şi LITZICA, *op. cit.,* p. 485, nr. 736. Şi o explicare a Liturghiilor, *ibid.,* p. 204, nr. 393.

[43] Cf. „Rev. teol.“, l.c., p. 305 şi urm. ; „Bis. ort.“, XVIII, p. 86—5 şi urm. ; XI, p. 332 şi urm., 410 şi urm. ; XIV, p. 350 şi urm. Pentru ediţii, PAPADOPULOS VRETOS, I, p. 99.

[44] „Bis. ort.“, XIV, p. 361 şi urm.

[45] PAPADOPULOS VRETOS, I, p. 90.

[46] *Serb. şcol.,* p. 385.

Paşti şi „de ce boim ouăle“ [47], şi, în sfîrşit, versuri [48]. Iar, ca opere istorice, a alcătuit o istorie a „războiului“ dintre Maria Tereza şi Frederic-cel-Mare [49], nişte *Efemeride dace*, de cari vom vorbi în capitolul următor, o cronică a lumii grece şi un *Catalog istoric*, ce va fi analizat tot acolo [50], ca şi o descriere a Ţării Româneşti, pe cari autorul ei a închinat-o, în 1759, tot marelui-vornic Constantin Dudescu [51]. Aceste din urmă lucrări şi a lui Depasta pot fi considerate ca opera istorică a domniei lui Mavrocordat, care dorea chiar, prin 1743, să găsească pe cineva cari să scrie istoria ţării şi căpătase pentru aceasta pe Carol Péterffi, iezuit din Pressburg, recomandat de Ioan-Baptist Szegedy, şeful Colegiului iesuit din Cluj [52].

Supt Constantin Mavrocordat, întemeie pe socoteala sa o tipografie în Iaşi Duca Sotiriovici, fiul lui Sotir, din Insula Thassos, pe cînd în Bucureşti funcţiona încă bine vechea tipografie domnească [53]. Constantin-vodă-i dădu un privilegiu, cari fu confirmat apoi de alt Constantin Racoviţă, în 1750 [54]. Duca era, de altfel, şi un om învăţat, ştiind, pe lîngă elineşte, şi latineşte, şi el a căpătat de la Domn sarcina de a traduce din greceşte *Octoihul*. Îl sprijineau pentru aceste însuşiri nu numai Domnii, ci şi, dintre boieri, Iordachi Cantacuzino, cari-l cunună în 1755, dîndu-i şi nişte ţigani [55].

De operele româneşti ale tipografiilor din principate ne vom ocupa într-o altă parte a acestei lucrări. Să vedem deocamdată foloasele ce au adus ele culturii greceşti.

În 1736, supt îngrijirea lui Constantin Daponte, „anagnostul, din insula Skopelos“, se tipărea în Bucureşti, de Stoica Iacovici, o *Carte de*

---

[47] Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 140.

[48] v. şi „Rev. teol.“, III, p. 237—8, 407 ; *Serb. şcol.*, p. 385. „Epistolele asupra mîndriei şi vanităţii“ au apărut la Veneţia în 1776 (PAPADOPULOS VRETOS, I, p. 97). *Discursurile* tot acolo, la 1778 (*ibid.*, p. 100). Cf. *ibid.*, p. 101.

[49] *Ibid.*, p. 154—5.

[50] *Catalogul* e posterior cronicii, pe cari o citează la domnia lui Duca-vodă ; ed. ERBICEANU, p. 164. Pentru a-i fixa data servă şi menţiunea că *Istoria eclesiastică* a lui Meletie din Ianina s-a tipărit la Viena, în trei volume, „dăunăzi“, πέρυσι ; ea a apărut în 1783—4 ; v. ERBICEANU, *op. cit.*, p. 111.

[51] Publicată, în traducere, în „Biserica ortodoxă“, XVIII, p. 855 şi urm. de C. ERBICEANU. Ni se mai vorbeşte de o lucrare a lui, pe care ar fi tipărit-o Iacovachi Rizu ; ERBICEANU, *Cron. Greci*, p. 193.

[52] „Ferebatur iam in tertium annum magno desiderio hominis qui res gestas principum Moldaviae historico complecteretur volumine... Cuius opera historicum nostrum posoniensem cum binis laudatae domus patribus impetravit.“ *Ex relatione de missionibus dacicis* 1743 ; în NILLES, *Symbolae*, II, p. 1023 şi urm.

[53] Socotelile cu tipografia pe anul 1747 au fost scoase din Condicile mitropoliei bucureştene, aflătoare astăzi la Bibl. Ac. Rom., şi tipărite de C. ERBICEANU în „Biserica ortodoxă“, 1899, şi în „Arh. soc. şt. şi literare din Iaşi“, VIII, p. 707 şi urm. Le-am redat în *Scrisori de meşteri*, Bucureşti, 1926.

[54] v. ERBICEANU, *Mitr. Mold.*, p. 23—4, şi URECHIA, *Măzăreanu*, în „An. Ac. Rom.“, X, p. 223—5.

[55] URECHIA, *op. cit.*, p. 207. Pentru soţia lui, Magdalina, ce trăia în 1777, v. „Uricariul“, XX, p. 282.

acolutii[56]. Supt Constantin Racoviță, cari primise, ca și fratele său Ștefan-vodă și un al treilea, care n-a domnit, Ioniță, o educație grecească[57], se tipărește la Iași, în 1756, de un personaj pe cari îl cunoaștem[58], Nicolae Mauroeides din Cefalonia, un 'Αποστολικῶν δύκτιον[59]. Un fiu poate al tipografului Stoica din 1736, Stoicovici, imprimă la București, în 1759, pentru a doua oară[60], *Slujba Sfîntului Visarion,* cu cheltuiala mitropolitului Filaret, un Michalitzi, din Chios, și cu supravegherea fratelui acestui prelat, Ioan[61]. În „noua tipografie a neamului drept-credincios al grecilor, întemeiată de strălucita domnească poruncă și ocrotire a Înnălțimii Sale, în București", Grigore mitropolitul face să apară în 1768 o Διδασκαλία χριστιανική; cu doi ani înnainte o 'Ορθόδοξος ὁμολογία ieșise de supt aceleași teascuri, și tot acolo apăruse, supt Scarlat Ghica, *Istoria ecleziastică* a lui Meletie, mitropolitul Atenei, supt supravegherea lui Gheorghe Constantiniu din Ianina[62]. „În tipografia nouă" se publică, în 1768, *Introducerea în gramatica* lui Teodor Gaza, cu îndemnul lui Efrem patriarhul de Ierusalim și cu cheltuiala lui și a „preacuviosului între ieromonahi Iacob din Chios Mavrocordat[63]; Neofit, alt călugăr, din Morea, scrie cartea și dedicația către Domnul de atunci, Grigore Alexandru Ghica. În sfîrșit, aceeași tipografie nouă dădu grecilor în 1769 o *Selecție din Psaltirea toată,* pe care monahul Metaxopulo avu bunul simț de a o dedica Maicei Domnului, pe cînd o 'Ορθόδοξος διδασκαλία de Meletie Pigas se tipărea, cu cheltuiala patriarhului Efrem de Ierusalim și supt îngrijirea protosinghelului Chesarie, viitorul episcop, de Grigore ieromonahul tipograf, „în tipografia prea-sfîntului și prea-învățatului mitropolit chir Grigore, cari păstorește acum".

Venind acum la școli, am văzut atenția ce a dat-o Grigore Matei Ghica celor din Moldova. Despre urmașul lui, Constantin Mavrocordat, aflăm din Neculce că a *întărit școlile de învățătură,* îngrijindu-se de cele existente: elinești și slavonești — școala lui Hrisant adică și vechea școală de țară, pentru preoți și pisari. „Așijderea — continuă cronicarul — au mai făcut școale de învățătură, latinești și arăpești". La aceste școli el invită pe boierii mazili, printre ei se găsea atunci și scriitorul, a-și da copiii, „ca să învețe orice limbă li-ar fi voia, pentru ca să se afle oameni învățați și în pămîntul nostru al Moldovei, precum sînt și printr-alte țări și părți de loc"[64].

---

[56] Βιβλίον περιέχον τας ἱερὰς ἀκολουθίας. Cu cheltuiala lui Constantin al lui Gheorghe „X", vtori logofăt; v. și PAPADOPULOS VRETOS, I, p. 68.

[57] v. mai sus, în mai multe locuri.

[58] v. la literatura religioasă.

[59] Prefața e adresată Domnului. E și o dedicație către acesta.

[60] Întîia ediție, supt Brîncoveanu, la 1705; v. p. 25, nota 2.

[61] Corectura o face un C. TRIANTAPHYLLIDES din Zagora.

[62] 1757. E dedicată Domnului. Un manuscript grec de scrisori, la care se adauge titlul tipărit, se află în Bibl. Ac. Rom., unde formează nr. grec 73.

[63] Μαυρογορδάτον, Cf. PAPADOPULOS VRETOS, I, p. 62—3. Era vechiul nume al familiei, PAPADOPULOS KERAMEUS, II, p. 567, nota.

[64] P. 419. Încă din 1724 vedem pe Atanasie Ipsilanti venind la Iași pentru ca să asculte pe Natanail Kalonari, profesor la Curtea lui Mihai Racoviță la an 1724).

STEMA ŢĂRII ROMANEŞTI DIN NOUL TESTAMENT, 1703

Despre şcoala latină şi... arabă din Moldova, nu ştim nimic: va fi fost, pentru cea dintîi, un dascăl mai mult, vreun refugiat polon sau german, adaos pe lîngă profesorii şcolii greceşti. Pentru aceasta din urmă şi cea slavonă, ştim că ambele funcţionau regulat înnainte de Constantin Mavrocordat, în 1737, cînd se dă un hrisov pentru ele [65]. În 1731, la 2 februarie, un act al lui Constantin pomeneşte cele două şcoli [66] şi hotăreşte a se clădi un nou local pentru cea slavonească, dînd în acelaşi timp mitropolitului supravegherea asupra dascălilor ce se vor numi şi sarcina de a împărţi ajutoare ucenicilor săraci [67]. Revenind în domnia Moldovei, Grigore Ghica nu voise să se lase întrecut de gelosul său predecesor: un mare hrisov fu dat şcolilor moldoveneşti la 25 decembrie 1747.

Începe cu un preambul, în cari nu se prea ţine samă de silinţele şi opera pentru şcoli a Domnilor de înainte, cari nici ei nu stătuse cu mînile încrucişate. „Neobicinuindu-se mai dinainte vreme a se ţinea şcoale de învăţătură, era multă prostie, „că şi cei puternici, ce cu puterea lor ţinea dascăl pentru copiii lor, încă şi cu învăţătura cea desăvîrşită nu se precopsea, rămîind cei mai mulţi tot neînvăţaţi, iar prostimea cu totul se afla lipsiţi de podoaba învăţăturii", prin cari se capată însă „preoţi iscusiţi şi dascăli învăţaţi". Se arată pe urmă că cele „patru" şcoli cu patru dascăli fuseseră întreţinute întîi, după orînduiala lui de la început, prin

[65] v. ERBICEANU, *Cron. greci*, p. XVI, Cf. URECHIA, *Ist. şcoalelor*, I, p. 12—13.
[66] „Sînt două şcoale aice în oraş în Iaşi, una grecească şi alta slovinească".
[67] v. ERBICEANU, *Mitr. Mold.* p. 13—4. Cf. URECHIA, *op. cit.*

contribuţii ale boierilor în funcţii [68] şi printr-o dare a clerului, cari, în loc să plătească cîte doi galbeni la Sf. Gheorghe şi la Sf. Dumitru, dădea, o singură dată pe an, un singur galben pentru şcoli, din cari sumă se întreţinea şi şcoala grecească de la Sf. Mormînt, întemeiată de Dionisie sau de Hrisant, şi se purta de grijă şi de „îmbrăcămintea şi hrana" copiilor săraci din şcolile Iaşului. Constantin Mavrocordat crezuse că face bine trecînd plăţile şi cheltuielile în sama vistieriei, şi se întîmplase supt Ioan-vodă că aceasta, împovărată, nu le putuse răspunde, aşa încît şcolile se *strămutaseră* [69].

Prin noua orînduială, cari pune în vigoare pe cea de la început, Ghica păstrează contribuţia de un galben a clerului ca bază a bugetului şcolilor moldoveneşti. Mitropolitul va primi banii în mîna sa, dînd „dascălului celui mare elinesc" 360 de lei pe an, 120 celui de-al doilea, celui slovenesc 130, iar celui de româneşte numai o sută ; tot el „va lua sama dascălilor de două ori într-un an". Episcopii vor face tot aşa pentru şcolile din eparhia lor, cari vor fi numai pentru româneşte şi vechea limbă de cultură a ţării, slavona, dascălii primind pe an o retribuţie de optzeci de lei [70].

Şcoli în oraşe nu existau încă sau erau întreţinute de orăşeni, precum şcolile din mănăstiri şi biserici cădeau în sarcina acestora. În 1765, vedem însă domnia îngrijindu-se de şcoala din Galaţi [71], făcută, după îndemnul negustorilor locali, pentru limba elinească, fiind „mai desăvîrşită procopsală şi învăţătură ştiinţelor", *adunînd-o* însă şi cu greceasca bulgară [72]. Încă din 1759, Ioan Teodor Calimah confirmă privilegiile anterioare ale şcolii din Botoşani, pe cari o dă în sama vornicului acestui oraş [73].

Dintre Domnii cari urmară pe Grigore Matei Ghica, nici unul nu schimbă normele cuprinse în hrisovul din 1747 [74]. Cel dintîi cari luă dispoziţii nouă fu un om foarte distins, un bun cărturar moldovean, cari învăţase „la şcoala Liovului", un diplomat oriental cari slujise de interpret pentru limba latină lui Ioan Mavrocordat, cînd acesta era dragoman, şi ocupase pe urmă cu vrednicie acest loc, cunoscînd limbile turcească, italie-

---

[68] „Asupra boierilor şi asupra dregătorilor".

[69] El le dă în sarcina mitropoliei la 21 aprilie 1744 ; URECHIA, *Ist. şcoal.*, I, p. 16, nota.

[70] S-a tipărit în „Uricariul", I, p. 79 şi urm. ; XENOPOL şi ERBICEANU, *Scrb. şcol.*, p. 185—9 ; V. A. URECHIA, *Ist. şcoalelor*, I, p. 16—8.

[71] „Uricariul", I, p. 271—6. Cf. URECHIA, *Ist. şcoalelor*, I. p. 32.

[72] Se dau pentru întreţinere veniturile mănăstirii Mavromolul ; egumenul va plăti din ele suma de 15 lei, 70 de bani pe lună.

[73] „Uricariul", p. 52—3.

[74] v. măsuri ale lor pentru a face ca el să fie observat în URECHIA, *Ist. şcoal.*, I, p. 23 şi urm. ; Bibl. Ac. Rom., doc. XLVIII/170—1, XLVIII/173.

[75] CANTA, *Domnia lui Ioan Teodor Voevod.* Cf. XENOPOL, *Istoria şi genealogia familiei Calimachi.* Şi într-un document veneţian din 1752 se zice de Calimachi că e „assai capace nelle lingue" şi ager ; „Hurmuzaki", IX², p. 4, nr. 4. În 1761 i se dedică o Psaltire greacă, tipărită la Lipsca pe socoteala sa. O altă carte greacă, apărută acolo, Σειρά ἑνός καὶ πεντήκοντα ὑπομνηματιστῶν, e închinată lui Grigore Al. Ghica.

nească, franceză şi grecească şi folosindu-se de dînsele ca un „om isteţ“ [75]. Voim să vorbim de Ioan Callimah [76].

Venind în Scaun, acesta dădu mitropolitului Iacov [77] şi marelui-eclesiarh al bisericii din Constantinopol sarcina de a inspecta şcolile şi de a-i face un raport asupra lor. Ei se declarară [78] foarte nemulţămiţi şi dădură vina decadenţei învăţăturilor moldoveneşti pe obiceiul ce aveau boierii străini de a-şi lua copiii din şcoală, cînd părăseau Moldova, pe părăsirea prematură a studiilor pentru a se îngrămădi la funcţii şi, în fine, pe concurenţa dascălilor particulari, cari prin „şcoale osebite“ — învăţămîntul privat de atunce — „sparg şcoala cea Domnească“ şi prin bîrfirile lor compromit reputaţia profesorilor ei. Credea că ar fi bine să se suprime aceste şcoli „de pre de laturi“, chiar şi acele de „pe la mănăstiri, ori pre la alte locuri“, să se oprească „dascălii ce se află la casele boereşti“ de a primi elevi şi să se fixeze un termen de şase ani pentru durata învăţăturii.

Domnul se mulţămi a creşte venitul dascălului al treilea „de la şcoala cea grecească“ [79] şi a mări atribuţiile şi însemnătatea marelui dascăl, pe atunci Nicola. El va numi de aici înainte pe ceilalţi doi profesori şi va avea şi dreptul de a examina ştiinţa dascălilor de pe la curţile boiereşti [80].

Reorganizatorul şcolii domneşti de grecească din Iaşi, adevăratul întemeietor al Academiei, pe cari-l imită şi Alexandru Ipsilanti în actul său de orînduire a şcolii bucureştene, de la Sf. Sava, fu Grigore Alexandru Ghica, iarăşi un om de cultură, un principe îngrijit de dezvoltarea civilizaţiei şi prosperităţii în ţările pe care le administra.

În 1765, i se ceru a se creşte venitul şcolii din Iaşi cu acela destinat odinioară celei din Atos, care nu mai funcţiona de cîtva timp. Nu numai că, prin privilegiul din 6 iunie, această cerere fu îndeplinită, dar şcoala grecească dobîndi şi „banii mucarelului“, pe cari-l plăteau preoţii [81]. Cîteva luni mai tîrziu, Domnul dădea actul din octombrie 1766, cari reformă „învăţămîntul superior“ moldovenesc.

Clerul va suporta şi de acum înainte sarcina întreţinerii şcolii, plătind pentru aceasta patru lei noi pe an, la cele două termene ştiute [82]. Venitul va fi administrat, nu de mitropolitul singur, ca pînă acum, ci de o epitropie, din cari el de drept va face parte. Epitropii se vor întruni o dată pe an pentru a se chibzui. Ei vor întrebuinţa prisosul ce se va constata pentru cumpărare de instrumente de fizică şi procurarea cărţilor.

---

[76] Pentru Ioan Calimachi a mai tipărit două cărţi greceşti P. MANDAKASSI din Castoria (IKEN, *Leukothea*, p. 166—7).

[77] v. capitolul despre cultura religioasă în a doua epocă.

[78] Editorii documentului, cari l-au luat unul de la altul, dau celui al doilea titlul, neinteligibil la prima vedere, de „numitul şi vestitul la învăţătură Critica marele Caişi, iar a Bisericii cei mari ai Răsăritului“. E „Marele-Clisiarh“ al acelei biserici. Cît despre nume, de Kritias, deşi Constantin Daponte trăia ca monahul Chesarie, şi ştim că el era, în adevăr, marele-eclesiarh al bisericii constantinopolitane.

[79] Plata se făcea acuma lunar.

[80] Documentul e tipărit în ERBICEANU, *Mitr. Mold.*, p. 71—4.

[81] „Uricariul“, VII, p. 47 şi urm.

[82] Preoţii merituoşi şi învăţaţi nu vor plăti nimic mai mult vistieriei.

Vor fi şcoli la Galaţi, la Botoşani, trei altele la episcopiile respective, douăzeci şi trei, *numai pentru româneşte,* în următoarele oraşe, tîrguri şi ţinuturi: Suceava, Cîmpulung, Neamţ, Bacău, Putna, Tecuci, Covurlui, Vaslui, Fălcii, Greceni, Lăpuşna, Chişinău, Orhei, Soroca, Cernăuţi, Cîmpulungul rusesc, Dorohoi, Botoşani, Hîrlău, Cîrlingătura şi în două locuri din judeţul Iaşilor, afară de capitală. La şcoala domnească, pe care Domnul o va numi, într-un act din a doua domnie [83], „Academia", vor fi, cu lefuri fixe, un „dascăl mare a epistimurilor", un dascăl elinesc, un *ipodascăl* elinesc, un „dascăl ce învaţă carte grecească bisericească", un „dascăl lătinesc" şi unul românesc sau „moldovenesc". Se vor mai plăti aice un bibliotecar, un psalt, un „ierochirica grecesc", şi se vor ţinea douăzeci de bursieri [84].

Vom vedea că, în a doua domnie a sa, Grigore Ghica îşi completă măsura din 1766, reorganizînd acum şi şcoala slovenească. Astfel spera el să prefacă ţara, cari i se părea încă în 1765 „un teatron de sălbătăcie şi deplină vărvărie şi ticăloşie" [85].

Şcoala elinească era pentru boieri, cea slovenească pentru diacii şi preoţii din Iaşi şi din oraşele mari. De ridicarea nivelului cultural al preoţilor se ocupă, dintre toţi aceşti Domni iubitori de cultură, mai cu dinadinsul Constantin Mavrocordat. Dorinţa de a avea un cler vrednic, luminat şi moral, o manifestă el încă fiind pe tronul Ţării Româneşti. Sulzer ne spune că Domnul rîdea de preoţii din ţară, pe cari ar fi dorit să-i vadă răspunzînd la întrebări de dogmă, precum răspund preoţii altor confesiuni, şi că dădea o aşa de mare însemnătate bisericii, o frecventa şi controla aşa de des, încît ajunse a nu mai preţui după cuviinţă pe învăţaţii străini [86].

În Moldova ştim mai bine cum şi-a manifestat aceleaşi intenţii de cultură. Nu numai că a gonit pe călugării ce slujeau în biserici şi tămîiau prea lung credincioasele mai tinere, dar *se apucă de capul preoţilor să-i înveţe carte,* scrie un cronicar. Aduse din Ţara Românească acele cărţi ce trebuiau pentru slujbă, pe româneşte, porunci episcopilor să facă, precum făcuse dincolo de Milcov, tipografii în reşedinţele lor, pentru „cărţi

---

[83] v. capitolul despre cultura în a treia perioadă.

[84] Documentul în „Bis. ort.", XV, p. 785 şi urm.; „Uricariul", XIV, p. 186 şi urm.; URECHIA, *Ist. şcoalelor,* I, p. 32—3 şi *Ist. Rom.,* I, p. 257 şi urm., 940 şi urm.; *Măzăreanu,* p. 206 şi urm. 225 şi urm. Cf. o carte de judecată din 1796 şi confirmaţia patriarhală din 1767 a actului, în ERBICEANU, *Cr. greci,* p. XIV—V, XV—VI. O vînzare de loc pentru şcoli, lîngă Mitropolie, la 1767, în acelaşi, *Mitr. Mold.,* p. 33. Pentru cartea latinească în Moldova, cari se reintroducea astfel, trebuie să mai amintim că, într-o scrisoare către un necunoscut, Iordachi Costachi vistierul scrie cu litere greceşti data şi numele său: „Georgius Costachi Vistr.", „anno 1766, Aprilis 3"; Bibl. Ac. Rom., doc. XI/141. — „Ştal pisariu", desigur mai mult pentru latineşte, se întîmpină într-un document de la Matei Ghica, la 20 mai 1767; „Uricariul", X, p. 60; IORGA, *Studii şi documente,* I—II, tabla. E poate acelaşi cu secretarul lui Scarlat, fratele acestui Domn, cari secretar dădu lui Pray o listă a voievozilor români; PRAY, *Dissertationes,* p. 170—1; cf. WOLF, *Beschreibung der Moldau,* I, p. II, III, IV. Un dar al Domnului către şcoală (1766), „Rev. teol.", IV, p. 401.

[85] „Uricariul", I, p. 271—6; hrisovul pentru şcoala din Galaţi.

[86] Partea inedită; ms. din Bibl. Ac. Rom.

SIEMA ŢĂRII PE MĂRGĂRITARE TRADUS DE ŞERBAN ŞI RADU GRECEANU, BUCUREŞTI, 1601.

pe-nţeles", şi aduse astfel întemeierea unei efemere tipografii la Rădăuţi, din cari a ieşit o singură carte. Preoţii fără carte fură puşi la bir cu ţăranii şi oamenii de rînd, inspectori de *cetanie* fură trimişi pentru a cerceta clerul mirean, şi el îi alese printre „preoţii învăţaţi". Groaza cuprinse pe acei ce nu aveau această însuşire. „La care nu putem scrie ce frică trăgeau bieţii preoţi, că să apucau la bătrîneţe să înveţe carte [87]".

Acestea toate în a doua domnie. În cea de-a treia, el fixă ceasurile cîte trebuie să le petreacă preotul în biserică şi aşeză pază de ciohodari la uşa lăcaşurilor sfinte. Nu numai atîta, dar vodă puse preoţilor „un preot ce-l avea Măria Sa învăţat la carte grecească şi românească, de se suia în anvon de li cetea după cum se cade a şti fieştecare preot orînduiala bisericii şi a botezului şi a ispovedaniei". Numai după o cercetare prealabilă se mai numeau de aici înainte preoţi [88].

De la această îngrijire deosebită pentru cultura preoţilor, de la această controlare, învăţare şi pregătire a lor nu era departe pînă la ideea unui seminar ca în Apus. Ea nu veni lui Constantin Mavrocordat. Numai în Moldova, după mai mult de jumătate de secol, o asemenea instituţie de cultură fu întemeiată, supt înrîurirea produsă de cultura bisericească a ardelenilor. Pînă la seminarul din Socola al mitropolitului Veniamin, cleri-

[87] P. 203—4 din cronica lui Ienachi Kogălniceanu.
[88] *Ibid.*, p. 214.

cii se formară în mănăstiri, pe la şcolile din biserici, cum se făcea din vechime, cînd copii veniţi de voie sau luaţi cu de-a sila învăţau carte mănăstirească şi deveneau mai tîrziu „vlădici şi egumeni şi preoţi şi diaconi“ [89].

Brîncoveanu, care nici el n-a făcut începutul în această privinţă [90], ajutase tineri a merge în străinătate pentru a-şi termina studiile [91]. Constantin Mavrocordat şi Grigore Ghica urmară acest exemplu : ştim aceasta pentru cel dintîi din *Genealogia Cantacuzinilor* [92], iar pentru cel de-al doilea dintr-o scrisoare a Domnului către Propaganda din Roma, datată din 1749 şi prin care cere să poată trimite acolo la învăţătură pe un tînăr anume Gheorghe Millo [93], al cărui tată e un boier, catolic de religie [94].

Venim acum la şcolile din Ţara Românească şi la dezvoltarea lor în perioada ce ne preocupă.

Aici exista, cum am văzut, ca şi în Moldova, o „şcoală centrală“ de greceşte şi alta de slavoneşte, întemeiată cea din urmă de multă vreme [95] ; cealaltă fusese întemeiată de Şerban-vodă, cu profesori de filozofie, de gramatică, de limbi [96], reformată de Brîncoveanu, şi i-am văzut dezvoltarea pînă la 1730.

Nicolae Mavrocordat se îngrijise de ele, mai ales de şcoala superioară. Fiul său avea un plan mai mare. În 1745, un misionar avu audienţă la dînsul şi auzi, pe lîngă întrebări despre Roma, Italia şi restul Europei, pe lîngă protestări false de catolicism şi dovezi de erudiţie teologică şi de un spirit elegant, şi idei despre o şcoală înaltă ce ar fi să se întemeieze la Bucureşti. Voia iezuiţi ca să înveţe pe cei doi copii mai mici ai săi şi doi fraţi ai societăţii sau doi misionari „pentru fundarea unui colegiu unde tinerii să poată învăţa ştiinţele omeneşti şi dumnezeeşti, în limba latină şi în cea [grecească] vulgară“ [97]. În anul următor, el discută iarăşi asupra colegiului cu episcopul catolic Anton Becich [98].

Şcoala nu avu niciodată fiinţă, şi nu ştim nici ce a făcut Constantin-vodă pentru cele existente : cea grecească de la Sf. Sava şi cea slovenească de la Sf. Gheorghe Vechi. Ca întîiul Domn muntean care se interesează serios

---

[89] v. o scrisoare pentru un caz de luare a unui copil din Ardeal la o mănăstire moldovenească, în IORGA, *Doc. rom. din Arhivele Bistriţei*, I, p. 55, n° 72 ; reprodusă şi în Hurmuzaki, XV.

[90] Căci încă de pe vremea lui Alexandru Lăpuşneanu se trimiteau tineri în Ardeal pentru a învăţa anume meşteşuguri ; v. HURMUZAKI, XI, *Soc. Braşovului.*

[91] v. mai sus.

[92] P. 139—40.

[93] *Mille,* Pentru el şi familia lui, v. capitolul despre poeţii moldoveni din a doua jumătate a secolului.

[94] Şi tînărul face o cerere. Rezumat de documente din arhivele Propagandei, de A. D. XENOPOL, în „Arch. soc. şt. şi literare din Iaşi“, V. p. 550—1.

[95] „De la început“, scrie cronica cantacuzinească, cunoscută supt numele fraţilor Tunuslii ; p. 81.

[96] *Ibid.*

[97] Rezumatul citat, p. 549—50.

[98] *Ibid.*, p. 550. Pentru iezuiţii ce aduse el din Moldova şi „Ungrisches Magazin“, III, p. 91, nota 1.

pentru şcoli, trebuie să pomenim deci, în starea de acum a cunoştinţelor, pe Grigore Matei Ghica, al cărui rol în Moldova l-am văzut.

Printr-un act solemn, din 9 mai 1746, Grigore-vodă declară că, „de vreme ce în pămîntul nostru vedem că de la o seamă de vreme toţi feciorii de boieri s-au răcit de către învăţătură, la care mai înainte toată boierimea avea multă plecare, spre a-şi da pe fiii lor ca să înveţe şi să se procopsească la carte elinească, iar acum nu ne putem pricepe din ce pricină, s-au lenevit atît părinţii cît şi feciorii lor a urma acestei bunătate de folos şi de podoaba neamului boieresc, încît au rămas mai proşti la învăţătură decît alte trepte mai de jos", el hotărăşte că nici un fiu de boier nu va ajunge la Curte sau în dregătorie „de nu se vor sili să meargă la învăţătură şi să înveţe carte elinească cu tot temeiul ei, pe deplin". Pentru a nu se putea obiecta nimic, „am întemeiat — continuă Domnul — atîtea şcoale de limba elinească" [99]. Şi ştim ce leafă primeau cei doi dascăli ai „Muscului elenic" după recomandaţiile ce se dau mitropolitului Neofit [100].

Fiul lui Grigore-vodă, Scarlat, fu acela care, precum tatăl său reformase şcoala grecească, se îngriji, la rîndul său, de cea slavonă de la Sfîntul Gheorghe, însărcinînd cu cercetarea şi prefacerea ei pe mitropolitul Filaret şi pe Constantin Brîncoveanu logofătul [101]. Aici în curînd îşi începu activitatea de dascăl un vestit caligraf şi redactor de documente din secolul al XVIII-lea, popa Floru sau Florea [102].

Alte măsuri urmară, pentru binele amînduror instituţiilor. În 1761, egumenul şi călugării fură scoşi de la Sf. Sava, cari rămase de acum înainte, pînă la Alexandru Ipsilanti, în posesiunea neîmpărţită a şcolii superioare [103]. În curînd, venitul Glavaciocului şi apoi, în 1765, al mănăstirii Dealului fură hărăzite şcolilor [104], care fură supuse în 1767 unui inspector [105].

Şcolile erau mai bune decît altă dată [106], Domnii iubeau cultura, dar, în lipsă de ideale, literatura românească vegetă în tot acest period de mişcare culturală.

---

[99] Şi, mai departe, întărind tonul, el spune că neînvăţatul „va fi lipsit de orînduiala Curţii şi nu se va primi nici odinioară la treapta de cinste". URECHIA, *Ist. şcoalelor*, I, p. 14. Numele profesorilor greci din Bucureşti la 1758, în „Rev. teol.", III, p. 393, şi *Serb. şcol.*, p. 352—4.

[100] PAPADOPULOS KERAMEUS, IV, p. 83—90 (75).

[101] *Ibid.*, p. 27 şi nota.

[102] v. mai sus.

[103] URECHIA, *op. cit.*, I, p. 27—8.

[104] *Ibid.*, p. 29—30.

[105] *Ibid.*, p. 33—4. Cf. Măzăreanu, p. 206. Unul dintre Domnii ce se ocupă de şcoale, Constantin Racoviţă, dă un privilegiu şi lui „Barbu tipograful", în 1754; Bibl. Ac. Rom., doc. XII/168.

[106] În 1766 se învăţa latineşte la Bucureşti („Rev. teol.", IV, p. 180).

ISTORIOGRAFIA ÎN PERIOADA A DOUA

Înainte de a studia istoriografia română între anii 1730 şi 1774, e bine să ni facem o idee despre operele ce s-au scris în greceşte, la Curtea Domnilor fanarioţi, în acest răstimp.

Cel mai însemnat dintre istoricii cari, scriind greceşte, au povestit, la o Curte românească, pentru Domni ai Moldovei sau ai Ţării Româneşti, pentru un public de boieri români, mai mult evenimente petrecute pe pămîntul ţărilor noastre e Constantin sau Chesarie Daponte. Un grec cari ştia bine româneşte, cari nu era lipsit de sentimente pentru poporul cari-l adăposti o bună parte din viaţa sa, un grec, cari, afară de limba pe care o întrebuinţează, ar putea fi socotit ca un român.

Ca istoric, Daponte ne-a lăsat întîi două opere cari ating mai de aproape istoria noastră: *Efemeridele dace,* Δακικαί ἐφεμερίδες — *Cronica.* Cele dintîi îmbrăţişează istoria evenimentelor războinice dintre anii 1736—9 [1]; cea de-a doua ni dă desfăşurarea evenimentelor petrecute în lumea greacă sau grecizată, în împrejurimile Porţii, în vecinătatea Domnilor, la hotare, de la 1648 la 1704 [2].

Ele au fost redactate, desigur, în timpuri deosebite. *Efemeridele* sînt *izvodirea* zilnică, din partea grămaticului domnesc, a faptelor ce se petreceau supt ochii săi sau îi ajungeau altfel la cunoştinţă, un ziar bogat şi amănunţit al unei campanii cari interesa foarte de aproape soarta românilor, a Domnilor străini ce-i guvernau şi a familiei Mavrocordaţilor, în slujba căreia a stat Daponte pînă la retragerea sa în mănăstire. *Cronica* e scrisă pe cînd Constantin era paşnicul călugăr Chesarie; ea trebuia să urmărească poate, în intenţia autorului ei, suirea la putere şi înălţarea la faimă a Mavrocordaţilor, şi poate numai întîmplarea a oprit-o la anul 1704. Dacă presupunerea noastră e îndreptăţită, ceea ce ar statornici o legătură strînsă între acest cronograf şi *Efemeridele* care-l precedase, atunci am avea două fragmente, de proporţii deosebite, din monumentul istoric pe care Daponte voia să-l înnalţe sprijinitorilor săi domneşti. Constantin Mavrocordat ar fi căutat atunci să realizeze prin Daponte, în greceşte, ceea ce-şi propusese întîi a face prin vreun iezuit cu frumoasa formă latină.

De *Efemeride* ne vom ocupa mai puţin. E un jurnal, în formă de carte, o culegere de *novelle* despre războiul dintre turci, de o parte, şi ruşi şi

---

[1] S-au publicat de LEGRAND, în două volume, în 1880—8.
[2] S-a tipărit de C. ERBICEANU, în *Cron. greci.*

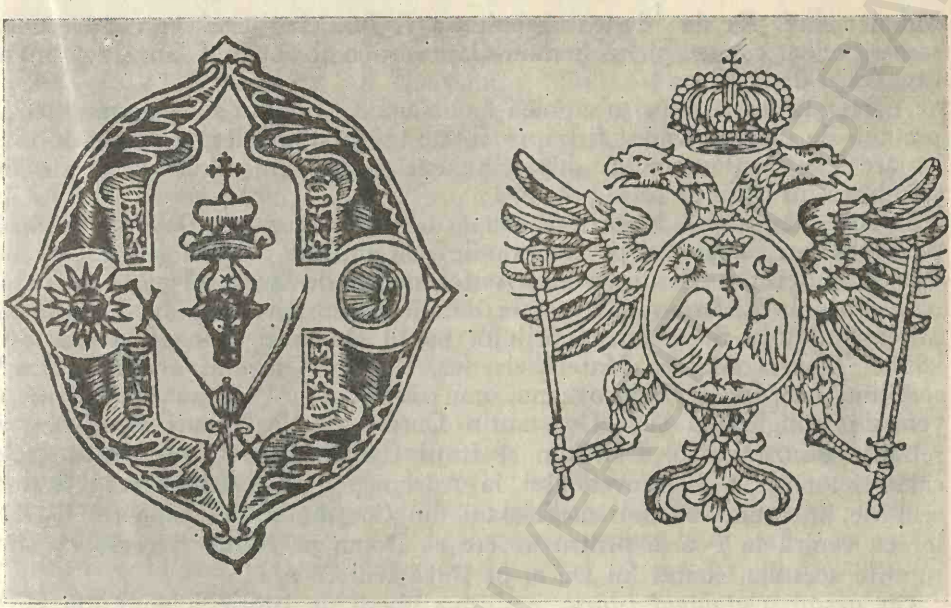

STEMA LUI ŞTEFAN CANTACUZINO DIN CIASLOV, TRADUS DE ANTIM IVIREANU, TÎRGOVIŞTE, 1715 ŞI STEMA MOLDOVEI PE SINOPSIS, IAŞI, 1714

nemţi, de alta. Astfel de opere n-au tendinţe pronunţate, nu sînt însufleţite de un spirit caracterizat ; ele nu se rezumă şi nu se analizează. Cu *Cronica* însă e altceva.

Pentru a o scrie într-o formă scurtă, rezervată, de analist, Daponte n-a întrebuinţat numai amintirile sale, ci, pentru timpul cînd nu putea să le aibă, spusele altora. Va fi avut, cred, ziare de-ale grecilor din Constantinopol, însemnări cum obişnuiau să ţie, notiţe de familie şi politice, precum sînt acele ce ne-au rămas de la Ioan Cariofil [3], un duşman însă al „ateului" de *terziman*. Pentru lucrurile ce ne priveau, grămăticul lui Constantin şi Ioan Mavrocordat a avut cronici de ţară, din cari a cunoscut cu siguranţă şi a întrebuinţat patru.

Trei sînt letopiseţe moldoveneşti : Nicolae Costin, Neculce şi Mustea. De la cel dintîi ia, de exemplu, la expunerea omorului Capugi-başei de către Constantin Duca, lauda ucisului şi lupta lui cu ucigaşul, Moise serdarul ; de la cel de-al doilea, la aceeaşi împrejurare, titlul turcului şi prinderea lui Balgi-başi [4] sau, aiurea, silinţele lui Mihai Racoviţă, ajuns Domn, contra predecesorului său, acelaşi Constantin Duca ; de la amîndoi sînt împrumutate cele mai multe ştiri despre înălţarea în domnie a lui

[3] Publicate de CR. I. ZERLENTIS şi traduse, în partea ce ne priveşte, de C. ERBICEANU.
[4] P. 53.

Mihai-vodă [5]. De la Mustea trebuie să fi luat scriitorul grec menţiunea sumei pentru cari se pîrîră Şerban Cantacuzino şi bătrînul Duca pe timpul campaniei de la Viena [6].

A avut la dispoziţie şi o cronică munteană, în fine : a lui Constantin Căpitanul, de unde se văd a fi împrumutate informaţiile despre actele de răzbunare ale Cantacuzinului după întoarcerea lui din Moldova şi despre prinderea lui Duca de către poloni.

În locurile risipite, în cari se ocupă de istoria noastră, Daponte dă însă de multe ori amănunte pe cari nu le mai întîlnim nicăiri şi cari au un deosebit interes, unele dintre ele. Astfel, numai de la dînsul aflăm refugiul unui vizir la Şerban-vodă [7], unele detalii despre prezenţa lui Alexandru Mavrocordat la Bucureşti cu prilejul nunţii Domniţii Stanca [8], nunta Ruxandei Mavrocordat cu Matei beizadea, fiul lui Grigoraşcu-vodă Ghica [9], sprijinul acordat de Brîncoveanu unui cleric grec [10], cauza mărturisită a venirii Capugi-başei supt Constantin Duca [11], unele lucruri nouă despre relaţiile dintre vizirul Daltaban şi fraţii Cantemireşti [12], una din cauzele călătoriei silite a Brîncoveanului la Adrianopol, în 1703 [13]; ceva despre relaţiile lui atunci cu unii meghistani din Constantinopol, numărul boierilor ce veniră la Poartă pentru a cere ca Domn pe Mihai Racoviţă [14], stăruinţile acestuia, contra lui Duca, pe lîngă Ienicer-aga [15].

Cît despre *Catalogul istoric,* e ultima operă de istorie a autorului ei [16]. E o lucrare fără un plan bine alcătuit, un catastih de amintiri mai mult, despre persoanele cari jucară un rol în lumea religioasă sau literară a grecilor, notiţe biografice, însemnări de manuscripte, note bibliografice, documente originale, fragmente din tipărituri rare, aşezate după rolul ce l-au jucat în lume personajele de care se vorbeşte. Daponte văzuse multe, auzise multe, cetise multe ; îi părea rău ca multele cunoştinţe adunate astfel în mintea sa asupra epocii în care trăia să se piardă, şi, la bătrîneţă, luînd încă o dată condeiul de scriitor, el răsturnă coşul înaintea sa [17].

Iată acum un al doilea scriitor neo-grec, din aceeaşi epocă şi de la aceeaşi luminată Curte macrocordătească. E moreotul Petru Depasta.

---

[5] P. 63.
[6] P. 32.
[7] *Ibid.*
[8] P. 45.
[9] P. 46.
[10] P. 48.
[11] Pentru a reclama o datorie de o sută optzeci de pungi, rămasă de la tatăl acestuia ; p. 53.
[12] P. 57—8 ; v. mai sus, în aceste studii, cap. *Cantemir.*
[13] Stăruinţile pentru domnia munteană ale unui negustor bogat din CHIPROVACI : nn Κυπσοβ | ιζ ς ; p. 58.
[14] P. 61—2.
[15] P. 63.
[16] S-a tipărit de SATHAS şi de ERBICEANU, în *Cron. greci.*
[17] v. şi locul în care Daponte-şi justifică titlul prin digresiile sale perpetue şi anexele documentare ; ed. ERBICEANU, p. 161.

El se numeşte singur doftorul, „ἰατροφιλόσοφος", şi aş vedea în el unul din cei doi medici din Padova, cari se găseau, după o relaţie de misionar, la 1745, în suita lui Constantin Mavrocordat [18]. Că a învăţat în Italia se vede din opera lui: alături de o citaţie din Plutarc, găsim menţiunea teoriei lui Vico despre ritmul evenimentelor istoriei universale, teorie ce pe vremea lui fusese pusă în circulaţie de marele cugetător [19]. Tot din această lucrare aflăm că el a fost martorul ocular al celor mai multe din vicisitudinile patronului său timp de douăzeci de ani. A stat la Curtea lui, i-a împărţit binele, i-a primit ospitalitatea şi darurile şi, apoi, cînd nenorocirea se abătu pentru mulţi ani asupra lui Constantin-vodă, răpindu-i tronul, averea, şi chiar libertatea, el suferi împreună cu stăpînul. Îl întovărăşi în drumul de mazil din 1749, începutul lungilor năcazuri [20], dar rămase la Constantinopol, pe cînd Mavrocordat fu surghiunit la Lemnos [21]. Împreună cu ceilalţi clienţi ai Casei persecutate, suferi insulte, prigoniri, întemniţări din partea aprigilor creditori ai mazilului [22]. Scăpînd, merse să vadă pe exilatul din Lemnos, dar nu stătu multă vreme lîngă dînsul, ci se întoarse în Constantinopol, unde aşteptă pînă la 1756 vremile bune ale sprijinitorului său. Acesta fu numit atunci în Ţara Românească, dar pierdu tronul iarăşi, după doi ani, şi veni la Ţarigrad pentru a fi iarăşi aruncat la închisoare. Depasta rămase data aceasta, după cît se pare, în Bucureşti, unde se întoarse vechiul său stăpîn în 1761 [23].

Pe atunci îşi scrise opusculul de laude. Despre viaţa sa ulterioară nu mai ştim nimic. Încă o dată el stătu în Bucureşti, cu toată mazilia patronului. Apucă războiul cu ruşii, prinderea Domnului muntean de atunci, Grigore Alexandru Ghica, care dorea şi el poate un cronicar [24], şi muri pe timpul ocupaţiei ruseşti, spre sfîrşitul anului 1770. Cunoscutul şi colegul la Curte al lui C. Daponte fu îngropat la mitropolia din Bucureşti [25].

Cronica lui e mai mult un discurs de laude, o voroavă encomiastică. În *Constantin-vodă sau scrisoarea faptelor vrednice de pomenire întîmplate în Dacia supt Constantin Mavrocordat,* nu găsim un ziar precis, o cronică limpede, bogată, bine orînduită, ci unele fapte principale, de cele mai multe ori fără nici un fel de cronologie, sămănate într-o frazeologie elinească foarte savantă, care, deşi ilegibilă, face cea mai mare onoare

---

[18] XENOPOL, rezumate de documente din Arhiva Propagandei, în *Arch. soc. şt. şi literare din Iaşi,* V, p. 549—50. Din Veneţia, Corfu, Polonia, Constantin-vodă avea şi secretari, medici, pictori; *ibid.,* p. 549.

[19] v. p. 296, 302 şi 334—5 din ed. dată de ERBICEANU, în *Cron. greci.*

[20] Scrie: *„am* mers la Constantinopol"; p. 340.

[21] P. 321.

[22] *Ibid.*

[23] P. 330—5.

[24] V. mai sus.

[25] ERBICEANU, *Cron. greci,* p. LXX—II; „Bis. ort.", XIV, p. 65 şi urm. — El lăsă poate un fiu, căci în 1783 întîlnim pe un Depasti Vel Spătar — „Arch. rom.", I. p. 183; IORGA, *Documente şi studii,* I—II, care pare să fie acelaşi cu „Dracache Depaste Vel Vornic", tot în Moldova, la 1793 — URECHIA, *Ist. Rom.,* I, p. 837 —, a cărui soţie: „Ecaterina soţia logofătului Dracachi Dăpasti", e menţionată într-un document; „Uricariul", VI, p. 254.

învățatului scriitor cari a pus-o pe hîrtie. Faptele expuse astfel, atinse mai degrabă decît povestite, sînt culese din experiența personală a curteanului și intimului, dar și din *izvoade* manuscripte, din „ziare“ [26].

De la început, Depasta se apără, în introducere, de bănuiala de lingușire, și lingușire în adevăratul înțeles al cuvîntului nu se întîmpină în cărticica lui. Dar, firește, scrisă pentru a înălța numele lui Constantin-vodă, ea e foarte parțială pentru acesta. Se începe cu lauda familiei, se arată planul ce avuse Nicolae-vodă de a numi pe fiul său în Moldova, alegerea lui în Țara Românească la 1730, pierderea tronului, abia căpătat, prin revolta din Constantinopol, înlocuirea prin Mihai Racoviță, restabilirea, schimbul cu Grigore Ghica, prin cari trecu în Moldova. Se ajunge apoi la a treia domnie munteană și la greutățile ei, la noua domnie moldovenească după război, la a patra stăpînire din București, la schimbarea din nou în Scaunul din Iași, la lungul exil plin de prigoniri și suferințe. De aici, Depasta-și urmărește Domnul în ocîrmuirea din Țara Românească la 1757, în al doilea exil la Constantinopol, și-l lasă numai după ultima restabilire, tot la munteni.

În cursul povestirii, Depasta nu uită să noteze toate acțiunile de binefăcător, de răspînditor de lumină, de „erou“ războinic chiar — Constantin-vodă era un mic omuleț încrucișat, care n-avea nici cea mai mică dispoziție pentru meșteșugul armelor [27] — ale lui Mavrocordat. Îl vedem, din povestirea panegiristului, luptînd ca un „geniu eroic“ contra nemților, cari-i furară în adevăr mitropolitul și boierii, dar pierdură pe generalul lor ucis în luptă de viteazul voievod ; aflăm de la același lăudător școlile ce a făcut Domnul în București, în Iași, în orașele de provincie ale Moldovei, normele judecătorești ce a introdus în această din urmă țară, pacificarea ei, curățirea ei de turci, și mai tîrziu de lazii negustori, dărnicia lui față de oamenii învățați și de orice oaspeți, acțiunile săvîrșite spre binele țăranilor [28], silințele pentru cultură, prin cari făcu „din țara geților o icoană a Helladei“ [29], și nodul adunat pentru reforma clerului [30], facerea de piețe în București etc.

În măsura în cari e lăudat Constantin, în aceeași se critică purtarea rivalilor și înlocuitorilor lui, dar și critica are măsura pe cari o are la acest

---

[26] Συνείλεκτος μέν αὔτη ἐξ ἀνεκδότων ἐφημερίδων ἐκτε ἰδίας αὐτοψίας.

[27] v. citația din Neculce, mai sus, p. 268. Cf. SULZER, partea inedită : „Alle drei [fiii lui Nicolae-vodă] schielten mit den Augen, am Meisten aber Constantin, der zweitgebohrne ; nebstdem sollen auch die zwey Klügern demungeachtet, gleichwie hlr Vater selbst, so etwas in sich gehabt haben was man in Oestreich ein Schuss, anderwerts einen Wurm oder Überschnappt zu nennen pflegt“. Copia din Bibl. Ac. Rom.

[28] Cunoscuta reformă. Sulzer ne spune, în partea inedită, că el da totdeauna dreptate țăranilor împotriva boierilor. Cînd un boier reclamă cincizeci de lei unui țăran și trebuia să i se satisfacă cererea, el impunea cîștigătorului o cheltuială de judecată de o sută de lei față de marele-armaș. „Sein Bescheid war dass, wenn sie auf einmal dem armen Bauern etwas weniges unrechtmässig bezahlen müssten, o wäre er doch gewiss dass sie zu andern Zeiten demselben hundertmal Unrecht gethan und sich deshalben über eine so kleine Vergütung nicht zu beschweren hätten“. Copia de la Bibl. Ac. Rom.

[29] P. 319.

[30] P. 320.

om distins lauda. El pretinde că Mihai Racoviţă a refuzat să dea pe fata sa lui Mavrocordat [31], şi că totuşi acesta stărui pentru liberarea omului care-l jignise, şi consimţi mai pe urmă să încheie altă legătură de familie cu dînsul [32]. Grigore Ghica, „ademenit" de duşmani, face ca Mavrocordat să fie scos din domnia, mai rentabilă, a Ţării Româneşti, şi totuşi acesta-l vizitează la hotare [33], după care urmează totuşi nouă intrigi ale aceluiaşi Ghica [34]. În fine, Scarlat Ghica, noul Domn din 1758, primeşte în adevăr laude pentru blîndeţa sa, dar se adaugă că blîndeţa nu era poate decît prostie şi lene, că el a putut fi bănuit de lăcomie şi că a lăsat un foarte rău nume după dînsul [35].

S-ar putea, judecînd după titlu, care poartă: Veneţia, atunci cînd lucrarea a fost scrisă probabil în Ţara Românească, s-ar putea ca lucrarea să fi fost tipărită. La Muzeu se află o traducere latină a ei [36], şi, dacă Depasta n-ar fi fost un greco-venetian, s-ar putea bănui că traducerea a fost făcută de iezuitul ardelean chemat de Mavrocordat pentru a scrie „cronica ţerii" [37].

Manuscriptul latin are şi o nouă prefaţă către „cetitorul iubitor de greci". În ea, după ce se observă existenţa de cronici în „limba barbară a poporului românesc" [38], se insistă asupra lipsei de biografii, scrise în latineşte sau greceşte, ale Domnilor greci ai „Daciei". Vin apoi, după ce se termină lucrarea toată, un *Elenchus* şi un *Parallelum*. În acesta din urmă se arată virtuţile principilor contemporani: Mihai Racoviţă, bătrînul iubitor de ţară, maiestosul, cavalerescul Grigore Ghica, Matei-vodă prudent în tinereţa sa, blîndul Scarlat Ghica, cumintele Ioan Calimah şi chiar Constantin Racoviţă. Natural însă că toate aceste însuşiri le întruneşte fenomenalul patron, Constantin Mavrocordat.

Tot din îndemnul lui Constantin Mavrocordat s-a scris, sau poate s-a tradus numai în greceşte: „din limba românească în limba noastră obişnuită", de Lazăr Scriba din Trapezunt, în ianuarie 1734, la Iaşi, o *Istorie pe scurt, paralelă a Domnilor Munteniei şi Moldovei.*

---

[31] Pe cînd Neculce afirmă că Nicolae-vodă a stricat logodna fiului său îndușmănindu-se cu Racoviţă; p. 370—1. Se ştie că pe urmă Constantin a luat pe Ecaterina Roset, fiica lui Constantin Roset; acelaşi, p. 370—2. SULZER — *l. c.* — greşeşte cînd spune că era sora „desjenigen Russetti, welcher in Kronstadt katholisch geworden und seine Neigung gegen die Deutschen nicht weniger als andere von seinen Anverwandten zu seinem Nachtheile an den Tag gesetzet"; v. p. 198.

[32] Ioniţă Racoviţă a luat, ne spune SULZER *l. c.*, pe fata lui Constantin, Cf. DEPASTA p. 308. O chema Smaranda; IEN. KOGĂLNICEANU, p. 218.

[33] P. 307. Confirmată vizita prin Neculce, p. 373.

[34] P. 308.

[35] P. 332—4.

[36] v. şi ERBICEANU, *Cron. greci*, p. LXXII. Ms. are nr. 30.

[37] v. mai sus.

[38] „Etsi vetustiorum principum, qui gentilitia a Valachorum stirpe prodierunt, barbarico gentis dialecto, vel remotiori ab evo ductam et ad nostra usque tempora digestam historiam, que manuscripta tantum et nondum edita passim occurrunt".

DOCUMENT
AL LUI BRÎNCOVEANU, 1689

Cărticica, păstrată într-un îngrijit manuscript, începe de la colonizare şi merge pînă la schimbarea de Scaun între verii Constantin-vodă şi Grigore Ghica, după cari vin table de tot felul.

La început se găsesc elemente nouă şi interesante : întrebuinţarea pentru lămurirea domniei lui Mircea a lui Sagredo şi Seadeddin. De la o bucată de vreme e o simplă prescurtare din Constantin Căpitanul şi Mustea. Istoria munteană începe iar a fi de folos de la Constantin Brîncoveanu, cari „a făcut şi unele lucruri bune, dar le-a înnegrit cu acele multe rele", iar cea moldovenească e nouă de la Nicolae Mavrocordat înainte. Dacă se ia apărarea lui Racoviţă contra conspiratorilor „cu fumuri la cap", se laudă toţi Mavrocordaţii : şi Nicolae, şi Ioan, regretat de ţară, şi, mai ales, doritul Constantin-vodă, căruia i se înseamnă cu cea mai mare îngrijire ziua naşterii : 1711, 21 februarie, „la trei ceasuri şi jumătate din noapte" [39].

[39] Ms 195 de la Muzeu, acum la Ac. Rom.

A treia cronică grecească din această epocă e scrisă în versuri, în felul şi, probabil, după modelul stihurilor lungi, adormitoare, anoste ale lui Stavrinos, cîntăreţul prozaic al lui Mihai Viteazul, şi ale lui Matei al Mirelor, istoricul Ţării Româneşti la începutul secolului al XVII-lea. Propriu vorbind, nici nu e o cronică, ci mai mult o *tragodie*, o prolixă tînguire pentru moartea „viteazului şi marelui Stavarachi".

Eroul e un personaj foarte bine cunoscut, deşi într-un sens foarte rău. Stavarachi era numele tatălui său, Stavarachi „cel bătrîn", şi el un om influent [40] ; pe dînsul îl chema Iordachi. Era ginerele lui Manolachi Spătarul [41], cari l-a exilat uneori în neînţelegerile lor de familie [42], fiindcă, ne lămureşte un contemporan [43], „Stavarachi se mînca cu socru-său Manoli spătarul". Îi mai cunoaştem un frate, Ienăcachi căminarul [44]. Daponte ne spune [45] că era fiu de medic vestit, că-i plăceau cărţile şi că dădea bani ca ele să se tipărească [46].

Viaţa politică a principatelor concentrîndu-se tot mai mult la Constantinopol, boierii de ţară fiind, pe de altă parte, împiedicaţi de a se duce la Poartă, ca în alte timpuri, pentru a-şi face ascultate plîngerile şi dorinţele [47], mai puternici decît boierii cei mai puternici, mai puternici decît Domnii chiar ajunseră capuchehaielele. Se formară pentru cîştig clice greceşti, compuse mai mult din membrii aceleiaşi familii, care dispuneau după plac de soarta ţărilor noastre. Cei ce le compuneau nu căutau onoruri sau reputaţie : se mulţămeau cu un titlu de boierie cari nu era printre cele mai răsunătoare. Dar spătarul sau hatmanul, care nu se vedea decît rareori la Iaşi sau la Bucureşti, stăpînea din Ţarigrad, unde-şi ţesuse dibacea pînză, toată politica românească.

Cei dintîi stăpîni de Domni de acest fel fură Cupăreştii, cari cu timpul se aşezară în ţară, luară dregătorii, se însurară cu pămîntence şi lăsară altora Ţarigradul. Atunci în locul lor veniră Ipsilănteştii, cari jucară, cu mai puţină strălucire, acelaşi rol, pînă la uciderea lui Manolachi Chiurci-Başa. Locul lor îl luă Stavarachi, cu ai săi.

Era, în special, omul fiilor lui Mihai Racoviţă, cari erau, la rîndul lor, oamenii săi ; ca rival, avea pe hatmanul Mihalopol, un domnitor mult mai slab însă, patronul şi sluga fiilor lui Grigore Ghica [48]. Soarta Domnilor rezulta din luptele lor, şi s-au văzut cazuri cînd schimbări se făcură „ca să nu se stingă şi capuchehaielele" [49].

---

[40] IENACHI KOGĂLNICEANU, p. 208.
[41] *Ibid.*, p. 221.
[42] *Genealogia Cantacuzinilor*, în „Bucium", p. 140. Dacă, precum se pare, Manolachi spătarul şi primul capuchehaie muntean Manolachi Gealepul sînt aceeaşi persoană.
[43] IENACHI KOGĂLNICEANU, p. 231.
[44] *Ibid.*, p. 222. Cf. pentru rudele lui Stavarachi şi Ioniţă Canta, p. 186—7.
[45] ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 191—6.
[46] Ar fi tipărit la Lipsca o teologie în două volume.
[47] v. NECULCE, p. 379 : „boierii la Poartă nu vor să meargă, că nu-l lasă Domnii"
[48] v. IENACHI KOGĂLNICEANU, p. 225.
[49] *Ibid.*

În Moldova, ca și în Țara Românească, Constantin Racoviță fu la ordinele lui, și vedem, în cea din urmă țară, o partidă de boieri care-l ascultă și-l ajută [50]. Ștefan Racoviță făcu ceea ce-i spuse „vestitul" Stavarachi [51]. După sfatul lui, cari-i procurase fermanul necesar, ucise el pe boierul Ștefanachi și pe Iordachi Băjescu, la 26 april 1764 [52], și ordonă îndată o nouă arestare de boieri [53].

Pînă și bătrînul dragoman Ienachi Callimachi, ajungînd Domn, trebui să recurgă la serviciile lui, cari „zic că era al doilea Domn" [54], și luă asupră-și un timp reprezintația amînduror principatelor. Venind în Iași ca un stăpîn, el exasperă mulțimea cari veni la Curte „să vadă pe cine are Domn" [55]. Succesorul celui de-al doilea Callimachi, Grigore Al. Ghica, fu numit iarăși prin influența lui Stavarachi.

Viața lui se mîntuie cum se mîntuie de obicei viețile puternicilor din Orientul musulman. Un alt grec, în fruntea altei familii numeroase și inteligente, Nicolachi Suțu, îi aduse căderea. Domnul lui Stavarachi se prăbuși și, împreună cu dînsul, acesta însă pentru totdeauna, spătarul mai mare decît Domnii. Sultanul ordonă execuția lui la 28 august 1765 ; pe pieptul lui se citea învinuirea că a prădat Țara Românească [56] ; casa-i fu confiscată și clienții, prietenii prosperității lui, îl uitară [57].

Nu toți însă. Și unul dintre puținii cari nu uitară se încumetă să-i cînte mărirea și să-i cînte moartea. „Andragathiile" lui Stavarachi figurează la sfîrșitul ediției din secolul al XVIII-lea ale lui Stavrinos și Matei al Mirelor. Ele sînt o perpetuă laudă, în stil rău, în formă inferioară, a puternicului care murise. Ici și colo se pot culege și oarecare amănunte nouă, dar numărul lor e foarte mic. Însemnătatea poemului nu e în raport cu întinderea lui, și talentul autorului necunoscut nu era la înălțimea recunoștinței lui [58].

Aceasta e istoriografia greacă din a doua perioadă, puțină și săracă, operă a unor cărturari a căror știință și înălțime de vederi nu se apropiau de ale lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul și Dosoftei sau Hrisant Notara. Contrastul e și mai mare cînd trece cineva de la generația de istorici români a lui Constantin Căpitanul, Radu Popescu, a lui Constantin Canta-

---

[50] Îl cere să fie capuchehaie în 1755 ; *Gen. Cant.*, p. 140 ; cf. KOGĂLNICEANU, p. 218.

[51] Calificativul e al lui Kogălniceanu, p. 225.

[52] *Gen. Cant., l. c.* ; însemnările dascălului Radu Zugravul, în KOGĂLNICEANU, *Colecțiuni de modeluri de pictură religioasă*, în „Rev. p. ist., arch. și fil.", I, p. 33 și urm.

[53] *Gen. Cant., l. c.*

[54] Kogălniceanu, p. 233, 236.

[55] *Ibid.*, p. 237. Și supt Constantin Racoviță boierii voiseră să-i prindă ; CANTA, p. 186—7.

[56] IORGA, *Documentele Callimachi*, I, p. 24 ; II, p. 471 : „Ian. 28 — ten-aufhenken" ; cf. și prefața vol. I, p. XLIV—V.

[57] IENACHI KOGĂLNICEANU, p. 254 ; *Gen. Cant.*, p. 140 ; HURMUZAKI, *Fragmente*, V. p. 231—2.

[58] O traducere românească avînd rimă, dar nu și ritm, s-a publicat de C. C. GIURESCU, *l. c.*, p. 209 și urm.

cuzino, a Costineştilor, a lui Neculce şi Dimitrie Cantemir, numele cele mai mari din toată literatura românească de pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, la epigonii palizi, cari sînt în Moldova Ienachi Kogălniceanu şi Canta, în Ţara Românească continuatorii anonimi ai vechilor cronici mari, şi chiar Mihai Cantacuzino şi Ienăchiţă Văcărescu, scriitori de tranziţie, aceştia din urmă.

Dar, înainte de a ajunge la aceştia mai avem o operă de oarecare întindere şi însemnătate, cari se leagă de tradiţia compilatorilor şi continuatorilor în stil mare : opera lui Alexandru Amiras.

Mult timp s-a ştiut asupra lui numai cît se poate culege din cronica sa, amănuntele pe cari le vom vedea îndată. Ce făcuse Uşerul Amiras înainte de domnia lui Grigore Matei Ghica, pentru care deveni compilator şi cronicar, nu se cunoştea. Documente din Stockholm ajută a spune astăzi ceva despre începuturile carierii lui. Vorbind cu trimisul suedez Hyltéen în primăvara anului 1713, Nicolae Mavrocordat îi afirmă „că în tot timpul turburărilor din Bender" — prinderea regelui în luna lui februarie precedentă [59] — „dragomanul Măriei Sale suedeze, secretarul de cancelarie Amiras, a fost în înţelegere şi corespondenţă cu duşmanii înverşunaţi ai Măriei Sale, mai ales cu hanul tătarilor, şi că, în dauna Măriei Sale, le-a destăinuit tot ce a crezut bine de ştiut pentru dînşii". Şi Hyltéen, raportînd această pîră, adaugă de la dînsul : „Cît poate cineva pune temei pe declaraţiile principelui, Dumnezeu ştie, şi Măria Ta chiar trebuie să le fi judecînd mai bine" [60].

Despre această petrecere a lui Amiras s-ar putea găsi ceva şi în povestirea despre soarta lui Carol al XII-lea în exil, povestire dată în 1712 de clucerul Afenduli, capuchehaiua lui Brîncoveanu, cari-şi scrie opera în greceşte [61].

Avem a face cu o culegere din partea acestui om al Domnului muntean, a actelor ce-i ajunseră în mînă cu privire la negociaţiile neobişnuitului oaspe al împărăţiei turceşti, acte pe cari le precedă, cu vagi consideraţii asupra istoriei. Partea de povestire personală e foarte scurtă şi fără însuşiri de formă, ca şi, de altfel, fără pretenţii [62].

Amiras însuşi a pus în greceşte povestea, limpede stilizată, a acestor întîmplări pe care un italian o îmbrăcă în veşmîntul limbii sale [63]. Scrii-

---

[59] VOLTAIRE, *Charles* XII, p. 326.

[60] „Hurmuzaki", IX[1], p. 506. Amiras înseamnă *emir*. Numele nu e rar la grecii din acest timp. Am întîlnit pe „Magolesi Minas Amira" şi „Cseressli Kivork Amira" în 1787, pe „Giovanni Amiro" în 1792, pe „Basilio Amira" la 1808 ; Bibl. Ac. Rom., doc. necatalogate.

[61] PAPADOPULOS KERAMEUS, IV, p. 114—5 (129). Afenduli servi şi pe Nicolae Mavrocordat. Era din Terapia, „nepot al lui Anton grămăticul" (*Epistolaire grec*, p. 39). E pomenit şi în *Cond. Vistiriei*.

[62] S-a tipărit de PAPADOPULOS KERAMEUS, în „Hurmuzaki", XIII, p. 49 şi urm. (există o traducere românească, în acelaşi format, a volumului, de G. MURNU şi LITZICA).

[63] Tipărită în „Studii şi doc.", IX, p. 41 şi urm.

torul suedezului a tradus, de altfel, în 1737, şi o carte de laude pentru ţar, *Vita di Pietro il grande*, a lui Catiforo, apărută la Veneţia în 1735 [64].

Supt Nicolae Mavrocordat, cari avea pentru dînsul astfel de sentimente, Amiras nu va fi găsit ocupaţie în Moldova, după ce lăsă serviciul suedez ; cel mai tîrziu, pe la sfîrşitul anului 1714, cînd regele părăsi teritoriul otoman. Pe vremea lui Mihai Racoviţă însă, el era acum stabilit la Curtea moldovenească, unde împlinea sarcina, nu tocmai însemnată, de mare-uşer, fiind om ştiutor de limbi orientale, pentru care lucru-l şi luase fără îndoială Carol al XII-lea [65]. El însuşi se pomeneşte în cronică la anul 1716 printre boierii ţării. Venind pe urmă, pentru expediţiile de la munte, stoluri dese de tătari, peste voia Domnului, ni se spune că „se ostenia Alexandru uşerul să-i întoarcă, şi nimică n-au isprăvit“ [66]. El traduse de bună samă actul prin cari mîrzacii din fruntea cetelor se îndatoriră a nu prăda, şi de aceea ni-l şi dă în scrierea sa [67], şi după sfatul lui îmbrăcă Domnul pe unul din ei cu caftan, puindu-l în fruntea contingentului [68]. Uşerul Alexandru ştia şi limbile europene, şi de aceea Racoviţă îi dădu sarcina de a conduce prin ţară, ca mehmendar, pe ambasadorul polon Bekerski [69]. El nu merse cu oastea la mănăstirea Mira, dar e singurul dintre cronicari destul de bine informat pentru a şti scopul pentru care a fost întreprinsă expediţia din Ardeal, ce trebuia să sprijine silinţele ungurului revoltat Bercsényi şi ale lui Regeb-paşa, veniţi pe aiurea în provincie [70]. Ca şi lui Chiparisa, alt curtean, iniţiat în oarecare afaceri politice şi el, Amiras a avut supt ochi scrisoarea, prinsă de duşmani, a bistriţenilor către generalul din Sibiu [71]. Dar n-a participat nici la această campanie, căci o povesteşte numai după „zilele“ altora [72].

La întoarcerea de la Bistriţa, în 1717 încă, vodă făcu pe Amiras căminar şi-l întrebuinţă în cursul iernii pentru împăcarea tulburărilor produse de ungurii lui Esterhazy, ce iernară în Iaşi şi se arătară „oameni răi“ [73]. Cîtva timp mai tîrziu — Amiras era pentru Racoviţă ceea ce Axintie Uricariul fusese pentru Nicolae Mavrocordat —, căminarul fu numit mehmendar al unui nou sol polon, Popiel, cari, supărîndu-se de puţina cinste ce i se făcuse, fu alinat de călăuzul său „cu multe vorbe dulci şi cu plecăciuni“ [74]. În Iaşi i se făcu, pentru a-l mulţămi, un alai nepomenit de frumos, şi pînă la Galaţi solul avu iarăşi lîngă dînsul pe „Alexandru cămi-

---

[64] v. *Studii şi doc.*, l. c. p. 42. O traducere românească în 1749, *(ibid.)* ; v. şi mai departe.

[65] Asupra şederii acestui principe în Bender, v. şi articolul, publicat în *Historisk Tidskrift*, 1900, de TH. WESTRIN, despre „creditorii orientali“ ai lui Carol.

[66] P. 130. Menţiunea între boieri la p. 126.

[67] P. 131.

[68] *Ibid.*

[69] P. 133 : „Alexandru Amiras, vel uşer“.

[70] P. 133.

[71] P. 134.

[72] „Ungurii de primprejur — cum zic, mojicime“ ; p. 135. „Alţii zic că au fost oaste trimeasă de generalul de Braşov“ ; *ibid.* Dar ştie ce a zis Esterházy Domnului ; *ibid.*

[73] P. 135.

[74] P. 139.

narul", cari primi „cărți de mulțămită de la sol". Fiind ciumă la întorsul lui Popiel, Amiras nu mai căpătă alte certificate polone, căci trimisul polon fu întovărășit numai de *conaccii*.

Supt Grigore Ghica el ajunse mare-sulger, dar nu mai ocupa această funcție, ci trăia ca mazil, cînd domnia fu reînnoită. Atunci el traduse firmanul de *mucarer*, pe cari-l ceti Sandu Sturdza, marele vistier [75], și cari fu reprodus în cronica lui, ca și scrisoarea vizirului către Domnul confirmat în stăpînire. Cînd tătarii Nogai se supuseră lui Ghica în chestia hotarelor, la 1729, zapisele lor fură prefăcute pe românește de Amiras. El era acum „Alexandru postelnicul", și fu unul din delegații moldoveni pentru delimitare, celălalt fiind un boier foarte influent, Ienachi logofătul Ipsilanti, tatăl lui Alexandru-vodă [76]. El se opri cu povestirea pe la 1730, împiedicat, s-ar crede, de moarte de a o duce mai departe decît atîta. Deoarece compilația lui e însă în legătură cu cronica lui Neculce, trebuie să admitem că el a trăit mai mult decît acesta, că a scris cronica pînă la sfîrșitul domniei lui Ghica, dar că manuscriptul găsit de Ienachi Kogălniceanu și transmis nouă de acesta era defectuos la urmă [77].

Cronica pare să fi fost scrisă în întregime supt această domnie dintîi a lui Grigore Ghica, și anume din îndemnul lui vodă. În adevăr, ea urmărește de aproape, ca o cronică oficială, persoana voievodului, se ferește a exprima altă judecată decît una lăudătoare asupra actelor acestuia și începe prin a reproduce pagini întregi din povestirea munteană a lui Constantin Căpitanul, tot ceea ce se spune în el despre bunul și străbunul lui Grigore, Gheorghe-vodă Ghica și fiul lui, Grigoraşco.

Domniile lui Mihai Racoviță a treia oară și a lui Grigore Ghica, ce formează partea îmbielșugată, interesantă și folositoare a letopisețului ghiculesc, sînt precedate de o compilație, ale cărei elemente și a cărei importanță trebuie să le fixăm.

S-ar părea din capul locului că noua compilație reproduce numai pe a lui Mustea [78], comițîndu-se confuzii în reproducere [79], dar această iluzie dispare îndată. Chiar din al doilea capitol — compilația începe, ca toate celelalte — de la 1661, acel consacrat primei ocîrmuiri a lui Duca-vodă, găsim unele lucruri: numele vizirului și hanului, de exemplu, cari s-ar căuta în zădar la Mustea. Pe cînd la acesta nu se exprima nici o judecată aspră asupra domniei a doua a Ducăi și se treceau supt tăcere cauzele răscoalei contra lui, în Amiras Domnul e caracterizat ca un om „rău și cumplit, prea vrăjmaș și plin de toată răutatea", și pentru răscoala Hîncului se dă cea mai largă, mai amănunțită și mai precisă din toate povestirile

[75] „Sandul Sturdza vel-vistier au citit tîlcuirea fermanului scos pe moldovenie de Alexandru biv vel sulger" ; p. 170.

[76] P. 176. Actele de la p. 174 înnainte. Cf. *Arch. rom.* II, p. 206.

[77] Începutul domniei lui Ghica trebuie să fi fost scris înainte de 1740, căci se spune la p. 156 că Alexandru Ghica e dragoman.

[78] Cf. „An. Ac. Rom.", XXI, p. 441.

[79] Astfel la Dabija-vodă se contopesc cele două expediții în Ungaria și se denaturează împăcarea Domnului cu turcii.

ce avem asupra acestui eveniment. Se înseamnă printre şefi, ca în Nicolae Costin, şi Constantin clucerul ; se pune locul unde-şi aşezaseră tabăra revoltaţii cari asediau Curtea [80], se menţionează deputăţia de doisprezece, cari comunică lui Duca porunca să plece, măsurile luate de Domn, după această înştiinţare, negocierile lui cu bătrînii. Se dă numele Serăscherului [81], cari se puse în fruntea trupelor de represiune, se înşiră silinţele făcute de ţara nemulţămită pentru a scăpa de Domnul gonit — strigară toţi, înaintea turcilor, de trei ori, „că nu ni trebue". Numai aici se notează soarta celor două căpetenii, Hîncul şi Durac, dintre cari cel dintîi se lăsă ispitit de făgăduielile lui vodă. Dacă afacerile de război ce vin pe urmă sînt expuse foarte pe scurt, şi aici şi la schimbarea Domnului se dau amănunte nouă. Ele sînt căpătate însă, nu dintr-o veche cronică contemporană, ci din una mai nouă, cari se îndrepta în povestirea acestor lucruri după spusele unora şi altora, între cari şi „din slujitorii acei ce au fost întru oastea moldovenească" [82].

Ştirea despre moartea lui Petriceicu-vodă în Polonia e originală, în capitolul următor, dar cea mai mare parte din informaţie e culeasă din Nicolae Costin şi Mustea. Şi în domnia lui Dimitrie Cantacuzino, compilatorul dă amănunte necunoscute de aiurea, cu toată scurtimea povestirii, precum asupra locurilor unde iernează tătarii [83]. La Anton Ruset, ceea ce se spune despre roada cîmpului, despre zidul neisprăvit — „precum se vede astăzi" [84] — de la Sf. Sava, despre luarea „Ladijnei" de turci nu se găseşte decît în compilaţia ghiculească.

De la suirea din nou pe tron a lui Duca în 1678, nu mai avem a face însă cu vechea cronică originală plină de ură contra Ducăi, ci cu o versiune prescurtată din Mustea, la cari se adaugă ici şi colo cîte o informaţie suplimentară.

Se oprea la 1678 cronica originală sau ne-a fost păstrată undeva ? Ni s-a păstrat. Ea formează partea originală din cronica *deosebită* a lui Mustea [85], pe care o dădea manuscriptul reprodus de M. Kogălniceanu.

Înainte de a urmări mai departe compilaţia lui Amiras, să ne lămurim asupra acestei continuaţii, cari lipsea în manuscriptul întrebuinţat de postelnicul Alexandru şi pe cari, descoperind-o, un copist al lui Mustea a introdus-o în această din urmă compilaţie.

Ceea ce arată de la început în această povestire o continuaţie a celei rezumate în partea întîi a lui Amiras e ura pronunţată contra lui Duca. „Întîiaşi dată — scrie analistul necunoscut — s-au arătat către toţi cu

---

[80] „Înaintea Curţii, despre mănăstirea Trei Sfetitelor şi despre Sfîntul Nicolai."

[81] Nu Caplan, ca în Nic. Costin, ci, bine, Halil.

[82] v. p. 103 din ed. Kogălniceanu. Informaţiile de aici sînt cu totul exacte şi se confirmă prin corespondenţa veneţiană din Constantinopol, în „Hurmuzaki", V².

[83] Domnul e arătat ca viclean la vorbă şi împovărat cu toate defectele omeneşti.

[84] P. 104.

[85] Cealaltă cronică pînă la Antioh-Vodă (p. 32 din KOGĂLNICEANU) se află şi în ms. 327, acum la Ac. Rom. Să fie o traducere greacă a acestui text necomplet acel citat de PAPADOPULOS KERAMEUS ; v. mai departe.

blîndeţe şi cu milă, ca să uite răutăţile ce făcuse în domnia a doua. Iară firea cea dintîi, care avusese, n-au schimbat-o, nici au ascuns-o cu vrun meşteşug sau socoteală, ce fără de zăbavă au început a face iarăşi ca şi în zilele lui trecute, adică a îngreuna ţeara cu nesăturarea ce avea şi a supri prea boieri". Vorbind mai departe de „fiastrul" lui Hîncu [86], cronicarul trimite la domnia a doua, unde am văzut că revolta acestuia era povestită deosebit de pe larg. El lasă la o parte conspiraţia boierilor pentru uciderea Domnului tiran şi, venind de-a dreptul la omorul lui Done, „fiastrul" pomenit, adaugă că a fost ucis „nefiind vinovat, că fără judecată l-au omorît". Se dau aprecieri asupra mai multor individualităţi de pe acest timp, sau se spune ce au ajuns ei mai tîrziu. Aşa, despre vizirul Carà-Mustafà : „om de firea sa lacom" [87], despre Iene, locţiitorul Ducăi în Ucraina, unde „ziceau oamenii atunci" că ar voi să emigreze : „om prost şi neînvăţat, carele nu era harnic de acea slujbă ;" despre Bainski, „carele s-au făcut mai pe urmă şi sărdar" ; despre Dediul sărdarul, „carele mai pe urmă s-au făcut spătar-mare ; om viteaz şi de treabă" [88]. Restul e ca în Nicolae Costin, decît care cronicarul povesteşte simţitor mai pe larg împrejurările prinderii lui Duca, menţionînd şi prădarea lui de cazaci, cari-i iau, cu toate condiţiile capitulării, „pănă şi şlicul din cap... Cumu-i obiceiul căzacilor, carii niciodată nu se ţin de cuvînt" [89].

Din aceste constatări iese o concluzie, cari nu e fără interes. Aceea anume că avem înaintea noastră, nu o copie prescurtată a lui Nicolae Costin, ci *izvodul* după care compilatorul şi-a luat parte din informaţiile sale asupra domniei a treia a lui Duca. Acest *izvod,* altul decît lui Miron — se vede după trimiterile la evenimente ulterioare — n-a fost scris chiar pe timpul pe cari-l descrie, ci în vremea lui Constantin Cantemir, cînd Bainski era serdar, Dediul spătar, iar cazacii, în serviciul polonilor încă, un element de pradă în Moldova sfîşiată şi tiranizată.

Domnia lui Dimitrie Cantacuzino a doua oară oferă şi ea amănunte particulare : pentru şederea lui Şerban şi a lui Dimitrie ca boieri la Curtea lui Grigore Ghica, pentru partizanii celui din urmă, cari stăruie pentru dînsul la Serascher. Şi iar unele indicaţii, ca aceea că serdarul Cantemir „au stătut pe urmă şi Domn" şi că Suleiman Serascherul a ajuns vizir, lucru cari se întîmplă în decembrie 1685, ne trimit din nou la domnia lui Cantemir pentru redactarea letopiseţului.

Acest letopiseţ a fost, se pare, continuat de alt scriitor de la cele dintîi timpuri ale pomenitei domnii. Vechiul analist scrie, lăudînd „buna chiverniseală" a Domnului că pe timpul său a fost *pace,* iar cel nou se plînge îndată că „pămîntul nostru pe acea vreme avea *nevoie* despre oştile leşeşti". Naraţiunea continuatorului e originală şi preţioasă. Se dau lămu-

[86] Aici i se spune, din greşeală, *fiul.*
[87] P. 20.
[88] P. 22.
[89] *Ibid.*

riri precise asupra expedițiilor lui Sobieski în Moldova [90], asupra ocupației polone [91], asupra asediului de la Soroca, a cărui durată se fixează exact. În fine, la uciderea Costineștilor se dă o anecdotă nouă. „Spun de Velicico, că ar fi stat de multe ori împotriva voroavei lui Cantemir-vodă ; au fost zicînd că omul cari nu știe carte este un dobitoc, adecă unde nu știa carte Cantemir-vodă, și altele multe, cari nu se cădea să răspunză, fiindu-i stăpîn" [92].

Domnia lui Constantin Duca e tratată original, dacă se înlătură unele adaosuri, pe care compilatorul cari ne-a păstrat cronica le-a luat din Mustea. Tînărul Domn e arătat ca un „om învățat", dar supus „sfatului rău a unora ce-l sfătuiau pe dînsul" și „nestătător la cuvînt" [93]. Afacerea Capugiului e pusă într-o lumină deosebită. Vodă ar fi încercat întîi să-l cîștige cu bani ; polonii au fost aduși de Nicolae Costin — „însă zic unii că cu știrea lui Nicolai Costin Hatman, ce era cumnat lui Constantin-vodă, au adus oaste leșească" ; nime n-a urmărit pe ucigași, cari răpuseră pe turc în luptă. Apoi, după sfatul Brîncoveanului, Duca începe luptele cu polonii, cari, de s-ar fi știut mai iute principalul lor rezultat, prinderea lui Turculeț, la Constantinopol, ar fi salvat situația Domnului. Se adaugă că numai mulțămită acestor fapte — pe cari cronicarul le precizează — a rămas mazilul cu viață după căderea sa.

Antioh e mult lăudat, și micile învinuiri ce i se aduc se pierd pe lîngă bunele lui însușiri. Cearcă „să se facă asemene următor tătîne-său, la dreptate și buna chiverniseală pămîntului, numai tinerețele lui nu-l lăsau ca să meargă pe calea părintelui său, căci mult își pierdea vremea cu vînătoarea. Iară încăși, avînd buni sfetnici... tot nu lipsea buna chiverniseală". Aici se narează în chipul cel mai complet revolta Nogailor [94].

După dînsul, Duca, cu a cărui domnie se termină letopisețul, apare iarăși „nestătător", și chiar față de Brîncoveanu, o minune la un moldovean de pe acea vreme, nu i se dă dreptate. „Începe a răsplăti binele ce l-au făcut socru-său cu necunoaștere de bine, și, în loc de mulțămită, i-au amestecat la Poartă cu cuvinte rele". Boierii, *supărați,* au cuvînt să emigreze, dar *se zice* numai că „Basarab-vodă" ar fi știut de gîndul lor. Nu se vorbește de călătoria Domnului muntean la Adrianopol, dar despre soliile pentru pribegi, despre ipocritul alai al lui Duca mazil se găsesc lămuriri mai bogate decît oriunde și, cum se vede din controlarea unora cu Greceanu, absolut exacte [95].

---

[90] La cea dintîi se menționează, ca în *Viața lui Constantin Cantemir,* numele vornicului Ramandi, lăsat de Domn la Iași, în retragerea sa.

[91] La Lăpușna ar fi rămas numai „puțintei oameni".

[92] P. 25. Vorbind despre Crupenschi, a cărui ispravă e pusă aici la locul ei, și nu greșit, ca în Neculce, se adauge, „ce au fost medelnicer", ceea ce ar putea servi, cu un material de informație mai bogat, pentru datarea continuației.

[93] P. 25—6.

[94] P. 26—8. Se dă și vrîsta lui Antioh la suirea în Domnie : douăzeci și patru de ani.

[95] P. 28—30.

TEMA LUI MAVROCORDAT, 1716

În loc să prescurteze această bună povestire, Amiras se ţine de aceea, cari nici ea nu e originală, ci reproduce mai mult pe Neculce, a lui Mustea. Ici şi colo adaugă lămuriri, spunîndu-ne pînă unde a fugit Buhuş la prinderea lui Duca-vodă [96], cum a zidit Cetăţuia [97], cît au prădat polonii în Moldova [98], cum şi unde era ceairul lui Cantemir, prădat de Crupenschi [98 bis], cum polonii numeau *văcari* pe moldoveni în harţele lor [99], cine mai era printre pribegii de supt Constantin Duca a doua oară [100].

Pe cînd Mustea se întinde foarte pe larg asupra domniei întîi a lui Racoviţă chiar, aici se dau — la dreptul vorbind, potrivit cu însemnătatea ei — numai şase rînduri, asigurîndu-ne că „nemică nu s-au înnoit" în acest timp.

De aici, fără a se spune tocmai mult, Amiras nu se mai reazemă de loc pe Mustea, ci dă de la sine faptele ca şi aprecierile. Antioh-vodă, lău-

[96] P. 107.
[97] P. 108.
[98] „Căci întîi în ţinutul Cîrligăturii nici o casă boierească n-au rămas, nici la Hîrlău, nici la Dorohoi" ; p. 109.
[98 bis] „Unde se păşteau ca la optzeci de cai, aproape de Bahlui" ; p. 110. La Orhei ni se mai spune că erau poloni ; *ibid.* Iar mai departe reproduce anecdota despre spusa lui Velicico către Domn, care se află în *versiunea deosebită*, ce ar fi fost deci cunoscută vreunui copiator al lui Amiras, dacă nu — ceea ce n-am crede — acestuia însuşi.
[99] Neculce, a cărui povestire samănă cu cea de aice, zice „epaşi".
[100] Vasile Costachi şi fraţii lui, „şi cu Bujorenii, rudele lor" ; p. 113.

dat în a doua domnie, de Nicolae Costin ca şi de Neculce, de acesta ca şi de Mustea, e tratat aici cu asprime de Amiras, cari afirmă că era acum „mai straşnic, care fire întîi nu o arătase ; şi nici pe boieri nu-i avea în cinstea şi în dragostea ce arătase întîi", şi numai îndoielnic — „zic unii" — atribuie el această asprime noilor sfetnici, Ilie Cantacuzino şi Morona. Acestea sînt sentimentele personale ale lui Amiras, cari e pentru această vreme un contemporan, şi el ne spune singur că ale lui sînt aceste rînduri, socotind că Antioh-vodă e mazil la Constantinopol [101] de „ca la optsprezece ani", ceea ce ne-ar arăta că ele au fost scrise la 1726 [102].

Ca şi Mustea, Amiras laudă pe Racoviţă în a doua domnie pentru lipsa lui de mîndrie, pentru cinstea ce dă boierilor, dreapta lui judecată şi *frumoasa chivernisire*, făcînd rezerve slabe numai în privinţa desetinei, recomandată, crede el, desigur, de către „sfetnicii făţarnici şi stricători de ţară", pe cari să nu-i ierte Dumnezeu [103]. Dar aceasta nu trebuie să ne îndreptăţească a presupune un împrumut. Ori că n-a cunoscut pe Mustea mai departe, ori că l-a înlăturat, cunoscînd împrejurările tot aşa de bine şi judecîndu-le altfel, povestirea lui Amiras e şi aici originală. Semnalăm amănuntele pentru mazilia şi întemniţarea lui Antioh şi ştirile despre afacerile suedeze, pe cari începe să ni le comunice fostul secretar pentru limbile orientale al lui Carol al XII-lea [104].

Nicolae Mavrocordat e judecat destul de bine, de cineva care-i văzuse a doua domnie — „numai în domnia dintîi s-au arătat straşnic" — şi cari, înţelegîndu-i firea de om cult, cu credinţă către stăpîni, atribuie întîiele lui greşeli neexperienţei şi „pizmaşilor" ce se găseau între oamenii lui, pe cari singuri îi asculta.

Nu e pe larg nici domnia lui Dimitrie Cantemir, un „om învăţat şi la împărăţie cunoscut", cari „au arătat turcilor meşteşugul muzicăi, adică cîntarea", căpătîndu-şi mare faimă printre ei prin cunoştinţile şi purtările lui şi fiind judecat „vrednic şi de război" [105]. Amiras nu e împotriva politicii lui Cantemir, pe cari o explică prin descoperirea de către Brîncoveanu a planului turcesc de a-l prinde prin Domnul Moldovei, plan pe cari l-ar fi mărturisit însuşi acesta din urmă, poate în auzul scriitorului [106]. El denunţă pe Brîncoveanu că era „într-un cuvînt cu moscalii", fără a-l mustra pentru aceasta. Dar el ţine de rău pe ambii Domni pentru că au înşelat pe ţar, făcîndu-i promisiuni cari n-au fost îndeplinite : „Atuncea au văzut împăratul la ce l-au adus sfatul lui Dumitraşco-vodă şi a lui Ba-

[101] O scrisoare a lui, în CIOBANU, l. c.

[102] P. 115.

[103] P. 116 : „Numai cît în lume nici un lucru fără de pricină nu este, şi omul fără de greşeală ; aşa şi Mihai-vodă făcut-au de obşte greşeală, că au scos desetina în toată ţeara... Numai de ar da Dumnezeu să-şi facă milă cu dînşii [locuitorii], să trimiţă un Domn ca acela, să îndrepteze lucrul precum au fost mai înainte" ; p. 116.

[104] P. 116—7.

[105] P. 117.

[106] „Şi, măcar că nu era acel lucru de crezut, deară spunea el singur pe urmă către unii şi-i încredinţa pre dînşii că aceasta au fost pricina domniei seale" ; p. 118.

sarab-vodă, carii numai cu vorba au întărit inima împăratului să vie asupra turcilor, iară agiutor de bucate seau de oameni nici unul nu i-au dat“ [107].

După ce relatează viața următoare a lui Dimitrie Cantemir pînă la moartea în exil, Amiras trece la noua domnie a lui Nicolae-vodă. În aceasta-l găsește „prea bun“ ; „și pre boieri îi cinstia și-i avea în dragoste, cum se cade unui Domn“ [108]. Se laudă suprimarea desetinei pe boieri și pe cler și, pomenindu-se darea nouă a țigănăritului, se spune că n-a scos-o mai mult decît o dată. Tot ce se mai cuprinde în acest capitol — și e natural pentru un scriitor cari făcea pe tălmaciul și pisarul suedezilor la Tighinea — privește pe regele refugiat în Basarabia, pe prietenul și protejatul acestuia, Stanislav Leszcynski, expediția de la Hotin, evenimentele din Morea, unde merge un pașă din acea cetate, schimbările din Muntenia, unde Brîncoveanu și urmașul său sînt maziliți pentru a fi executați ca haini [109].

Nicolae-vodă e urmărit, în capitolul următor, și ca Domn muntean, pînă la încheierea păcii turco-germane. Succesorul lui în Moldova nu-i convine cronicarului așa de mult. Fără îndoială că osîndește agitațiile boierilor înțeleși cu nemții : Ceaurul, „cari se trăgea din neamul lui Ștefan-vodă Gheorghe“, Velicico slugerul, Conțescu căpitanul, Miron serdarul, Aslan, și poate Cuza [110], observînd și aceea că nici un hain n-a sfîrșit bine [111], dar el găsește explicații pentru nemulțămirea boierilor, mari și mici. „Boieriile le-au dat [Mihai-vodă] mai toate rudelor lui, și pre unii cari să cădeau să aibă“ — bunăoară autorul — „și ei vreo boierie, nu i-au căutat, și au rămas călcați și batjocoriți de rudele lui“, ceea ce era o „călcare nesuferită“ [112]. Expediția din 1716—7 a nemților o povestește cu cele mai mari amănunte, fiind chiar în vecinătatea Domnului și vedea mersul lucrurilor. „Era — scrie el într-un loc — lumină de lună, de lumina ca ziua, și ger mare“ [113]. Și, aiurea, cînd tatarii răzbunători încep să se adune : „Și era atîta ger și ninsoare, cît abia puteau oamenii sî îmble“ [114].

Am văzut că pentru evenimentele de război ce urmează, Amiras nu mai este așa de bine și de amănunțit informat. Urmează știri despre recoltă, despre ciumă, despre alcătuirea raielei noii cetăți turcești a Hotinului, cu cari prilej Domnul e ținut de rău pentru că nu s-a sfătuit cu nime, ca de obicei, așa încît n-a putut împiedica paguba țării. Dar îl laudă pentru strașnica lui grijă de siguranța publică, în „cît în zilele lui la Moldova putea să umble oamenii cu galbinii în mînă“ [115].

---

[107] P. 119.
[108] *Ibid.*
[109] P. 120—3.
[110] P. 123, 129.
[111] P. 129. Pe egumenul de la Cașin îl numește pentru aceea „om nesocotit și prost de minte“.
[112] P. 123.
[113] P. 128.
[114] P. 131.
[115] P. 138.

Dar la sfîrşit tonul povestirii devine amar şi greu de mustrări. Îl îndeamnă pe Amiras a vorbi astfel marile dări pe cari le pune Domnul singur, vistierul său propriu, sfătuindu-se numai cu un logofăt de vistierie. Strîngînd atîţia bani, el nu plăteşte datoriile, „izvodul de datorie de pe masa lui n-au lipsit", nu-şi răsplăteşte slugile credincioase [116], ci face numai intrigi pentru a dobîndi Scaunul muntean, mai mănos. Cînd e mazilit de Nicolae Mavrocordat, pe cari voia să-l scoată, şi de nepotul acestuia, Grigore Ghica, Amiras ne asigură, ca şi Mustea [117], că altfel ar fi emigrat boierii — cronicarul rezumă astfel aspra sa judecată asupra Domnului pe care-l servise : „Au domnit cu multă pagubă ce făcuse pămînteni lor şi străinilor, ori creştini, ori păgîni ; căci au meşteşugit de au luat banii lor, cum creştinilor aşa şi turcilor, şi nu i-au plătit, şi nici o faptă bună în toată domnia lui n-au făcut. Mulţi îl blastămă pînă astăzi, iară prea puţini îi mulţămesc" [118].

Cu totul altul e tonul faţă de noul Domn Grigore Ghica, „Domn vrednic de pomenire" [119], pentru cari se osteneşte de la început a-i găsi şi spune faptele strămoşilor, cari, domnind, n-au pedepsit pe nimeni decît pe aceia ce-şi meritau pedeapsa. Grigore-vodă, un om învăţat, cu „mintea întreagă", bun judecător şi milostiv, harnic, „un dar de la Dumnezeu asupra acestei ţări", suprimă patru dări, reformează pe a cincea, înalţă clădiri, se înconjură numai de *slugi înţelepte din Ţarigrad,* dă strălucire domniei şi se poartă în fine aşa, încît mulţămeşte pînă şi pe rudele predecesorului său. „Domnia cu cinste şi cu pace ; ca acesta putem zice că alt Domn n-au fost, precum dovadă sînt letopiseţele" [120].

Cronicarul de Curte îşi urmăreşte patronul în numirile de boieri, în negociaţiile cu tătarii, pe cari se pricepe să-i stîmpere şi să-i umilească, în daraverile cu nemulţămiţii şi pribegii, pe cari-i iartă, cînd nu-i dăruieşte cu „bătăi la talpe, de cele scoapte" [121], în evenimentele vieţii lui private, în întemeiarea de şcoli şi facerea de clădiri, în primblările lui „la cîmp" cu boierii, „zăbovindu-se cu naiuri şi cu nagarale şi cu săgetatul şi sineţul", în petrecerile ce dă cu „făşicuri şi lumini, şi pre apă şi pre uscat, care lucruri niciodată în Moldova n-au fost" [122]. Şi alături de dînsul deosebeşte, dintre boieri de ţară şi străini, pe puternicii acelor timpuri, pe Ipsilanteşti : Ienachi Aga, fiul lui Constantin postelnicul, cari aduce vestea domniei nouă şi ştie a comanda „pedestrimea şi puştile", tatăl său, „om mare de credinţă şi la tot sfatul", cari e ridicat la hătmănie, „fiind om adevărat

[116] „Cine i-au slujit cu dreptate, altă nimică n-au cîştigat de la dînsul fără decît prepus şi necunoaştere de slujbă" ; p. 140.
[117] Să nu fie un adaos de copist ? Forma în care vorbesc ambii cronicari e destul de asămănătoare.
[118] P. 141.
[119] P. 144.
[120] P. 169.
[121] P. 168.
[122] P. 172.

şi de treabă acest Constantin postelnicul“ [123], om dizgraţiat fără dreptate al lui Mihai Racoviţă“ [124].

Din aceste elemente s-a alcătuit şi în acest spirit s-a scris cronica lui Amiras, a cării prefacere şi continuare în greceşte se cerceta pe urmă.

Cronica lui Amiras a fost scrisă poate [125] în limba ţării, dar meseria autorului fiind aceea de tălmaci, el s-ar fi tălmăcit îndată pe sine însuşi pentru a face cunoscute în tot Răsăritul laudele Domnului şi ale familiei lui. Avem forma greacă (începută la 1729) într-un manuscript al Bibliotecii Naţionale din Paris şi tot acolo o traducere franceză (din 1741) după această formă grecească, traducere făcută de un levantin [126].

Dar cronicarul lui Grigore Ghica şi-a găsit, în timpurile de decadenţă, un continuator, cari, fără a-l ajunge pe dînsul măcar, e încă una din figurile cele mai însemnate din această epocă de sărăcie literară. Continuatorul se chema Ienachi Kogălniceanu [127]. Lucrarea lui formează, un timp, principala cronică moldovenească, apoi rămîne singură pentru a da întîmplările cîtorva ani din urmă şi, cînd încetează, istoriografia cronicarilor a luat sfîrşit în ţara unde produsese cele mai strălucite lucrări, în Moldova.

Nu e de admis ca familia Kogălnicenilor (de fapt Cogîlniceni, de pe Cogîlnicul basarabean) era cunoscută încă de supt Despot: donaţia satului Rîpile din partea acestui Domn către Vasile Kogălniceanu diac de vistierie, citată de un erudit foarte onorabil [128], nu oferă nici o garanţie de autenticitate. Dar e sigur că supt Simion Movilă un diac Kogălniceanu avea locuri pe Călmăţui, pentru cari se şi judecă, înaintea Domnului, cu satul Tălăeştii [129]. Locul era în ţinutul Lăpuşnei, şi actul e întărit de Ştefăniţă Lupu, la 1661, 23 septembrie, lui Vasile, fiul diaculuí, cari Vasile îşi găsi un omonim, căpitan, la 1733 [130].

Vasile, cel de-al doilea, era căpitan de Iaşi, un boiernaş fără nume mare şi fără multă trecere. Mai tîrziu, supt a doua domnie a lui Grigore Ghica,

---

[123] P. 159.

[124] *Ibid.*

[125] Dar am văzut că el scrie greceşte întîmplările lui Carol al XII-lea şi traduce greceşte *Viaţa lui Petru-cel-Mare.*

[126] Cf. KOGĂLNICEANU, el. I, III, p. 329; ed. a doua, I, p. XXV, nota 2; HASE *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du roi*, XI², p. 274 şi urm., şi V. A. URECHIA, *Miron Costin, Opere Complete* I, p. 51. Pentru un ms. la Bibl. Ac. Rom., v. mai departe şi *Cronica* lui *CANTA.* — Data de c. 1744 dată la p. 222 pentru Mustea trebuie prefăcută deci în c. 1730, Amiras întrebuinţînd pe Mustea.

[127] Şi azi, cu toate argumentele contrare ale lui C. Giurescu, *Pseudo-cronicarii, I. Enache Kogălniceanu* (din *Buletinul Comisiei istorice a României*, II, Bucureşti, 1916) sînt de aceeaşi părere. Mă sprijin înainte de toate pe atenţia dată în cronică familiei Kogălniceanu, şi nu e nici un motiv de a admite o interpolaţie. Nepotrivirile cu biografia lui Ienachi, intercalată, se pot explica prin data deosebită a redactării. Argumentul că se dau ştiri căpătate *de visu* cînd cronicarul era doar de opt ani nu e nici el decisiv. Iar pe Constantin Racoviţă îl putea critica şi un intim al lui.

[128] PAPADOPOL CALIMAH, *Botoşanii*, în „An. Ac. Rom.“, VIII, p. 145.

[129] Probabil: Tălăbeştii.

[130] Indicaţie pierdută. În „Arch. ist.“, III, p. 276, găsim nişte personaje „de pe Cogîlnic, din ţinutul Orheiului, din satu de Horbaniş“.

înaintă pînă la pitărie ; şi în casele lui „de lîngă Barnovschie", în apropierea curţilor lui Ienachi Ipsilanti, „făpturi de Ţarigrad" [131], fu găzduit Sara-Mehmed-paşa, în zilele acestui Domn [132]. El avu un fiu mai mare, Constantin, numit probabil după tatăl vecinului : hatmanul Constantin Ipsilanti, de cari atîrna căpitanul nostru şi cari-i va fi botezat băiatul [133]. Constantin semnează ca vel clucer în actul mavrocordătesc de dezrobire din 1749 [134]. El era vel medelnicer supt domnia a doua a lui Constantin Racoviţă, şi fu numit atunci „cheltuitor" pentru clădirea caselor haremului domnesc [135], cari fură terminate la octombrie 1756 [136]. Cînd Ioan Calimah veni în Scaun, deoarece nimeni nu voia să primească vistieria, Constantin, cari nu se ridicase mai sus decît rangul de medelnicer, fu numit ispravnic al acestei dregătorii : „Văzînd vistieria că n-o primeşte nime, Domnul au adus pe Constantin Kogălniceanu medelnicer şi l-au făcut vistiernic şi vechil vistierniciei cei mari, zicîndu-i Domnul că *să-l vadă*" [137]. Cu acest prilej, Constantin fu înălţat la situaţia de stolnic [138], şi, cînd vistieria găsi, în sfîrşit, un amator, pe Ioniţă Canta, ispravnicul ei de pînă atunci deveni „vel sărdar la Chişinău, dîndu-i toată marginea aceia în samă, şi ţinuturile tustrele" [139]. Într-o nouă domnie, a lui Grigore Calimah, întîlnim pe acest stîlp al familiei sale ca biv vel stolnic şi „ispravnic de ţinutul Hîrlău, Dorohoi, Botoşani", într-un ordin domnesc din 6 mai 1769 [140]. Supt ocupaţia rusească ni se asigură că a păstrat această isprăvnicie pe trei judeţe [141]. Nu ştim ce s-a mai întîmplat cu dînsul pînă la moarte, a cărei dată nu o cunoaştem [142]. Poate să-şi fi întrebuinţat ultimii ani copiind manuscripte, ca *Istoria luării Constantinopolei de turci* [143], o carte populară [144], sau traducînd opere din franţuzeşte, ca *Principesa de Elida* [145]. Căci era, după

---

[131] IENACHI KOGĂLNICEANU, p. 199.

[132] *Ibid.*, p. 200. Avem o scrisoare de familie a lui „Kogălniceanu Pitar", în doc. XLVI/28 din Bibl. Ac. Rom. Dar ar putea să fie şi a lui Nicolae Pitarul ; v. şi „Studii şi doc.", III, p. 66—8, unde şi alte întregiri la Istoria literaturii.

[133] Vom vedea că Ipsilanti l-a botezat pe al doilea, dîndu-i numele fiului său.

[134] „Arch, rom.", I, p. 98.

[135] IENACHI KOGĂLNICEANU, p. 174, nota — sau în *Apendicele* la această lucrare — şi 229.

[136] *Ibid.*

[137] Ca stolnic îl aflăm la 20 oct. 1761 (*Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums* pe 1900, p. 45).

[138] *Cronica*, p. 236.

[139] *Ibid.*, p. 238.

[140] Bibl. Ac. Rom., doc. LVIII/194.

[141] M. KOGĂLNICEANU, în „Arch. Rom.", I, p. 142—3 şi în ediţia întîi a *Cronicelor*, I, p. XXII—IV şi notele.

[142] M. KOGĂLNICEANU, în „Arch. Rom.", p. 142—3.

[143] Asupra ei şi prelucrătorului probabil, Constantin Stolnicul Cantacuzino, v. „Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine", 1926 (unde textul românesc şi cel rusesc după ediţia arhimandritului Leonid).

[144] v. şi GASTER, *Gesch, der rum. Litt.*, p. 382.

[145] M. KOGĂLNICEANU, l. c.

mărturia unui ilustru membru al familiei sale [146], un om învățat, căci știa turcește, grecește și franțuzește [147].

Al doilea fiu al pitarului Vasile a fost Ienachi, născut la 10 octombrie. Numele i-a fost dat de Constantin Ipsilanti, nașul său, ce avea un fiu Ienachi, devenit un foarte însemnat personaj în Moldova secolului al XVIII-lea [148].

Își petrecu copilăria în Iași, în vecinătatea Curții, cu alaiurile ei, și el ne spune că a văzut [149], la trecerea lui prin Moldova, pe fratele lui Grigore Ghica, Alexandru dragomanul, „om de fire și arătos" [150]. În 1746, Ioan-vodă Mavrocordat îl primi între copiii de casă [151] și el rămase în această situație supt succesorii Domnului, Grigore Ghica și Constantin Mavrocordat a treia oară, avînd drept colegi pe fiii celor mai bune familii moldovene: Andrei Donici, un alt Donici, Costin Catargiu, Mihalachi Jora, Andrei Beldiman și Costin Negre [152]. O dată, iarna, îl vedem trimis la ținutul Botoșanilor „cu slujba domnească" [153]. Era încă un „copil" supt Constantin Racoviță, cînd fu făcut comis al treilea. Ajunse al doilea comis în 1753, și-l vedem dînd știri lui vodă cu prilejul emigrării boierilor [154]. Cu Constantin-vodă, tînărul comis trecu în Țara Românească, unde dobîndi sarcina de vătav de copii, în locul unui Giuvaergi-Manolachi [155].

Se întoarse în Moldova cu Domnul său, la martie 1756, și fu numit de acesta vătav de aprozi. Cînd fratele lui supraveghie clădirea haremului, el primi sarcina de „Sumbașir asupra Curților" [156]. El fu acela cari *strînse țara* la „testament" pentru văcărit [157]. La 17 august și 8 septembrie 1760 îl găsim cumpărînd manuscripte la Constantinopol, unde plecase cu Domnul său mazil [158]. În 1761, la 20 august, îl vedem însemnîndu-se pe o carte

---

[146] *Ibid.*

[147] Asupra descendenței lui — Mihail Kogălniceanu i-a fost strănepot — v. „Studii și doc.", III, l. c. Ea se coboară din unicul fiu al lui Constantin, Ioan, cari se căsători cu o Bantăș din Botoșani și se stabili în acest oraș. În același loc, lămuriri asupra altor Kogălniceni decît aceștia.

[148] Într-un document de la Constantin Mavrocordat, cu data de 20 aprilie 1743, se găsesc ca martori Paleologul vel comis și Enachi hatmanul; „Uricariul", I, p. 59.

[149] Vîrsta lui mică nu-l putea împiedica de a-și aduce aminte.

[150] P. 199.

[151] IENACHI KOGĂLNICEANU, p. 174, nota.

[152] *Ibid.*

[153] *Ibid.*, p. 214.

[154] Cronica sa, p. 222: „Înștiințîndu-se Domnul de la mine Enachi Kogălniceanu, ce eram comis al doile atuncea, cum că un frate a lui Păladie, anume Constantin, este la casa lui în ținutul Vasluiului", cf. GIURESCU, l. c., p. 5—6.

[155] *Cronica* sa, p. 174, nota.

[156] *Ibid.* Cf. și p. 229.

[157] *Ibid.*, p. 230.

[158] XENOPOL și ERBICEANU, *Serb. școl.*, p. 269. Ms. 174 al Bibl. Ac. Rom. cuprinde următoarea notiță: „Acestu letopis/ă/țu s-au cumpărat di Enachi Kogălnicean biv vătav z'aproz, aici, în Țarigrad, fiind di la dascălul Daniil eromonah, ce-au fost și la Antiohi Gianetul, la let 1760, Av. 17. Enachi Kog. vil-vătaf."

ce cumpărase, ca biv vătav de aprozi, ca mazil [159] şi, cu cîteva zile mai înainte, dintr-o altă notiţă, pe o carte cumpărată, vedem că el se găsea la Constantinopol, între oamenii de casă ai stăpînului său destituit [160]. În 1776, după ce fusese o dată la Ţarigrad în timpul războiului [161], el era din nou mazil şi avea şase *liuzi* ca scutelnici [162]. Încă la 1791, un document din 7 septembrie, ne dă numele lui, şi din el constatăm o nouă înălţare în boierie a lui Ienachi, care ajunsese acum, de la 1782 poate, stolnic [163]. Era foarte bătrîn atunci, şi nu va mai fi trăit multă vreme [164].

După amintirea familiei, s-ar fi stins în satul Rîpile, la 1795 [165].

Kogălniceanu nu era un cărturar şi nici un om de un talent deosebit. Va fi ştiut ceva greceşte, va fi avut cîteva manuscripte istorice sau religioase în rafturi, şi atîta-i va fi fost ştiinţa şi lectura. Opera sa se resimte de aceasta.

E, cum am spus, o continuaţie a lui Amiras. Trebuie să adăugăm o continuaţie redactată tîrziu de tot, fără a avea înaintea ochilor însemnări mai întinse, care să-l călăuzească. Cronologia lipseşte aproape, lucrarea e fără proporţii : un fel de memorii sărace ale autorului ei.

La Amiras, el n-a adăugat nimic copiindu-l. Nota despre viaţa sa, cari se găseşte intercalată în ediţia *Letopiseţelor* înainte de actele relative la tătari, notă lungă şi de o mare însemnătate biografică, a fost scrisă mult timp după ce cronica era terminată, după domnia moldovenească a lui Manolachi-vodă Giani-Ruset, după moartea lui Constantin Ipsilanti [166], pe nişte foi, depărtate una de alta, ce se întîmplase să rămîie libere [167]. Pentru a completa domnia lui Grigore Matei Ghica, întreruptă în manuscriptul lui Amiras, el nu găseşte nimic decît clădirea unui „turn mare". Despre schimbarea lui Ghica-vodă cu Constantin Mavrocordat nu ştie să spuie nimic decît generalităţi cari se potrivesc pentru orice schimbare de acest fel.

Pentru a umplea capitolul consacrat lui Constantin Mavrocordat, Ienachi Kogălniceanu, căruia cronica lui Neculce nu-i era cunoscută, recurge la acelaşi mijloc, dînd ceremonialul obişnuit pentru instalarea şi ieşirea din scaun a Domnilor. El recunoaşte, de altfel, că pentru această domnie nu ştie nimic ; „În zilele acestui Domn, ce s-a fi lucrat nu ştim, că n-am găsit necăiurea scris". Atîta doar că vorbeşte despre focul cel mare, cari nu e

---

159 URECHIA, în „An. Ac. Rom.", X, p. 356, nota 1.
160 „An. Ac. Rom.", XXI, p. 443.
161 M. KOGĂLNICEANU, în ediţia cronicii, p. 269.
162 URECHIA, *Ist. Rom.*, I, p. 254.
163 „Uricariul", XII, p. 317.
164 Cf. şi XENOPOL, *Mihail Kogălniceanu*, 1895 ; discurs de primire la Academia Română. Kogălnicenii înălţaseră şi o biserică în Iaşi. Un document din 14 ianuarie 1766 e zapisul lui Vasile preotul „ot Muntenime de sus, în biserica Kogălniceanului" ; Bibl. Ac. Rom., doc. LVIII/178. Semnătura lui Ienachi cronicarul în planşele la „Uricariul", IX, nr. 22.
165 Notiţa citată a lui M. Kogălniceanu.
166 De cari spune : „Domnul Dumnezeu să-l pomenească" ; p. 174 nota.
167 Nimic din obiecţiile lui C. Giurescu nu înlătură această posibilitate.

394

pomenit în Neculce, şi califică pe Mavrocordat ca un „Domn fără noroc, cari, pe lîngă aceasta, nu se putea deprinde nici cu ţara".

Cu totul altfel, în ceea ce priveşte cuprinsul de fapte şi tonul, e expusă domnia a doua a lui Grigore Ghica, servit, cum se ştie, de familia Ipsilanti, căreia Kogălnicenii îi datorau atît de mult. Ţara aleargă la dînsul şi de astă dată „ca la un Domn bun şi tată a lor", şi el face dreptate tuturora [168]. Acum, scriitorul începe a-şi aduce aminte de împrejurări, şi el descrie pe larg vizita făcută fratelui său de Alexandru Ghica dragomanul, căruia fulgerul îi arde barba şi hîrtiile [169], fuga Domnului — cari din biserică, unde primise vestea, dă ordinul, pe tăcutele, de a i se pregăti calul, lui „Constantin postelnicul", intrarea ruşilor „cu şpegile scoase din teacă", aducînd cu dînşii pe doi din Cantemireşti şi pe „o bezadè a Giurgilor, fiiul lui Eraclie", purtarea răzbunătoare a lui Constantin Cantemir, care pune să se dărîme casa domnească de la Frumoasa şi palatul în stil constantinopolitan al lui Ienachi Ipsilanti [170].

Sosirea ostaşilor împărătesei nu-i inspiră, de altmintrelea, nici o bucurie şi nici o speranţă, şi el vorbeşte numai de „jacurile" pe cari le comiseră soldaţii ruseşti [171].

Pentru Constantin Mavrocordat, întors fără voie în Moldova, Ienachi Kogălniceanu e aspru şi cu desăvîrşire nedrept. Dacă el caută a da o mai bună administraţie judeţelor, cronicarul protestă contra *scornirii* ispravnicilor, „aducînd această muştră din Ţara-Românească" ; dacă vodă întroduce, cu intenţii bune, *cisla*, scriitorul dezaprobă inovaţia ; dacă el apără pe ţărani contra năpăştilor boiereşti, dacă opreşte luarea cu hapca de la săteni, boiernaşul se aprinde de mînie şi apără neomenia şi abuzul ; „Uşile Divanului erau deschise şi multă vorbă cu prostimea avea, cît atîta li dedese obraz cît nu putea nime din boieri ca să zică măcar cît de puţin lucru vreunui ţăran, că îndată striga la vodă şi, pentru un lucru de nimica a unui ţăran, cît de prost, făcea pe un boier mare *mascară* şi-l închidea. Şi mai dăduse o poruncă în ţară ca să nu fie volnic nime a lua cuiva măcar un ou fără de bani ; nici slujbaş, nici altul nime" [172]. Dacă învăţatul Domn vrea să civilizeze clerul moldovean, Kogălniceanu vorbeşte acru de măsurile luate pentru aceasta şi de multe ori se face a deplînge soarta popilor analfabeţi daţi cu de-a sila, la bătrîneţă, să înveţe carte. Văzînd, în sfîrşit, Mavrocordat „că nu-i merge în pămîntul Moldovei, fiind învăţat în Ţara Românească cu venituri mai mari", el aduce strămutarea lui acolo, şi în locu-i vine fratele său mai mic, Ioan-vodă.

Şi acesta, dar acum fără nedreptate, e tratat rău în cronică. E o domnie unde fură cine vrea, şi cine nu e mulţămit, e poftit şi el la masă, unde se consumă produsul dărilor nouă şi neobişnuite. Domnul refuză să-şi plă-

[168] P. 198.
[169] P. 199.
[170] P. 199—200. E acelaşi „biv vel sulger Constantin Cantemir", cari adresează o petiţie Domnului la 20 aprilie 1743 ; „Uricariul", V, p. 261—3.
[171] P. 200—1.
[172] P. 202.

STEMA ȚĂRII ROMÂNEȘTI ÎN CAPITOLE ÎNDEMNĂTOARE DE VASILE MACEDONUL, BUCUREȘTI, 1691

tească datoriile, și pune boieri în fiare, „care lucru aice — spune Kogălniceanu, a cărui experiență e scurtă — altădată n-au stătut“ [173], dar de obicei își caută, în disprețul tuturora, de petreceri : „căzut cu totul la mese mari și zeifeturi și primblări, și la alte desfătări a lumei“ [174]. În scurt timp, el e trimis pentru restul vieții la Constantinopol, unde, cum am văzut, nemaiavînd altceva de făcut pe lume, muri în ziua de Paști, cu ciubucul în gură [175].

Despre domnia de opt luni a lui Grigore Ghica a treia oară, nu aflăm multe lucruri. Despre a treia stăpînire a lui Constantin Mavrocordat, cronicarul nu poate zice bine : ca și mai înainte, el ridiculizează silințele

[173] P. 209.
[174] P. 206.
[175] v. mai sus.

Domnului pentru învățătura preoților și adaugă acum plîngeri pentru liberarea țăranilor de șerbie. „Au mai scornit că nu trebuie boierii să aibă vecini prin satele lor [176].

Ar părea curios că Racoviță, sprijinitorul cronicarului, nu e tocmai lăudat de fostul lui comis al treilea, precum, de altmintrelea, Ienachi maltratase Domnul în casa cărora-și trăise tinerețea. Vodă apare ca un om „prea straşnic", cari vorbește cu boierii săi „prea turburat" și se înconjură de greci *înfruntători* față de pămînteni [177]. Ienachi pomenește emigrările. dăjdiile mari, după mențiunea cărora adaugă naiv că „se aflau toți voioși și își plătiau dările lor" [178]. La a doua domnie a lui Racoviță, mustrările încetează, dar nu pentru a face loc laudelor.

Mai curînd e dispus cronicarul să îndreptățească și să înalțe pe cei doi fii ai bunului Grigore Ghica, pentru cari păstra o amintire recunoscătoare. La domnia lui Matei, el spune că tînărul principe a adus „boieri greci de treabă", că se sfătuia cu boieri vrednici, ca Sandu Sturdza și Costachi Razu, că a ridicat clădiri, și-i pare rău că trebuie să vorbească despre violența, trufia, iubirea de pedepse, și mai ales despre imoralitatea unui Domn, cari „făcea zăfchiuri cu zicători, cu primblări, cu jocuri, iubind și partea muierească" și aducea „ovreice" să-i joace la Curte cine știe ce danțuri minunate, prin care-și desăvîrși o educație după ultimele programe constantinopolitane [178 bis]. Iar fratele lui Matei, Scarlat, ni se prezintă între „boieri greci de treabă, tot aleși", pe al căror sfat îl ascultă la început, ținîndu-se la urmă numai de dăjdii și „zicături, jocuri și primblări de ajuns" [179].

Ioan Callimachi nu e un personaj tocmai simpatic pentru Kogălniceanu : e un bătrîn „fricos de frig și scump", cari se dă, pe rînd, în mîna lui Stavarachi și a Suțeștilor, care nu-și uită rudele [180], vrea să crească dările și silește pe mitropolitul Iacov să părăsească Scaunul pentru că nu voia să-i încuviințeze văcăritul. Cît despre Grigore, fiul bătrînului Ioan Teodor-vodă, în domnia întîi îl vedem stăpînind prin alții, căci „Măria Sa nu prea știa rîndul ca să cîrmuiască" [181]. Iar, în a doua, vine înconjurat de greci, lasă pe fie cine-n voia lui [182] și trăiește despreţuit de boieri și supușii săi [183], adăugînd pe lîngă aceste daruri pe ale mîndriei și părtenirii. Cronicarul nu găsește nici o părere de rău pentru moartea cu năpaste a Domnului.

În ultimele pagini ale cronicii lui Kogălniceanu, un singur Domn e lăudat, și în adevăr unul cari merita laude : Grigore Alexandru Ghica.

---

[176] P. 213.

[177] „Fiindcă grecii se apucaseră de mare înfruntare boierilor și pămîntenilor, cercînd lucruri trecute, vechi de la alți Domni" ; p. 221.

[178] P. 224.

[178 bis] P. 226—8.

[179] P. 231—3.

[180] „Făcîndu-se mulți din pămînteni rude Măriei Sale" ; p. 238.

[181] P. 244.

[182] „Îl mîncau cu toții" ; p. 255.

[183] *Ibid.*

„Întreg era acest Domn la toate, plin la toate, învățat ; știa toate trebile cum le va purta, ales Porțile turcești, că nu putea nimene din capuchehaiele ca să-l înșele cît de puțin“ [184]. Administrația financiară e supt dînsul excelentă : ispravnicii sînt ținuți în frîu, capuchehaielele, controlate, abuzurile boierilor oprite [185], lefile statornicite, așa încît țara e mulțămită [186] și totuși — ne spune practicul frate al ispravnicului de vistierie — Domnul a ieșit mai chivernisit ca oricare, „domnind singur“ [187]. Kogălniceanu nu uită să ne vorbească de fabrica de postav a lui Ghica, de apa adusă în Iași, de reorganizarea școlilor moldovene, de clădiri.

– După ce tratează pe scurt, nemulțămit ca totdeauna, despre Constantin Mavrocordat, care-și permisese data aceasta să ridice pe boierii cei mici, supărînd astfel pe cei mari, precum era Kogălniceanu !, cronicarul trece la împrejurările războiului, pe cari le expune pe scurt, în măsura în cari ele se petreceau. După ce redactase ultimele adaosuri [188], el își încheie povestirea arătînd că și-a alcătuit-o după spusele martorilor oculari, sau ale acelor ce au cunoscut pe aceștia, și prezentînd obișnuitele scuze de autor. La urmă, el însuși sau, mai de grabă, un continuator înseamnă niște versuri de ocară contra boierilor munteni, niște notițe cronologice și oarecare „semne dumnezeești“ [189].

Cronica lui Neculce a fost mai răspîndită decît a lui Amiras, fiind neasemănat mai bine și mai larg alcătuită, dar răspîndirea ei nu s-a făcut decît simțitor mai tîrziu. Nu numai că ea s-a răspîndit însă atunci în multe copii, dar a suferit și două prelucrări, dintre cari cea din urmă e în același timp o continuare.

Avem întîi o copie amplificată. La început ea adaugă ici și colo lămuriri subsidiare, despre originea lui Dosoftei, de exemplu, despre relațiile de familie dintre Iordachi Ruset și Mihai Racoviță, sau se trimite la eveni-

---

[184] P. 252.

[185] „Și plăcut prostimii. Iară boierilor nu atît, căci nu putea să mînînce pe cei mici și săraci, că nu-i suferia Domnul nici de cum“ ; p. 252.

[186] „Și așa ieșiau o mulțime de bani, și țeara foarte se locuia și se împlea de lăcuitori, și le era foarte de ușurare, cît nu li fusese de multă vreme, nici la un Domn de cei ce au fost mai nainte ; cari se mirau singuri pămîntenii la aceasta ; p. 251.

[187] P. 255.

[188] Nu putem vedea, ca M. Kogălniceanu, un alt scriitor în acel care notează împrejurările petrecute după 30 ianuarie 1774. Stilul e același, sînt aluzii care ne trimit în urmă, și lipsa adaosurilor în manuscriptul „original“ n-ar fi, singură, o dovadă suficientă.

[189] Dintre manuscrisele cronicii, asupra cărora v. Kogălniceanu, ed. I, II, p. 330, cunoaștem numai pe acela al Academiei Române : ms nr. 62 ; într-o scrisoare urîtă din secolul al XVIII-lea, el dă pe Amiras cu continuarea Kogălniceanului. Se deosebește de ediția *Leatopisețelor* numai prin ordinea în care urmează notițele de la sfîrșit ; v. și *Catalogul manuscriselor Academiei* de I. BIANU, supt acest număr. Cît despre versurile pentru moartea lui Ghica și a boierilor Bogdan și Cuza nu vedem nici un motiv serios de a le atribui lui Kogălniceanu. Vom discuta chestia mai departe, vorbind de istoriografia perioadei a treia în Principate. Lucrarea lui Giurescu e de folos mai ales prin indicarea manuscriselor, adesea foarte deosebite. Dar și el recunoaște că n-a cunoscut pe acel întrebuințat de M. Kogălniceanu, învinuit de o falsificare a mențiunii directe a străbunului său, care e posibilă, dar a rămas nedovedită.

mente ulterioare : între altele, vorbindu-se de biserica Sf. Lazăr, înălţată de Mihai Racoviţă, amplificatorul arată că ea a fost dărîmată supt Ioan Callimachi [190]. Astfel de adaosuri încep a căpăta un sens de la 1700 înainte, se pomeneşte deseori de clădirile lui Grigore Matei Ghica la Frumoasa, se citează o vorbă a acestui Domn despre năpăşti [191], se arată că, învăţînd Ghica limba ţării, greul de la judecăţi a dispărut [192]. La domnia întîi a lui Constantin Mavrocordat, în cari tonul lui Neculce era aspru şi plin de mustrări, se suprimă părţile scrise cu mai multă pornire şi se temperează celelalte. În locul celor suprimate găsim laude pentru Domn, „om bun, blînd", iubitor de învăţătură şi de „respundenţie în toate ţările străine" ; a lăsat ţara în mîna boierilor, n-a avut dragoste pentru *ciocoi*, a căutat în tot chipul să împiedice pribegirea nemulţămiţilor ; în rivalitatea dintre dînsul şi vărul său Grigore Ghica, toată vinovăţia cade asupra acestuia. Iară, dacă au fost „nevoi cam multe", e că Domnul nu putea să uite Ţara Românească, în cari fusese crescut.

La noua domnie a lui Grigore Ghica, se dau ştiri nouă asupra dominaţiei turceşti în Hotin, asupra influenţii de cari se bucura Doamna, asupra soartei, în Rusia, a mitropolitului Antonie. Iar, la sfîrşit, în locul pasajului de imputări din Neculce, se cetesc laudele lui Grigore-vodă, care s-a îngrijit să apere ţara de străinii veniţi din toate părţile [193].

La întoarcerea în Scaun a lui Constantin-vodă se spune că noile tribunale, din cari a făcut parte şi Neculce, au durat numai pînă ce boierii mari au revenit „de pre la ţinuturi" şi că Domnul a iscălit totdeauna numai hotărîrile sale, pentru a nu fi ţinut de rău pentru ale altora.

Cine a făcut această prefacere parţială a textului lui Neculce trebuie să fi fost deci un contemporan al lui Constantin Mavrocordat şi Grigore Ghica, un curtean cari dorea ca numele stăpînilor săi să nu fie defăimate. De altmintrelea, partea adaosă sau prefăcută formează infinit de puţin din cronica totală [194].

Un altul, al cărui nume şi a cărui viaţă le cunoaştem, spătarul Ioan Canta, a schimbat şi el textul lui Neculce, dar schimbarea lui e o prescurtare [195]. Apoi prescurtarea a fost continuată, pînă la ocupaţia rusească din 1769—74, interval în cari credem că întreaga compilaţie a fost alcătuită.

Cine e autorul acestei lucrări ? Matei Cantacuzino, nepot de fiu al lui Drăghici, avu patru fii : pe Constantin, Pîrvu, Mihai şi Răducanu. De ultimii trei ne vom ocupa vorbind de „Genealogia Cantacuzinilor" ; fra-

---

[190] Ed. Kogălniceanu a lui Neculce, p. 281, nota.
[191] P. 365, nota.
[192] P. 373, nota.
[193] P. 415, nota.
[194] M. Kogălniceanu a adaos în notele ediţiei sale toate aceste locuri deosebite.
[195] Nu ştiu dacă lui i se poate atribui nota de la cartea pentru descălecat a lui Miron Kogălniceanu, I, p. 29, nota I, — despre podul lui Traian, notă care citează şi pe Nicolae Costin. Dar e mai probabil că e opera altui copist. În nota de la p. 22, nota I, el se numeşte biv vel spătar şi pomeneşte o hotărnicie făcută, cu mitropolitul Iacov, la Greceni, moşiilor „boierilor gavriliţeşti".

tele lor mai mare, Dinu, pe care nu-l ştie tocmai Genealogia, se strămută în Moldova, unde se căsători, zice-se, cu fata lui Iordachi logofătul, alt Cantacuzino, anume Safta [196], pe la 1733 [197] (de fapt 1735—6). Aici ni se spune că luă numele mai scurt de Canta, pe cari-l poartă însă, înainte de venirea lui, şi Iordachi, biv medelnicer, apoi stolnic, într-un act din 29 april 1729 [198], iar. pe timpul său chiar, Teodor stolnicul, într-un document din anul 1743—4 [199].

De fapt, Toderaşcu Cantacuzino Mare Vistier, fiul lui Iordachi, are un fiu Vasile, însurat la mai 1678, şi alţi doi, Ion căsătorit cu fata lui Constantin Ciobanul, şi Ilie. Fiul lui Ion sau Ioniţă (1692) şi al Mariei e Iordachi, născut în 1688, cari trăia la începutul secolului al XVIII-lea şi căruia i s-a zis întîi, după moşia lui, Deleanul ; el avea ca fraţi pe Şerban, nenorocit fugar în Ardeal, pe Toader (Toderaşcu) şi pe postumul Ioan [200]. El era Mare Logofăt, la 1752—3 : pe acest timp se luă numele de Canta [201], şi anume de acest Iordachi, fraţii purtînd numele întreg [202]. Descendenţa Saftei cu Dinu Măgureanul reprezenta reunirea celor două ramuri ale familiei. Fiii lui Iordachi sînt Constantin, mort la douăzeci de ani, în Galaţi, fugind la 1739 înaintea ruşilor, cu Domnul său, Grigore Ghica, Ion şi Iordachi [203].

Trei din aceşti Canta — cari se iscăliau uneori însă, sau erau numiţi de alţii, şi cu numele întreg — au purtat numele de Ioan. Cel dintîi se întîmpină încă din 1749, cînd semnează în actul de dezrobire al ţăranilor ca „Ioniţă Canta, vel logofăt“ [204]. El era nepotul lui Iordachi stolnicul şi fiul lui Toderaşcu [205]. Doi Cantacuzini cu acelaşi nume figurează unul lîngă altul în Divanul Domniei dintîi a lui Constantin Racoviţă : acest Ioan, fiul lui Toderaşcu, cari avea demnitatea de mare-păharnic, şi un mai tînăr membru al familiei, Ioniţă, ce era numai căminar, după cum fusese treti logofăt în 1761 [206]. El era cel născut din căsătoria lui Dinu cu Safta [207]. Vel păharnicul rămase pe loc mai multă vreme, pe cînd căminarul era acum mare-agă supt Constantin Racoviţă a doua oară şi ban

---

[196] „Studii şi documente“, VII, p. 193.

[197] v. P. ROSETTI-BĂLĂNESCU, în „Arch, soc. şt. şi literare din Iaşi,“ X, p. 601 şi urm.

[198] Bibl. Ac. Rom., doc. LVIII/111.

[199] *Ibid., Doc. Trib. Iaşi,* V, şi testamentul grecesc al „Stolnicesei Elena, soţia stolnicului Iordachi Canta“ ; *ibid., Doc. Rosetti-Bălănescu,* I, p. 1 şi urm.

[200] Toderaşcu-şi mărită fata, Catrina, cu fiul hatmanului Gavriliţă ; „Studii şi doc.“, VII, p. 177. El împărţise moşiile sale la plecarea la Constantinopol ; *ibid.,* p. 180. Acolo şi muri (p. 182).

[201] *Ibid.,* p. 188.

[202] O fată după Hrisoscolen (*ibid.,* Pentru Iordachi, p. 189), *ibid.,* p. 227 şi urm.

[203] *Ibid.,* p. 198 şi urm.

[204] „Arch. rom.“, I, p. 97.

[205] Testamentul citat. În curînd voi da o serie de acte, din arhiva cantacuzinească, de la Băleni (Covurlui), asupra cronicarului şi a familiei lui.

[206] IENACHI KOGĂLNICEANU, p. 219 ; „Uricariul“, XX, p. 395, Cf. „Rev. teol.“. III, p. 402.

[207] „Studii şi doc.“, VII, p. 202—3.

supt Scarlat Ghica [208]. Ioan Teodor Callimachi făcu pe un al treilea, cari era fiul lui Iordachi logofătul Deleanu, mare-vistier [209], dar el apare apoi ca mare-spătar, demnități pentru cari păstră cunoștința lui vodă, lăudîndu-l în cronica sa [210]. Acest Ioniță aparținea altei ramuri decît a Delenilor [211]. Cînd izbucni războiul între ruși și turci, Ioniță Deleanul redeveni vistier — după ce Grigore Alexandru Ghica făcuse dintr-însul un hatman [212], și alături de dînsul [213] găsim în documentele timpului pe nepot, numit, spre distincție, încă din anii de școală, Ienachi sau Ienacachi [214], în calitate de stolnic [215].

După război, Canta cel mare ajunse, pare-se, logofăt, funcție pe cari o pierdu înainte de 1780, iar Canta cel mic, cari se amestecă în conspirații, vel vornic [216] și vistier [217]. În 1783, îi întîlnim pe amîndoi ca mazili [218]. Pe cînd moare un fost logofăt, Ioan, îl mai găsim pe urmă, în 1793, pe vremea lui Wolf [219]. În sfîrșit, știm că *alt* Ienachi Canta, spătarul [220], a ținut în

---

[208] *Ibid.*, p. 229, 230, 232 : „Ioniță Canta, vel ban și pe cellalt Ioniță Canta, vel păharnic". Pentru condițiile în care i s-a dat lui „Ioan Cantacuzino" bănia, v. Condica lui Gheorgachi, în *Letopisițe*, III, p. 301—2. Același pomenește și, la p. 331, pe „Ion Cantacuzino, vel visternic".

[209] Act de la acest Domn, din 28 iunie 1760, pentru un proces dintre el și Buhușești ; Bibl. Ac. Rom., doc. LVI/111.

[210] Ienachi Kogălniceanu, p. 235.

[211] *Ibid.*, p. 245 : „Un fecior de boier mare anume Ilie Canta, cam nebun și semet, fecior lui Toderașcu din Roman, văr primare cu Ioniță și Iordachi Deleanul". Pe de altă parte, Wolf pomenește pentru evenimentele din 1705, 1741, 1760 — *Beschreibung der Moldau*, II, p. 165, nota 9, p. 178 nota *b*, p. 187, nota *i* — „manuscriptele ce se află la fostul logofăt-mare Deleanul Cantacuzino". Dar Kogălniceanu ni spune că Deleanul fu acel care ceru vistieria ; p. 238, pe cînd cronicarul rămase simplu spătar pînă la război.

[212] IENACHI KOGĂLNICEANU, p. 251.

[213] Vom publica „Sama lui Șerban logofătul pentru cheltuiala dumisale Ioan Canta biv vel vistier pe anul acesta, precum arată înăuntru let 1777, Ghenar 1", după ms. din Băleni (Covurluiu) al familiei Leon Cantacuzino. O analiză se dă în *Analele Academiei Române*.

[214] „Studii și doc.", VII, p. 224, V. și *ibid.*, p. 225, m. 63, 70, 71.

[215] „Arch. rom.", I, p. 139, 158—9. Însă la 1774 i se zice celuilalt într-un document tot spătar ; „Uricariul", VI, p. 417. Pentru vistier, v. și daraverile lui cu rușii, cari voiau să-l surgunească iarna în țara lor, — „Uricariul", l. c., p. 430—1. Pentru averea lui, SULZER, I, p. 87. Ienache Canta primește un ordin de la Divan la 22 august 1771 ; Bibl. Ac. Rom., *Doc. Trib. Iași*, I, p. 3.

[216] Ambii, într-un proces din 9 mai 1778 ; Bibl. Ac. Rom., doc VII/184. — Altul e „Ioan Canta Ban", care semnează o hotărnicie, la 20 iunie 1780 ; Bibl. Ac. Rom., VII/95. Pentru conspirații, v. pasajul despre cronicile rimate. Cf. și „Uricariul", XX, p. 368—70. Supt un act din 27 noiembrie 1785 întîlnim numele lui Ioan Canta vornic. Bibl. Ac. Rom., *Doc. Trib. Iași*, VI, p. 26.

[217] *Ibid.*, p. 248, nr. 150, p. 254, nr. 163. El e „ca un părinte" pentru Ienachi (*ibid.*). Ralu Callimachi-i era soră *(ibid.)*. O soră a lui Ienachi e soția lui Manolachi *(ibid.)*. E mama poetului Conachi.

[218] *Arch. rom.*, I. p. 183 ; cf. URECHIA, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 193.

[219] URECHIA, l. c., p. 288. Un „Ianache Canta, biv vel vistier", e delegat la fixarea graniței, dintre Moldova și Țara Românească, în 1785 ; *ibid.*, p. 481—2. Matei Canta, vel spătar, fiul lui Ioniță, e pomenit supt un act metropolitan din 7 martie 1781 ; Bibl. Ac. Rom., *Doc. Trib. Iași*, V, fol. 18. V°.

[220] Ioan Cantacuzino, ca spătar, se găsește și ca martor în josul unui act din 1763, Bibl. Ac. Rom., doc. LXXIV/58.

căsătorie pe Anastasia, fiica păharnicului Matei Hurmuzachi, cari muri la 1793, pe cînd bărbatul ei trăia încă [221].

Avem şi testamentul lui Ienachi pecetluit cu vulturul bicefal supt coroană, din octombrie 1795, în care apar copiii : Nicolachi, Iordachi, Constantin şi Măriuţa [222]. Poate cîteva zile îl vedem „pătimind la pat supt obial", de „tuse cu vătămarea plămînilor", „la starea cea mai de pe urmă" şi cerînd cu desperare un medic, „Volfi sau Smilţu" [223]. În noiembrie, fiul îi făcea socotelile [224]. Pare că avea moşie la Văleni, în Roman [225].

Acestea sînt datele puţine, seci, şi mai ales cam nesigure, ce se pot dobîndi asupra cronicarului Ioan Canta şi familiei lui. Într-un loc din cronica sa, el se numeşte biv vel spătar, şi aceasta-i era situaţia pe la 1769, înainte de a căpăta de la ruşi alt rang. Pe de altă parte, el confirmă această dată pentru scrierea cronicii prin fraza ei finală : „Pînă aice au fost domnie de la turci ; iar de aice, se stăpîneşte ţara de împărăţiea Moscului ; cari se va pune la rîndul său".

Încă din domnia lui Constantin Mavrocordat a doua oară, pe cari o prescurtează, în cea mai mare parte, din Neculce, Canta pune ici-colo amănunte noi : despre încoronarea ţarinei Elisabeta, despre moartea mitropolitului Antonie. Dar numai la sfîrşitul ei, povestirea nouă începe.

Începe printr-o contrazicere. Capitolul despre această domnie pornise prin reproducerea laudelor, cam interesate, ale lui Neculce ; el se termină cu ocara aceluiaşi guvern. „Acest Domn cu domniea întîi" — în care-l atacase Neculce, copiat de Canta ! — „au urmat cu obiceiurile altor Domni, iară într-această a doua domnie multă supărare au făcut ţerei cu obiceiuri nouă", ca „hîrtii în toată luna", daruri mari la Poartă, de unde rezultă bejenii, morţi, *raderea bărbilor fruntaşilor de prin sate, blestemurile norodului.* În parte numai, aceste grele vinovăţii au fost răscumpărate prin scoaterea turcilor din ţară.

Ioan Mavrocordat e apreciat ca şi de Kogălniceanu. El lasă finanţele în mîna boierilor şi caută mai mult „zefurile, cu mese mari şi cu mezilea de Ţarigrad", ceea ce nu-l împiedică de a rămînea dator şi de a muri la Constantinopol sărac, în împrejurările ştiute : cu ciubucul în gură.

La Grigore Ghica se pomenesc numai dările, ca şi la a treia domnie a lui Constantin Mavrocordat. Constantin Racoviţă, cari, prin purtarea

---

[221] Se ceteşte la sfîrşitul manuscrisului de cronici moldovene nr. 252 al Bibl. Ac. Rom. : „Însămnat-am ca să să ştie de cînd au răposat dumnei cucoana Anastasiica Spătăreasa, soţul dumnealui cuconului Ioniţă Cantacuz/i/no biv vel spatar, fiica dumnealui răpoosatului paharnic Matei Hurmuzachi, la let 1798, noemvrie 28, sămbătă spre duminecă, la două ceasuri din zi", şi s-a îngropat la sf. Mihail şi Gavril. — E curios cum i se zice tot spătar lui Canta, care pare a fi fost totuşi vornicul de mai tîrziu. — Nicolae Mavrocordat aduse în Moldova pe Manolachi Hurmuzachi, făcîndu-l vel comis ; NECULCE, p. 341. Va mai fi vorba de această familie ; v. şi IORGA, „Studii şi documente", I—II tabla.

[222] „Studii şi doc.", VII, p. 256, nr. 170.

[223] *Ibid.*, p. 257, nr. 172.

[224] *Ibid.*, p. 258, nr. 173.

[225] Am copiat cîndva inscripţia bisericii de acolo.

STEMA DIN OCTOIH ,1700

grecilor lui, aduce emigrarea boierilor, „de mare supărare ce aveau", e un beţiv de vin şi de afion ; altfel, ni se asigură, domnea „bine". Matei Ghica — asta e o cronică de nemulţămit etern ! — „nimărui nemică nu făcea", dar avea mulţi greci cu sine şi, cînd orîndui veniturile boierilor, ei îi scoaseră numele de *nevrednic*. Scarlat Ghica se ocupă numai de decretarea văcăritului, de care scapă ţara mulţămită mitropolitului.

Însă, despre Constantin Racoviţă în a doua domnie, ni se spune că făcea „mare milă şi faceri de bine ; şi au mîntuit păcatele părintelui său, lui Mihai-vodă", ridicînd văcăritul şi *îndreptînd astfel ţara*. Grigore Alexandru Ghica e arătat ca un bun administrator, — „mult se silia cu dreptatea ţărei", — ca un uşurător de biruri, cari n-aduce decît atîţia greci cîţi trebuie pentru Curte, ca un înălţător de clădiri, ca un „om înţelept şi învăţat", cari întemeiază minunate şcoli, ca un cîrmuitor vrednic, ce arată ţării că „este stăpîn". În sfîrşit, despre Constantin Mavrocordat, în domnia lui din urmă, se afirmă că, „neluînd nici o dare şi apărînd interesele Moldovei despre turci, măcar că numai zece săptămîni au domnit, deară mari folosinţi s-au făcut ţărei".

Laudele mari sînt însă aici pentru întîiul Callimachi, pentru cari acest analist scurt şi grăbit îşi permite luxul de a cita Scriptura şi de a intra în amănunte de genealogie, lăudînd pe bătrînul Ioan Teodor Calmăşul, „creştin bun şi cu frica lui Dumnezeu", deşi născut „din mazilii cei de gios". Se dă, puind-o în deplină lumină, toată cariera de inteligenţă sîrguincioasă şi răbdătoare a Domnului [226]. Cînd răsplata vine acestui lucrător, Canta se bucură că „Sfîntul Dumnezeu au luminat cugetul stăpînilor".

Canta recunoaşte că Ioan Teodor-vodă a fost „nenorocit cu domnia Moldovei", dar trece cu vederea silinţele puse pe lîngă mitropolitul Iacob pentru ca el să se retragă şi motivul acestor stăruinţe, atribuie numai „milei lui Dumnezeu" prezenţa în acelaşi timp în fruntea statului şi a bisericii, a Domnului şi a mitropolitului Gavril ; nu uită împlinirea punctuală a poruncilor Porţii, scoaterea lazilor, buna administraţie.

Cînd Ioan cedează Scaunul fiului său Grigore, panegiristul se înduioşează. E, spune el, citînd Psalmii, cel dintîi exemplu de astfel de succesie la tron, „de cînd s-au închinat ţeara turcilor". Dar, intrînd în noua domnie, toate i se par altfel lui Canta [227] : „feciorii Dracului", stăpînitorii reali ai Moldovei, nu mai sînt „oameni prea vrednici, carii, după cum în Ţarigrad, aşa şi în Moldova îi purtau grija trebilor", ci „Drăceştii toţi şi cu alte neamuri a lor", cari rătăcesc pe tînărul Domn, şi trebuie intervenţia hanului, după pribegia boierilor nemulţămiţi, pentru „a mai potoli simeţia grecilor". Venirea a doua a lui Grigore e „cu mare nenorocire", şi domnia se deosebeşte prin împrejurări defavorabile şi intrigile „Dracului" celui mare, Nicolachi, cari aduce la urmă „moartea de sabie" pentru Grigore-vodă şi pentru sine [228].

Compilaţia lui Canta, adică Neculce, cu prelucrarea analelor anterioare, şi micul adaos personal al lui Ioniţă se păstrează într-un ms. al Bibliotecii Naţionale din Paris [229]. Un alt manuscript, pe cari, după Vartolomei Măzăreanu, cari-l prescrie în ianuarie 1773, îl luă un copist din 1785, are acelaşi cuprins aproape [230]. El poartă următorul titlu, cari e probabil acel dat de Canta însuşi prelucrării sale : „Letopiseţul ţerei Moldovei, carile

---

[226] Între altele, se relevează rolul lui ca treti logofăt, supt Grigore Ghica, în afacerea hotarului cu tătarii, rol pe care Amiras nu se coboară pînă a-l menţiona.

[227] Căci se afirmă lămurit în titlu, de un contemporan, cum vom vedea, că toată cronica are ca singur autor pe Canta.

[228] În acelaşi capitol se exprimă, din părtinire de familie, părerea că Ilie Cantacuzino, executat pentru un omor, ca un „nebun şi semeţ ce era", scrie Kogălniceanu — p. 245 —, ar fi fost osîndit pentru „oareşcare faptă de nebunie" şi decapitat „mai fără vină".

[229] Se dau însă şi versurile lui Miron Costin, pe care nu le-am găsit în manuscriptele acestuia. — Analizat de OVIDIU DENSUSIANU, în „Rev. critico-literară", III, p. 285 şi urm.

[230] Afară de unele adaosuri ale Măzăreanului, pe care le vom nota la analiza activităţii lui literare. Ele nu merită a ne ocupa într-un capitol consacrat în special istoriografiei. — E în proprietatea lui C. Climescu din Iaşi. A fost semnalat de Aron Densuşianu, în *Ist. lit. române*, ed. I, adaos, şi descris de V. A. URECHIA în articolul *Măzăreanu*, din „An. Ac. Rom.", IX, şi în *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 44—6.

întâi au fost scris pînă la un loc de Nestor Ureche Vornicul, iară de la un loc de Miron Logofătul, iară de acolo de Ioan Neculcea. *Iară preste tot de Ioan Cantacuzino Vel Spătar*". În fine, există şi un tip deosebit, în cari, după Nicolae Costin fără schimbare, cuprinzîndu-se şi transcrierea operei tatălui său, vine Amiras, în urma căruia se transcrie cît prisoseşte ca povestire în Neculce, şi numai la urmă Ioniţă Canta [231].

Papadopulos Kerameus [232] semnalase un manuscript al Sfîntului Mormînt cuprinzînd o cronică grecească pînă la sfîrşitul domniei lui Matei-vodă Ghica. În 1916, D. Russo dădea o analiză şi probe din ea, cu traducere, în *Buletinul comisiei istorice a României,* supt titlul de *Cronica Ghiculeştilor.*

Autorul e un român, un moldovean, stînd în Iaşi, în jurul lui Grigore-vodă Ghica, pe cari-l întovărăşise la 1741 la mazilia lui, „neputînd să se lipsească de un astfel de Domn", şi preferînd „să se îndepărteze cîtva timp de ţara sa", cu singura, dar marea mîngîiere de a vedea cetatea împărătească, acea „vestită", şi de a fi martur „la cele întîmplate acolo" [233]. Acolo şi-a făcut şi o parte din însemnări, ca aceea în cari vorbeşte de aducerea capului medicului Testabuza [234]. Şi el va întovărăşi în Ţara Românească pe tînărul fiu al patronului său, Matei-vodă, stîndu-i tot aşa de aproape ca şi lui Grigore şi putînd pune în scris şi cele ascunse ale domniei lui.

Partea dintîi, pornită încă de la 1695, n-are, nu poate avea originalitate ; a doua oară după Amiras, reprodus uneori, îndreptat adesea, li se redactează Ghiculeştilor o cronică după interesele şi mîndria lor şi se întrebuinţară pentru aceasta toate lucrările anterioare, supuse unei operaţii de prescurtare, între altele şi o 'Εμιτομή τῶν αὐφθεντῶν, *Însemnare pe scurt a Domnilor,* şi un *Lexicon* al lor, datorite dascălului de greceşte din Iaşi, Gheorghe Papadopol [235].

Pe la 1730 avem a face însă cu o expunere proprie, cari cuprinde şi evenimentele corespunzătoare din principatul vecin, deşi amănuntele sînt lăsate în sama muntenilor şi multe ştiri, cu totul de prima ordine, din Constantinopol. D. Russo, cari n-a dat încă ediţia anunţată, vorbeşte de destăinuiri diplomatice, de dezvăluiri de intrigi, ca la mutarea lui Grigore-vodă din Bucureşti la Iaşi, în 1735, sau din vina aceluiaşi Constantin-vodă Mavrocordat, la 1741, ori la aşezarea în Scaunul muntean a dragomanului Matei Ghica în locul fratelui Scarlat. Prezintă apoi momente impresionante ca acela în cari, la clipa cînd vecernia oficială în căsuţa lui de la Tenedos ajunsese la implorarea milei lui Dumnezeu, veni vestea domniei recăpătate a Moldovei [236]. În bucăţile reproduse se află întreaga poveste

---

[231] Ms. 238 din Bibl. Ac. Rom. ; frumos ms. din sec. al XVIII-lea. E copiat şi el de Măzăreanu ; v. capitolul care-l priveşte pe acesta.

[232] Ἱεροσ. Βιβλ., IV, p. 58—9.

[233] „Buletinul" citat, p. 12.

[234] *Ibid.*

[235] *Ibid.*, p. 19, nota 1 ; v. cartea mea *Istoria învăţămîntului.* — Osebirea cronicilor întrebuinţate o face RUSSO, ediţia citată, p. 18—9.

[236] *Ibid.*, p. 13.

a acelei burlesce improvizări a *zurbalelor* constantinopolitane, îmbătate de o ușoară biruință, cari credeau că pot, nu numai proclama Domn moldovenesc, dar și introduce în țară, în ciuda boierilor gata să fugă, pe caraghiosul secretar de măcelărie grec Buțucachi, desigur în căutarea unui nume domnesc convenabil [237]. Se semnalează măcar împrejurările în cari răscoala provocată de mitropolitul Neofit și de neastîmpărații Dudești [238] aduse trecerea la Iași în 1753 a lui Matei-vodă. Nu lipsește nici pomenirea tuturor lucrurilor bune, în materie de ctitorii și de învățămînt mai ales, pe cari acest fericit neam de Domni le face în principatul muntean.

Nici o cronică a noastră nu pare să cuprindă atîtea fapte din istoria Împărăției otomane ca aceasta, a cărei tipărire integrală se impune. În nici una nu se arată, în ce privește luptele interne, atîta îngăduință. Vom vedea astfel pe Constantin Mavrocordat, vechi prieten al lui Grigore-vodă, dar ajuns în dușmănie fățișă cu acesta, caracterizat, la începerea celei de-a treia Domnii moldovenești, ca un om „evlavios, milostiv, iubitor de dreptate și generos", cari-și împarte vremea în rugăciune, Divan de judecată și cetirea cărților" ; îl vedem judecînd dimineața, ascultînd după amiază cetirea plîngerilor ce i se trimiteau : doi-trei secretari sînt ocupați cu aceasta, așa încît, „cînd isprăvia unul un răvaș, îndată celalt începea altul", vistierul sau alți boieri, cari interveniau, putîndu-și căuta, alături, de rostul lor. Iar, dacă nu e o datorie domnească de îndeplinit, el culege din Sf. Vasile, din Macarie Egipteanul ce privește pe Domni. Se adaugă că la al cincilea ceas din noapte intră în biserică, și toți boierii prezenți o dată cu dînsul. Și din amvon se făceau cetiri tălmăcite din ordinul lui în românește în locul nazalizărilor lenește ale psalților. În post, nici cafeaua măcar toată ziua, și, boierilor li se oprise tutunul. Și prin țară trimite pe arhiereii de Side și Nissa, „siliți să meargă și ei la școala grecească", a străbate țara pentru a pregăti pe preoți de cercetarea din Iași. Mitropolitul bătrîn fu silit să-și organizeze judecata bisericească. Prin grija lui Mavrocordat se adună la Iași un mare sinod de îndreptare, cu participarea sa. Femeile stricate fură urmărite și prinse, frumoasele cîrciumărese izgonite. Abia la nunta fetei, Smaranda, cu Ioniță Racoviță, dacă îngădui vodă să sune muzicile și atunci cu supravegherea cîntecelor. Și cronicarul apără pe strictul creștin și moralisatorul neîndurat de invinuirea ipocriziei [239].

Cînd va fi vorba de Constantin Racoviță, anonimul va deplînge moartea înainte de vreme a Doamnei Sultana, fiica sulgerului Iordachi [240]. Dar firește că nimeni nu va putea să fie de o samă cu patronul în viață, Matei Ghica [241]. Se va vorbi cu laudă de foișorul lui de la Giulești, de unde se vede întreaga cetate de Scaun, și se va înfiera purtarea mitropolitului, „om iubitor de tulburări și fără cuvînt", menit, spre pedeapsă, să moară nebun, plus o veche „ipohondrie", ca și — încă mai mult — a lui Con-

[237] v. *ibid.*, p. 41—4.
[238] v. studiul meu în „An. Ac. Rom.", pe 1925, despre Dudești.
[239] *Ibid.*, p. 49—53.
[240] *Ibid.*, p. 54.
[241] *Ibid.*, p. 54 și urm.

stantin Dudescu. Şi se apără de orice învinuiri, în ceasul cînd oraşul se ridică spre pîră, în sunetul clopotelor, purtarea personală a lui Vodă [242].

Nu o dată, din ce putem cunoaşte, se vădeşte o îndemînare deosebită în a înfăţişa lucrurile cari trecuseră supt ochii moldoveanului acestuia vioi şi curios de lucruri noi.

Opera de care ne vom ocupa acum nu e o cronică, ci o carte de ceremonial, plină de la un capăt la altul de ştiri istorice asupra Moldovei de la 1730 înainte, ca povestirea stabilirii lui Grigore Callimachi în domnie [243], şi cuprinde aprecieri, vorbind, de exemplu, despre „Domnii cei mai vechi, cînd era giugul ţării mai uşor“ [244].

Titlul ei este următorul: „Condica ce are întru sine obiceiuri vechi şi nouă a prea-înălţaţilor Domni; cari s-au făcut din poronca prea-înălţatului, luminatului şi iubitorului de Hristos Domnului meu şi oblăduitorului a toată Moldova Io Grigorie Ioan Voevod; cari s-au alcătuit şi s-au scris de mine prea-plecata slugă Gheorgachi al doilea logofăt, aici în oraşul Iaşului, la anii 1762, noemvrie 5“. Toate menţiunile şi aluziile istorice cuprinse în *Condică* se potrivesc cu data însemnată în acest titlu.

Asupra cuprinsului e puţin de spus. E pe atît de preţios, pe cît de neanalizabil. Se dau ceremoniile de la Curtea moldovenească, complicatele, luxoasele ceremonii împrumutate de la Curtea împărătească creştină sau păgînă din Constantinopol.

Se urmăresc alaiurile, *oraţiile, engomiile,* slujbele pompoase, primirile bogate ale solilor, călătorilor şi turcilor de cinste. Pe cunoştinţa acestor lucruri trebuia să se puie mare temei de nişte Domni, cărora de multă vreme nu le mai rămăsese decît înfăţişarea exterioară a puterii, largul veşmînt de purpură imperială în cari tremura la gîndul primejdiilor fiinţa fricoasă şi umilită, în fond, a voievodului român din secolul al XVIII-lea.

Cine să fie acest Gheorghachi, sfătos povestitor de petreceri oficiale, cari scrie cu plăcere toate amănuntele fantasmagoriei de Curte?

Gheorgachi, Iorgachi e acelaşi nume ca şi Iordachi. Iordachi al nostru din *Condică* se vede a urmări cu deosebită atenţie şi simpatie pe membrii puternicei familii a Suţeştilor. Ne vorbeşte de „Alexandru Muruz, ginerile lui Nicolai Sucio biv vel postelnic şi başcapichehaiea“ [245]; ne spune că Doamna Raliţa Callimachi a fost adusă în Moldova de „Neculachi Şuţul biv vel postelnic, başcapichehaiea, şi de un alt boier vechi al Casii, Manole vel clucer“ [246]. Într-o scrisoare a lui Procopie, mitropolitul Cesareei lui Filip, ni se înfăţişează, la 7 octombrie 1777, un „prea-nobil boier, marepostelnic, Celebi Gheorgache“, cari are oarecari daraveri de bani cu prelatul grec [247]. Acest Gheorgachi e calificat la 20 martie 1782 de „mare-

[242] *Ibid.*, p. 57—8.
[243] P. 304 şi urm.
[244] P. 311.
[245] P. 304.
[246] P. 305.
[247] URECHIA, *Ist. Rom.*, I, p. 975. — Iordachi Suţu şi în „Sama“ lui Ioniţă Canta.

postelnic" încă [248] şi la 1795 întîlnim pe postelnicul Iordachi *Şuţu* [249]. Acesta ar fi acelaşi cu Iorgachi Şuţu hatmanul, căruia i se atacă o hotărîre la 1802 [250].

Dar biblioteca Academiei Române păstrează o preţioasă carte de notiţe cari ne va lămuri şi mai bine. Ea cuprinde însemnări greceşti de drumuri, distanţe, poşte între Bucureşti şi Constantinopol, Petersburg şi Bucureşti, tabla „Teatrului politic" tradus de Nicolae Mavrocordat [251], fragmente religioase, o însemnare a „celor ce se cuvine să facă acel ce merge cu firmanul de mucarer şi caftanul la un Domn, în ziua alaiului", o „marche route" sau κατάστιχος al călătoriei făcute de la Moscova la Ţarigrad de un grec în 1776 [252], descrierea unor ceremonii de la Curtea domnilor români [253], o listă de dragomani ai Porţii, extracte din cărţi greceşti şi franceze [254], reţete, scrisori, acte publice şi versuri. Călătorul grec, cari se întîlneşte poate cu suita ambasadorului rus Repnin, ne spune însă că, ajungînd la Iaşi, a lăsat aici pe lîngă Domn, atunci Grigore Alexandru Ghica, pe fiul său Iordachi [255] ; ceremoniile ce se povestesc sînt tocmai acele pe cari ni le descrie Iordachi din *Condică ;* lista de interpreţi se opreşte la anul 1765 ; între scrisori este aceea a împăratului Iosif către sultan, datată 30 iunie 1770 ; între bucăţile poetice sînt „versuri făcute de răposatul meu tată din porunca lui Constantin-vodă Mavrocordat", „versuri ale tatălui meu", „scrisoare din partea răposatului meu tată, ca răspuns acelei scrise de unchiul meu Draco din Zavitza către stolnicul Constantin slugerul — *sic*, ca din partea acestuia, din Bucureşti ; o salutare către Matei-vodă, în numele boierilor munteni, la numirea lui din 1753, o scrisoare în versuri a lui Draco către postelnicul Constantin, „versuri ale răposatului meu unchi Draco Suţu la deosebite împrejurări".

Constantin, zis şi Draco, a fost la 1741 capuchehaie a Moldovei [256], şi a început el mărirea şi prosperitatea Şuţeştilor. El a avut pe Alexandru, sluger şi Chartophylax, cari a murit spînzurat pentru o pîră de femei [257], pe Niculachi, cari fu mare-postelnic, baş-capuchehaie, mare dragoman al Porţii 1768 [258], şi fu ucis în toamna anului următor [259] ; pe Ienacachi banul,

---

[248] *Ibid.*, p. 999.
[249] „Uricariul", XV, p. 306.
[250] Bibl. Ac. Rom., doc. V/128.
[251] v. mai sus, p. 445.
[252] Κατάστιχος τῶν κονακίων μας ἀπό Μόσκας μέχρι Κωνλταντινουπόλεως, τήν ὁποίαν ὁδοιπορίαν ἐπεράναμεν εἰς διάστημα ἡΤερῶν 192 δηλονότι ἀπό κήτης Ἰανουαρίον τοῦ ἀψος' ου ἕως 5 Αὐγούστου τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Ms. grec 116.
[253] Ἡ τζερομόνια ὁποῦ γίνεται τὴν παραμονὴν τῶν φυτῶν, Ἡ τζερομόνια ὁποῦ γίνεται τὴν ἡμέραν τῶν Θεοφανειῶν.
[254] Ca din *Étude Militaire.*
[255] Ἔφθασα στό Γιάσι κατὰ τήν αὐτὴν ἡμέραν κήτην, τό κινδί, καὶ διέτριψα μέχρι τῆς ἤτης τοῦ Ἰουλίου, καὶ ὁ μὲν ὑιός μου Γεωργάκης, ὁποῦ με ἐσυντρόφενεν, ἔμεινεν εἰς τοῦ αὐθέντου Γρηγορίου Γκίκα τήν δούλευσιν ι,ξενόμενος γόζ ποστέλνικος,
[256] HURMUZAKI, *Supl.* I[1], p. 566, nr. 822. Cf. şi p. 577, nr. 837.
[257] IENACHI KOGĂLNICEANU, p. 241.
[258] 9 octombrie ; HURMUZAKI, *l. c.*, p. 767, nr. 1093.
[259] *Ibid.*, p. 785, n° 1124 şi Ienachi Kogălniceanu, p. 266.

cari-şi făcu case pe locul lui Stavarachi învins [260], şi pe Mihalachi, căminar [261], apoi baş-capuchehaie şi el [262], cari luă pe fata lui Ioan Callimachi, văduva fiului lui Arapachi [263]. El a avut însă un frate, acest frate un fiu, poet, scriitor, diplomat, autorul interesantului carnet grecesc, iar fiul acestui „nepot al Dracului" e Iordachi, cari a redactat, după însemnările tatălui său, *Condica de obiceiuri*. El a fost întîi vtori logofăt pe timpul cînd neamul său dicta în Moldova, în vremea Callimachilor, apoi emigră cu tatăl său în Rusia şi la întors nu i se mai oferi decît un post de treti postelnic. Primindu-l, ajunse cu vremea postelnic-mare şi hatman şi trăi pînă după începutul secolului al XIX-lea [264].

Moldovenii continuară deci, după Nicolae Mavrocordat, dacă nu cronica oficială a acestui Domn, cel puţin unele din vechile lor letopiseţe. Amiras dădu o urmare povestirii lui Miron Costin, Mustea făcu acelaşi lucru, Ienachi Kogălniceanu şi Canta duseră povestirea istoriei ţării lor pînă la războiul ruso-turc din 1768—74, pînă la sfîrşitul epocii a doua adică.

În Ţara Românească găsim mult mai puţin decît atîta. Aici avem numai notiţe de familie, dintre cari acele ale Cantacuzinilor vor servi după 1774 la alcătuirea unei lucrări genealogice şi istorice întinse. Există un singur letopiseţ, cari să ducă povestirea pînă după 1730, şi acela întrece numai cu trei ani acest termin.

Această cronică, şi o prelucrare a analelor anterioare, începe întîi printr-o reproducere a povestirii lui Stoica Ludescu, pe cari doară o orînduieşte altfel într-un loc şi o taie la sfîrşit, unde se povestea nunta fetei lui Şerban-vodă cu Grigoraşco Băleanu. Apoi vine o scurtă privire lăudătoare asupra stăpînirii acestui Domn, arătîndu-se fundaţiile lui şi ale Doamnei. Urmează o naraţiune foarte scurtă, dar originală. Ea aprobă un timp acţiunile Brîncoveanului, cari nu se potriveşte celor ce-l îndemnau „să se lepede de turci" şi să se închine germanilor, cari se dovedeşte, chemînd în ajutorul său pe tătari, cînd oaspeţii creştini îi vin nechemaţi în ţară, că este slugă dreaptă împăratului, cari împodobeşte ţara cu mănăstiri, biserici, clădiri. Dar de la o vreme se schimbă. Se dă vina neizbîndei ruşilor din 1711, nu numai pe lipsa de provizii din Moldova, din cauza lăcustelor, ci şi pe reaua voinţă a lui Constantin-vodă, cari nu dă zahereaua ce făgăduise. Domnul muntean e mustrat pentru lăcomie, pentru birurile mari ce aruncă, pentru născocirea văcăritului, pentru vînzarea în silă a produselor proaste din viile şi velniţile lui, pentru banii ce exportă în Ardeal şi în Italia.

Povestindu-se într-o formă tot aşa de nouă, dar tot aşa de scurtă, căderea lui Brîncoveanu, se laudă fără nici un amestec de critică domnia lui Ştefan Cantacuzino, cari suprimă în chip solemn văcăritul şi iartă birul

---

[260] *Ibid.*, p. 254.
[261] *Ibid.*, p. 242.
[262] *Ibid.*, pp. 262—3.
[263] *Ibid.*, p. 242. Cf. ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 192 şi XENOPOL, *Ist. şi geneal. familiei Callimachi*, p. 166—7.
[264] Cf. şi *Livre d'or de la noblesse phanariote*, de EUGENIU RIZO-RANGABÉ şi ATANASIE COMNEN IPSILANTI, la anul 1765.

preoților. Căderea lui o atribuie intrigilor lui Nicolae-vodă, Domnul Moldovei, cari-i succede.

Pentru aceasta, cronicarul anonim e aspru și reproduce povestirea dușmănească, pe cari am semnalat-o mai sus, ca urmare a lui Radu Popescu. La dînsa adaugă numai puține știri noi, între cari informații asupra soartei văduvei și ginerilor lui Brîncoveanu, și chiar cumnatului acestui Domn [265].

Ducînd mai departe expunerea evenimentelor, cronica vorbește totdeauna cu simpatie despre tînărul Constantin-vodă Mavrocordat, cari, ales în 1730 de țară, promite o domnie bună și, întors după căderea lacomului Mihai Racoviță [266], face *milă* și *dreptăți* tuturora. Grigore Ghica nu e judecat nici într-un fel, pentru că scurtele anale se opresc la suirea lui în Scaunul muntean : 20 mai st. v., 1733. Se poate susține că Grigore-vodă, care comanda în Moldova lucrarea lui Amiras, ar fi adus și alcătuirea acestui mic letopiseț muntean.

Povestirea originală din cronică e, cum am văzut, foarte puțin întinsă ; forma e fără nici un caracter, mai curînd naivă, cu eternul „domnia foarte bine", adaus chiar și pe lîngă critici amare. Însemnătatea opusculului stă mai ales în raritatea lui, fiind singura cronică redactată și răspîndită în acest timp de scădere și de amorțeală a simțului românesc [267].

Dintre însemnările făcute în Țara Românească merită a fi semnalate cele ce se află pe un manuscript grec al operei de istorie și geografie alcătuită de Mihai Cantacuzino. Se notează întîi întinderea țării, apoi se traduce ceva din explicațiile hartei din 1750 a abatelui d'Artois. Vin aiurea scurte povestiri, cum se fac „în toate părțile lumii", despre cutremure, fosile, despre prigonirea unui boier de către „acel tiran Stavrache" [268].

Mai importantă e *Istoria Țări Rumânești de la let 1769* [269], scrisă de un anonim în versuri foarte rele. În ea se narează mai mult luarea în stăpînire a Bucureștilor de

O grămadă de calici,
Blestemați și porci de cîine
Toate ulițile pline —

Cu cîte-un peșchir la mînă,
Și-n cap pene de găină.
Orice mergeai dă-ntrebai,
Ei îți răspundea *stupai*.

---

[265] Pentru familia Doamnei, fiica lui Neagoe-vodă, care era fiul lui Antonie-vodă din Popești, v. și frumosul ms., al ctitorilor Horezului, intrat de cîtva timp în posesiunea Academiei Române. Cf. și „Studii și doc.", III, p. 22 și urm.

[266] Care pune „dăjdi greale și împrumuturi pre boieri și pre mănăstiri".

[267] Există două manuscripte, descoperite amîndouă de foarte puțină vreme și analizate în „An. Ac. Rom.", XXI, p. 405—10. Unul se află la Bibl. Ac. Rom., celălalt în Bibl. episcopatului român din Oradea-Mare.

[268] Bibl. Ac. Rom., ms. grec 42.

[269] Am dat-o întreagă în „Revista istorică", IV, p. 156—62 ; cf. C. C. GIURESCU, în *Omagiul Bianu*, p. 202, nota 1.

Se iau în rîs pe urmă judecătorii improvizaţi cari „ţinea bastoane şi judeca din canoane", cei ce nu cred în „manafesturile" ruseşti, oastea nouă cu căpitanul

Arsu şi negru ca o cioară, [270]

Tot astfel se prezintă, într-o broşură tipărită la 1769, nişte plîngeri ale ţării, nişte îndemnuri la luptă, cu totul neobişnuite pentru acest timp [271].

Dar, dacă în Ţara Românească nu s-a alcătuit în această epocă o operă istorică mai întinsă, mai personală, mai frumoasă, s-a scris acolo, de un necunoscut iarăşi, o lucrare sau mai bine s-au aruncat pe hîrtie nişte note descriptive, geografice, cari oferă un mare interes.

Întîi pentru că asemenea scrieri, făcute de localnici, nu de străini, sînt rarisime în secolul al XVIII-lea. Atît de rare, încît, afară de *Descrierea Moldovei* de Dimitrie Cantemir şi de tratatul schiţat de anonimul nostru, nu mai cunosc altele [272].

Pe urmă şi pentru importanţa intrinsecă a lucrării. Cel ce a aşternut-o pe foile rămase albe dintr-un frumos manuscript, prinzînd o parte din compilaţia alipită de obicei la Neculce [273], acel boier sau logofăt muntean, cari nu ne-a transmis numele său, era un om învăţat, o inteligenţă clară şi un scriitor corect. Dacă n-ar fi ici-colea aluzii, cari ne îndreaptă către o epocă mai tîrzie, am crede că avem înaintea noastră nişte însemnări ale stolnicului Constantin Cantacuzino şi aceasta a şi fost la început impresia noastră.

Originea notelor trebuie căutată în cetirea letopiseţului moldovenesc al începutului principatului. Un cetitor cu ştiinţă de carte a crezut bine să-şi însemne părerile sale în această privinţă, adăugînd şi ştiri privitoare la Ţara Românească, pe cari Miron Costin şi fiul său nu le cuprinseseră în consideraţiile lor.

El a făcut însemnări despre întîii locuitori ai principatului, despre cucerirea de către romani, despre antichităţile Ţării Româneşti, despre numele ei — un capitol ceva mai întins, în cari s-ar părea că a fost întrebuinţată şi scrierea lui Constantin Stolnicul —, despre religie, despre peşteri — o descriere foarte amănunţită, un fragment de povestire, de călătorie aproape —, despre firile oamenilor, lăcuitorilor locului acestuia", iscusiţi la minte, uşori la priceput, cu toată lipsa de învăţători şi maieştri, cari să-i înveţe a şti şi să-i deprindă a lucra ; despre „obiceiuri", în guvern adică, în numirea şi atribuţiile demnităţilor şi funcţiilor, despre ceremonii, despre

[270] Bibl. Ac. Rom., ms. 1319.

[271] AL. T. DUMITRESCU, care le-a publicat, credea că asemenea versuri pot fi atribuite unui om ca Ienăchiţă Văcărescu.

[272] v. cele spuse mai sus la Dimitrie Cantemir.

[273] Cuprinde — nr. ms. e 266, în Bibl. Ac. Rom., — introducerea lui NICOLAE COSTIN pînă la cap. XV, apoi *Cartea pentru descălecat* a lui Miron, întreruptă la cap. II. Cum se vede, ordinea în care se succed introducerile acestea e aici intervertită. Cf. „Studii şi doc.", III, p. 34—5.

pecetea principatului, dîndu-se în privinţa corbului legenda pe cari o cunoaştem şi din poema latină a lui Miron Costin [274], despre categoriile de boieri, despre „limba ce se grăieşte întru această ţară" : „limba latinească şi italienească stricată", comună tuturor locuitorilor despărţiţi ai vechii Dacii [275], despre *negustorie*.

Iar unul din cele mai însemnate capitole e, desigur, acel despre cultură, în cari ni se spun multe lucruri noi, despre şcoli şi biblioteci : şcolile elineşti de la fiece eparchie, şcoala slavonă din Bucureşti, şcolile româneşti de pretutindeni ; biblioteca din Mărgineni, plină de „cărţi elineşti, letineşti, franţăzeşti, turceşti", cea din Văcăreşti, cea, mai mică, de la Sf. Sava, biblioteca particulară a lui Nicolae Mavrocordat, adunată din cumpărături şi luarea cu hapca, şi a căreia risipire spune autorul că a văzut-o el însuşi la vînzarea de creditori a averii lui Constantin-Vodă [276].

Avem şi planul scrierii, cari trebuia să fie scurtă — „socoteala ne-au fost a fi cît de scurtă istoriia" —, dar foarte completă. Sînt anunţate capitole despre hotare, întindere, mărime, locuitori, aer, ape, nume, împărţirea administrativă, guvern, religie, ierarhie, cultură, zidiri şi anticităţi, venituri, limbă, Domni — „orînduiala Domnilor aceştii ţări" — fundaţiile lor, oraşe, biserici şi mănăstiri. Nu putem decît să regretăm că un astfel de plan, atît de larg conceput, atît de asemănător cu al lui Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei*, n-a fost adus la îndeplinire şi că, în locul cărţii ce trebuia să fie scrisă, ce a fost scrisă poate şi s-a rătăcit sau pierdut, n-avem decît notiţe risipite, necomplete, încurcate, un bruion cu o scrisoare grăbită, cu ştersături numeroase, din cari de multe ori abia se desface aceea ce era destinat de autor să rămîie [277]. Numai după 1750 un munteanu era să ne deie o descriere completă a ţării sale, Mihai Cantacuzino. Dar opera lui, descriptivă şi narativă în acelaşi timp, lucrare de istorie şi geografie, aparţine altei epoci şi a fost compusă supt influenţa altui curent.

Un *Prognostic* pentru ţarul Petru fusese tradus în greceşte, pentru Domnul şi boierii munteni, pe vremea lui Brîncoveanu. Dar asupra acestui împărat drept-credincios, căruia Acxtelmeier, autorul *Prognosticului*, îi promitea Scaunul lui Constantin cel Mare şi sfinţirea în Sfînta Sofie, asupra doritului liberator al neamurilor creştine din Răsărit, se scrisese, ni se spune, şi lucrări originale în limba grecească. Daponte menţionează două : „Un manual ca de cinci coale, cari laudă pe acest împărat Petru şi-l îndeamnă să se ridice asupra turcilor", şi o *Viaţă* : acestei din urmă îi dă titlul : *Viaţa lui Petru zis cel Mare* [278] şi adaugă că a fost tipărită, fără

---

[274] Dar scriitorul ne declară că nu crede într-însa, aflînd-o asemenea cu „basnile". O reproduce însă pentru potrivirea ce oferă cu conţinutul grafic al pecetei muntene.

[275] Scriitorul vorbeşte de deosebirea de vocabular ce există între vorba muntenilor, a moldovenilor şi ardelenilor, pe cari-i numeşte „tranţilvanieni".

[276] „A căror răpunere, neprelungind, am văzut cu ochii noştri".

[277] Am reprodus aceste preţioase notiţe în „Studii şi doc", III.

[278] Τό βιβλίον τῆς περὶ αὐτοῦ ἱστορίας: Βίος Πέτρου τοῦ μεγάλου ὀνομαξομένον Cf. şi PAPADOPULOS VRETOS, II, p. 47—8.

a spune însă unde şi cînd. N-am avut supt ochi „originalul" acestei *Vieţi*. După tipăritură însă (1737), cari, tratînd un subiect aşa de interesant, va fi fost răspîndită printre cunoscătorii de greceşte din Orient, probabil, s-a făcut la 1749 o traducere românească. Traducerea ne lămureşte prin titlul ei şi mai bine asupra lucrării. A fost compusă în italieneşte după gazetele din Franţa şi Olanda, cari răsunau de isprăvile călătorului, războinicului şi civilizatorului. Din această limbă a strămutat-o în grecească vulgară, spune titlul menţionat, un „chir Alexandru cantilearul".

„Chir Alexandru" putea fi „cantilearu" în principate, la Poartă ori la patriarhie, singurele locuri unde un grec putea ocupa sarcini oficiale, putea guverna sau ajuta un guvern. La ruşi nu se prea poate admite, pentru că ei aveau în acest timp drept „cantilearu" pe Toader Corbea, şi apoi s-ar fi insistat asupra acestei calităţi, cari ar recomanda şi mai bine opera. Ştim însă un grec din Smirna, un „chir Alexandru", cari a împlinit funcţiuni de „secretar de cancelarie" pe lîngă un suveran adus de capriciul soartei în Moldova, pe lîngă Carol al XII-lea. E Alexandru Amiras, cronicarul lui Grigore Ghica-vodă, căruia prin urmare i-am atribuit această traducere, ca unui „chir Alexandru" ce era, ca unui grec, ca unui cunoscător de limbi europene, ca unui „cantelariu", în fine, sau aproape.

Traducătorul român, dînd data traducerii sale, şi-a însemnat şi numele. E „dumnealui Matei Fărcăşanu, biv vel şetrar". Nici însemnătatea funcţiei, nici mărirea numelui nu ne ajută a găsi ceva despre dînsul, pentru a-i răsplăti astfel meritele literare, nu tocmai aşa de mari [279].

În prefaţă, Fărcăşanu arată folosul istoriei pentru cetitori, „cînd n-au cu ce îşi trece vremea..., pentru ca să nu să obicinuiască cu leanea şi trîndăviia", mărturiseşte că a tradus opera din greceşte, „spre înţelegerea vorbei rumâneşti", şi ameninţă cu pedeapsa lui Dumnezeu pe acel ce-i va dispreţui osteneala literară. Atenţia, ne spune el — pasajul e prea plăcut prin naivitate, ca să nu-l reproducem —, o merită, de bună samă, fiindcă, ştiind aşa de puţin, a muncit aşa de greu pentru a-şi ajunge „scoposul" propus. Să respecte cetitorii „neodihna şi priveghiiarea mea celui iubitoriul de osteneală, pentru că, fiind împleticit întru neaşezările şi deşartele griji ale pătimaşei şi mult necăjitoarei lumi, şi încă prea puţin fiind la învăţătura limbii elineşti, de vreame că nici gramatica desăvîrşit n-am învăţat, cu puţină cunoştinţă numai din praxis luînd, noaptea şi zioa ca un fur am furat cîte un ceas de somn, ca să săvîrşesc această carte, pentru că Muzele, adică iubirea de învăţătură, ce o şi caută de la suflet făr de turburare, şi preste putinţă iaste a-ţ povesti cu amăruntul cît am răbdat păn am cîştigat scoposul acesta, carele la alt nu caută, numai la cel

[279] În ms. 204 al Bibl. Ac. Rom., titlul e următorul: „Viaţa Marelui Petru, avtocrator a toată Rusia, părintele patriei, adunată din multe pomeniri în Franţa şi Olanda; ce s-au dat în doao tomuri [1736], iar mai pe urmă s-au tălmăcit din limba italienească în limba grecească cu toată nevoinţa de chiar Alexandru Cantilearul, iar de pe cea grecească s-au tălmăcit acuma la înţelegerea rumânească, de Dumnealui Matei Fărcăşanu, biv vel şetrar, la anii de la Hristos 1749; tomul dintîi, cuvînt întîi".

de obşte folos, de vreme că păn-astăz neamul nostru să află lipsit de tot, de acest feali de cărţi [280]. Pentru care vă rog pre voi, pre toţi şi mari şi mici, priimiţi cu curată inimă această a mea proastă şi nevreadnică scrisoare..."

Traducerea nu e rea însă, şi *Viaţa lui Petru cel Mare*, „tălmăcită" de „dumnealui" Fărcăşanu în ceasurile furate — cîte unul pe zi — somnului diurn şi nocturn a fost o carte foarte cetită, cu toate multele pagini cari o cuprindeau : e una din acelea cari ni s-au păstrat în mai multe manuscripte [281].

După timpul cînd s-a scris s-ar putea atribui aceluiaşi Fărcăşanu, în fine, traducerea unei povestiri despre moartea ţarului izbăvitor. Se cheamă, în singurul manuscript cari o conservă : *Înştiinţare pentru moartea Marelui Petru, Imperatoriului a toată Rusia*, şi se spune că a fost prefăcută pe româneşte în 1757. Din prefaţă se vede că autorul era un rus şi un contemporan poate, dar, nefiind încă pe acest timp cunoştinţă de limbă rusească în principate, iar slavona fiind aproape cu totul părăsită, aş crede că lucrarea a trecut întîi printr-o versiune grecească [282].

Un alt traducător nu se poate asămăna supt nici un raport cu simplul şătrar Fărcăşanu. Vlad Boţulescu de Mălăieşti, cari a început poate ca grămătic şi traducător de cărţi religioase, pentru a sfîrşi ca prizonier politic în ţări neaşteptat de îndepărtate, acest personaj versatil, cu existenţa curioasă, e un adevărat cărturar.

Era un logofăt al familiei lui Ştefan-vodă Cantacuzino. Va fi scris pentru acestea acte publice, îi va fi copiat tratate şi letopiseţe, apoi, cînd nenorocirea atinse aşa de greu familia pe cari el o servea, Vlad întovărăşi în exil pe Doamna Păuna şi pe cei doi fii ai ei. Cînd beizadelele Radu şi Constantin plecară din casa unde se adăpostia în exil văduva ultimului Domn pămîntean al Ţării Româneşti, el nu-şi părăsi stăpîna. Pe la 1744, el iscăleşte ca martor, în italieneşte, supt diata redactată, desigur, tot de dînsul a stăpînei sale.

Tocmai în acest an, Radu, un om dezorientat, fără moralitate şi fără conştiinţă, chinuit de o nepotolită sete de aventuri, fie şi criminale, Radu, zic, îşi chemă fratele, ce se afla ca militar în serviciul Rusiei. Aducîn-

---

[280] Nu e cu totul exact ; v., mai sus, la *Nicolae Costin* şi *Amiras*.

[281] Bibl. Ac. Rom. are trei : unul bine scris, complet, dar fără titlu întreg şi fără prefaţă : e nr. 49. Are multe şi interesante glose pentru cuvintele străine adoptate de traducător. Glose pentru cuvintele greceşti : *avtocrator, anhologhie, chirdos, apofasis, prosigorie, diadoh, eunuh, epistatis, piitis*, are şi ms. 122, care e şi el complet. Fără glose e ms. 204, care dă titlul cum l-am reprodus mai sus şi prefaţa : *Viaţa* e precedată de Istoria slovenilor, cea tradusă din ruseşte. Dar e incomplet, şi nici prefaţa nu e terminată, deşi se pare că-i lipseşte numai cîteva cuvinte de la sfîrşit. Ms. odată la Muzeu — nr. 333 — e scris la 1799. Cf. un ms. ce se pomeneşte în GASTER, *Crestomatie*, II, p. 49—53. Încă unul din 1756, odinioară la Muzeu, nr. 137, în URECHIA, „An. Ac. Rom.", X, p. 357—8., v. şi GASTER. *Gesch. der rum. Litt.*, p. 231—2.

[282] GASTER, *Crestomatia*, II, p. 53 ; cf. *Gesch. der rum. Litt.*, p. 232. D-sa posedă manuscriptul unic, de care e vorba.

du-l la sine, începu ai face destăinuiri privitoare la o mare răscoală a creştinilor ortodoxi supuşi Austriei, răscoală, cari, sprijinind interesele turceşti, ar căpăta pentru el, Radu, tronul muntean, iar pentru Constantin situaţia de Despot al sîrbilor.

Boţulescu rămăsese, după moartea Păunei, omul de casă al fiului ei celui mai mare. Găsim numele lui în josul unui act ciudat, unei diplome acordate episcopului unit Inochentie Micul, de Radu, cari-şi lua, pe lîngă titlul de mare-maiestru al ordinului Constantinian, şi alte atribute politice din cele mai comice şi mai şarlatăneşti [283]. Astfel de diplome de membri şi demnitari ai Ordinului său răspîndea cu îmbielşugare, de cele mai multe ori pentru bani, imperialul, cavalerescul şi ridicolul personaj. Şi toate erau întărite după cuviinţă de bietul nostru logofăt, „cancelariu" al mareluimaiestru şi complice al înşelătorului.

Constantin Cantacuzino consimţi să împartă cu fratele său folosul şi paguba conspiraţiei filo-turceşti. Legă relaţii trădătoare cu deosebite persoane, cari-i păreau trebuincioase, făcu destăinuiri patriarhului din Carlovăţ şi, în general, atîta zgomot, încît află şi guvernul din Viena. Casnicii celor doi fraţi, alţi indivizi bănuiţi, fură arestaţi şi supuşi cercetării. Între dînşii se afla Boţulescu, *factotutum* al Cantacuzinilor şi cu acest prilej. Dovezile contra lui fură zdrobitoare. În loc să capete în patria sa, supt domnia lui Radu-vodă cel nou şi cel stricat, o boierie mare, cari să-l ilustreze şi să-l îmbogăţească, el fu condamnat la moarte pentru lesmaiestate, ca şi stăpînul lui, Constantin. Pedeapsa fu îndulcită pentru amîndoi, cari puteau fi socotiţi mai curînd ca victimile neastîmpăratului soi rău ce era principele Radu, general-maior al maiestăţii sale apostolice şi mare-maiestru al ordinului ştiut, fără a mai pomeni titlurile cele multe din diplomele lui.

Pedeapsa fu închisoarea pe viaţă. Constantin merse s-o ispăşească la Graz, de unde nu ieşi decît zdrobit de suferinţe şi obosit de vîrstă, — patruzeci de ani după greşeala şi osînda sa, în 1781. În acelaşi an 1746, Boţulescu era închis în castelul din Milan, ale cărui porţi nu se redeschiseră poate niciodată pentru dînsul.

Era aşa de departe ţara, atîta loc îl despărţea de patronii săi, cari nu-l mai puteau ajuta, atîţia straşnici ani goi de fapte vedea înaintea sa, acel cari se visase mare-cămăraş al Ţării Româneşti ! Nu scria nimărui, nu vorbea cu nimeni, nu era nimeni de la cari să audă sunetele limbii în cari fusese crescut. În clipe de înfiorătoare nenorocire şi deznădejde, el se mîngîia vorbindu-şi limba cu sine însuşi, scriind-o. Aşa deveni iarăşi scriitor — dacă fusese la început — agentul politic al ambiţiei cantacuzineşti şi jertfa acelei ambiţii.

Avem trei cărţi de la dînsul. Una a ajuns la Viena, în Biblioteca Imperială, celelalte două au venit tot de acolo, ca manuscripte înapoiate Italiei, şi se află acum la Veneţia. Probabil au fost luate din moştenirea

[283] Şi în IORGA, *Documentele Cantacuzinilor*, Bucureşti, 1902, p. 185 şi urm., nr. LXXXII, o diplomă pentru un străin.

nenorocitului, mort în închisoarea lui italiană, şi s-au păstrat ca lucruri rare, scrise într-o limbă puţin cunoscută.

A tradus, fiindcă ele sînt traduceri, a tradus cele trei opere în anii 1763 şi 1764. N-a mai avut cărţi la dispoziţie sau a fost iertat de Dumnezeu prin moarte acela pe cari, pentru marile sale greşeli, oamenii nu-l puteau ierta? Cine ştie! Altceva de la dînsul nu s-a găsit pînă acuma.

A început cu o viaţă italienească a lui Scanderbeg, broşură mai mult populară [284], pe cari a tradus-o într-o bună limbă românească, în limba cărţilor sfinte, la *naţionalizarea* cărora contribuise poate şi el: curată în cuvinte, bogată în desfăşurarea frazei, alcătuită după modele slavone şi greceşti [285].

Pe urmă, în anul următor, acum după o operă destinată numai poporului, el strămută în româneşte acea carte a lui *Varlaam şi Ioasaf*, pe cari o popularizase o dată la români, fără ca Boţulescu să fi ştiut aceasta, o veche traducere din slavoneşte, al cărei autor nu era altul decît învăţatul Udrişte Năsturel [286], cumnatul lui Matei-vodă Basarab [287]. La întîia sa lucrare, din 1763, el alipise o „Pe scurt înştiinţare de nenorocirea casei otomane".

În 1764, în acelaşi an cu *Varlaam şi Ioasaf*, Vlad traduse, din nemţeşte acum — un om învăţat în limbile europene, ca şi în acelea ale Răsăritului: greceasca şi slavona, acest logofăt muntean din secolul al XVIII-lea! —, traduse o istorie universală, sau, cum îi zice el, cari nu prea întrebuinţează neologisme: *Istorie de toată lumea*. Terminînd-o, el înnădi, pe lîngă traducerea adausurilor din însăşi acea carte nemţească necunoscută, şi o traducere a unei vieţi de sfînt, scrisă tot în italieneşte.

Plăcere mare nu putea să găsească Boţulescu prefăcînd în limba sa proza umflată din *Ristretto della vita, miracoli e canonizzazione di San Felice* de, *Porri da Cantelice, Capuccino*, dar acest tratat de edificaţie era probabil singura carte pe care mila vreunui temnicer i-o va fi pus la îndemînă atuncea!

Această din urmă lucrare: *Istoria universală* nu e numai cea mai importantă din ale lui Boţulescu prin întinderea ei, dar şi prin aceia că are la început o prefaţă. Prefaţa e plină de vederi drepte şi de aluzii dureroase la soarta lui fără îndreptare, căci el era pe acea vreme de optsprezece ani smuls din lume.

Ne-o spune el singur, fără a mărturisi şi motivul: din „pricini cari aici, acum, a se dăscoperi n-au loc". Ni se înfăţişează „la strîmtoare închis, cu nimenea grăind şi nici într-o parte cu nimenea corespondenţie avînd; cu greu puteam să trec vremea, ziua şi noaptea singur, şi drept aceia şi cu

---

[284] *Vita di Scanderbeg;* v. PETROVITCH, *Bibliographie de Scanderbeg*, nr. 1591.

[285] Ms. se află la Veneţia, Bibl. Arhivelor de Stat, cărţi din bibl. Brera, restituite de guvernul austriac.

[286] Ediţia cărţii de generalul Năsturel; Cf. şi I. BOGDAN, în „An. Ac. Rom.", seria II, XI, p. 27—28.

[287] Viena, Bibl. Imperială, mss. slave, nr. 73. Copie, la care e alipit originalul italian, de GR. G. TOCILESCU, la Bibl. Ac. Rom.

scăderea sănătății : fiindu-mi aceasta însă ἐνέφγειχ şi ᾶσκησις: a avea adecăte în mînă ceva a lucra şi a face, nu de puțină mîngîiare şi folos mi-au fost".

Dar, spune el mai departe, nu i-a fost uşor acest lucru de mîngîiere, limba sa nefiind destul de pregătită pentru a putea înveşmînta orice cugetări : „fiind limba noastră românească foarte îngustă, iar nu, ca alte limbi, cum nemțeasca, grecească iproci, bogate şi îndestulate în cuvinte, a putea chiar numi şi a dăscoperi firea a orice nume şi cuvînt".

Totuşi a scris, şi a scris bine în această limbă, „în limba patriei meale, de atîțea ani neexerțeluită şi părăsită". Şi, văzînd cît de bine o întrebuințează acest exilat, ne gîndim cu părere de rău la *cronica românească* pe cari ar fi putut-o scrie în stil mare acest cărturar, pomenind în ea păcatele şi martirologiul ultimilor Domni români, ale coborîtorilor lor rătăcitori în străinătate şi ale sale însuşi [288].

[288] v. N. IORGA, în *Literatură şi artă rom.*, din 1900, şi raportul lui N. Densuşianu, p. 211—2. Nu putem spune din care Mălăieşti era originar Boţulescu. Este unul şi în ținutul Hațegului. POPEA, *Vechia Metropolie*, p. 145. Pe un Ioan Căpitan Mălăescu îl găsim însă la Craiova în 1779 („Bis. ort"., XV, p. 344).

Capitolul III

LITERATURA RELIGIOASĂ ÎN PERIOADA A DOUA

Pentru dezvoltarea literaturii originale, a istoriografiei, poeziei, erau necesare condiţii cari nu se cer la dezvoltarea literaturii religioase. Aici ceea ce determină producţia e o nevoie şi un obicei : nevoia cărţilor sfinte, a cărţilor de slujbă, de dogmă şi de tîlcuire, şi obiceiul traducerilor.

Astfel se explică, în această epocă de amorţire a sufletului românesc, bogăţia tipăriturilor bisericeşti, numărul mare al manuscriptelor lăsate de tălmăcitorii literaturii religioase greceşti şi slavone. Harnicii lucrători pe acest teren urmau exemplul, dat de predecesorii lor, desăvîrşieau opera începută de dînşii, fără ca lipsa de orientare, lipsa de simţire şi entuziasm să influenţeze în rău asupra activităţii lor.

Această literatură, trăind puternic pe cînd cealaltă se stingea, a adus fără îndoială mari foloase. Ea a păstrat gustul cetirii, a făcut să se audă limba românească în toate stratele populaţiei[1]. Pe urmă, o operă originală ca şi o traducere se serveşte de acelaşi instrument al limbii. Şi prin multele tălmăciri din întreg secolul al XVIII-lea, şi nu mai puţin şi din această perioadă, acest instrument, trebuind să exprime sentimente, alese, cugetări adînci, concepţii înalte, se făcea în stare a servi mai tîrziu alcătuitorilor noi de opere originale, propovăduitorilor ardeleni şi celor dintîi poeţi ai neamului.

Care sînt persoanele şi curentele ce se deosebesc în activitatea literară românească pe cîmpul religios în această epocă ?

E un curent, slab încă, reprezentat prin puţine, risipite şi modeste publicaţii, cari, crescînd deodată în perioada a treia, cînd piedicile ce-i stăteau în cale fură înlăturate, năvăli pe terenuri mai bogate decît acel al tălmăcirii de cărţi bisericeşti, luă înainte prejudecăţi şi superstiţii şi aduse regenerarea gîndirii româneşti. E curentul ardelean, pornit din unire, curent care crescu pe atît de încet, pe cît de puternic se dovedi pe urmă. Pentru moment se observă abia ici şi colo o scînteiere de lumină fugară între bălăriile ignoranţei şi inconştienţei naţionale. N-ar folosi la mare lucru dacă ne-am opri la aceste slabe începuturi, în loc să-l urmărim de la un capăt pînă la altul, cînd îşi dă toată măsura izbăvitoarei sale puteri.

---

[1] „Cărţi de acelea", scria Odobescu, „care sunau românește la urechea poporului întreg, de la naşterea pruncului pînă la astrucarea moşneagului". În PAPIU, *Şincai*, p. 80.

Mai este, alături de acesta, vechiul curent, cari pornise din izvorul culturii greceşti regenerate în secolul al XVII-lea prin cîţiva oameni de carte cu voinţă şi rîvnă. Şi în această perioadă, în vecinătatea Curţii greceşti a Domnului, prelaţi de origine greacă, ocupînd tronul metropolitan, îşi dau osteneala să traducă şi să tipărească sau să patroneze traducerile cărţilor bisericeşti.

Trebuie să spunem însă de la început — şi acesta e unul din caracterele distinctive ale literaturii noastre religioase în această vreme — că Moldova n-are nici o parte în dezvoltarea ei pînă tîrziu către sfîrşit, cînd, din activitatea unui emigrant rus, trecut prin Athos, un nou curent porneşte, al şcolii monastice din mănăstirea Neamţului. Pînă către 1770, dacă în Moldova persistă cugetarea originală, oricît de scăzută, sub forma letopiseţului, lucrarea de traduceri şi tipărirea de cărţi româneşti slăbeşte foarte mult, tocmai cînd în Ţara Românească, unde scrierea de cronici a contenit, literatura religioasă de traduceri se dezvoltă cu mai multă putere.

ARTĂ BRÎNCOVENEASCĂ — SECOLUL AL XVIII-LEA

De puţine tipărituri româneşti din Iaşi ni se vorbeşte în toată această epocă [2]. Ienachi Kogălniceanu ne spune despre Constantin Mavrocordat că, vrînd să înveţe carte, în a doua domnie a lui, pe preoţii moldoveni, a cerut din Ţara Românească „Cărţi pe-nţeles, căci în Moldova nu se afla *Evanghelii, Apostol* şi *Liturghii*“ [3]. Tipografiile episcopale, pe care voia el să le întemeieze, nu fură statornicite, afară doar de aceea din Rădăuţi, cari tipări *Catavasierul* din 1744, *Ceaslovul* şi *Liturghia* din 1745 şi despre cari nimic nu se mai auzi pe urmă, ceea ce ar aduce pe cineva a se îndoi chiar de existenţa ei [4].

Totuşi, episcopii şi mitropoliţii moldoveni erau, cu destul de rare excepţii, pămînteni, oameni de ţară, pe cînd clerul muntean a numărat în tot secolul al XVIII-lea mulţi străini în rîndurile sale superioare. Aceşti

[2] Le vom analiza la expunerea activităţii mitropolitului Iacov I.

[3] P. 203.

[4] La Rădăuţi, făcu „tipografie noao“ episcopul Varlaam, care ar fi voit astfel să imite pe păstorii bisericeşti munteni din Rîmnic. Poate Iacov, urmaşul lui Varlaam, i-a strămutat materialul la Iaşi, unde ajunse în curînd mitropolit.

străini, greci, trebuie să admitem că erau mai zeloşi pentru progresul culturii bisericeşti decît vlădicii români, fiind mai culţi decît aceştia, mai buni şi mai cucernici călugări, crescuţi în vechile mănăstiri, cu viaţa aspră şi harnică, ale Răsăritului. Dar, pe de altă parte, cînd se găsea, printre înalţii clerici români din Moldova, un om rîvnitor către învăţătură, acela dădea mişcării ocrotite şi îndreptate de dînsul un scop românesc. Astfel vom vedea că a făcut mitropolitul Iacov al Moldovei, cari din acest punct de vedere stă mult mai sus decît învăţaţii săi contemporani, mitropoliţii de alt neam ai Ungrovlahiei. Şi are prin urmare şi un mai mare drept la recunoştinţa noastră, ca unul ce a lucrat pentru neamul său mai mult decît pentru lege, pentru moldovenii săi decît pentru pravoslavnicii creştini lipsiţi de carte bisericească pe înţeles.

Încă supt mitropolitul Ungrovlahiei Ştefan, fostul episcop de Buzău, pus de Nicolae Mavrocordat [5], cari poate să fi fost român, s-a tipărit în 1736 o a doua ediţie din *Vieţile Sfinţilor* rezumate : *Anthologhion adecă floarea cuvintelor*, precum şi din *Octoih* [6], la tipografia metropolitană, în cari lucra atunci Stoica Iacovici, preot, tipograf şi poate şi dascăl şi traducător din slavoneşte [7], şi fratele Radu Logofătul. Tot supt el pare a fi ieşit [8] şi *Chiriacodromiul* din 1732 [9] şi la 1731 *Ceaslovul*, din cari însă cea mai mare parte e încă slavonă [10], apoi *Psaltira* din 1735 [11].

Un activ mitropolit muntean a fost Neofit din Creta. Supt arhipăstoria acestui grec, — ceea ce arată cît de zădarnice sînt închipuirile unei duşmănii sistematice a grecilor contra neamului românesc, limbii şi culturii lui, — s-au tipărit o sumă de însemnate cărţi religioase. În 1741, *Întrebări bogoslovești* ale Sf. Atanasie, traduse de Ienachi, fost al doilea postelnic [12], şi, cu banii lui Anania de Cesareia Palestinei, apoi *Liturghia* [13]. În acest an, lucra „tipografiia şcoalii Văcăreştilor". Urmează *Evhologiul*, în 1742, *Catavasierul*, tipărit în imprimeria reorganizată, în tipografia „cea noao" a mitropoliei, supt conducerea unui logofăt Muşat ; tot în 1742, *Cazaniile* vestitului Ilie Miniat, traduse din greceşte, din chiar ordinul mitropolitului [14], şi o *Evanghelie* [15], un *Acatist* [16], un *Penticostariu* [17], tradus de-a dreptul din greceşte, tot de Ienachi. Apoi, în 1745, *Pravoslavnica mărturisire*, din „tipografia domnească în oraşul Bucureştilor", cu osteneala lui Stoica

---

[5] BIANU şi HODOŞ, *op. cit.*, p. 47.
[6] *Octoihos, adecă Osmoglasnic.*
[7] v. mai sus, p. 298.
[8] v. BIANU şi HODOŞ, *op. cit.*, II, p. 41, 45, 50, Cărţi greceşti supt el, *ibid.*, p. 50—1, nr. 214 ; p. 54, nr. 217 ; p. 61, nr. 226.
[9] v. şi GASTER, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 302.
[10] Şi *ibid.*, p. 306. Exemplarul menţionat de Gaster n-are însă locul de tipărire.
[11] BIANU şi HODOŞ, *op. cit.*, II, p. 49—50, nr. 211.
[12] *Ibid.*, p. 54—5, nr. 219.
[13] *Ibid.*, p. 55, nr. 220.
[14] O *Psaltire* din Iaşi, 1743 ; „Uricariul", XXIV, p. 391—2 ; v. mai departe.
[15] BIANU şi HODOŞ, l. c., p. 60, nr. 224.
[16] *Ibid.*, p. 64, nr. 228 (1743).
[17] *Ibid.*, p. 70—2, nr. 232.

Iacovici, în acelaşi an cu *Ceaslovul* rădăuţean [18], o *Psaltire* mai mult slavonă. În anul următor, 1746, *Mărgăritarele*. În acelaşi an, se dă la tipar un *Octoih* şi „o cărticică mică de la Sinopsis, cu moliftele de dimineaţă". În 1747 iese alt *Evhologiu*, de Buzău, un *Triod* [19], un *Orologiu*, scos în 620 de exemplare, şi un *Orologiu* mic. În 1749 „se varsă slovă românească" pentru o *Evanghelie* [20] şi în 1750 se tipăreşte un *Ceaslov* slavon şi se termină zisa *Evanghelie*, „împreună cu evanghelistari, cari s-au tălmăcit acum întîi", în 710 exemplare [21]. Tipografia fusese luată „de la Colţea", deci nu era cea veche a mitropoliei, şi ea fu încredinţată în parte lui „Constantin Boltaşul", starostele, pentru ca „să lucreze la *Mineae*," cari rămaseră în stare de proiect multă vreme [22].

De altmintrelea, el era însuşi un scriitor. A scris un tratat grec despre *miruire* [23], pentru a lămuri pe Domnul său, Constantin Mavrocordat, asupra acestei taine, şi a povestit pe larg vizita sa pastorală din 1746, dînd o sumă de noţiuni geografice, de inscripţii şi naraţiuni istorice. Ba începuse a-şi redacta şi vizita din 1747, tot în greceşte [24].

Filaret, succesorul lui Neofit, era grec, ca şi acesta [25], Michalitzes, din Zante [26], dar şi supt el tipografia bucureşteană lucră pentru literatura religioasă românească. Pe vremea lui, viitorul episcop de Buzău şi mitropolit muntean Cozma, atunci numai „Cozma ermonachul, eclisiarchul Sfintei Mitropolii", se osteni, în domnia lui Constantin Mavrocordat, iubitorul de slujbă pe înţeles, cu tipărirea unei *psaltiri*, cari apăru în tipografia metropolitană [27]. Tot în arhipăstoria lui, la 1760, se publică, la aceeaşi tipografie, o *evanghelie* [28], un *lafsaicon* sau vieţi ale părinţilor din pustie, pe cari, după îndemnul lui Constantin Dudescu vel vornic, un patron al lui

---

[18] *Ibid.*, p. 85, nr. 241 ; şi „Uricariul", I, p. 156—7.

[19] Τά βιβλιαράμια μέ τάζ εὐχάς Cărţile necunoscute altfel de la *Mărgăritare* înainte sînt luate după sămile mitropolici, în Condicile păstrate la Bibl. Ac. Rom.

[20] *„Tocmeala ce am făcut cu Barbul i cu Grigore tipografii ca să verse slovă rumânească pentru Evanghelie, cum arat (ă).* Iulie 23 d., 7257."

[21] Se dau în greceşte la 1749 *Rugăciunile alese* ale lui *GHENADIE SCHOLARIOS ;* BIANU şi HODOŞ, *I. c.*, p. 111, nr. 271.

[22] „Tipografia Domnească, care am luat-o de la Colţea ; Oct. 7, d., 7256" ; „Tipografia ce am dat în seam(a) starostii Costandin boltaşul, să lucreze la *Minea*, cum arată în jos anume ; oct. 29, d., 1., 7256". — S-au tipărit aceste socoteli de C. ERBICEANU, în „Biserica ortodoxă". XXIII, p. 126 şi urm. Cf. ale mele *Scrisori de meşteri.* Pentru *Liturghiariul* din 1741, v. „Uricariul", XXIV, p. 390—1, unde are un titlu destul de curios, iar, pentru *Mărgăritare*, şi *Buciumul* lui Codrescu, I, p. 238. — Neofit a fost şi un sprijinitor al şcolilor.

[23] „Bis. ort.", XIV, p. 654 şi urm.

[24] „Bis. ort.", II—III şi XIV, p. 718 şi urm. Felicitări către el, în PAPADOPULOS KERAMEUS, IV, p. 89. — Din vizitaţia lui *Comisiunea monumentelor istorice* va da o ediţie a textului grecesc.

[25] v. mai sus, p. 514 ; „Bis. ort.", XV, p. 263—4 ; „Rev. teol.", III, p. 373.

[26] BIANU şi HODOŞ, l. c., p. 148, nr. 316. Fratele său era marele sătrar Ioan.

[27] *Ibid.*, p. 135 şi urm., nr. 301. Nouă ediţie la 1758, *ibid.*, p. 143, nr. 309. Apoi *Ceaslovul mic* de la 1759 ; *ibid.*, p. 144, nr. 311. În greceşte: Slujba Sf. Visarion, în 1759 ; *ibid.*, p. 147—8. nr. 316.

[28] *Ibid.*, p. 149 şi urm.

Daponte [29], îl traduse un fost vel clucer de Arie, Teofilact, grec de origine, fără îndoială, dedicîndu-l, după modelul ce avea înainte, lui Constantin împăratul, pe cari-l confundase cu Constantin Brîncoveanu [30]. În prefaţa sa, destul de naivă şi de banală, e lăudat, de către Teofilact, mitropolitul Filaret, boierul Dudescu şi „Ilie din eparhiia prea-fericitului patriarhului Ohridon", al cărui merit era acela că plătise cheltuiala tiparului [31]. Traducătorul, un om ambiţios, se încumetă a face şi versuri, avînd de tovarăşi în acest păcat pe Manase Eliade, în curînd marele dascăl şi panegiristul lui Alexandru Ipsilanti, şi pe un Alexandru, dascălul de greceşte [32].

Mai însemnată decît activitatea tipografiilor bucureştene era însă aceea a teascurilor din Rîmnic. Aici, prin tradiţia lui Antim, prin influenţa de civilizaţie exercitată de dominaţia germană, în timpul cît Oltenia aparţinu împărăţiei creştine, se formă un curent cultural, o şcoală religioasă. Toţi prelaţii ce se perindară pe Scaunul rîmnicean sprijiniră această mişcare sau participară la dînsa, şi pînă la sfîrşitul secolului în Rîmnic se făcură, în cea mai frumoasă slovă munteană [33], cele mai bune tipărituri religioase. Şcoala produse tipografi, scriitori de condici, dascăli de slavonie şi românie, traducători şi chiar scriitori : doi dintre cei mai însemnaţi cronicari munteni. Ea a reprezintat pentru Ţara Românească ceea ce reprezinta pentru Moldova şcoala monastică din Neamţ, şi ambele formează gloria culturii religioase româneşti din al XVIII-lea secol.

Un ofiţer imperial care a vizitat Oltenia puţin timp după anexare descrie în culori urîte cultura ţării. „La olteni cine a învăţat ceva latineşte e o *rara avis*, deşi nu li se poate tăgădui o oarecare destoinice firească, ci, dimpotrivă, sînt dibaci la orice... Toată învăţătura preoţilor nu stă în alta decît în a ceti şi scrie puţin, şi anume cu slove româneşti în limba slavonă, din cari mai adesea, ba mai totdeauna, nu înţeleg nici o boabă. Chiar şi călugării din mănăstiri nu ştiu alta, cei mai mulţi, decît ceva elineşte, iar cine rupe latineşte, trece drept un *monstrum eruditionis* [34]".

Supt acest raport, ca şi supt acel administrativ, financiar şi economic, guvernul european al Casei de Austria a făcut mult mai puţin decît era de aşteptat.

Totuşi îndemnuri pentru aceasta îi veniseră, de la început, din partea episcopului român din Rîmnic, ca şi din partea celui catolic, al bulgarilor uniţi, din Craiova. În petiţia prezentată la 29 noiembrie 1719, din Horez, unde se adunase în sinod vlădica şi stareţii mănăstirilor de peste Olt, învăţatul Damaschin, fostul tipăritor de cărţi religioase la Buzău, Ioan, arhi-

---

[29] V. mai sus.

[30] De aceea în Prefaţă se ceteşte, ca laudă a lui : „Constantin-cel-Mare". „Şi cu luminatele tale însemnări ale tipografiei şi în limba noastră cea rumânească ai vădit-o".

[31] În schimb, e gratificat cu calificativul onorabil de „oaia tîrlei cei creştineşti a Ohredei".

[32] Semnează Ἀλέξαν: ὁ διδά.

[33] Care nici ea nu era foarte frumoasă. Sulzer putea scrie, fără exageraţie multă, că tiparul muntean e : so zusammengeronnen, unrein, umgestaltet und unleserlich, dass man schwer den einen Buchstaben von dem andern unterscheiden kann" ; III, p. 10—11.

[34] HURMUZAKI, IX[1], p. 636.

mandritul Horezului, Ştefan, egumen de Bistriţa, Ştefan de la Arnota, Pahomie de la Govora, se cerea şcoală şi o bună administraţie ecleziastică. Pentru ultimul scop se propunea numirea unui ecleziarh şi unui ajutor, dintre călugării bătrîni, la fiecare mănăstire, pentru a scrie toate veniturile şi cheltuielile acelei mănăstiri [35]. Iar pentru cel dintîi şi de căpetenie, hotărîrile sinodului erau concepute astfel : „Al zecelea. Ni s-a părut nouă şi a tot sinodul nostru că e lucru plăcut lui Dumnezeu şi folositor ţării a se înălţa aici două şcoli : una românească, alta latinească ; cea românească să fie la Rîmnic, supt grija episcopului, a mănăstirilor şi popilor, şi cheltuielile pentru dascăli şi copiii săraci să fie de la dînşii ; iar cea latinească să fie la Craiova, în sama administraţiei, a boierilor şi a ţării, cari se vor îngriji de toate cele ce vor fi de nevoie pentru şcoala aceea" [36].

Cererea e cu atît mai importantă, cu cît episcopul nu pomeneşte nimic de slavoneşte sau greceşte, limbi în cari totuşi el îşi făcuse educaţia şi pe cari le ştia singure. Biserica să fie românească, spune sinodul din Horez ; în această limbă să se facă pregătirea viitorilor preoţi şi să se dea învăţătura acelor ce nu ar rîvni funcţii şi demnităţi. Iar pentru fiii boierilor, pentru acei ce vor fi chemaţi să administreze sau să sfătuiască administraţia, creşterea să fie o creştere europeană, occidentală, în şcoala cea mare şi înaltă din capitala provinciei.

ARTĂ BRÎNCOVENEASCĂ — SECOLUL AL XVIII-LEA

Cît despre episcopul catolic, Stanislavovici, lui îi trebuia, ca unui străin, cari nu reprezenta faţă de noul guvern un popor cu drepturi asupra ţării şi cu aspiraţii pentru viitor, îi trebuia numai un seminar ca oricare, în Craiova, pentru preoţii religiei împărăteşti, şi pentru laici o şcoală germană

[35] „Undecimo. Visum etiam fuit nobis cum universo synodo ut ad latus cuiuslibet igumeni unus sacristanus et alter quidam ex senioribus patrum adiungantur, qui omnes monasterii proventus et erogationes adscribant" ; HURMUZAKI, VI, p. 339—41.

[36] „Decimo. Visum fuit nobis cum universo synodo duas hic in provincia scholas erigi : unam valachicam, aliam latinam ; valachica sit Rimnizii, sub cura episcopi, monasteriorum et poparum ; expensae quae magistros pauperesque pueros concernunt sint ab ipsis ; latina vero sit Craiovae sub cura administrationis, boiaronum et provinciae ; qui de omnibus pro eadem schola necesariis expensis providebunt" ; *ibid.*

și latină, cum erau acele din oricare provincie a imperiului [37]. La cererea sa se răspunse, la 21 iulie 1731, aprobativ. Guvernul promise a se aduce trei preoți *piarum scholarum* și un laic, cu cîte o sută cincizeci de florini pe an, afară de un superior al seminariului, cari va avea trei sute [38].

Nu știm ce s-a răspuns clericilor români, dar mare lucru nu s-a făcut de germani pentru școala și cultura românească în Oltenia. Aici, ca și oriunde, reformele s-ar fi făcut pe încetul și fără multă tragere de inimă. Căci în Bucovina, cum vom vedea, nimeni nu s-a gîndit la o bună școală românească, după anexare, iar în Ardeal și regiunile învecinate opera de cultură națională s-a realizat numai prin lungi sforțări, în cari cîrmuirea împărătească n-a ajutat decît tîrziu poporul nostru ce se lupta cu dușmanii săi istorici și naturali.

Dar ceva a trebuit să se facă, de românii singuri măcar, cari se simțeau intrați într-un corp politic ce s-a mîndrit totdeauna cu misiunea sa civilizatoare. Am văzut într-o colecție privată ardeleană un contract prin cari episcopia din Rîmnic, mi se pare, tocmea un dascăl latinesc, asigurîndu-i o plată în bani și în natură. Un ardelean, Petru Dobra, vameș de Rîmnic, și cari ajunse și director fiscal în provincia sa natală, traduse în 1722 *Pravila cea Mare* în latinește [39]. Din Oltenia, din România austriacă, veni în Banat, la 1736, puțin timp înnainte de scoaterea nemților de pe teritoriul nostru, diaconul Loga, de la mănăstirea Tismana, cari întemeie, la Irediște, lîngă Vîrșeț, cea dintîi „școală comună românească". Și după acest obscur apostol, cari deșteptă pe românii bănățeni la o viață culturală în limba lor, veniră alții, „alți învățători din România, ca să învețe pe tineri cari vor să fie preoți și învățători" [40].

Vlădica Inochentie, cari succedă lui Damaschin [41], fu ca și acesta un cleric învățat și zelos pentru cultură. Merită deosebită atenție un *Triod*, pe cari el puse să-l tipărească la 1731 în tipografia sa din Rîmnic [42], pentru că, precum spune prefața, „acum mai nainte din tipografie nu s-au dat în lumina limbii noastre cei rumânești, să fie tipărit, precum nici întralte părți, unde se află patriia rumânească, nu s-au mai tipărit, ci pînă acum cu limbă ellinească și slovenească se îndestula și aciastă limbă românească [43]. Urmează o *Liturghie* din 1733 [44]. Și aceste tipărituri deschid o întreagă serie de cărți bisericești, necesare celor cinci județe într-un timp

---

[37] *Ibid.*, p. 413.

[38] *Ibid.*, cf. *ibid.*, și p. 495—7.

[39] Două manuscrise sînt descrise de N. DENSUȘIANU în *Raportul asupra misiunii sale*; „An. Ac. Rom.", II[1], p. 202. Traducerea a fost cunoscută și de SULZER, care vorbește de dînsa în opera lui; III, p. 73; v. și IORGA, *Studii și documente*, I—II, p. 451—3, nr. XI și 453, nota 2.

[40] MARINESCU, *Petru Maior*, Discurs de recepție la Academia Română, p. 15.

[41] Îl vedem mergînd la 1731 la Carlovăț, cu doi egumeni, pentru a face un arhiepiscop.

[42] BIANU și HODOȘ, l.c., p. 42—5, nr. 205.

[43] *Ibid.*, p. 44.

[44] *Ibid.*, p. 48, nr. 208.

cînd se oprea intrarea celor de la Buzău [45] şi de la Bucureşti, din partea turcească. Astfel, deocamdată, *Catavasierul,* din 1734 [46].

După dînsul păstori, mai multă vreme, de la 1738 la 1748, un ucenic al lui Damaschin, Climent [47], „cari se trăgea din neam din satul Pietrari", ne spune Pomelnicul Hurezului [48]. El reformă tipografia, din care ieşiră supt cîrmuirea sa episcopală lucrări elegante, ca *Polunoştiţa de toate zilele,* precedată de o prefaţă a ierarhului, sau, în 1737, *Anthologhiul* sau *Floarea cuvintelor,* la care lucrează, îndreptînd, călugărul Lavrintie de la Hurezi, „cu mare sărguială şi grabă pentru turburăcioasele vremi de oşti... noaptea în une vremi făcînd-o în loc de zi", un Dimitrie Pandovici, şi mai mulţi ilustratori [49]. După ce Oltenia se întoarse iarăşi supt stăpînirea Domnului Ţării Româneşti, Climent desfăşură o mare activitate în traducerea şi publicarea cărţilor bisericeşti. În 1742 iese un *Octoih,* în 1743 un *Penticostariu,* în 1745 el face să apară un *Ceaslov,* la tălmăcirea căruia participase, şi-l îmbogăţeşte cu o Precuvîntare [50]. În acelaşi an, un *Antologhiu,* tradus încă de la Damaschin şi dedicat de editor lui Constantin Mavrocordat, întemeietorul dumnezeieştilor lăcaşuri, învăţătorul tinerilor, protectorul preoţilor şi „ochiul creştinătăţii" [51]. În anul următor, o *Evanghelie,* cu laude pentru mitropolitul Neofit, care sprijină tipărirea de cărţi destinate tuturor românilor. În prefaţa *Evangheliei* lui Climent (1746) se aduc meritate laude aceluiaşi Constantin Mavrocordat, care răspîndeşte binefaceri asupra preoţilor şi caută a lăţi cuvîntul lui Dumnezeu, „nu numai în ţara Măriei Tale, ci în toate ţările şi ţinuturile ce vorbesc în limba rumănească, poruncind a să scrie şi a să tipări multe fealiuri de cărţi spre folosul a tot sufletul creştinesc... luminînd, nu numai celor din casă, adecă din ţara Măriei Tale, ci tuturor celor ce vorbesc în limba rumănească" [52]. Din acelaşi an e *Învăţătura bisericească* şi *Psaltirea* [53], iar din 1747 *Apostolul,* în cari se înalţă alături frumuseţa cărţii şi bunătatea domniei apărătoare a bisericilor : „şi cu adevărat carte ca aciasta n-au eşit din tipografiia aceasta, aşa şi în Scaunul ţării aceştiia n-au şezut alt Domn cu atîtea daruri înfrumuseţat" [54]. În anul următor, „popa Mihai Athanasie Popovici

---

[45] Unde apare un *Apostol,* la 1743, *ibid.,* p. 65, nr. 230.

[46] *Ibid.,* p. 49, nr. 210.

[47] v. „Bis. ort.", II, p. 737 şi nota 3 ; III, p. 7.

[48] În care e trecut printre ctitori. Ms. la Bibl. Ac. Rom. Neofit spune că Pietrarii erau moşia lui Climent (Bis. ort.", III, p. 11).

[49] BIANU şi HODOŞ, *l.c.,* p. 52 şi urm., nr. 215.

[50] *Ibid.,* p. 84, nr. 210 ; GASTER, *op. cit.,* p. 306.

[51] „Multa-ţi purtare de grijă ce ai pentru toate, iar mai mult pentru întemeierea dumnezeeştilor lăcaşuri şi odihna ceatei preoţilor şi învăţătura şi folosul celor tineri". Tipograful e „Laurentie ieromonah de la mănăstirea Hurez".

[52] *Ibid.,* p. 88—92, nr. 246.

[53] *Ibid.,* p. 92—4.

[54] *Ibid.,* p. 95. În acelaşi an şi un Catavasier cu versurile de stea, care se cîntă şi astăzi ; *ibid.,* p. 97 („...precum le-am găsit, aşa le-am şi tipărit, dupre cum s-au obicinuit a să cînta, iar n-am mai umblat a le număra"). Adăugim *Molitvcnicul* cu tipic muscălesc, dar în stilul fixat de Damaschin, „dascălul", „diortosind" tot Lavrintie ; *ibid.,* p. 101—2, nr. 259. Pentru Damaschin v. studiul lui AL. LĂPEDATU, în „Conv. literare", XL (1906).

tipograful Rămniceanul" făcea să apară *Cazanii* [55], pe care le preceda cu laudele episcopului, „minunat om", care păstorește de „ani 10, luni 3, tipărind multe fealuri de cărți în toți anii... După alte faceri de bine ce au făcut în vreamea răzmiriței, fiind mijlocitoriu de pace și înblănzitoriu de cumpliții oșteani, s-au cinstit și s-au întărit de doi împărați mari, adecă de împăratul romanilor și al otomanilor, fieștecarele după obiceaiul lor, de la unul trimițîndu-i direct de întărire și de la celalt trimițîndu-i-să ferman și caftan de stăpînire" [56].

În 1748, la 7 mai, se retrăgea activul prelat. În locul lui fu ales Grigore, care, într-o tipăritură a sa — prima fu *Bucoavna* din 1749 [57], apoi un *Catavasier* și un *Octoih*, — *Cartea de slujbă* din 1750 [58], tradusă din slavonește, se numește *ucenic* al Cretanului Neofit [59]. Era român, un Socoteanu — precum ne spune Prefața *Mineiului* românesc de octombrie: „Carele, neamul trăgîndu-și din Țara Rumănească și fiind întru saţiu adăpat de limba cea grecească, ce au izvorît toate slujbele, încît după învățătura limbii să se poată socoti asemene cu cei dintîi păstori ai besearicii grecești" etc. [60]. Învață poate împreună cu Daponte și celălalt Grigore în școala domnească din București [61], păstori la Rîmnic pe urmă, se inspiră aici de spiritul predecesorilor săi în acest Scaun și urmă activitatea sa binefăcătoare de promotor al culturii pînă atunci cînd, la 21 mai 1764, se retrase din Scaun, pentru „desele boale și multă slăbiciune și neputință" [62].

Am pomenit de la început *Cartea de slujbă*. Mai trebuie menționate *Psaltirea* din 1751, *Antologhiul* din 1752 [63], *Catavasierul* și *Ceaslovul* din 1753 [64], *Molitvenicul* din 1758, *Liturghiile* din 1759 — toate tipărite la Rîmnic.

După dînsul, noul episcop de Rîmnic, Partenie [65], continuă să îngrijească de tipografie și să-i dea de lucru. La Rîmnic se tipăresc astfel *Triodul* din 1761 [66], *Octoihul* din 1763, *Psaltirea* din 1764, *Antologhiul* din 1766, *Litur-*

---

[55] *Ibid.*, p. 105—7.

[56] Ca tipograf figurează Lavrentie ieromonahul Dimitrievici. Lucrul tiparului începuse încă în Domnia lui Constatin Mavrocordat în 1747, și se termină numai în mai al anului următor, sub Grigore Ghica. — Pentru fundațiile lui Clement, v. *Cond. sfîntă*, p. 154 și „Bis. ort.", II, p. 737 și nota 3 (Călătoria Mitropolitului Neofit). Cf. III, p. 7. O enciclică a lui din 1747, *ibid.*, XVIII, p. 123 și urm.

[57] „Bis. ort.", XII, p. 480 și urm., în 1750, și un *Octoih* (*Cond. Sfîntă*, p. 516).

[58] Cuprinde „Paraclitichi și Octoihos".

[59] „Venit-a și prea Sfinția Ta de la același Crit întru acest de Dumnezeu păzit pămînt". Cf. *Visita*, în „Bis. ort.", III, p. 11 : „Patria noastră Critul" ; *Cond. sfîntă*, p. 128.

[60] Grigore, pe care Daponte, numindu-l Βλάχος, îl face originar din Moreia, e Mitropolitul ; ERBICEANU, *Cron. greci*, p. 113.

[61] *Ibid.*

[62] G. I. LAHOVARI, în „Conv. lit.", XXVI, p. 1068—71. Fostul episcop fu numit, în 1770, vicariu al Ungrovlahiei (*ibid.*, *Cond. sfîntă*, p. 179—80, 192—3, 203 și urm.).

[63] Și o slujbă a Sf. Grigorie Decapolitul din 1752 ; BIANU și HODOȘ, *l. c.*, p. 120—2. O gramatică slavonă la 1755 ; *ibid.*, p. 132.

[64] GASTER, *op. cit.*, p. 305.

[65] v. pentru alegerea lui, *Cond. sfîntă*, p. 191—2.

[66] Rugăciuni sîrbești, 1761 ; *ibid.*, p. 157.

ghia, noul *Penticostar* şi *Slujba Sf. Nicodim* din 1767 [67], *Molitvenicul* din 1768 şi *Liturghiile* din acelaşi an. Iar tipografia din Buzău, după ce-şi întrerupsese de multă vreme tipăriturile, îşi începea iarăşi activitatea supt noul episcop de Buzău (din 1764) [68]. Cozma, sau, cum e scris în tipăriturile lui, necontenit : Cozmá — fostul ecleziarh al mitropoliei bucureştene : Ghinea diaconul Stoicovici dă *Psaltirea* [69] din 1767, apoi *Catavasierul* din 1768 [70]; întîia operă a tipografului Constantin ucenicul lui Iordachi dascălul e *Liturghia* de supt Alexandru Scarlat Ghica, în 1769 [71].

Mitropolitul Grigore, fost ecliziarh la Bucureşti şi episcop al Mirelor (1740), păstorea la Bucureşti din 28 iulie 1760 [72] şi era respectat de toţi Domnii, pentru vrîsta şi puritatea vieţii sale. „Un prelat fără învăţătură", judecata, cum vom vedea îndată, nu e dreaptă în această privinţă, „foarte bătrîn şi venerabil", îl descrie Sulzer, cari a avut prilej să-l cunoască, pe la 1780 [73]. Toţi Domnii contemporani, şi mai ales Alexandru Ipsilanti, îi arătară cea mai mare consideraţie ; şi el fu unul din delegaţii la Petersburg în 1770 şi apoi făcu parte din solii trimişi în Ardeal pentru aducerea beizadelelor fugare, la 1782 [74]. Grigore introduse obiceiul predicilor la mitropolie, înşelîndu-se însă, ni se spune, în persoana predicatorului, Alexie Ördög, fost ungur reformat, fost scriitor la un magnat, fost cancelist la guvernul ardelean, om imoral şi fără scrupule [75]. Tipărirea de cărţi religioase, cari se începuse la Rîmnic, fu imitată la Bucureşti, cum am văzut şi înainte.

Dacă Nicolae Mavrogheni voi să înveţe carte pe popii lui Grigore [76], în schimb se purtă nevrednic cu episcopii, insultîndu-i şi storcîndu-li bani. Dar mitropolitul nostru murise în primul timp din domnia acestui duşman al său, în ziua de 18 septembrie 1787, „la zece ceasuri din zi", adică la şase ceasuri de sară europene, şi avu de succesor pe Cozma din Buzău [77].

Să venim la activitatea bătrînului mitropolit, de la începutul păstoririi lui pînă la moarte.

Unul din ucenicii lui ni-l înfăţişează în mijlocul ocupaţiilor sale literare, necruţînd nici o „osteneală la tălmăcire, nici cheltuială la tipărire, ci la tălmăcire, cînd se putea uşura de grijile duhovniceşti, însuşi silindu-se şi printr-ai săi ucenici dupre datorie ajutîndu-se, iară la cheltuială

---

[67] „Uricariul", XXIV, p. 394.
[68] *Cond. sfîntă*, p. 178.
[69] *Ibid.*, p. 174—5, nr. 352.
[70] *Ibid.*, p. 176—7, nr. 355.
[71] *Ibid.*, p. 192, nr. 366.
[72] *Cond. sfîntă*, p. 145 şi urm. ; *Pomelnicul Mitropoliei*, în „Bis. ort.", XIV, p. 170—1.
[73] III, p. 500 : „Der heutige Metropolite ist ein ungelehrter, sehr alter, aber ehrwurdiger Praelat".
[74] v. *Văcărescu*, în PAPIU, II, p. 288 ; HURMUZAKI, *Fragmente*, V, p. 446 şi urm. ; *Doc.*, VI, p. 343—4, nr. 200.
[75] SULZER, III, p. 36, 40—5, Cf. ST. BERECHET, în *Neamul românesc literar*, 1911, p. 146—52.
[76] SULZER, partea inedită.
[77] Cf. MELHISEDEC, *Biblioteca din Miclăuşani*, în „Rev. pentru ist., arch. şi filologie", V., p. 148—9 ; „Buciumul român", I, p. 144.

însuşi singur încărcîndu-se" şi înduplecîndu-se numai după rugăciunea celorlalţi episcopi a împărţi cu dînşii cheltuiala, osteneala şi cinstea tipăririi. Unul dintre cei mai vrednici de respect dintre prelaţii cari ocupară Scaunele metropolitane din Bucureşti şi Iaşi, respectabil prin viaţa sa curată, prin lunga sa muncă întru buna ocîrmuire a bisericii, pentru învăţătura pe cari şi-o cîştigase şi felul cum ştia să o întrebuinţeze. „Seara", spune ecleziarhul mitropoliei la 1785, „la masă, în loc de vorbe, poftiia cetanie", şi i se făcea lectură din cronici [78].

Ca episcop al Mirelor şi apoi ca mitropolit al Ungrovlahiei, Grigore a tipărit un mare număr de cărţi bisericeşti, pe cari le vom însemna, chiar şi pe acelea cari văzură lumina după sfîrşitul epocii de cari ne ocupăm în acest capitol.

În Bucureşti văd lumina, din porunca lui, în 1760 [79], *Evanghelia* un *Molitvenic*, la 1764, Cartea lui Simion, arhiepiscopul Tesalonicului, la 1765, cu o prefaţă a lui Grigore către Domn, atunci Ştefan Racoviţă, şi alta a ucenicului său Chesarie, traducătorul, către cetitori [80]. Pe urmă, în anii 1767, 1768 şi 1769 se tipăresc: *Ceaslovul*, *Catavasierul* [81], *Cazaniile*, cu o prefaţă, *Penticostariul* [82], Triodul [83] şi, pe lîngă acestea, în „tipografia nouă", cu cheltuiala unui călugăr din mănăstirea Sumelă lîngă Trapezunt, o serie de cărţi greceşti: *Învăţătura creştinească* (şi un text turcesc) din 1768, cartea patriarhului Hrisant despre Primatul Sf. Mormînt, comentariul lui Neofit la gramatica lui Teodor Gaza, alegerea din Psaltire a aceluiaşi Neofit, *Învăţătura ortodoxă* a lui Meletie Pigas, plus o scrisoare în slavoneşte a Patriarhului Paisie [84].

În 1774, mitropolitul face să apară *Apostolul*, *Octoihul* (încă supt ruşi, cu versuri pentru ţarină şi o prefaţă de arhimandritul Filaret), *Învăţătura bisericească* [85], în 1755, o *Evanghelie*, o *Psaltire* [86], *Omiliile* lui Macarie Egipteanul, *Capetele de poruncă pentru preoţi*, adică o pastorală prin cari se anunţă popilor o scutire de bir acordată de noul Domn, Alexandru Ipsilanti [87]; în 1777, un *Antologhion* sau *Rînduiala serbătorilor* şi un *Ceaslov*. Prin îngrijirile lui ieşea la 1779 *Sujba Sf. Dimitrie Basarabov*, ale cărui

---

[78] Ms. 24 de la Muzeu; acum la Ac. Rom. URECHIA, *Miron Costin*, I. p. 34.

[79] Pentru un *Apostol* şi nişte *Învăţături pentru ispovedanie* din 1764, dubioase, BIANU, şi HODOŞ, *l.c.*, p. 162, n-rele 335—6. Poate o *cazanie* la 1765, *ibid.*, p. 163, nr. 341.

[80] Mitropolitul laudă pe Domn de grija ce o are pentru cele bisericeşti, buna lui dreptate, „chipul cel blînd şi vorba cea aleasă şi slobodă intrare la oricine va vrea". Tipograful e Iordachi Stoicovici. Traducerea s-a făcut din greceşte.

[81] Cf. şi GASTER, *op. cit.*, p. 307.

[82] Acestea sînt din primul an.

[83] Tipărit în 1769.

[84] BIANU şi HODOŞ, *l.c.*, p. 184—8, 188 şi urm., 1901—1, nr. 362; p. 191, nr. 363; p. 193, nr. 368; p. 193—4, nr. 369.

[85] Şi hatişeriful de privilegii a tipărit la Bucureşti, cu menţiunea că „...s-au dat *prin rugăciunea obştii, ce s-au trimis cu deputaţi, dumnealui Paharnicul Stan Jiianul şi dumnealui Medelnicearîu Dumitrache*", şi numai cu „recomandaţiia" lui „Romanţov".

[86] Anul e de la Fecerea Lumii: 7283; v. şi URECHIA, *Ist. Rom.*, I, p. 824.

[87] Dar în rugăciune se pomenesc încă ruşii.

moaşte, aduse de dînsul, se păstrează la mitropolia din Bucureşti [88]; în 1778, încă un *Ceaslov*. În 1780, apare o *Liturghie*, în anul următor un *Catavasieriu*, în prefaţa căruia un anonim aduce laude mitropolitului; tot în 1780, un *Penticostariu* şi o *Psaltire*; în 1781, un *Catavasier*, o *Pravilioară*; în 1782, un nou *Penticostariu*; în 1783, un *Penticostariu*, cu prefaţa de însuşi Grigore; în 1784, un *Apostol*, al cărui cuvînt înainte e scris de omonimul mitropolitului, ierarhul *in partibus* de „Side". În 1785, un Ceaslov [89]. În 1786, în sfîrşit, supt Mavrogheni, un *Antologhiu*, „întru al douăzeci şi şeselea de ani ai arhipăstoriei Prea-Sfinţiei Sale". În al douăzeci şi şaptelea i se mîntuia viaţa [90].

Succesorul celuilalt Grigorie la Rîmnic fusese Partenie, fost călugăr la Tismana [91]. El păstori pînă la 1772, şi am văzut ce lucrări au rămas de la dînsul.

Lui Partenie îi urmă unul din cei mai luminaţi şi mai activi dintre prelaţii munteni ai secolului al XVIII-lea. El n-a fost numai un tipăritor de cărţi, ci a tradus însuşi, într-o limbă cari a fost considerată de contemporani ca exemplară şi a fost imitată şi de scriitorii religioşi din Ardeal, multele şi însemnatele opere ce ieşiră pe timpul lui de supt teascurile rîmnicene.

Chesarie era român, cum o spune lămurit cronicarul Daponte [92]. În privinţa familiei lui, întîlnim la 1804 o cerere de slujbe din partea nepoţilor săi, „nechivernisiţi" [93], „feciorii răposatului Clucer Stat Halepliu şi nepoţi *de frate* răposatului episcop Chesarie" [94]. Numele de familie al episcopului era deci Halepliu, ceea ce face să se bănuiască o românitate destul de recentă, de provenienţă siriană.

El învăţă la dascălul Turnavitu. De la acesta şi de la alţii, el căpătă cunoştinţa, nu numai a limbii greceşti, de uzaj comun atunci, ci şi a limbilor ruseacă, latină şi franceză, al căror studiu era încă de tot nou şi neobişnuit. Ajunse întîi, „cu învăţătura fiind împodobit", protosinghel al mitropoliei din Bucureşti, supt cel dintîi Filaret, Michalitzi [95], şi în această calitate, pe cari o avu de doisprezece ani, tipări o carte pe socoteala sa. Apoi la 26 decembrie, în timpul războiului, după o lungă vacanţă a Sca-

---

[88] În pastorală se dă şi numele tipografului, Dimitrie Petrovici, dar în 1780—6 era altul: Stanciul Tomovici.

[89] Un alfabet grec; *ibid.*, p. 282—3.

[90] Pe timpul său, în 1784, s-au tipărit şi nişte pomelnice — 2 200 de exemplare —, de egumenul de Văcăreşti. URECHIA, *Ist. Rom.*, I, p. 1148—9. Tot sub el, la 1780, Neofit Cavsocalivitul, director al şcolii greceşti din Bucureşti, ar fi scris româneşte *Praştia*; v. ERBICEANU, „Rev. teologică", III, p. 89 şi SATHAS. Νεοελλ. Φιλ., p. 512.

[91] Ales la 21 mai 1764, în ziua chiar a retragerii lui Grigore; v. ms. Mitropoliei, în CIPARIU, *Acte şi fragmente*, p. 226 şi urm.

[92] *Cron. Greci*, p. 114.

[93] Ἀκιβέρνητοι.

[94] Mitropolitul, făcînd un raport asupra petiţiei, la 14 octombrie, menţionează meritele unchiului: „Ştiut este Mării Tale slujba răposatului episcop Chesarie, ce au făcut Domnilor şi ţării". Cel mai mare din petiţionari fusese numit polcovnic al tîrgului. Bibl. Ac. Rom., ms. 652, fol. 96.

[95] v. şi mai sus.

LEGĂTURĂ DE CARTE DIN EPOCA BRÎNCOVENEASCĂ

unului, căci Partenie murise înainte de 26 iulie 1770 [96], el fu ales întîi vicar, apoi, după doi ani, la 26 decembrie 1773, vlădică de Rîmnic, loc pe cari nu-l ocupă mai mult de şapte ani. El muri la 9 ianuarie 1780, „către seară". Succesorul său fu ales în luna lui martie a acelui an 1780 [97].

Era, ne spune Sulzer, cari l-a auzit ţiind un erudit discurs grecesc, un om frumos, cu purtări alese, un cetitor asiduu al literaturilor greacă şi franceză [98]. Era, scrie Daponte, nu numai un prelat învăţat, ci se distingea şi „prin milostivire şi dărnicie", de cari din urmă însuşire dăduse dovadă

[96] CIPARIU, *l.c.*

[97] *Ibid ;* v. şi mai departe şi „Bis. ort.", XV, p. 602. Cf. *ibid.*, p. 263 ; BERECHET, l.c.

[98] „Wie denn der damalige Bischof von Rimnik Caesarius, ein durch seine Gesichtsbildung und leutseligen Umgang, sowohl als eine ziemliche Belesenheit in der französischen und griechischen Litteratur, würdiger Praelat, in meiner Gegenwart eine griechische Rede hielt, aus der man seine natürliche Anlage zu einem einem geschickten Redner sattsam abnehmen konnte" ; III, p. 36.

față de însuși scriitorul, tipărindu-i la Veneția cartea lui Grigore *Dialogul*, tradusă din elinește în aplà. În scurta durată a episcopatului său, el ar fi cheltuit, cu reforma și îmbunătățirea școlilor, tipografiei, bisericilor, mănăstirilor, cu ajutorarea celor lipsiți, peste o sută cincizeci de pungi [99].

Chesarie ar fi fost, nu numai un priceput orator — și avem un discurs al lui, alcătuit limpede și cu avînt [100], ci și un scriitor original, și bibliografi și istorici literari greci îi atribuie o istorie a războiului ruso-turc din 1768—1774, istorie redactată în greceşte și pe cari ar fi fost parafrazat-o apoi călugărul Ambrosie Pamperis, profesor la Iași [101].

Chesarie reorganiză poate tipografia grecească din Rîmnic, care funcționa la 1784 [102], dar nu știm să fi tipărit ceva în ea. Cărți românești apărură supt el : *Octoihul* din 1776, *Triodul* din anul următor și un mic *Ceaslov* din 1779 [103]. Dar el lăsă poate o colecție de traducții religioase, cari ocupară teascurile episcopiei supt urmașul său.

Numele-i e legat însă pentru totdeauna de marea operă a *Mineelor*, cari se tipăriră întîia oară în românește complet prin colaborația acestor trei prelați destoinici : Grigore al Ungrovlahiei, Chesarie și apoi Filaret de Rîmnic.

Ideea de a da *Mineele* în românește aparține celui dintîi, cum o recunoaște și Chesarie. El participă și la traducere, și așa trebuia să facă, să ajute cu cheltuiala, cu tipografia și cu munca literară și episcopul de Buzău. Lucrul început îndată după deschiderea, prin pacea de la 1774, a unei ere noi pentru principate. Dar numai la 1779 ieșea la Rîmnic cel dintîi volum din întinsa culegere de *Vieți ale sfinților*, cuprinzînd, acesta, luna lui octombrie. Se hotărîse a se tipări întîi aceasta în amintirea tratatului de la Cuciuc-Cainargi, „fiindcă întru această lună au luat începapere rînduialele țării ceale ce prin pace s-au așăzat", scrie Chesarie în prefața impunătorului volum.

Această prefață, cari anunță lucrarea întreagă și arată cui trebuie să-i fie recunoscători românii pentru apariția ei, am menționat-o înainte, cînd am culeș dintr-însa mărturie despre activitatea literară a mitropolitului Grigore [104].

Cu data de 1779 — deci trebuie să admitem că se lucrau mai multe volume în același timp — apăru și *Mineiul* pe noiembre. Prefața acestui volum are o însemnătate deosebită, curprinzînd ideile lui Chesarie asupra istoriei românilor, idei pe care și le formase din lectura lui Dion, a lui

---

[99] *Cron. greci*, p. 114.

[100] *Cond. sfîntă*, p. 199—201.

[101] Pamperis ar fi mărturisit-o însuși, după ZAVIRA, p. 389, citat de ERBICEANU, *l.c.*, p. XXVIII, care se reazemă pe locul citat din ZAVIRA și pe SATHAS, Νεοελλ. Φιλ., p. 611 ; v. și PAPADOPULOS VRETOS, II, p. 60—1 ; SATHAS, p. 614.

[102] URECHIA, *Ist. Rom.*, I, p. 516.

[103] MELHISEDEC, în „Rev. p. ist., arch. și fil.", V, p. 142.

[104] Corectura prefeței se găsește într-un volum de *Miscelanee* documentare ale Academiei Române. Pare a avea data de 1776, care se și admite de obicei.

Pentru un rezumat contemporan al *Mineelor* celor mari, pentru *Mineiul obștesc*, din 1777, v. GASTER, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 307.

Zonaras, a cronicarilor țării. Ideea fundamentală e că sînt trei periode, „trei epohas adecă veacuri însămnate", în dezvoltarea principatului : epoca războaielor, epoca întemeierii mănăstirilor domnești și cea de-a treia, cari durează pînă la începutul secolului : „întru carele s-au început tălmăcirile cărților dupre slovenie pre limba românească". Epoca întîi ar fi ocupat timpurile înainte de întemeiarea domniei, cînd Țara Românească „se numiia Dachiia și lăcuitorii dachi și gheti", cînd luptă Decebal, mort „în robie, în Beligrad", și se cufundară în apa adîncă a Dunării picioarele podului de piatră, cari, ca și „sfărîmarea turnului" lui Sever, „pănă acum stau în marginile Dunării lîngă orașul Cerneții". A doua pornește de la Radu Negru, primul Domn, care înalță „mănăstirea din Cîmpulung și besearica din tîrgul Argeșului". Traducerile prind a se face supt Matei Basarab, *se adaugă* supt Șerban Cantacuzino, ajung la „cea desăvîrșită podoabă" în vremea Brîncoveanului, prin silințele unui predecesor, „chir Damaschin, episcopul de Rîmnic". După aceste trei periode încheiate vine cea de-a patra, care se poate numi a privilegiilor scrise, acordate de Poartă țărilor române. „Căci numai în zilele Măriei Sale", ale lui Ipsilanti, „s-au învrednicit țara a cîștiga în scris de la prea puternica Împărăție așăzămînturi pentru a sa oblăduire". Domnul avînd să cîrmuiască în aceste nouă împrejurări, mai favorabile, iartă darea preoților, face din contribuții voluntare, din „picăturile prisosului", fiecăruia cutia milelor, ca „un izvor curgători de haruri", fixează impozitele, fără a mai schimba „o iotă sau o cîrtă..., și aceasta în vremi nestatornice" ; ocrotește în chip deosebit Craiova, cel dintîi centru politic — Chesarie cetise letopisețul lui Stoica Ludescu — al românilor în calea lor spre întemeierea principatului [105], făcînd pe locuitori, cari nu sînt supărați nici la prisosul lor, a nu regreta nici „cea după vremi stăpînirea vecinii Austriei".

Dacă nu ne mai lămurește ideile sale în *Mineiul* din decembrie [106], cari după învoiala făcută, trebuia să fie cel din urmă tipărit la Rîmnic [107], Chesarie își răstoarce în volumul pe ianuarie [108], penultimul pe cari-l tipări [109]. El slăvește cu *ritorie* această lună a premenirilor. „Toată ciata clirosului, ce așteptați luna lui ianuarie pentru sfinteniia ce aduceți apelor prin puterea ce aveți a Duhului, toată ministrația boerimei, ce așteptați pe ianuarie ca o stihie schimbătoare dregătoriilor, ceata negustătorească ce alergați la ianuarie ca la o mișcare a apei și mreajă cu carea prindeți slujbele, toți vă rog aruncați ochii în partea aceștii cărți, și veți vedea că aceasta iaste un *Minei* al lunii cea așteptată de toți ianuarie, în limba patriei tălmăcit și tipărit, pentru ca să aibă fiește care știute slujbele sfinților pre cari mai vărtos îi punem mijlocitori a acestei luni trebuințelor".

Apoi, citînd pe Meletie din Arta și pe „istoricul Bo", Lebeau adică, scriitorul istoriei imperiului bizantin, Chesarie începe a bîjbîi prin întunericul

---

[105] „Basarabii Banoveți, ce au fost așăzați de Rîmleani să oblăduiască cu titlul de bănie, pînă cînd s-au supus celui întîi Domn, Radul voievod, ce să zice Negru".
[106] *Ibid.*, p. 231—3.
[107] V. Prefața volumului pe octombrie.
[108] Data pare a fi, din greșeală, tot 1779.
[109] v. *ibid.*, p. 233—7.

cari acoperea pentru dînsul trecutul naţiunii sale, pe cari, îl vedeau tot atunci aşa de clar cărturarii Ardealului, ce făcuse o altfel de şcoală, vorbise cu altfel de oameni şi avuse în mînă altfel de cărţi decît bietul vlădică oltean.

După „Meletie Gheograful", la cari se adresă pentru acelaşi scop şi, peste douăzeci de ani mai tîrziu, Naum Rîmniceanu, Chesarie arată cum Traian a ucis pe Decebal, a învins pe daci şi „au trecut mulţime de rămleani în părţile acestea, făcîndu-i pre unii proşti lăcuitori, pre alţii stăpînii lăcuitorilor ; de unde, continuă el, să face nu fără de cuvînt sinberazma cum prinţipaturile rumăneşti, ca nişte apichii ale rămleanilor, urmează de la aducere şi ale lor obiceaiuri". Apoi Constantin cel Mare, venind peste Dunăre, a introdus sau a restabilit — Chesarie nu ştie bine şi „nu face filonichie" — aceste „obiceaiuri". El termină această parte a observaţiilor sale istorice — tipărite în anul în cari era să apară călduros manifest naţionalist al lui Clain şi Şincai, la Viena, în 1780 — prin constatarea că astfel „se descopăr lucruri minunate" pentru români. „Aflu liniia neamului rumănesc din vechi trăgîndu-să din slăvit neam al romanilor — valachii numindu-să după limba slovenească — a cărora slavă au strălucit împreună, unde ş-au ţinut şi soarele razele". Tot e ceva şi această afirmaţie într-o vreme cînd sentimentele de mîndrie ale altor timpuri se stînseseră cu totul !

Ţara, urmează el, a stat „întru această supunere rămlenească" pînă la descălecare, 1080 sau, „după alţi istorici", 1313. Formîndu-se prin supunerea Banatului principatul unic, acesta se guvernează „cu formă de autonomie de despotismos şi de aleagere la diadochie a domniei între fiii şi rudele Domnului său dupre întîmplare între boieri, cu sfat şi privinţă de obşte a clirosului şi a boiarilor".

În 1454, Laiotă ar fi supus ţara turcilor, cu condiţia a-şi păstra în schimbul tributului privilegiile. Dar pe încetul, şi mai ales de la Brîncoveanu încoace, formele vechi, legiuite, fură uitate. „Acum iarăşi o suflare de vînt cu linişte, o prefacere a dreaptei celui prea-nalt au adus curgerea oblăduirii ţării la matca sa, au oprit vînturile, au potolit valurile... Ţara Românească s-au asemănat acum cu pasărea ce să numeşte finix... Clirosul bisericesc s-au ridicat în cinste, aşăzîndu-să Scaunul mitropoliei la şederea Scaunului Chesăriei Capadochiei, boierimea să înalţă după liniia familiei, pămînteanii să protimisesc după cuvîntul pravilii cei politiceşti, streinii să miluesc dupre datoriia firii şi a creştinătăţii, neguţătoriia să sporeşte, avînd curgerea sa slobodă, dajnicii să adaogă, nelămurindu-să de adăogiri de dăjdii ; toţi petrec în mulţămire, rugîndu-se ca să caute din ceri Domnul asupra ţării aceştia, ce iaste ca o vie sădită de măna sa cea dumnezeiască".

Ultimul volum ieşit supt Chesarie era acela pentru luna lui februarie [110]. Întîiul pe cari-l dădu la lumină Filaret e *Mineiul lunovnic* din martie [111],

[110] *Ibid.*, p. 237—41.
[111] *Ibid.*, p. 241—4.

a cărui prefață, însuflețită de un puternic avînt retoric [112], e iscălită încă de cel dintîi. Dar de mîna episcopului nou se înseamnă la sfîrșit aceste rînduri de păreri de rău: „1780, ianuarie în 9, într-o zi joi, către seară, s-au mutat din viața aceasta la veacinicile lăcașuri acest plin de rîvnă sfănt părinte ce iaste mai sus numit, care, cu mare dragoste fiind aprins spre folosul de obște, s-au apucat a da în tipari *Mineaele* cu multă cheltuiala sa. Cine va ceti aici, să zică: Dumnezeu să-l iarte".

În *Mineiul* pe aprilie [113], în cari vlădica, menționînd „istoriia cea împistrată a lui Elian", cîntă, în proză înflorită, minunile primăverii — „pasările își gătesc fireștile lor organe spre glasuri de veselie pentru auzul nostru, dobitoacele și toate jigăniile și jivinile să silesc spre înmulțire după cea dintăi dată lor poruncă pentru trebuința noastră", în acest noi *Minei* el consacră iar o amintire „luminătoriului apus", „fratelui împodobit cu toată învățătura" și promite, ca un vechi colaborator, a-i continua opera: „Dar, fiindcă la acest lucru al tălmăcitului mineaelor și la îndemnarea tipăritului, nu numai la un sfat am fost din început, ca și la osărdie cu asemeneași răvnă, și mai vărtos poftindu-ne fericitul și la ceale dupre urmă ceasuri ale sfărșitului vieții prin însuși rostul său, ca să nu contenim lucrul".

În volumul de pe mai [114] se laudă mitropolitul și Domnul pentru buna administrație, pentru „dascăli și învățături" ce au pus, pentru tipărirea de cărți. Se vorbește de obiceiurile populare de Sf. Gheorghe, cînd „unii își împodobesc casele lor cu flori și cu verdeață... și, eșind la plimbări prin grădini, se tăvălesc pe iarbă", pe lîngă „sărbătoarea ceaia ce o numesc Ropotin, ce o zic încă și sărbătoarea Dracului". Aiurea, dîndu-se o ciudată etimologie, se adaugă *bănuiala:* „Să veade și la alte cuvinte în limba noastră rumânească, ce să trage din cea latinească". Ideea o repetă în iunie [115], cu aceeași candoare dubitativă: „Limba rumânească care poate va fi fost oareșicînd rămlenească". Mai merită atenție volumul din iulie [116], în cari se citează *Iudaicele* lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul și Eortologiul lui Sevastos Chimenitul, dîndu-se și numele corectorului *Mineelor,* Iordan biv vel grămătic, Capadocianul. Tot în cursul anului apărură — își poate închipui cineva cu ce străduințe fiind vorba de atîtea enorme volume in folio — și *Mineele* pe august și septembrie [117], cu care se încheie această monumentală traducere [118].

Această impozantă masă de cărți a ieșit de supt teascurile muntene în perioada a doua din împărțirea noastră. N-a rămas biserică sau mănăstire sau schit, cari, în această bogăție, să nu-și aibă cărțile de slujbă, de cari avea nevoie. Iar cele mai mari dintre mănăstiri, bisericile din orașele

---

[112] Se vorbește însă numai de amintirile sacre legate de această lună.
[113] *Ibid.*, p. 254—6.
[114] *Ibid.*, p. 256—60.
[115] *Ibid.*, p. 260—2.
[116] *Ibid.*, p. 263—4.
[117] *Ibid.*, p. 265—7, 267—8.
[118] Din *Mineiul* pe septembrie nu cunoaștem decît un exemplar, căruia-i lipsește prefața și titlul.

mai însemnate se găseau în stăpînirea unei întregi biblioteci religioase, cari din nenorocire se risipi prea răpede în timpurile din urmă, cînd prefacerea noastră totală a fost întovărăşită de o operă de distrugere şi ruină [119].

Şi pentru a avea o idee dreaptă despre marea activitate desfăşurată pe acest teren, ar trebui cunoscute manuscriptele, răspîndite pretutindeni, cari cuprind alte traduceri, cari, din deosebite împrejurări, n-au fost niciodată tipărite. Pentru a cita numai pe cele mai importante dintre aceste manuscripte, ni se vorbeşte de o *Catenă a psalmilor*, tradusă din greceşte pe la 1750, de un *Teofilact* din 1748, de mai multe comentarii la Apocalips, de manuscripte de omilii, de *învăţături pentru buna cuviinţă*, de rugăciuni pentru cine trece de la ritul catolic la ortodoxie [120], de felurite vieţi de sfinţi [121]. La Rîmnic, în 1749, se redactează o *Bucoavnă*, dînd, cu toate acelea, manuscrise, ce o urmară şi cele zece porunci, crezul şi cele zece fericiri [122]. Să se adauge la acestea, în fine, *Comoara lui Domaschin*, pe cari o traduse din greceşte, la 1747, un Mihalcea logofătul [123]. Acest personaj e cunoscut şi printr-un alt izvor: îşi scria numele cu mîndrie „Mihalcea logofătul Literati" şi venise din Constantinopol [124].

Am spus că în Moldova activitatea literară slăbeşte pe terenul religios. Mitropoliţii şi episcopii nu stau şi aici în fruntea cărturarilor, ajutînd la dezvoltarea culturii naţionale, la îmbogăţirea tipăriturilor şi limpezirea limbii.

Şi pînă la mitropolitul Iacov I, timp de vreo douăzeci de ani, Moldova are o parte în mişcarea literară a secolului al XVIII-lea. Mitropolitul Nichifor, fost episcop titular *Sidis*, un grec din Moreia, cari era însă socrul lui Lupu aga [125] şi trecuse în călugărie la Neamţ [126], se ocupă de şcoli şi ajută silinţele zelosului său Domn, Grigore Ghica. Îl vedem reorganizînd învăţătura la şcolile bisericeşti din Sf. Nicolae, Sf. Vinere şi Sf. Sava, fixînd norme de vrîstă şi studii pentru copiii din „prostime", cei de mazil, negustori şi „alte bresle de cinste" şi cei de preoţi [127]. În tipografia ieşeană, cari dădea încă din 1742 un hrisov al lui Constantin-vodă

---

[119] Vezi mai multe asemenea cataloage de bibliotecă în *Apendice*.

[120] Toate pomenite în GASTER, *op. cit.*, p. 298, 299, 300, 304, 308.

[121] *Ibid.*, p. 316.

[122] ERBICEANU, *Cron. greci*, p. XXXIV. Pentru cărţi de instrucţie duhovnicească, „Bis. ort.", XVI, p. 914, nota 1. Pentru un *Otcinic* sau *Pateric* tradus poate de logofătul Ioan Erneanul în 1750, v. „Arch. soc. şt. şi lit., din Iaşi", I. p. 121 şi urm., 241 şi urm.; v. mai sus. Sînt şi copii manuscrise.

[123] GASTER, *Crestomatie*, II, p. 38 şi urm.

[124] „Uricariul", VII, p. 20.

[125] NECULCE, p. 410. Asupra asasinatului acestui boier, v. IENACHI KOGĂLNICEANU, p. 205. Cf. spusa aceluiaşi: „Mitropolitul Nichifor, care era socru Agăi Lupului".

[126] v. *Sinodicul* Mitropolitului Iacob, citat mai departe.

[127] Cei dintîi, afară de aceia cari „vor fi de hrană", vor învăţa, de la trei ani în sus, numai „învăţături creştineşti", cei de-ai doilea nu vor părăsi şcoala pînă la doisprezece ani, „şi mai sus", iar ceilalţi îşi vor urma studiile pînă la douăzeci „şi mai sus". Ordinul metropolitan e datat din 7 iulie 1749. A fost publicat în ERBICEANU, *Mitr. Mold.*, p. 16—7, şi URECHIA, *Măzăreanu*, p. 206. Cf. ERBICEANU, *Cron. greci*, p. XVI.

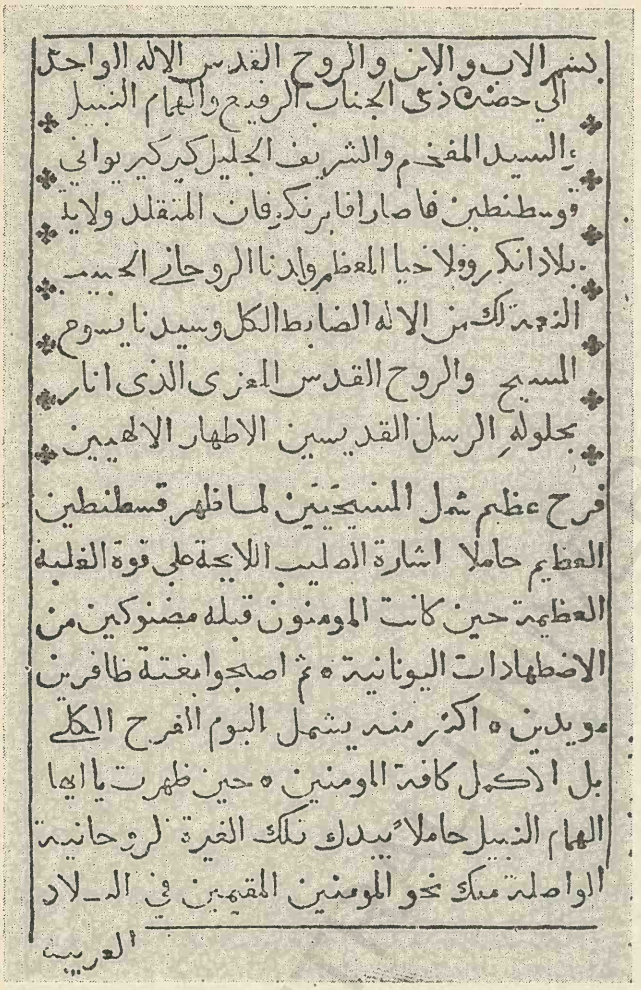

DIN PSALTIREA ARABĂ, 1706

Mavrocordat, Domnul mîndru de reformele lui [128], o *Psaltire* la 1743, cu această interesantă explicaţie, de om recunoscător, a tipografului Duca Sotiriovici : „Măcar că nu-mi este patriia ţara Moldovii, iar, pentru că am cîştigat întru acest pămînt (strein fiind) şi cinste şi priinţă, cunosc că am aceeaşi datorie ce au şi lăcuitorii cei adevăraţi", dator deci cu „un sămn de mulţămită" [129] şi o reeditare a *Învăţăturii preoţeşti despre Şapte Taine,* în 1745, şi o *Sinopsis,* nedescoperită, un *Triod* în 1745 [130] un *Litur-*

[128] IORGA, *Două hotăriri domneşti din secolul al XVIII-lea,* în „Noua Revistă Română", 1900, p. 352.
[129] BIANU şi HODOŞ, *op. cit.,* p. 78.
[130] *Ibid.,* p. 102 şi urm.

ghier în 1749. După un *Ceaslov, Canonul Sf. Spiridon*, tipărit la 1750, iese în tipografia lui Duca Sotiriovici [131] şi cu cheltuiala marelui vornic Costachi Razu [132].

O îmbunătăţire s-a produs numai supt succesorul lui Nichifor, Iacov Putneanul. „Şotistva, adecă preoţiia, în ce chip are datorie preotul şi diaconul să săvîrşească tainele bisericeşti", cu un cuvînt înainte către preoţi, apare supt el, şi Canta şi Măzăreanu ne spun că el era ucenicul lui Antonie, mitropolitul fugit la ruşi.

Despre viaţa acestui însemnat sprijinitor al culturii noastre bisericeşti ştim foarte puţin. Părinţii lui se numeau Andrian şi Mariana, şi ei au fost îngropaţi înainte de 20 ianuar 1758 la mănăstirea Putna, unde fiul lor a căpătat cele dintîi cunoştinţe şi a îmbrăcat rasa călugărului. Cariera de ierarh a lui Iacov se poate urmări însă numai în liniile ei generale [133]. Am văzut că acolo a fost singurul episcop moldovean, Varlaam, cari a ascultat îndemnul lui Constantin Mavrocordat şi, întemeind o tipografie la Rădăuţi [134], a făcut să apară acolo, în 1745, *Ceaslovul* şi *Liturghia Sfîntului Ioan Zlataust* (acesta cu numele lui Iacov) [135].

El veni în scaunul metropolitan la 1750, adus de aceia dintre clericii moldoveni cari văzuseră cu ochi răi pe „străinul grec" Nichifor urmînd lui Antonie, după fuga acestuia în Rusia, la retragerea oştilor împărăteşti. Deşi la alegerea episcopului *Sidis* se făcuse rezerva ca „după dînsul altul străin să nu mai fie", o încercare de a da un nou mitropolit grec Moldovei se făcu atunci cînd Nichifor, ajuns la adînci bătrîneţi, căzut în slăbiciunea trupului şi neştirea minţii, — „cît, oricine ce-i vra zice, de fieştece, lucru se lăsa primit" —, trebui să se retragă. Dar Iacov învinse pe concurentul său, al cărui nume nu-l cunoaştem — vreun egumen sau titular *in partibus*, din suita greacă a Domnului —, şi opri solemn alegerea pe viitor a unui arhipăstor grec, prin actul *sinodic* din 1 ianuarie 1754 [136], cari e a doua bărbătească protestare a clerului moldovean contra tentativei de a greciza biserica în persoana conducătorului ei [137].

Bunul român, apărătorul naţionalităţii bisericii în fruntea căreia stătea, era însă şi un iubitor de învăţătură, un cărturar cu rîvnă pentru şcoli şi

---

[131] V. mai sus.

[132] Pentru moartea căruia, v. IENACHI KOGĂLNICEANU, p. 227.

[133] v. ERBICEANU, *Mitr. Mold.*, p. LIX, şi MELHISEDEC, *Cron. ruşilor*, I. p. 221 ; *Cron. Romanului*, II, p. 32.

[134] „Meşterul mare şi făcătoriu a tot lucrul tipografiei din nou" e Braşoveanul Grigore Stan, pe care-l ajută călugărul nemţean Iosif, Sandul fiul lui Ieremia, tipograful din Iaşi, zeţarul Necula, Ion Buliandră şi alt Ion, drugari, pilcarii Lupu Marăş şi Simion, plus un poslušnic ; *ibid.*, p. 85, nr. 241. Numai Ieremia apare în a doua carte ; *ibid.*, p. 85, nr. 241.

[135] Cf. şi MELHISEDEC, *O vizită*, în „Anale", VII, p. 242—3. Rugăciunile sînt slavone, tipicul român. Se văd, obişnuitele stihuri către Domn, atunci Ioan Mavrocordat.

[136] Cf. *Condica Sfîntă a Moldovei*, în „Buletinul Comisiei istorice a României", III, p. 3 şi urm.

[137] *Sinodicul* s-a tipărit în ERBICEANU, *Mitr. Mold.*, p. 24 şi urm. ; „Uricariul", II, p. 239 şi urm. Pentru blăstămul contra celor ce vor alege un mitropolit străin în Moldova, v. şi „Arch. rom.", II, p. 279 şi urm. O protestare se face şi după moartea mitropolitului Leon ; ERBICEANU, *Mitr. Mold.*, p. 38—9, nr. 35. Cf. *ibid.*, p. 321—2.

cărți. Cînd Ioan Teodor Callimachi se gîndi să reformeze învățăturile în Moldova, el dădu sarcina de a cerceta școlile marelui-ecleziarh al bisericii celei mari a Țarigradului și mitropolitului țării [138]. Îl vedem pe Iacov făcînd însemnări pe cărțile sale bisericești [139]. A dat însuși la lumină o *Cerească floare ori cărțulie,* în 1756, și în ea mitropolitul îndeamnă pe fiii săi sufletești a-și da la învățătură copiii, să-și dee fiește care om feciorii lui la carte", arătînd cu căldură foloasele luminii și nevoia studiilor [140].

Pe vremea lui s-au tipărit, într-un timp de sărăcie literară în Moldova, cîteva cărți însemnate : *Adunarea de Rugăciuni* și *Adunarea celor șapte Taine,* din 1751, *Psaltirea* și *Tîrnosania* din 1752, *Penticostariul,* diortosit de ieromonahul Cosma „Vlahul", viitorul mitropolit muntean, cred, din 1753, apoi *Adunarea de multe învățături pentru preoți,* „ca doară s-ar putea dezvăța și de tot a să părăsi de aceale obiceaiuri reale și vechi închipuiri, ai celor de demult închinători de idoli" [141]. Urmează *Molitvenicul* din 1754, cu tipograful ardelean diaconul Ioan Simionovici, *Antologhiul* din 1755, în cari Iacov laudă pe Grigore-vodă, tatăl principelui ce domnea atunci, Matei Ghica, arătîndu-i sufletul *fericit,* milostivirea, iertarea, binefacerile față de biserici, bună cîrmuire [142], *Bucvariul* din același an, *Apostolul* din 1756 și *Psaltirea* din același an. Am pomenit *Cereasca floare,* cari e cea mai vrednică de luare-aminte dintre tipăriturile moldovene ale acestui timp. În sfîrșit, Iacov puse să se imprime în 1759, către sfîrșitul guvernului său, epistola împăratului bizantin Romanos pentru lemnul Crucii, cari ajunsese a se păstra în Moldova, și un hatișerif al sultanului Selim pentru aceeași relicvie [143].

Iacov nu era un mitropolit de Curte, un capelan lingușitor și supus, gata să sfințească prin binecuvîntarea și dezlegările sale orice măsură a domniei. Era dintre acei mitropoliți cari, pe Scaunul lor arhieresc, de pe cari-i putea depărta numai violența, se simțeau mai puternici decît voievodul efemer, la dreapta căruia stăteau în Divan.

Ioan Teodor Callimachi era un bătrîn înțelept și un suflet bun, dar două lucruri îl făcură să meargă pe drumuri rele, în purtarea lui față de biserica moldoveană. Întîi era tutela costisitoare a lui Stavrachi, care făcea necesară scoaterea văcăritului, o dare afurisită odată de șeful clerului țării, pe urmă, el avea un frate, pe mitropolitul Gavril de Salonic, un frate pe cari dorea să-l vadă lîngă dînsul, păstorind în țara unde el, voievodul, domnea.

Gavril sosi întîi în Moldova. Apoi se ceru în 1760 lui Iacov a încuviința bisericește scoaterea văcăritului. El refuză cu indignare și puse cîrja sa la

---

[138] „Uricariul", I, p. 67—74.

[139] O însemnare pe un Minei, cu data de 21 ianuar 1760, în URECHIA, *Inscripțiuni după manuscripte,* în „An. Ac. Rom.", IX, p. 47.

[140] Cf. și ERBICEANU, *Cron. greci,* p. XVII ; URECHIA, *Ist. școalelor,* I, p. 24—5.

[141] *Ibid.,* p. 140.

[142] BIANU și HODOȘ, *l.c.,* p. 129—30.

[143] URECHIA, *Inscripțiuni,* în „An. Ac. Rom.", IX, p. 54—6. Cf., pentru unele din aceste tipărituri, MELHISEDEC, *O visită,* p. 273.

dispoziţia Domnului. Acesta nu se sfii să o primească ; dădu lui Iacov o despăgubire de treizeci de pungi şi instală în loc pe fratele său. Făcîndu-se aceasta — scopul comediei întregi —, nu se mai vorbi de văcărit, ci Domnul se mulţămi cu o ajutorinţă [144].

Iacov, plecînd din Scaunul său, înconjurat de aureola acestui sacrificiu, se retrase la Putna, unde-şi petrecuse întîii săi ani de modest călugăr. Mănăstirea întemeiată de Ştefan-cel-Mare era cu puţin înainte căzută aproape în ruină, îmbătrînită, umilită, dărăpănată, ca şi Sfatul pe cari-l înălţase marele voievod. În jurul Sfîntului Mormînt al românilor, în cari dormea luptătorul cucernic şi înţelept pentru binele moşiei, toate se plecau pe încetul către peire : de mult, cultura slavonă se stinsese în mănăstire, de mult condeiul cronicarilor nu mai însemna bucuriile şi suferinţele tuturora, de mult nu se mai scriau de meşterii răbdători şi minunaţi frumoasele manuscripte bisericeşti. Zidurile bisericii măiestre crăpaseră, coperemîntul căzuse, turnurile înalte ameninţau risipa, cel de la poartă se ruinase, trapezăriile arseseră şi „copacii crescuse de-asupra", pivniţele se astupaseră, clădirile încunjurătoare erau părăsite ; vremile grele făcuse să se înstrăineze moşiile şi să se împuţineze odoarele, distruse sau furate de joimiri şi cazaci.

Încă fiind în Scaunul din Iaşi, călugărul putnean se gîndise la mănăstirea de unde plecase în fericita şi sfînta lui carieră. El asigură pe călugări, cari se temeau că gloriosul lor lăcaş, decăzut cum ajunsese, să nu fie prefăcut într-un mitoc al mitropoliei, impoporă din nou chiliile deşerte, drese zidurile, întări turnurile, curăţi pivniţele, aduse apă, refăcu trăpezăria, cuhnea, chiliile, biserica, pităria, înmulţi prin daniile sale moşiile şi viile, hărăzi icoane şi scumpe odoare, dădu glas iarăşi străvechiului clopot Buga, al cărui dangăt răsunase la urechile marelui ctitor în ziua strălucitoare a sfinţirii, cu trei sute de ani în urmă : „A noastră dreaptă agonisită", scrie, la 2 ianuarie 1756, acest din urmă dintre marii ctitori ai Putnei, „toată am pus-o la înnoirea aceştii sfinte mănăstiri" [145].

Niciodată călugăr n-a dus o viaţă mai tăcută, mai înstrăinată de lume, mai mulţămită în singurătatea-i plină de Dumnezeu decît monahul Iacov I, proin mitropolit al Moldovei şi Sucevei. Din chilia lui nu ieşi nici o protestare, nici o pîră, nici o părere de rău şi nici o rugăminte. Trecură astfel optsprezece ani şi trei luni, în cari el n-avu gîndul la alta decît la Dumnezeu căruia-i închinase albele sale bătrîneţi fără de păcate şi poate la acel mare şi sfînt întemeietor de ţară cari domnea de aici, din aceste negre şi înalte ziduri, din mormîntul său de trei ori secular, întreaga desfăşurare a istoriei Moldovei.

Se îmbolnăvi în primăvara anului 1778. Cinci zile, simţindu-se aproape de sfîrşit, el trăi ca schimnicul Eftimie. Se stinse în ziua de 15 mai, uitat

---

[144] IENACHI KOGĂLNICEANU, p. 239, 243. Canta tratează, ca un cronicar de Curte, toată afacerea într-un chip foarte discret.

[145] „Uricariul", XIV, p. 182 şi urm. Cf. mărturisirea lui Vartomei Măzăreanu, în MELCHISEDEC, *O visită*, p. 241.

de contemporanii săi, dar lăsînd pentru urmaşi amintirea uneia din cele mai curate vieţi omeneşti ce au fost trăite [146].

Prin îngrijirea lui Iacov lumina se aprinsese iarăşi în mănăstirea Putnei. Şi din această şcoală de mănăstiri ieşi un călugăr cari fu un harnic lucrător, un copist neobosit, un traducător zelos de documente şi de cărţi religioase şi profane şi — ceea ce nu se bănuia înnainte — un spirit înalt şi o inimă călduroasă, unul dintre aceia prin cari vorbi timpurilor de uimilinţă spiritul înţelept şi eroic al vechii Moldove. Acest călugăr, cari nu s-a înălţat niciodată la un Scaun arhieresc, e arhimandritul Vartolomei Măzăreanu.

Vartolomei intrase în mănăstirea Putna încă de pe vremea mitropolitului Antonie [147]. Supt Iacov I, el fu numit arhimandrit şi căpătă de la mitropolie, la 20 martie 1757, o dată cu stareţul său Calistrat, dreptul de a purta vechile podoabe arhiereşti ale mănăstirii, în timpul slujbei [148]. Mitropolitul îl trimise, la 1757, în Rusia, cu acelaşi stareţ Calistrat şi cu călugărul Mihai de la sihăstrie, pentru ca să adune daruri la Chiev [149]. Se întoarse de la Petersburg, aducînd cu sine optzeci şi şase de icoane, două prapuri, odăjdii şi cărţi ruseşte şi slavone pentru cetirea şi îndeletnicirea sa ca traducător [150].

Noul mitropolit Gavriil îl făcu egumen de Solca, şi în această situaţie se găsea el cînd fu ales, la 1769, ca membru al deputaţiei moldoveneşti către împărăteasa Ecaterina [151]. Plecă din mănăstirea sa, pe cari o găsise în neorînduială şi n-avea cu ce o îndrepta, la 26 decembrie 1769.

În Petersburg ajunse la 9 martie din anul următor. În ziua de Florii avul loc primirea solemnă a deputaţilor moldoveni şi munteni, şi cu acest prilej Inochentie de Huşi ţinu o „oraţie", pe cari i-o redactase poate egumenul nostru [152]. Plecă din Petersburg la 27 iulie, încărcat de daruri pentru mănăstirea sa, între cari o luxoasă evanghelie şi treizeci şi şapte de cărţi slavone [153].

La 1771 găsim o plîngere a lui Vartolomei egumenul Solcăi, plîngere cari provoacă delegaţia din partea Divanului a lui Dosoftei, episcop de Rădăuţi, şi a lui Ienachi Canta, la 22 august [154]. Îl mai aflăm şi într-un

---

[146] v. MELHISEDEC, *l. c.*; „Arch. rom.", II, p. 309—18. Întărirea patriahală a lui Gavril, în locul lui Iacov, în „Arch. rom.", I, p. 204—5.

[147] v. testamentul său, analizat mai departe.

[148] „Uricariul", XIV, p. 179—80; MELHISEDEC, *O vizită, l.c.*, p. 216.

[149] Înainte, stareţul Sila fusese trimes în Muntenia şi se întorsese cu o mie de lei; URECHIA, *Inscripţii*, p. 53 şi urm.

[150] „Arch. rom.", I, p. 262; URECHIA, în „An. Ac. Rom.", seria a 2-a, X, sect. ist., p. 183 şi urm.

[151] Ceilalţi erau Inochentie episcopul de Huşi, Benedict egumen de Moldaviţa şi Ienachi Milo, biv vel spătar; v. „Arch. Rom.", I, p. 146, 262 şi urm.; URECHIA, *l.c.*

[152] „Arch. rom.", I, p. 197 şi urm.

[153] Izvoarele citate, care se razeamă pe descrierea de călătorie a lui Vartolomei însuşi. Cf. „Uricariul", I, p. 171 şi urm.

[154] Bibl. Ac. Rom., *Doc. Trib. Iaşi*, I, p. 3.

EVANGHELIA GRECO - ROMÂNEASCĂ; BUCUREŞTI, 1693 - TITLUL

document din 1775 [155]. Ca un om învăţat ce era, el primi titlul de „îndreptător al şcoalelor Domneşti, episcopeşti şi mănăstireşti a Moldovei", de inspector general, cum am zice, pe care-l păstră şi după ce Bucovina trecu în stăpînirea Austriei [156].

Noii stăpînitori ai părţii celei mai bogate în mănăstiri, în amintiri de glorie a Moldovei, făcură ceva pentru cultura ei, în orice caz mai mult şi mai răpede de cum făcuseră în Banatul oltean. Se stabiliră două şcoli nemţeşti, „în cari se învăţa şi moldoveneşte", la Cernăuţi şi Suceava, se adauseră la ele patru „şcoli naţionale" române, care trebuiau să dea das-

[155] XENOPOL, *Callimachi*, p. 250.
[156] URECHIA, *l. c.*, p. 208.

căli pentru şcolile de sate [157]. Însă, alături de aceste şcoli oficiale, cari dădeau cultură, răspîndeau cunoştinţe, dar n-au ajutat întru nimic ivirea unei literaturi româneşti în provincia dezlipită — cari fu multă vreme, foarte multă, pierdută pentru noi supt toate raporturile, alături cu şcolile împăratului, persistau vechile şcoli mănăstireşti, în cari se învăţau mai puţine lucruri, dar în alt spirit, într-un spirit mai folositor şi mai preţios pentru noi. În 1778 vedem pe Măzăreanu ţinînd la Putna o şcoală pentru preoţi, la cari era ajutat de un dascăl de psaltire, Ilarion, care învăţase la Patmos [158].

Într-un tîrziu, pe la începutul unui nou secol, Măzăreanu părăsi, în fine, Bucovina şi, aşezîndu-se la Roman, luă conducerea mănăstirii Precistei din acest oraş, unde-l găsim la 1800 [159]. Trebuie să fi fost foarte bătrîn la această dată şi, încă de la I ianuarie 1779, el îşi redactase testamentul, prin cari-şi lăsa mica avere mănăstirii Putna, în cari fusese crescut [160]. Nu ştim cînd a murit.

Activitatea literară a lui Măzăreanu a fost foarte întinsă şi bogată. A tradus cărţi religioase din slavoneşte şi ruseşte [161]. *Cuvinte din prologul moschicesc pe nouă luni*, „Canoane de la pavecerii pe opt glasuri", „Crinii Ţarinei" [162], „Ioan Scărarul", „Cuvîntul lui Ipolit", „Dulce învăţătură" [163], etc., „Orînduiala chipului celui mare îngeresc", tradusă din ordinul mitropolitului Iacov în ianuarie 1768 [164], „Patimile Sf. Gheorghe", un *Panahidic sau slujba cea mare a parastasului*, din ordinul episcopului Dosoftei de Rădăuţi, la 1778 [165]. A tălmăcit opere profane, precum *Calendarul pe 112 ani*, o parte dintr-o geografie rusească din 1770 [166], un letopiseţ rusesc, tradus în 1776, al cărui autor e, ni spune Măzăreanu, „monachul Nicodim Grigorovschi din ţara moschicească..., om foarte iscusit la învăţătură [167], *Fabulele lui Esop*, *Apoftegme* etc.

---

[157] „In diesen inden deutschen Schulen werden Moldauer für die Nationalschulen unterrichet, deren auch bereits vier angeleget sind, und nach denen sich nach und nach die Trivialschulen bilden" ; HURMUZACHI, VII, p. 471.

[158] URECHIA, *l. c.*, p. 208. O diplomă dată de el şi în URECHIA, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 684—5. Cf. acelaşi, *Ist. Rom.*, I, p. 945, nota 1.

[159] *Ibid.*, p. 233, nota.

[160] S. FL. MARIAN, în „Revista politică", din Suceava, 1889, nr. 7 ; reprodus în URECHIA, *l. c.*, p. 983, nota. 2.

[161] Era membru al Academiei teologice din Chiev ; URECHIA, *l.c.*, p. 208, nota 2.

[162] Pomenite în testamentul său.

[163] URECHIA, *l.c.*

[164] URECHIA, *Inscripţii*, în „An. Ac. Rom.", IX, sect. ist., p. 53 şi urm.

[165] Scris cu binecuvîntarea acestuia, iar cu cheltuiala protoiereului rădăuţean Teodor. Măzăreanu se numeşte pe sine „mult păcătosul arhimandritul Vartolomei Madzerianul", v. ms. 297 din Bibl. Ac. Rom.

[166] „Arch. rom.", I, p. 243 şi urm.

[167] Ms 758 al Bibl. Ac. Rom. Iată-l titlul complet : „Letopisăţi tălmăcit de pe rusie pe limba moldovenească, în sfînta mănăstire Putna, în zilele pre-luminatului, de Hristos iubitor Domn, Grigorie Alexandru Ghica-voevod, fiind Mitropolit Preasfinţie Sa chiru chir Gavriil şi episcop Rădăuţului, Preasfinţie Sa chir Dosăftei, din rîvna şi cheltuiala cinstitului ieromonah chir Varlan, dicheul sfintii mănăstiri Bisericani, prin osteneala

A scris o scurtă însemnare a călătoriei sale de a doua în Rusia, însemnînd însă numai popasurile, prînzurile şi evenimentele mai însemnate ce i se întîmplară [168]. Ceva mai interesantă devine „mergerea drumului nostru din Moldova la Petesburhu" numai atunci cînd autorul ei se miră, ca, înainte de dînsul, un preot Mihai Popovici din Banat, înaintea spectacolelor cu totul neaşteptate ce i se înfăţişară. Astfel, cînd merge „în răngeric adecă grădina de earnă", cînd vorbeşte de menajeria imperială cu „paseri, păpăgai, şi corbi de Anglie, şi canari", fără să mai pomenim de „nişte paseri ce le zic fazeni" ; cînd se duce la teatrul Curţii : „fiind cîntări multe, franţuzeşti şi talieneşti, cîntînd fetele ; iar mai ales o fată cu un minunat şi nespus glas" [169].

A adunat apoi şi scris condici mănăstireşti, care sînt din cele mai frumoase ce ni le-a lăsat secolul al XVIII-lea, traducînd şi compilînd deosebitele documente şi precedînd lucrarea de o prefaţă. Avem astfel de la dînsul o *Condică a Homorului* [170], o *Condică a Voroneţului* (1775), tipărită acum în urmă de preotul Marian [171], una a *Solcăi*, scrisă la 1772, cu o prefaţă, în cari se descrie călătoria la Petersburg, şi cu o viaţă a lui Ştefan-vodă Tomşevici, scoasă din „litopiseţul ţării Moldovii" [172], un *Pomelnic* al Moldaviţei, din 1775, în prefaţa căruia egumenul mănăstirii, Benedict, şi el unul din deputaţii la împărăteasă, ne spune că l-a lucrat, adăugînd şi numele „Doamnei noastre" Ecaterina, după unul din timpul lui Alexandru-cel-Bun, de la 1417, şi după un altul, cu ajutorul unui „dascăl" de forţa lui „chir Vartolomei" [173]. Se mai menţionează de el şi *Condica mănăstirii Sf. Ilie*, tot din Bucovina [174].

---

presmeritului Vartholomei arhimandrit sfintii mănăstiri Putnii, în anii de la Hristos mîntuitoriul ; 1766. noemvrie". Un fragment din acelaşi *Cronograf*, scris de „Daniil ieromonah, în sfînta mănăstire Căldăruşanii, 1803", formează nr. 166 din Bibl. Ac. Rom. Mai însemn, pentru a completa lista din volumul I, aceste cronografe : ms-le 10, 14 odată la Muzeu (tip Danovici), 328 odată la Muzeu (tip. Danovici pe scurt), şi nr. 1385 de la Ac. Rom. Acesta, tradus din ruseşte în secolul al XVII-lea, trece la Istoria ruşilor, mergînd pînă la Mihai Romanov şi moartea sf. Sîrghie. Şi boierul Scarlat Grădişteanu a început a traduce pe la 1721 un cronograf din greceşte (*ibid.*, ms. 1414).

[168] S-a tipărit în „Arh. rom.", *l.c.*; Cf. URECHIA, *l.c.*, p. 220.

[169] *Arch. rom.*, I, p. 249 şi urm. Măzăreanu ni se plînge că a fost bolnav, de „fierbinţelele foarte mari" ce erau în iulie, şi că a cheltuit treizeci de lei cu doftorii. — De călătoria asămănătoare a preotului bănăţean Mihai Popovici, care merse în Rusia în acelaşi timp şi menţionează chiar pe Măzăreanu, vom vorbi la bănăţeni. Am tipărit-o în ziarul „Tribuna Poporului".

[170] Ms. 111 al Bibl. Ac. Rom.

[171] Suceava, 1900, in 12.

[172] Analizată în „Arch. rom.", I, p. 262 şi urm.

[173] „Dascăl ca aceala, adecă Presfinţie Sa chir Vartholomei Mazderianul, arhimandritul, carele împreună cu minea s-au nevoit în multe dzilea, au lămurit, au tălmăcit acestea doao pomialnice, după orînduiala ce arată mai gios" ; Bibl. Ac. Rom., nr. 921. Ms. 47 din aceeaşi bibliotecă nu e scris de mîna lui Măzăreanu, căruia i se datoreşte numai începutul de dialog contra „adunărilor", care mîntuie lucrarea.

[174] Hurmuzaki o comunicase lui M. Kogălniceanu, împreună cu a Voroneţului ; v. „Arch. rom.", I, p. 274.

În 1761, pe cînd egumen la Putna era Pahomie şi mitropolitul Iacov trăia de un an de zile retras în chilia sa de lîngă biserică, Vartolomei primi de la acesta misiunea de a scrie istoria mănăstirii, pe cari o termină la 1 martie din acest an [175].

Pentru partea mai veche, epoca lui Ştefan-cel-Mare, Măzăreanu întrebuinţă *Leatopiseţul ţării Moldovei,* lucrarea lui Nicolae Costin. Pentru lungul timp ce se întindea de la începutul secolului al XVI-lea pănă la împrejurările ce le văzuse petrecîndu-se, arhimandritul se adresă călugărilor mai bătrîni [176]. Iar pentru aceste din urmă evenimente — prada ruşilor în 1739, ruinarea mănăstirii în 1755, decăderea ei treptată şi reformarea ei de către mitropolitul Iacov —, el scrie din amintirea sa, ca un contemporan.

Cunoaştem două din manuscriptele de cronici moldovene copiate de Măzăreanu [177]. Pentru unul din ele cel puţin, el pare să fi fost şi un adăugitor, deoarece manuscriptul cuprinde, de la Grigore Matei Ghica încoace, şi oarecare notiţe originale, fără o direcţie pronunţată [178].

Ca unul ce fusese amestecat în afacerile politice pe timpul ocupaţiei ruseşti, ca unul căruia-i plăcea să colecţioneze şi să copie, Vartolomei trebuie să fi fost acela cari a primit de la guvernul rusesc însărcinarea de a aduna la un loc principalele corespondenţe din epoca administraţiei Divanului, precum o asemenea însărcinare o primise şi o adusese la îndeplinire în Ţara Românească un boier mare, amestecat şi el foarte mult în politica rusească, Mihai Cantacuzino Banul [179].

Din această *Condică* se cunosc două exemplare. Unul a servit lui Kogălniceanu, cari a tipărit acele corespondenţe moldoveneşti în *Arhiva sa românească* [180] ; era o copie a lui Antohie Sion, după o alta a logofătului mitropoliei din Iaşi, Grigoraş, acel harnic copist, cari a ajutat şi pe Wolf în cercetările lui [181]. Celălalt se află în posesiunea lui Erbiceanu.

Ambele manuscripte cuprind, afară de corespondenţele citate, şi nişte cuvîntări morale sau patriotice, nişte dizertaţii retorice despre răbdare şi cinste, despre situaţia culturală a românilor, despre starea ţăranului şi, în fine, un panegiric al lui Ştefan-cel-Mare.

Toate sînt de o rară frumuseţe şi energie de formă ; cele ce privesc poporul nostru sînt de o uimitoare îndrăzneală şi de o falnică înălţare de suflet. Cine să fi putut scrie, în asemenea timpuri, cuvinte de o astfel de

---

[175] „Istorie pentru sfînta mănăstire Putna". Analizată de URECHIA, în *Inscripţia, l.c.*, p. 53 şi urm.

[176] „Ni-au spus părinţii", scrie el ; „ni-au spus unii din părinţi" ; „alţi părinţi ni-au spus" etc.

[177] Ms. CLIMESCU, analizat mai sus, şi ms. 238 al Bibl. Ac. Rom. Cf. *Serb. şcol.*, p. 270.

[178] v. URECHIA, *Măzăreanu,* p. 222—3. Adaosurile au fost relevate şi publicate de URECHIA, pe p. 230 şi urm. din cercetarea sa.

[179] v. mai departe, t. II.

[180] T. I.

[181] „Arch. rom.", I, p. 102—3.

putere, într-o formă atît de măiestrită ? E o întrebare cari s-a pus mai rareori de cum ar fi meritat importanţa lucrului.

Cine a scris aceste minunate rînduri, cine a spus acele mari adevăruri şi a readus în mintea contemporanilor săi acel mare trecut trebuie să fi fost un cărturar în toată puterea cuvîntului. Un cărturar bisericesc mai curînd decît un laic, căci e de mirare ce curată e limba de grecisme şi turcisme, poate cea mai curată limbă din vreun monument literar al secolului al XVIII-lea. Perioada largă, bine proporţionată, maiestoasă, ne arată şi ea pe un om cari cunoştea mari modele literare.

Nu numai că retorul necunoscut atacă violent viciile boierimii decăzute, nu numai că se atinge de puternica asociaţie politică a speculanţilor greci din Constantinopol şi din administraţii, nu numai că ameninţă pe cei putrezi şi răi cu o însănătoşirea sîngeroasă a Moldovei prin toporul ţăranului, dar el îşi exprimă şi ura pentru tiranii turci : „acea groaznică fiară, Împărăţia turcească“ [182]. Într-una din operele sale, el aduce înainte, pentru a-i face să osîndească starea de lucruri din timpul său, pe doi străini, cărora li dă numele nemţeşti de Cristian şi Augustin. S-ar putea obiecta că acestea n-ar ajunge pentru a ne face să admitem că românul, bunul şi patriotul român, cari scria imnul către Ştefan-cel-Mare şi satira contra acelor ce-i făceau de ocară neamul şi-i risipeau nebuneşte moştenirea, era un român de supt stăpînire creştină, un moldovean cari nu era supusul Domnului, un bucovinean prin urmare. S-ar putea zice iarăşi că o legătură sigură nu reiese între entuziasmul pentru partea eroică a istoriei noastre, de cari dă dovadă retorul, şi între situaţia de păzitori ai vechilor morminte străbune, cum erau călugării din mănăstirile intrate prin jafuri din 1775 în posesiunea pioasei împărătese creştine.

Dar, cînd cunoaştem scriitorii cari reprezintă literatura românească pe acest timp în Moldova, putem afirma cu siguranţă că nici unul dintre dînşii nu era în stare să scrie *Panegiricul lui Ştefan-cel-Mare* sau *Cuvîntul unui ţăran către boieri.* Aşa ceva putea să se închege în sufletul sărac, în fiinţa meschină a lui Ienachi Kogălniceanu, a lui Canta, fruntaşii mici ai unei epoci de scădere ?! Fără îndoială că nu.

Iar dovada hotărîtoare că măcar satirele sociale, cum cred că s-a sugerat, sînt datorite lui Ionică Tăutul, mort la Constantinopol, totuşi un cunoscut reprezintat al curentului de prefacere în sens apusean, nu s-au adus încă [183].

Altfel e însă cu Vartolomei Măzăreanu. Acesta era un cleric deprins cu limba desăvîrşită a traducerilor religioase din această vreme. Acesta era un istoric, cari de atîtea ori copiase letopiseţele, cari de atîtea ori le prelucrase, cari de atîtea ori răscolise prin cenuşa de amintiri ale bătrînilor, aşteptînd o licărire de mîndrie din trecutul stîns ; acesta-şi petrecuse ti-

[182] P. 36.

[183] OV. DENSUSIANU, în „Viaţa nouă“, VI, p. 278—83, a recunoscut influenţa lui Fléchier. Nu e de mirare, discursurile acestuia fiind cunoscute în Moldova din veacul al XVIII-lea.

nereţea la Putna, în această cronică vie, în acest cîntec de biruinţă săpat în piatră. Canta şi Kogălniceanu auziseră de la început, copii de casă sau boiernaşi ai unei Curţi intrigante sau corupte, nimicuri de ietac şoptite într-o românească amestecată cu podoabe greceşti ; auzise lucruri banale, văzuse un spectacol, cari, cu toată veşteda lui pompă, nu mai putea inspira nimănui gînduri înalte sau sentimente mîndre. Gîndul le fusese totdeauna la funcţia pe cari o pierduseră sau la aceea cari voia s-o aibă. Niciodată, o simplă aluzie în bietul lor izvod fără căldură, cari să ne arate că ei se simţeau în comunitate de sînge şi de aspiraţii cu aceia a căror sabie strălucise la soarele biruinţii şi orbise neamurile vecine.

Măzăreanu, umilul călugăr, copilărise lîngă mormîntul lui Ştefan-cel-Mare. Împreună cu vorba frumoasă a rugăciunii, el auzise şi cuvinte pe cari nici o buză omenească nu le spusese, cuvinte ce se desfăceau din lespedea neagră a zidurilor, cari se înălţau ca o tămîie spirituală din mormîntul acela încăpător pentru atîta putere şi măreţie. Unde se putea visa la ce a fost Moldova decît aici, în această Sfîntă a Sfintelor ? Unde-i plăcea mai bine să se întoarcă spiritului vremurilor viteze ? Asupra cărui mormînt îşi odihnea mai bucuros aripile îngerul biruinţelor nemuritoare ?

Avem însă şi o probă materială că Măzăreanu putea să scrie aşa. La sfîrşitul *Condicii Solcăi* se condamnă, ca şi în *Panegiricul lui Ştefan-cel-Mare*, „stăpînirea cea cumplită a turcilor". Şi aici ca şi acolo, trecutul se apropie de prezent şi peirea celui dintîi e plînsă în fraze ritmate şi armonioase : „Unde sînt acum Doamnele şi fetele lui ? Unde este cealaltă bogăţie a lui ? Unde este cinstea şi toată slava lui ?" Şi, dacă glasul i se ridică la acest diapazon vorbind numai de un principicul din secolul al XVII-lea, ce putere trebuia el să aibă cînd cel sărbătorit era cel mai mare dintre stăpînitorii românilor [184] ?

Două din cuvinte sînt traduceri sau imitaţii : *Cuvîntul pentru răbdare* şi *Epistolia către Evagoras*. Ele n-au altă însemnătate decît aceea a formei ; ele ne mai arată încă în scriitor un om învăţat, care alege exemple din antichitatea clasică şi din Scriptură, pentru a justifica soluţii morale vechi ca lumea [185].

Mai rămîn trei : întîi *Panegiricul*. Acesta are, pe lîngă meritul de a fi foarte bine scris, de a aşterne pe lamentaţii fără originalitate un veşmînt minunat de fraze bogate, şi unul tot aşa de mare. E bine pentru onoarea literaturei româneşti că s-a putut scrie astfel într-o perioadă cari n-a fost strălucitoare şi cari a fost puţin preţuită. Dar e şi mai onorabil că în timpuri de o astfel de umilinţă mai era cine să se uite în trecutul cel mare, să cadă în genunchi, nu înnaintea unui mare boier pentru a-i cere un *mansup*, ci înaintea unei mari figuri a trecutului pentru a-i aduce ofranda mulţămirilor.

Vedeţi numai cum începe, cu ce larg şi puternic avînt, în ce acorduri pline şi armonioase, această comemoraţie funebră pentru eroul cari de

---

[184] „Arch. rom.", I, p. 273—4.
[185] Au fost tipărite de M. Kogălniceanu, în „Arch. rom.", I, p. 105 şi urm.

trei sute de ani odihnea de luptele sale fără preget: „Ce minte aşa de bogată în gînduri, ce limbă aşa de îndestulată în voroave, ce meşteşug aşa de iscusit la împlinirea cuvîntului, să poată împodobi atîtea răsipe a vrăjmaşilor, atîte sfărîmări de cetăţi, atîte zidiri de lăcaşuri sfinte şi atîta înţelepciune a acestui bărbat, carile cu vitejie ne-au apărat, cu înţelepciune ne-au ocîrmuit şi, încît au trăit, voinicia noastră şi fericirea au înflorit şi carele pe toate lucrările lui cu credinţa lui Isus Hristos le-au pecetluit; la războaie biruitor zmerit, la pace Domn drept şi bun, în viaţa sa din parte credincios adevărat“ [186]. Tot ce urmează în lunga cuvîntare nu se arată nevrednic de acest preambul în stil mare [187].

O însemnătate *istorică* mai mare o are însă *Cuvîntul unui ţăran către boieri*, singura protestare scrisă, făcută în numele ţărănimii impilate. Ţăranul scriitorului nostru vorbeşte în adevăr ţărăneşte, cu patosul rezervat, cu înţelepciunea răbdătoare, cu scurtimea profundă a ţăranului, care ţine minte fără să o spuie şi urăşte fără să-şi strige ura pe toate cărările, care adună şi aşteaptă răzbunarea ce vine de la Dumnezeu.

El vorbeşte, ţăranul cu graiul frumos, „nu numai pentru uşurarea noastră, ci şi pentru folosul Dumilor voastre“ [188]. „Am rămas cu toţii spune el, să ne prăpădim or să venim la o desnădăjduire amară. Că, de cîte ori unii de ai noştri, împinşi de greutăţile ce i-au cuprins, au alergat către Dumneavoastră, nimic n-au folosit, ci s-au întors cu lacrimile pe obraz şi cu jale neastîmpărată în inimă. Şi mulţi cari au fost mai slabi, de ciudă au şi murit, pentru că, nu numai că nimic nu s-au mîngîiat de către Dumneavoastră, ce încă şi cu cuvinte de ocară au fost scoşi afară, — atît obiceiurile pămîntului acestuia s-au schimbat şi s-au stricat!“ Dar peirea ţăranului e peirea ţării. „Nu vă amăgiţi că veţi rămîne dumneavoastră dacă ne vom prăpădi noi; că, dacă se strică temelia, de grabă să strică şi casa“.

Cunoscător al trecutului bun, al trecutului de aur, cînd între boier şi ţăran, între ţăran şi Domn chiar nu era o despărţire hotărîtă de clasă, cînd toţi fiii pămîntului românesc aveau aceeaşi limbă, aceleaşi obiceiuri, aceleaşi nevoi, acelaşi suflet, scriitorul face pe ţăran să amintească acele timpuri rîvnite în zădar.

„Bătrînii noştri ne spunea — şi pe semne că aşa au fost în vremile cele de aur — că, de cîte ori le venea vreo nevoie asupră, greutatea lor era pîn venea de arăta jalbile lor la boieri, şi îndată uşurare şi mîngîiere aflau, încît nu pohtea altă, fără numai a boierilor putere să ţie, şi boierii nu socotea mai mult şi înţelepciune şi putere şi cinste, cît a căuta folosul ţării. Mulţi de atuncea din boieri numai pentru starea ţărei singuri împotriva celor ce vreau să o strice şi-au vărsat sîngele: a căror pomenire pînă astăzi la noi este cinstită şi sfîntă şi a cărora moarte şi fapte încă vă ţin pe dumneavoastră de sînteţi ceva“. Aşa erau boierii de odinioară, şi rostul lor era mare în ţară, fiind păstori inimoşi, cuminţi şi cruţători, cari

[186] P. 31.

[187] v. şi comparaţia de la p. 33 din „Arch. rom.“: „Ca o apă din munte să ne înece, cu mulţimea oştilor se pornesc“.

[188] P. 327.

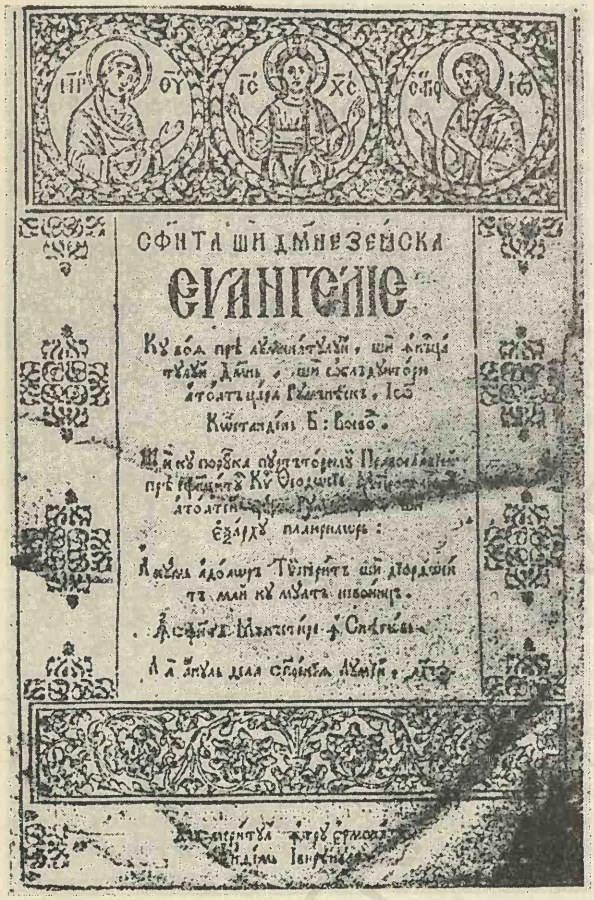

EVANGHELIA, SNAGOV, 1697

se gîndeau la binele ţării tuturora, pe cînd la coborîtorii lor totul nu e decît „un nume deşert, o umbră şi un fum...". Dar, „oare şedeau să petreacă viaţa lor într-o ocărîtă lene ? Oare să zăboveau după porturi muiereşti ? Şi după întrecere de a-şi face case mari" ? Nu, ci se ocupau numai de ţară, suferind pentru dînsa şi răsplătiţi pentru aceasta de dînsa. „Aceia, zic, erau vrednici să se numească boieri". Şi, adresîndu-se acelora ce uzurpă acest frumos nume : „În locurile lor şedeţi, dar acelea care le făceau ei, nu le faceţi. Ale lor nume purtaţi, dar alte căi aţi luat... Cu ce prostie trăiau, cu ce cumpăt, cu cîtă luare aminte ; fără multe slugi, pe uliţi printre norod umblau şi erau arătaţi şi cunoscuţi, nu din podoabele hainelor, ci din strălucirea faptelor lor celor vrednice".

Cu simplicitatea, cu hărnicia, cu vitejia şi bunătatea, boierimea şi-a lăsat şi mîndria faţă de alte neamuri, cari o însufleţea în timpurile de

înflorire. „O vremi scumpe, o obiceiuri nepreţuite, unde sînteţi... ? Nişte venetici vă supun, şi cu cîtă ocară vă linguşiţi şi vă cuceriţi pe lîngă dînşii, ca să agonisiţi un nume deşert, şi cum vă stăpînesc, şi noi săracii cum ne pedepsim !" Dar ce le pasă odraslelor nevrednice ale luptătorilor ageri şi semeţi ! „Aţi zidit case mari, aveţi număr mare de slugi moi, iar nu harnici ; umblaţi îmbrăcaţi, împodobiţi ca nişte muieri, sînteţi fără de bune obiceiuri, în leftice, primblaţi, pînă încît şi a merge călare nu ştiţi. Vorba voastră nu este altă fără numai ce-ţi mînca mai bun şi ce-ţi bea. A cinstei pohtă nici să află în inimele voastre, nici o ştiţi ce iaste... *Aţi pierdut şi vorouva !*" Îmbuibaţi, vînzînd tot, numele lor cel bun şi odihna şi fericirea fraţilor lor din sate, pentru blidul de linte al dregătoriei, ei n-aud plînsetele, mustrările, dureroasele chemări. „Auziţi glasurile noastre, plînsurile văduvilor, a nemernicilor suspinuri ; nimic nu vă deşteaptă ? Dormiţi neîntorşi în sînul lenei şi a trîndăviei. Atîta numai sînteţi deşteptaţi ca să vă ascuţiţi dinţii unii împotriva altora..." [189].

Şi ce mişcătoare sînt glasurile acelea ce se aud şi pe care boierimea nu le ascultă, împietrită în mulţămirea ei egoistă ! În sfîşietoare tonuri se tînguiesc cei ce, suferind, nu văd zi mai bună înnaintea ochilor : „Ce am avut, am dat tot : acei zlotaţi cumpliţi vin de ne leagă muierile şi copiii şi pe noi în tot chipul ne ocăresc, ne sudue şi ustură în bătăi, cît ne-am săturat de viaţă... Pînă am avut, am dat ; aceasta am sfîrşit, dar nu ne cred. Ne bat ca să dăm ce nu avem ; şi de unde ? La voi venim, — nu ne ascultaţi ; acasă, de aceste casne nu putem trăi. Iar voi nu numai că nu ne căutaţi, ci încă în tot feliul ne ocăriţi şi, socotindu-ne în rîndul dobitoacelor, ziceţi : mojicii n-au minte, nu le trebuie nimica : ce au, să cade să li se ia".

Şi încep acum mustrările, din ce în ce mai aprinse şi mai aspre, ale celor ce muncesc fără drepturi contra celor ce au drepturile fără să muncească, fără să formeze măcar, nemuncind, floarea zădarnică, dar strălucitoare şi aleasă, a societăţii româneşti : „Voi nu sînteţi din alt lut ziditi... Fiind oameni şi noi, trebuie să avem cele trebuincioase... Unde să se auză vreodată milă în pămîntul acesta ?... Acuma, pentru ca să-şi afle cineva dreptatea, trebuie să plătească. De ar străluci ca soarele adevărul, fără de dare să întunecă... Sînteţi cuprinşi de minciună şi vă vedeţi cu atîta porniţi înşivă unul asupra altuia. Despre această parte, cine ar asculta, ar vedea cei mai harnici şi neadormiţi. Vă asămănaţi cu Dumnezeu : puţin au rămas să cereţi să vă tămîiem. Şi, de ar fi vreo statornicie în starea voastră. nu mi-ar fi nici o ciudă, dar sînteţi şi voi supuşi unor întîmplări. Căci prea mulţi din neamul boieresc astăzi ţărani, de trag cu mine în jugul dăjdiilor, îi ştiu... De osîndă nu vă e frică, căci pe semne nu credeţi că este Dumnezeu

[189] Exact aşa atacă boierimea într-un poem satiric, grecesc, ALEXANDRU CALFOGLU, vreo douăzeci de ani mai tîrziu ; v. „An. Ac. Rom.", pe 1916, p. 15 şi urm.

răsplătitor faptelor tutulor şi mai cu denadinsul împotrivitor mîndriei... Vouă nu vă pasă. Cheltuiţi vremea în bencheturi, atuncia, cînd noi murim de foame. De este aşa după cum prepunem, să ştiţi că, măcar că sîntem mojici, cum ziceţi voi fără minte, noi singuri ne vom apăra : că totdeauna noi putem mai mult, dar n-am socotit că trebuie să facem cum putem... Destul. Pînă aicea. Răbdarea mai mult nu poate. *Ori ne faceţi dreptate, ori ne vom face.* Că bătrînii noştri ne povestea că, nu ştiu, de mult oarecînd, de asemenea s-au fost buicit boierii ; au fost perdut orînduielile cele bune ; toate mergea după părerile lor îndreptate. Şi ne zicea : «pînă n-am cruntat topoarele noastre în sîngele lor, nu ne-am pus la cale».“

Şi pînă la sfîrşitul acestor timpuri inimile nu s-au îmblînzit. Dar topoarele nu s-au *cruntat,* şi dreptatea a rămas încă să o facă vremea viitoare [190].

Corespondenţa dintre Augustin şi Cristian, despre moravurile din principate, cuprinde patru scrisori. Trei sînt ale celui dintîi, venit pentru a studia ţara în Moldova, a patra e un răspuns trimis din Bucureşti, unde-l adusese aceleaşi scopuri, de Cristian. În ele toate se vedea acelaşi spirit cari domină cuvîntul ţăranului, aceeaşi ură contra boierilor decăzuţi şi demoralizaţi, contra grecilor, complicii lor în exploatarea ţărilor.

Întîi, Augustin vorbeşte mai mult de condiţiile generale de cultură. Sînt detestabile. Oamenii nu ştiu nimic în această ţară, nici cine le-au fost strămoşii, deşi s-ar putea mîndri cu aceasta... „Şi, de n-aş fi ştiut că ţara aceasta oarecînd s-au numit Daţia şi că după risipa daţilor Traian a trimis aicia bejănii din Rîm de s-au aşezat, cît de la ei, pentru sineşi, cît şi dînşii ar fi ştiut“. Şi, pe lîngă neştiinţă, se adaugă despreţul pentru cunoştinţe, hotărîrea de a nu învăţa. „La neamul acesta al moldovenilor, sau mai vîrtos la această amestecătură de neamuri — după părerea mea — nu să poate pînă acum a să aduce nici o tocmeală, căci, precum am zis, nu sînt iubitori de îndreptare, — ci fieştecarele din socoteala şi mintea sa îşi face canon, pe cari, bun sau rău, fără alegere îl urmează“. Părinţii nu cresc pe fiii lor în tradiţii de cultură, cinste şi moralitate, părîndu-li-se că lucrul nu e trebuitor : „De cînd am venit aicea, n-am auzit vreun părinte vorbind fiului său cele ce aduc folos duhului. Ce să poate dar nădăjdui de la nişte tineri, a căror părinţi, lăsîndu-li slobod frîul patimilor, sînt traşi în iuţeala dezmerdărilor, neîndreptîndu-li-se sau oprindu-li-se porneala tinereţilor... Aceste le văz şi gem de un neam, privind nişte mlădiţe din cari s-ar putea face cei mai aleşi pomi“, — patriot român e şi acest neamţ Augustin, „şi cresc nodoroase, ciotoroase, strîmbe,

[190] Cuvîntul voia să-l publice Kogălniceanu, în „Arch. rom.“, dar a fost oprit „din pricina unor stavili cam grele“, p. 103—4. L-a editat C. ERBICEANU, după ms-ul său, în „Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi“, IV, p. 327 şi urm.

nefiind curăţite sau îndreptate de cineva. Tinerii neamului acestuia, după cît pricep, la patrusprezece şi cincispreze ani învaţă a ceti, iar nu şi obiceiuri curate. Iar, de aici încolo, cai, strae, podoabe, ibovnice, lucruri stricătoare şi urîte. Totuşi să-ţi adeveresc, căci am fost la vorbă cu mulţi dintr-înşii, că cuvînt care să poată arăta starea de minte n-am auzit. Toată vorba lor numai asupra celor mai sus zise lucruri să face, cu atîta mai urît, cu cît nu-şi opresc gura de la cuvintele cele de ocări, de basmele cele pline de scîrnăvii". Bătrînii nu se deosebesc decît prin mai multe cunoştinţe practice de cei tineri ; cu toţii au singurul cult al banului — „de au ajuns a zice : are bani, şi toate sînt bune", şi, ca urmare, străinii stăpînesc acest neam fără vigoare şi curăţie morală.[191]

În a doua scrisoare, se revine mai mult asupra tinerilor moldoveni, cari nu sînt de loc cruţaţi în aprecierile satiricului, indignatului călugăr şi dascăl. Sînt descrişi ca „zavistioşi, clevetitori, mincinoşi...; în scurt, cu greu este a-i deosebi de nişte dobitoace". N-au respect de bătrîni, n-au omenire faţă de cei mai mici decît dînşii ; tot gîndul le este la funcţie şi la cîştigul pe cari ea-l procură celor fără conştiinţă.

Consideraţie n-au pentru cei ce o merită. „Ce mă uit eu la cutarele de cutarele, că eu încă sînt boier şi la familie ! Nici voi să-l ştiu". De cetit, nu obişnuiesc să cetească aceşti minunaţi tineri : „În limba lor cărţi nu au şi, cîte au, niciodată nu le cetesc, neavînd nici gust de cetit, cari este zăbava cea mai desfătată şi mai folositoare ce poate avea omul". Călătorii nu le place să facă : „Afară de aceasta, din ţara lor nu es, ca să vază aiurea învăţăturile şi procopselele ce le lipsesc şi să să îndemne a le urma."

Cristian, cari n-a avut încă timp să-şi formeze o părere în Bucureşti, cere prietenului său lămuriri asupra acelor străini despre cari fusese vorba în scrisoarea întăi. Augustin îi explică : sînt greci, „oameni de nimic", cum îi arată etimologia cuvîntului[192] ! Sînt oameni „vicleni şi răi, mici la inimă ; se apucă de toate şi puţine isprăvesc. Slugi înşelătoare, stăpîni tirani, la primejdii fricoşi, la norociri semeţi şi mîndri, la luat lacomi, la dat scumpi, prieteni vicleni, vrăjmaşi neîmpăcaţi". Ei fac pe misiţii în desele cumpărături de Domnie, cînd n-o tîrguiesc pentru dînşii chiar ; uneori se alcătuiesc în tovărăşie pentru acest negoţ. Pe cînd la Constantinopol, ei sînt robii cei mai înjosiţi ai stăpînilor lor, turcii — „un Ismaelit cel mai prost îi poate bate şi a-i ocărî", ei ţin în frîu în principate pe mişeii boieri indigeni, cari se supun unor asupritori şi domnitori ca aceştia „lepădături de oameni"[193].

---

[191] Tot aşa şi CALFOGLU, *l. c.*

[192] „Acest cuvînt care rămleneşte *grecare* va să zică a trăi ca un om de nimic".

[193] *Cuvîntul* a fost tipărit de acelaşi editor, în aceeaşi revistă, IV, p. 437 şi urm.

Şi corespondenţa celor doi străini are un merit mare istoric şi literar : acel de a fi cea mai puternică înfierare venită, din partea unui român, a întregii clase dominante greco-române din secolul al XVIII-lea şi acel de a fi cea mai bine scrisă dintre puţinele opere curat satirice ce ni s-au păstrat din această vreme.

Satira, alegînd punctele mai bătătoare la ochi, deosebind neajunsurile mai ridicule sau mai revoltătoare, puindu-le pe acestea în lumină, exagerîndu-le prin vervă, prin indignare şi durere, nu dă un tablou complet, de o rece şi ştiinţifică exactitate, despre societatea contra căreia se îndreaptă. Dar menirea ei nici nu este aceasta. Ea trebuie să provoace ura cetitorilor contra unor rele cari în lumea lucrurilor nu sînt atît de evidente, şi poate chiar atît de pronunţate. Pe urmă, e realitatea trecută prin firea unui poet, văzută cu adîncii săi ochi, cari măresc, exprimată cu vorbele lui puternice cari întăresc adevărul. Nu e o minciună, nu e o falsificare a adevărului, ci o lămurire a lui, o prevedere a adevărului viitor, dacă nu se vor pune piedici dezvoltării mai departe a neajunsurilor combătute.

E un adevăr mai adevărat decît adevărul.

Pentru istoric, societatea românească din secolul al XVIII-lea n-a fost tocmai aşa, în cele mai rele timpuri, între altele şi pentru aceea că o societate astfel alcătuită nu poate trăi, se sfarmă într-o catastrofă răsplătitoare. Ştim că erau pe acel timp bătrîni foarte respectaţi, fiindcă meritau să fie, tineri cu totul cuviincioşi, iubitori de cărţi, tineri cari traduceau lucrările literare ale străinilor şi mergeau la dînşii să-i viziteze sau, adeseori, să împrumute de la dînşii o învăţătură europeană. Ştim că existau tradiţii morale în multe familii, tradiţii morale pe cari am fi bucuroşi să le avem acuma. Ştim că erau boieri patrioţi cari nu se împăcară niciodată cu domnia prin străini şi ştim iarăşi că erau printre aceştia şi oameni vrednici de stimă, cari iubeau a doua ţară a lor, unde-şi petrecuse atîţia ani şi aveau atîtea legături de înrudire, de interes, de prietenie chiar. Dar tabloul lui Măzăreanu, cari ar fi fals pentru un istoric de astăzi, nu e fals pentru dînsul : aşa a trebuit el, cu sufletul lui de călugăr cinstit, cărturar şi patriot, cu ochii săi orbiţi de gloria trecutului, aşa a trebuit să vadă prezentul. Opera sa e deci, literar vorbind, o operă sinceră, o operă cinsită, deci o *operă de adevăr* [194].

[194] După 1760 avem : *Evanghelia* tipărită de tipograful Grigore sub Mitropolitul Gavriil, la 1762 ; o *Antologie* (?!) sub C. Racoviţă, „Arch, soc. şt. şi literare din Iaşi", VI, p. 341 ; un *Ceaslov* din 1763, BIANU ŞI HODOŞ, *l.c.*, 160 ; *Buciumul* lui Codrescu, I, p. 478 ; un *Molitvenic* din 1764, care începe tipăriturile monahului Evloghie, „tîlcuitoriul printre Psalmi" (BIANU şi HODOŞ, *l. c.*, p. 171, nr. 347), cunoscutul dascăl de slavoneşte, *Învăţătura sau îndreptarea păcătoşilor*, din 1765 şi 1768, tradusă din greceşte (întăia ediţie cu falsul loc de Timişoara) ; o *Învăţătură arhierească*, tipărită la 1770 (*ibid.*, p. 194, nr. 370), (ori 1771, cum afirmă Gaster după o copie manuscriptică, în posesiunea sa, *Gesch der. rum. Litteratur* p. 309). Tot supt Gavril Calimah : *Psaltirea* de sub Grigore Alexandru Ghica „întru întîia Domnie a Mării Sale", spune naiv titlul, în 1766. În ea vorbeşte mitropolitul şi de tipografia ce a făcut-o ; „Măcar că în lipsă, dar, nebăgînd samă de multa cheltuială, am făcut a noastră tipografie" ; v. şi mai sus.

Măzăreanu a fost, în ceea ce privește originalitatea spiritului, fecunditatea inteligenței și înălțimea vederilor, fără îndoială, întîiul cleric cugetător din timpul său ; supt mitropolitul Iacov a fost ajutorul literar al acestuia, cari nici el nu era străin de meșteșugul scrisului. După retragerea acestui mitropolit, el a rămas singurul cărturar bisericesc al țării, și puțina activitate literară desfășurată pe lîngă a lui nici nu merită a fi pusă pe aceeași linie, a se bucura de aceeași atenție.

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CUPRINSUL

Cartea întîi
Epoca lui Cantemir

Introducerea Editorului V

Notă asupra ediției XXI

Prefață la ediția I din 1901 XXV

Introducere

Definiția istoriei literare (istorie, istorie literară, istoria culturii), p. 1 ; relațiile dintre literatura română și cea grecească de pe pămîntul românesc, p. 4 ; literatura populară, p. 15 ; metoda de lucru, p. 9 ; studierea curentelor, p. 14 ; stabilirea a trei generații : 1680—1730, 1730—1790 și 1780—1821, p. 17.

Capitolul I : *Influența polonă și grecească*

Relațiile polono-române prin domnitori și cărturari ; Petre Șchiopul, Ieremia Movilă, Luca Stroici, Miron Nicolae Costin. Spiritul renașterii italiene în cultura polonă, p. 19—23. Influența greacă : Paisie, p. 27, N. Milescu, p. 28. Mitrofan, p. 29 ; Cantacuzinii și Brîncoveanu, p. 31, Hrisant Notara, p. 39 ; Învățații greci : Sevastos Kimenitul, Maiato, Ioan Cariofil, Mitrofan, Gregoros din Dodona, Nicolae Bubilios, Nicolae Mavrocordat, p. 42—51.

Capitolul II : *Literatura religioasă*

Enumerarea tipăriturilor apărute între 1688—1713 p. 52—62.

Capitolul III : *Marile compilații de cronici. Cronicile lui N. Mavrocordat, N. Costin, Radu Popescu. Lucrări encomiastice și genealogice.*

Nicolae Costin : Viața, p. 63 ; Ceasornicul Domnilor, p. 68. Cartea despre descălecare, p. 78.

Axinte Uricariul, p. 110 ; Ștefan Bergler, p. 121 ; Radu Popescu, p. 122. Stolnicul Constantin Cantacuzino, p. 131 ; Radu Popescu, p. 147 ; Nicolae Roset, p. 162 ; Constantin Văcărescu vistierul, p. 166 ; Constantin Bălăceanu, p. 167 ; Cronica Bă-

BCU IASI CLUJ UNIVERSITY LIBRARY

lăcenilor, p. 167. O nouă continuare a cronicii Bălăcenilor, p. 169, Lista greacă a Domnilor Țării Românești, p. 170 ; State Leurdeanu, p. 173.

Capitolul IV : *Marile compilații de cronici. Istoriografia românească supt Mihai Racoviță*

Nicolae Chiparisa, p. 175 ; Nicolae Mustea, p. 179.

Capitolul V : *Marile compilații de cronici. Cronica lui Ion Neculce*

Viața, p. 192 ; Cronica, p. 200 ; Transmisiunea cronicii, p. 218.

Capitolul VI : *Dimitrie Cantemir*

Opera de tinerețe, p. 221 ; Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea, p. 222 ; Hronicul, p. 224 ; Viața lui C. Cantemir, p. 237 ; Istoria ieroglifică, p. 250 ; Datarea, p. 304 ; Istoria Imperiului otoman, p. 308 ; Reflectarea istoriei românilor în istoria Imperiului otoman, p. 311 ; Istoria Mahomedanilor, p. 319 ; Descriptio Moldaviae, p. 322 ; Genealogia familiilor boierești moldovene, p. 328 ; Note de călătorii în regiunile Mării Caspice, p. 329 ; Cercetarea naturală a monarhiilor, p. 331.

Capitolul VII : *Literatura religioasă în epoca întîi*

Curentul de traduceri, p. 332 ; Biblia de la 1688, p. 333 ; Mitropolitul Teodosie, p. 335 ; Mitrofan de Buzău, p. 336 ; Antim Ivireanu, p. 336 ; Didahiile lui Antim, p. 343 ; Discursurile lui Cantemir, fiilor lui Brîncoveanu, Maiata, Daponte, p. 347 ; Alți traducători din vremea lui Antim, p. 348 : Filotei, Daniil din Cluj, Stoica, poetul Teodor Corbea, p. 349.

Cartea a doua
Epoca lui Chesarie de Rîmnic

Capitolul I : *Influențele ce se exercită asupra ei. Cultura contemporană*

Generalități, p. 355 ; Constantin Daponte, p. 361 ; Stoica Iacovici, p. 363 ; Școlile, p. 364 ; Școala grecească din Iași, p. 367 ; Alte școli, la : Galați, Botoșani etc., p. 368 ; Școlile din Țara Românească, p. 370.

Capitolul II : *Istoriografia în perioada a doua*

Chezarie Daponte, p. 372 ; Petre Depasta, p. 374, Lazăr Scriba din Trapezunt, p. 377 ; Cronica „viteazului și marelui Stavarachi", p. 379 ; Alexandru Amiraș, p. 381 ; Ienachi Kogălniceanu, p. 391 ; Compilatorii lui Neculce, p. 398 ; Ioan Canta, p. 400 ; Cronica Ghiculeștilor, p. 405 ; Condica ce are în sine obiceiuri vechi și nouă a prea-Înalților Domni scrisă de Gheor-

gachi al doilea logofăt, p. 407 ; Letopiseţul Ţării Româneşti pînă după 1730, p. 407. Cronica anonimă în versuri a Ţării Româneşti de la 1769, p. 409 ; O altă cronică anonimă, p. 410 Prognostic pentru Ţarul Petru, p. 412 ; Viaţa lui Petru cel Mare, tradusă de Matei Fărcăşanu, p. 412 ; Vlad Boţulescu din Mălăeşti, p. 414.

Capitolul III : *Literatura religioasă în perioada a doua*

Mitropolitul Ştefan, p. 419 ; Neofit din Creta, p. 420 ; Filaret. p. 421 ; Tipografia din Rîmnic p. 422 ; Vlădica Inochentie p. 424 ; Alţi episcopi de Rîmnic, p. 425 Mitropolitul Grigorie, p. 427 ; Episcopul Chezarie, p. 431 ; Tipărituri moldovene, p. 435, Iacov Putneanul, p. 437 ; Vartolomei Măzăreanu, p. 440.

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY